NÉVTANI ÉRTESÍTŐ

21

BUDAPEST
1999

NÉVTANI ÉRTESÍTŐ

21

Tanulmányok Mező András 60. születésnapjára

BUDAPEST
1999

NÉVTANI ÉRTESÍTŐ

Az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközösségének időszakos kiadványa

Szerkesztő bizottság:
Gerstner Károly, Hajdú Mihály, Hegedűs Attila,
Juhász Dezső, Laczkó Krisztina

Felelős szerkesztő:
Hegedűs Attila

Budapest V. Pesti Barnabás u. 1.
Postacím: 1364 Budapest Pf.107. Telefon: 267-0966/5214, 5462 Fax: 266-5699

E számot szerkesztette Hajdú Mihály és Hegedűs Attila

21. szám

Megjelent az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
a Bessenyei György Tanárképző Főiskola, az Oktatási Minisztérium,
a Soros Alapítvány és Nyírbogdány község önkormányzata
anyagi támogatásával.

ISSN 0139-2190

TARTALOM

Köszöntő 7

HELYNEVEK

Benkő Loránd: Adalékok Anonymus Bodrog-torkolat vidéki neveihez 19
Fekete Péter: Eger és Felnémet vízrajzi nevei 24
Cs. Nagy Lajos: A Felső-Berettyó mente vizeket és mocsaras helyeket jelölő földrajzi közneveinek rendszere 31
Bíró Ferenc: Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére 36
Szabó G. Ferenc: Idegen nyelvi hatások a vízi átkelőhelyek motiválta helységnevekben 42
Kiss Lajos: Vizsgálatok a növénynevekből alakult helynevek körében 49
Tóth Valéria: A helynevek jelentéstani vizsgálatához 55
Kristó Gyula: Előd és Ölyved 61
Németh Péter: Ismeretlen Szatmár megyei falvak a középkorból I. 63
Hoffmann István: Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez 66
Rácz Anita: Az ómagyar kori Bihar megye patrocíniumi nevei 71
Bölcskei Andrea: Névkorrelációk az ómagyar kori helynevek körében 75
Szabó József: A török hódoltság nyomai helyneveinkben 81
Vincze László: Mesterségnevek a történeti magyarország néhány településének mikrotoponimájában (XIV–XVI. század) 86
Viga Gyula: Néhány néprajzi szempont a pásztorkodás-állattartás helynévi anyagához 90
Kálnási Árpád: Mező András *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz* című kötetének szatmári vonatkozásai 95
Udvari István: Mikor keletkezett a Hársfalva név? Sztripszky Hiador levele Hodinka Antalhoz 99
Lévai Béla: A dettosföldi Debrecen 103
Dénes György: Kőpes(t) helynév Borsodnádasd határában 107
N. Császi Ildikó: A zoboralji vízmegi falvak történeti helynevei 113
Dankó Imre: Egy keletkezőben lévő tájnevünkről, Ligetaljáról 117
Bachát László: Örimagyarósd és határa a negyvenes években a földrajzi nevek tükrében 124
Horváth Katalin: Kisdobrony helynevei 128
Héder Ágnes: Révkomárom utcanévadásának jellemzői száz év távlatában 135
Kovács Erzsébet: Zsámbék jelenkori utcaneveinek bemutatása 141
Hőnyi Ede: A földrajzi tárgy neve és írásképe 145

Farkas Ferenc: Óráló keresztfa : Oráló keresztfa 147
Varga Mária: Népetimológia Veszprém megye helységneveiben 150
Erdélyi Erzsébet: Népetimológiás magyarázatok a nagykőrösi földrajzi nevekben 155
Janitsek Jenő: Egyes román eredetű földrajzi nevek osztályozásának problémái 159
Lizanec Péter: Még egyszer a kárpátaljai magyarlakta települések történelmi nevének visszaállításáról 163
Torma István: Leányvár 168
Tóth László: A földrajzi köznevek tipológiái 176

SZEMÉLYNEVEK

Nyirkos István: A családnévként szereplő női keresztnevekről 183
Ördög Ferenc: A *Tütösi, Tüttős, Tűtő* családnevekről 188
Mizser Lajos: Pusztadaróc vezetéknevei 190
Fülöp László: A felsőszölnöki szlovén plébánia keresztneveiről 1750–1800 196
Farkas Tamás: A névválasztás szempontjai a magyar családnév-változtatásokban 200
Vörös Ferenc: Anyakönyvi adalékok a csehszlovákiai és szlovákiai magyarság jogfosztottságához 1918-tól napjainkig 204
B. Gergely Piroska: Vallási és etnikai összefüggések az erdélyi magyar és szász keresztnévhasználatban *(középkor és korai újkor)* 213
Zelliger Erzsébet: „...a nevedről lehullik az ékezet..." 224
Sándor Anna: A koloni keresztnevek változó világa 229
Fodor Katalin: A névdivat változása a moldvai csángóknál 232
Gasparics Gyula: Keresztnévadási szokások változásának vizsgálata a Pest megyei Tök községben 235
Fábián Zsuzsanna: Az *Andrea* név az olaszban 239
A. Molnár Ferenc: Finn és magyar névtörténeti megjegyzések *(Az Ilona név történetéhez és egyéb adalékok)* 244
Kecskés Judit: Naum, egy patrocíniumi név szerepe a miskolci görög keleti kolónia névadásában 248
Szikszainé Nagy Irma: Az ikerítő becézés a magyar szakirodalomban 251
Kornyáné Szoboszlay Ágnes: Nevek emléke – emlékek neve 256
Raátz Judit: Intern Otto, Angicica, Lütyő és a többiek, azaz névválasztás a számítógépes csevegőcsatornán 262
Bura László: Tanári ragadványnevek Szatmárnémeti középiskoláiban 266
Szathmári István: Személy- és földrajzi nevek Szenczi Molnár Albert 1621-i magyar–latin szótárában 270
Hajdú Mihály: A személynevek közszói elemeiről 274

A NÉVTAN EGYÉB KÉRDÉSEI

Takács Edit: Karinthy Frigyes írói névadása a *Tanár úr kérem* című írásában 281
P. Csige Katalin: Névadás és névhasználat Sarkadi Imre *A gyáva* című kisregényében 287
Korompay Klára: Nevek hiánya, nevek sérülése *(Irodalmi példák alapján)* 290
Nagy Miklós: Kárpáthy Zoltántól Topándi Samuig *(Egy fejezet Jókai írói névadásának történetéből)* 293
Pethő József: Krúdy Gyula személynévadása első *Szindbád*-kötetében 299
Farkas Edit: A földrajzi nevek atmoszférateremtő szerepe Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében 305
Fercsik Erzsébet: Nem lehet elég korán kezdeni – *névtani ismeretek egy anyanyelvi tankönyvcsaládban* 310
Hegedűs Attila: Mi a tulajdonnév? (II.) 314
Cs. Jónás Erzsébet: Névtan és fordítástudomány – Anyegin és az Onyega 317
Posgay Ildikó: Merre tart a névtudomány? *(Szubjektív megjegyzések a XX. nemzetközi névtudományi kongresszusról)* 322
Kis Tamás: A kocsma- és csárdanevek keletkezésének típusai 323
Minya Károly: A turkálótól a plazaig: üzletnévadás az ezredfordulón 330

ETIMOLÓGIA ÉS NYELVTÖRTÉNET

Kiss Jenő: Szómagyarázatok (emmama, ezerjó, zweigelt) 335
Zsemlyei János: Orták 338
Vörös Éva: Az *apróbojtorján* (Agrimonia eupatoria) elnevezései a magyar nyelvben 341
Veszprémi Eszter: A *feketevarjú* lexéma tájnyelvi vizsgálata a magyar nyelvjárások atlasza alapján 347
Szabadfalvi József: A *csáva* szó jelentéséhez és eredetéhez 351
H. Tóth Tibor: Kullancs szavunk és rokonsága 357
Németh Miklós: Orrával szép az ember 359
Keszler Borbála: A Karoling-írásjelhasználat nyomai a magyarországi nyelvemlékekben 364
Révay Valéria: Gondolatok a *Halotti Beszéd* tanítása kapcsán 369
Molnár Zoltán Miklós: Mai magyar nyelvi adalékok a Halotti Beszédnek *mundoa* jellegű hiátusához 374
D. Mátai Mária: Középmagyar kori szófajtörténeti kérdések 377
Pusztai Ferenc: Beszélt nyelv a középmagyarban 380
Gerstner Károly: Német tükörjelenségek a magyar szókészletben: *akna, keringő, őrnagy* 387

NYELVJÁRÁSOK

Lakatos Ilona – Károlyi Margit: Adalékok a *mező : mezeje* tőtípus Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei használatához 391
Juhász Dezső: A romániai magyar nyelvjárások atlasza névtudományi jelentőségéről 395
Penavin Olga: A jugoszláviai magyar nyelvjárási atlaszok tanulságai 401
Bokor József: A muravidéki magyar nyelvjárásokról és kutatottságukról 403
Guttmann Miklós: Az *ö*-zés jelensége Lendva környékének helyneveiben 407

EGYÉB

Békési Imre: Egy Nagy László-vers *fraktál*szerkezete 411
Jánosi Zoltán: A szöveg-szintű művészi archaizálás kérdéséhez 414

Székely Gábor tanulmánya technikai okok miatt kimaradt.

Köszöntő

Amikor a hatvan esztendős **Mező András** köszöntését elvállaltam, vagy pontosabban fogalmazva: fönntartottam ezt a lehetőséget magamnak, akkor elgondolkodtam a hatvan esztendő súlyán és örömén, reményein és eredményein. Azokon a gondokon és gondolatokon, amelyek minden hatvan évest és annál idősebbet foglalkoztatnak. Eszembe jutott Bárczi Géza professzor úrnak az a ma már sokak által ismert megnyilatkozása, amelyet a Kruzsokban mondott nyolcvanadik születésnapja ünnepén: „Tudjátok, mit szeretnék? Még egyszer hatvan éves lenni!" Aki még meg sem közelítette ezt az életkort, annak érthetetlen ez az óhaj, hiszen ugyanennyi erővel mondhatott volna negyven, harminc vagy akár húsz esztendőt is. Azonban aki már túljutott a hatvanon, megérti ennek az életkornak a szépségét és értékét. Elsősorban természetesen értelmiségi, tudománnyal foglalkozó, pontosabban ez esetben tudós emberekről van szó, akik elsősorban nem a sportpályán és nem fizikai munkával szereztek maguknak hírt, nevet, rangot. A tudományos kutatás (néhány elméleti vagy találmányokhoz kötődő szaktudományt kivéve) hallatlanul időigényes, fáradságos munka, aminek az eredménye nem hirtelen elmúló évek, hanem hosszú évtizedek alatt válik ismertté, esetleg közismertté. Ötven és hatvan éves kora között jut el odáig a legtöbb kutató (tisztelet a kevés kivételnek), hogy szakmai körökben elismerjék tevékenységét, megbecsüljék eredményeit, valóban tudósnak tekintsék. Ekkorra az érdeklődés mellett a tisztelet is megnyilvánul iránta, elnyeri és betölti azokat a tisztségeket, amelyek megilletik, jó érzéssel tekint vissza pályájára és jó érzéssel gondol jelenére is. A külső szemlélők, barátok, pálya- és munkatársak hasonlóképp látják mindig a hatvan éves tudóst, akinek élete és munkássága kezd tudománytörténetté válni, s nem csupán személyes érdeklődésből vezettetve szeretnék megismerni életét, tevékenységét, kutatói és publikációs munkásságát, hanem a tudományszak iránti elkötelezettségtől, a szakma múltjának megbecsülésétől indíttatva is. Különösen így van ez ünnepeltünk, Mező András esetében, hiszen tudományos tevékenységének kezdete egybeesik a magyar névtudomány föllendülésével, nyugodtan mondhatjuk: az önelvű magyar névtudomány keletkezésével és kibontakozásával. Ezt a pályaképet szeretném fölvázolni életrajzába beágyazva, s annak ellenére, hogy sokan régebb óta, esetleg jobban ismerik nálamnál, nyugodt lelkiismerettel merem vállalni a nem kis föladatot, hiszen négy évtizedet megközelítő barátságunk sok olyan őszinte beszélgetésre adott alkalmat, amely szilárd alapja lehet a tudományos eredményei bemutatásán túl emberi értékei némelyikének érzékeltetésére is.

A kényszerből gyakran munkahelyet és lakást változtató kétkezi mezőgazdasági munkás édesapa, szintén Mező András és felesége, Veress Mária éppen Vas-

megyeren dolgozott, amikor 1939. november 28-án megszületett harmadik gyermekük, de első fiuk: András. Már akkor névtani problémát vetett föl a későbbi kutatóknak: azért lette-e a keresztneve András, mert éppen András nap előtt jött a világra, vagy örökölte édesapjától e szép görög eredetű, 'férfias' jelentésű nevet. Szülei után még Zakor Veronnak kell megköszönnünk, hogy Mező Andrásból tudós lehetett, mert ő mentette meg Sényőn egy vályoggödörbe fulladástól, amikor még csak három éves volt. Talán érthető, hogy nem ezeket a településeket tartja ma sem meghatározó szerepűeknek az életében, hanem Nyírbogdányt, ahol négy éves korától lakott az akkorra már hét tagúvá gyarapodott családban. Itt élte át azokat a gyermekkori élményeket, amelyek bárki számára meghatározóak lehettek volna: a szegénységet, a nagy család boldogságát, a falvak téli estéin gyakori szomszédolásokat, az ijesztő, de nevelő erejű, fantáziakeltő meséket a „tudós" emberekről, asszonyokról (táltosokról, boszorkányokról), hihetetlen, de megtörtént eseményekről, s nem utolsó sorban itt kedvelte meg a danolást, citerázást stb. Valamennyi gyermekkori élménynek a hatása elkíséri az embert fölnőtt koráig, élete végéig, s nagyon sokszor magyarázza, hogy kinek hogyan alakul az életútja. Ezeknek a korai élményeknek is lehet az eredménye, hogy Mező András nemcsak érdeklődéssel fordult a népkutatás (helytörténet, népnyelv, névkutatás) felé, hanem maradandóan értékes eredményeket mutatott föl ezen a területen. Ugyancsak a korai zenei sikerei (előbb citerázni, később a citerázáson kívül tangóharmonikázni, majd fúvós hangszereken játszani is megtanult) adtak számára önbizalmat, s tették alkalmassá a kisebb-nagyobb közösségekben való helytállásra, vezetői egyéniségként való viselkedésre. A zenekari „csapatmunka" hatását fölerősítette sportolási tevékenysége is, amit középiskolás korában különböző nevű, de végig azonos futballcsapatban fejtett ki. (Újból egy élmény, amely a nevekre, azok változékonyságára hívta föl az ifjú András figyelmét!) Említést érdemel itt az is, hogy már általános iskolában megemlítette magyartanára Marr nevét és azt a négy egytagú szót, amelyre visszavezette valamennyi nyelv eredetét. Érdemes megemlékezni Kozma Sándor tanár úrról, mert ő volt az, s így nemcsak érdekessé tette a nyelvtudományt Mező András számára, hanem sikerélményt is biztosított neki a későbbi nyelvészeti tanulmányai során, minthogy ezzel már többet tudott társainál. A másik nagy hatású tanára Vén Ferenc volt, aki a térképek iránti érdeklődést, azok szeretetét, tiszteletét keltette föl benne. A terepasztalukon fölépített Nyírbogdány makettjének és az eredeti helyszín neveinek megismertetésével ráirányította figyelmét a földrajzi nevekre. A helynevek iránti vonzalomnak is megvannak tehát a gyermekkori gyökerei.Természetesen nem lett ezeknek a kiváló pedagógusoknak mindegyik tanítványából a magyar nyelvészet, a helynevek tudósa, de mivel tízezerből egy azzá vált, megérdemlik a neveik megemlítését.

Ahhoz kétségtelenül más is kell, hogy akármilyen jól tanuló általános vagy középiskolásból alkotó értelmiségi, eredményes kutató, tudós ember legyen. Jó lenne azt pontosan megmondani, hogy mi is az a szükséges többlet, de erre csak az lehet a válaszom, hogy mindaz, ami Mező Andrásban megvolt és megvan. Ezek közül csupán néhányról tudok. Egyike a sokoldalúság. Biztosan vannak olyanok, akik azt vallják, hogy az egy szakterületen való elmélyedés elengedhetetlen, s nekik is igazuk van, s ezt is megtaláljuk benne, de érdeklődése soha nem szűkült le „a szakmá-

ra", s már iskolás kora óta nyitott volt nemcsak a sport és zene, hanem a színjátszás, szakköri előadás, diáklapszerkesztés és a közélet irányába is; mint ahogyan később, egyetemi és oktató évei alatt sem zárkózott el a nem nyelvészeti föladatoktól, megbízatásoktól. Térjünk azonban vissza az iskolás korra! Az általános iskolát Nyírbogdányban, a középiskolát Nyíregyházán végezte. Előbb a Kossuth Lajos Gimnáziumba, majd átszervezés és osztályostól való áthelyezés következtében a Vasvári Pál Gimnáziumba járt, s itt érettségizett 1958-ban. Ugyanebben az esztendőben fölvételizett és fölvételt nyert a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar és történelem tanári szakjára. Egyetemi évei alatt a Nyelvtudományi Intézet demonstrátora lett, s részt vett az *Új Magyar Tájszótár* anyaggyűjtési munkálataiban. Diákköri dolgozatainak egyikével sikeresen szerepelt az 1961. évi Országos Tudományos Diákköri versenyen. 1963 februárjában feleségül vette Horváth Margit matematika szakos tanárjelöltet, akivel azóta is példamutatóan, boldogan élnek. Kétségtelen, hogy ez a kiegyensúlyozott és nyugodt házasélet is alapja volt Mező András tudományos tevékenységének, sokszor az otthontól messze, legtöbbször Budapesten végzett kutatásai eredményességének. Házasságukból két fiúk született, akikből – talán nem a várakozásnak megfelelően (hiszen ki ne szeretné, ha fiai követnék a tudományos pályán is) – kiváló jogász és már önálló családalapító lett. Amikor 1963-ban a Mezőházaspár befejezte egyetemi tanulmányait, Nyíregyházára költözött, ahol még abban az évben megkezdte tanári működését. András a Nyíregyházi (később Bessenyei György) Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén kapott tanársegédi állást. 1965-ben a KLTE Magyar Nyelvészeti Intézetében summa cum laude megvédte *Nyírbogdány földrajzi nevei* című doktori értekezését, s 1969-ben adjunktus lett. Ugyanettől az évtől a Magyar Tudományos Akadémia ösztöndíjas aspiránsaként dolgozott a Nyelvtudományi Intézetben Lőrincze Lajos irányítása mellett a hivatalos magyar helységnévadás témájának kutatásán, amelynek eredményeként megírta *A magyar hivatalos községnévadás* című, 1784 lapos dolgozatát. Ezt 1973-ban megvédte, s egyhangú igen szavazattal elnyerte a kandidátusi címet. 1972-ben docenssé, 1976-ban főiskolai tanárrá léptették elő. 1996-ban megvédte akadémiai doktorátusát *Magyarország patrociniumi helységnevei (11–15. század)* címmel, s 100%-os szavazási eredménnyel a nyelvtudomány doktora lett. Ugyanez évben a KLTE habilitációs bizottsága előtt *Vizsgálódások a magyar helynevek és személynevek körében* című tézisei alapján előadást tartott, amivel abszolválta egyetemi tanári habilitációját, s ennek utána 1997-ben a Magyar Köztársaság elnökétől átvehette egyetemi tanári kinevezését. Mindez a szép tudományos karrier hihetetlen mennyiségű és kiváló minőségű publikációs tevékenységen nyugszik, amelynek ismertetése elengedhetetlen ily ünnepi alkalomkor.

A könnyebb áttekinthetőség érdekében jobbank tűnik az időrend helyett az egyes témakörökben végzett munkát rendszerezni. Nézzük tehát először a történettudományi tanulmányokat! Első jelentősebb történészi bemutatkozásának címe „nevelő-városa" neve: *Nyírbogdány*. Alcíme pedig: *Tanulmányok a község történetéből*. Társszerzői Csermely Tibor és Németh Péter. Már megjelenésének évében, 1969-ben méltatta a kor egyik jelentős történésze, BALOGH ISTVÁN többek között ezt írva róla: „...belső tartalma...eléri a modern, korszerű falumonográfiák

színvonalát...." (Szabolcs–szatmári Szemle [a továbbiakban: SzSzSz.] 1969/4: 101). Néhány évvel később a köztiszteletben álló BENDA KÁLMÁNnak ez volt a véleménye: „A jó áttekintésből külön is kiemeljük Mező András tanulmányát: széleskörű levéltári kutatással, főleg a peres iratok alapján, eleven képet fest a falu XVI–XVIII. századi életéről minden vonatkozásban. A társadalmi, termelési és művelődési viszonyok egyaránt konkrét adatok tükrében jelennek meg az olvasó előtt, s az ügyesen kiválogatott ízes egykorú idézetek élvezetessé teszik a fejezet amúgy is jó stílusát. Mező tanulmányát bátran példaképül állíthatjuk helytörténet-íróink elé." (Századok, 106 [1972]: 748). Néhány évvel később (1973-ban) jelent meg *A régi Nyíregyháza* című kötet, amelyet Németh Péter társszerzővel közösen írt. Rövid terjedelme ellenére alapos, elmélyült munka, méltán írta erről egyik ismertetője, a már sajnos elhúnyt jónevű történész, HÁRSFALVI PÉTER: „..mind tudományos eredményeivel, mind a megformálás módjával kitűnő indítás a további várostörténeti tanulmányokhoz" (SzSzSz. 1974/1: 102). E két könyv formátumú munkán kívül tucatnyi tanulmányának témája a történelem, elsősorban a helytörténet. *A honfoglaló vezérek és szálláshelyük; Életképek a Felső-Tisza vidékéről; Tarpai Márton nyíri parasztvezér; A török elpusztítja Királytelket (1566)* a HÁRSFALVI PÉTER és TAKÁCS PÉTER szerkesztette „Helytörténeti olvasókönyv [a továbbiakban: HelytOlv.] I. kötetében jelent meg (Nyíregyháza, 1985.) több művelődéstörténeti tanulmányával együtt. Az 1985-ben megjelent *Szabolcs megye a XVI. század közepén* (SzSzSz. XXV/4: 72–106) jelentős és terjedelmes tanulmány a *Mohácstól az újjátelepítésig* cíművel együtt, s ez a „Nyíregyháza története" (Nyíregyháza, 1987. 35–58) kötetében jelent meg, amelyet maga a szerző szerkesztett CSERVENYÁK LÁSZLÓ közreműködésével. Mindezek a munkák más hasonló témájú történeti tanulmányokkal együtt azt mutatják, hogy a debreceni történészi képzés is eredményes volt ünnepeltünk esetében, hiszen e tanulmányoknak a módszertani megalapozottság, a kutatási megbízhatóság és lelkiismeretesség biztosította magas színvonalukat és azt, hogy a későbbi történettudományi munkák építhettek és hivatkozhattak rájuk.

Mező András azonban elsősorban nyelvész volt, még hozzá széles érdeklődési körű magyar nyelvész, aki foglalkozott a nyelvtörténeti kutatásoktól a nyelvpedagógiáig szinte valamennyi szakágazattal. Fonetikai témájú, a magyar beszéd szupraszegmentális elemeivel foglalkozik az 1967-ben megjelent *Hangsúly és hanglejtés* című cikke (Nyr. 91: 182–5). A Bachát Lászlóval közösen írt főiskolai jegyzetükben (*Leíró magyar nyelvtani gyakorlatok és feladatok I.* Nyíregyháza, 1969.) a jó és szép magyar kiejtést bemutató, bevező fejezet az ő munkája. Nyelvtörténeti adatokat közöl *Részletek a százdi apátság adománylevéléből 1067 körül* (HelytOlv. I, 13–5) és *A nagykállói egyház ezüstfelszerelésének jegyzéke az 1552. évben* című írása (uo. 546). A nyelvjáráskutatás fontos alapelveit foglalja össze a *Nyelvjárástani alapfogalmak* című cikke (in: „Útmutató a szabolcs-szatmár-beregi nyelvjárások tanulmányozásához. Szerk. RÉVAY VALÉRIA. Nyíregyháza, 1999. 5–16), amely úgyannyira dialektológiai alapmunka, mint pedagógiai-módszertani tanulmány is. Ugyanilyen határterületen helyezkedik el *Nyelvművelési kérdések* című munkája (Szabolcs-Szatmár Megyei Nevelő 1964/3: 25–6), amely elsősorban a gyakorló pedagógusoknak nyújt segítséget nyelvművelő munkájukban. Kiterjeszti

témakörét a nyelv- és történettudományon túlra is *A társadalomtudományi kutatások lehetőségei Szabolcs-Szatmárban* (SzSzSz. 1981/4: 32–6), valamint a *Regionális kutatás és regionális tudománypolitika* című munkája (Pedagógiai Műhely 1985/2: 61–6). Természetes azonban, hogy első szempontja mindig a nyelvi és történeti kutatások lehetőségeinek bemutatása, megismertetése, propagálása. Mindennek ellenére a fölsorolt és a többi hasonló témájú tanulmánya jól mutatja, hogy nem szűkült be érdeklődési köre, és másoktól is azt várja, hogy ne ragadjanak le egyetlen témánál, hanem mint ő maga is: széleskörű tájékozottsággal fölvértezve feleljenek meg a régió kutatási elvárásainak, a környező lakosság érdekében foglalkozzanak sokoldalúan az ott élők múltjával, jelenével, tehát valódi „népkutatás" a meghirdetett célja, s ennek érdekében nemcsak példát mutat, hanem mozgósít, rábeszél, irányít, segít is.

Az igazi tudományterülete Mező Andrásnak közismerten és vitathatatlanul a névtan, pontosabban: a magyar névtan. Amint föntebb említettem, ez a tudomány az ő életével párhuzamban és az ő közreműködése által vált önálló, önelvű tudománnyá, s e szakmának minden egyes részletkérdésével a lehető legnagyobb mélységben foglalkozott. Általános névtani kérdéseket vetett föl *Közösségi név – mesterséges név* című dolgozata ((NytudÉrt. 70. sz. 315–20), amely nemzetközi érdeklődést váltott ki, a cseh névtudomány akkori nagy öregje, ŠMILAUER ismertette még 1971-ben (Zpradovaj Místopisné komise ČSAV. XII/3–4: 482–3). Másik hasonló munkája: *A típusváltás. Egy fejezet helységneveink élettanából* a IV. Magyar Névtudományi Konferencián hangzott el, s 1989-ben jelent meg (in: Névtudomány és művelődéstörténet. Szerk. BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Zalaegerszeg, 143–6). E két tanulmány kiemelése nem azt jelenti, hogy csak itt foglalt állást általános kérdésekben, hiszen nincs olyan cikke, amelyben ne tett volna minden nyelvre, de a magyarra mindenképp érvényes kijelentéseket.

Névkutatói módszertani munkái közül meg kell említeni a következőket. *A hivatalos községnévadás vizsgálatához* (Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis [a továbbiakban: AAPNy.] IV [1972], 257–92); *Egy névpályázat tanulságai* (SzSzSz. 1972/1: 6–11); *Földrajzinév-kutatásunk helyzete és feladatai,* amely utóbbi előadásként 1981-ben a III. Magyar Névtudományi Konferencián hangzott el Veszprémben (in: Név és társadalom. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és RÁCZ ENDRE. Bp., 1981. 85–99); *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeinek névtani vonatkozású cikkei* (NévtÉrt. 6. sz. [1981], 85–90); *Helynévgyűjtés és helynévkutatás* (SzSzSz. 1985/2: 63–6); *A földrajzinév-gyűjtés jelentősége és módszere. Szabolcs-Szatmár megyei feladatok.* (Szabolcs-Szatmár Megyei Nevelő 1964/4–5: 50–3); *A helynévgyűjtés állapota és feladatai Szabolcs-Szatmárban* (Pedagógiai Műhely 1978/4: 55–66). *A Névtani Értesítő fogadtatásához* (NévtÉrt. 6. sz. [1981], 104). A fölsorolt tanulmányok nagyobb része beilleszthető lenne más kategóriákba is (tudománytörténet, kritikai irodalom, ismertetés stb.) alapigényük azonban a tájékoztatáson kívül a módszertani irányítás, kollegiális segítségnyújtás, az eddigi eredmények fölsorakoztatása stb. Ugyancsak a tudománytörténet területével határosak a kiemelkedő nyelvészek, névkutatók bemutatásai, köszöntései, munkásságukról való megemlékezések. Ide tartozik *Lőrincze Lajos 65 éves* (NévtÉrt. 4. sz.[1980], 101–2); és *Kiss Lajos mint helynévkutató* (NévtÉrt. 6. sz.

[1981], 105–11) című írása, valamint a „Pethe Ferenc élete és munkássága" kötetben megjelent tanulmánya (Szerk. HÁRSFALVI PÉTER, Nyíregyháza, 1983. 56–64) *A nyelvújító Pethe Ferenc.*

A személynevek témakörében kétféle típusú munka is kötődik Mező András nevéhez. Az egyikben egy névcsoportot vizsgál több szempontból. Ilyenkor a család- és keresztnevek külön-külön rendszerezése mellett a nevek összefüggéseit is kutatja, de lényeges eleme e vizsgálati típusnak a jelentéstani megközelítés, s ennek következtében a névetimológia. Az efféle munkák anyaga egy-egy ómagyar vagy középmagyar kori összeírás, mint például az önállóan megjelent *A Várdai-birtokok jobbágynevei a XV. század közepén* (Kisvárda, 1970.) vagy egy kolligátum részeként, más munkákkal együtt, kötetben megjelenő *Nagykálló személynevei a XVI. és a XVIII. században* (in: A Nagykállói járás múltja és jelene. Nagykálló, 1970. 73–123). továbbá *Szabolcs megye rovásadó-összeírása 1453-ban* (AAPNy. X/B [1985], 103–14) és *Hegyaljai jobbágynevek a XVI. században* (in: Tokaj és Hegyalja V. sz. Szerk. BENCSIK JÁNOS és SZAKÁL JENŐNÉ. Miskolc, 1991, 92–8). E munkák nemcsak fontos forrásai a magyar antroponímiának, de lelkiismeretes rendszerezésükkel, újszerű földolgozásaikkal mintául szolgálnak a később végzendő hasonló kutatásoknak, és kiváló alapot teremtenek a más vidékekkel való egybevetésekre, más időszak névsoraival való összehasonlításokra. A másik típus e témakörben a névetimológia, amely korlátozódhat egyetlen névre, mint a *Hatujjú* (MNy. LXIV [1968], 256); *Csikar* (NévtÉrt. 1. sz. [1979], 63); *A Duba család és Hontfüzesgyarmat* (NévtÉrt. 4. sz. [1980], 94–6); de kiterjedhet több névre, s ilyenkor személy- és helynevek egyaránt előfordulhatnak a vizsgált névanyagban: *Megjegyzések történeti nyelvtanunk néhány példájához* (MNy. XCII [1996], 11–21). Ebben a tanulmányban olyan tulajdonnevekről ír alaposan elmélyült etimológiai fejtegetéseket, amelyek más, e munka fényében tévesnek tetsző magyarázatokkal, megfejtésekkel jelentek meg „A magyar nyelv történeti nyelvtana" első két kötetének valamelyikében.

Legsajátabb kutatási területe azonban Mező Andrásnak a helynévtörténet, a földrajzi nevek legkülönbözőbb változatainak a múltja (és nem ritkán a jelene is). Összes cikkének, tanulmányának közel kétharmadát, önálló könyvként megjelent munkáinak öthetedét e témakörből írta. Érdekes megjegyezni, hogy érdeklődése eleinte az utcanevek vizsgálata irányában is intenzív volt, s főleg szűkebb környezete közterületi nevei érdekelték. *A nyíregyházi utcanevek sorsa* (SzSzSz. 1968/3, 26–30); *Térnévcsere* [Nyíregyházán]. (NévtÉrt. 4. sz. [1980], 94); *Régi utcanevek Szatmárban és másutt* (NévtÉrt. 19. sz. [1997], 99–104) stb. jellegű cikkek mellett azonban van olyan névelméleti munkája is, amely a magyar névtudomány történetében, elsősorban a közterületnevek vizsgálata tekintetében kormeghatározó: *A belterületi hivatalos névadás néhány sajátossága* (MNy. LXV [1969], 198–204).

A legfontosabb munkái, főként pedig a könyvei a településnevek történetével, etimológiáival foglalkoznak. Legelőször megjelent könyve, *A Baktalórántházi járás földrajzi nevei* (Nyíregyháza, 1967.) újszerűsége következtében jelentős figyelmet keltett a helynévkutatók körében. Át merte ugyanis lépni azokat a korlátait a korabeli földrajzinév-gyűjteményeknek, amelyek a laikus, műkedvelő, „önkéntes" munkák sorába degradálták, tartották vissza a helynévgyűjtést. Az sem jelen-

tett egyébként naív népetimológiás, tudománytalan tevékenységet, de nem is kívánt jelentősebb nyelvészeti vagy névtudományi fölkészülést a kutatóktól. Mező András könyve jóval több azoknál. Mindegyik településről közli a föllelhető történeti névadatokat, a naív népetimológiákat éppen úgy, mint a tudományos megfejtési kísérleteit a helységnévnek, fölsorolja birtokosaik neveit, vagyis mintegy helytörténeti kismonográfiát készít az egyes településekről. Nem véletlenül írhatta róla a kor magyar névtudományának nesztora, KÁLMÁN BÉLA: „Ez a kis kötet névtani irodalmunk becses alkotása..." (MNyj. XV [1969], 117).

Mindeddig a legnagyobb sikert a NÉMETH PÉTERrel közösen írt könyv hozta, a *Szabolcs-Szatmár megye történeti–etimológiai helységnévtára* (Nyíregyháza, 1972.), amelyet az öt ismertetésen kívül eddig 1066 (nem tévedés: ezerhatvanhat!) hivatkozás követett. Köszönhette ezt annak, hogy sokoldalúan foglalkozott a helységnevekkel: a névtani adatok és szempontok mellett történeti, művelődéstörténeti, régészeti, műemléki, néprajzi, statisztikai, helytörténeti adatok ezrei szolgálják a legkülönbözőbb szaktudományok művelőit. Az idézők és hivatkozók között szerepel a helynévkutató KISS LAJOS, KÁLNÁSI ÁRPÁD, BALOGH LÁSZLÓ, REUTER CAMILLO, a történész KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC, SZEGFŰ LÁSZLÓ, a földrajzos FRISNYÁK SÁNDOR, a művészettörténész ENTZ GÉZA stb., stb. NYIRKOS ISTVÁN ezt írta róla: „...a legjobb helytörténeti kiadványok közé sorolhatjuk..." (SzSzSz. 1973/1: 125). DANKÓ IMRE néprajzos szerint „...a szabolcs-szatmári helytörténeti kutatások és feldolgozások tekintetében korszakalkotó munkának tartjuk..." (SzSzSz. 1990/4: 492). A neves történész, BENDA KÁLMÁN ezt állapította meg: „...pontos és lelkiismeretes, hézagpótló mű..." (Századok CX [1976], 1146), s végül hadd álljon itt a névtanos KÁZMÉR MIKLÓS dícsérete: „...színvonalas, korszerű módszertani alapelvekre épülő és gondos filológiai apparátussal megírt mű..." (MNy. LXX [1974], 121). Ezeknél nagyobb dícséretet, méltóbb elismerést én sem mondhatok, a korábbi idézetek a mostani köszöntő helyett is beszélnek.

Mindezek mellett kisebb tanulmányok egész sora jelent meg a környék neveinek bemutatásával, többnyire etimológiai vizsgálatával: *Földrajzi nevek Nyírbogdányból* (AAPNy. 1966: 118–9); *Nyíregyháza* (MNyj. XII [1966], 137–42]; *A nyíri-rétközi gyepű* (AAPNy. II [1968], 242–8); *Szabolcs-Szatmár megye falunevei* (ugyancsak NÉMETH PÉTERrel, SzSzSz. 1970/3. 77–87); *Szocsogó – Újszomotor* (MNy. LXVII [1971], 466–9); *Máriapócs* (Nyr. XCV [1971], 360–1); *A Nyíregyháza név eredete* (in: Én szőke városom. Szerk. HÁRSFALVI PÉTER és KATONA BÉLA. Nyíregyháza, 1971. 15–8); *Hajdúszoboszló neve* (in: Hajdúszoboszló monográfiája. Szerk. DANKÓ IMRE. Hajdúszoboszló, 1976. 143–8); *Félegyház* (NévtÉrt. 1. sz. [1979], 14–20); *Döge és Széplak* (uo. 64–5); *Szedres* (NévtÉrt. 2. sz. [1979], 85–6); *Ágasegyház* (NévtÉrt. 4. sz. [1980], 10–4); *Fele* (Nyr. CV [1981], 88–92); *Móregyháza = Nyíregyháza?* (NévtÉrt. 5. sz. [1981], 3–6); *Török Bálint és Törökbálint* (MNy. LXXVIII [1982], 175–80); *A Vásárosnaményi járás történeti – etimológiai helységnévtára* (NÉMETH PÉTER társszerzővel, in: Találkozás Bereggel. Vásárosnamény, 1978. 165–81); *Gazdálkodástörténetünk egy helynévi emléke* (MNy. LXXXVI [1990], 223–8); *Szegegyház* (in: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Bp., 1991. 432–4); végül az *Elvarratlan szálak* című dolgozatot említem (in: Szavak

– nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. BP., 1997. 248–52), amelyben a *Keresztes-fák, Félszerfalva, Hétközhely* földrajzi nevek történeti adatait és magyarázatait kapjuk meg. Mivel nem bibliográfiai összeállítás a tisztem, csak az érdekesebb, fontosabb munkákat említem, s a címek magukért beszélnek. Valamennyinek fontos jellemzője a lelkiismeretességen és pontosságon nyugvó kutatás, adatközlés, a források és adatok föltétlen tisztelete, azokból (és csak azokból) való következtetések levonása.

Az aspirantúra és a kandidátusi dolgozat készítése új irányba vitte Mező András érdeklődését, ami a névtudomány számára különösen jelentős és hasznos volt. Ez pedig a hivatalos helységnévadás vizsgálata: a községnevek megváltozása, megváltoztatása. Ennek legfontosabb eredménye *A magyar hivatalos helységnévadás* című könyv (Akadémiai K. Bp., 1982.), amely csak a földolgozást tartalmazza, az adattár jóval később jelent meg több mint félezer oldal terjedelemben: *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz* (Nyíregyháza, 1999.). A magyar névtudomány számára való fontosságát bizonyítja az a tény, hogy az első résznek hét ismertetése és 568 hivatkozása volt eddig. A második rész még alig jutott el a szakemberekhez, de ha ismertetésben nem is, rá való utalásokban minden bizonnyal fölülmúlja majd az előzőt. A névtudomány általában eddig nem foglalkozott a mesterséges helynevekkel és településnevekkel. Ünnepeltünk érdeme, hogy erre ráirányította a figyelmet, több tanulmányában is hangsúlyozta az efféle kutatás fontosságát, hasznosságát. Ilyen munkái többek között: *A mesterséges földrajzi nevek motivációja* (MNyj. XVI [1970], 55–69); *Községneveink rendezése a századfordulón* (MNy. LXVIII [1972], 54–66); *A hivatalos községnévadás vizsgálatához* (AAPNy. IV [1972], 257–92); *A magyar hivatalos községnévadás első szakasza (XVIII. sz. – 1873)* (MNyj. XIX [1973], 57–79); *Egy nap a felszabadulás utáni helynévadás történetéből* (NévtÉrt. 6. sz. [1981], 91–100); *Hivatalos helységneveink gondjai* (Nyr. CVIII [1984], 257–69) s lehetne folytatni a sort, de ennyi bőven elég ahhoz, hogy belássuk: a témát alaposan körüljárva alakította ki és tette közzé véleményét a magyar települések hivatalos neveinek kialakulásáról, azok változtatásairól és arról a felelősségről, aminek súlyát nem érzik eléggé még ma sem a névadók és névváltoztatók, a névelhagyók és névösszevonók.

Mindezek mellett olyan általános és történeti kérdésekkel is foglalkozott több cikkében, amelyek szoros kapcsolatban a fönti témával ugyan nincsenek, de fölmerültek az egyes nevek, névcsoportok történetének vizsgálatakor. Ilyen munka volt *A földrajzi nevek és a településtörténet* (SzSzSz. 1966/2: 91–6); aztán a heves vitát kiváltó *Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez* (MNy. LXIV [1968], 51–6) és végül a nagy érdeklődést keltett *A helynevek vándorlása a középkorban* (MNyTK. 170. sz. Bp., 1985. 23–8) című tanulmánya, amelyben a lakossággal együtt „átköltözött" helynevek csokrát gyűjtötte össze és vette vizsgálat alá. Ebben az időben írt egy azóta részben mások által megvalósított tervről, a helynévvégmutató szótárak elkészítéséről: *Egy szóvégmutató helynévtár tervéről* (AAPNy. VIII/C [1980], 109–14).

A következő nagy csomópont Mező András kutatásában és publikációiban a templomcímek körül alakult ki az 1990-es években. Az anyagot minden bizonnyal

jóval korábban elkezdte gyűjteni, az eredmények közzététele viszont csak ekkor kezdődött, és az akadémiai doktori értekezésben csúcsosodott ki, amelynek alapján megkapta a nyelvtudomány doktora címet. A témakörből írott tanulmányok sora a következő: *Melyik Szent István?* (Nyr. CXVI [1992], 323–8); *Adatok Szent László középkori tiszteletéhez* (SzSzSz. XXVII [1992], 123–35); *Szentkirályszabadja és társai* (MNyj. XXX [1992], 25–35); *Egyszeri helységnevek a középkorban* (NévtÉrt. 15. sz. [1993], 232–5); *A patrociniumi helységnevek keletkezése* (Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv XI [1995], 7–20); *Az **úr** patrociniumi helységneveinkben* (SzSzSz. XXX [1995], 153–64); *A templomcím helynévadó szerepe a középkori Magyarországon* (SzSzSz. XXX [1995], 505–21); *Boldogasszony és más asszonyok* (MNyj. XXXIII [1995], 25–41); *Patrociniumi helységneveink és névadóik mennyiségi összefüggései* (NévtÉrt. 17. sz. [1995], 25–9); *Az „egyházi" helységneveink típusai* (MNyTK. 209. sz. [1997], 244–9); *Templomneveink a középkorban* (in: Tanulmányok a magyar nyelvről. Szerk. H. VARGA GYULA. Eger, 1998. 113–35). A témakör nagy összefoglalása, önálló könyvként való megjelenése csaknem a résztanulmányok publikálása után történt: *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)* (Bp., 1996). Reméljük, hogy hamarosan megjelenik ennek a kutatásnak is az adattára, s abban is biztosak lehetünk, hogy az eddigi ismertetések száma még szaporodni fog, hivatkozásai pedig hosszú évtizedekre elhúzódva fölülmúlják az eddigieket.

Mint általában az alkotó kutatók publikációit vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy kevesebb ismertetést, recenziót írtak. Mező András esetében is így van ez: a több mint kétszáz tanulmánnyal szemben tíz-tizenkét könyvismertetés áll, de ezek olyan minőségűek, hogy forrásként hivatkoznak rájuk a későbbi kutatók. Ilyen például KÁZMÉR MIKLÓS könyvéről szóló recenziója (A »falu« a magyar helynevekben. Nyr. XCIV [1970], 494–8) továbbá KISS LAJOS helységnévi etimológiai szótárának az ismertetése (FNESz. Századok CXVI [1982], 595–600).

Szerkesztői munkássága köréből föltétlenül első helyen kell említenünk a Névtani Értesítőt, amelyet közös elhatározással hoztunk létre, s az első tizenkét számot együtt, többnyire fölváltva szerkesztettük, de ennyi év után már én nem tudom megmondani, hogy mely számok jelentek meg Mező András szerkesztésében (minden bizonnyal a színvonalasabbak). Számára bizonyosan jelentősebb volt, s ma is az a Szabolcs-szatmári [majd később: -beregi] Szemle főszerkesztői tevékenysége, amelyet tizenöt esztendeje végez, s ez alatt országos hírű tudományos orgánummá emelte a folyóiratot. Mindenképpen első helyen kellett volna megemlíteni, de az időrendiség miatt csak most kerülhetett rá sor: 1995 óta jelenleg is szerkesztőségi tagja a magyar nyelvtudomány vezető szakfolyóiratának, az immár lassan százados fönnállású Magyar Nyelvnek.

A tudósi elhivatottságnál nem jelentéktelenebb soha sem az oktatási föladatvállalás, hiszen a jövő tudománya szempontjából ez néha fontosabb is lehet egy szerző kutatásainál. Mező András életében a kettő jó arányban és szoros kapcsolatban áll egymással. Közel negyven éve dolgozik tanárként a Bessenyei György Tanárképző Főiskolán (munkahelye iránt, a barátságban és a házasságában is a hűség a legfontosabb jellemvonása), s ez alatt az idő alatt a tudomány és a kutatás iránt fogékony tanárok nemzedékeit nevelte föl, amit bizonyít nemcsak a hozzá írt

szakdolgozatok százat meghaladó száma, hanem az a tény is, hogy az OTDK rendezvényein két tanítványa is kiemelt első díjat kapott, többen pedig jó helyezést értek el. Volt tanítványai közül eddig kilencen rendelkeznek valamilyen tudományos fokozattal. 1979-től 1990-ig a tudományos és kulturális ügyeket irányító főigazgató-helyettese volt a főiskolának, s közben fölügyelte a gyakorlati képzést, a gyakorlóiskolákat, a kollégiumot. 1997-től a főiskola bölcsészettudományi és művészeti tanszékei által választott tanácsnak az elnőke Műhelyteremtő munkájára jellemző, hogy az általa vezetett tanszék kilenc oktatója közül nyolc rendelkezik valamilyen tudományos fokozattal. A nyíregyházi főiskolán kívül vendégtanár volt az Ungvári Állami Egyetemen, a szlovákiai Nyitra Pedagógiai Főiskoláján és éveken keresztül a debreceni KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetében, ahol részt vesz ma is a PhD-s hallgatók képzésében. Mindenütt tapasztalható tudósnevelő tevékenységének hatása, volt tanítványai és mostani hallgatói közül sokan kiváló kutatói és oktatói a magyar nyelvtudománynak. Oktatási módszerei, vizsgáztatási követelményei országszerte híresek. Mivel már évtizedek óta fölvételiztetem és tanítom azokat a főiskolát végzett hallgatókat, akik tanulmányaik kiegészítésével egyetemi diplomához szeretnének jutni, áttekintésem van szinte valamennyi magyarországi főiskola magyar szakos tanárképzése fölött, s egyértelműen meg jóleső érzéssel tapasztalom évről-évre, hogy Mező Andrásban az embert és az oktatót egyaránt nagyra értékelik, s ha kissé érzelmesen hangzik is: szeretik volt tanítványai.

Oktatásszervezői tevékenysége azonban messze túljutott az említett intézményeken, mivel titkára volt a Művelődésügyi Minisztérium által létrehozott tantervi bizottságnak, s meghatározó szerepe volt a tanárképző főiskolák 1984-ben bevezetett új tanterve kidolgozásában. Oroszlánrésze volt a magyar szakos képzés nyelvtudományi, elsősorban a főiskolai hangtani és nyelvtörténeti tárgyak tematikáinak, programjainak megtervezésében és megszövegezésében. Ma is aktivan dolgozik a főiskolai kreditrendszer bevezetésének előkészítésén és a záróvizsgák követelményeinek kidolgozásán.

Tudománypolitikai állásfoglalásaira mindig az őszinteség, javító szándék és a bátor szókimondás volt a jellemző. Ezt tapasztaltam, amikor egyazon testületek tagjai voltunk, de ezt vallják azok a kollégák, akik különböző bizottságokban voltak vagy most vannak vele együtt. A kezdetektől tagja volt a Debreceni Akadémiai Bizottságnak, ahol 1982-től a titkári, 1986-tól a társelnöki, 1990-től pedig az elnöki tisztet töltötte be. 1972-től megszűnéséig tagja volt az MTA Névtani Bizottságának, majd 1976-tól jelenleg is tagja az MTA Magyar Nyelvészeti Munkabizottságának, 1992-től a Nyelvtudományi Bizottságnak. A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja, nyíregyházi csoportjának elnöke, s több alkalmi bizottságának választott tagja. Mindenütt aktívan és tevékenyen dolgozik: tanácskozásokat, konferenciákat, vitafórumokat kezdeményez és szervez. Így Nyíregyházán már két névtani tanácskozás, egy szociolingvisztikai konferencia, anyanyelvoktatási napok stb. előkészítője és házigazdája volt, amelyek eredményeit kiadványok, tanulmányok bizonyítják, és nem utolsó sorban maga a Névtani Értesítő is igazolja, ugyanis ennek megindítását éppen egy jó hangulatú itteni névtani tanácskozáson határoztuk el.

Természetesen ünnepeltünknek mind a tudományos, mind pedig a pedagógiai munkássága hatékonyságát, eredményességét értékelték és elismerték eddig is az

állami és köztestületi szervek. 1980-ban oktatási tevékenységéért Kiváló Munkáért kitüntetésben részesült. 1984-ben nyelvtudományi, nyelvjárási, de elsősorban helynévkutatói munkásságáért a Magyar Nyelvtudományi Társaság Csűry Bálint-emlékéremmel tüntette ki. 1987-ben Nyíregyháza Városi Tanácsa Bessenyei-díjjal jutalmazta. 1990-ben megkapta a Kiváló Pedagógus kitüntetést. A Szent László-év tudományos eseményeiben való részvételét Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Önkormányzata Szent László-emlékplakettel és a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyéért Díjjal honorálta. 1995-ben Nyírbogdány díszpolgárává választotta, 1997-ben Alapítványi Díjat kapott Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Tudományos Közalapítványától. 1999-től Széchenyi Professzori Ösztöndíjban részesül.

Eddig tart egy pályakép munkájának, eredményeinek a bemutatása. Most következnének a tervek, javaslatok. Baráti beszélgetéseinkből sok mindenről tudok, ami Mező András foglalkoztatja, amit közelesen vagy távolabbi jövőben tervez megvalósítani. Már említettem, hogy remélhetőleg hamarosan megjelenik a patrociniumi nevekről szóló könyvének az adattára. Biztosan együtt vannak az adatai az egyéb templomnévtípusokra, amelyeknek rendszerezése, kőnyvvé formálása nem lesz kevés munka. Aztán az egyéb egyházi építményekről (kápolna), intézményekről (káptalan), személyekről (apát, érsek, püspök) stb. elnevezett helységek problémája is megoldásra, kidolgozásra vár. Nagy sikerű könyvének (Templomcím a magyar helységnevekben. Bp., 1996.) bevezetőjében azt írta, hogy a teljességre törekvő anyaggyűjtést már lezárta, s szép hasonlattal ígéretet is tett a folytatásra: „Az...elkezdődött körvonal...még nem zárult be, de közel jutott ahhoz. Abban bízom, hogy az elkövetkezőkben elegendő erő és idő adatik számomra a kör még hiányzó ívének megvonásához is" (19). Bízunk abban, hogy nem csupán e körív lezárása, hanem még sok fiatal kutató nevelése, pályán való elindítása, sok szép előadás megtartása, konferencia szervezése, tanulmány megírása „adatik meg" számára majd az elkövetkező években. Ehhez kíván a köszöntő a barátok, munkatársak, kartársak és pályatársak nevében is további erőt, egészséget, jókedvet, kitartást és lelkesedést.

HAJDÚ MIHÁLY

Adalékok Anonymus Bodrog-torkolat vidéki neveihez

1. Többen fölfigyeltek már arra, hogy P. magiszter mennyire jól ismerte azt a tájat, amely a Bodrog alsó folyásának környékét, továbbá a Taktaközt és az utóbbival átellenben közvetlenül a Tisza balpartján fekvő szabolcsi vidéket foglalja magába (l. pl. legutóbb is: †Rimóczi Gábor–Rimócziné Hamar Márta: MNy. 1992: 474–8). Ez a feltűnő jólértesültség, amely a Mesternek vagy közvetlen helyi, személyes tapasztalatából, vagy okleveles ismereteiből, vagy esetleg mindkettőből adódott, nyilvánvalóan erős ösztönzést jelentett számára abban, hogy gesztájában e vidék különleges szerepet kapjon. Ez a szerep két vonatkozásban is megnyilvánul. Egyfelől a vidéket, közelebbről Szerencset a honfoglaló hadműveletek egyik fő bázisának teszi meg: leírása szerint a 17. és a 31. capitulum elbeszélte események idején Árpád itt tartózkodik, innen irányítja vezérei tevékenységét: vö.: „ARpad u[ero] dux etſui nobiles… ult[ra] mont[em] t[ur]zol caſtra metati ſunt. in campo iuxta fluuiu[m] tucota. usq[ue] ad montem zerenche." (17. c.); „Poſtea dux et ſui p[ri]ncipeſ egreſſi ſunt de zeremſu" (31. c.). Különben l. még ugyanerre a vidékre Szerencsnél valamivel nagyobb körzetre nézve is az utalást: „dux arpad et ſui egreſſi ſ[un]t a zeremſu et caſtra metati ſ[un]t iuxta fluuium ſouiou. athÿſcia uſq[ue] (ſ) ad fluuiu[m] honrat." (22. c.). Sőt az ide utaló események tulajdonképpen már a 14. Capitulumban, a Bodrog alsó folyásánál megkezdődnek. Másfelől e vidék Anonymus névanyagában alighanem a legsűrítettebb táji összpontosítást kapja, hiszen az aránylag kis területhez a nevek hosszú sora kapcsolódik valamilyen módon. Így a folyók: *Tisza*, *Bodrog*, *Takta*, *Sajó*, *Hernád*, *Tolcsva-patak*, *Ketelpataka*; révek: *Ládirév*, *Lucrév*, kissé délebbre *Dorogma-rév*; hegyek: *Szerencs*, *Tarcal*, *Sátorhalom*; helységek (várak): *Szerencs*, *Hímesudvar*, *Szabolcs*, *Tas vására*, 'Polgár' (az utóbbira vö. MNy. 1998: 466–9); végül, de nem utolsósorban az itt szereplő személyek közvetlen helyi vonatkozású nevei: *Ónd*, *Tarcal*, *Ketel*, *Szabolcs*, *Ekölcs*, *Tas*.

E nevek jó részéről „Név és történelem" című könyvemben írtam, most az ott közöltekhez két névre vonatkozóan rövid foglalatban kiegészítéseket fűzök.

2. Anonymus így írja le Töyötöm családját: „Tuhutum pat[er] horca. cui[us] filii fuerunt Gyÿla [et] zombor. aquib[us] gen[us] moglout deſcendit" (20. c., vö. még 6. c.); aztán a 27. capitulumban az erdélyi foglalás elbeszélésében mind a Gyula, mind a Zombor-ágat még tovább részletezi. Mint kifejtettem (i. m. 98–99), Töyötöm és Harka azért vívja harcait Dzseló ellen az Almás völgyében, és azért hódoltatja a vidék népét Esküllőnél, mert az erdélyi ősfoglaló Zsombor nemzetség – melynek tagjai között Gyulák is voltak – az Almás és Borsa patakok vidékén volt birtokos, és ugyanitt, a Magisztertől külön kiemelt szerepű Esküllő mellett feküdt Zsombor és Gyula nevű helység is. Szemben viszont azzal a ténnyel, hogy a

Zsombor nemzetség neve csak *zs*-s szókezdetű lehetett, hiszen az oklevelek – a nemzetség hasonló nevű tagjaival együtt – mindig *s*-sel írták, és a helynévben is a *zs* őrződött meg, a Magiszter hőse mindig *z*-s szókezdettel szerepel, ami viszont az ő helyesírásában csak *z*-t vagy *sz*-et jelölhet. A feltűnő ellentét feloldását abban láttam (i. h.), hogy Anonymus az erdélyi *Zsombor* nemzetséget névhasonlóság alapján és talán a *Gyula* név szereplése révén összekeverte, vagy inkább összekombinálta a „nyugati", főként Pest és Nógrád megyékben birtokos *Zombor* (*Gyulazombor*) nemzetséggel. A nevekre és a belőlük levonható név- és eseménykombinációkra oly érzékeny Mester ötlete aztán messze kihatott az időben, az ő nyomán ugyanilyen tévedésbe esett az újkori filológiában Karácsonyi (MNemz. 2: 109 kk.) és utána mások is.

Anonymus eme névkeverésének megtörténtében tovább sem kételkedem, de az ügyhöz éppen Takta-közi vonatkozásai témakörében valamit még hozzá kell tennem, amit annak idején nem vettem észre, pedig az az anonymusi név- és eseményformálás törvényszerűségei miatt szerfölött érdekes vonatkozású.

A Taktához közel, Szerencs mellett fekszik a mai *Mezőzombor*, és feküdt minden bizonnyal a Magiszter idején is *Zombor* nevű helység. A Borovszky-féle Zemplén megyei monográfia 1298-i előfordulásáról is tud (84. lap), de ilyen oklevéles adatot nem ismerek. A következő század elejétől azonban már említi Csánki: 1317: „Poss. *Zumbur* et pertinentiae iuxta fluv. Tyza"; 1332–7: *Zumbur*, *Zombur* stb. (1: 367). Anonymus pedig leírja, hogy Töyötöméket Árpád útnak indítja (Szerencsből), és a had „in portu ladeo" (= a mai Tiszaladány, l. még alább is) úsztat át a Tiszán (20. c.!). Zombor Szerencstől kb. 7–8 km-re, kelet-délkeleti irányban fekszik, s lényegében ugyanezen irányban van további kb. 15 km-re Tiszaladány: így Szerencsről a révhez szinte toronyirányban lehetett menni Zomboron át. Nem lehet tehát kétséges, hogy Anonymus hol talált *Zombor* alakú helynévre azon az Erdély felé vezető útvonalon, amelynek végén és a hódítás igazi céljában ott volt a *Zsombor* nemzetség területe és *Zsombor* (a mai *Magyarzsombor*) helység is, mint a szóban levő személynévadás legfőbb nemzetségi és helynévi alapja. Mint ahogy az eseményleírás oldaláról nézve az sem véletlen, hogy a Magiszter Töyötöm seregét azon az útvonalon viszi Szerencstől a ládi révig, ahol *Zombor* helység feküdt. A Takta melléki *Zombor* helységnév hangalakját tehát mint befolyásoló tényezőt nem lehet kiiktatni Töyötöm unokájának *Zsombor*-ból *Zombor*-rá tételében.

Más kérdés, hogy a Takta-közi *Zombor* helységnév csak etimológiailag azonose a *Zombor* (*Gyulazombor*) nemzetségnévvel, vagy birtoklástörténeti köze is van e nemzetséghez. Györffy szerint (ArchÉrt. 1970: 232) e helységet a Gyulazombor nemzetség bírta. Ha erre konkrét adat nincs – én legalábbis nem ismerek, úgyszintén Karácsonyi (i. m.) sem említ ilyet –, a puszta névazonosság nem elegendő a következtetésre, *Zombor* nevű helységek ugyanis a magyar nyelvterület más pontjain is voltak. – Figyelemre méltó viszont Györffynek az a megjegyzése (i. h.), hogy a Tétény (Töyötöm) nemzetség Pest megyében, Maglód vidékén birtokló ága utólag, éppen Anonymus hatására is elnevezhette magát *Gyulazombor* néven. Ez esetben számolni kell, illetőleg lehet azzal a körülménnyel, hogy a Magiszter Töyötöm unokájának nevében nem összekombinálta a nyugati *Zombor*

(*Gyulazombor*) és az erdélyi *Zsombor* nemzetség neveit, hanem voltaképpen a Takta-közi *Zombor* helység „segítségével" *Zombor* alakúvá tett személynévben implicite megalkotta, kitalálta egy olyan nemzetség ősét, amely nemzetségnek kronológiai okokból már eleve sem lehetett semmi köze a személynévadása fő alapját képező erdélyi *Zsomborok*-hoz.

Mindez azonban nem befolyásolja azt a tényt, hogy az Anonymustól Töyötöm unokájaként és Harka fiaként elképzelt *Zombor* nevét – ha különleges, alakmódosító jelleggel is – az Almás melléki *Zsombor*-on mint névadási alaptényezőn túlmenően ráadásként szintén beiktathatjuk a Magiszter helynévi fogantatású személyneveinek sorába, s e tény egyúttal tovább szaporítja a Takta-köz anonymusi helynév–személynév kombinációinak számát.

3. Fentebb már utaltam arra, hogy P. mester szerint Töyötöm és Harka serege – ekkor még Tas és Szabolcs seregével együtt – vonul Szerencstől a ládi révig. Az erről az útszakaszról való leírás pontosan így szól: „Q[u]i c[um] a duce arpadio eſſent licentiati c[um] exercitu n[o]n modico egreſſi ſunt. et thỳſciam tranſnatauerunt *in portu ladeo*. nomine aduerſario c[on]t[ra]dicente." (20. c.). A kiemelt helyet a fordítók a *ládi réven* vagy a *ládi révnél* kitétellel fordították. E fordításhoz már Szabó Károly ezt a megjegyzést fűzte: „A ládi rév (portus Ladeus) nem egyéb mint a tisza-ladányi rév. Régen e helyet nem Ladány-nak, hanem csak Lád-nak hivták, mint maig is Borsodban Sajó-Lád és Szendrő-Lád nevü helységeket." (I. Béla király névtelen jegyzőjének könyve... Pest, 1860. 31.). Pais Dezső más fogalmazásban ugyan, de lényegében ugyane véleményt vallja a kapcsolt jegyzetben: „*Ládi rév* 20. in portu *Ladeo*, latinosítva *Lád*-ból. Ma Tisza-Ladány a Taktaközben." (Magyar Anonymus, Bp., 1926. 125.) Ebben a szellemben viszik tovább a fordítás és a magyarázat ügyét a követők is.

A fordítás minden kétséget kizáróan jó, a *ladeus* csak egy *Lad* típusú magyar helynév latin melléknévi alakja lehet, a *Ladány* alapnév grammatikai okokból nem jöhet szóba. Kérdés azonban, hogyan állunk akkor a *Ladány* (mai *Tiszaladány*) értelmezéssel. Mindenekelőtt szögezzük le, hogy a szóban levő Tisza menti *Ladány*-nak már a legkorábbi adatai is a mai alaknak megfelelő formát tükröztetik: 1067 k./1267: „predium *Lodan*" (DHA. 185, az adat csak az utóbbi évszámra hiteles); 1332–7: *Ladan* (Csánki 1: 355); stb. A név kiejtése Anonymus idején még minden bizonnyal depalatalis végződésű *Ladȁn* vagy *Ladán*. Továbbá az Árpád-kori magyar nyelvterületen igen számos *Ladány* helynév található, rendszerint régi *Lodan* és *Ladan* írott formákkal; és ugyancsak nem kevés *Lad*, *Lád* fordul elő általában régi *Lad* és *Laad* írásváltozatokkal, – a két névforma bármilyen keveredésére azonban sehol egyetlen adat sem mutat. Végezetül azt a lehetőséget is teljesen ki lehet iktatni, hogy a *Lád* és a *Ladány* helyneveknek bármilyen etimológiai közük is lehetne egymáshoz, mivel a *Lȁd* ~ *Lád* a R. m. *Lȁdiszló* (>*László*) névrövidítése, vö. *Péter* > *Pét*, *Jakab* > *Ják*, *Filep* > *Fil* stb. (MNy. 1946: 230 kk.), és egyúttal nemzetségnév is, vö. 1258: „de genere *Laad* " (ÁÚO. 2: 311); az ismeretlen eredetű *Ladány* pedig úgy viselkedik, mint a magyar helynévadásban nagy szerepet játszó több más népnévnek vagy néprésznévnek látszó, feltűnően azonos struktúrájú társa, vö. *Varsány*, *Berény*, *Kölpény*, *Tárkány* stb. (l. pl. Török: Száz. 1982: 991 kk.). Mindezek alapján a mai *Tiszaladány*-nak nem lehetett egykori *La˙d*

vagy *Lád* alakja, az anonymusi *ladeo* pedig *Ladány* formát semmiképpen nem rejthetett magában.

Márpedig hogy Anonymus a mai *Tiszaladány*-nak megfelelő helyről beszél, azt több körülmény és világosan bizonyítja. Az egész táj névanyaga földrajzi helyzetének leírásában nagy a pontossága. Hogy a Tisza szinte egész folyásának fontosabb réveit ismeri, arról gesztája sokszoros tanúságot tesz, minden esetben pontos helyjelöléssel. Tö?ötömék hadát Szerencsről a Tiszához viszi átkelésre. Az átkelés után arra a helyre érnek, ahol a Magiszter szerint „most" Szabolcs van: „u[bi.] nunc e[st] zobolſu" (20. c.). A megtett út Szerencs és Ladány, valamint Ladány és Szabolcs között ugyanannyi, kb. 24–25 km, amit a geszta szövege mindkét viszonylatban feltűnő pontossággal, „S[e]c[un]do aut[em] die" (20. c.) meg is mond.

Ezek után a *ladeo*-ként emlegetett révnév és a szóban levő révhely azonosításának kiáltó ellentéte csak két lehetőség alapján oldható föl: 1. a Mester összekevert, összetévesztett neveket és helyeket, közelebbről alakilag hasonló révneveket és révként működő helyeket; 2. tudatosan etimologizált, miként azt a régiség történeti hitelessége látszatáért és névmagyarázó kedvének, tudásának tanúságaként gesztájában oly sok más esetben különféle megoldásokban megtette.

Az első lehetőséget érdekes körülmény látszik alátámasztani. Szerencstől nyugat-délnyugatra mintegy 25 km-re, de már a Sajó völgyében fekszik a mai *Sajólád*. Jóval messzebb, de még szintén a R. Borsod megyében volt és van még egy *Lád*, a mai *Szendrőlád*, ám ez témánk szempontjából – bár adatai régebbről valók – aligha jöhet számításba, nemcsak távolsága miatt, hanem azért sem, mert a Sajó legalsó folyásánál levő *Lád*-dal szemben a Bódva szűkülő völgyében, a balparton vivő úton révszerepe nemigen lehetett (l. Györffy 1: Borsod vármegyei térkép, vö. még 1300/XV. sz.: „viam, que de ipsa v. Borsad ducit in v-m *Lad*": uo. 1: 784). Ellenben Sajólád (első biztos adata: 1349: „similiter *Lad* vocata iuxta fl-m Sayou" (Györffy 1: 784) a Sajótorkolattól északra fontos átkelőhely volt a középkorban is, itt vezetett át a Sajón Petri és Lád között az az út (l. Györffy 1: Borsod vármegye térképét is), amely a Budát a keleti szláv fejedelemségekkel összekötő Abanagyútból Muhinál és Ónódnál szakadt ki, és tért át a Hernád völgyébe, a Szepesség irányában. Ma is nyomvonalán halad itt az összeköttetés a Sajón át. Anonymus ezt a területrészt szinte ugyanolyan jól ismeri, mint a közeli szomszédos Taktaközt, s a 31. capitulumban számos helynévvel (*Héjő*, *Tapolca*, *Emőd*, *Miskolc*, *Győr*) fűszerezve írja le abból az alkalomból, hogy Árpáddal Szerencset délnyugat felé hagyatja el a Szalan ellen menés céljából, vö. még: „egreſſi ſunt de zeremſu et tranſnauigauerunt fluuuium souiou. in illo loco ubi fons honrad deſcendit" (31. c.), tudniillik Ónódnál a Sajóba; innen 5 km-re északra van Lád.

Tegyük még ehhez hozzá, hogy – mint fentebb már utaltam rá – Anonymus a 22. capitulumban kiviszi Szerencsből Árpád seregét, és tábort üttet vele a Sajó mellett, egészen a Tiszáig és a Hernádig. Kétségtelen, hogy itt az események menetében és a helyek megjelölésében kisebb zavar van, hiszen Árpádék végül mégiscsak Szerencsből hagyják el a táját délnyugat felé, tehát a Hernád és a Sajó összefolyásának irányában. A zavar azért csak kisebb, mert Szerencs és a Sajó déli szakasza igen közeli vidékek, a táborveréshez pedig a Magiszter gesztájában – és a dolog természeténél fogva – mindig nagyobb terület kell, mint egy hely-

ség. Mindenesetre a Sajó déli szakaszának emlegetése, bár a ladányi Tiszaátkelésnél később (!) szerepel a szövegben, *Lád* (*Sajólád*) szerepét akár előtérbe is helyezhetné.

Bőven adódhatna tehát a következtetés, hogy a Magiszter egyszerűen összekeverte a Sajó ládi átkelőjét a Tisza ládányi átkelőjével, alkalmasint utólag emlékezve vissza a nyilván maga is bejárta helyekre; zavarát a „rév–rév" motívum mellett a névhasonlóság is indokolhatná. Mégis, ez a variáció meglehetősen kevéssé valószínű, és ennek számos oka van. Anonymust honfoglalási útvonalak leírásában helynévi sorrend-tévesztésen szinte nem lehet rajtakapni, még ott sem, ahol a vidéket személyesen aligha, legföljebb oklevelekből ismerhette. De még itt is inkább csak apróbb fogalmazási bizonytalanság árulkodik, vagy névi érdekesség hajhászása, helyi történeti fontosság kiemelésének szándéka villan föl a hadakkal megtétetett egy-két furcsább kitérőnél; például Tas és Szabolcs Szatmár vára felé vezető útjában Tas vására és Tas vára leírásában (21. c.) vagy Szovárd, Kadocsa és Hoba északnyugati hadjáratában a Pásztóról Gömör vára felé indulásnál (33. c.). Azon a tájon azonban, amelyet a Magiszter olyan kiválóan ismert, nem téveszthette össze a Sajót a Tiszával, a ládi termékeny mezőt a holtágakkal szabdalt, mocsaras ladányi tájjal, a Szerencsből lényegében ellenkező irányba kivezető utakat egymással, Árpád Szalan ellen vonulási irányát a Töyötömék hadáéval. Olyan részletes földrajzi ismeretekkel és olyan kitűnő stratégiai érzékkel, mint amivel P. mester rendelkezett, és amely képességeit történeti hitelének alátámasztására oly tudatosan volt képes felhasználni, mint ő, ilyen hiba egyszerűen elképzelhetetlen. Különben pedig kerek perec meg is mondja, hogy a ládi révet Töyötömék hada a Tiszánál úsztatja át.

Így már kizárásos alapon is marad a másik lehetőség. A *Lád* és a *Ladány* neveket kiváló magyar nyelvérzékére támaszkodó etimologizáló hajlama és ebbéli tudományát oly sokszor bemutatni kész igyekezete nagy valószínűséggel úgy kapcsolta össze, hogy az utóbbit az előbbi származékának, illetőleg előbbit az utóbbi tövének tekintette. Képzők szerepének felismerőjeként Anonymust a *Bors* : *Borsod* viszonyban szokás emlegetni, mivel ez esetben a Magiszter külön is szól a képző funkciójáról (l. pl. Pais, MAn. 108, SRH. 1: 58). De ezen kívül képzőkkel és tövekkel különféle módokon még számos esetben „mesterkedik": így váltogat személynéven képzős és képzőtlen alakot: *vrcund* és *vrcun* (57. c.), csinál szláv helynévből magyar képzős formát: *Blundus* (37. c.) < *Blondoc*, vél képzőt helynév végén: *ve[r]t[us]* (50. c.), alkot nem létező igéből igenévi szerkezetű helynevet: *eſculeu* (27. c.), lát *cs* végű helynevekben – talán helyesírásának (*cs* hang = *s* betű) sajátosságán is kapva – magyar *-s* képzőt: *Muncas* (12. c.), *zeremſu* (22., 31. c.), vö. *zerelmes* ~ *amabilis* (17. c.), és még sorolhatnám tovább. *n* végű tulajdonnévből is elvon rövidebb formát: *Edumen* (10. c.) ~ *Edum* (8. c.). Létrehoz elvonást latinosított alakban is: az ő korában kétségtelenül *Kamàrun*, *Kamàron* alakú helynévből (= *Komárom*) latin nominativusi *camar[um]*-ot és ablativusi *camaro*-t formál (15. c.), feltehetően a korabeli *Kamàr*, *Komàr* személy- és helynevek ismeretében.

Hogy a *Ladàn* ~ *Ladán*-nal is efféle módon bánik, azt két – azonos eredményt hozó – lehetőség alapján is teheti. Egyfelől a régi magyar helynévanyagban hasonló, kétszótagú névstruktúrákban szerfölött nagy mennyiségben volt jelen az

àn/en ~ án/én végződés, amelynek *n*-je főként birtoklást, származást kifejező *-i* képző hozzájárulása miatt idővel szinte mindig palatalizálódott. Legnagyobb részük jövevénynév: többnyire személynévi eredetű: *Hermány*, *Csetény* stb., de van közöttük idegen köznévi alapú: *Murány*, *Szécsény* stb., néprészleget jelölő: *Varsány*, *Berény* stb., ismeretlen eredetű: *Padány*, *Gégény* stb. helynév is jócskán. Úgy látszik, a *Harsány* típusban magyar töveken is megelevenedett. Mivel számukkal legföljebb a *d* végű (*-d* képzős) és az *aj/ej* végű (*-aj/-ej* birtokképzős) névstruktúrák vetekedhetnek a régiségben, a *Ladàn ~ Ladán* végződésében a Magiszter teljes joggal érezhetett *-àn ~ -án* képzőt, és vonhatott el *Lad*-féle tövet. Másfelől ott volt szeme előtt a *Làd ~ Lád* helynév, amely mint szintén révet jelölő helynév éppen erre a szerepre ajánlkozott. A két vonulat természetesen nem vagy-vagyként áll szemben, hanem egymást erősíti.

BENKŐ LORÁND

Eger és Felnémet vízrajzi nevei

A névkutatók körében közismert dolog, hogy az egyes nyelvterületek, régiók, települések földrajzinév-rendszerében, valamint az ott élő lakosság nyelv- és névhasználatában a vízrajzi nevek jelentősége (az életkoruk, a megnevezett objektumok fontossága, előfordulási gyakoriságuk stb. miatt) kiemelkedő. Épp ezért a névtudomány művelői gyakorlat választják vizsgálataik tárgyául a vízrajzi neveket önmagukban is, a különböző helynévfajták többoldalú elemzésében pedig rendszerint központi fejezeteket szánnak nekik (vö. BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzinevei. MNyTK. 74. sz. Bp., 1947; BÍRÓ FERENC, A régi vízi világ emlékei Körösladány földrajzi neveiben. MND. 100. 140–7; Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. Mnyj. XXXIV, 93–114; HOFFMANN ISTVÁN, Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. 67–142; INCZEFI GÉZA, Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Bp., 1970. 77–8, 99–100; JUHÁSZ DEZSŐ, A magyar tájnévadás. Bp., 1988; KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. 4. kiadás. Debrecen, 1989. 136–79; KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Tisza–Túr köze vízneveinek rendszere. MNyRét. 514–22; uő. Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen, 1996.; KÁZMÉR MIKLÓS, Alsó–Szigetköz földrajzinevei. MNyTK. 95. sz. Bp., 1957. 19–27; SZABÓ T. ATTILA, A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse. Kolozsvár, 1942. stb.). Ebben a dolgozatban Eger és Felnémet vízrajzi neveit próbálom bemutatni.

1972-ben jelent meg Eger és Felnémet földrajzi neveinek adattára. Tudni kell, hogy Felnémet ekkor meg ma is közigazgatásilag Egerhez tartozott és tartozik. Mind a gyűjtésben, mind a feldolgozásban nagy nehézségeket okozott, hogy életmódban, nyelvhasználatban nagy különbségek voltak s vannak a két település között. A felnémetiek nyelvhasználatukban közelebb állnak a hagyományos alaprétteghez, amikor egymással beszélgetnek, azonban a helyzethez, az idegen gyűjtőhöz alkalmazkodva már ők is igen gyakran a köznyelvi kiejtéshez igazodnak, a régi

jellemző nyelvjárási sajátosságok szinte egy-egy jellemző szóra korlátozódnak. Egerben pl. már egyáltalán nem ejtik a ly-t, Felnémeten egy-egy földrajzi köznévben még előfordul (gàllyà), ugyanez a helyzet az illabiális à használatával is (gàllyà). Felnémeten még eléggé általános a palatalizáció, Egerben már egyre jobban halványodik, kizárólag néhány nagyon idős embernél található meg. Mindezek a lejegyzésben sok nehézséget okoztak, ezért a lejegyzés következetlennek látszik, ugyanis előfordul, hogy ugyanazt a szóalakot másképpen és másképpen tüntetem fel. Ez teljesen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy még ugyanaz az adatközlő sem ejtette mindenütt egyformán, én pedig szigorúan ragaszkodtam a tényekhez.

Az adattár az Egri Honismereti és Helytörténeti Füzetek sorozat 3. számában jelent meg 564 lokalizálható, valamint 198 kihalt, ma már lokalizálhatatlan földrajzi névvel. A terepen végzett gyűjtésbe bevontam a főiskolai hallgatókat is. Velük s egy-egy helybeli emberrel bejártam az egri és felnémeti határt. A levéltári munkát Bakos Józseffel együtt végeztük. A forrásul felhasznált irodalom, az iratok, térképek jegyzékét a dolgozat végén közlöm az adatközlők neveivel egyetemben. Az iratok, térképek a Heves megyei Levéltárban találhatók.

Az adattár feldolgozása, rendszerezése eddig nem történt meg. Itt most az egri és a felnémeti határ vízrajzi neveit úgy mutatom be, hogy kiderüljön Egerben és Felnémeten milyen jellegű vízrajzi nevek milyen arányban fordulnak elő, s az is, hogy ezekhez a vízrajzi köznevekhez milyen megkülönböztető elemek járulnak.

A következő áttekintésemben feltüntetem a nevek népnyelvi és köznyelvi alakját, meghatározom a vízrajzi név jellegét. A népnyelvi formát kiemelem, a köznyelvit kiemelés nélkül mellé írom. A szövegben a népnyelvit szintén kiemelem, a köznyelvit mellé írom, zárójelbe teszem. A kihalt lokalizálhatatlan neveket, amelyek csak az iratokban fordulnak elő, úgy írom, ahogyan az iratokban találtam, s azokat is kiemelem.

Almár-patak ~ Szarvaskő felől folyik végig az **Almár-vő^{ü}gy**ben (Almár-völgy). Másik neve **Almár vizi** (Almár vize). Néhány térkép **Almár víz** néven jegyzi le.

Bajusz-ér ~ Az úgynevezett **Bajusz ajjá**ban (Bajusz alja) folyó, ma már időszakos vízfolyás. A név kevésbé ismert.

Baktai-tó^{u} Baktai tó Eliszaposodott vízállás Felnémet és Egerbakta határán. Korábban kenderáztatásra is használták.

Békési-kút ~ Jó ivóvizű forráskút a **Békési-vő^{ü}gy**ben (Békési-völgy). A Békési valószínűleg családnév.

Bërva berki Berva berke A **Bërva-patak** (Berva-patak) nagy ívben kanyarodva vizes, vizenyős, bokros területet ölel körül. Ennek a területnek a neve.

Bërva-patak Berva-patak A **Bërva-vő^{ü}gy**in (Berva-völgy) végig folyó, keskenyebb vízfolyás. Másik neve **Bërva vizi** (Berva vize).

Bika kúttya Bika kútja Kihalt név. Az iratokból ítélve forráskút volt. Egy 1790-ből származó irat **Bika réttyé**ről szól az alábbiak szerint: „... Bika réttyét, s annak közelében levő Forró kutat és Forró tavat...".

Biróné kútja Kandra Kabos őrizte meg e nevet. „Jobbról esik a Biróné réttye, kútja, balról pedig a Miklós völgye." Ebből a megjegyzésből következtetve a Szó-

lőcske nevű dűlőben lehetett. A kút jellegéről nem tájékoztat az irat, a területet ismerve feltételezhető, hogy forráskút volt.

Büdös kuti Büdöskút A név ma egy határrészt jelöl. A névadó azonban a Cigléd határrész oldalából fakadó forráskút volt, amelyet az adatközlők szerint a hajdani kút rossz vizéről és rossz szagáról neveztek el. Az itteni dűlő neve ma is **Büdöskút ályà** (Büdöskút alja).

Cakó^{u}-kút Cakó kút Forráskút a **Cakó^{u}-vő^{ü}gy**ben (Cakó-völgy). A megkülönböztető név valószínűleg családnév.

Cakó^{u} tava Cakó tava Kis, sekély, tószerű vízállás a **Cakó^{u}-vő^{ü}gy**ben (Cakó-völgy). Valószínűleg korábban a Cakó^{u}-kút táplálta.

Cigányok kúttya Cigányok kútja A felnémeti részen közvetlenül a falu szélén a cigánytelep melletti gémeskút. Valamikor csordakút volt.

Cinca ~ Ide-oda kanyargó, sekély, főképpen időszakos vízfolyás a **Csurgó^{u}-vő^{ü}gy**ben (Csurgó-völgy). Az iratokban **Cinca folyása** néven is találjuk.

Cinëge-kút Cinege-kút A **Cinëge-lápá**ban fakadó forráskút.

Csárda kút ~ Forráskút a Noszvaji út melletti volt csárda közelében.

Csëpëgő^{ü}-kút Csepegő-kút Forráskút a **Szarvaskő^{ü}ji-vő^{ü}gy**ben (Szarvaskői-völgy). Jellemzője, hogy nagyon lassan folyik, inkább csepeg belőle a víz. Szokásos elmarasztaló megnyilatkozás Felnémeten: „Tán a **Csëpëgő^{ü}-kútrú** hosztad, hogy ijen soká gyötté".

Csincsa-árok Történeti név. Meghatározása úgy szól: „A Vécsei völgy vize a Tetemvár utcai úgynevezett **Csincsa árok**ban folyik le az Eger patakba". A Tetemvár Eger belterületi része.

Csurgó^{u}-kút Csurgó-kút Egy irat meghatározása: „... az Eged Hegy felé menvén ki a szőllőkön túl az első völgyön, mely felett egy **Csurgó kút** vagyon." Ma is meglevő hideg vizű forráskút az irat által megjelölt helyen.

Drágapatak Egy térképen **Drága víz** néven fordul elő. *Pesty Frigyes* megjegyzése a névről: „**Drágapatak** kiapadt, ha folyni kezd drágasága következik." Pataknak ma már nyoma sincs a térkép által jelölt helyen, de vele kapcsolatban az adatközlők tudnak egy hagyományos véleményt. Eszerint 1820-ban olyan nagy szárazság volt, hogy minden kút kiapadt, csak egyedül ez nem, Nagyon drága lett egyszerre ennek a pataknak a vize.

Egedi-tó^{u} Egedi-tó A **Kis-Eged** és a **Nagy-Eged** közötti tó. Az egyik iratban: „... az egedi tó vizének levezetése, mely a **Kis Eged** mögött kerülő úton jut a völgybe..."

Eger-patak ~ Közismert patak, mely Poroszló és Tiszafüred között ömlik a Tiszába. Másik korábbi, főképpen népi neve **Eger vize, Eger vizi.** A korábbi iratok is jobban ezen a néven emlegetik. Előfordul még a **Nagy-patak, Eger folyó** név is.

Eke kúttya Eke kútja Forráskút az **Eke-ajj** (Eke-alj) nevű dűlőben.

Erzsók asszony kútja Kihalt név. Az alább közölt iratbeli idézet alapján feltételezni lehet, hogy forráskút volt, s a körülbelőli helyéről is tájékoztatást kapunk. „A Berva völgye nevezetesebb helyei... **Erzsók asszony kútja**..."

Fëlső^{ü}-kút Felső-kút Forráskút volt a felnémeti részen. A helybeliek a forrásra ma is jól emlékeznek. Megemlítendő, hogy itt van a **Kút-lápa** és a **Kút-lápa-orom**, valamint a **Fëlső^{ü}-kút-lápa** (Felső-kút-lápa) és a **Felső^{ü}kút-lápa-orom**

(Felsőkút-lápa-orom). Nevezték **Guba-kút**nak is. A Guba valószínűleg családnév. A kút melletti terület neve **Guba-rét.**

Forrókút Kihalt név. Szóljanak róla az iratok: „... mivel a **forró kút** folyását, s a **forró kút tavá**nak közepit határvonalnak tenni...", egy más helyen pedig: „...míglen 700 lépésre a **forró völgy**ébe ér, melly parttól a noszvaji határt folytonosan ezen völgyben kanyargósan folyó, úgy nevezett **forró kút** délnek tartó folyása választja el...". Az iratokban a **forró patak** név is megtalálható. Mindezekből ítélve melegvizű forráskút lehetett a noszvaji határ mellett, melynek vizét a **Forró-patak** vezette a **Forró tavá**ba. Ezt a tényt az adatközlők bizonytalanul ugyan, de megerősítik.

Hideg-kút Hideg-kút Igen jó, hideg vizű forráskút a **Bërva-vő^{ü}gy**ben (Berva-völgy).

Hosszú-Mécsër-tó^{u} Hosszú-Mécser-tó Hosszú alakú elég nagy talajmélyedéses terület a tárkányi határ mellett. Ma inkább csak a **Mécsër-tó^{u}** (Mécser-tó) nevet használják. Közelében van a ma már szintén nem vizes területet jelölő **Kerek-Mécsër-tó^{u}** (Kerek-Mécser tó) nevű terület. Két térkép is ezen a területen **Sáros Cseres Toh** és **Kaszáló Cser Too** neveket tüntet fel.

Hotta kúttya Hotta kútja Forráskút a **Kocs** és a **Nyuzó^{u}** nevű dűlő találkozásánál levő völgyben. A II. József féle kataszteri felmérés emlegeti a **Hotta** családnevet.

Kalaposkút ~ Az iratok úgy szólnak róla: „Az Almagyaron a Kalapos kútnál levő szőllő limitáltatott...", „... az Kalapos kútra felöl lévő káposzta földet meg böcsültük...". A feltételezés szerint befedett forráskút volt. A kalapos jelentésénél fogva alakjára utal.

Kaszáló Cser Toó Kihalt név. A térképek segítségével azonban lokalizálni lehet. Eszerint Felnémet és Felsőtárkány határánál található Apátfalva irányában. Van térkép, amely **Sáros Cseres Toh** néven tartja nyilván. Ugyanitt található a **Csërës-bérc** (Cseres-bérc), **Csërës-kaszáló** (Cseres-kaszáló), **Csërtó^{u}i-kaszáló** (Csertói-kaszáló). A térképek adatai a kiszáradásának folyamatát jól érzékeltetik.

Kis-kút ~ Forráskút a **Bërva-vő^{ü}gy**ben (Berva-völgy). Névadóként is szerepel. A mellette levő hegyoldal a **Kis-kút-ó^{u}dal** (Kis-kút-oldal), a mellette levő teknőszerű mélyedés a **Kút-lápa**, a hegyoldal kiemelkedő felső része a **Kút-lápa-orom** ~.

Kohári kúttya Kohári kútja Eger belterülete mellett az úgynevezett **Szépasszonyvölgy**ben a pincesor egy része a **Kohári-vő^{ü}gy** (Kohári-völgy). Az itteni hidegvizű forráskút neve.

Kollégium kúttya Kollégium kútja Eger város belterülete mellett az úgynevezett Almagyaron egészen 1948-ig működött egy középiskolás kollégium. Az itteni ásott kútnak a neve.

Kő^{ü}kút Kőkút Kővel kirakott hideg vizű forráskút. Tetejét kőlap fedi.

Lódárkúttyok Kihalt név. Az iratok szerint forráskút volt az egri **Fërtő^{ü}** (Fertő) dűlőben. A II. József-féle kataszteri felmérés emlegeti a **Lódár** családnevet.

Madár-kút ~ Kis forráskút volt a felnémeti **Agyagas-ó^{u}dal**ban (Agyagos-oldal). „A madarak jártak oda innya." Most gondozatlan, nem használják, „tëli van gazza".

Makjányi-víszfojás Maklányi-vízfolyás Egy leírás így szól róla: „... az egermaklányi, s eger-szalóki határbeli legelőket a maklányi vízfolyás választja."

Kandra Kabos szerint pedig: „Makjány alatt jó tiszta iható vizű kis csermely folydogál."

Malom-árok ~ Ma már Eger város belterületéhez tartozó mély árok. A területet az 1970-es években építették be. Egy új városrész alakult itt ki, a neve Csebokszári. Heves megye ebben az időben alakított ki kapcsolatot a csuvasokkal. Innen származik a Csebokszári név. Ennek a területnek a régi neve **Káposztás** volt, az árok másik neve pedig **Malom-patak**. Mellette három malom is működött régen.

Mogyoróskút Kihalt név, csak az iratok őrzik az emlékét, az alábbiak szerint: „... a **Mogyoróskút** felől való utakra le fordulván..." A történeti adatok szerint **Mogyoróska** nevű dűlő is volt. 1779: „... az Maklári kaputól fogva a Németh Kápolna felé ki menvén az Mészhegyi, Sikhegyi allyai Nyergesig, Almagyari és **Mogyoróska** felé való utakra..."

Ostoros kúttya Ostoros kútja Forráskút az **Ostoros-vő^{ü}gyben** (Ostoros-völgy).

Ostoros-patak ~ Kandra Kabos írja: „... az egedi tó vizének levezetése, mely a Kis Eged mögött kerülő úton jut a völgybe, nem alaptalanul kereshetnők e víznek és az **Ostoros patak**nak összefolyásával a falu malmának helyét..."

Pëtyëge-kút Petyege-kút Forráskút a **Rác-hëgy** (Rác-hegy) aljában.

Remete lápa kútja Kihalt név. Kandra Kabos őrizte meg emlékét, mely szerint: „... felmaradott emléke a **remete lápa kútjá**nak, melynek vize soha ki nem fogy, mert állítólag a remete imádsága tartja...". Forráskút volt a **Nagy-Eged** nevű hegyen. Itt volt a **Remetelak,** a **Remete lápa**, ahogy az iratok feltüntetik, de az adatközlők is ismerik ezeket a neveket, az Egedre helyezve őket. Szüleik elbeszéléséből pedig arról is tudnak, hogy az **Eged-oldal** egyik barlangjában remete vagy remeték éltek.

Róuka kúttya Róka kútja Hidegvizű forráskút a Fërtő^{ü} nevű dűlőben (Fertő). Az adatközlők szerint a **Ró^{u}ka** a mellette levő föld egykori tulajdonosának a gúnyneve volt.

Savó^{u}s-kút Savós-kút Az **Ostorosi-hegyen** levő egyik dűlő neve **Savó^{u}s-dűlő** (Savós-dűlő). A hegy szőlő, a mellette levő völgy legelő. Az oldalban levő igen jó vizű forráskút a **Savó^{u}s-kút** (Savós-kút).

Szarvaskövi-víz Szarvaskőji-víz Szarvaskői-víz Patakszerű vízfolyás, Szarvaskő felől folyik Almár felé a **Szarvaskövi-vő^{ü}gy**ben (Szarvaskői-völgy).

Szëkërát kúttya Szekerát kútja Befedett kút az egri **Szépasszony-völgy**ben.

Szögkút Kandra Kabos ír róla: „Több neves kútforrása is van a váraljának, ilyen a **szögkút**, mint mondják, szőke színű vizéről vette valaha a nevét.

Tárkám-patak Tárkány-patak Felsőtárkány felől Felnémet irányába folyó kis, patakszerű vízfolyás. A népi névadásban ez a név ritkán fordul elő, helyette a **Tárká vizi** (Tárkány vize), **Tárká vize fojása** (Tárkány vize folyása), **Tárkányi fojás** (Tárkányi folyás) nevek a használatosak.

Tiba folyása Kihalt név. A mai **Tiba-vő^{ü}gy**ben (Tiba-völgy) levő patak volt. Egy irat szerint: „... mindenütt az említett **Tiba folyása**, mely többnyire járhatatlan mélységű helyeken folyik, képezi a határt".

Vënyigés-kút Venyegés-kút Forráskút a Cigléd nevű dűlőben. Az adatközlők szerint rendszerint venyegével fedték be korábban. A venyegét évente felújították. Ma már nem törődnek így vele.

Zőᵘt-kút Zöld-kút Kerekeskút a Naty-Kocs (Nagy-Kocs) nevű dűlőben. Valamikor a kávája, kereke zöldre volt festve.

A forrásanyagul felhasznált térképek és levéltári iratok jegyzéke

Cziglédi puszta határának térképe. Siskovits Mihály, 1853.

Ductus Metalis inter Possesiones Fell-Németh et Felső Tárkány. (Kéziratos térkép 1823-ból: Opera Michaelis Siskovits.)

Egri érseki uradalom felnémeti erdőbirtokának gazdasági térképe. 1888.

Felnémet és Czigléd puszta újonnan rendezett határának térképe, az 1858-ik évi kimért állapot szerint. Siskovits Mihály Mérnök által.

Felnémet és Czigléd puszta úrbéri rendezett határának térképe az 1858-ik évi kimért állapot szerint. Siskovits Mihály Mérnök által.

Felnémet Helysége határában eszközlendő úrbéri rendezésnek Terve az 1856-ik egyesség szerint.

Felnémet helysége határában levő majorsági birtokok térképe 1857/58-ik évi kiosztás szerint. Készítette Kraft Ferenc urad. mérnök.

Felnémet helysége rendezés előtti térképe. 1851–52. Siskovits Mihály.

Hajdú hegy szőllőinek kiosztási térképe. Szerző n. 1791.

Praedium Szőllőske. Szerző n. É. n. (1800-as évek.)

Szőlőske átnézeti térképe. Wagner erdőmester. É. n. (1887.)

Szőlőske gazdasági térképe 1887.

Tekintetes Heves vármegyébe kebelezett Cziglédi puszta határának térképe. Felméretett 1853-ik évben Siskovits Mihály egri érseki mérnök által.

Tekintetes Heves megyébe kebelezett Felnémet helységnek Rendezés előtti térképe 1851/52-ik évi felmérés szerint Siskovits Mihály egri érseki mérnök által.

Bevallási jegyzőkönyv a Nagy méltóságú Egri Érsekség Birodalmához tartozó Eger várossa körül fekvő Szőllő hegyeken helyezett Szőllők adások vevésekről és Cserékről 1844-ik Évtűl kezdve.

Eger város kiváltságai, szerződési jogai, birtokai, határjárásai, úrbériumai. 1690–1805.

Egri telkek, középületek birtoklása, egri házak becsüje, házak és szőllők adásvételi taksája, árendája. 1690–1790.

Egriek panaszai a földesuraság ellen. 1750–1805.

Egriek zavargásai, erdőpusztítások. 1745–1802.

Egri szőllők kimérése. 1780–1802.

Felnémet helységének rendezés előtti Telekkönyve 1851–52. évi felmérés szerint.

Tagosítás az érsekség birtokain. Adóköteles ingatlanok jövedelem beosztása.

Eger. II. József-féle kataszteri felmérés jegyzőkönyvei I–VI. k. 1789. V–4/a 247–252.

A felhasznált irodalom

ALBERT FERENC (szerk.) Heves és Külső Szolnok Leírása. Eger, 1868.

BAKOS JÓZSEF, Az egri régi szőlőművelés szókincse. Egri Honismereti és Helytörténeti Füzetek. 2. sz. Eger, 1969.

BÓTA ERZSÉBET, Eger város helynevei (Felnémettel együtt). Szakdolgozat. Kézirat. 1967.

BREZNAY IMRE, Eger a XVIII. században I–II. Eger, I. 1933. II. 1934.

Fejér, Codex Diplomaticus ecclesiasticus et civilis Hungariae. Budae, 1829–1844. I–XLII.

LIBER S. JOHANNIS: Az Egri Főegyház Szent János Könyve. Az egri főképtalan magánlevéltárában levő eredeti nyomán közzéteszi: Kandra Kabos. Adatok. III. füzet, Eger, 1886.

MÁLYUSZ ELEMÉR, Zsigmond kori Oklevéltár I. Bp. 1951. II. Bp. 1956.

MÁRTONFFY KÁROLY: Eger szőlő-gazdászata, 18 ábrával, Magyarország és Erdély Képekben, IV. k. Pest, 1854. 61–77.

MÉSZÁROS ERVIN, Eger város települése. A Ciszterci Rend Egri Gimn. Értesítője az 1932–33. évre, 3–38.

Magyar Nyelv (Bp. 1905–)

Magyar Nyelvőr (Bp. 1872–)

PESTY FRIGYES, Helységnévtár 19. k. Fol. Hung. Nr. 1114. OSzK.

SOÓS IMRE, Az egri érsekség levéltára. Bp. 1957. Levéltári Leltárok 3. sz.

SZABÓ IGNÁC, Eger város múltjából. Eger, 1898.

SZEDERKÉNYI NÁNDOR, Heves Vármegye Története. II. kötet, Eger 1890. III. 1891. IV. 1893.

Adatközlőink

Angyalosi Gábor	46 éves földműves	Eger
Bernáth Józsefné	52 éves földműves	Eger
Bóta József	65 éves földműves	Eger
Czifra Mihály	60 éves földműves	Eger
Danyi Ferenc	73 éves földműves	Eger
Domboróczki Antal	58 éves földműves	Eger
Fodor Anna	56 éves földműves	Eger
Gömöri László	76 éves földműves	Eger
Gyulai Jánosné	59 éves földműves	Eger
Korózs József	63 éves földműves	Felnémet
Majoros Józsefné	65 éves földműves	Eger
Misi György	69 éves földműves	Eger
Nagy Kálmán	60 éves földműves	Eger
Németh András	54 éves ált. isk. ig.-h.	Felnémet
Németh József	65 éves földműves	Felnémet
Németh Mária	71 éves földműves	Felnémet
Pók Ignác	73 éves földműves	Eger

Rabóczki Bertalan	79 éves földműves	Eger
Sebestyén András	63 éves földműves	Eger
Szeredi János	78 éves földműves	Eger
Turcsányi István	64 éves földműves	Eger
Vass Istvánné	54 éves földműves	Eger

FEKETE PÉTER

A Felső-Berettyó mente vizeket és mocsaras helyeket jelölő földrajzi közneveinek rendszere

A földrajzi nevek között jelentős szerepet töltenek be a vízrajzi nevek. Ezek gyűjtésének és kutatásának is igen nagy a hagyománya. SZABÓ T. ATTILA meghatározó munkájától (*A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse.* Kolozsvár 1942) kezdve többek között KNIEZSA ISTVÁN, BENKŐ LORÁND, KÁZMÉR MIKLÓS, LŐRINCZE LAJOS és INCZEFY GÉZA foglalkoztak a víznevek tipizálásával, kategorizálásával. A legutóbbi időkben KÁLNÁSI ÁRPÁDTÓL és BÍRÓ FERENCTŐL olvashattunk érdekes tanulmányokat. Mindketten, de mások is fontosnak tartják az összes tájegységünk, településünk vízrajzi neveinek összegyűjtését, s azok mielőbbi elemzését is. Ennek a gyűjtésnek és feldolgozásnak természetesen a határon túli régiók magyar nyelvű anyagára is ki kell terjednie.

E célt szem előtt tartva a továbbiakban a **Felső-Berettyó mente** vízrajzi nevei közül a vizeket és a mocsaras helyeket jelölő földrajzi köznevek rendszerét mutatom be. Adataim forrása a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1995/1. számában megjelent *Szilágysági helynevek* című közlemény (NyIrK., XXXIX, 82–91). A névanyag gyűjtője és közzétevője MAJOR MIKLÓS.

„A Felső-Berettyó mente (Berettyó-felvidék) nagy múltú történelmi-néprajzi táj, a Szilágyság délnyugati szögletében a szilágysági »hepehupa« halomvidék része" – írja Major Miklós a területről, majd így folytatja: „A Felső-Berettyó mentét hat, jórészt magyar, református falu alkotja. Ezek: **Szilágybagos, Szilágyborzás, Szilágynagyfalu, Bürgezd, Szilágyzovány** és **Ipp**. Ezekben a falvakban körülbelül 10 ezer lakos él." (NyIrK., XXXIX, 82). Ez a vidék a Berettyó felső vízgyűjtője. Bürgezd kivételével, mely a völgyfőben fekszik, mindegyik falu árterületen helyezkedik el. Ebből a természeti adottságából következik, hogy a települések földrajzi nevei között az átlagosnál több a vízrajzi elnevezés. (Lásd 2 Térképmelléklet)

A térképek adatai: 1. térkép: *Középszolnok és Kraszna vármegyék térképe a Hunyadiak korában.* Mérték: 1: 450 000. In: *Dr. Petri Mór:* Szilágy vármegye mongráfiája IV. kötet, 848. és 850. lapok közötti térképmelléklet. Kiadja Szilágy vármegye közönsége, 1902

2. térkép: Szilágy vármegye térképe. Mérték: 1: 305 000. Idézett mű VI. kötet, 816. és 817. lapok közötti melléklet. Kiadja Szilágy vármegye közönsége, 1904

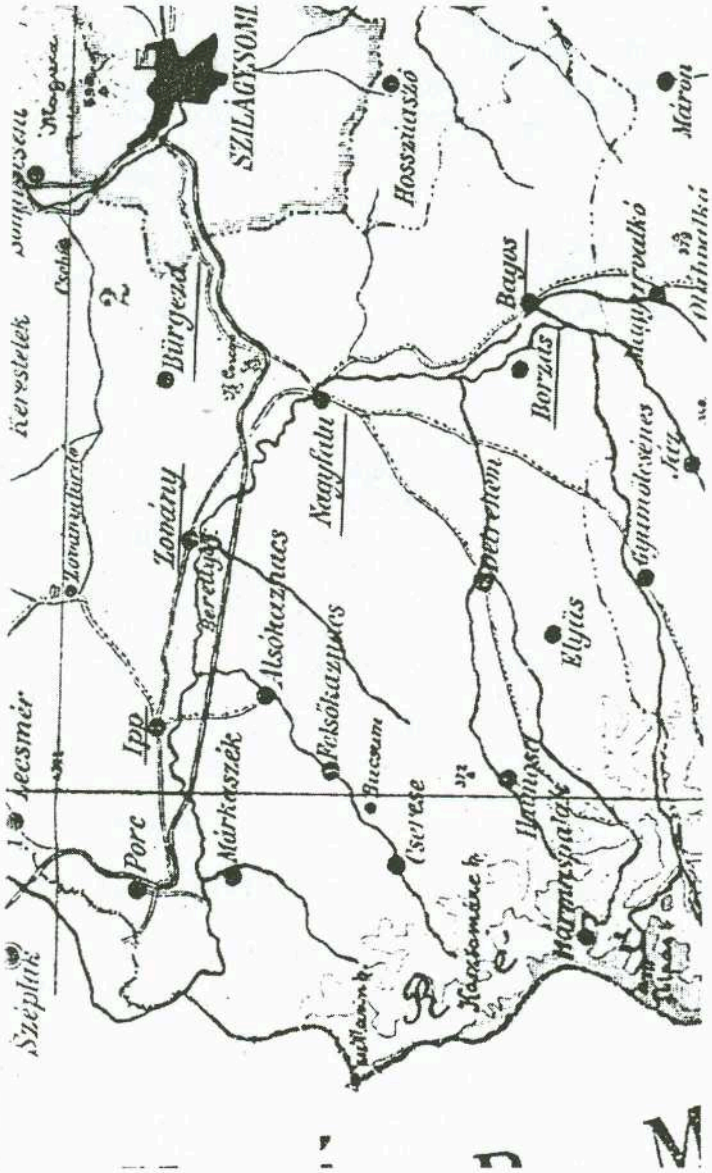
A csoportosításban Bíró Ferenc osztályozását vettem alapul (vö. Bíró Ferenc: *Helynévalkotó földrajzi köznevek a Körösök vidékén.* MNyj., XXXIV, 93–114). Bíró a névalkotó vízrajzi közneveket szemantikai és morfológiai jegyeik alapján rendszerezte. Különválasztotta a vizeket jelölő földrajzi közneveket a vízkörnyéki helyeket jelölőktől, s ezt a két kategóriát további alkategóriákra osztotta. A vizeket jelölő földrajzi köznevek közé sorolta a folyóvizeket, állóvizeket jelentőket, valamint a vízrészek és vízvételi helyek közneveit, a vízkörnyéki helyeket jelölő köznevek közé pedig többek között a mocsaras helyeket jelölőket.

Dolgozatomban a vizeket és a mocsaras helyeket jelölő földrajzi közneveket vizsgálom meg.

A gyűjtés alapján Felső-Berettyó mente hat településén összesen 630 földrajzi hely található. Természetesen ennél jóval több a nevek száma, összesen 777. Ebből 22-t az adatközlők nem ismernek. A 630 földrajzi helyből 101 vízrajzi, ezen belül 78 víz és 23 vízkörnyéki hely. Ez százalékokban kifejezve azt jelenti, hogy az összes helynek több mint 16%-a (16,03%) víz vagy vízkörnyéki hely, a névadatok tekintetében az arány szintén 16% körül van: a 777 névnek 16,08%-a, 125 név sorolható ide. Itt megjegyzendő, hogy a vízrajzi építmények (hidak, gátak stb.) nevét, valamint az álló- és folyóvizek nevét őrző egyéb helyneveket (*Víz utca, Feredős utca* stb.) ebbe a sorba nem vettem föl.

1. térkép

2. térkép

Vizeket jelölő földrajzi köznevek

Az adatokat itt és a továbbiakban a forrásban szereplő helyesírással közlöm. A *Szilágy-* előtagot viselő települések nevében ezek rövidítése végett *Sz.* jelet használok. A név vagy rövidítése utáni szám a település anyagában lévő sorszám. Ennek segítségével visszakereshető a kívánt adat.

A folyóvízi köznevek közül magasan a legnagyobb megterheltségű a *patak*. 40 név alaptagjaként fordul elő, ebből 34 adatban minőségjelzős szerkezetben, 6-ban pedig birtokos jelzős szerkezetben *pataka* alakban. Az előtag utalhat a patak eredési helyére, hegy, domb, völgy, település nevére: *Szalván-patak* (Sz.bagos, 34), *Nyáras-vőgyi patak* (Sz.bagos, 42), *Púpos-patak* (Sz.bagos, 76), *Jázi-patak* (Sz.bagos, 118), *Halmasd-patak* (Sz.borzás, 21), *Bánya pataka* (Ipp, 46) stb. Kifejezheti a folyási irányt akár a víz érkezési, akár távozási irányát jelölve: *Halmosd-patak* (Sz.nagyfalu, 175) 'Halmosd falu irányából érkező p.', *Rátonipatak* (Sz.bagos, 120) 'Ráton felé folyó p.', *Kaznacsi-patak* (Ipp, 84) 'Kaznacs falu felé folyó p.' stb. Jelezheti a patak folyásának földrajzi helyzetét: *Hegymegetti patak* (Sz.zovány, 46), *Gál pataka* (Sz.borzás, 43) 'egy Gáll nevő család földje mellett folyik a p.' Jelölheti a patak forrásvidékén vagy a folyása mentén lévő növényzetet: *Nagy-Szodokos-patak* (Sz.nagyfalu, 156) 'a forrásvidékén lévő szodokfák [hársfák] után kapta elnevezését', *Somos-patak* (Ipp, 34), *Bükk pataka* (Bürgezd, 38) stb. Kifejezheti a patak területeket elválasztó funkcióját: *Határpatak* (Sz. borzás, 21; Sz.nagyfalu, 136; Sz.zovány, 88) 'Sz.nagyfalu és Sz.borzás határán folyó p., illetve Sz.nagyfalut és Sz.zoványt elválasztó p.' Utalhat az alaptag egyéb sajátosságára: *Méj-patak* (Sz.nagyfalu, 144) 'mély, szakadékos vízfolyás', *Két-patak* (Sz.nagyfalu, 95) 'két kisebb patak összefolyásából keletkezett'. Emlékeztet a patakkal vagy környezetével kapcsolatos eseményre: *Sós-patak* (Sz.nagyfalu, 113) 'a patak mentén szállították a sót a legelőn levő állatoknak', *Csárda-patak* (Sz. borzás, 37) '1900-ban Sz.borzás és Sz.bagos falu közösen csárdát épített a patak Sz.borzás felőli partján'. Népi hiedelmet is őriz az előtag: *Ördög-pataka* (Sz.borzás, 28) 'olyan a patak, mint az ördög, „visszi el a szénát"'.

Az *árok* egyrészt a méretére utaló jelzővel fordul elő: *Nagy-árok* (Ipp, 1), s a falu közepén átvezető időszakos vízfolyás helyét jelöli, másrészt pedig a víz hasznosításának helyét: *Malom-árok* (Sz.nagyfalu, 26).

Folyóvízi köznév a *csorgó*, mely önmagában jelöl helyet: *Csorgó* (Sz.bagos, 99; Sz.falu, 112; Sz.zovány, 40).

A ma már szerkezetében és jelentésében elhomályosult, s ezért jelnévként használt *Berettyó* köznévi elemei ismerhetők föl a *Berekjó* (Sz.zovány, 74) ~ *Bërëkjó* (Sz.bagos, 119; Sz.nagyfalu, 174), *Új-Bërëkjó* (Sz.nagyfalu, 86) elnevezésekben. Sz.zoványon egymás mellett él az archaikus és a jelnévi adat, Ippon már csak az utóbbi használatos a forrás tanúsága szerint.

A terület felszíni jellemzőiből következően jóval kevesebb az állóvíz. A *fürdő* köznév önállóan is betölt tulajdonnévi funkciót: *Fürdő* (Sz.bagos, 24) '1991-ben megnyitott hévízfürdő Sz.bagos és Sz.nagyfalu között', de alaptagként is szerepel jelzős szerkezetben: *Zovényi-fürdő* (Sz.zovány, 21) 'timsós-kénes vizű forrásai már a XVIII. században ismertek voltak, a fürdőt az 50-es évek óta nem használják'.

Ebben a csoportban helynévként önmagában áll még a *kenderáztató* és a *tó*. Az időközben kiszáradt *Kenderáztató* (Sz.zovány, 77) név a tó egykori funkciójára utal. Leginkább szerkezeti alaptagként fordul elő a *tó*. Az előtag megjelölheti a funkciót: *Bivaj-tó* ~ *Bivalytó* (Sz.nagyfalu, 69), a tóra jellemző halfajtát: *Csukás-tó* (Sz.nagyfalu, 164) ~ *Csukás-tól* (Sz.borzás, 17), a tó készítőjét: *Szongot-tó* (Sz.nagfalu, 96) 'Szongott nevű egyén látesítette a halastavat' – ezért *Halas-tó* ne-

ve is van ennek a tónak –, a tó méretét: *Nagy-tó* (Bürgezd, 15). A *tó -s* képzővel megtoldva önmagában tölt be névi szerepet: *Tós* (Bürgezd, 15). A *Tós* elnevezés föltehetőleg akkor született névátvitellel a *Nagy-tó* mellé, amikor már kiszáradása után kezdték beépíteni ezt a területet.

Nemcsak teljes folyókat, állóvizeket neveznek el a víz mellett lakók, hanem a vizeknek egyes szakaszait is megkülönböztethetik egymástól. A Felső-Berettyó mentén ez kevésbé jellemző, de azért két köznév önmagában használatos ilyen funkcióban: *Itató* (Sz.nagyfalu, 142) 'délidőben ide járnak le vizet inni az állatok', *Úsztató* (Sz.zovány, 66).

Igen gazdag ez a terület vízvételi helyekben. Az egyetlen adatolású, önmagában névként álló *forrás* mellett: *Forrás* (Sz.zovány, 65) a *kút* 18 névben fordul elő alaptagként, önállóan viszont egyszer sem. A determináns megjelöli a kút helyét: *Bikaríti kút* (Sz.bagos, 62), *Ravaszlik-kút* (uo., 65) stb., a terület tulajdonosát, ahol a kút található : *Sebes-kút* (Ipp, 26), *Encsen-kút* (Bürgezd, 25) stb., a környék növényzetét: *Szilva-kút* ~ *Szilváskút* (Sz.bagos, 90), *Somkút* (Bürgezd, 16) stb., valamint a víz legfőbb jellegzetességét: *Hideg-kút* (Sz.zovány, 24) 'hideg vizű forrás', *Büdös-kút* (Sz.zovány, 26) 'timsós kénsav ízű forrás', *Bides-kúttya* (Ipp, 4) 'ua'. A minősítő elem jelentése a forrás alapján egyértelműen nem fejthető meg a következő kutak esetében: *Bodon-kút* (Sz.bagos, 79; Sz.nagyfalu, 114; *Gölice-kút* (Sz.nagyfalu, 63), *Lengyel-kút* (uo., 71).

A **vízkörnyéki helyek**et jelölő köznevek közül a mocsaras, vizenyős területeket jelölők megterheltsége jóval egyenletesebb a fentieknél, s igen színes képet is mutatnak. Önmagában tölti be a névfunkciót az itt jellemző állat hangjára utaló *kuruttyoló*: *Kurutyaló* (Ipp, 71) ~ *Kurutyoló* (Ipp, 71; Sz. borzás, 44) 'vizenyős, békáktól uralt terület', a növényzetet megjelölő *siska: Siska* (Sz.bagos, 59; Bürgezs, 83) 'vizenyős, sásos terület', a a felszínt kiemelő *zsombos: Zsombos* (Sz.nagyfalu, 59) 'süppedékes, vadvizes terület', valamint a talaj minőségére utaló *sovány: Sovány* (Ipp, 85) 'vizenyős, gyenge termőképességű terület'.

Köznévi utótagként előfordul a *berek*: *Kizsós-berek* (Sz.borzás, 18) 'mocsaras, vízisiklós hely', az *erdő*: *Zsombos-erdő* (Bürgezd, 56) 'lapos aljú, vizenyős, forrásos terület' és a *sár*: *Kígyó-sár* (Sz.nagyfalu, 130) 'vizenyős, kígyók által járt terület'.

A *rét* az egyedüli köznév, amely önállóan is tulajdonnév: *Rít* (Bürgezd, 87) 'vizenyős, kákás terület', s alaptagként is szerepel: *Szunyog-rét* (Sz.nagyfalu, 89) 'vizenyős, sásos, szúnyogjárta terület', sőt összetételi tag is: *Szunyogrét dűlő* (Sz.nagyfalu, 89).

Tanulságos végigtekinteni az egyes helyzetekben szereplő közneveken. A vizet jelölő közszók közül a leggyakoribb a *patak* és a *kút*. Érdekes, hogy a *patak* helyett az *ér, csermely*, vagy a *kút* helyett a *forrás* egyszer sem fordul elő, pedig ezek a kutak többnyire források. Ezzel szemben a mocsaras helyet jelölő megnevezések köznévi alaptagjai jóval változatosabbak, sokrétűbben, alakjukban olykor archaikusak is.

CS. NAGY LAJOS

Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére

1. A magyar helynevek rendszerében a vízneveink jelentősége kiemelkedő. Fontosak egyrészt az életkoruk miatt, hiszen legnagyobb folyóink, tavaink nevei a magyar nyelvben valószínűleg már közvetlenül a honfoglalás után meghonosodtak (némelyiknek a nevét több évezreden át adták egymásnak a különböző nyelvű népek, a magyarba idegenből kerültek névátvétellel, jövevénynévvé lettek), illetőleg belső nyelvi fejlődés eredményeként korán kialakultak, így mindenképpen sokkal inkább maradandóak, állandóak, mint más típusú helynevek. A régiségükön és az előbbiekben említett jellegzetességeiken kívül a nyelv- és beszélőközösségeknek az alapnévkincséhez való tartozását a legszembetűnőbb módon a kiterjedt névcsaládok megléte, vagyis történeti oldalról a névrendszerre gyakorolt jelentékeny hatásuk bizonyítja. Mindez azért lehet, mert a lakosság életében legfontosabb szerepet játszó folyóink, tavaink stb. nevét igen gyakran felhasználták más, újabb objektumok elnevezésére: önállóan, alap- és bővítményi részként egyaránt. Ezáltal soktagú névcsaládokat hoztak létre.

Természetesen nem csupán a víznevek játszhatnak szerepet másodlagosan földrajzi nevek alkotásában, hanem egyéb helynevek is, s ezáltal valamilyen mértékben mindegyik hatással lehet az adott nyelvközösség helynévrendszerére. Az egyes régiókra, vidékekre jellemző lehet, hogy mely objektumfajták nevei milyen típusú és miféle újabb helynevek formálásában vesznek részt. E kérdésekkel általánosan vagy érintőlegesen egyébként kutatóink már régóta foglalkoznak (vö. BENKŐ LORÁND, MNyTK. 74: 42–9; BÍRÓ FERENC, MND. 100: 140–7. és MNyj. 34: 93–114; HOFFMANN ISTVÁN, MNyj. XXVI–XXVII: 103–14; JUHÁSZ DEZSŐ, NytudÉrt. 126: 20–9; KÁLNÁSI ÁRPÁD, MNyRét. 1: 514–22; stb.).

2. Bár századunk második felében a magyar helynévtárak tucatjai készültek, eddig e jelenséget egyik gyűjtemény alapján sem vizsgálták kutatóink tüzetesebben, még a legnagyobb folyóink mentéről származó adatok esetében sem, ahol egyébként valószínűleg a legindokoltabb lenne. Pedig ha belenézünk egy ilyen adattárba, azonnal példák tömegeit találjuk igazolásul. A Duna ágai által határolt Csepel-szigeten például (HAJDÚ MIHÁLYnak A Csepel-sziget helynevei. 1982. című munkájának a mutatója alapján) számításaim szerint kétszáznál több újabb helynév részeként jelenik meg a *Duna* folyónév.

Rövid dolgozatommal épp ezért az a célom, hogy egy hajdan vizekben gazdag település folyó- és más vízneveinek újabb helynevek alakulására tett hatását bemutassam. Választott területem a Körösök összefolyásának a környékéről Körösladány nagyközség és határa.

Vállalt feladatom teljesítéséhez a következő kérdésekre kell választ találnom. A vízneveket mely névalkotási módok felhasználásával alkalmazzák (másodlagosan) újabb helynevek létrehozására? Mely névrészi helyzetekben fordulnak elő? Azokban melyek a főbb funkcióik? Mindezek a másodlagos keletkezésű nevek hogyan szolgálnak még újabb (harmadlagos) helynevek nyelvi eszközeként? (Mindezekről s a helynévelemzés elméletéről általánosan: HOFFMANN ISTVÁN: Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993.)

3. A felmerült kérdésekre a tájrész jellemző vízfajtái, illetőleg azok neveinek a kategóriái szerinti rendben adhatjuk meg a választ: vagyis a folyók + kisebb vízfolyások, állóvizek és kutak neveinek névalkotó szerepét kell bemutatnunk, mégpedig a lehetséges névkeletkezési módok (szintagmatikus, morfematikai szerkesztés, jelentésbeli névalkotás, szerkezeti változás) rendjében. Körösladány összes helyneveinek a száma: 2271, ebből víznév 228; az utóbbiaknak a többsége (134) az alábbiak szerint vett részt újabb, különböző fajtájú helynevek alkotásában.

3.1. Szintagmatikus szerkesztéssel a folyó- és vízfolyásnevek közül egyrészt az elsődleges, vagyis az ún. bázis- vagy alapnevek (34): *Berettyó, Körös; Balkány, Báté, Billentő, Bogárzó, Büngösd, Csávás, Csurgó, Dondorog, Folyás, Gács, Guzsaly, ?Gyalom, Gyulaj, Harcsás, ?Iván, Kengyel, Korhány, ?Kuruttyoló, Küküllő, Majta, Nador, Pakac, Sár, Sáros, ?Siskás, Sulymos, Süvöltő, Tekerő, Tikos, Tüdős, Vermes, Vesszős;* másrészt az ezek valamelyikével mint alaptaggal létrejött másodlagos vízfolyásnevek (8): *Holt/Körös, Kis/Kengyel, Kis/Tekerő, Kis/Körös, Kis/Tüdős, Nagy/Kengyel, Sebes/Körös, Új/Körös;* harmadrészt a vízrajzi köznévi alaptagúak (86): *Bika/eri, Csécs/eri, Dió/ér, Folyás/ér, Györk/eri, Gyulaj/fok, Iván/fenék, Karásó/ér, Károly/derék, Kerek/tó, Kórós/derék, Mély/ér, Nador/ér, Pap/tava, Sáros/ér, Sáros/fok, Sebes/ér, Tenke/ér, Vesszős/ér* stb.; végül ritkábban a további névdifferenciálódással keletkezett harmadlagos víznevek (6): *Csécseri/ér, Kis/Kengyelér, Kis/Kerektó, Kis/Tüdősér, Nagy/Kengyelér, Nagy/Sárosér* játszottak közre újabb, kétrészes helynevek formálásában.

3.1.1. Nagy többségük bővítményi részként (megkülönböztető elemként) lett produktívabb, s az újabb helynevekben (160) azok denotátumainak az általuk jelölt vízi képződményhez való viszonyát fejezik ki. A környék főfolyójának, a Körösnek a neve alaprészként is; és mindkét helyzetben a legmegterheltebb.

a) Ilyen bővítményi helyzetű víznevekkel elnevezhetnek olyan vizeket (21), amelyek az előtagok jelölte egészeknek a részei, szakaszai, mellékei, ágai: *Körös/derék, -/kanálisa; Berettyó/ér; Holt-Körös/fok, Sebes-Körös/csatorna, Új-Körös/csatorna; Dióéri/főcsatorna; Folyás/tó, Folyásér/csatorna, Folyáséri/főcsatorna; Pálinkacsurgó/patak; Tikoséri/oldalág; Harcsáséri/átvágás; Harcsás/torok; Kengyel/torok; Majta/tő; Nádorér/keleti oldalág, -/nyugati oldalág; Szélesér/hegy; Végér/hajlása; Vessző/hegy.*

b) Víznevek azonban az előbbinél jóval gyakrabban kerülnek másfajta objektumok neveibe (139) meghatározó tagként, bennük utalhatnak a jelölt vízfolyásokhoz való tartozásra, az azokhoz való közelségre, az azok melletti fekvésre; így megnevezhetnek velük – települést: *Körös/ladány*; – belterületrészeket: *Csurgós/kert* stb.; *Körös/utca; Paptava/kert* stb.; *Tikos/kert;* – vízkörnyéki, -parti helyeket: *Körös/hullámtér, -/játszó, -/lapos, -/melléke, -/szél, -/zug; Holt-Körös/köz; Báté/zug; Bogárzó/sziget; Büngösd/hát; Csurgó/melléke; Dióér/hát* stb.; *Dondorog/környék* stb.; *Fehérér/laposa; Folyás/zug* stb.; *Gyalom/völgye; Iván/fenék; Ivánfoka/oldal; Kengyel/köz* stb.; *Kis-Kengyel/közi; Kis-Kerektó/melléke; Kuruttyoló/part; Küküllő/zug; Majta/hát* stb.; *Nadorér/köz* stb.; *Nagy-Kengyelér /melléke; Nagy-Kengyel/közi; Ovan/laposa; Ördögárka/melléke; Pakac/part; Papné halma ere/gátja; Paptava/hát* stb.; *Sárosér/laposa* stb.; *Sebesér/köz* stb.; *Süvöltő/zug* stb.; *Tekerő/laponya* stb.; *Tenkér/part; Tikos/hát* stb.; *Tüdős/laposa; Vesz-*

szős-ér/köze stb.; – határrészeket, dűlőket: *Csécseriéri/dűlő; Dióér/dűlő; Gyulafoki/dűlő; Körös/melléke; Nádasér/dűleje; Sár/réte; Süvöltő/rétség; Tekerő/dűleje* stb.; *Tíkos/rétség; Vermesderék/rétje; Vermes/rétje;* – létesítményeket, épületeket: *Körös/bisztró* stb.; *Sebes-Körös/gát* stb.; *Bakancsér/gátja; Bocskorér/gátja; Bogárzó/gát; Büngösdér/töltése; Büngösd/híd; Folyáséri/gátőrház; Folyás/híd* stb.; *Ivánfoki/gát; Keresztér/gátja; Kis-Tüdősér/gátja; Mérgesi-víztározó/gátja; Nádorér/töltés* stb.; *Nagy-Sárosér/gátja; Sároséri/gát; Süvöltő/gát; Tekerőér/gátja; Tekerő/gát; Tenkér/hídja* stb; *Tüdős/gát; Vesszős/híd;* – domborzati, térszíni formákat: *Korhány/halom; Nádorér/halom; Nadori/halom; Tíkos/mélyedés;* – vízvételi helyeket: *Folyáséri/kút; Folyási/kút* stb.; *Patkóéri/kút;* – erdőket: *Folyáséri/erdő.*

Mint a példák mutatják, a vizsgált településen bővítményi részként a vízfolyások nevei igen nagy gyakoriságú névalkotók (bár gyakran lehetetlen eldönteni, hogy másodlagos vagy harmadlagos névrészként), 153 különböző nevet alkottak velük ilyen módon.

Az állóvizek, vízrészek nevei közül jóval kevesebb lépett be előtagi helyzetbe (7): *Cselántói*/gát, *HoltKörös/foka*, -/köz; *Mérgesivíztározó*/gátja, *Paptava*/hát, *-/kert, -/sziget.* A kutakhoz mint a tér állandó, ismert és fontos pontjaihoz is ésszerű viszonyítani más objektumokat, Körösladányban azonban nem került elő adat a kútnevek efféle egyéb helynévi felhasználására.

3.1.2. A víznevek újabb helynevek alaprészeként, ugyanúgy, mint ilyen helyzetben az egyéb földrajzi nevek, megnevezik magát a helyet. Olyan esetekben került sor efféle nevek alkotására, amikor a nagyobb vizeket valóságosan is kisebb egységekre tagolták, vagy ha a lakosság szemléletében az egész vízi képződmény kisebb szakaszokra, ágakra stb. különül el, de a víz típusa változatlan marad, vagyis az e nevekkel jelölt objektum az egésznek a része, differenciálódott darabja: tehát az újabb nevek is ugyanolyan fajtájú vizek nevei (19).

Az ilyen típusú nevek előtagjai az adott vízszakasz valamely jellemző sajátosságát fejezik ki. Történetileg szemlélve, a keletkezésük idején az adott alapnévhez kapcsolt megkülönböztető jelző erősen motivált volt, így a használatuk során az egyénített nevekben e differenciáló elem fontos információt közöl(t) a vízi képződményről. A motivációk, a nyelvi funkciók, illetőleg az információk típusai alapján különböző jelentéstani osztályokba sorolhatjuk ezeket az vízneveket. Eszerint a vizsgált Körös menti településen a jelzőknek a következő jelentéstani kategóriái különülnek el.

a) Megjelölhetik a folyóvíz jellegzetes tulajdonságait (17): – méretét: *Kis/Körös, Nagy/Körös; Kis/Kengyel; -/Kerektó; -/Tekerő; -/Tüdős; -/Tüdősér; Nagy/Fertő; -/Folyásér; -/Kengyel; -/Kengyelér; -/Sárosér; -/Tüdős; -/Tüdősér*; – állapotát: *Holt/Körös, Holt/Sebes-Körös;* – folyásának jellemzőjét: *Sebes/Körös.*

b) Megmutathatja a jelző a folyó viszonyát valamely külső dologhoz, körülményhez (2): – a vízrész eredetéhez, kialakulásához: *Hármas/Körös; ?Siket/Fásér.*

Az állóvizek, vízrészek neveinek alaprészi helyzetű beépítése nem volt jellemző a faluban, mindössze kettőt használtak így fel: *Kis/Kerektó, Nagy/Fertő.* Kútnevet pedig egyet sem. Összességében a víznevek alaprészként, megnevező funkcióban a bővítményi helyzethez képest kevésbé voltak aktív névalkotók

3.2. A másik fontos névkeletkezési mód, a morfematikai szerkesztés csak csekély mértékben vett részt víznévi alaptag felhasználásával újabb helynevek (7) megformálásában. A *Körös* bázisnévből két nyelvi eszköz, az *innen* és a *túl* névutó segítségével alakítottak határrészneveket: *Körösöntúl, Túlakörös, Túlakörösön; Körösöninnen.* Bennük a táj főfolyójához való viszonyítás mellett kifejeződik a névadók szemléleti pontja is, amely a település belterületével egyezik meg, s mint a névváltozatok mutatják, az ehhez képest a folyón túl lévőt volt fontos ily módon elsősorban megnevezni. Egyéb víznevekhez társulhatott még a *közt* névutó, s vele egy (névvel jelölt) kisebb és egy (jelöletlen) nagyobb vízfolyás alkotta területet neveztek meg: *Kengyelközt, Nadorérközt, Vesszősérközt.*

3.3. A helynév-keletkezési módokon belül általában igen előkelő helyet foglal el a jelentésbeli névalkotás. Körösladányban viszont egyetlen egy folyónevünk sem kapott új jelentést, nem vált más objektumfajta jelölőjévé, pedig a víznevek köztudottan kedveltek voltak pl. a település- és tájnevek létrehozásában (vö. JUHÁSZ DEZSŐ i. m. 25–7). Ki kell azonban emelnünk, hogy bár a folyók neveit nem használták fel névátvitellel, az egyéb kisebb, de helyileg jelentős vizekét annál inkább. Körösladányban például a határrésznevek uralkodó (keletkezéstörténeti) típusát a puszta víznevekből származók teszik ki, a napjainkig előfordult 165 határrésznévből 46 víznévi eredetű. A helyileg jelentősebb vizek nevei az idők során jelölhették a mederrel szomszédos területeket, az ártereket is, majd a vizek eltűnésével önállóan, minden egyéb nyelvi eszköz hozzáadása nélkül általánosan használt és ismert határrésznevekké, kistájnevekké váltak: *Balkány, Báté, Bikeri, Billentő, Büngösd, Csávás, Csécseri, Csurgó, Dióér, Dondorog, Folyás, Folyásér, Gács, Guzsaj, Gyökeri, Gyulaj, Gyulajfok, ?Harcsás, Karásóér, Károlyderék, Kengyel, Kerektó, Korhány, Kórósderék, ?Kuruttyoló, Küküllő, Majta, Mélyér, Nador, Nadorér, Pakac, Paptava, ?Sáros, Sárosér, Sárosfok, Sebesér, ?Siskás, Sulymos, Süvöltő, Tekerő, Tenkér, Tíkos, Tüdős, Tüdősér, Vermes, Vesszősér.*

Ha a vizsgált területen a névadó vizek fajtáit tekintjük, ismét azt mondhatjuk, hogy közöttük meghatározók a vízfolyások nevei (43), a felsoroltak közül a *Kerektó, ?Kuruttyoló, Paptava* kivételével mindegyik ilyen. Más településekkel ellentétben Körösladányban egyáltalán nem mentek át jelentésváltozáson kútnevek.

A kategória teljes anyagát áttekintve kitűnik, hogy metonimikus névátvitellel határrésznévvé, falurésznévvé, dűlőnévvé a legősibb, elsődleges tulajdonnévi és földrajzi köznévi alapréteghez tartozók, valamint a *derék, ér, fok, tó* alaprészekkel létrejött (szintén igen régi) nevek, alakilag is az igen rövid formák váltak.

3.4. A névszerkezeti változás mint névkeletkezési mód a településen egyáltalán nem játszott szerepet a főbb folyók neveinek a továbbalakításában, vagyis segítségükkel és ilyen módon nem jöttek létre újabb folyónevek.

Kisebb vízfolyásaink névváltozatainak a kialakításában viszont szép számmal (21/26) megfigyelhető a kiegészülés: *Billentő > Billentő/ér, -/fok; Büngösd > Büngösd/ér; Csécs/eri > Csécseri/derék, -/ér; Dondorog > Dondorog/ér; Folyás > Folyás/ér; Gács > Gács/ér, -/fok; Guzsaly > Guzsaly/ér; Gyulaj > Gyulaj/fok; Harcsás > Harcsás/ér; Kengyel > Kengyel/ér; Kis/Tüdős > Kistüdős/ér; Korhány > Korhány/ér; Nador > Nador/ér; Pakac > Pakac/derék, -/ér; Pálinka/csurgó >*

Pálinkacsurgó/ér; Tekerő > *Tekerő/ér; Süvöltő* > *Süvöltő/derék, -/ér; Tikos* > *Tikos/ér; Tüdős* > *Tüdős/ér*; *Vermes* > *Vermes/derék; Vesszős* > *Vesszős/ér.* Sajnos, sok esetben a régi források fennmaradásának véletlenszerűsége miatt igen nehéz eldönteni, hogy az időben második névváltozat ellipszissel vagy kiegészüléssel jött-e létre; történeti előfordulásuk, újabb helynevek alkotásában megfigyelhető aktivitásuk és mai használatuk gyakorisága alapján az utóbbi valószínűsíthető.

Eddig áttekintettük, hogy a Körösladányon áthaladó nagyobb folyóvizek (és ezek szakaszainak), az egykori kisebb folyások, tavak, vízrészek stb. nevei hogyan vettek részt közvetlenül különböző típusú helynevek (258) alkotásában, úgynevezett másodlagos neveket létrehozva. Azonban az így létrejött nevek közreműködhettek még további (harmadlagos stb.) földrajzi nevek formálásában is, vagyis ezekben a legújabb összetételekben szintén jelen vannak az eredeti víznevek az egyik névrész elemeként.

4. E másodlagos (tehát már nem a főfolyókat, nem a vízfolyásokat, tavakat stb. jelölő, hanem a) legkülönbözőbb helyfajtákra vonatkozó nevek a Körösök összefolyása környékén zömmel bővítményi részi helyzetbe léptek be, és formáltak a korábbiaknál jóval testesebb, leginkább mesterséges-hivatalos alakulatokat (320). A *Körös* folyónév például egy-két kivételtől eltekintve a megkülönböztető, bővítményi rész legelső eleme (10); mégpedig lehet: – településnévben: *Körösladányi/csatorna, Köröstarcsai/út* stb.; – határrésznévben: *Körösöninnen/földek, Túlakörösi/forduló, -/rész*; – jelzői értékű mellérendelő szószerkezet egy vagy két településnévi tagjában (17 körülírásszerű megnevezésben): *Gyoma–Körösladány /közút, Körösladány–folyáséri/mellékcsatorna, Körösladány–dévaványai/út* stb.

Amint a *Körös* folyónév harmadlagos (és további) alakulású nevekben (többnyire bővítményi részek elemeként) igen gyakori, ugyanúgy kedveltek voltak a kisebb vizek neveivel alakult másodlagosak is harmadlagos nevek elemeként. Maga a keletkezési folyamat többféle módon végbemehetett.

4.1. A legegyszerűbb esetben (a múltban szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett) víznévi előtagú vízkörnyéknevekből lettek metonímiával az egykori vizek (elsősorban folyások) környékét (is) magukban foglaló területek, határrészek, dűlők nevei (15): *Büngösd/hát* > *Büngösdhát,* (hasonlóan) *Büngösdpart, Gácshát, Gyalomvölgy, Ivánfenék, Kengyelköz, -part, Majtalapos, Sárosérlapos, Sároslapos, Sárréte, Tekerőpart, Tenkérpart, Tíkoshát, -part.*

4.2. Egy másik folyamat változási rendje: víznév → határrésznév (metonimikus névátvitellel) → ez utóbbi újabb (szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett) helynév bővítményi része, elhelyezkedést, a területhez tartozást kifejezve (129). Például: *Büngösd* 'jelentős vízfolyás három település határán' → *Büngösd* 'tanyaközpont, határrész a *Büngösd* nevű ér egy szakasza mentén' →: *Büngösdi/birkamajor, -/csárda, -/csatorna, -/főcsatorna, -/herefőld, -/kocsma, -/major, -/oldal* 'a *Büngösd* nevű területen vagy mellette lévő'. Hasonlóak még: *Báté/őrház; Bikeri/alja; Csurgói/gát; Dióéri/csatorna; Dondorogi/erdő, Folyáséri/kút; Guzsalyi/rész; Györkeri/csatorna; Gyulai/erdő; Ivánfenéki/gát; Ivánfoka/oldal; Károlyderéki/átjáró; Kengyeli/legelő; Kerektói/csatorna; Korhányi/forduló; Kuruttyolói/tanyaalj; Majta/erdő; Mélyér/hátasabbja; Nádori/halom; Nádoréri/csatorna; Pakac/halom; Sárosi/major; Sároséri/gát*; *Sebesér/major; Siskási/kút*; *Süvöltő/gát; Tekerő/laponya*;

Tenkéri/út; Tíkos/kert; Tíkoséri/oldalág; Tüdősi/csatorna; Vermesi/halom; Veszszőséri/országút stb.

4.3. Még többfajta változás is történhet a kiinduló alapnévvel: víznév → más helyfajta nevének része → egyrészes határrésznév eleme → újabb név bővítményi részének eleme (48). Például: *Sár* 'állandó jellegű, iszapos, mozgásban lévő, vizét szélesen elterjesztő posványos vízfolyás a határ északi sávjában' → *Sár/rét(e)* 'a *Sár* nevű víz melletti' → *Sárrét(e)* 'tájrész, határrész az egykori árterületen és környékén' →: *Sárrét/halom, -/csatorna, -/major, -/összekötő-csatorna, -/puszta, -/tábla, -/major* 'a *Sárrét* nevű táj-határrészen vagy mellette lévő'. A típusba tartoznak még a következők: *Bogárzógát/melléke; Csávásszigeti/dűlő; Csurgóalji/gát; Csurgókert/alj; Folyáshíd/melléke; Gácsháti/major; Kengyelközi/legelő; Korhányhalmi/dűlő; Kuruttyolóparti/út; Kútréti/sziget; Majtalaposi/csatorna; Nádorérhalmi/dűlő; Sárosérlaposi/gát; Simaháti/major; Siskásvidéki/csatorna; Süvöltőgát/dűleje; Süvöltőzug/dűleje; Tekerőgát/dűlő; Tenkérparti/gát; Tíkosháti/kert; Tüdősgát/dűleje; Vesszőshíd/dűleje* stb.

4.4. A víznévből (vagy vízkörnyéknévből) metonímiával keletkezett határrész-, dűlőnevek (a jelölt objektum differenciálódásának eredményeként) közszói vagy tulajdonnévi jelzőt kaphattak, tehát szintagmatikus szerkesztéssel újabb névkorrelációk jöttek létre. Az új nevek a régebbiekkel azonos objektumosztályokba tartozó denotátumokra vonatkoznak, vagyis szintén területek, dűlők (illetőleg azok részeinek a) nevei. A csoport az előzőnél lényegesen kevesebb tagot (24) számlál (a kérdőjelesen szereplő példák más értelmezése a 3.1.2. pontban): *Belső/Csécseri, -/Kerektó, -/Korhány; Fás/Bikeri, Felső/Tíkos, Kender/Tíkos; Kis/Bikeri, -/Kengyelközi, ?-/Kerektó, -/Korhány, -/Sárrét, -/Tekerő, -/Tíkos; Külső/Csécseri, -/Kerektó, -/Korhány; Nádas/Tíkos, ?Nagy/Kengyelér, -/Kengyelközi, -/Korhány, ?-/Tüdős; Ó/Tíkos, Öreg/Tíkos, Uradalmi/Korhány.* E differenciálódott területnevek még további, különféle objektumok neveibe (10) kerülhettek, jelzői szerepben kifejezve az egykori víz környékéhez való tartozást: *Felsőtíkosi/kert, ?Kiskerektó/melléke, Kiskorhányi/tanyák, Kissárréti/kanális, Kistíkos/kert, Nagykorhányi /tanyák, Öregtíkosi/kert, -/szőlőskert, Ótíkosi/kert, -/szőlőskert.*

4.5. Jellegzetesek, s leginkább a hivatalos(kodó) névadás termékei a (3.3. és 4.1. pontokban bemutatott) víznévből és vízkörnyéknévből metonímiával keletkezett határrész- és dűlőneveknek egy-egy értelmező jelzői szerepű földrajzi köznévvel (*dűlő, puszta*) kiegészülései/kiegészítései (41). A denotáció változatlansága és a névszinonimák kialakulása jellemző rájuk (*dűlő=d, puszta=p*) : *Bikeri/p, Billentői/d, Büngösd/p, Büngösdháti/d, Büngösdparti/d, Cseretíkosi/d; Dondorogi/d, -/p; Gyalomvölgyi/d, -/p; Gyulafoki/d, Iván/p, Karásó/d, Kengyel/d, Kengyelköz/d; Kerektó/d, -/p; Korhány/d, -/p; Korhánypuszta/d, Kuruttyoló/d, Majta/d, Nadoréri/d, Sároséri/p, Sároslapos/p; Sárrét/d, -/p; Sebesér/d, -/p; Siskás/d; Süvöltő/d, -/p; Tekerői/d, Tenkér/p; Tenkérpart/d, -/p, Tíkos/d, Tüdős/d, Vermes/p; Vesszősér/d, -/p.*

4.6. A 4.1.–4.5. pontokban bemutatott körösladányi helyneveken kívül létrejöhettek még az eddig felsoroltaknál bonyolultabb, jórészt mesterséges keletkezési módú, elsősorban hivatalosan használt, az egykori vizek neveit névelemükként őrző változatok is (36; *Folyásér–Szigetderék/főcsatorna, Nádorér és Kuruttyoló/dűlő, Tíkos–sárréti/mellékcsatorna* stb.).

5. A dolgozatban áttekintett kérdéskör részletes elemzése igazolja, hogy a vizsgálatba vont térség egykori vízi világának a nevei, különösen pedig az ott élő beszélőközösség alapnévkincsének az egyedei jelentős hatást tettek a település helynévrendszerére. Számszerűen ez azt jelenti, hogy a névanyag egészében, a 2271 helynév között 228 víznév található, s ezek közül 134-nek a közvetlen vagy közvetett felhasználásával alkottak összesen 578 újabb helynevet, vagyis a víznevek és a víznévi származékok száma együttesen 806, s ez a teljes történeti névállománynak a 35,49%-a. Bár az utóbbi másfél évszázad alatt a folyó- és állóvizek döntő többsége az emberi beavatkozások következtében kiszáradt, helyük ma már művelt terület, a hajdani vízi világnak a nevei nem tűntek el nyomtalanul. Egyrészt megőrződtek a mesterséges vízfolyások, másrészt a határrészek neveiben, harmadrészt eredeti vagy módosult jelentésükben névdifferenciálódással másfajta, újabb objektumok neveinek részeként vagy elemeként. A víznevek és a víznévi elemet is tartalmazó egyéb nevek változása maga után vonta a települések földrajzinévrendszerének az átformálódását, átalakulását. Ennek lényeges megnyilvánulása részben a víznévi eredetű másodlagos, harmadlagos megkülönböztető, bővítményi részű helynevekkel való gyarapodás, részben pedig a közszói elemekkel alakult nevek, névrészek arányainak a mérséklődése.

A víznevek közül is különösen a nagyközség lakosainak az alapnévkincséhez tartozó régi vízfolyásnevek *(Körös; Büngösd, Folyás, Majta, Pakac, Sár, Sebes/ér, Tikos, Tüdős, Vermes, Vesszős/ér* stb.) módosították jelentősen a település helynévrendszerét, s játszottak kiemelkedően fontos szerepet a legkülönfélébb helyfajták neveinek a megalkotásában; persze ez fordítva is igaz, minél több következménye (származéka, összetétele) van egy-egy víznévnek a helynévrendszerben, annál valószínűbb, hogy az adott elem az alapnévkincsnek a tagja. Bár más, vizekben gazdag régiókról nem készült hasonló elemzés, az elmondottak alapján feltételezhetjük, hogy azok saját vízfolyásainak, állóvizeinek a nevei szintén igen fontos névalkotó tényezők, s egyúttal az ottani lakosság alapnévkincsének nélkülözhetetlen tagjai.

BÍRÓ FERENC

Idegen nyelvi hatások a vízi átkelőhelyek motiválta helységnevekben

A legutóbbi időkig sem tisztázódott megnyugtatóan, hogy a honfoglaló magyarok valóban a „tabula rasa" eszményét valósították-e meg helységnévrendszerünk kialakításában. Ennek megválaszolására természetesen én sem vállalkozom, már azért sem, mert helységneveink túlnyomó többségéről bizonyosan tudjuk, hogy magyar névadás útján keletkeztek. Számos típusuk közül csupán az úgynevezett regalejogok által motiváltak egy csoportját szeretném a jelzett szempont szerint

megvizsgálni. A címben is jelölt helységnevek egyebek között a középkori gazdasági életbe szervesen illeszkedő kereskedelem szokásjogairól vallanak. Létrejöttük az úthálózat kialakulásával függ össze, hiszen az utak hívták életre a vízi átkelőket, a réveket, a hidakat. Ennek pedig az volt a következménye, hogy a 12–13. sz.-tól egyre-másra szaporodtak a vámolási joggal rendelkező hidas, réves települések. Érthető, hogy a lakosság arra törekedett, hogy a helység elnevezésében megjelenhessen e kiváltságosnak vélt kereskedelmi-gazdasági funkció, pl. így: *Hidas, Hídvég, Apahida, Hidashollós, Bonahidakrassó; Rév, Farkasrév, Révkanizsa, Bürüs, Vízkelet* stb. Az ilyenformán létrejött helységnevek száma jócskán a százas nagyságrenddel mérhető. Rendszertanukat, tüzetes elemzésük eredményét nagyobb ívű munka keretei között szándékozom közzé tenni. Most csupán egyetlen szempont megragadását tűzöm ki célul: A szóban forgó névadási motívum létezett-e más nyelvekben, s ha igen, milyen hatással volt a magyar helységnévadásra. Tekintettel arra, hogy a Kárpát-medencére és környékére történeti ismereteink tanúsága szerint szinte mindvégig az etnikumok sokszínűsége volt jellemző; természetesen vetődik föl a kérdés, hogy a magyar lakossággal érintkező népek nyelvében föllelhetőek-e a mieinkkel azonos vagy ezekhez hasonló motiváltságú helységnevek. A közlekedési-kereskedelmi objektumok szükségszerű meglétéből ugyanis még nem következne föltétlenül az azonos névadási indíték. Vagy mégis? Mielőtt megkísérelnénk választ adni a kérdésre, látókörünket kitágítva vessünk néhány pillantást messzibb vidékek, távolabbi népek névadási szokásaira.

A közlekedés, a helyváltoztatás igénye, a kereskedelem úgyszólván egyidős az emberiséggel. Nem meglepő tehát, hogy már igen korai írásos dokumentumokban is említik a kereskedelmi útvonalakat, s köztük a vízi átkelőket, kikötőket, réveket, gázlókat stb. Az elnevezés olykor csupán az objektumot jelöli, az igazán forgalmas helyeken azonban kisebb-nagyobb települések, esetleg hatalmas városok jöttek létre, s ezek örökítették tovább az elsődleges nevet: A németországi *Frankfurt* jelentése, 'a frankok gázlója', s első említése 792-ből való: *Franconofurd* (FNESz. I, 480). *Erfurt* városa (régen: 742: *Erphesfurt, Erpesfurd*) a türingiai Gera folyó gázlójánál épült. Erre utal a *-furt* utótagja. Ugyancsak 'gázló' a jelentése a Bécstől D-re fekvő Lajta menti ausztriai *Ebenfurth* (1528: *Ebenfurt*) nevében mutatkozó névelemnek. Hasonló indíték alapján angol városok is nyerhették a nevüket, pl. *Bradford* (1816: *Bradford*, i. m. I, 252), illetve *Stratford-upon-Avon* 1817: *Stratford upon Avon,* i. m. II, 499). Az egyik jelentése tkp. 'széles gázló', a másik pedig arra a vízi átkelőre utal, amelyen egy római hadi út vezetett át az Avon folyón (i. m. II, 499). A világörökség részeként ismert és sajnálatos módon nemrég lerombolt Neretva-híd volt a névadója a hercegovinai *Mostár* városának. Nevének töve a szb.–hv. *môst* 'híd' származéka (vö. i. m. II. 162).

Csak mellékesen említem meg, hogy számos kikötőváros magáról a kikötőről vette a nevét: pl. a dél-angliai *Port* nevű város, amelynek neve csak később egészült ki a *-land* (birtok, uradalom) névelemmel (1757: *Portland*, vö. FNESz. II, 366). Ma már a nagy kiterjedésű félszigetet nevezik így. A hasonló példák hosszas sorolása helyett csupán egy álljon itt még: *Portugália*. Az egész államot a latin *Portus Cale*, 'Pôrto' városról nevezték el, amelynek jelentése szintén 'kikötő'.

E rövid kitérő után közelítsünk újra a Kárpát-medence felé azzal a tapasztalással immár, hogy a vízi átkelők sokfelé szolgáltak alapul a helységnévadás számára. Az eddigiek alapján legalábbis részben igazoltnak látszik, hogy a magyarlakta vidékekkel határos idegen nyelvterületeket sem kerülte el e névadási motívum (vö. pl. *Ebenfurth, Mostár*). Hogy ez milyen arányú lehetett, nem könnyű megmondani, hisz ahhoz ismernünk kellene a környező országok teljes történeti névtipológiáját. Ennek hiányában be kell érnünk néhány reprezentáns adat bemutatásával, ahol az lehetséges. Szláv és német példáinkat gyarapítsuk most olyanokkal, amelyeknek magyar vonatkozásuk is van. A dél-morvaországi Olšava folyó mellett találjuk *Uherský Brod*-ot (1897. *Brod Ukerský*, FNESz. II, 697), amelynek a *Brod* névelem a folyón való átkelőhelyre utal, tkp. 'gázló'; a jelző pedig arra, hogy egykor a magyar határ közelében Mo.-ra vezető út mellett feküdt, és fontos vámhely volt (uo.). Az ausztriai *Bruck an der Mur* olyan várost jelöl, amely a Murán átvezető hídnál épült (vö. 1757: *Bruck an der Mur*, i. m. 257.). Régebben a magyaros *Mura-Bruck* névváltozat is használatos volt. Ugyancsak Ausztriában találjuk a Lajta folyó bal partján a mai *Bruck an der Leytha* nevű települést, amelynek korábbi adatolása is megerősíti a német eredetet: 1463: *Pruk* (Cs. III, 685.) A magyarok így használták különböző szövegszerkezetekben is, pl. 1575: „*Pruk*-ba à Layta melet" (FNESz. I, 257.). 1893-ra már *Lajta-Bruk*-ra egyszerűsödött a magyar nyelvhasználatban (vö. *Királyhida ~ Bruckeneudorf* is, FNESz. I, 733).

Eddigi adataink többsége arról tanúskodik, hogy azonos vagy hasonló névadási indíték alapján minden etnikum a saját nyelvén elnevezett névalakot használja, s csak az utóbbi néhány helységnév utal valamiféle nyelvek közötti kölcsönhatásra. Az *Uherský Brod* elnevezés mintha azt sugallná, hogy efféle „*Brod*"-ok a folyón túl, Magyarországon is vannak. S ne feledjük, ha vízi átkelőhelyek mellett település jön létre, az legtöbbször mindkét partra értendő, bár nem mindig egyidejűleg. Emellett nem hagyható figyelmen kívül, hogy 1621-ben a név magyaros megfelelőjét is adatolták: *Magyar Bàràtt(ban)*, MNy. 43. 298. Ez utóbbi, valamint az ausztriai *Mura-Bruck* és *Lajta-Bruk* alak egyaránt arra enged következtetni, hogy a külhoninak vélt idegen nevek átvételétől nem zárkózott el a magyarság, s a mindennapi nyelvhasználatban nem törekedett azok lefordítására.

A különböző nemzetiségű lakosság azonban nem csupán a határok mentén érintkezett egymással. Az etnikumok keveredése a történelmi Magyarország számos területét jellemezte. Így a vízi átkelőhelyek motiválta helységneveket illetően felvetődhet a párhuzamos névadás, illetve névhasználat; a tükörfordítás, valamint a népetimológia lehetősége is. Mindezek végére pedig a hatósági névadás tehetett pontot. Ez utóbbit azonban csak magyar részről érintem, és csakis abban az esetben, ha a természetes névadású helységnév eredendően idegen, névadási indítéka pedig valamilyen vízi átkelőhely. Az ilyen nevek ugyanis épp arról tanúskodnak, hogy az idegen eredetű név magyar adminisztráció alatt egészen a hivatalos magyar névadás idejéig tartani tudta pozícióját. Ennek fordítottja – amikor a magyar motivációjú név idegen formát ölt – csak a természetes névadásban értékelhető igazán, miszerint már idejekorán tudott hatni a nem magyar ajkúak névadására. A terjedelmi korlátok miatt azonban itt erre sem térhetek ki részletesen. A környező országok hatósági névváltoztatása – a típuson belül sok helységnevet érintett

– már csak másodlagos jelentőségű az eredettől mindvégig magyar helységnevek pályafutása szempontjából. Ezzel összefüggésben máris leszögezhetjük, hogy a történelmi Magyarország területén a vízi átkelők által motivált helységnevek döntő többsége kifejezetten magyar névadású volt, s ezeket az idegen nyelvi hatások nem érintették. Mivel a természetes névadású helységrendszerünk kiépülési folyamatának csaknem teljes lezárulása nagyjából a 16. sz. közepére, végére tehető, magától értetődik, hogy a vízi átkelőhelyek által motivált helységneveink túlnyomó többsége is ez időben keletkezett, s ebbe beleértendők az esetlegesen idegen nyelvi hatástól motiváltak is. Figyelmünket ez utóbbiakra fókuszálva köztük az alábbi megoszlást tapasztalhatjuk:

I. Réves (gázlós) helységnevek
I. 1. Szláv > magyar típusúak
I. 1. + A funkció közvetett módon jelenik meg
I. 2. Román > magyar típusúak

II. Hidas helységnevek
II. 1. Szláv > magyar típusúak

A fölvonultatandó névadatok tiszteletben tartása közepette számolnunk kell azzal, hogy ez időben az adminisztráció magyar ellenőrzés alatt állt, s a följegyzett okleveles adatok nem mindig tükrözték a mindennapi nyelvhasználatot. Mindazonáltal ez egyrészt nem csupán az idegen, hanem a magyar névváltozatokra is vonatkozhatott; másrészt, ha az adatok rögzítői diszkriminálták volna az idegen névváltozatokat, vélhetően egyet sem írtak volna le. Ezenkívül megjegyzendő, hogy az adatrögzítők nagyon gyakran maguk is idegen ajkúak voltak, tehát a különbségtétel ilyenkor igen bajos lett volna.

Az alábbi helységnevek bemutatásakor a névszerkezet bonyolultsági fokát, valamint az altípusonkénti időrendet követem.

I.1. A Bereg m.-i Munkács közelében két *Bród* nevű falu is volt. Az egyik DK-i irányban, a mai Cserna Voda közelében (1454: *Bród* – átírt! –, Cs. I, 414), a másik Iványi mellett feküdt, Munkácstól ÉNy-ra a Latorca mellett (1264/70: t. *Borod* ... prope Munkach, 1357. *Brod*, p. *Brod* vö. Gy. I, 535–6.) Ez utóbbi máig fönnmaradt, megőrizve eredeti *Bród*, s 1909-től a magyarosabb hangzású *Boród* nevét (vö. MEZŐ ANDRÁS: Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz. Nyíregyháza, 1999. – 67. o. –, a továbbiakban: MEZŐ: AdHiv.)

– A Trencsén m.-i *Borodnó* ~ *Brodno* falu, Zsolnától É–ÉK-re a Kiszuca gázlójánál települt. Első említése 1438-ból való: *Brodno, Brodnya,* majd 1507: *Brwdna* (FEKETE NAGY: Trencsén 104). Mai, magyarosabb *Borodnó* változata 1904-től hivatalos (MEZŐ: AdHiv. 67, vö. FNESz. I, 240).

– Szláv eredetű az 1904 óta *Laborcrév*nek (i. m. 208) nevezett, Homonnához közel eső Zemplén m.-i település neve is. Régi névváltozatai: 1551: *Kraznybrod* (ComZemp. 97), 1557: *Craznibrod* (VSOS II, 97), 1726: *Krasznibrod* (ComZemp. uo.), 1773: *Krasznibrod, Krasny brod.* A 18. sz.-i adatokból kiderül, hogy az eredeti nevet változtatás nélkül, csupán a magyar írásmódhoz igazítva vettük át. Je-

lentése tkp. 'szép gázló'. Ennek részbeni megfeleltetéseként értékelhetjük a későbbi magyar változat *–rév* utótagját. A *Laborc-* előtag a folyó völgyére utal. Mai szlovák neve: *Krásny Brod.*

I.1. + Az itt bemutatandó nevek közös vonása, hogy névadásuk alapindítéka ezúttal is a rév (gázló), de végső jelentésük kialakulásában valamilyen másodlagos körülmény, bizonyos áttétel mutatkozik. Ezek természetesen jelentős tartalmi és intenzitásbeli eltéréseket mutatnak a különböző helységnevekben.

– 1156: *Brodnuc* (Gy. IV, 358); 1251/781: *Borodnik* (uo.), +1252 [1270 k]: *Brodnuk* (CDES. II, 257), 1297: *Worodrink*! – olv. *Borodnuk* (Gy. uo.). Hajdani fekvése és nevének gyökéből kikövetkeztetett jelentése könnyen összefüggésbe hozható, ugyanis a *Brod-* = 'gázló', valamint a *Vág* folyó közelsége – a mai Vágsellye fölött, vélhetően a folyó mentén települt – kellően megalapozza a névadás indítékát. A tőhöz kapcsolt alaki elem viszont arra utal, hogy a falut révészek lakták. Ez utóbbi nem zárja ki ugyan, hogy a település határában valóban lett volna rév, de nem is erősíti meg azt. Hogy a révészek nagyobb csoportokban élnek egy településen, nem példa nélkül való, hiszen pl. már Taksony fejedelem is (955 u.) bolgár–szláv révészeket telepített a Duna felső szakaszára a K-i oldalon, hogy szállásváltó útján ne jelentsen akadályt a folyó (vö. Gy. IV, 500).

– A szlovákiai Nagytapolcsánytól ÉK-re feküdt a mára megszünt *Brogyón* ~ *Brodzany* település. Mind a magyar, mind a szlovák névalakja szláv eredetre vezethető vissza: 1293: *Brogen, Borgen* (Gy. I, 436), 1327/519: *Baragian* (uo.). A helységnév értelme tkp. 'gázlónál lakók', vö. ősszláv **Brodjane* (többes sz.). Mivel a *Brogyán* forma magyaros hangzásúként hatott, tudatos szlovákosítás eredményeként alkották meg a későbbi szlovák változatot (vö. FNESz. I, 257).

– *Bardoc* ~ *Brăduț'* romániai helység a Székelyföldön Székelyudvarhelytől DK-re. A középkorban 1332–7: *Brondachfolua*, illetve *Barcach* (vö. FNESz. I, 168) változatokban bukkan föl. S noha az elsődleges névalakból arra is következtethetnénk, hogy az előtagban a székelyeknél gyakran előforduló *Bardoc* családnév mutatkozik, sokkal valószínűbb, hogy a családnév maga alakult helységnévből. A családnév + *falva* szerkezet előtagja ugyanis igen gyakran víznévi eredetű. Ezt szem előtt tartva nagyon is elképzelhető, hogy a *Bardoc* olyan víznév, amelynek nyelvi forrása egy szláv hn. volt. Ennek jelentése pedig 'kis gázló, kis rév' lehetett (vö. FNESz. I, 168 – szláv **Brodьcь*).

– *Medzibrogy* szlovákiai település a régi Árvában Alsókubintól ÉK-re. 1906-ban hivatalos magyar nevet is kapott régi szláv névalakjainak jelentése alapján: *Árvarév* (MEZŐ: i. m. 242). Középkori adatolása szerint – 1408: „cum iudice de *Medzybrodna*", ZsigmOkl. II/2. 155; 1420: *Medzbrode*, vö. FNESz. II, 115) – a jelentése 'gázlók közti terület'. A magyar névváltozat *Árva-* jelzője a területi hovatartozásra utal. Mai magyar nevében mégis a középkori szláv alak idéződik vissza, míg a szlovák változat a hivatalosan megállapított magyar név részbeni fordítása: *Medzibrodie nad Oravou* (SEBŐK 53). Ennek jelentése tkp. 'Árvamedzibrogy'. Itt jegyzem meg – bár magyar névalakja miatt nem teljesen illik e sorba – hogy a Garam É-i partján Besztercebányától K–ÉK-re van egy *Medzibrod* nevű település. Ennek eredeti jelentése szintén 'gázlók köze', magyar változata azonban ezt csak részben – s a mi szempontunk szerint éppen nem a

lényeget – tükrözi. 1886-ban megállapított hivatalos neve ugyanis *Mezőköz* (MEZŐ: i. m. 245).

I.2. A 'gázló' jelentésű román *Vád* az alapja az erdélyi Hátszegtől D-re létrejött *Nalácrév*nek. A település a Sztrigybe ömlő Sebes folyó átkelőhelyénél épült (vö. FNESz. II, 220). 1444: *Wad*, 1446: *Bagaten* (?), 1451: *Nalacz* (Cs. V, 114, 144), 1453: *Waad*, *Wag* (i. m. 144). A *Bagaten* változat talán személynévi eredetű, vö. pl. szb.–hv. *Baguta* szn. (FNESz. II, 329, *Pécsbagota* a.), mindenesetre Csánki Dezső szerint a Vádi család egyik tagjának (Kopasz) a névváltozata lehet (i. m. uo.). A *Vad* > *-rév* megfeleltetés 1909-ben történt (MEZŐ: AdHiv. 267–8), de miután a község az eredeti *Vád* és *Nalác* falvak összeolvadásából keletkezett, ma mind a román, mind a magyar névváltozat ezt tükrözi: *Nalácvád* ~ *Nalațvad* (SEBŐK 231). A *Nalác-* előtag etimológiája nincs tisztázva.

II. 1. A legkorábbi adatolású, idegen eredetű hidas nevünk a mai szlovákiai *Dunahidas* ~ *Most na Ostrove* > *Most pri Bratislava* a Csallóköz Ny-i részén. Német eredetű *Pruk* alakját egészen a hivatalos, tudatos magyarítás idejéig megőrizte: 1283: *Pruk* (ÁÚO. XII, 408, vö. VSOS II, 271), 1338, 1339: *Pruk* (BalassaLev. 94–5), 1773: *Pruck* (Majtán 1676), 1808: *Pruk*, *Bruck* (Lipszky). A *Pruk* ~ *Bruck* 'híd' jelentésű helységnév magyar változata (*Dunahidas*) csak 1909-től hivatalos (MEZŐ: AdHiv. 143–4). A szlovák név szó szerinti értelme 'híd a szigeten', illetve tkp. 'Csallóközhíd', ui. az *Ostrov* néven a *Csallóköz* értendő. (Azóta megváltoztatott új neve: *Most pri Bratislava* (SEBŐK: 55).

– A Trencsén m.-i Vág menti *Alsóhidas* ~ *Dolný Moštenec*, illetve *Felsőhidas* ~ *Horný Moštenec* még e században is korrelációban voltak egymással, akárcsak a középkorban. A korreláció alaptagjának töve a szláv *mostЬ*-ból ('híd') ered, amely azután különböző alaki elemekkel egészült ki: 1397: Poss. *Mosenech* et alter *Mosenech* (FEKETE NAGY: Trencsén 157, vö. VSOS. I, 445), 1400: *Mosthenik* (uo.), 1415: p. *Alsomosonoch*, p. *Felseumosonoch* (uo.). Az adatokból kitűnik, hogy a helységnevek szláv eredetű alaptagja békésen megfér a magyar megkülönböztető jelzővel. Csak a 18. sz. végén mutatkoznak a nevek azonos nyelvű alaki egyneműsítésének első jelei: 1773: *Felső-Mostenecz* ~ *Horny Mosstenecz*; *Alsómostenecz* ~ *Dolny Mosstenecz* (Majtán 1682–3). Ezt követte az 1905-ös hivatalos magyar névváltoztatás a középkori névalakok értelmének alapján az utótag lefordításával: *Alsóhidas* és *Felsőhidas* (MEZŐ: AdHiv. 25, 111). Az 1933-as Hnt.-ban még ugyanezeken a neveken találhatjuk őket, 1990-re azonban már megszűntek (vö. SEBŐK 34, 39).

– Ugyancsak a régi Trencsén m.-ből való a mára megszűnt *Lednichidas* ~ *Mostište* település a Vág É-i partján Púchov-tól É-ra. Az eredeti szláv névforma ezúttal is a *most* (ejtsd: moszt) 'híd'-ból alakult. Helységnévképzővel ellátott régi alakjai a következők: 1471: Poss. *Mozthysche* (FEKETE NAGY: Trencsén 158), 1504: *Mostczysscze* (uo.), 1507: *Mosterzysscze* (uo.), 1515: *Mozthycz* (uo.). Mivel a régiségben mindvégig a *Lednic*-i vár tartozéka volt, természetszerűen kínálkozott a jelző a hivatalos magyar név megalkotásában. Ehhez már csak az alaptag lefordítására volt szükség. Így állt elő a mai (*Lednichidas*) forma 1905-ben (vö. MEZŐ: AdHiv. 254).

– A Zólyom m.-i *Garamhídvég* ~ *Zámostie* (mára már megszűnt) eredeti szláv névalakjában szintén a *most* 'híd' szó rejlik: 1424: *Zamoscia* (VSOS. III, 333),

1441: *Samosthye* (uo.), 1455: *Zamosty*; 1773: *Zamostie* (uo., vö. Majtán 3016), 1786: *Zamoschtia* (Majtán uo.), 1808: *Zámostya, Zámosti, Zámostjé* (Lipszky), 1888–1913: *Gamamhidvég* (Majtán uo.), 1920: *Zámostie ~ Garamhídvég* (VSOS. uo.), 1933: *Zámostie ~ Garamhídvég* (Hnt. 652). A mai *Brezno* közelében a Garam mentén kialakult település középkori és újabb szláv névváltozataiban egyaránt megtalálható a *za* elöljáró, amely a tővel és a különböző helységnévképzőkkel együtt tkp. azt jelenti: 'a híd mögött'. Ennek az értelmi megfelelője a magyar fordítás eredményeként alakult *-hídvég* utótag. Az előtag pedig (*Garam-*) a folyó menti fekvésére utal.

A bemutatott helységnevek vallomása alapján kijelenthető, hogy a történelmi Mo. területén nagyobb számban elő etnikumok kivétel nélkül rendelkeztek olyan helységnevekkel, amelyek névadási indítéka valamilyen vízi átkelőhely volt. A magyar helységnévadásra gyakorolt hatásuk azonban a mennyiség tekintetében nem túl jelentős. Számuk nem éri el a hasonló indítékú magyar helységnevek egészének egytizedét sem. A német és román hatás csekély volta érthető, hiszen a betelepített német ajkú kisebbség számaránya, illetve a szórványokban élő románság Erdélybe való lassú ütemű betelepedése magyarázatul szolgál erre. Szembetűnő viszont az északi szlávok lakta területeken mutatkozó helységnevek magas számaránya, kb. 80%. Ennek több oka is lehet. Az „erős" szláv hatás általában véve érthető, hiszen a népesség száma is jelentékeny volt. Mi okozza hát az igen jelentős eltérést az északi és a déli szlávok befolyása között, amikor ráadásul mind a *brod*, mind a *mostъ* egyaránt megvan e nyelvekben. A különbség talán azzal magyarázható, hogy az északiak (főleg a tatárjárást követő betelepítések folytán) egyrészt többen voltak, másrészt nagyobb területen vegyültek el a magyar lakosság között, s ezért jelenlétük megszokottabb volt a magyarság számára. Így az sem zárható ki, hogy a vegyes etnikumú vidékeken a *brod*-ot közszóként is használták a magyarok. Ezzel szemben a délvidéken a korai századokban többségében élő magyarság északabbra húzódott vissza a török fenyegető előrenyomulása miatt. A folyamattal párhuzamosan ment végbe a déli szlávok tömeges bevándorlása, ami pedig a már meglévő magyar helységnevek elszlávosodásához vezetett. E tendencia természetesen nem kerülhette el a szóban forgó névtípust sem. Délen tehát nem a szláv > magyar, hanem jobbára a magyar > szláv irányú hatásfolyamat indult el. Ez utóbbi illusztrációjaként ezúttal csak néhány példa fölvillantására nyílik lehetőség: Zágráb m.: 1266: *Kiralrewy* (ComZagr. 178) > 1428: *Cralichynomoztysche, Kralychynobrodysche* (uo.); Valkó m.: 1275: villa *Revfolu* (Cs. II, 299) > 1484: *Brood, Braad* (uo.); Baranya m.: 1506: *Dragsarewe* (Cs. II, 481) > 1698: *Draxinbrod* (ComVer. 50).

A vízi átkelőhelyek által motivált magyar eredetű helységnevek között lényegesen több a hidas mint a réves, az idegen etimológiájúak körében pedig pontosan fordított mennyiségi viszony tapasztalható. Ez utóbbinak az oka talán a szláv *brod* és az olaszból a 12. sz. közepe táján a magyarba került *rév* közötti jelentéskülönbségben keresendő. Míg a *rév* elsődleges jelentése markánsabban kötődik a hajózás fogalomköréhez (ti., 'kikötő' jelentéssel került a nyelvbe, vö. TESz. III, 401); addig a *brod* a primitívebb, gázlószerű átkelőhelyek képzetét idézi inkább. Jóllehet, mindkettőre van ellenpélda is, a tükörfordítás gyakorlatában pedig – főleg a kései-

ekben – a két fogalom egyenértékűnek mutatkozik; a különbség mégis érzékelhető. Vélhetően azért, mert az északi szlávok éppenséggel a folyók felső szakaszának vidékét kedvelték lakhelyként, ahol pedig a hajózhatóság nem igen jellemző. A magyarban a sekély vizű átkelőket a *kelet*, *kelő* fejezte volna ki találóan (vö. pl. 1295: *Wyzkeleth* VSOS. I, 299), de ez széles körben nem terjedt el. A gázló pedig csupán a 15–16. sz.-tól mutatható ki nyelvünkben. A *rév*-en kívül így nem maradt más, mint a *brod*. Idegen származása ellenére ezért volt talán elfogadhatóbb a magyarság számára, mint a *most*.

SZABÓ G. FERENC

Vizsgálatok a növénynevekből alakult helynevek körében

Bélbor

Maroshévíztől észak-északkeletre, a Gyergyói-havasok északi részén, a Kis-Beszterce forrásvidékének zárt szerkezetű medencéjében található Erdély legmagasabban (966 m) fekvő községe. Jórészt román nemzetiségű lakossága zömmel Moldvából beszivárgó havasi pásztorokból, részben pedig a Gyergyói-medencéből felhúzódókból tevődött össze (l. SZABÓ T. A.: Gyergyói hn. 8 és ORBÁN: Szék. 2: 124). Nevének főbb történeti adatai: **1751**: *Bélbor* (Magyar Nagylexikon 3: 508); **1808**: „*Belbor* vel *Belbora* val." (LIPSZKY: Rep. 2:15); **1839**: *Bélbor* (Suciu 1:79); **1850**: *Belaboru* (uo.); **1857**: *Bélbor* (Erdély 1857. évi népszámlálása. Bp., 1992. 463); **1864**: *Bélboru*, *Bilboru* (SZABÓ T. A.: Gyergyói hn. 25); **1882**: *Bélbor*, *Gyergyó-Bélbor* (JUHOS: Hnt. 26); **1944**: *Bélbor* (Hnt. 114); **1997**: *Bilbor*, *Bélbor* (Hargita megye 250 térképpel és 135 fényképpel. Csíkszereda, 1997. 121).

A helységnév keletkezésmódjáról többen is nyilvánítottak véleményt. 1864-ben helyi adatközlők úgy tudták, hogy Bélbor a nevét legelső lakójától, *George Bilboru*-tól vette, aki előbb egy hegyre telepedett le, és a hegyet nevezték el róla, majd a név később ráragadt a kialakuló községre is (SZABÓ T. A.: Gyergyói hn. 25). E meglepően sok konkrét részletet tartalmazó közléshez hozzátehetjük, hogy Bélbortól nyugatra egy 1087 m magas hegynek ma is *Piciorul Bilborului* [1915: *Bélbor*. l. 75 000-es térkép] ~ *Bélbor lába* [1942: Székelyföld[2]. l. 200 000-es térkép] a neve. Ám román *Bilboru* csn. sem CONSTANTINESCU (DOR.), sem IORDAN (DicţFam.) szótárában nem található.

PAIS (MNy. 8:394) a közeli *Borszék*-kel kapcsolta össze a *Bélbor* nevet, és úgy vélte, hogy a környéken fakadó savanyúvízforrások (borvízkutak) voltak a névadás indítékai, s a *Bélbor* névben is „alighanem a borvizet alkotó *bor*t kell értenünk". Tehát *Bélbor* nevét magyar névadás eredményeként gyanította.

Az erdélyi GUSTAV KISCH kétféleképpen, a románból és a magyarból is etimologizálta a magyar *Bélbor* ~ román *Bilbor* helységnevet. Előbb román *bilbor*

'fenyő', illetőleg *bâlbor* 'hegyi gólyahír, Bergranunkel' növénynevet keresett bennük, rámutatva arra, hogy nincs itt semmi ellentmondás, mert a hegyi gólyahír éppen fenyvesekben díszlik (GUSTAV KISCH: Siebenbürgen im Lichte der Sprache. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Karpathenländer. Leipzig, 1929. 98–9). Utóbb a magyarból magyarázta a *Bélbor*-t, mégpedig olyan összetételként, amelynek előtagja a magyar *bél* 'Darm, Eingeweide', utótagja pedig a *bor(víz)* 'Sauerbrunnen'. Tkp. értelme: 'borvízvidék belseje' (KISCH: i.m. 141).

KISCH magyarázatai közül IORDAN (TopRom. 61) azt tette magáévá, amely szerint a *Bilbor* előzménye 'fenyőerdő, fenyves' jelentésű román szó volt, s ezt megtoldotta azzal, hogy (PETROVICI szerint) az első szótagban a szláv *bělъ* 'fehér' rejlik (i.m. 92).

Az ellentétes vélemények szembeállítása után tanulmányozzuk át BORZA kitűnő román etnobotanikai szótárát, keresve olyan növénynevet, amely *Bilbor* ~ *Bélbor* nevével összecseng. Ilyeneket két növény román nevei között találunk. Az egyik a 'Caltha palustris (subsp. laeta); (hegyi) gólyahír' *bîlbor* neve (BORZA: DicţEtnobot. 38). A másik a havasi réteken tenyésző 'Trollius europaeus; zergeboglár' nagyszámú változatban jelentkező neve: *balbor, bălboare, bălbor, belbor, bîlbor, bulbor.* Minthogy a 'Trollius europaeus; zergeboglár' köznyelvi román egyenértékűje az onomatopoetikus eredetű *bulbuc* (DEX. 102), s ennek (alapjelentéséből, a 'buborék'-ból következően) 'örvény, forgó' jelentése is van (IORDAN: TopRom. 106), és ugyanez a jelentése megvan a román nyelvjárási *bîlbor*-nak (DLRM. 82; Román–magyar szótár 1: 129) is, nem tudok szabadulni a gondolattól, hogy a román *belbor, bîlbor* stb. növénynév etimológiailag is valahogyan összetartozhat szinonimájával, a *bulbuc*-kal, s annak akár alaki variánsának tekinthető (A román *bulbuc* átkerült az erdélyi magyar nyelvjárásokba mint *bulbuk* 'buborék': RK. 84, BAKOS: RET. 450). A román *bîlbor*-nak a francia *boule d'or* (tkp. 'aranygolyó') 'Trollius europaeus' átvételeként való magyarázatát (így CIORANESCU: DiccEtRum. 81) íróasztal melletti tudákos etimológiaként minősítem.

Visszatérve a *Bélbor, Bilbor* helységnévhez a legvalószínűbb származtatási lehetőségnek azt tartom, hogy 'zergeboglár' jelentésű román növénynévi eredetű helynévvel van dolgunk. Mindaz, amit a helység fekvéséről, első (és későbbi) lakosairól tudunk, csak erősíti ezt a feltevést. Lehet, hogy eleinte a településtől nyugatra emelkedő hegy viselte a rá jellemző növényre utaló nevet, amint az 1864. évi adatközlők is a hegynévnek adták az elsőbbséget, s a településre később vonódott át a jellegzetes növényének tömeges előfordulásával figyelmet keltő hegy neve.

Brusztura

A kárpátaljai Taracköz helységnél jobb felől a Tiszába ömlő Tarac folyó felső folyásánál fekvő falu BÉLAY (Már., Térképmelléklet) szerint 16–17. századi település. Fontosabb történeti adatai: **1773**: „[Latina, Hungarica, Ruthenica:] *Brusztura* [Valachica:] *Bruszture*" (LexLoc. 133); **1808**: „*Brusztura* val." (LIPSZKY: Rep. 1:81); **1930**: *Brustury* (ComMarmUg. 83); **1944**: *Brusztura* (Hnt. 137), *Bruszturi, Брустуры* (Hnt. 640). 1946-ban a falu nevét az ukrán *Лонухів*-ben (ZakarpObl.

646) állapították meg. – A *Brusztura* helységnév román eredetű. Többfelé van román *Brustura, Brusturi, Brustur(ul)* stb. földrajzi név (IORDAN: TopRom. 62, Suciu 1:107). Ennek növénynév az előzménye; vö. *brustur ~ brusture* 'nagy bojtorján, Arctium lappa'. Végső forrása bizonytalan; talán a déli szlávból való (CIORANESCU: DiccEtRum. 108, PAPAHAGI: DicţArum.[2] 285). Az alapszóként számba vehető bolgár *брожсд ~ брощ* 'festő buzér; Rubia tinctorum' növénynévhez l. BEtReč. 1:80, 81). A román névalak úgy keletkezhetett, hogy a többes számú *brusturi*-t egyes számú alakként kezdték használni. E jelenséghez l. latin *favus* 'a méhek viaszépítménye, lép' > román (régi) *fag* 'ua.' > mai román *fagure* 'ua.'. Az erdélyi magyar nyelvjárási *brusztur ~ brusztuj* 'bojtorján' (RK. 79; BAKOS: RET. 285) átvétel a románból. Ugyancsak román jövevény az ukrán *брусмýра* 'bojtorján' (ESUM. 1:270). – Az 1946-ban megállapított ukrán *Лонýхів* helységnév tükörfordítás eredménye; vö. ukrán *лонýх* 'lapu, bojtorján'.

Egy Borsa környéki *Brusztura* [1828: *Brusztura*: Suciu 1:107, de l. 1914: *D. Brustur* 'egy 964 m magas hegy Borsától délkeletre': Felsővisó. 1: 75 000-es térkép is] település Borsához tartozott. – A Bihari-Hegyközben lévő *Tataros* [1360: *Tatarapatak*: JAKÓ 363; 1490: *Tatharos*: uo.; etimológiájához lásd: KNIEZSA: MagyRom. 1:193] román neve *Brusturi* [1808: „Tatáros l. *Brusztur* val.": LIPSZKY: Rep. 1:673]. – A Zilahtól kelet-délkeletre fekvő *Somróújfalu* [1722: *Somorouj Fallu*: Suciu 1:107, de l. 1585: *Ujfalu*: uo. is] román neve ugyancsak *Brusturi* [1733: *Brusztur:* Suciu 1:107]. – Az Arad megyei Nagyhalmágytól északra található *Brusturi* [1760–62: *Bruszturi:* Suciu 1:107] részére 1909-ben az országos helységnévrendezés során a *Páfrányos* nevet állapították meg pontatlan tükörfordítással (MEZŐ: HivKözs. 2:159). Ki akarták zárni a máramarosi *Bruszturá*-val való összetévesztés lehetőségét. A nagyvonalú „fordítást" némileg az is menti, hogy a *páfrány* különféle lágy szárú virágtalan növény népies megjelölése, és akárcsak a *moszat, moha, gomba, zuzmó* stb. féle gyűjtőneveknek, neki sincsen faji vagy nemi latin megfelelője (CSAPODY–PRISZTER: MNövSz. 30). – A *Páfrányos*-ra magyarosított Arad megyei *Brusturi* nevű falutól nyugatra fekszik *Brusturescu* [1619: *Bruszturezk*: Suciu 1:107; ehhez l. román *Brustur* szn., csn.: CONSTANTINESCU: DOR. 423, IORDAN: DicţFam. 82). Ennek nevét 1907-ben hangzásbeli átalakítással *Borosztok*-ra (MEZŐ: HivKözs. 2:159) magyarosították. – A Gyimesi-szoroson túl, a Tatras folyó moldvai szakasza mentén fekvő, székelyes–csángó nyelvjárásban beszélő magyaroktól (is) lakott *Bruszturósza* [1916: GYÖRFFY ISTVÁN: A moldvai csángók néprajzi térképe; 1979: *Bruszturósza:* ÚMTsz. 1: 71] neve a román *Brusturoasa* (tkp. 'bojtorjános'; l. IORDAN: TopRom. 468) átvétele.

Nyitratormás

A Privigyétől keletre, a Handlova patak völgyében fekvő falu régi magyar neve *Hrenóc* volt; vö.: 1243: *Hyrenouch* (GYÖRFFY 4:399); 1245: *Hornouc* (uo.); 1260: *Hernoch* (uo.); 1430: *Hernócz* (MEZŐ: HivKözs. 2:173); 1773: [Latina] *Chrenovecz*, [Hungarica] *Chrenovecz* (LexLoc. 143); 1808: „*Chrenócz* h.

Chrenowec s." (LIPSZKY: Rep. 1:94); 1882: *Chrenócz* (JUHOS: Hnt. 49). A *Hrenóc* hn. a szlovák *Chrenovec* hn. átvétele. Ennek tkp. értelme: 'vadon termő tormával benőtt hely'. 1908-ban az országos helységnévrendezés során a falu nevét magyarra fordították, és kiegészítették a megyei hovatartozásra utaló, megkülönböztető szerepű *Nyitra-* előtaggal (MEZŐ: HivKözs. 2:174). Vö. a Baranya megyei *Tormás*-sal (FNESz.[4] 2:666). Nyitratormást 1960-ban közigazgatásilag egyesítették Nyitraborosznóval. Mai szlovák nevük *Chrenovec-Brusno*.

Salamás

A barcasági Hétfalu és a Székelyföld helységnévgyűjteményeinek, térképeinek tanúsága szerint a Tatrang forrásvidékétől északra egészen a Gyergyói-havasokig, a Küküllőközi-dombságtól keletre a Gyimesi-szorosig számos helyen található *Salamás* hangalakú helynév, többféle alakváltozatban is: *Sajamás, Salomás, Saramás, Solomás, Szalamás, Szalomás, Szaramás.* A teljességre való törekvés nélkül összegyűjtött *Salamás* helynevek előfordulását illetőleg nyolc csomópontot állapítottam meg, egy-egy csomóba gyűjtve az összetartozó, egymásból levezethető hegy-, völgy-, patak-, határrész- és helységneveket.

Salamás 'helység a Székelyföldön Maroshévíztől (Toplița) délkeletre, Sărmaș' [1819/20: *Maros loka*: Cziráky-féle összeírás: MEZŐ: HivKözs. 2:347; 1850: *Salomás:* Helységnek nevei. Kéziratos helységnévjegyzék: Suciu 2:107; 1853: „Maroslaka és *Salamás*": BENKŐ KÁROLY 156: SZABÓ T. A.: Gyergyói hn. 51; 1857: *Gyergyó Salomás*: Erdély 1857. évi népszámlálása. Bp., 1992. 346, 348; 1864: *Solomas* sau *Marosloko Siermasu*: SZABÓ T. A.: Gyergyói hn. 51; 1869: *Salomás*: ORBÁN: Szék. 2: 134; 1905: *Salamás*: MEZŐ: HivKözs. 2:347; 1997: *Salamás (Sărmaș)*: Hargita megye 250 térképpel és 135 fényképpel. Csíkszereda, 1997. 143]. – *Nagy-Salamás* '1399 m magas hegy a Gyergyói-havasokban Salamástól észak-északkeletre' [1864: *Siarmasiu mare, Siarmasiu micu*: SZABÓ T.A.: Gyergyói hn. 51; 1915: *N. Salamás:* Oláh-Toplicza. 1: 75 000-es térkép; 1997: *Sărmaș, Nagy-Salamás*: Hargita megye. 1: 150 000-es térkép]. – *Salamás-patak* 'a Nagy-Salamás hegy délnyugati oldalából eredő és Salamás helységnél jobb felől a Marosba torkolló patak' [1864: *parau Siermasiului*: SZABÓ T. A.: Gyergyói hn. 51; 1915: *Salamás p.*: Oláh-Toplicza. 1: 75 000-es térkép].

Nagy-Saramás, Kis-Saramás 'Medesér két határrésze' [1864/1888: „*Saramás, nagy* és *kis,* dűlő Medesér faluban, Udvarhelyszékben": PESTHY: MoHn. 287].

Salamás 'Kézdivásárhely egyik határrésze' [1864/1888: „*Salamás*, dűlő, Kézdi-Vásárhely mezőváros, Háromszékben": PESTHY: MoHn. 287].

Salamás-völgy '< a barcasági Hétfalu helységtől dél-délkeletre > mellékvölgy a Tatrang forrásvidékén, a Nagy-ág egyik bal oldali mellékvölgyének (Markosán völgye) fejénél' [1889: *Sajamásvölgy*: ÁRVAY 162; 1943: *Salamás*: *Sajmás-vüőgy*: uo.].

Salamáspataka 'Gyimesközéplokhoz tartozó településrész a Tatros nagy kanyarulatától nyugat-északnyugatra' [1892: *Szalamáspatak*: Hnt. 1541; 1903: *Szala-*

máspataka: Gyimes-Pass. 1: 75 000-es térkép; 1907: *Salamaspataka:* Hnt. 905; 1913: *Salamáspataka*: Hnt. 1106; 1941: *Salamáspataka:* Székelyföld: 1: 200 000-es térkép; 1997: str. *Szalamás pataka*: Hargita megye 250 térképpel és 135 fényképpel. Csíkszereda, 1997. 80; 1998: *Szalomáspatak*: Székelyföld^2. 1: 250 000 térkép]. – *Nagy-Salamás* '1554 m magas hegy a Naskalat-hegységben Naskalattól (1566 m) délkeletre' [1903: *N. Szalamás*: Gyimes-Pass. 1: 75 000-es térkép]. – *Salamás sarka* '1021 m magas hegy Nagy-Salamástól északkeletre' [1903: *Szalamás sarka*: uo.]. – *Salamás pataka* a Nagy-Salamás oldalából eredő és bal felől a Hidegség patakába ömlő patak' [1997: părăul *Szalamás pataka*: Hargita megye 250 térképpel és 135 fényképpel. Csíkszereda, 1997. 80]. – *Salamás* 'erdős határrész Salamáspataka belterületétől északkeletre' [1997: *Szalamás*: uo.].

Salamás dombja 'erdős domb az észak-hargitai Sikaszó településtől keletre' [1900: *Salamás dombja*: Gyergyó. 1: 75 000-es térkép; 1997: *Salamás*: Hargita megye 250 térképpel és 135 fényképpel. Csíkszereda, 1997. 146; 1998: *Salamás dombja*: Hargita hegység. 1: 110 000-es térkép].

Salamás 'faluszerű település Zágonbárkánytól északnyugatra a Bodzafordulói-hegyekben' [1956: *Sărmaş, Sărămaş*: Indicator: Suciu 2: 107; 1981: *Sărămaş*: Covasna. 1: 250 000-es térkép; 1992: *Sărămaş, Szaramás*: Erdélyi helységnévszótár. Bucureşti, 1992. 125; 1997: *Sărămaş, Salamás*: Kovászna megye. 1: 140 000-es térkép, *Sărămaş, Szaramás*: Székelyföld. 1: 250 000-es térkép; 1998: *Sărămas, Salamás*: Székelyföld^2 1: 250 000-es térkép].

Salamás 'erdős határrész Gyergyólibánteleptől délkeletre' [1998: *Salamás*: Hargita hegység. 1: 110 000-es térkép].

A *Salamás, Saramás*-féle hegy-, völgy-, patak-, határrész- és helységnevek végső soron mind növénynévből keletkeztek; vö. hétfalusi csángó *salamás, sajamás* 'medvehagyma, kígyóhagyma, vadfokhagyma, Allium ursinum' (ÁRVAY 161; l. még: MTsz. 2:333, Nyr. 1908:376, továbbá JÁVORKA SÁNDOR: Magyar Flóra. Bp., 1925. 1:171, MAÁCZ: FöldrTsz. 26, CSAPODY–PRISZTER: MNövSz. 128, BORZA, DicţEtnobot. 16). Feljegyezték *-s* képző nélküli *šalama* (CsángSz. 138) alakban is.

Az Allium ursinum hegyi erdők évelő vad hagymafaja, amely bükkösökben, gyertyános-tölgyesekben, erdei patakok és források mentén nagy tömegekben fordul elő mint uralkodó aljnövény (erdőtípusképző). Virágzás alatt gyűjtik, az egész növény *Allii ursini herba* néven drogul szolgál. Belsőleg vértisztító, magas vérnyomás és érelmeszesedés ellen, külsőleg gennyedés ellen használják. Az egész növény erős fokhagymaszagú. Fehéres buroklevelű hagymáját többfelé fogyasztják, kivált a lengyelek, oroszok és tatárok, esetleg hallal főzik meg (PallasLex. 12:45). A hétfalusi csángók kenyérrel és szalonnával eszik (CsángSz. 138). A nagyobb mennyiségben fogyasztott növénytől a tehenek teje kellemetlen szagú és ízű lesz (MARZELL: WbDtPfl. 1:210).

A Maroshévíztől délkeletre fekvő *Salamás* ~ *Sărmaş* helységnév eredetét BENKŐ (MNy. 1947:261) a Salamás-patak ki nem mutatott *Sármás* alakjában vélte megtalálni. Abból indulhatott ki, hogy a magyar *sárma* 'madártej, vadhagyma, Ornithogalum' (1807: Magy. Füvészk. 229) növénynévből képzett erdélyi *Nagysármás, Kissármás* helységnévből átvett román *Sărmaşu:* > *Sărmaşel* olyan hangváltozást mutat, mint a *Salamás* helységnév román *Sărmaş* változata: a ma-

gyar *š : š* helyén a románban disszimilációs *s : š* jelentkezett. De nem okozhat különösebb gondot a *Salamás*-beli *l* sem, hiszen a *r* és *l* mind a magyar, mind pedig a román nyelvtörténetben kölcsönösen elfoglalhatja egymás helyét. A két szótagú *sármá*-val szemben a három szótagú *salama* (CsángSz. 138) arra a jelenségre szolgál például, hogy a magyarban a szó belsejében a két szótaghoz tartozó mássalhangzó között inetimologikus magánhangzó fejlődhet: *bolgár* > *balagár* (CSÁNKI 5:758), *korcsmás* > *korcsomás* (SchlSzj. 2086.), *Csongrád* > *Csongorád* (GYÖRFFY 1:893), *Fogros* > *Fogaras* (EtSz. 2:318), *Szársomlyó* > *Szársomolyó* (GYÖRFFY 1:313), *Szendrő* > *Szenderő* (GYÖRFFY 1:806) stb. (További példák: NYIRKOS: Mgh. 94; KISS: NytudÉrt. 139. sz. 25). Botanikailag sincs egymástól távol a *sármá*-val és a belőle szóhasadásszerűen leszármaztatható *salamá*-val jelölt növény: mindkettő hagymás tövű liliomféle vadnövény.

A *salamá*-hoz képest elsődleges *sarma* etimológiája nincs tisztázva. CzF. (5:720) szerint „nevét legvalószínűbben sárga virágu fajától kapta". Hivatkozik az ugyancsak hagymás tövű Gagea lutea ('sárga tyúktaréj') népnyelvi *sárga sárma* nevére.

A *sármá*-n és a *salamá*-n kívül természetesen a hagymás tövű (bulbus-os) növények legáltalánosabb, legátfogóbb magyar neve, a finnugor eredetű *hagyma ~ hajma* is szerepel a magyar helynevekben, mégpedig régóta és nagy gyakorisággal; vö. 1211: „per stagnum *Hagymas*" = tó a ma Apatinnak hívott Bodrog megyei helység határában (PRT. 10:510; l. még GYÖRFFY 1:706 és HA. 1:86), valamint *Hajmás, Hajmáskér, Kishajmás, Nagyhajmás* (dunántúli települések) és *Alsóhagymás, Csicsóhagymás, Tordahagymás* (erdélyi települések; mindezekre l. FNESz.[4]). Magán a Székelyföldön is helynévalkotó a *hagyma*: *Fekete-hagymás* '1773 m magas hegy a gyergyói Gyilkos-tótól dél-délkeletre' [1773: *Fekete hagymás*: SZABÓ T.A.: Gyergyói hn. 39; 1997: *Haşmaşul Negru, Fekete Hagymás*: Hargita megye 250 térképpel és 135 fényképpel. Csíkszereda, 1997. 97]. – *Nagy-Hagymás* '1792 m magas hegy a Fekete-hagymástól dél-délnyugatra' [1880: *N. Hagymás*: HÁTSEK: MegyTérk. *Csik megye* a.; 1997: *Haşmaşul Mare, Nagyhagymás*: Hargita megye ... 97]. – *Hagymás-patak* 'a Fekete-Hagymás oldalából eredő és dél felől a Gyilkos-tóba ömlő patak' [1900: *Hagymás p.*: Gyergyó. 1. 75 000-es térkép; 1997: *Părăul Oii, Hagymás pataka*: Hargita megye ... 97].

A *Hajmás ~ Hagymás*-féle helynevek esetében hagymás tövű (bulbus-os) liliomféle vadnövényekben, elsősorban Allium fajokban, azaz vadhagymákban, vadfokhagymákban gazdag területre kell gondolnunk. Termesztett hagymával beültetett kert vagy határrész ritkán jöhet számításba (vö. SzA. 4:910). L. mégis *Hajmatábla* (ZMFN. 243: „Az uradalom itt hagymát szokott termeszteni").

KISS LAJOS

A helynevek jelentéstani vizsgálatához*

1. A nyelvtudományban hosszú ideig uralkodott az a felfogás, hogy a tulajdonneveknek nincs jelentése, azaz nincs fogalmi tartalma, konnotációja, csupán denotációja, más szóval önkényes, pusztán hangalakjával utal a leírt dologra (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 36. A továbbiakban: Tulajdonnév). Közel félszáz éve azonban a tulajdonnévnek mint jelentéssel bíró nyelvi elemnek a „rehabilitációja" lehetőséget teremtett egyúttal a helynevek jelentésszerkezetének vizsgálatára is. J. SOLTÉSZ KATALIN minden tulajdonnévvizsgálat fontos és termékeny módjának tekinti a hangalak és jelentés viszonyának elemzését (vö. i.m. 33–43), amely természetesen szoros összefüggésben áll a köznévi jelentéskategóriák eseteivel (ld. ehhez KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 78. A továbbiakban: Jelentéstan).

Írásomban a négy leglényegesebb és legvitatottabb csoporttal foglalkozom, a poliszémia, a homonímia, az alakváltozatok és a szinonímia eseteivel, s további szűkítésként csakis a helynevekre vonatkoztatva azokat. A közszavaknál megszokott terminológiai rendszert használom ugyan, de a terminusokat némileg másképpen definiálva és alkalmazva, mint ahogyan azt a közszókincs esetében megszoktuk. A fogalomrendszer értelmezésének a módosítását a tulajdonnevekre való alkalmazás eleve szükségessé teszi, s még inkább indokolja az, hogy történeti helyneveket kívánok jellemezni ezekkel a – természetüknél fogva szükségszerűen – szinkrón kategóriákkal. Példáimat a korai ómagyar kori Abaúj és Bars vármegyék anyagából veszem.

2. A hangalak és jelentés kapcsolatának egyik lehetséges megvalósulása az, amikor egy hangalakhoz több jelentés kapcsolódik. A helynevek rendszerében ez úgy értelmezhető, hogy ugyanazt a nevet több egyed is viseli egy időben vagy történeti egymásutániságában, s minthogy jelentésen a J. SOLTÉSZ által meghatározott denotatív jelentést értem, minden tulajdonnévnek annyi jelentést tulajdoníthatunk, ahány denotátumra vonatkozik.

Ebben az összefüggésben mutatom be a helynévi poliszémia és homonímia eseteit. Mindkét terminus különféle definíciókkal, különféle értelmezésekben van jelen a szakirodalomban, s ezek az értelmezések az adott rendszerben többnyire következetesen, konzekvens módon szerepelnek.[1] E meghatározásokkal éppen ezért nem is kívánok polemizálni, netán szembehelyezkedni, csupán egy másfajta nézőpontból igyekszem megvilágítani a kérdéskört, s érvekkel alátámasztani választásomat, esetleges módosítási javaslataimat.

---

* A tanulmányt Mező Andrásnak ajánlom, akinek – órai konzultációk, valamint kötetlen személyes beszélgetések révén – ismereteim kialakításában, tudományos (főként nyelvtörténeti, névtani) nézeteim formálásában sokat köszönhetek.

[1] Vö. pl. INCZEFI, Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján). Nyelvészeti tanulmányok 14. Bp., 1970. 80 (A továbbiakban: Makó), KÁLMÁN BÉLA, Mező, A hivatalos magyar helységnévadás. Bp., 1982. 121 (A továbbiakban: Hiv.), HOFFMANN, A helynevek jelentéstani vizsgálatához: MNyj. 23: 15–6, J. SOLTÉSZ, Tulajdonnév 33–8 stb.

Szükségszerűen nehézségekbe ütközünk akkor, ha szinkrón fogalmakkal történeti névanyagon kívánunk vizsgálatokat végezni. Ennek a jelentéstani kategóriák alkalmazásakor is több példáját láthatjuk. A hagyományos, a szakirodalomban többnyire elfogadott felfogás szerint úgy különböztethetjük meg a helynévi poliszémiát a homonímiától, hogy az előbbibe azokat az azonos hangalakú helyneveket soroljuk, amelyekben a denotatív jelentések között a genetikai kapcsolat felismerhető (vö. J. SOLTÉSZ, A tulajdonnév jelentésszerkezete. NytudÉrt. 83: 562, Tulajdonnév. 34, HOFFMANN: MNyj. 23: 15),[2] az utóbbiba pedig azokat, amelyekben megszakadt vagy soha nem is volt meg ez a kapcsolat (vö. Tulajdonnév 36). E felfogás bizonyos mértékig a névhasználók nyelvtudatához köti a fogalmak értelmezését. A régi helynévkincs esetében azonban efféle névszociológiai szempontokat igencsak nehezen érvényesíthetünk. Aligha van ugyanis lehetőségünk arra, hogy több száz év távlatából megítéljük: milyen természetű lehetett a neveket használó közösség tudatában a nevek egymáshoz való viszonya, azaz éreztek-e közöttük genetikai kapcsolatot vagy sem. Vannak ugyan korlátozott mértékben lehetőségeink arra, hogy ezt valószínűsíthessük: pl. a metonímia azon eseteiben, amelyek során egy hely neve a vele érintkező hely megnevezésévé válik, vélhetően élhetett a kapcsolat a közösség tudatában. A *Garadna* patak és *Garadna* település nevei tehát kétségtelenül poliszemantikus viszonyban lehettek egymással. Nehezebb a helyzetünk akkor, ha személyek és helyek összefüggéseit kell mérlegelnünk. Azt, hogy a személyről elnevezett település névadóját a korai ómagyar kor valamely időszakában a köztudat ismerte-e vagy sem (azaz a személynévvel való felismerhető azonosság megléte esetén képes volt-e a névátvitelt meghatározott személyhez kapcsolni),[3] aligha ítélhetjük meg. A *Kürt* településnév (megszületésekor) a névhasználókban reális összefüggést asszociálhatott a *Kürt* törzsnévvel. Ez a kapcsolat azonban egy idő után a név természetéből következően elenyészett. Szükségszerűen adódik tehát az kérdés: mihez viszonyítsunk, amikor a nevek jelentéstani kapcsolatát kívánjuk meghatározni? Objektív érvekkel nemigen válaszolhatunk, az azonban tagadhatatlan, hogy ez a fajta névszociológiai–névélettani szempont (ti. az, hogy tudatában vannak-e a névhasználók a denotátumok közötti genetikai kapcsolatnak) olykor még a szinkrón helynévrendszer vonatkozásában sem adhat megbízható, objektív eredményeket. Éppen ezért talán érdemes felvetni egy másik értelmezési-definiálási lehetőséget is.

J. Soltész Katalin szerint poliszémiáról akkor beszélünk, ha a denotatív jelentések között megvan és felismerhető a genetikai kapcsolat, vagy ha az azonos névalakokat azonos motiváció hozta létre (vö. i.h., én ritkítottam: T.V.). A történetiség miatt – úgy vélem – talán indokolt ennek a megjegyzésnek a kiemelése. Sőt további megszorításként az azonos névadói szemléletet, az utolsó névalkotó mozzanatot (azaz bizonyos értelemben egy kifejezetten keletkezéstörténeti kritériumot) domináns szempontnak, kiindulási alapnak javaslom a helynévi poliszémia és homonímia elhatárolásában. Ilyen értelemben – gyakorlatilag belső, rendszerbeli nehézségek nélkül – poliszemantikusnak minősíthetünk minden olyan

[2] A köznévi poliszémiát hasonlóan értelmezi KÁROLY SÁNDOR (vö. Jelentéstan 79–80).
[3] Vö. ehhez Tulajdonnév 37.

nevet, ahol az azonos hangalak kialakulását azonos névalkotó mozzanat eredményezte (s a nevekben leíró szempontból azonos funkcionális-szemantikai jegy jelentkezik), s homonímiáról beszélhetünk abban az esetben, ha a névkeletkezés befejező fázisában eltérés mutatkozik (s egyúttal a nevek funkcionális jellege sem azonos).

A továbbiakban a fogalomrendszert a fentiek szerint (azaz a történeti mozzanattal kiegészítve) értelmezem, s ennek alapján sorolom be a poliszémia vagy a homonímia esetei közé az alakilag megegyező névpárokat.

2.1. A poliszémia. Abaúj és Bars vármegyék helynévanyagában két objektum viseli az *Aranyos, Aszú-völgy, Bérc út, Közép-bérc, Megye pataka, Nagy-erdő* mikro-, valamint az *Apáti, Keresztúr, Nádasd, Oroszi, Újfalu, Vadász* településneveket. A *Száraz-völgy* névnek ugyanitt három denotátuma ismeretes. A két vagy több azonos helynév között fennálló poliszemantikus viszony az azonos névadói szemléletből, a helynevekben megjelenő azonos szemantikai jegyből magyarázható.[4]

Az itt és persze szerte a magyar nyelvterületen több helyen előforduló *Berek, Eresztvény, Halom, Haraszt* egyszerű földrajzi köznévi helynevek egymással szintén poliszém kapcsolatban állnak, hiszen bennük minden esetben ugyanazt a funkciót: a hely fajtájának a megnevezését láthatjuk.

Poliszém nevekként kezelem az olyan átvett, jövevényneveket, amelyek több helyen is előfordulnak azonos alakban: a két *Ruszka* Abaújban és a két barsi *Kelecsény, Kosztolány* településnév sorolható ide. A szakirodalom az ilyen átvett neveket homonimáknak tekinti (vö. Tulajdonnév 36), az általam alkalmazott definíció szerint azonban (hiszen a két azonos alakú név utolsó névalkotó mozzanata megegyezik) poliszémnek minősülnek. A magyar névhasználók számára ezek a nevek nem fejeznek ki más információtartalmat, mint hogy megnevezik az adott helyet, azaz nincs közszói értelemben vett jelentésük, pusztán denotátumukra utalnak.

2.2. A homonímia. A tulajdonnévi homonímia kialakulásában egy keletkeztörténeti mozzanat, a metonimikus névátvitel játszott döntő szerepet. E névalkotó eljárás keretein belül alapvetően két fő csoportot kell megemlítenünk: a hely egy másik hellyel van kapcsolatban az egyik, valamely személlyel vagy személyekkel a másik esetben. A metonímia alapjául szolgáló tulajdonnév és a keletkező helynév között minden esetben homonim kapcsolat áll fenn.

A személy (vagy csoport) és hely viszonylatában megfigyelhető homonímiáról nem kívánok részletesebben szólni, írásom ugyanis csupán a helynevek körében jelentkező jelentéstani összefüggések bemutatására irányul. Egy-egy példa erejéig azonban talán érdemes kitérni erre a kapcsolatrendszerre is. Személynév és településnév közötti homonímiát láthatunk az abaúji *Didic, Enyicke, Fancsal, Gard, Gönc, Méra, Nyeste, Tihany, Toka, Vizsoly, Zsadány* stb., valamint a Bars megyei *Baracska, Bars, Csifár, Léva, Töhöl, Töre, Verebély, Zseliz* stb. falunevek esetén

[4] A helynevek jelentésösszefüggései bizonyossággal természetesen csakis a teljes – esetünkben ómagyar kori – névanyag együttes vizsgálatával mutathatók ki. Tágabb névanyag vonatkozásában például kiderülhet, hogy a kisebb korpuszban egyjelentésűnek bizonyuló *Hideg-kút* megjelölést a magyar nyelvterületen több objektum viseli (találunk ilyen neveket még például Baranyában vagy Borsodban is).

ben. Nemzetségnév – településnév homonímiát figyelhetünk meg a három barsi *Vezekény*, az abaúji *Bárca* és esetleg a *Kinizs* településnevekben. Törzsnév – településnév kapcsolatát mutatja ez az összefüggés a *Gyarmat, Keszü, Kürt* barsi és a *Kér* abaúji településnevekben.

A továbbiakban a helynevek közötti homonim kapcsolatról szólok részletezőbben. Víznév és településnév viszonyában többféle összefüggést mutathatunk ki: a Bars megyei *Lukóca, Rohozsnyica, Zsikva* és az abaúji *Bózsva, Kolbása, Miszla* települések arról a folyóról kapták a nevüket, amely mellett létrejöttek. Az *Ida* és a *Bódva* folyónevekből Abaújban két *Ida* és két *Bódva* településnév is kialakult.[5] Az abaúji *Nyésta, Pocsaj, Pocsim* és esetleg a *Gadna, Monaj* vagy a Bars megyei *Hecse* víznevek esetében a fordított fejlődés reálisabb lehetőségként merülhet fel.[6] A korai ómagyar korban valamennyi fenti példában dokumentálható módon jelen van a helynevek homonim viszonya: az azonos nevet viselő víznév és településnév egyaránt adatolható. A helynévi homonímia (és egyúttal a metonimikus névadás) alapjául a legkülönfélébb épületek megnevezései is szolgálhattak. A két vármegyében azonban csaknem kizárólagosan olyan településneveket említhetünk, amelyekben a településen lévő templom patrocíniumi neve ismerhető fel: *Mindszent, Szentandrás, Szentiván, Szenttrinitás* Abaúj és *Szentgyörgy, Szentmárton* Bars megyéből. Bars megyében mindezek mellett található még két *Keresztúr* nevet viselő település is, melyek (vitatott értelmezésük ellenére) szintén ebbe a kategóriába sorolhatók be. A barsi *Setétkút* név eredetileg forrást, kutat jelölhetett, amelynek sötét volt a vize. A település erről kapta a nevét. Elsődlegesen erdő *(Nyír, Petkfűze, ?Százfa)*, hegy *(Saskő)*, völgy *(Vízvölgy)*, valamilyen terület, kisebb táj *(Szilvaköz)*, partszakasz *(Magasmart)* vagy éppen sziget *(Sziget)* megjelöléseivel szintén találkozhatunk településnevekben. Az eredeti mikronév és a másodlagos településnév között ugyancsak homonim kapcsolatot feltételezhetünk (még akkor is, ha az eredeti jelölési érték több esetben nem maradt fenn a forrásokban dokumentálva).

3. A hangalak és a jelentés összefüggésének másik aspektusa az egy jelentéshez tartozó azonos vagy különböző hangalak: ennek keretében a szinonímia és a vele szoros kapcsolatban álló alakváltozatok eseteivel foglalkozom.

3.1. A tulajdonnévi szinonímia lényege[7] az, hogy a különböző nevek azonos denotátumra vonatkoznak, a szövegen belül az értelem megváltoztatása nélkül felcserélhetők egymással ugyanúgy, ahogy a közszóknál (vö. Jelentéstan 81). Tévesen járnak el azok, akik az olyan megfeleléseket, mint a *Sajó ~ Salzach*, illetve a *Kopasz-hegy ~ Szár-hegy ~ Tar-kő ~ Pilis* szinonim neveknek tekintenek. Az előbbi példa ugyanis csupán különböző nyelvek egymásnak megfelelő közszói elemeiből alakult névpár, az utóbbiak pedig szinonimákból lett tulajdonnevek.

KASZÁS JÓZSEF a többszörös névadás terminust használja az olyan esetekre, amikor ugyanarra az objektumra vonatkozóan a különböző névadó sajátságok elté-

---

[5] A folyónév – településnév viszonyban a homonímia, a településnév – településnév viszonyban pedig a fenti definícióból következően a poliszémia jelentkezését láthatjuk.

[6] A két lehetséges metonimikus változási irány közötti különbségnek azonban a szinkrón jelentéstani viszony szempontjából nem célszerű nagyobb jelentőséget tuladonítani.

[7] Vö. Tulajdonnév 38–41, J. SOLTÉSZ: NytudÉrt. 83: 562, HOFFMANN: MNyj. 23: 17–21.

rő neveket motiválhatnak (vö. Földrajzi nevek ingadozása. NÉ. 1: 27–32). A többféle névadási indíték felhasználása eredményezhette egy-egy hely kettős elnevezését. Ez a jelenség a korai időszakban, az ómagyar kori helynévadásban is megfigyelhető, amint ez olykor az oklevélszövegekből is kiviláglik. Az 1262-es évi koksói határjárásból (Abaúj vm.) származik például az alábbi szövegrészlet: ad t-m *Tot rachlo*, que *inferior Zebes* et al. nom. *Fyzy* nominatur (Gy. 1: 158 *Zsebes*). Egy 1317-es oklevélben pedig a következő azonosítást találjuk: fl. *Aranys*, quod al. nom. *Mezespatak* appellatur (Gy. 1: 40, Abaúj vm.). Korai helyneveket hoz példaként a kettős elnevezések igazolására KRISTÓ GYULA is (vö. Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. AHistSzeg. 55. sz. Szeged, 1974. 53).

A helynevek szinonimitása a történeti időszakot, az ómagyar kor időszakát tehát éppúgy jellemezte, mint a mai helynévrendszert, vizsgálata mégis jóval elhanyagoltabb az utóbbinál. Ez bizonyos mértékig érthető is, hiszen a történeti névanyag vizsgálata során sok nehézséggel találja magát szemben a kutató: például még az olyan nevek szinonim voltában sem lehetünk teljesen biztosak, amelyeket a források, az oklevelek „másképp, más néven" *(alio nomine)*, „vagy" *(vel)* stb. szavakkal kapcsolnak össze. A történeti nevekben ugyanis gyakoriak a névtorzítások, a lejegyzői önkényességek, és sokszor csak a pontosabb, biztosabb lokalizálás miatt hoztak létre ilyen „alkalmi szinonimitású" neveket (vö. HOFFMANN: MNyj. 23: 17).

A szinonim helyneveket a névpárok struktúrája, szemantikai jellemzői szerint csoportokba rendezhetjük. A leggyakrabban olyan szinonim nevekkel találkozhatunk, amelyekben a megkülönböztető előtag ugyanaz, de az egyik névben nincs objektumfajtára utaló közszói névrész. Többnyire vízneveknél, patakneveknél figyelhetjük meg az ilyen névpárokat *(Aranyos ~ Aranyos pataka, Dubróka ~ Dubróka pataka, Gadna ~ Gadna vize, Garadna ~ Garadna-patak ~ Garadna pataka, Hecse ~ Hecse-patak, Ida ~ Ida vize, Komlós ~ Komlós pataka, Rakaca ~ Rakaca pataka)*, de van példa ilyen típusú hegy- *(Körtvélyes ~ Körtvélyes-hegy)*, vár- *(Bódva ~ Bódvakő)*, illetve településnévre *(Apáti ~ Apátifölde, Gyürk ~ Gyürkfölde, Körmöc ~ Körmöcbánya, Mikola ~ Mikolafalu, Padár ~ Padárfölde, Sáró ~ Sárófalu)* is.

Sok esetben a földrajzi köznév megegyezik a szinonim névpárban, de a jelzők különbözőek. Az *Aranyas-patak ~ Meszes-patak* esetében a víz sajátossága szolgált a névadás alapjául mindkét esetben, de más-más jellegzetesség került előtérbe. Ugyancsak eltérő névadó mozzanat hozta létre az Abaúj megyei *Egres-patak* 'égerfákkal övezett', illetve *Bocsárd-patak* 'Bocsárd településen folyik vagy ott ered' szinonim neveit. A település mérete, viszonyított helyzete és birtokosa jelenik meg szemantikai jegyként az *Ida* szinonimáiként a régiségben ismeretes *Kisida ~ Felida ~ Csirkeida* névbokorban.

A szinonim nevek között a *Nagyút ~ Aba nagyút, Sár ~ Nagy-sár / Zselizi-sár, Újvár ~ Abaújvár* nevekben a földrajzi köznévi névrész megegyezik, és a párok egyik tagja megkülönböztető jelzői előtagot tartalmaz.

Előfordul, hogy nem földrajzi köznév képviseli a rövid változatot, hanem egyrészes helynév. Ez településnevekben igen gyakran látható a névdifferenciálódással keletkezett *Alméra, Felméra, Albárca, Felbárca, Középbárca, Alkoksó, Algö-*

nyű, Felgönyű, Altuzsa, Feltuzsa stb. településnevekben, amelyek többnyire párhuzamos használatban lehettek az eredeti névvel (az anyatelepülés megjelölésével).

A szinonim névváltozatok eltérő névrésze olykor közszóként is szinonim kapcsolatban áll egymással: a *Hosszú-völgy ~ Hosszú-föld* (az utótag tér el) és az *Ó-Ida ~ Holt-Ida* (az előtag különbözik) nevek ezt mutathatják.

Gyakran semmilyen nyelvi elem nem utal arra, hogy szinonim nevekkel van dolgunk. A *Liget ~ Radimó*, a *Honti-erdő ~ Szurkos-cser*, a *Kis-Zsitva ~ Topolnyica*, a *Sosolgy ~ Saskő*, a *Nádasd ~ Száka*, a *Zsebes ~ Fűzi ~ Tótracló*, a *Felszántó ~ Marcelfalva*, az *Apáti ~ Zsupcs*, a *Didic ~ Erdőfalva*, a *Felináncs ~ Szentandrás*, a *Belleg ~ Batafölde*, a *Sevnic ~ Újbánya* vagy a *Petend ~ Garamszentbenedek* párokról a használóknak kell tudniuk minden lexikális „segédeszköz" nélkül a szinonimitás tényét.[8]

Sajátos esete lehet a szinonímiának az, amikor egyetlen folyó különböző szakaszait másként nevezik. Abaúj megyében a Szartos egyik mellékvize felső szakaszán a *Küsmőd*, alsó szakaszán pedig a *Bölzse-patak* nevet viseli. Talán a Bars megyei *Kis-Zsitva ~ Topolnyica* névpár esetében is folyószakaszok megjelöléséről van szó. A használat különbsége valószínűleg a más névközösséghez tartozástól függ (vö. még ehhez BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzinevei. MNyTK. 74. sz. Bp., 1947. 14).

3.2. A szinonim nevek tipizálásakor nem említettem azokat a valóban közeli névváltozatokat, amelyek csupán grammatikai felépítésükben különböznek egymástól. E neveket tekintem alakváltozatoknak. Külön kategóriaként való tárgyalását sajátos alakszerkezetei, kapcsolódási típusai indokolják, de e névváltozatok funkcionális különbsége azonos a szinonim nevekével.

Az alakváltozatok többnyire grammatikai megformáltságukban térnek el egymástól, s az eltérés korpuszunkban kétféle lehet. Elkülönülhetnek egymástól a képzővel ellátott és az anélkül előforduló változatok, ezen belül leggyakrabban az *-i* képző megléte vagy hiánya figyelhető meg: *Horvát ~ Horváti*. Az alakváltozatok jellegzetes csoportjának tekinthetjük továbbá azokat a helynévpárokat, amelyek a birtokviszony jelölt vagy jelöletlen voltában mutatnak különbséget: *Aba nagyút ~ Aba nagyuta*.

Az alakváltozatok vizsgálata a történeti nevek között leginkább az időbeliség tekintetében szolgálhat tanulságokkal. INCZEFI GÉZA vetette fel a birtokos személyragban különböző alternánspárok esetében annak a lehetőségét, hogy a birtokos személyrag egyes nevekben talán utólag járult a névhez (Makó 27). Nagyobb történeti anyagon végzett elemzésem alapján[9] igazolható a *Rakolc-patak ~ Rakolc pataka, Mindszentmálas ~ Mindszentmálasa* névpárok megléte, de egyértelmű kronológiai következtetések levonására hivatkozott tanulmányomban nem láttam lehetőséget.

---

[8] A szinonimitás tényét, fogalmát itt persze kissé tágabban értelmezzük, ugyanis a fenti szinonim nevek között lehetnek olyanok is, amelyek esetében más-más használói kört tehetünk fel: a *Szurkos-cser* például lehetett esetleg a közelében élők által használt név, míg a tőle távol lakók számára ugyanez az objektum *Honti-erdő*-ként volt ismeretes.

[9] Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban: MNyj. 33: 59–70.

Az egyik elemükben képzőt tartalmazó névpárok bemutatását hasonló anyagon végeztem el.[10] A példák főleg képzett – képző nélküli megfelelést mutattak: *Sosol ~ Sosolgy, Bocsár ~ Bocsárd, Horvát ~ Horváti, Noé ~ Novaj* stb., az is előfordul azonban, hogy az alakváltozatok más-más képzőt tartalmaznak: *Erdej ~ Erded, Homoród ~ Homorog ~ Homorogd.*

4. A helynevek jelentéstani gazdagsága vagy éppen „kuszasága" a korai ómagyar korban ugyanolyan jellemző vonás, mint ahogy azt a mai helynévanyagban tapasztalhatjuk. A tulajdonnevek (mind a személy-, mind a földrajzi nevek) jelentéstani kutatása még valójában kiaknázatlan területe a névtudománynak: egy nagyobb névállomány elemzése a lehető legsokrétűbb szempontrendszer alapján számos új eredménnyel gazdagíthatná eddigi ismereteinket.

TÓTH VALÉRIA

Előd és Ölyved

CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajzában (I:696) egyetlen adattal szerepel egy Előd (1420 körül: *Eleud*) helynév, amelyet a helynévtár készítője Csanád megyébe tett, és feltételesen Nagylak vidékére lokalizált. Ugyanígy foglalt állást a földrajzi fekvést illetően Csanád vármegye monográfusa, BOROVSZKY SAMU (Csanád vármegye története 1715-ig. II. Bp., 1897. 168) is, mindössze annyiban tért el véleménye CSÁNKIétól, hogy a forrást 1409–14 közé keltezte. Nagyon sokáig ez az Előd számított a Kárpát-medence egyetlen Előd helynevének (KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ: ActaHistSzeged. 44:51). A névtani szemponton túl az e néven szerepeltetett helynek az adott különleges történeti fontosságot, hogy a magyar krónikairodalom Előd öt az Árpádok dinasztiája őseként, illetve a honfoglaló Szabolcs vezér apjaként nevezte meg (SRH. I. 287, 41; a kérdés történeti vonatkozásaira l. KRISTÓ GYULA: Előd. A magyar őstörténet- és krónikakutatás egy fejezete. Kézirat). Az Előd helynévi adatot tartalmazó irat egy keltezetlen feljegyzés, amely egyebek mellett *Kerekeghazi* Pál fia Mihály peréről emlékezik meg *Naglaki* Jank fia János mester ellen a *Chanad* megyei *Eleud* birtok iktatása ügyében (MOL. D1. 26 019). Bár *Eleud*öt mind CSÁNKI, mind BOROVSZKY Előd néven önálló faluként szerepeltették adattárukban, BOROVSZKY felvetette, hogy *Eleud* alkalmasint leírási hiba folytán áll *Elued* (Ölyved) helyett (i. h.). Magam, amikor lektoráltam az e térségre vonatkozó középkori településtörténeti lexikont, az annak kéziratában szintén önálló tételként szereplő Előd helység egyetlen adatának Ölyved alá helyezését kértem, amit BLAZOVICH LÁSZLÓ szerkesztő végrehajtott, így ott Előd már nem szerepel, az *Eleud* adat Ölyved címszó alatt lelhető fel. Viszont itt *Eleud* kétszeri szerepeltetése tévedés; ugyanazon egyetlen adat 1409–14-re keltezve

[10] Részletesebben ld. MNyj. 34: 147–70.

BOROVSZKYtól, 1420 körüli időre datálva pedig CSÁNKItól való (A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban. Szeged, 1996. 223). Roppant valószínűnek tartottam és tartom ugyanis, hogy BOROVSZKY ötlete helytálló. Elírás eredeti szövegben, tisztázatban is előfordulhat, még nagyobb a betűtévesztés vagy betűcsere valószínűsége másolat, illetve regeszta esetén. Márpedig a XV. század elejéről származó, *Eleud* birtoknevet tartalmazó irat nem eredeti oklevél, hanem országos bírói fórumon folyt, Csanád megyei peres ügyek kivonatait tartalmazó feljegyzés. A betűtévesztés temérdek példája közül ezúttal csak egyet említek. A XIV. századi krónikakompozícióban személynévként szereplő *Eleud* (amely *forma regnans*nak tekinthető) egyik alakváltozataként egy másolati példányban *Ewled* áll (SRH. I. 284).

Hogy a XV. század eleji iratban szereplő *Eleud* helynév Ölyveddel azonos, azt egy-egy nyelvészeti, topográfiai és főleg birtoklástörténeti mozzanat teszi úgyszólván kétségtelenné. Az Ölyved helynevek írásképének ugyanis megfelel a feltételezhető, *Eleud*ből betűcserével romlott **Elued* forma. Az Ölyved gazdag alakváltozatai sorában ilyenekkel találkozunk: 1327: *Wlued* (OklSz. 723), 1463: *Elwed* (FNESZ[4]. II. 296). A Csanád megyében több adattal képviselt Ölyved birtok egykori helyét BOROVSZKY (i. m. 464) Nagylak és az attól északra fekvő Csanádpalota között, BLAZOVICH LÁSZLÓ (A Körös–Tisza–Maros-köz települései, i. m. 223) pedig Nagylaktól északra a hajdani Jenő mellett jelölte ki. Mindketten tehát annak a Nagylaknak a szomszédságában keresték (természetesen *Eleud* feltételezett helyétől függetlenül) Ölyvedet, ahová az egyetlen adatban szereplő *Eleud*öt is lokalizálták. A keltezetlen feljegyzés *Eleud*jének *Elued*ként való értelmezésére a legdöntőbb bizonyságot birtoklástörténeti szempont szolgáltatja. A XV. század elején *Eleud* körül éppen azért támadt per, mivel a csanádi káptalan be akarta iktatni a birtokba *Naglak*i Jank fia Jánost, aminek *Kerekeghaz*i Pál fia Mihály ellentmondott (MOL. D1. 26 019). Néhány évvel utóbb, 1421-ben azonban Ölyved (*Wlweth*) már e János nagylaki uradalmának részeként szerepel (BLAZOVICH LÁSZLÓ: A Körös–Tisza–Maros-köz települései, i. m. 223–4). Ha feltevésünk megállja a helyét, az eddig Csanád megyében számon tartott Előd helyet törölnünk kell, az egyetlen forrásban előforuló *Eleud* névformát egy ottani Ölyved helynév – betűtévesztés révén előállt – alakváltozatának kell tekintenünk. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy az Árpád-korban valóságosan létezett Előd személyek (ilyenekre l. FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori kis személynévtár. Bp., 1983. 114) nevét egyetlen kárpát-medencei helynév sem őrzi.

KRISTÓ GYULA

Ismeretlen Szatmár megyei falvak a középkorból I.

MAKSAY FERENC: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések 4. sz.) c. könyvének hangsúlya a népiségtörténetre esett, elsősorban azokra a forrásokra, amelyek a birtokosok, s főképp a falvak lakossága nemzetiségi összetételére, a megtelepedés körülményeire s környezetére vonatkozóan tartalmaznak adatokat. Így történhetett meg, hogy az általa forgatott oklevéltárakban található, egy- vagy két forrásban említett települések (falvak, vagy telekké, prédiummá visszaminősített egykori lakóhelyek) kimaradtak egyébként imponáló gazdagságú adattárából, pedig – mint látni fogjuk –, nem egy mögött éppenséggel el nem hanyagolható jelentőségű birtoklás- és településtörténeti okok húzódnak meg. Néhányat ezek közül már felvezettem Mező tanár úrral közösen írott könyvünkbe (Szabolcs-Szatmár megye történeti etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972). A szerzőtárs köszöntésére az eltűnt falvak egy újabb csokrát nyújtom át az ünnepeltnek.

Az egri káptalan előtt 1253-ban [a Sártvány nb-i] Jula, Vid és Egeruh, a poroszlói (Heves m.) monostor kegyurai *t-m nomine Guerchykendhely* felét, – rokonuk, Fancsika fia Leusták részét –, amelyet királyi adományból bírnak, 40 ezüst M-ért a Gutkeled nb-i Tiba fia Tibának eladják (KÁROLYI I., 1). A település mégegyszer, 1342-ben tűnik elő: *v. Gerchekenhel cum loco castri* (CSÁNKI I., 475), Csánki szerint Ják, Ricse, Hermánszeg helységekkel volt határos. A Gercsekendhelynek olvasható falu nem a Csánki által megadott települések határába olvadt! A Gercse név Ököritófülpös területén *Gerecse-Gereccse* dűlőnévben, a holt Szamos nagy kanyarulatában maradt fenn, s a folyó túlsó partján, Fülpösdaróc határában volt a vár helye. Pesty adatközlője azt írta a *Várdombról:* „egy mesterségesen készült domb, mikor hordatott és mi czélra, nem tudható" (KÁLNÁSI ÁRPÁD: A mátészalkai járás földrajzi nevei. Debrecen, 1889, 447 és 40.). Gercse falu lakóit a 14. század közepén az ekkor még Szatmár megyei, a század végétől Ugocsa megyéhez csatolt Terebes területére telepítették át birtokosai, ahol Kis- és Nagygérce falvakat hozták létre.

A Sártány nemzetség már említett tagja, Ösztöd fia Etre (Egeruh, Ethvruh) 1277-ben iváni (mai Borsodivánka) birtokának felét a szomszédos Négyest birtokló „Varsányi" Grigessel, sógorával és annak fiaival a Szatmár megyei Pályiért és 10 M-ért cserélte el, amely az ő Ják nevű birtokával volt szomszédos [Adatok az egri egyházmegyei történetéhez. I (1887) 426.]. Pályit (*Pauli*) immár földrajzi névként még egyszer, 1342-ben említik (MAKSAY, 152), az elpusztult falu a jánkmajtisi határba olvadt (KÁLNÁSI, 117: *Pályi-tó, Pályitói dűlő*). A szomszédos Garbolcs 1344. évi határjárásban feltűnő *Ethyrohzomoga* (Maksay, 138) ennek az Etrének a nevét őrizte meg (KÁLNÁSI–SEBESTYÉN, 201: *Szomoga*).

A Gutkeled nb-i Tiba fia Miklós (a Gacsályi cs. őse) utód nélkül elhalt rokonának, a Gacsályon lakó Pelbárt comesnek *t. Markebteluke* birtokához IV. László király adományából 1280–90 között jutott (Reg.Arp. II/2–3, 3566. reg.). Az év nélküli oklevél közelebbi keltét onnan állapíthatjuk meg, hogy tudjuk : (II.) Pelbárt 1280 előtt halt el, az iktatást végző [Csák nb-i] Barcs fia Ugrin pedig 1280-tól sze-

repel okleveleinkben. A telek neve a mai helységnévanyagban nem kimutatható, Tiba emlékét a zajtai határban található *Tibahát* (KÁLNÁSI-SEBESTYÉN, 536) őrizte meg. Markebteleke tehát Gacsály, Rozsály és Zajta környékén keresendő. II. Pelbárt rokona volt (III.) Pelbárt, akinek elhúnyt neje, Erzsébet nászhozományáért 1324-ben indított pert az asszony testvére, [a Hontpázmány nb-i] *Zuard f. Chepany f-i Marthaleus de Mogfolua* (ZICHY I, 285). Az 1326-ban zárult perben Várdai Pelbárt 20 M fizetésére kötelezte magát (Zichy I, 259, 269, 280, 285). Szabó István Zovárd lakóhelyét az Ugocsa m-i Mátyfalvával vette azonosnak, amelyet s szomszédait (Tiszaújlak, Tiszaújhely) 1300 után népesítették be a Hontpázmányok, akkor adta ugyanis cserébe a területet III. András király Viskért.

[Várdai] Pelbárt 1284-től szerepel okleveleinkben, tehát felnőtt emberként ez időpont után már megházasodhatott. Feleségét nem hozhatta Ugocsa megyéből, mert az a Mátyfalva még nem létezett! Sőt, a Hontpázmányok ezt a földjüket 1321-ben elvesztették és csak 1352-ben nyerték vissza, tehát az 1326. évi *Mogfolua*-i adat nem is vonatkozhat az Ugocsa m-i falura, amely csak 1405-ből adatolható (Szabó István: Ugocsa megye. Bp. 1937. 409–414. Magyarság és nemzetiség. I/1.) Ismerünk viszont egy *Mágy-Máty* dombját (KÁLNÁSI-SEBESTYÉN, 126), ahol a hagyomány szerint Mátyfalva feküdt. Ez ma dűlő a csengersimai határ ÉK-i részén (PESTY 1864: *Nagy Mágy*). Ennek közelében voltak a Hontpázmányok szatmári birtokai: Óvári, s az Óvári és Csenger között fekvő Lökösztelke (MAKSAY 168, 186). Tehát innen, azaz Mágy-Mátyról telepítették át jobbágyaikat a Hontpázmányok a közeli Ugocsába 1352 után, ezért nem szerepel többé a volt falu a szatmári oklevelekben a 14. század közepétől!

1312-ben a Csák nb-i Nagy Barcs fia Mihály comes és fia Péter bevallják: Nagy Barcs fia Barccsal és Ugrinnal úgy állapodtak meg, hogy Nagy Barcs fia Bereck fia Miklós felsorolt birtokaiból, így többek között a Szatmár m-i, Szamos menti Felső-Darahból, Egyházas-Darahból, Vizsolyból, Dombóból, Óváriból és *Szenee* [ɔ: Senee]-ből negyedrészt kap (Anjou-okmt. III, 424. reg.) 1328-ban [Tövisi?] Péter fia János Senye *(p. Senee)* birtokát [a Káta nb-i] Csengeri Péter fia János elfogadta, 32 M kárt okozva (A II, 630, az adatot tévesen Szabolcs m-i Sényőre vonatkoztatta Németh P., A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997., 164–166.) 1363-ban Tövisi János Barcssenye (*Baruchseneje*) nevű pusztarészbirtokának 1/3-t a Hontpázmány nb-i Óvári Istvánnak 20 ft-ért 10 esztendőre zálogba vetette (TT, 1889, 547, 119. reg.). Senyére [a Gutkeled nb-i] Ellős fia Gacsályi László és Bertalan, valamint [a Káta nb-i] Csaholyi Sebestyén formált jogot, az előbbiek I. Lajos királytólcsalárdúl oklevelet is szereztek. A király 1368-ban adománylevelét visszvonta, a Csaholyiak igényeikről lemondtak, s a (Szamos-) Becshez *(Beych)* tartozó puszta földet, a Becset is birtokló Balk oláh vajdának és testvérének, Drágnak adományozta. Ezt 1371-ben SzécsiMiklós országbíró is megerősíti (TT. 1889. 550, 135. reg.; 551–2, 142. reg.). Csenger határába olvadt (1677: *Senei kert*, ma: *Sanyi-kert* KÁLNÁSY-SEBESTYÉN 103).

A Gutleled nb-i Butykaiak ősével, Miklóssal más ügyben is találkozunk. 1322-ben felajánlja az ugyanazon nemzetségből származó Zeleméri (Szabolcs m.) Mihály fiainak, Jánosnak, Mihálynak és Tamásnak 32 M értékű tartozása fejében a Szatmár m-i Bacsut és Derzset. A megye szolgabírái nem találván azokat a köve-

teléssel egyenértékűnek, ezért Ilket, Kis- (*Kusbochou*) és Nagybacsut *(Mogbochou)* adják át a Zeleméri testvéreknek (LK 1931, 56., 3–4. reg.). Azonban nem került a Zelemériek birtokába geyik sem, hiszen Ilk vagy annak egy része ekkor még a Kaplony nb-i Imregi (Zemplén m.) Dénes fia András birtoka volt, aki csak a következő évben cseréli el Ilket Pál bán fia Miklós Kamonya (Zemplén m.) birtokával (Anjou-okmt. VII, 202. reg.). A csere létrejöttét igazolja, hogy Ilk és Bacsu *(Bochow)* prédium 1411-ben is a Butykaiaké volt (Zs. III, 115. reg.). Ilk határába olvadt.

Imregi András azonban már korábban is igyekezett Szatmár m-i birtokait Imeghez közelebbiekre cserélni. 1310-ben a Gutleled nb-i Pál bán másik két fia, István és Vid – Miklós testvérei – adták át neki Gerepse, Géres és Őrös (Zemplén m.) nevű birtokaikat, hogy Andrástól megkapják a Szatmár m-i Kül- és Belvarsányt, Emőcstelekkel (*p. Emechteleke* F. X/3, 219) együtt. Ez utóbbi birtok a két Varsány (ma: Kis- és Nagyvarsány) egyikébe olvadt, mert többé nem hallunk róla. Névadója az a 13. század második felében élt Tunyogi Emőcs lehetett, aki Káta nb-i Csaholyi lányt vett feleségül, s így jutott Varsány egy részének a birtokába. Ugyanis 1325-ben Csaholymonostori Péter fia János tiltakozott az ellen, hogy Pál bán fent említett fiai: Miklós, István és Vitus Varsány nevű örökölt földje felét tiltakozása ellenére birtokolják és használják (Anjou-okmt. IX, 300. reg.).

Még két Szatmár m-i faluról kell szólnunk. 1390-ben említik Recsket (*Rechk* Maksay, 178) a (Nyír-)Meggyeshez tartozó Eperjes éd Túzokos prédiumok mellett. 1429-ben, amikor Zsigmond király a Csaholyi testvéreknek, Jánosnak és Lászlónak adományozta minden birtokuk királyi jogát, Recsk *(pr. Rechk)* már Gebe része volt, s amikor ugyanezen évben új adományt kaptak birtokaikra, Rechket *(Bechk!)* Gebe után sorolják fel (VITYI ZOLTÁN: Mátészalka és környéke a korai oklevelekben. In: Szatmári elegyes holmi. Mátészalka, 1991. 67–8). Valóban annak, a mai Nyírkátának a határába olvadt (PESTY 1864: *Recski hegy* és *tó*; KÁLNÁSI, 377: *Kis-* és *Nagy Recski*).

1864-ben Pesty adatközlője a kántorjánosi határban fekvőnek tudta Táblástelekét, amelynek fekvését ma már nem ismerik (KÁLnási, 1989, 140). A név egy középkori falu, Tábel (teleke) múltját hordozza. Névadója az 1263–69 között említett Petrus fia *Thobyel* volt (Reg. Arp. II/1., 1893/a. reg.). Fetűnésekor egy 1330. évi oklevél alapján 1382-ben megtartott határjáráson e birtokból (*p. Tabel* OL Dl. 96.575) és Kövedből Perényi Pál egy nagy földdarabot Karászhoz (Szabolcs m.) kívánt csatolni. A határjárást megelőző per a Császlóciak (Ung. m-) részéről azonban már 1379-ben folyamatban volt, amikor Tabelt és Kövedet egybevették (*p. Tabelkued~Tabilkued* Kállay II, 1791., 1809. reg.), s még 1381-ben is tartott [*p. Tabilleuch*(!) Kállay II, 186. 8. reg.]. 1385-ben a Császlóciak e Szabolcs m-i birtokának (*p. Tabelteleke* OL Dl. 96.603.) határait tönkretették, s ennek megtörténtét a következő évben a váradi káptalan is megerősítette. Szerencsére Ibrányi Gábor múlt századi kéziratos falutörténetében rögzítette pontos helyét a kántorjánosi határban: *„Táblás teleke... A jelen korban „Tábláskút" a neve, s az Ibrányi-Dégenfeld féle tagba esik. A jelenlegi tulajdonosa Teleki László úr, K.jánosi és emmamajori lakos."*

NÉMETH PÉTER

Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez

1. A magyar névkutatásnak több olyan területe is van, amelynek kérdéseit nem érinthetjük Mező András munkáinak ismerete nélkül. Ilyen a templomcímből alakult településnevek ügye is, amelyről igen alapos monográfiát készített (A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század. Bp., 1966). Hogy ez a munka érdeklődésemet az átlagosnál jóval mélyebben érintette, a róla írott, kisebb tanulmánnyá bővült ismertetésem mutatta (Gondolatok a történeti helynévkutatásról. MNyj. 35 [1998]: 109–117). S hogy továbbra is foglalkoztat, jelzi e tisztelgő írásom.

Mező a templomcímet tartalmazó településnevek tüzetes bemutatását követően áttekintő nyelvi elemzésüket szerkezeti analízis keretében végzi el. Így e nevek belső kapcsolatait, az altípusok egymáshoz való viszonyát és más helységnévtípusokkal való összefüggéseit egyaránt láttatni tudja, kijelölve ezzel a patrocíniumi településnevek helyét a magyar helynevek rendszerében. A szerkezeti leírás igen áttekinthető módon két fő kategória alá sorolva mutatja be a névtípus jellegzetes változatait. Leggyakrabban önállóan áll a patrocíniumi név *(Szentpéter, Szentgyörgy, Mindszent)*, de lehet jelzője is *(Felsőszentkirály, Bakvaszentbenedek)*. Előfordulhat emellett köznévi *(Szentmihályegyháza, Boldogasszonyfalva)* és tulajdonnévi, helynévi *(Szentmártonkátája, Boldogasszonydörgicse)* utótaggal is.

A (Mező terminusával) alapelemként álló patrocíniumok keletkezési típusait az a)–j) pontok alatt láthatjuk (238–42). Ez azt jelenti, hogy a nevek leíró elemzését nyelvtörténeti szemponttal is összekapcsolja a szerző, s bemutatja, hogy a szerkezeti egyezést mutató nevek sokféle változás következtében válhattak egyneművé. E rendszeres változásvizsgálat – noha Mező munkája teljesen (nyelv)történeti indíttatású mű – így a szerkezeti leírás kereteibe szorul. A szerző következetes fogalomhasználata révén könyvének részleteiből ugyan jól összerendezhetők a nevek nyelvi szerkezetének módosulási irányai, mégis talán hasznos lehet ezeket a történeti nézőpont kiemelésével is áttekinteni. Azt, hogy ez Mező András törekvéseivel is teljesen összhangban áll, nemcsak az e munkájában meghatározóan jelen lévő nyelvtörténeti szemlélet mutatja, de jelzi a szerzőnek egy korábban publikált dolgozata is (A típusváltás. Egy fejezet helységneveink élettanából. MNyTK. 183. sz. [1989]: 143–6).

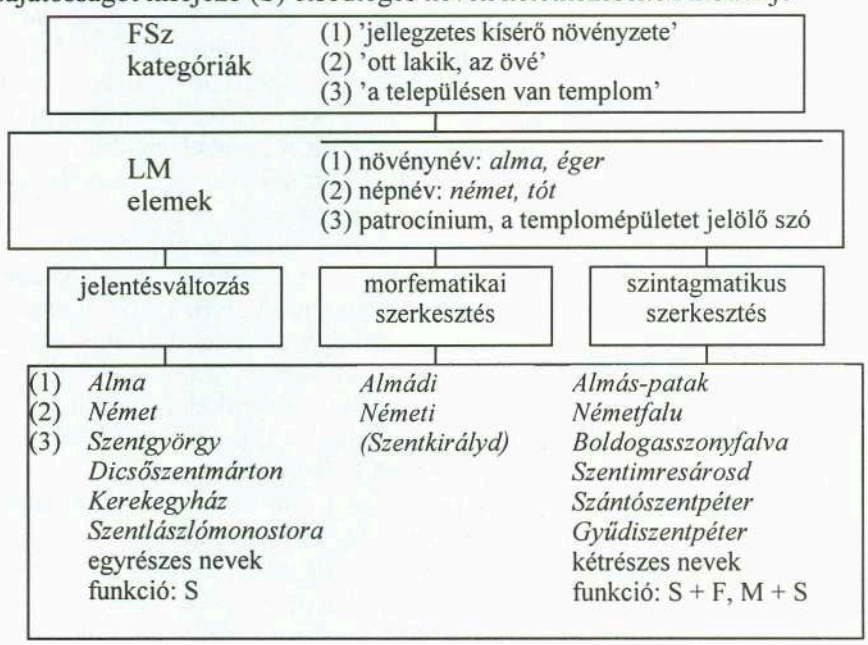
Mint azt korábbi ismertetésemben is jeleztem, Mezőnek a patrocíniumi helységnevek körében finoman kimunkált változásvizsgálat-szemlélete és fogalomkészlete jól illeszkedik azokhoz az újabb kísérletekhez, amelyek a helynevek nyelvi átalakulásának lehetőségeit és megvalósulási formáit kutatják. (Vö. MNyj. 35 [1998]: 114. Itt és a következőkben Mező kategóriáihoz további megjegyzések is találhatók.) Az alábbiakban azt szeretném bemutatni, hogy az általam felállított helynévleírási keret (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993) – illetőleg ennek némileg módosított, továbbfejlesztett változata – milyen lehetőségeket kínál a patrocíniumi helységnevek történeti vizsgálatára. A továbbiakban alkalmazott fogalmakat az e munkámban definiált módon használom.

2. Mivel a helynévadás szemantikailag tudatos tevékenység, a névkeletkezési folyamatok és a keletkező helynevek szemantikai kategóriák segítségével jól leírhartók. A helynevekben kifejeződő jelentéstartalmakat a nevek funkcionális-szemantikai modelljei (FSz) ábrázolják. A szemantikai tartalmak a nyelvben konkrét morfológiai elemekkel (lexémákkal, toldalékokkal) fejeződnek ki. Egy nyelv helynévrendszerének lexikális-morfológiai modelljei (LM) ezen elemeket, illetve kapcsolódási típusaikat mutatják be. A FSz és a LM modellek adják (egyéb pragmatikus feltételekkel együtt) a nyelv helynév(adás)i normáját.

Az egy-egy névben kifejezendő FSz tartalomhoz természetesen sokféle lexéma rendelhető hozzá, s a nevek sokszínűségét eredményezi a névalkotásban alkalmazható nyelvi eljárások sokfélesége is. Ezek az eljárások (éppúgy, mint a szóalkotás folyamatáé általában is) három nagy típusba foglalhatók bele. Helynevek keletkezhetnek jelentésváltozással, morfematikai, illetőleg szintagmatikus szerkesztéssel.

Ha például a névadó egy folyóvíznek azt a jellegzetességét kívánja megjelölni, hogy milyen kísérő növényzete van, ezt leginkább fanév felhasználásával teheti meg, s a névalkotási módoknak megfelelően *Alma, Almádi, Alma-patak, Almás-patak* vagy *Eger, Egres, Egregy, Eger-patak, Egres-patak* stb. névformák jöhetnek létre. Településnévi példát véve: annak kifejezésére, hogy egy településen egy bizonyos népcsoporthoz tartozó emberek laknak, leginkább népnevet haszálhatnak a névadók, s így létrejöhetnek *Német, Németi, Németfalu* típusú településnevek egyaránt. Ha a beszélők a településnévben azt a sajátosságot kívánják kifejezni, hogy az adott településnek van temploma, ezt megjelölhetik a templom címével vagy akár a templomépületre közvetlenül utaló (akár jelzős) szóval: *Szentgyörgy, Boldogasszony, Kerekegyház.* A folyamatot az alábbi ábrával szemléltethetjük:

A sajátosságot kifejező (S) elsődleges nevek keletkezésének modellje

E folyamatot a patrocíniumi nevek szempontjából értelmezve az ábrából is kitűnik, hogy templomcímet jelölő szó csak korlátozott nyelvi eszközök felhasználásával vehet részt a névadásban: a helynévadási norma alapvetően metonimikus változással alkalmazza a szót településnévként. Másként fogalmazva: a névadás legaktívabb korszakában a magyar helynévadási norma szinte kizárólagosan csak a metonímiát engedte meg a patrocínium településnévi használatában. Ezt mutatja, hogy Mező adatainak több mint a fele csakis ilyen formában fordul elő a középkorban (238).

A metonímiával keletkezett helynevek szerkezeti szempontból egyrészesek, mivel a denotátumról csak egy információt mondanak el, a patrocíniumi nevek esetében azt, hogy 'az X nevű templom környékén fekvő', tudniillik falu, település. Hangsúlyozottan csupán elméleti szempontból valójában kettős metonímiával kell számolnunk, hiszen a patrocínium elsődlegesen a templomépület nevévé válhatott, s további lokális érintkezésen alapuló névátvitellel pedig a település nevévé. Előfordul, hogy a metonimikus folyamat magát a templomépületet a templomcímmel együtt megjelölő szót érintően zajlott le: *Szentlászlómonostora, Boldogasszonykápolna, Szentmihályegyháza* (az utótag itt 'templom'-ot jelent), de ez a típus másodlagosan, szerkezeti változással, bővüléssel is létrejöhetett. Az *-egyháza* utótagú nevek adatai ez utóbbi változási folyamatot látszanak igazolni, de az elsődleges keletkezést sem zárhatjuk ki a lehetőségek közül. E csoportban egy-két olyan név is előfordul, amelyben a patrocínium részeként szokatlan jelző szerepel: *Dicsőszentmárton, Hegyiszentmárton*. E nevek is egyrészesek azonban, mivel a jelzőt nem a településnév viseli, hanem a templom névadója.

Az ómagyar korban a településnevek körében igen gyakori névalkotási mód volt a képzés. Templomcímből azonban ily módon nem keletkezett településnév. Mező sok ezer adata között csupán egyetlen ilyet talált (1343: *Scent Kirald*), s ritkasága alapján joggal állapítja meg róla, hogy „nem tartom valóságos használatú elnevezésnek ... Inkább íráshibára vagy egyéni névhasználatbeli alkalmi analógiás kiegészülésre gondolok." (130–1). Ez azt jelenti, hogy e névadási forma alkalmazhatósága a patrocíniumi nevek esetében is megvolt a korabeli nyelvben, azonban legfeljebb egy-egy beszélő (névadó) használta ki ezt a lehetőséget, általánossá nem vált, nem lett a névmodell részévé.

Összetettebb probléma a szintagmatikus szerkesztéssel alakult patrocíniumi nevek ügye. Hangsúlyoznom kell, hogy a leírási keret e részében az elsődleges alakulású nevek keletkezését tekintem át, a nyelvi rendszerben már létező patrocíniumi helységnevek változási folyamatait a dolgozat végén vázlatosan mutatom be. A szintagmatikus szerkesztés során a sajátosságot kifejező névrész (S) a denotátum fajtáját jelölő (F) földrajzi köznévvel kapcsolódhat leginkább össze: *Boldogasszonyfalva, Szentkeresztfalva, Szentmiklósháza, Szentkirályfölde, Szentábrahámtelke*. E nevek FSz szerkezetét Mező legfeljebb csak nagyon ritkán tartja kapcsolatba hozhatónak a valóságos birtoklással: 'X védőszent birtokában lévő falu', bennük sokkal inkább egyfajta 'az a falu, föld, szállás stb., amely X nevű templom környékén fekszik' jelentésszerkezet kifejeződését látja (242). Szintagmatikus szerkesztéssel tehát olyan kétrészes településnevek jöhetnek így létre, amelyben valamely 'település' jelentésű alaprészhez a templomra utaló, azaz a te-

lepülés sajátosságát kifejető patrocíniumi bővítményrész kapcsolódik. E nevek jelentésszerkezete S + F formában írható le. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ugyanilyen szerkezetű nevek másodlagosan, a patrocíniumi helységnevek földrajzi köznévvel való kiegészülése révén is létrejöhettek.

Az elsődleges keletkezésű patrocíniumi településnevek között a metonímiát tehát kitüntetett névkeletkezési folyamatnak tarthatjuk. Mező is meghatározó szerepűnek tekinti a névtípus történetében a templomnév településnévvé való átvonódását, s Bárczi, Benkő és Kristó nyomán névrendszertani helyzetükről megállapítja, hogy „szembeszökő a személynévvel alakult helységneveinkkel való párhuzamosságuk" (44). Anélkül, hogy ezt tagadnánk, a köztük mutatkozó különbségekre is rá kell irányítanunk a figyelmet: személynévből az ómagyar korban igen gyakran alakult képzéssel is helynév, míg ez a névalkotási mód a patrocíniumi nevek köréből szinte teljességgel hiányzik. Keletkezéstörténeti szempontból nyelvileg a patrocíniumi neveket a metonímiához való nagyfokú kötöttségük alapján a törzsnévi eredetű településnevek csoportjához mondhatjuk leginkább közel állónak.

3. Az eddigiekben csupán a primér névadás körülményei között vizsgáltam a patrocíniumi helységnevek keletkezését, mintegy azt feltételezve, hogy a helynevekben csak sajátosságot és fajtát kifejező funkció valósulhat meg. Ez azonban csak akkor lehetne helyes feltevés, ha a mindenkori névadás valamiféle helynév nélküli állapotban, vagy legalább is a létező helynevek figyelembevétele, felhaszálása nélkül történne meg. Ilyen állapot azonban magától értetődően a természetes nyelvekben nem létezik, hiszen az új nevek mindig egy-egy adott helynévrendszer elemeiként jönnek létre. Vizsgáljuk meg, milyen változtatásokat tesz szükségessé ez a körülmény a fent bemutatott leírási keretben!

Az ábrán található példákból kitűnik, hogy sajátosságot kifejező névrész nem csupán fajtajelölő földrajzi köznévhez kapcsolódhat, hanem egy már meglévő helynévhez is járulhat szintagmatikus szerkesztéssel, jelzőként: *Szentimresárosd, Boldogasszonyhatvana.* E nevek FSz szerkezete úgy írható le, hogy, 'az az X nevű település, ahol az Y templom van'. A település eredeti, korábbi neve tehát megnevező funkcióban (M) áll csupán, s a hozzá kapcsolódó patrocíniumi jelző sajátosságot fejez ki. Az összetétel alaprészeként szereplő helynév Mező szerint sokféle eredetű lehet (MNyj. 30 [1992]: 34), úgy tűnik azonban, a keletkezésükkor szerkezeti szempontból működött egyféle korlátozás: FSz szerkezetüket tekintve csakis egyrészes nevek vettek részt e névalkotási folyamatban.

Sajátos csoportot alkotnak azok a nevek, amelyekben a patrocíniumi főtaghoz járul (néha módosult formában) bővítményként a településnév: *Szántószentpéter, Gyűdiszentpéter.* Ezek FSz tartalma megegyezik az előbbi típuséval: 'az az Y nevű település, ahol az X nevű templom van', s tőle csupán a névrészek sorrendjében különbözik. Ez a szerkezeti felépítés (M + S) azonban nagyon ritka a településnevek, de általánosabban a helynevek körében is. Úgy tűnik, e csoportban is működik a már fent említett korlátozás: a településnevek csak egyrészes formában vehettek benne részt *(Beceháza > Becszentmiklós).* Nyelvi szerkezeti szempontból e másodlagos névtípus létrejöttét a 14–15. században (239) az tette lehetővé, hogy a patrocíniumi településnevek jelzővel bővült kétrészes nevekben főtagként szerepelhettek.

4. A településnevek változási folyamatában szintagmatikus szerkesztéssel természetesen átalakulhat bármely meglévő helységnév, így maguk a patrocíniumi eredetű helységnevek is szerepelhetnek összetételekben alaprészként. Bővítményként a településnevek körében szokásos szemantikai csoportokba tartozó jelzőket kaphatnak, amelyek többféle funkciót fejezhetnek ki. Utalhatnak helyre, elhelyezkedésre: *Sajószentpéter, Vérteskeresztúr, Csíkszentgyörgy, Alsószentbenedek,* lakosságra, birtokosra: *Besenyőszentbenedek, Hajszentlőrinc,* a település más tulajdonságára: *Diósszentmárton, Pusztaszentgyörgy, Nagyszentlászló* vagy akár templomának jellegzetességére: *Kerekboldogasszony.* Ezekben a nevekben a patrocíniumi alaptag mindig megnevező funkciójú, a bővítmény pedig sajátosságot kifejező szerepű, s az azonos nevű helyek – ezek akár távolabbiak vagy a település osztódott részei is lehetnek – elkülönítésére szolgálnak (240–1). FSz szerkezetük 'az a Szentpéter nevű falu, amelyik a Sajó mellett fekszik stb.' formában írható le.

A patrocíniumi helységnevek szerkezetében külső, nem nyelvi okok (pl. a település helyzetében bekövetkező változások) és belső, névrendszertani motívumok (pl. a helynévrendszer elemeinek modellhatása) következtében különféle változások történhetnek. A névterjedelem csökkenhet is, növekedhet is. Azt a csökenést, amely a LM szerkezetet érinti, és változatlanul hagyja a FSz struktúrát, redukciónak hívjuk. Ez érinthet FSz tekintetben egyrészes *(Szentkozmadamján > Szentkozma* vagy *Szentdamján, Szentábrahám > Ábrahám)* és kétrészes *(Boldogasszonyfalva > Boldogfalva, Szentimrepaka > Imrepaka)* nevet egyaránt. Az ellipszis a FSz szerkezet változását okozza: a kétrészes név egyrészessé alakul *(Szentfábiánsebestyénszállása > Fábiánsebestyén).* A névterjedelem növekedése ugyanígy érintheti csupán a LM struktúrát, ez a bővülés *(Andrásháza > Szentandrásháza),* vagy vonatkozhat mindkét szerkezeti szintre, ez pedig a kiegészülés *(Szentmiklós > Szentmiklósfalva).* Megtörténhet a morfémák kicserélődése is: LM szinten ezt névelemcserének *(Szenttrinitás > Szentháromság),* mindkét szerkezeti szinten névrészcserének *(Boldogasszonyháza > Boldogaszonyfalva)* nevezzük. A név szerkezetét megváltoztathatja az eredeti etimológiai jelentés eltűnése, a deetimologizáció: *Szentmária > Somorja* vagy *Szemerja, Szentgrácia > Szentgerice* és az ezzel gyakran együtt járó népetimológia is: *Szenttrinitás > Szentrontás, Szentdienes > Szentgyenes > Szentegyenes.* Egyes nevekben a fenti változástípusok szinte szételemezhetelenül egymásra rétegződve mutatkoznak meg: *Szentkozmadomján > Kozmadombja, Szentadorján-mártír > Mártély.*

A tisztelgőknek szabott érthetően szűk keret sajnos nem engedi meg, hogy e helyütt e változási folyamatokat részletesebben is elemezzem. Ezt majd egy másik írásomban fogom megtenni. Tekintse majd az ünnepelt azt egy újabb baráti üdvözlésnek.

HOFFMANN ISTVÁN

Az ómagyar kori Bihar megye patrocíniumi nevei

1. A magyar helységnevek egy speciális csoportjának, a patrocíniumi helyneveknek kimerítő részletességgű vizsgálatát MEZŐ ANDRÁS végezte el eddig megjelent tanulmányaiban, illetve ezek összefoglalásaként s rendszerezéseként megszületett könyvében (A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század. Bp., 1996). Ez a munka célját tekintve az ország egész területén előforduló egyházi helynevek feldolgozására vállalkozott a teljesség igényével. Magam az ómagyar kori Bihar vármegye településnévanyagával foglalkozva az e területen egységben előforduló patrocíniumi nevek névfejlődési tendenciáit szeretném bemutatni a honfoglalástól 1526-ig terjedő időintervallumban.

A településnevek összességét vizsgálva (legyen akár egyrészes, akár kétrészes név) általánosságban megállapíthatjuk – s ez Bihar megyére is igaz – hogy a legnagyobb arányban az olyan nevek fordulnak elő, amelyek a hely valamilyen sajátosságára utaltak. E kategórián belül a 'hely viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez' általános jelentés fejeződik ki azokban a településnevekben, amelyekben az ott lévő építmény neve jelenik meg funkcionális-szemantikai szinten. Ebbe az elemzési csoportba sorolhatók be a patrocíniumi nevek is.

2. A lexikális-morfológiai elemzés keretében a tulajdonképpeni személynevek kategóriájába sorolhatjuk a szentneveket, amelyek falvaink nevében úgy jutnak szerephez, mint a település templomának védőszentjeit megnevező névrészek. Bihar vármegye területén 39 települést neveztek el templomi védőszentjükről. Ezeknek a településeknek azonban több névváltozata is létezett, így 57 névalak áll a vizsgálódásunk középpontjában. Neveink nagyobb hányada egyrészes névnek tekinthető, s a 21 kétrészes patrocíniumi elenvezés közül pusztán két olyan emelhető ki *(Boldogasszonytelke*[1]*, Szentlászlófalva*[2]*)*, amelynek nincs egyrészes alakváltozata, tehát nem ment át típusváltáson (vö. MEZŐ, A típusváltás. MNyTK. 183. sz. 143–6). Ezeket a neveket vizsgálva azt láthatjuk, hogy igen széles azoknak a szenteknek a köre, amelyeket Bihar megye területén tiszteltek: az fentebb mondott összes patrocíniumi nevet viselő település 31 szent tiszteletének állított helynévi emléket. Településeink közül 29-nek csak egyetlen névváltozata élt (ezek kettő kivételével mind egyrészes nevek), a többinek vagy korábbról datált vagy későbbről származó névalakja is létezett.

MEZŐ ANDRÁS a helynevek változástípusainak rendszerével foglalkozva (MNyTK 183. sz. 143–6) négy csoportot állapított meg: 1. a név elhalása, 2. a név felváltása, 3. típuson belüli névváltozás, 4. típusváltozás. Bihari patrocí-niumi névanyagunkban a vizsgált korszakot tekintve kétféle változástípust figyelhetünk meg:

A. típusváltás

A.1. megőrző tendencia eredményeként védőszentnév > védőszentnév + *-egyház*

---

[1] 1430: *Thoskereky* alio nomine *Bodogazzonteleke* (JAKÓ 217), 1524: *Thotkereke* alio nomine *Bodogazzontheleke* (JAKÓ 217), 1489, 1552: *Bodogazzontheleke* (JAKÓ 217, Cs. I, 604)

[2] 1435: *Zenthlazlofalva* (JAKÓ 341)

A.2. > védőszentnév + *-telek/-telke*
A.3. > védőszentnév + *-földe*
A.4. > védőszentnév + *-falva*
A.5. > védőszentnév +*-szege*
A.6. > jelzői névrész + védőszentnév
B. a név felváltása

2.1. A típusváltáson átment nevek nagyobbik csoportját azok a nevek alkotják, amelyeknek „puszta személynévi jellegű" névalakja is élt. MEZŐ ezeket az elnevezéseket alapmunkájában a későbbi változások kiindulópontjaként patrocíniumi alapelemeknek nevezi. Az ilyen kiindulási alakok zömmel a XIII. sz.-ból valók, s az újabb névrésszel bővült változatuk a XIV–XV. sz.-ban jött létre. A XIII. sz. végén felbukkant *Szentgyörgy* korábbi névalakja *György(i)* volt, ám a XIV. sz. elejétől több változatban szerepelt: *Györgytelke, Györgyegyház,* majd *György-földe* alakban, tehát földrajzi köznévi elemmel kiegészülve jelent meg[3].

Boldogasszony formában kerül elénk névanyagunkban a XIII. sz. végén az a település, amely a XV. sz. közepén *Boldogasszonyfalva,* három évtizeddel később egy névelem eltűnésével *Boldogfalva* alakot ölt fel[4]. Ez a változás nem mondható gyakorinak, hiszen MEZŐ ugyan beszél a köznévi alap eltűnésével puszta patrocíniumi névként tovább élő településnevekről, de a *szent* névelem eltűnése nem jelenik meg munkájában önálló jelenségként. A változást talán az tehette lehetővé, hogy a *boldog* jelzőt kizárólag a *Boldogasszony* titulusban használták, s ebből az *asszony* elhagyása után is világos volt, hogy Szűz Mária megnevezése a *Boldogfalva* első névrésze.

A második névrészt tekintve a XIII. sz. eleji, Bihartól Ny-ra fekvő *Szentmárton* esetében is ez történt: a XIV. sz. végén *Szentmártonfalva*[5] alakot vett fel, s hasonló változás ment végbe a XIII. sz.-i *Margitta* nevében is akkor, amikor a XV. sz. elején megszületett a *-falva* utótagú *Margittafalva*[6] alakváltozat. Ez utóbbi települé-

---

[3] **György(i)** 1292/407: *Georgy,* t. (Gy. 1: 623, JAKÓ 253) **Györgytelke** 1327/469: *Gyorgteluky,* p. (Gy. 1: 623, JAKÓ 253, Cs. I, 609, AO. XI, 157:332), 1332: *Gyurgteluke,* p. (Gy. 1: 623), **Györgyegyház** 1374: *Giurgehaz* (Jakó 253), 1402: *Gewrgeghaz* (ZsO. II/1: 238) **Györgyfölde** 1543: *Gergfelde* (JAKÓ 253)

[4] **Boldogasszony** 1282>405, 1289, 1332–7/Pp. Reg [3a]: *B. V.,* v. (Gy. 1: 605), 1332–7/Pp. Reg: *B. Marie,* v. ~ *S. Marie Magdalene,* v. (Gy. 1: 605) **Boldogfalva** 1472, 1477, 1487: *Bodogfalwa* (Jakó 218, Cs. I, 604) **Boldogasszonyfalva** 1443, 1459, 1460, 1462, 1471: *Bodogazonfalwa* (Jakó 218, Cs. I, 604), 1469: *Bodogazzonfalwa,* p. (ComBih. 54 [itt tévesen Boldogasszonytelke alatt])

[5] **Szentmárton** 1213/550, 1332–7/Pp. Reg [3a]: *S. Martini,* v. (Gy. 1: 669, JAKÓ 351, VR. 121:503), 1321: *Scethmartun,* p. (Gy. 1: 669), 1321, 1323 [8a]: *Scentmartun,* p. (Gy. 1: 669, JAKÓ 351 [itt *Scentmarton*], AO. VII, 236:507, 237:508, 237:509) 1323>448/XV: *Zenthmarton,* p. (Gy. 1: 669, AO. VII, 209:448, 209:449, 209:450 [az utóbbi három helyen: *Zenthmarthon* [2a], *Zenthmarthun*]), 1332–7/Pp. Reg: *S. Martino* (Gy. 1: 669), 1470: *Zenthmarthon* (Cs. I, 624) **Szentmártonfalva** 1388: *Zenthmartonfalua* (JAKÓ 351)

[6] **Margitta** 1216: *Margneta* (Jakó 294), 1332: *Marguita* (JAKÓ 294), 1334: *Margytha* (JAKÓ 294), 1352: *Marita* (Cs. I, 616) ~ *Maryta,* p., v. (ComBih. 206), 1363: *Margita* (Cs. I, 616) **Margittafalva** 1422, 1425, 1478, 1496: *Margythafalwa,* p., opp. (Cs. I, 616, Jakó 294 [itt *Margithafalwa*], ComBih. 206), 1454, 1478: *Margithafalwa,* p. (ComBih. 206)

sünk névveredete problematikus. KISS LAJOS szerint a településnév a *Maria* (1208/1550, Fehértói: 215) puszta szn.-ből született meg, s tulajdonosával vagy a Szűz Máriáról elnevezett templomával egyaránt kapcsolatban lehet (FNESz. 1: 751, **Kismarja**). MEZŐ ANDRÁS inkább a második vélemény mellett foglal állást, bár a templomcím homályban maradása miatt ez nem bizonyítható, írja (MEZŐ, A templomcím. 223). ORTVAY fogalmazása azonban egyértelműnek látszik: „Nevét kétségtelenül a Bol. Szűz tiszteletére szentelt egyházától kapta" (EgyhFöldLd. 2: 542, ld. 559 is!). Esetleg ide sorolható a XIII. sz.-i *Szentpéter* és a *-szege* köznévi utótaggal kiegészült *Szentpéterszege*[7], amely azonos datálással áll előttünk, bár itt inkább arra lehet gondolni, hogy a helynévvé nem vált templomcím jelenik meg az első adatban. Nem pusztán a *-falva* utótag jelent új elemet a tizedlajstrombeli *Szentkatalin* XIV. sz. végi alakjában, hanem az *-asszony-* névelem is, s megszületett *Szentkatalinaasszonyfalva*[8].

A Székelyhídtól K–DK-re fekvő *Keresztúr* a XIV. sz. elejétől a XVI. sz. végéig szerepelt ebben az alakban, majd a *-telek* földrajzi köznévvel egészült ki[9].

A patrocíniumi alapelemű elnevezések változástípusait vizsgálva MEZŐ egyik csoportként a „másodlagosan jelzővel bővült sima alapelemek" csoportját határozta meg: megyénkben ilyen átalakuláson ment át a jelzői névrésszel bővült *Szentistván*[10], *Marja*[11] XIII. sz.-i és a Körösszegtől ÉNy-ra fekvő *Szentmiklós*[12] XIV. sz.-i neve, s belőlük létrejött a *Váradszentistván; Újmarja, Ómarja, Nagymarja* és *Kismarja;* illetve *Kisszentmiklós* új elnevezések sora, amelyek a közeli településre, *Várad*ra, az osztódott települések viszonylagos korára, illetve méretére *(új, ó, nagy, kis)* utalnak.

---

[7] **Szentpéter** 1285: *S. Petri* que vulg. Scentpeturzegy, eccl. (Gy. 1: 670, Cs. I, 624, Jakó 353) **Szentpéterszege** 1285: S. Petri que vulg. *Scentpeturzegy,* eccl. (Gy. 1: 670, Cs. I, 624, Jakó 353), 1311: *Scenthpetursceguy,* p. (AO. III, 71:145, Gy. 1: 670, Jakó 353), 1405, 1443, 1450, 1460, 1463, 1476: *Zenthpeterzege,* p. (Cs. I, 624, Jakó 353, ComBih. 312), 1411: *Sentpetersege,* p. (ComBih. 312)

[8] **Szentkatalin** 1332–7/Pp. Reg: *S. Catherine ~ S. Katharine, v. ~ S. Katherine* [3a], v. (Gy. 1: 637) **Szentkatalinaasszonyfalva** 1396: *Zenthkatarene Azzonfalua* (Cs. I, 623) ~ *Zenthkatherinaazzonfalwa,* p., v. (ComBih. 76), 1421: *Zenthkatherinaazonfolwa* (Cs. I, 623)

[9] **Keresztúrtelek** 1311/318: *Kereztwr* (AO. III, 13:11, Gy. 1: 633), 1318: *Kerezt vr* (Gy. 1: 633, AO. V, 52:105), 1328: *Kerusthur* (Gy. 1: 633), 1333: *Kerezthur* (Gy. 1: 633, JAKÓ 274) **Keresztúr** 1582: *Kerezturtelek* (Jakó 274)

[10] **Szentistván** Obituarium O. Praem. [saec. XII] [2a], [saec. XII–XIII] [2a], [saec. XIII.] [2a], 1234 k./XV [6a], 1252, 1294/458 [2a], 1320/633, 1332–7/Pp. Reg: *S. Stephani,* mon. (Gy. 1: 688), 1294/458: *S. Stephanus* [2a] (Gy. 1: 688), 1308/355: *S. Stephano* (Gy. 1: 688) **Váradszentistván** 1214/307: *S. Stephani Varadiensis,* 1234 k./XV [5a]: *S. Stephani Waradiensis, S. Stephanus, Waradine* civitas, 1265: *S. Stephani de Varadino,* eccl. (Gy. 1: 688)

[11] **Marja** 1277/282: *Mariam* (Gy. 1: 641), 1323: *Marya* (AO. VII, 187:399, 206:441) [1291–4] [2a], 1332–7/Pp. Reg, 1341: *Maria,* v., p. (Gy. 1: 641, Jakó 296, MNy. 1926. 222, 358), 1332–7/Pp. Reg: *Vinum* (Gy. 1: 641), 1447, 1456: *Marya,* p., de (ComBih. 225) **Újmarja** [1291–4]: *Maria noua* (Gy. 1: 641, JAKÓ 296 [itt *Maria nova],* MNy. 1926. 299 [itt *Moria noua]),* 1332–7/Pp. Reg [4a], 1335: *Vymaria* (Gy. 1: 641, Jakó 296) **Ómarja** 1322, 1332–7/Pp. Reg [4a], 1341, 1342, 1353: *Omaria,* v., p., de (Gy. 1: 641, Jakó 296, A. IV, 226, 227, A. V, 502, ComBih. 179) **Nagymarja** 1426: *Naghmaria* (JAKÓ 296), 1490: *Nagh Maria* (Cs. I, 616) **Kismarja** 1490: *Kys Maria* (Cs. I, 616, Jakó 296), 1521: *Kysmaria,* de (ComBih. 179)

[12] **Szentmiklós** 1311/323: *Scentmiclos* (A. I, 235–6, AO. III, 82:167, AO. VII, 305:662), 1322: *Scenthmyklws* (JAKÓ 353) **Kisszentmiklós** 1552: *Kys Zenthmyklos* (JAKÓ 353)

Egyetlen bihari települést jelöltek a kezdetektől párhuzamosan a „puszta személynévi" és a jelzős szentnévi változattal: *Lázár* és *Szentlázár*[13].

A *Szentjog* elnevezésben a „jobb kéz" jelentésű denominális nomenképzős *jog* (TESz. 2: 277–8) és a *Szent* jelzői névelem kapcsolódott össze, ám idővel a *jó*-ból alakult középfokú melléknév állt a szemantikailag elavult *jog* helyére. A település legkorábbi megnevezése a XII. sz.-tól latinul szerepel, majd alakváltozatként a XIV. illetve a XV. sz.-ban a *Szentjog* és a *Jog*[14] jelenik meg. Erre a változásra (ti. hogy a patrocíniumi név *szent* jelzői névelemeként tűnik el) nem találunk példát Mezőnél, s bizonyára ritka névalakulási mód lehetett.

A XIV. sz. utolsó negyedében élő *Szentkozmadamján* majdcsak egy évszázaddal később elemkihagyás eredményeként *Szentkozma* és *Szentdamján* néven jelenik meg újra[15].

2.2. Öt olyan templomi védőszentjéről elnevezett települést találunk Biharban, amelynek a patrocíniumi névhez egyáltalán nem kötődő névváltozata is élt vagy korábbi vagy későbbi adatolással. Ezekben az esetekben a név felváltásáról beszélhetünk. MEZŐ munkája e csoportokat a „más motivációjú korábbi nevek felváltása Ø fokú patrocíniumi helynévvel", illetve a „régebbi patrocíniumi név fölcserélése egyéb motivációjú névvel" kategóriájában tartja számon. Ilyenek voltak Bihar megyében *(Mindszent* (a Diószeg melletti) – *Egyed, Egyedmonostora, Tótfalu*[16]*; Szentmárton* (Margittától ÉK-re) – *Genyéte*[17]*; Boldogasszonytelke – Tóskereke*[18]*; Szentmiklós* (Székelyhídtól D-re) – *Márkos(i)*[19]*).*

RÁCZ ANITA

---

[13] **Lázár** [1291–4]: *Lazar,* v. (Gy. 1: 669, JAKÓ 351, MNy. 1926. 300) **Szentlázár** [1291–4], 1332–7/Pp. Reg [2a]: *S. Lazaro* (Gy. 1: 669, JAKÓ 351 [itt *Sanctus Lazarus*], MNy. 1926. 358), 1332–7/Pp. Reg [2a]: *S. Lazari,* v. (Gy. 1: 669), 1406, 1458, 1459: *Zenthlazar,* p., v. (Cs. I, 624, ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 351, ComBih. 292)

[14] **Szentjobb** [1163–73]>520 k.: *Sanctissimam Dextreram* (Gy. 1: 688), 1239: *S. Dextre* **Szentjog** 1326/XVIII., 1332–7/Pp. Reg: *S. Jog* (Gy. 1: 668); 1395: *Zenthhyog,* de (ComBih. 291, 292); 1407: *sancti Jog,* monasterium (ZsO. II/2: 13); 1436, 1470, 1479: *Zenthiog,* de (ComBih. 291); 1449–54, 1469: *Zenth Jog ~ Zenthyvgh* (Cs. I, 623); 1469, 1475: *Zenthjogh* (Cs. I, 623; Jakó 350); 1470: *Zenth Jogh,* de (ComBih. 291) **Jog** 1405: *Jog* (ZsO. II/1: 532)

[15] **Szentkozmadamján** 1373: *Zentcozmadomyen* (Jakó 351), 1425, 1495: *Zenthkozmadamyan,* p. (Cs. I, 624, ComBih. 312), 1487: *Zenthkozmademyen* (Cs. I, 624) **Szentkozma** 1463, 1487: *Zenthkozma* (Jakó 351, Cs. I, 624), 1464: *Zenthcosma* (Cs. I, 624) **Szentdamján** 1479: *Zenth Damian* (Jakó 351)

[16] **Mindszent** 1325: *Mendzenth* (Gy. 1: 614, A. II, 218, AO. IX, 248:458) **Egyed** 1214/550, 1275, [1278 k.], 1438: *Igged* (Gy. 1: 614, Cs. I, 607, JAKÓ 236, VR. 80:288), 1275/309, [1278 k.], 127[8] [2a], 1278/309, 1279/309, 1287/309, [1291–4], 1297, 1307 [2a], 1307>383>399, 1307>383>414, 1309/310, (1309), 1310, (1310) [2a], 1311, 1323, 1332–7/Pp. Reg [4a], 1393: *Egged,* mon., v., p. (Gy. 1: 614, ZsO. I, 353, Jakó 236, A. I, 219, MNy. 1926. 222, 298, 359, AO. II, 77:164, 343:785, 385:883, 428:990, AO. III, 9:1, AO. VII, 284:615), 1310: *Eghed,* mon. (Gy. 1: 614, Jakó 236, AO. II, 429:992), 1310: *Eggied* (AO. II, 431:995), 1316, 1342: *Eged,* mon. (ComBih. 111, AO. IV, 110:282), 1321: *Egied,* eccl. (Gy. 1: 614, A. I, 623), 1342: *Egyuk,* de (ComBih. 111), 1386, 1388, 1452, 1490: *Eggyed,* de, p. (ZsO. I, 38, ComBih. 111), 1438: *Egegh ~ Egyed* (Cs. I, 607) **Egyedmonostora** 1386: *Egyedmonustra,* de (ComBih. 111) ~ *Eggyedmunstora,* de (ComBih. 111), 1438: *Egyedmonustora* (Cs. I, 607) **Tótfalu** 1439: *Thotfalw* (ComBih. 111), 1511: *Thothfalw* (JAKÓ 237)

[17] **Szentmárton** 1332: *Sanctus Martinus* (JAKÓ 245), 1489: *Zenthmarton* aliter Genyete (Cs. I, 608) ~ *Zenthmarton* vel Genyethe (Jakó 245) **Genyéte** 1345, 1412, 1425: *Genethe,* de (Cs. I, 608, JAKÓ 245, ComBih. 134), 1489: Zenthmarton aliter *Genyete* (Cs. I, 608) ~ Zenthmarton vel *Genyethe* (JAKÓ 245), 1454: *G'n'ethe,* pr. (ComBih. 134)

Névkorrelációk az ómagyar kori helynevek körében

1. A dolgozat témája. – A cikk 15 ómagyar kori vármegye anyagát egybevetve azt vizsgálja, milyen sajátosságok érvényesültek ebben az időszakban a településnevek mikrotoponímiai elnevezések jelzővel történő egyénítésében.

A helynevek differenciálódása kapcsán felmerülő alapfogalmakat *(egyszerű, összetett földrajzi név, külső, belső, hiányos, elsődleges, másodlagos differenciáció)* INCZEFI GÉZA definiálta munkáiban (vö. A földrajzi nevek differenciálódásáról MNy. 61 [1965]: 75–80; Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata Makó környékének földrajzi nevei alapján Bp., 1970. 65–71). Inczefi terminusait használva dolgozatomban azokkal az összetett (vagy többszörösen összetett) helynevekkel foglalkozom, ahol a külső differenciáció („a település valamely egyedi sajátosságának nyelvi jelölése által más, azonos nevű helyektől való megkülönböztetése" – vö. INCZEFI MNy. i. h. 75) jelzői előtaggal valósul meg.

A további szakirodalom az egyes megkülönböztető jelzők jelentéstartalmával (PESTI JÁNOS, Földrajzi neveink *alsó-, felső- (~al-, fel-)* helyzetviszonyító elemei: Nyr. 93 [1969]: 229–31, PELLE BÉLÁNÉ, A helységnevek differenciálódásáról *(al–fel, alsó–felső* előtagokkal): Névtudomány és művelődéstörténet. MNyTK. 183. sz. Bp. – Zalaegerszeg, 1989. 153–56), bizonyos megyék jelzővel egyénített helyneveinek feldolgozásával (RÁCZ ANITA, Az ómagyar kori településnevek differenciálódásáról: Magyar Nyelvjárások 34 [1997]: 125–46), a hivatalos úton létrehozott differenciált településnevek kérdésével (MEZŐ ANDRÁS, A magyar hivatalos helységnévadás. Bp., 1982. A jelzővel való differenciálás: 218–29) foglalkozik. Ez utóbbi munkából vettem át – csekély módosítással – a jelzők jelentéstani osztályozására vonatkozó rendszert. Magam a névtani korrelációs rendszer kapcsán készítettem szakdolgozatot (1996 ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék, témavezető: Juhász Dezső doc.), melynek tanulságait A spontán névkorrelációs rendszer alakulása a XVIII–XIX. századi helységneveink körében címmel cikkben foglaltam össze (NÉ. 19 [1997]: 16–26).

Vizsgálódásaimat GYÖRFFY GYÖRGY monográfiájának (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1966–1998.) első kötete, valamint HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA e kötet mikrotoponimáit feldolgozó munkája (Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj-Csongrád vármegye. Bp., 1997.) alapján végeztem. Az adatok közül a XIII–XIV. századra vonatkozókat vettem figyelembe. Arra keresem a választ, hogy az ómagyar kori településnevek előtaggal történő megkülönböztetésének eszközei játszottak-e szerepet más jellegű földrajzi egységek egyénítésében is.

---

[18] **Boldogasszonytelke ~ Tóskereke** 1430: *Thoskereky* alio nomine *Bodogazzonteleke* (JAKÓ 217), 1524: *Thotkereke* alio nomine *Bodogazzontheleke* (JAKÓ 217), 1489, 1552: *Bodogazzontheleke* (JAKÓ 217, Cs. I, 604)

[19] **Szentmikós** 1332–7/Pp. Reg: *S. Nycolao* (Gy. 1: 670), 1390, 1447: *Zenthmiklos*, p. (JAKÓ 352, ComBih. 293), 1393: *Zentmiclows* (ZsO. I, 339) **Márkos(i)** [1163–73]>520k.: *Markus*, v. (Gy. 1: 642), 1219/550: *Marcusy*, v. (Gy. 1: 642, VR. 92:359), 1304: *Marcus* (AO. I, 306:623)

2. Ómagyar helységnévkorrelációk. – A megkülönböztető jelzővel ellátott településnevek aránya megyénként változó: Abaúj 21,03%, Arad 7,4%, Árva 22,22%, Bács 12%, Baranya 8,6%, Bars 10,76%, Bereg 6,89%, Beszterce 17,85%, Bihar 9,28%, Bodrog 10,74%, Borsod 13,19%, Csanád 14,76%, Csongrád 1,85%. Békés megyéből és Brassó vidékéről ez a típusú helynév nincs adatolva. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy – ha a mintaként vett megyék anyaga jól reprezentálja a kort – a helységneveknek hozzávetőlegesen 11%-a volt egyénítő jelzővel differenciálva az ómagyarban. A megkülönböztetés e módjának gyakorisága egyébként nem változik arányosan a megyében található összes településnév számával. A két legtöbb helységgel bíró ómagyar vármegye[1], Baranya és Bihar jelzővel differenciált településneveinek aránya az átlagos érték (11,01%)alatt marad (8,6% és 9,28%), míg Abaúj vármegyében e típusú helynevek aránya, az összes település kisebb száma mellett is, jóval az átlagérték felett áll (21,03%).

2.1. Az előtagok motivációs tényezői. – Az alapnévhez kapcsolódó differenciáló jelzők a település valamely jellemző sajátosságát emelik be a névbe. Jelentéstartalmuk alapján, tehát aszerint, hogy a település milyen típusú jellegzetességére vonatkoznak, a vizsgált ómagyar kori helységnevek megkülönböztető jelzői a következő „rangsorba" állíthatók:

Jelentéstani osztályok a differenciáló jelző információ tartalma alapján	Előfordulás	Arány
1. Térbeli viszonyítást kifejező jelzők (pl. *Alnémeti, Felnémeti, Középnémeti, Alsózsolca, Felsőzsolca*)	71	26,69%
2. A településsel kapcsolatban állt személyekre (birtokos, telepítő stb.) utaló jelzők (pl. *Detrevily, Vászolynovaj, Ágtótja, Pabarbaksa, Leonárdnyék, Egyeddamak*)	41	15,41%
3. A település viszonylagos méretét kifejező jelzők (pl. *Kishecsen, Nagyhecsen, Kiskémes, Nagykémes*)	35	13,15%
4. Közeli településre utaló jelzők (pl. *Monajkendi, Ugraürögd, Noszkádkeresztúr, Tárnokbála*)	13	4,88%
5. Vízmenti helyzetre utaló jelzők (pl. *Drávabozsok, Okriszentiván, Garamszentbenedek*)	8	3%
Tájegységhez tartozásra utaló jelzők (pl. *Mezősomló, Mezőpanasz, Mezőtarcsa, Mezőpüspök*	8	3%
6. A település korát viszonylagosan kifejező jelzők (pl. *Ócsalános, Újmária, Ómária, Újsemjén*)	6	2,25%
A lakosság etnikai eredetére utaló jelzők (pl. *Magyarzábrány, Tótzábrány, Tótvadna*	6	2,25%
7. A falu birtokosára utaló jelző, ha az nem személynévi (pl. *Királypapi, Barátpüspöki, Barátinyárád*)	5	1,87%
8. A település státuszára, a lakosság társadalmi állására utaló jelzők (pl. *Nemespeterd, Szabadgyán, Szabadcsát*)	4	1,5%
9. A település egyéb sajátságára utaló jelzők (pl. *Egyházaspéder, Pusztamálas, Kétbarsa, Molnosbél*)	44	16,54%
10. Az alapnévhez változó jelző kapcsolódik (pl. *Egyházas-/Izsépszemse, Kis-/Ebesharsány, Diós-/Nagygyőr*)	23	8,64%

[1] Itt és a továbbiakban is a megállapítások GYÖRFFY 1. kötete anyagára értendők.

11. Kétszeres differenciálódáson átment nevek (az alapnévhez két jelző járul) (pl. *Nagyóvár, Abaújvár*)	2	0,75%
Összesen:	266	99,94%

A település egyéb sajátosságaira utaló jelzők kategóriáját (9.) tovább bontva a következő jelentéstani osztályozáshoz juthatunk:

A jelző	Előfordulás	Arány
1. Építményre, létesítményre utal (pl. *Váraskenéz, Egyházasvizsoly, Kápolnáshetenye, Révkanizsa*)	22	50%
2. Ikerfalvakra utal (pl. *Kétszemere, Kétlugas, Háromilya*)	8	18,18%
3. Növényzetre utal (pl. *Szilbács, Nádaskürt*)	2	4,54%
Fogalkozásra utal (pl. *Lovászhetény, Tímárfony*)	2	4,54%
4. Egyéb (pl. *Békáspapd, Vásárosférged, Pusztamálas*)	10	22,72%
Összesen	44	99,98%

2.2. A korrelációk típusai. – Ha a helynévkorelációk rendszeréről akarunk képet kapni, nem elég pusztán a jelzős alakokat számbavenni, hanem az alapnévi formára is figyelnünk kell, hiszen sokszor nemcsak a két (vagy több) jelzős alak áll szemben egymással, hanem a jelzős és az alapnévi névforma is: pl. az egykori Bács vármegyében a következő „hármasságra" találhatunk: *Szond-Belszond-Külszond* – ebben az esetben nemcsak a két jelzős alak áll egymással korrelációban, hanem a *Szond* és *Belszond*, valamint a *Szond* és *Külszond* névformák is. Míg eddig a differenciáló jelző jelentése képezte a helynevek csoportositásának alapját, most az azonos alapnév fogja össze az egyes helynévcsoportokat.

A vizsgált anyagban összesen 203 névkorrelációt találunk. Ennek harmada (68 = 33,49%) csonka korreláció, tehát egy jelzővel egyénített névforma áll szemben az alapnévi alakkal (pl. *Váraskinizs-Kinizs, Dezsőboja-Boja, Újpécs-Pécs, Belpércs-Pércs, Újabod-Abod, Barátinyárád-Nyárád* stb.). Kéttagú korrelációt, ahol két jelzős alak áll egymással szemben, lényegesen kevesebbet találunk (38 = 18,71%). A kéttagú korrelációk nagyobbik fele (26) szabályos, tehát az oppozícióban részt vevő két név jelzője ugyanahhoz a jelentéstani osztályhoz tartozik (pl. *Alméra* és *Felméra*: mindkét jelző a település térbeli helyzetére utal; *Eszebocsárd* és *Péterbocsárd*: a jelzők a birtokosra utalnak; *Kiskémes* és *Nagykémes* jelzői a települések egymáshoz viszonyitott méretét mutatják stb.), kisebbik része (12) szabálytalan (a szemben álló nevek jelzői eltérő jelentéstani csoportokba tartoznak: pl. *Egyházasmislye* és *Felmislye, Tófüss* és *Alsófüss, Felsővadna* és *Tótvadna, Váraskércs* és *Kondkércs* stb.). A háromtagú korrelációk (9 = 4,43%) egy része tartalmazza az előtag nélküli alapnevet (4, pl.: *Szond-Belszond-Külszond; Pályi-Nyírpályi-Felpályi* stb.), máskor pedig három jelzős névforma áll korrelációban, alapnévi alak pedig nincs (5, pl.: *Felbarcsa-Albarcsa-Középbarcsa, Okrimind-*

szent-Kápolnamindszent-Batamind-szent; Pusztamálas-Mindszentmálas-Ködimálas stb.). háromnál több tagból álló korrelációra 2 példa akad: *Krassópeterd-Szekcsőpeterd-Nemespeterd-Peterd* Baranyában és *Altömpös-Fel-* vagy *Szentmiklóstömpös-Beltömpös-Tömpös* Csanádban.

A 13 sajátos korrelációt (6,4%) azok az oppozíciók alkotják, ahol a differenciált névforma két, különböző jelentésű jelzőt is tartalmaz (1, pl.: *Abaújvár-Nagyóvár* – korra és birtokosra, ill. a település nagyságára vonatkozó jelzőkkel, vagy ahol a megkülönböztető jelző a korreláció egyik (10, pl.: *Nagyida-Fel-* vagy *Egyház-*vagy *Kisida*) vagy minden tagjánál változó, nem állandósult (2, pl.: *Alsó-* vagy *Nagyzsolca-Felső-* vagy *Kiszsolca, Kis-* vagy *Szentivánkeszi-Nagy-* vagy *Boldogasszonykeszi, Saul-* vagy *Búl-* vagy *Mátyukakeszi* – vö. 2.1. 10. és 11 pont. Sajátos alakulatok azok a névformák is, amelyekben egyetlen jelzős alakot találunk, de sem más jelzős, sem jelzőtlen formában nem mutatható ki a név alapneve (73 példa). Igaz ugyan, hogy az ide tartozó nevek jelzője legtöbbször a birtokos személyre (19, pl.: *Detrevily, Apamolna, Gálospetri, Botgorzsája),* vagy a település jellegzetes építményére (15, pl.: *Egyházasszomolya, Egyházasvizsoly)* utal, így nem is feltétlenül érezzük a hiányát egy „szembenálló" névpárnak. Megtaláljuk e jelzők között az eleve „összefoglaló" szerepü *két-* előtagot is (5 pl, *Kétszemere, Kétbócs, Kétbarsa).* Mindamellett e kategóriánál fennáll a korreláló névvel jelölt falu elpusztulásának a lehetősége is.

A korreláció típusait tehát az oppozícióban részt vevő tagok száma szerint táblázatos formában így foglalhatjuk össze:

A korreláció típusa	Csonka	Kéttagú	Háromtagú	Többtagú	Sajátos	Egyetlen jelzős névforma
Száma	68	38	9	2	13	73
Aránya	33,49%	18,71%	4,43%	0,98%	6,4%	35,96%

3. A mikrotoponimák differenciálódásáról. – A mikortoponimák kapcsán két problémára szeretném felhívni a figyelmet. A településnevekkel összehasonlítva ennek a névtípusnak a fennmaradási esélye jóval kisebb. Az egyes oklevelek, határjárások csak a szempontukból fontos külterületi neveket rögzítették. Tekintve, hogy kevés és véletlenszerűen fennmaradt adattal dolgozhatunk, semmiképpen nem törekedhetünk teljes kép kidolgozására a kérdést illetően, inkább csak tendenciákat mutathatunk fel. A másik probléma a földrajzi tulajdonnév és a földrajzi köznév elhatárolásának kérdése, amely a mikrotoponimáknál talán még élesebben jelentkezik, mint a településneveknél. Az utóbbi kérdésben nagy segítségemre volt a Hoffmann-féle adattár (l. az 1. pontban) helyesírása: a tulajdonnévi utótag szemben a köznévivel nagy kezdőbetűvel szerepel (e témáról általában l. még: MARKÓ IMRE LEHEL, Földrajzi köznevek és földrajzi tulajdonnevek. NytudÉrt. 70. sz. 85–9; FEKETE PÉTER, Földrajzi köznevek és földrajzi jellegű jelzők Tiszaszőlősön. Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerkesztette: HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ Bp., 1991. 167–77, BALOGH LAJOS, A földrajzi köznevekről: Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerkesztette: KISS GÁBOR és ZAICH GÁBOR Bp., 1997. 36–9, HOFFMANN

ISTVÁN, Név- és nyelvföldrajzi térképlapok az Árpád-korból: uo. 141–54, KISS LAJOS, A földrajzi köznevek és a földrajzi nevek: Nyr. 96 [1972]: 250–1; stb.).

Az egyes megyékben a fennmaradt mikrotoponimák közül a jelzővel differenciáltak aránya a következő: Abaúj 2,64%, Árva 4%, Bács 3,77%, Baranya 1,86%, Bars 1,05%, Békés 5%, Bereg 6,45%, Bihar 4,63%, Bodrog 2,88%, Borsod 3,03%, Csanád 6,38%, Csongrád 3,94%. Arad megyében, Beszterce és Brassó vidékén e névtípus nincs adatolva. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a 45 jelzővel egyénített mikrotoponima közül 32 (71,1%) víznév. Mivel a legtöbb mirotoponimát tartalmazó oklevél határjárás, a kisebb-nagyobb vízfolyások, tavak, mocsarak pedig természetes határjelölők, nevük általánosan ismert, ezen a nagy arányon nem is lepődhetünk meg.

3.1. Az előtagok motivációs tényezői a mikrotoponimák körében. A vizsgált ómagyar kori mikrotoponimák megkülönböztető jelzőik jelentéstartalma alapján a következőképpen csoportosíthatók:

	Előfordulás	Arány
1. Viszonylagos méretre utaló jelzők (pl. *Kis-Gölnic, Nagy-Kubin, Kis-Zsitva, Nagy-Okor*)	16	35,55%
2. Közeli településre utaló jelzők (pl. *Kassai-Nagy-hegy, Sarlós-Hódos, Örvénd-Körös*)	4	8,88%
3. Térbeli viszonyítást kifejező jelzők (pl. *Bel-Sár, Túlsó-Borsova, Külső-Berettyó*)	3	6,66%
4. Korra utaló jelző (pl. *Ó-Ida*)	1	2,22%
A megyei hovatartozásra utaló jelző (pl. *Borsodi-Dobódél*)	1	2,22%
5. Egyéb jelzők (pl. *Holt-Ida, Lassú-Duna, Fehér-Körös, Sebes-Vajas*	19	42,22%
6.Az alapnévhez változó jelző kapcsolódik (pl. *Fekete-/=Középső/-Körös*)	1	2,22%
Összesen	45	99,97%

Az egyéb jelzők kategóriáját (6.) nagy aránya miatt érdemes tovább bontani:

I. Vizek , tavak, mocsarak nevei.

A jelző	Előfordulás	Arány
1.Holtágra utal (pl. *Holt-Ida, Holt-Latorca, Holt-Mic*)	6	31,57%
2. A víz folyására utal (pl. *Lassú-Duna, Sebes-Vajas*)	2	10,52%
A víz színére utal (pl. *Fehér-Körös, Kék-Kálló*)	2	10,52%
3. Egyéb jelzők (pl. *Aszu-Szartos, Kőhíd-Körös, Hármas-Körös*)	4	21,05%

II. Nem víznév

(pl. *Szár-Somlyó-hegy, Sáros-Dragonyán-hely*)	5	26,31%
Összesen:	19	99,97%

3.2. A mikrotopnimák korrelációi. – A 37 névkorreláció közel két harmada (22 = 59,45%) csonka korreláció (pl. *Gölnic-Kis-Gölnic, Kubin-Nagy-Kubin, Szartos-Aszu-Szartos, Hódos-Sarlós-Hódos, Mic-Holt-Mic, Borsva-Túlsó-Borsova*), melyek 4 névpár kivételével valamennyien víznevek. A „kiépültebb" oppozíciók között 1 kéttagút (*Kis-Ilosva-Nagy-Ilosva*), 3 háromtagút (*Vajas-Holt-Vajas-Sebes-Vajas, Galya-Kis-Galya-Nagy-Galya, Ida-Holt-Ida-Ó-Ida*) és 2 többtagút (*Fekete/=Középső/-Körös-Nagy-Körös-Örvénd-Körös-Váradi-Körös-Körös, Duna-Kis-Duna-Nagy-Duna-Sztára-Duna* /idegen jelzővel!/) találhatunk. Egyetlen jelzős névforma szembenálló tag nélkül 9 esetben mutatható ki (pl. *Szár-Somlyó, Bel-Sár, Kis-Lukó, Nagy-Ősz, Nagy-Alpár, Kassai-Nagy-hegy*). Sajátos korrelációk helyett egy-egy érdekes esetet találunk, ahol a nevek összetartozása ugyan érezhető, de viszonyuk nem tisztázható (ezért a statisztikában nem szerepelnek) – Biharban Bertény határában említik a következő helyeket: *Vámos-Vámos-véme-Nagy-vém-Vámos-Nagy véme-Dámos-vém-mező*; hasonlóan érdekes példa Csongrádból: *Borjúól'* Szentes határában említett hely, 1332' – *Háromborjúól* ' Sajt és Szentes közös határában említett halastó [!], 1332'.

Táblázatban összefoglalva:

A koreláció típusa	Csonka	Kéttagú	Három-tagú	Többtagú	Sajátos	Egyetlen jelzős névforma
száma	22	1	3	2	0	9
aránya	59,45%	2,7%	8,1%	5,4%	0	24,32%

4. Összefoglalás. – Az ómagyar kori jelzővel differenciált településneveket és mikrotoponimákat összevetve a következő megállapításokat tehetjük:

1. A jelzővel való megkülönböztetés a településnevek körében jóval gyakoribb eljárás volt (2415 helységnévből 266-ot láttak el jelzői előtaggal = 11,01%), mint a mikrotoponimák között (1428 névből 45 = 3,15%).

2. A két névtípus jelzőinek jelentéstani osztályozása során nagy részben egymást átfedő kategóriákat nyertünk; igaz ugyan, hogy a településnevek előtagjainak motivációs tényezői „színesebbek", itt több jelentéstani csoportot kaptunk, mint a mikrotoponimáknál. A jelzőtípusok leginkább arányukban, gyakoriságukban különböznek: míg a településneveknél a legtöbb jelző térbeli viszonyítást fejez ki (gyakorisága 26,69%), ez a jelentéstartalmú előtag a mikrotoponimáknál kevésbé jellemző (6,66%). Utóbbiak főleg méretre utaló jelzővel egyénítettek (35,55%), ez a jelzőtípus fontos ugyan a településneveknél is, de gyakorisági mutatója jóval kisebb (13,15%). A mikrotoponimákat közel kétszer olyan gyakran különböztették meg közeli helység nevével, mint a településneveket (8,88% és 4,88%). Az egyéb kategórián belül a településnevek előtagja legtöbbször valamilyen építményre, növényre, foglalkozásra utalt, vagy számbeliséget fejezett ki („ikerfalvak"). Az egyéb jelentéstartalmú jelzők csoportjához tartozó mikrotoponimák nagy többsége azonban víznév, így az előtag a víz minőségére, mennyiségére, színére, sebességére vonatkozott. Az alapnévhez változó jelző a településneveknél kapcsolódik. Nemcsak a jelzőtípusok aránya, de az egyes kategóriákon belül előforduló jelzők is mutatnak

kisebb eltéréseket: a térbeli viszonyítást kifejező előtagok közül a *Túlsó-* jelző például csak a mikrotoponimáknál fordul elő.

3. A szembenálló tagok száma és minősége alapján felállított korrelációs rendszer szerint az ómagyar kori oppozíciók többségét az jellemezte, hogy egy jelzős névforma állt szemben a jelzőtlen alapnévi alakkal. Az ilyen korrelációk aránya a mikrotoponimák körében jóval magasabb (59,45%), mint a településnevek esetében (33,49%). Utóbbiaknál a több jelzős névformából álló, „kiteljesedettebb" névkorrelációk gyakorisága jóval nagyobb (24,12%), mint a mikrotoponimáknál (16,2%). Gyakori jelenség mind a településnevek, mind a mikrotoponimák esetében, hogy az egyetlen jelzős névformához nem tartozik szembenálló tag (35,96% és 24,32%).

A jelzővel differenciált helynevek történetének vizsgálata, a korrelációk szaporodása, változása az idők során még sok érdekességet tartogat a kutató számára. A következő lépés az lehetne, hogy egy olyan újkori felmérésből vennénk mintát, amelyben a mikrotoponimák gyűjteménye egy adott területre teljes. (Ez a strukturális elemzés alapfeltétele.)

BÖLCSKEI ANDREA

A török hódoltság nyomai helyneveinkben*

Amikor fölkérést kaptam arra, hogy Mező András 60. születésnapja alkalmából cikkel köszöntsem az ünnepeltet, első gondolatom az volt, írásom csakis névtani témájú lehet. Igaz ugyan, hogy a nyelvtudomány más szakterületein (pl. a nyelvtörténetben, a nyelvjárástanban) is járatos, neve és kutatásai – tudományos indulásának kezdetétől egyenesen fölfelé ívelő pályafutásának elismerésre méltó, értékes eredményeiig – elsősorban mégis a névtannal forrtak össze. Ezért választottam cikkem tárgyául a helynevek vizsgálatának egy olyan részletkérdését, amelyre nemigen fordított figyelmet a névtudományi kutatás.

Ismeretes, hogy a magyar–török érintkezések (általában a kultúra és a nyelv területén) két, egymástól távoli időszakban (a honfoglalás előtt, a vándorlások korában és a XVI. század első negyedétől jó másfél évszázadik) váltak intenzívvé. Népünk és nyelvünk életében különösen a honfoglalás előtti török kapcsolat játszott fontos szerepet, amint erről pl. a nagyszámú ótörök jövevényszó is tanúskodik. Ezzel szemben az oszmán-török nyelvi érintkezés, amely rövidebb ideig is tartott és egészen más jellegű volt, sokkal kisebb hatást gyakorolt nyelvünkre. Valószínűleg ezzel is összefügg, hogy a nyelvészeti kutatás általában kisebb figyelmet fordított az oszmán-török kölcsönszavak vizsgálatára. Ennek a megállapításnak nem mond ellent az a tény, hogy néhány évvel ezelőtt napvilágot látott KAKUK ZSUZSÁnak

* Részlet egy készülő tanulmányból.

„A török kor emléke a magyar szókincsben" című könyve, amely nyelvünk hódoltság korabeli jövevényszavait veszi számba. Ezeknek az oszmán-török kölcsönszóknak jelentős hányada a török uralom megszűnése után (a XVII. század végétől) egyre inkább visszaszorult, elavult, sőt kipusztult a magyarból, s csak nagyon kis része maradt meg köznyelvi elemként vagy tájszóként napjainkig. Különösen csekély azoknak az oszmán-török átvételeknek a száma, melyek esetenként földrajzi névvé válva őrződtek meg. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy mindeddig nem jelent meg olyan cikk vagy tanulmány, amely az oszmán-törökre visszavezethető helyneveket feldolgozta volna. Ebben persze az is szerepet játszhatott, hogy jó ideig hiányoztak a nagyszámú földrajzi nevet magukban foglaló megyei és járási névgyűjtemények, amelyek egy-két évtized óta forrásul szolgál(hat)nak a különböző szempontú nyelvészeti kutatások számára. Minthogy a „Zala megye földrajzi nevei" című kötet 1964-es megjelenése után szinte sorra-rendre napvilágot láttak a különböző (elsősorban a dunántúli) megyék és járások földrajzinév-kiadványai, ezért lehetővé vált számomra, hogy ezekből, valamint néhány (főleg vajdasági) névgyűjteményből és több helyi feldolgozásból számba vegyem azokat a bel- és külterületi neveket, amelyek föltehetően oszmán-török hatásra terjedtek el a történelmi Magyarországon.

Hogy mely földrajzi neveket lehet oszmán-török eredetűnek minősíteni, s hogy helyneveink közül török hatásra melyek honosodtak meg nyelvünkben, azt korántsem könnyű megállapítani. Ha a szóban forgó elnevezést – összetett név esetén annak egyik elemét – adatokkal bizonyíthatóan már a XVI–XVII. századi magyar–török érintkezések során átvettük, akkor azt a helynevet mindenképpen fölvettem a részletesebb elemzésre kiválasztott anyagomba. Ilyenek pl. a *csausz, cseszme, hodzsa* oszmán-török eredetű köznevekre visszavezethető földrajzi neveink, vagy a hódoltság kori török hatásra elterjedt és máig helynévként megőrződött átvételek (pl. *Ibrány, Tabán*). Sokkal nehezebb állást foglalni az olyan földrajzi nevek eredetének meghatározásában, amelyekhez a népi emlékezet ugyan török kori hagyományt kapcsol, de írásos adatok nem támasztják alá a szóban forgó helynév egykorú meglétét. Az anyagomban található földrajzi nevek egy részéről ezért csupán föltételezni lehet, hogy oszmán-török hatásra terjedtek el (ilyen pl. a *Basa-domb, Bég rétje, Kara-hóma* név). Valamivel biztosabb alapokon nyugszik az olyan helyneveknek az ide sorolása, melyeknek meglétére – a hozzájuk fűződő néphagyomány mellett – már a XVIII. század elejéről-közepéről találunk adatokat. Ilyen típusú elnevezés például az üllési *Kara-homok* és a kiskundorozsmai *Subasa* dűlőnév. Róluk joggal föltételezhetjük, hogy ezek – a XVIII. századi első előfordulásuk előtt – már a XVI–XVII. században is létezhettek.

Végül is azokat a helynévi adatokat, melyek feltehetően a hódoltság kori magyar–török érintkezések során terjedtek el nyelvünkben, az egyes megyék betűrendjében (azokon belül pedig a települések ábécérendje szerint) sorolom föl. A példaanyag közlésében úgy jártam el, hogy az adott kiadványból természetesen minden változtatás nélkül vettem át a szóban forgó helységre és földrajzi névre utaló sorszámozást és rövidítéseket.

1. **Babadag**

Törökkoppány: 78/98. *Babadag, -ba* [P. ~] Ds, e. A néphit szerint, ha suhog a *Babadag*, akkor eső lesz. [SMFN. 258]. Az oszmán-török *baba* 'apa, atya' és a *dag*'hegy' köznevek összetétele (vö. KAKUK 1973:52, KISS L. 1988: I. 351).

2. A **basa (~ pasa)** köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Bakonya: 128/216. *Basa sirja*: *Pasa sirja* Ha, sírszerű földhányás. [BMFN/I. 652 653.]; – Cserkút: 133/194. *Nagy-Basa : Basa, –ba* [K 4, 5, 8, 12: *Nagy Basa*, r P: *Nagy basa rét]* S, r. sz. e. – P. sz. „valaha a Pécsi basáé"; 133/204. *Kis-Basa : Basa, -ba* [K 4, 5, 8, 12: *Kis Basa*, r] S, r, sz. A *Basa* névhez tartozik: 194, 204, 211, 218, 223. [BMFN/1. 694–695.]; – Nagyharsány: 282/165. *Basa utja* [Nyr: *Basaut* – a török világból fennmaradt elnevezés. P: észak nyugatról *Basa útja*] Ú. – A. sz. amikor Szulimán szultán Szigetvárra jött, itt végeztette ki Arszlán budai basát a hegyen. Ezen az úton kísérték fel a basát. A másik magyarázat szerint a nagyharsányi csatában Csausz basa erre menekült Savoyai Eugén herceg serege elől. [BMFN/II. 794.] – Komárom: 49/35: *Basa-domb : Papucs-domb* [P. *Török halom*] D, szó. A hagyomány szerint a törökök papucsokban és lepedőkben hordatták össze. A rómaiak idején őrtorony állt itt. [KMFN. 233.] – Csurgó: 202/52. *Pas köz : Basa-kuti köz* Kö; 202/53. *Pas-kut : Basa-kut* Kú. A kutat 1600 táján Ibrahim basa építtette, az itt már meglévő forrás megásatásával [SMFN. 619].

A *basa* és a *pasa* etimológiai szempontból két külön szónak számít, a magyar nyelvhasználatban a két lexéma összekeveredett, és szinonimaként terjedt el (l. részletesebben KAKUK 1996:116–117). A *basa* családnévvé válásával keletkezhettek a különböző *Basa* (ritkábban *Pasa*) előtagú földrajzi nevek, amelyek napjainkig megőrződtek. Ilyen típusú helynévre egyébként már a hódoltság korából van egy adatunk, ez a *Basa-halom* elnevezés, amely a Debrecen városközpontjától nyugatra lévő halom megjelölésére szolgál (vö. KISS L. 1988:I. 173).

3. A **bég (~ bék)** köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Mohács: 223/740. *Basa-birtok : Timár-birtok : Bék rétje : Bég rétje : Bég-rét:* n. *Bikvíze* 'Begwiese": szh. *Bëgovácsá* 'Begovača' rc. *Begicko ritó* 'Bég-rét' [1771: Tkj. júl. 11: *Bég rétje* And. 291: *Békrétje, Bég rétje,* P: *Bég rét* MoFnT2: *Bégrét*; Lh] Lh és Mf, lapos, sz, r, a régi Bég-patak [196. sz. név] két oldalán a lánycsóki határig. ... A *tímár* török szó a húszezer akcse jövedelemig terjedő szpáhibirtok neve. ... Nh.: Egy bég tulajdona volt, ill. itt legeltették a lovakat. – Nh.: Katonái ide temették azt a béget, akit a Vaskapunál [680. sz. név] viaskodó pécsi diákok megöltek. ... P. „nevét veszi egykoron, 1526-ban meghalt és eltemetett török *Bég*től, hagyományilag." [BMFN/II. 485].

KAKUK ZSUZSA szerint valószínűleg közvetlenül az oszmán-törökből került nyelvünkbe, és a hódoltság idején leginkább a szandzsák vezetőjét jelölték a *bég* (ritkábban *bék*) megnevezéssel (1996: 120–121). A vele létrejött egy-két földrajzi név nagy valószínűséggel közvetlenül valamelyik korabeli *bég*gel hozható kapcsolatba, ugyanis – a *basa* köznévtől eltérően – ebből nem keletkezett családnév. Ezért a helynév részeként szereplő *Bég* névelem föltehetően nem az esetleges tulajdonos vezetéknevére utal.

4. A **Csausz** köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Törökkopány: 78/105. *Csezut ajja : Csejzut ajja* [K. *Csausz uti*] Ds, sz; 78/106. *Csezut-ajjai-páksom* Ds, sz [SMFN. 258].; – SZAKCS: P. *Csausz utja* [TMFN. 241]. A *csausz* köznév a török korban általában 'követ, hírnök, levélvivő' jelentésben volt használatos, ezenkívül „felügyelőként működtek ...a vámolásnál" (l. részletesebben KAKUK 1996:127–129). A *csauszok* szerepéből és feladataiból következően joggal föltételezhetjük, hogy e köznévvel a *Csausz-út* földrajzi név már a hódoltság korában kialakulhatott. Ezt megerősíti KÚNOS IGNÁCnak azon adata, amely szerint a Koppányból (a mai Törökkoppányból) egykor Pécsre vezető utat *Csausz-út*nak nevezték (vö. KAKUK 1996:129). A törökkoppányi dűlőnevek pedig közvetve utalnak a közelükben vezető, hajdan volt *Csausz-ut*ra.

5. A **cseszme** köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Szorosad: 77/45. *Cseszme, -be* [K. ~ P. ~] Ds, e; 77/46. *Cseszmei-ut* Ú [SMFN. 256].; – Törökkoppány: 78/119. *Cseszmei-erdészház : Jágerház*; 78/125. *Cseszmei-alj* Ds, e; 78/132. *Cseszme, -re* [K. ~ *i*] Ds, e, sz; 78/137. *Cseszmei-erdő* Ds, e; P. *Cseszme kút* [SMFN. 259].

Azokkal az oszmán-török eredetű szavakkal, amelyek csupán egy-két adattal vagy egyetlen szerzőnél fordultak elő a különféle forrásokban, KAKUK ZSUZSA nem foglalkozott, de azért tucatnyit fölsorolt belőlük, s közöttük pl. a 'forrás' jelentésű *csesme* lexémát is megemlítette [1996:333]. A szorosadi és törökkoppányi példák mindegyike dűlőnév. Véleményem szerint ezekben kivétel nélkül metonimikusan a *cseszme* szó rejlik, ugyanis egyrészt erre utal a Pesty-féle kéziratos anyagban előforduló *Cseszme kút* elnevezés, másrészt pedig Törökkoppány mai földrajzi neveinek következő adata is: 78/131. *Török-kut* F. A hagyomány szerint égetett agyagcsövekben vezették innen a vizet a török fürdőhöz [SMFN. 259]. Mindehhez fontosnak tartom annak megemlítését, hogy Koppány (a mai Törökkoppány) a török időkben szandzsákszékhely volt, és az akkoriban kisvárossá fejlődött településen a különféle mohamedán vallási épületek (dzsámi, mecset) mellett török fürdő is épült, amelynek romjait a múlt század végén találták meg (l. részletesebben VASS 1972:58).

6. A **hodzsa (~ hocsa)** köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Szeged: *Hodzsatelek ~ Hoccsatelek*; 1760: „*Hozsa Telekjén* lévő Szántó földemet", ... 1823: „*Hodzsa Telekin* ... szántó földeim", 1836: „*Hodzsa Telekin* ... 2 zsákos Szántó földem" ... < *Hodzsa* oszml. tör. szn. + *telek*. A török hódoltság emléke. A mai népnyelvi *Hoccsatelek* alakban *cs* hang helyettesíti a *dzs* hangot [vö. Bárczi, Hangtört. 101]. Ez az alak a szegedi népnyelvnek azt a régebbi hangállapotát őrzi, amikor még nem volt meg a *dzs* hang. Az idézetek régi *Hozsa, Hózsa* alakjaiban *zs* hang helyettesíti az oszml. török *dzs* hangot" [INCZEFI 1960:38].

A *hodzsa* (~ *hocsa*) az oszmán-törökben 'mohamedán pap, hitoktató' jelentésben használatos, s meglétére már a XVI. századtól kezdve viszonylag sok adatot lehet találni a törökökre vonatkozó különféle följegyzésekben, írásokban (vö. KAKUK 1996: 233–234). A vele keletkezett egy-két bel- és külterületi név föltehetően az egykor ott élt *hodzsá*val hozható kapcsolatba, személynévvel viszont semmiképpen sem, hiszen a *hodzsa* (~ *hocsa*) köznévből nem alakult a magyarban családnév (vö. KÁZMÉR 1993).

7. **Karahóma**

S o m: 45/49. *Karahóma, -ba* [C. *Karahama* K. ~ *i rétek* P. ~ *i*, r] S, r. Hajdan itt vizenyős, nádas rét volt. A hagyomány szerint az itteni kis dombot csónakkal hordták össze. A török időben sokan menekültek ide a török elől [SMFN. 180].

Föltevésem szerint a *Karahóma* földrajzi név két elemből, a *Kara* családnévből [vö. KÁZMÉR 1993:551] és a *halom* főnév birtokos személyjeles *halma* alakjának nyelvjárásias *hóma* változatából tevődik össze. A föltehetőleg hódoltság kori helynévi adatok arra mutatnak, hogy a *halom* nemcsak a természetes módon keletkezett enyhe hajlatú, kisebb dombok megnevezésére használatos, hanem (ritkábban) a mesterségesen létrehozott, nagyobb földhányások megjelölésére is szolgál. Ilyen mesterséges halmokra utal pl. a Pesty Frigyes-féle múlt századi helynévgyűjtés során Szabadszállás külterületi neveiről följegyzett adat: „Alább névszerint lesznek elszámlálva a' határban található halmok, mellyek szabályosan kerek alakjuk, egyenes felmagasodásuk, és a' bennök található kézmüvek, emberi csontokbol itélve, minden bizonynyal emberi készitmények, bizonyos rendszert tüntetnek fel (BOGNÁR 1978:168).

8. **Tabán**

Demjén: 45/81. *Tobán : Tobány* Vö. e [HMFN/I. 171]; – Ecséd: 21/5. *Tabány* [*Tabán u*] U [HMFN/IV. 186]; – Heréd: 27/79. *Tabān : Tabān st* [*Tabán út*] U [HMFN/IV. 223]; – Gyermely: 39/14. *Tabán, -ba* U [KMFN. 196]; – Tata 29/118. *Tabán, -ba : Tobán, -ba* [Kl. *Tobán u*] Ur. A Komáromi utca vége. Az adatközlők szerint török család élt itt. [KMFN. 148]; – Andocs: 69/4. *Tobány* [*Árpád u*] U [SMFN. 236].

Az oszmán-török eredetű földrajzi nevek körében a magyar nyelvterületen a *Tabán* és alakváltozatai fordulnak elő a legnagyobb gyakorisággal. Az eddigi és még be nem fejezett anyaggyűjtésem során valamivel több mint ötven olyan települést találtam, ahol a *Tabán* (majdnem kivétel nélkül belterületi névként) általánosan ismert helynév. KAKUK ZSUZSA kutatásai szerint ez az elnevezés a török bőriparosok emlékét őrzi, s a név „végső forrása ... az arab eredetű *dabbāġ* 'tímár' és a perzsa eredetű *hāne* 'ház, műhely' szóból összetett perzsa *dābbāġ-hāne* 'tímárműhely' lehetett" [1996:290].

Ebben a dolgozatomban – terjedelmi okokból – nemcsak a példák számát kellett csökkentenem, hanem az egyes helynevekkel kapcsolatos vélekedéseket is általában vázlatosan fejthettem ki. Ezenkívül több, föltehetően szintén oszmán-török eredetű földrajzi név példaanyagának közlésétől és az elnevezés magyarázatától is el kellett tekintenem [ilyenek pl. a következők: *Ibrány, Jancsár, Karabuka, Karahomok, Kurbasa, Ozmánbük, Subasa, Tettye*].

Rövidítések

BMFN/I–II. = Baranya megye földrajzi nevei. Pécs, 1982.

HMFN/I–IV. = Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. MNyTK. 125. sz. Bp., 1970.; II. A füzesabonyi járás. MNyTK. 144. sz. Bp., 1975.; III. A hevesi járás. MNyTK. 145. sz. Bp., 1980.; IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. MNyTK. 181. sz. Bp., 1988.

KMFN. = Komárom megye földrajzi nevei. MNyTK. 169. sz. Bp., 1985.
SMFN. = Somogy megye földrajzi nevei. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974.
TMFN. = Tolna megye földrajzi nevei. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981.

Irodalom

BOGNÁR 1978 = Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. I. Jászkunság. Közzéteszi BOGNÁR ANDRÁS. Kecskemét–Szolnok.

INCZEFI 1960 = INCZEFI GÉZA: Szeged környékének földrajzi nevei. NytudÉrt. 22. sz.

KAKUK 1973 = KAKUK, SUZANNE: Recherches sur l' histoire de la langue osmanli des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. Bibliotheca Orientalis Hungarica XIX. Bp., Akadémiai Kiadó.

KAKUK 1996 = KAKUK ZSUZSA: A török kor emléke a magyar szókincsben. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23. Bp., Akadémiai Kiadó.

KÁZMÉR 1993 = KÁZMÉR MIKLÓS: Régi magyar családnevek szótára. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság.

KISS L. 1988 = KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp., Akadémiai Kiadó.

VASS 1972 = VASS ELŐD: Törökkoppány 1556. évi első adóösszeírása. In. Levéltári Évkönyv 3. Somogy megye múltjából. Szerk. KANYAR JÓZSEF. Kaposvár.

SZABÓ JÓZSEF

Mesterségnevek a történeti magyarország néhány településének mikrotoponimájában (XIV–XVI. század)

A belterületi helynevek különböző típusai között (város és falurészek nevei, közterületek nevei) szoros összefüggés mutatható ki. A közlekedésre szolgáló közterületek nevei (utcanevek) alakszerkezeti és jelentésszerkezeti egyöntetűségükkel kitűnnek ugyan a többi tulajdonnévfajta közül (J. SOLTÉSZ KATALIN: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979 89–90), motivációs lehetőségeik a helységnevekkel vagy a településrésznevekkel megegyezhetnek. A helységnevek és a belterületi helynevek egy részét pl. foglalkozást jelentő közszóra, mint alapra lehet visszavezetni.

Jelen dolgozat kizárólag mesterségnevekre visszamenő középkori német mikrotoponímák bemutatására vállalkozik.

Adataim a következő tájegységeken található városokból származnak: ALFÖLD: –, DÉLVIDÉK: –, DUNÁNTÚL: Sopron (Ödenburg), ERDÉLY: Beszter-

ce (Nösen), Nagyszeben (Hermannstadt), ÉSZAKI-KÖZÉPHEGYSÉG (Északi-hegy-vidék): –, FELVIDÉK: Basin (Bösing), Lőcse
(Leutscheu), Nagyszombat (Tyrnau). Összesen hat város.

A dolgozat rövidítéseinél a FNESZ[4] és a TESZ rövidítésjegyzékeit vettem figyelembe. Ezektől eltérő rövidítések esetén közlöm az adott mű adatait, majd a saját rövidítéseimet. Tanulmányomban mesterség alatt valamely ipari szakmát, főként a kézművesipar valamely ágát értem (l.Takács Béla: Mesterségek és foglalkozások a Bibliában. Bp., 1993.6.). A mesterségeket a következő csoportosításban elemzem:: agyagcsoport, bőrcsoport, élelmiszercsoport, fémcsoport (arany – ezüst-csoport), szeszcsoport.

Agyagcsoport

ném. Hafnergasse ma. 'Fazekas utca'

Bazin, 1601: P. Hafnergassen (Schram Ferenc: XVI–XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones" gyűjteményében. Bp., 1973–74.).

< ném. Hafner (nyj.) ma. 'fazekas, kályhás' (Halász: NMSz[3] 913.) Vö. 1158: Hafinare szn. 1388.: Haffener Vogtland-i szn. < kfn. havenære, hevenære, -er, hafner, hefner 'Töpfer' (Horst Naumann: Familiennamenbuch. Leipzig, 1989. 128. Továbbiakban: Naumann: FnB.) M: nem ismerjük.

Bőrcsoport

szász E. Risporgasse ném. 'Schusterberggasse' ma. 'Suszterhegy utca'

Nagyszeben, 1441: Risporgasse 1556: Reyβbargas, Rychsbargass, platea Rysper (Rácz Erich: Die siebenbürgisch-sächsischen Strassennamen als Quellen der Kulturgeschichte. Sibiu – Hermannstadt, 1934. 31–32, 78. Továbbiakban: Rácz: Str.)

< szász. E.: Reispərgass kfn.riu berg sp → sb kfn. Riuʒe, alt-riuʒe 'Schuhflicker' (Lexer: Taschenwb.[38] 4, 170). M: olyan meredek dombra felvezető utca volt, ahol a foltozó vargák piaci napokon sátraikat felállították (Rácz: Str. 31–32). Mesterségnév.

szász E. Ledrergasse ném. 'Lederergasse' ma. 'Timárok utcája'

Nagyszeben, 1592: Hinter der Mauren in der Ledrergassen, in der kleiner Ledrergassen (Pancratz Arnold: Die Gassennamen Hermannstadts. Hermannstadt, 1935. 26. Továbbiakban: Pancratz: Hermannstadt).

Nagyszombat, 1454: in der Ledrergass (Fejérpataky László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp.,1885. 143. Továbbiakban: Fejérpataky: MaVáSzá).

< ném. Lederer ma. 'tímár, cserzővarga' (Halász: NMSz[3] 2: 1127) kfn. lëderære 'gerber' (Lexer: Taschenwb[38] 123. M: Nagyszebenben a Ledererloch 1472-ig összekötő utcácska volt a Kleiner Ring és a Reispergasse között. Ahol a Ledererloch a Kleiner Ring-be torkollott keddi és pénteki napokon azok a szűcsök kínálták áruikat bódéikban, akik a Groβe és Kleine Lederergasse-ban laktak. (Pancratz: Hermannstadt 25,26.). A nagyszombati adat motivációját nem ismerjük. Vö. – Nagyszeben: 1592 (Szeben széke) ; Nagyszombat: 1454 (Pozsony m.).

Élelmiszercsoport

ném. Fleischergasse, Fleischhackergasse ma. 'Mészárosok utcája'

Lőcse, 1472: die halbe Fleischergasz 1580: in der fleischergasz (Kiadta: Bal Jeromos, Förster Jenő és Kaufmann Aurél: Hain Gáspár lőcsei krónikája. Lőcse, 1910–1913. I–III. 122, 125.).

Nagyszeben, 1462: Fleschergassen (Rácz 29).

Beszterce, 1602: bey fleschergasser Thürli (Rácz. 29–30)

Sopron, 1453: in der Fleischakergassen (Mollay Károly: Első telekkönyv. Sopron, 1993. XXXIV. Továbbiakban: Mollay: ElTk). 1480: Inn der Fleischer gassenn (Mollay: ElTk.1.) 1502: In der Fleischagker gassenn (uo.37.) 1524: in der fleischagkergassen (uo.60.) 1550: in der Fleischacker gassen (uo. 172). < ném. Fleischer ma. 'mészáros, hentes' (Halász: NMSz [3] 1:705), ném. Fleischhacker od. Fleischhauer (österr. für Fleischer Duden: Rechtschr [16] 140). M: Besztercén a Mészárosok utcája a városfal mellett vezetett. Ebben az utcában volt az a városkapu is, melyet veszély esetén a mészárosok védtek (Rácz. 29–30). Sopronban a hússzékektől az út a Mészárosok utcáján át a Fő térre vezetett. A legtöbb mészáros a Mészárosok utcájában lakott, ők egyúttal marha- és disznókereskedők is voltak (Mollay: ElTk. XXXIV). Vö. – Lőcse: 1472, 1580. (Szepes m.): Nagyszeben: 1462. (Szeben széke): Beszterce: 1602.(Beszterce vidéke): Sopron: 1453, 1480, 1502,1524, 1550. (Sopron m.).

Fémcsoport

ném. Schmiedgasse ma. 'Kovácsok utcája'

Sopron, 1400: in der Smygassen (Közli. HÁZI JENŐ: Sopron szabad királyi város története. I.rész I–VII., II. rész I–VI. Sopron 1921–1943 II/1: 145. Továbbiakban: Házi.) 1426: in der Smidgassen (uo. I/5: 36) 1453: in der Smidgassen (uo. I/4: 44) 1477: in der Smidgassenn (uo. II/1: 126) 1503: in der Smidgassenn (uo. II/1: 285) 1524: in der Schmidgassen (uo. II/5: 407) 153: in der Schmidgassen (uo. II/: 235).

< ném. Schmied ma. 'kovács' (Halász: NMSz [3] 2: 1710). M: A Kovácsok utcájának neve a várossáemelés (1277) előtti időre utal, amikor Sopron váraljának Kovács szerében fegyverkovácsok laktak (Mollay: ElTk. XXXV).

ném. Sporergasse ma. 'Sarkantyúművesek utcája'

Nagyszombat, 1454: in der Sporergass 1455: in der Sporergasse (Fejérpataky: MaVáSzá. 143–144.).

Nagyszeben, 1507: Sporergaszen 1776: platea calcariorum lat. calcariorum [artiflex] 'Sporenmacher, Sporer' (Rácz. 33) < ném. Sporer ma. 'sarkantyúműves' (Kelemen 2: 561). A 14. századtól kezdve a kovács mesterség egy terméket készítő művesei önállósulnak. Legtöbbje a mű nevéről kapta sajátos mesterség nevét (Bogdán István: Mestere volt egykor. Bp., 1984. 179. Továbbiakban: Bogdán: Mest.). M: Nagyszebenben a sarkantyúművesek laktak a Sporergasse-ban (Rácz 33), a nagyszombati hn.motivációját nem ismerjük. Vö. – Nagyszeben: 1507. (Szeben széke): Nagyszombat: 1454,1455. (Pozsony m.).

Arany-, ezüstcsoport

ném. Silbergasse ma. 'Ezüst utca, Ötvös utca'

Sopron, 1498: In der Silbergassen (Mollay: ElTk. 31) 1498: In der Sylbergassen (uo.32) 1499: in der Sylbergassen (Mollay Károly: Adalék Sopron régi helyrajzához. Sopr Sz. 1938. 263) 1514: In der Silbergassen (Mollay. ElTk. 52.) 1521: In der Silbergassen (uo.58) 1529: in der Silbergass (uo. 78) 1539: In der SYbergassen (uo. 109)

< ném. Silberschmied ma. 'ezüstműves, ötvös' (Halász: NMSz^3 2: 1780). M: 1836-ban a magyar jegyző Silber utca majd még abban az esztendőben Ötvös sőt Eötvös utcának nevezi el. Az utcában csak 1730-tól fogva lehet kimutatni ötvöst: Hüpfel Györgyöt, aki a műhelyét 1760. táján Coriáry János Miklósnak adta át (Csatkai Endre: A soproni utcanevek történetéhez. Sopr Sz. 1937. 64). Mollay Károly szerint az utcában ezüstművesek sohasem voltak (Mollay: ElTk. XXXVII). M: nem ismerjük.

Szeszcsoport

ném. Maltzergasse ma. 'Malátakészítők utcája'

Nagyszombat,1454: in platea dicta Maltczer gassen 1455: in der Maltczergassen (Fejérpataky: MaVáSzá. 143, 144).

< ófn, kfn. fn. malz < kfn. ige malzen < késő kfn. fn. melzer (Duden: Etym^2 436) < ném. Mälzer 'Brauarbeiter' (Duden: uo.), Malzer ma. 'malátakészítő, malátázó' (Halász: NMSz^3 2: 1287). Vö. malzen = mälzen ma. 'malátáz', Malzer = Mälzer ma. 'malátázó' (uo. 1311). maláta: 1792: 'mesterségesen csíráztatott gabona., főleg árpamag, amelyet elsősorban sör gyártására használnak; Malz' (TESz 2: 829). A sör malátából, komlóból élesztővel és vízzel erjesztés utján készített alkoholtartalmú ital. Az árpából nyernek malátát. l. ném. Malzbier ma. 'malátasör' (Emil Ulischberger: Sörivóknak való. Bp., 1982. 93).

A mesterségnévi alapra visszamenő német belterületi helynevek a 14. század végén jelennek meg adatgyűjteményemben. A 14. században még szórványosan 1–2 adat bukkan fel, a 15–16. században viszont ez a névtípus már igen gyakori. Hat település belterületi névanyagában a következő nyolc mesterségnevet sikerült kimutatnom: fazekas, kovács, malátakészítő, mészáros, ötvös, sarkantyúműves, tímár, varga. Ebből a nyolc mesterségből hetet a 13. század végén, azaz a céhesedés kezdete előtt, vagy jóval korábban már műveltek nálunk. A sarkantyúműves a XIV. század során válik ki a kovács mesterségből. (l. Bogdán István: Mestere volt egykor. Bp., 1984. 179; Kézművesek mestersége. Bp., 1989. 19–20). Valamennyi belterületi névadatom előtagja személynévi alapra is visszavezethető, kivéve ha a név keletkezésével kapcsolatban más helytörténeti körülmények nem játszottak közre. Legelterjedtebb a mészáros mesterségre utaló elnevezés, mely három tájegység négy településén (Beszterce, Lőcse, Nagyszeben, Sopron) fordult elő. Forrásaimban a legkorábbi adatot a XIV. század végéről a kovács mesterségre, míg a legkésőbbit a XVI. századból a fazekas mesterségre találtam. A történeti Magyarország területén a XIV–XVI. század között a német közlekedésre szolgáló közterületek nevében a -gasse névelem egységes és nem váltakozik a -straβe névelemmel. Az itt levont következtetéseket további források feltárásával lehet majd bővíteni.

VINCZE LÁSZLÓ

Néhány néprajzi szempont a pásztorkodás-állattartás helynévi anyagához

A táj és ember kapcsolata, a hagyományos *tájhasználat* és a népi *tájszemlélet* megismeréséhez a néprajz nem nélkülözheti a helynevek, elsősorban a települések határában ismert földrajzi nevek adatait, tanulságait. A ma divatos történeti ökológia lokális vizsgálatai jószerével elképzelhetetlenek a történeti helynevek nélkül, amelyekben leginkább kifejezésre jut az ember és az őt körülvevő táj organikus viszonya, nem utolsó sorban az ember tájátalakító tevékenységének hatása. Még akkor is igaz ez, ha a névtudomány művelői számos vonatkozásban rámutattak azokra a módszertani gondokra, amelyek megnehezítik e nevek kultúrtörténeti megfeleltetését, értelmezését (INCZEFI GÉZA 1962:33.skk.). Csak remélhetjük, hogy a nem túl távoli jövőben, a helynévi adatoknak olyan adatbázisa áll majd rendelkezésre, ami térben is időben egyaránt segíti számos gazdaságtörténeti/agrártörténeti és néprajzi jelenség elterjedésének és változásának értelmezését.

A hagyományos pásztorkodás és állattartás kutatása már számos módon hasznosította a helynevek tanulságait, igaz, elsősorban a lokális munkák elkészítése során. Közismert, hogy a helyneveink évszázadokon át megőrizték az egyes területeken élt állat- és növényfajták neveit (BOROS ÁDÁM 1931:438–441.). GUNDA BÉLA konkrét példák segítségével kapcsolta össze Erdély pásztoréletének históriáját és a helynevek tanulságait, ami meg is erősítette, hogy a pásztorkodás helynevekben is megőrződött szavai, különösen a pásztorépítmények egyes típusai a Kárpát-medence állattartásának táji és történeti formációit körvonalazzák (GUNDA BÉLA 1970:213–219., lásd még: FÖLDES LÁSZLÓ 1957:149–156., PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1993.). Jelen dolgozat csupán néhány néprajzi szempontot kíván bemutatni az állattartással-pásztorkodással kapcsolatos toponímia értelmezéséhez.

I. A tenyésztett háziállatok elterjedését a domesztikáció kezdete óta alapvetően befolyásolják a földrajzi feltételek, mindez a civilizáció története során a mezőgazdálkodás regionális típusaiban kristályosodott ki. Kimutatható az egyes háziállatok területi elkülönülése a Kárpát-medence tájai (és népei) vonatkozásában is, s a helynevek igen jelentős része éppen ehhez szolgál adatokkal.

1. A *kecske* a legkorábban háziasított állatok egyike, ami a neolitikum óta jelen van a Kárpát-medence népeinek gazdálkodásában (BÖKÖNYI SÁNDOR 1974:190., MATOLCSI JÁNOS 1975:160.). A magyarság történeti helynévanyagában a 13. századtól bukkannak fel a *Kecske, Kecskés* szóösszetételű alakok, amelyek még akkor is árulkodók, ha forrásainkban általában nem lehet elkülöníteni a személynévi eredetű előfordulásokat: pl. *Kechkes*: Tiszacsege, 1248. (Idézi: PAPP JÓZSEF 1967:141.), *Noghkechkes*: Erdély, 1256. (SZAMOTA-ZOLNAI 466.) stb. A magyar nyelvterületről általam kigyűjtött, kecske-összetételű helynevek egyértelműen bizonyítják, hogy a kecsketartás a Kárpát-medence hegyvidéki peremterületein volt elsődleges, a kecske a magasabb térszínek állata volt. A helynevek nagyobb számban is igazolják Gunda Béla korábbi felevetését: a kecskével kapcsolatos helynevek zöme kiemelkedő térszínek (*-hegy*, *-hát*, *-domb*, *-tető*, *-bérc*, *-orom* stb.) megjelölésére

szolgál, s jórészt olyan területeket jelöl, amiket csak az igénytelen kecske tartásával lehetett hasznosítani (GUNDA i. m. 214., VIGA GYULA 1980:227–237., VIGA GYULA 1981.). Néhány példa a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye területéről: *Kecske bércz* – Tornaszentjakab, 1863., *Kecske galya* – Tard, 1788., *Kecskehát* – Mikóháza, 1876., *Kecske hegy* – Pamlény, 1860., *Ketske hegyese* – Meszes, 1787., *Kecske kő* ~ *Ketske kő,* Tardona, 1789., 19. század vége, *Kecske oldal* – Nyékládháza, 18. század vége stb. Bizonyára a kecskék legeltetésére alkalmas területet jelölt Serényfalva határában a sajátos *Kozár ubocskája* helynév is (1839). (Adataimat a kéziratos helynévanyagot közreadó gyűjteményből vettem, a továbbiakban hívatkozás nélkül. Vö.: ROMÁN JÁNOS szerk.: 1977–1980.)

Gyakoriak a kecskével kapcsolatos helynevek a Kárpátok területén, s nagy számban bukkannak fel a mai Lengyelország hegyes vidékein is: pl.: *Kozla, Koziol, Kozina, Kozinka, Kozki, Kozy, Koziany, Koziawoda, Koziedoly, Koziebrody* stb. (WOLSKI, KRISZTOF 1976:131–132.). De hasonlóan gyakori volt a kecskével kapcsolatos helynévadás Szlovénia alpi jellegű vidékein is: pl.: *Kozarica, Kozarišče, Kozarje, Koza gora, Kozje, Kozlova gora, Kozlova sela, Kozlovec* stb. (NOVAK, VILKO 1961:652.).

A fentiek megerősítik történeti forrásainkat, melyek szerint a kecsketartás legnagyobb jelentőségre a – juhászattal közös – havasi tejgazdálkodásban tett szert, ami a vlach-jugú vándorpásztorok révén összekapcsolja állattartásunkat a kontinentális méretű vándorpásztorkodás vérkeringésével. A Kárpát-övezetben ez elsősorban a havasi pásztorkodást *(Alpwirtschat, Almwirtschaft)* jelenti, ami Dél-Erdély területén a mediterrán jellegű *transzhumáló* formákkal egészült ki (FÖLDES LÁSZLÓ 1968: 233. skk., SZABADFALVI JÓZSEF 1970.).

2. Ha nem is a kecskéhez mérhetően, de kimutatható a földrajzi meghatározottság, ill. annak helynévi vetülete a *szamár* tartásának kárpát-medencei históriájában is. Az antikvitás óta – különösen a Mediterráneumban – sokféle módon hasznosított háziállat a Balkánon és térségünkben utóbb a pásztorok segítőjeként volt ismert (BÖKÖNYI i. m. 304., MATOLCSI i. m.188.). A 13. századtól fellelhető hazai helynevekben is (pl.: *willa Zamard,* 1211., *Zamarvth,* 1269.). Elsősorban ezek az adatok jelzik azonban, – mivel a *Szamár* előtag a helynevekben főleg *-hegy, -kő, -domb, -kút, -bükk* (*-bik* vagy *bikk*) utótaggal társul –, hogy a jámbor négylábút a korábbi századokban a domb- és hegyvidéken főleg vízszállításhoz, nem ritkán vízkiemelők működtetésére, könnyebb fuvarokhoz, s a szőlőkben trágya, víz és permetezőszer szállítására is előszeretettel alkalmazták (VIGA GYULA 1982:448–462.). Területünkről csupán egyetlen adat őrzi emlékét: *Szamár bikk* – Sajómercse, 18. század vége.

3. Talán még az előzőeknél is kevesebb figyelmet kapott állattartásunk kutatásában a *bivaly*, igaz, jelentősége – a keleti nyelvterületet leszámítva – csekély volt. A *bivaly* összetételű helynevek már a 12–13. században is felbukkannak szórványosan Magyarország területén: pl. 1193: *Biwol,* 1246/1263: *Byolokol,* 1274/1340: *Buol*, stb. (PAPP ZSUZSANNA 1969:309.), a középkorban azonban jobbára az uradalmak, majorságok igavonó állata volt. Az előzőekhez hasonlóan, igénytelenségével magyarázható, hogy a 19. század folyamán elterjed tartása az erdélyi kisparaszti gazdaságokban is. A kalotaszegi falvak helynevei már a 18. század második

felében is a bivalytartásról árulkodnak (KÓS KÁROLY 1979:200–203.), s bár az élő névanyagban a mai Magyarország területén is számos helyen felbukkannak bivaly összetételű elnevezések, – leggyakrabban Somogy megyében –, a helynevek is a keleti nyelvterületen sűrűsödnek. Változatos az összetételük (*-állás, -erdő, -járás, -legelő, -rét, -tábla* stb.), de feltűnő a *Bivaly-fertő, -fürdő~feredő, -kút, -úsztató, -tó* nagy gyakorisága (*Bial heverés* – Tiszaszederkény, 1866., *Bival heverés* – Kesznyéten, 1859., *Bivaly heverő* – Szerencs, 1837). Mindez jól tükrözi a parasztembereknek a bivalyról való vélekedését is: számos történet szól arról, hogy a bivalyok, – akár a fogatot is magukkal rántva –, rohantak a vízbe, ha arra lehetőségük volt.

II. Természetesen a többi háziállat neve is előfordul helynévi összetételekben, s azokból nem csupán egy-egy település gazdálkodására, határának hasznosítására vonhatunk le adatokat, hanem az adott állatfaj tartásának formáira és gazdasági hasznára is. A néprajz számára azonban mégis érdekesebbek azok az adatok, amelyek a tartásmódra, a területhasznosítás formáira és azok változására, a pásztorkodás-állattartás üzemszervezetére világítanak rá. Mindezek persze a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye történeti helynévanyaga kapcsán is terjedelmesebb tanulmányt ígényelnének, így csupán a szerteágazó problematika néhány vonatkozását emelem itt ki.

1. Őrzik a helynevek a *legelőterületek* geográfiai adottságait, térszíni formáit, a legelő megszerzésnek módját, annak jogállását és hasznosítását. Utalnak a határhasználat rendjére, a legeltetésnek abban elfoglalt helyére, ill. az állattartás és a földművelés lokális kapcsolatára. Értelmezésük azért nehéz, mert a változásokat nehéz kihüvelyezni belőlük.

A Zempléni-hegység, a Bükk, ill. a Cserehát területén, a Sajó- és a Bódva völgyében felbukkanó *Tilos, Tilalmas* és ennek összetételekben is megjelenő formái (*-ally, -bérc, -erdő, -fark, -pást, -tető* stb) részben legelőterületre utalhatnak. Egyedül áll a *Juhász ortás* (Felsőregmec, 1862), ami inkább személynévi névi eredetűnek tűnik. Korai, több jelentésű, de az állattartáshoz is kapcsolódik a *Tanorok* (Nyiri, 1851., Pálháza, 1854), *Tanórok* (Litka, 1852) (Lásd: KNIEZSA SzlJsz., BALASSA IVÁN 1970:210–212.). Különös viszont a Függödön megőrződött *Csordakapu* (1862) helynév. Amíg forrásunkban a *Makkos* helynév csak egyszer fordul elő (Újcsanálos, 1858), addig – a Miskolc jelképévé vált hegyen kivül is – többször megjelenik az *Avas*: Bogács, 1834., Borsodgeszt, 1863., Csokvaomány, 1859. (*Avas allya* is), az *Avastető* (Bükkaranyos, 1861., Kelemér, 1852., Miskolc, 18. század vége), az *Avas fark* (Miskolc, 1817), a *Kis avas* (Edelény, 1837), a *Tölgy avas* (Kazincbarcika környéke, 18. század vége), az *Avaros lápa* (*Tard*, 1788), valamint – összetételekben – a *Havas* (*Kis havas* – Nagybarca, 1787., *Havas tetei* – Sajómercse, 18. század vége) (Vö.: BALASSA IVÁN 1973:296–305.).

Utalnak a nevek az egyes állatcsapatok által huzamosan legeltetett határrészekre: sokféle *Gyep, Pást,* a *Ménes bik, -kút, -laposa, – völgy, Csikó rét, Ló domb, Juh rét, Liba legelő, Csordás rét, Juhász lápa, Juhos nyilas*, a több állatfajhoz kapcsolódó *-járás* stb. Ebben a vonatkozásban különösen feltünnek a sertésnyájak mélyebb fekvésű, vízközeli legelői csakúgy, mint az erdős magaslatok makkos erdői (*Disznó berek* – Kács, 1872., *Disznó fenek, Disznós fenek* – Olaszliszka, 19. század első fele, *Disznó bércz, Disznó bércz völgye, Disznó bércz tava* – Tardona,

1789., *Disznó fészek allya, Disznóháló bércz* – Tornanádaska, 1808.) A *Borjú ~ Bornyú* összetételű nevek gyakorisága (*-gaz, -hát, -járás, -legelő,-szög,* stb.) mind a növendék jószág nagy gazdasági hasznát kifejezi, mind azt, hogy azokat tájainkon a gabona betakarítása után külön csapatokban legeltették. Egyértelmű az *Úsztató* (Meszes, 1787), *Juh úsztató* (Hejőpapi, 1870, Nemesbikk, 1864) és a *Juh fürösztő* (Gesztely, 1844) funkciója. A jószerével általános *Dellő ~ Déllő, Delelő,* egytagú és összetételekben is felbukkanó nevek éppen úgy a legeltető állattartás emlékei, mind a rendkívül gyakori, részben természetes, részben azzal komplementer mesterséges *Itató, Kút,* stb. A szinte általános *Bika rét, Bika legelő, Bika zug* stb. éppen úgy a közös pásztorlás emlékei, mint a *Csordás rét(je), Pásztor(ok) rétje* vagy a *Pásztor ház.*

2. Árulkodóak a pásztorkodás táji típusait illetően a jószág egybentartására, ill. védelmére szolgáló helyek és építmények helynevekben rögzült formái. Az elnevezések időrendjének bizonytalansága mellett gondot okoz azonban az építmények változatos elnevezése a népnyelvben, ami nem adekvát az állatok egybentartásának és védelmének objektumaival.

Forrásomban csak a Sajó völgyének településein és Dél-Borsodban fordul elő összetételekben a *-kert* (leginkább *Borjú-,* ritkábban *Juh-,* valamint – egy adatban, Ózdon – *Bacso-*), ami hasonlóan a Sajó mentén megjelenő *Szállás, -szállás* nevekhez, a jószágtartás több történeti korszakához, ill. formájához kapcsolódhatott (PALÁDI-KOVÁCS i. m. 155.). A Tisza mentén, Dél-Borsodban az *-állás* összetételek gyakoriak: főleg *Barom állás,* ritkábban *Gulya állás* vagy *Juh állás,* s különösen érdekes a Tiszaszederkény határában felbukkanó *Őszi állás* (1850).

Talán primitív veremólra utal a csupán Boldogkőváralján és Boldogkőújfaluban megjelenő *Disznóverem* (1857) helynév. Csak a Hernád völgyétől nyugatra fordul elő forrásunkban a *Akol ~ Akoly,* ritkábban önállóan, gyakrabban *Juh akoly,* máskor *Nagy-, Régi-, Föld-* stb szerkezetben. Mellette ritka a *-hodály* és a *-karám* összetétel, s csupán egy-egy helynevet találtam az *-ól* (*Ólak köze* – Ricse, 1864), az istálló (*Pál estálója* – Nekézseny, 19. század eleje), a jászol (*Jászol szeg* – Nemesbikk, 1777), és a *-szárnyék* (*Szárnyék fenek* – Mezőcsát, 1858) vonatkozásában.

Mindezekhez képest feltűnően gyakori helyneveinkben az állatoknak a földterület megtrágyázását (is) szolgáló egybentartására alkalmas *Kosár,* ill. az azzal kapcsolatos *kosarazás* előfordulása. Azt természetesen nem árulják el adataink, hogy rögzített objektumról, vagy mozgatható oldalú, a talajerő utánpótlását segítő építményről van szó. Két fontos megállapítás azonban a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kéziratos térképek adatai alapján is levonható az állatartó kosarakról. Az egyik az, hogy használatuk a 19–18. század folyamán ismert volt a történeti Borsod vármegyében is: egészen a Bódva, ill. a Sajó völgyéig, délen pedig a Bükkaljáig kiterjeszthető elterjedésük vonala. A másik tanulság funkciójuk vonatkozásában lényeges: bár a helynevekben a *Kosár* igen gyakran egytagú, vagy a földrajzi helyére, környezetére (*Kosár domb, -bérc, -völgy, Kosár sűrű, Kosár hely, Alsó kosárok, Felső kosárok* stb), ill. tulajdonosára *(Csiri kosár, Bende kosár)* utal az összetétel, számos alkalommal árulkodik a név a benne tartott állatokról. Bár leggyakoribb a *Juh kosár,* – Tornanádaskán (1808) *Birke kosár* –, ez az építmény térségünkben sem csak a juhászat tartozéka volt: vannak *Tehén kosár*

(Nagyhuta, 1893), *Gulya kosár (bércz)* (Dövény, 1788) és *Ménes kosár (bércz)* (Sajókaza, 18. század vége) adataink is.

Irodalom

BALASSA IVÁN
1970 Földrajzi neveink és a földhasználati módok. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF (szerk.): Névtudományi előadások, 209–213. Budapest, 1973 A legeltetés három műszava: *avas, avar, havas.* Magyar Nyelv LXIX. 296–305.

BOROS ÁDÁM
1931 Helynévmagyarázatok életföldrajzi jelentősége. Debreceni Szemle, 438–441.

BÖKÖNYI SÁNDOR
1974 History of domestic mammals in Central and Eastern Europa. Budapest

FÖLDES LÁSZLÓ
1957 A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében. Néprajzi Közlemények II. 149–156.
1960 Kosár ‚karám, ól'. Ethnographia LXXI. 437–453.
1968 Az erdélyi vándorpásztorok állatfajtái a XIX.század első felében. Műveltség és Hagyomány X. 231–246. Debrecen

GUNDA BÉLA
1970 Erdély pásztorélete a földrajzi nevek tükrében. KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF (szerk.): Névtudományi előadások, II. 213–219. Budapest

INCZEFI GÉZA
1970 Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Budapest

KNIEZSA ISTVÁN
1955 A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I–II. Budapest

KÓS KÁROLY
1979 A bivaly a kalotaszegi parasztgazdaságban. Eszköz, munka, néphagyomány, 197–277. Bukarest

MATOLCSI JÁNOS
1975 A háziállatok eredete. Budapest

NOVAK, VILKO
1961 Übersicht über Viehhaltungsformen und Alpwesen in Slowanien. FÖLDES LÁSZLÓ (hrsg.): Viehzucht und Hirtenleben, 647–662. Budapest

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA
1993 A magyar állattartó kultúra korszakai. Budapest

PAPP JÓZSEF
1967 Tiszacsege földrajzi nevei. Magyar Nyelvjárások XIII. 135–144.

PAPP ZSUZSANNA
1969 Állatnevek középkori földrajzi neveinkben. Magyar Nyelv LXV. 307–311.

ROMÁN JÁNOS (szerk.)
1977–1980 Földrajzi nevek a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár kéziratos térképein. Borsodi Levéltári Füzetek 6–9. Miskolc

SZABADFALVI JÓZSEF

1970 Extenzív állattenyésztés Magyarországon. Debrecen
SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA
1902–1906 Magyar oklevél-szótár. Budapest
VIGA GYULA
1980 Helynévi adatok a magyar kecsketartáshoz. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX. 227–237. Miskolc
1981 Népi kecsketartás Magyarországon. Miskolc
1982 Szamártartás Magyarországon. Ethnographia XCIII. 448–462.
WOLSKI, KRISZTOF
1976 Z dziejów hodowli kóz na ziemiach Polski. Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie VI. 127–165. Krakkó

VIGA GYULA

Mező András *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz* című kötetének szatmári vonatkozásai

Nemrég vehettük kézbe az életének 60. évfordulójához érkező szerző régi, új könyvét (Nyíregyháza, 1999). Ünnepeltünk a kötet bevezetésében ír arról a névtanosoktól is jól ismert tényről, hogy ezt a munkát az 1982-ben megjelent A magyar hivatalos helységnévadás (Bp. 1982) adatbázisának, kiegészítő kötetének szánta, hiszen miként ott írja: „Az Adattárban nem foglalkoztam a névadásbeli eljárások értékelésével, e könyvben pedig a névadási folyamat adatait hagytam el" (i. m. 25, lábjegyzet). (Zárójelben jegyezném meg, hogy talán célszerű lett volna a korábbi említések miatt a kötet címében is meghagyni az *adattár* szót. Persze tudom, a végleges cím tematikai megszorítást is jelent.) A könyveknek megvan a maguk sorsa. Vonatkozik ez Mező András adattárára is, hiszen különböző, itt nem részletezendő okok és a szűkös megjelenési lehetőségek miatt a magyar hivatalos névadás történetének ez a felbecsülhetetlen értékű krónikája csak az idén láthatott napvilágot. Jobb későn, mint soha – mondhatnánk kis malíciával. Valában, ha a lényegre koncentrálunk, joggal mondhatjuk – nemcsak az ünnepelt iránti tisztelet okán –, hogy ismét egy hézagpótló munka látott napvilágot a hazai névtudomány jeles képviselőjének tollából. E sorok írójának külön is örömére szolgált, hogy egykori helynévgyűjtő terepmunkájának falvaihoz kapcsolódóan igen értékes adatokra talált Mező András könyvében. A szerző ugyanis a hivatalos névváltoztatás folyamatának dokumentumait a lehető legteljesebben igyekezett összegyűjteni a levéltáraknak, egyéb kiadványoknak, helységnévtáraknak, a Magyar Közlönynek stb. a gondos áttanulmányozásával (Adatok 6). (De jó is lett volna, ha a szatmári helynévgyűjtemények megszerkesztésekor támaszkodhattunk volna erre az imponáló gazdagságú anyagra!)

Mielőtt azonban annak felvillantására vállalkozom, miről tájékoztat bennünket Mező András munkája a szatmári járások (a Csengeri, Fehérgyarmati, Mátészalkai, Nyírbátori) településneveinek vonatkozásában, utalok néhány elméleti jellegű kérdésre is, melyeknek megfogalmazását éppen Mező Andrásnak köszönhetjük. A helységnévadásról szóló monográfiájának A hivatalos név a földrajzi nevek körében című fejezetében a szerző egyértelművé teszi a korábbi szakirodalomban meglehetősen kusza képet mutató fogalomhasználatot (26–49). Vizsgált településneveim egy része a mesterséges nevek csoportjához tartozik, azon belül is a hatósági nevek köréhez. Ide Mező András alapján azokat a neveket soroljuk, amelyeket részben vagy teljesen valamely jogi testület tudatosan, elnevező, elkülönítő szándékkal alkotott meg. Miként írja: „A név keletkezésének síkján tehát nem hatósági név a *Debrecen,* mert évszázadokkal ezelőtt valamely, ma már ismeretlen közösség természetes módon teremtette, de az a *Baktalórántháza,* a *Kál-Kápolna,* a *Nyírkércs* és a *Rákóczi Ferenc utca.* Az utóbbiak közül az első háromban a hatóság részleges névteremtő munkája figyelhető meg, mert természetes névhez rendelt hozzá egy megkülönböztetőt, a negyedik esetben viszont már teljesen a saját önkénye szerint választott jelölőt az objektumnak" (Hiv. 34). – A névhasználat síkján a szerző népi (közösségi) és hivatalos nevek csoportját különíti el. Korábban itt is terminológiai zavar volt, hiszen „kutatóink úgy látszik, nem tettek különbséget a név keletkezésének és használatának síkja között, hanem az egyikre tartozó fogalmakat a másik kategóriáira is alkalmazták és fordítva. Azonosították a mesterséges neveket a hivatalosakkal, a természetes neveket a közösségiekkel, pedig nem azonosak: nem minden mesterséges név válik hivatalossá (pl. a fiktív nevek, a nem jogi személyektől származó nevek), másrészt hivatalos neveink között számos olyan van, amelyet eredete alapján a természetes nevek csoportjába sorolunk" (pl. *Debrecen, Győr* stb.) (Hiv. 39). Majd gondolatmenetét így folytatja: „A rendszeren kívül maradtak a kihalt nevek, valamint a fiktív nevek, ezeket ugyanis csak a keletkezés síkján ragadhatjuk meg, mivel egykori esetleges használatukról nincsenek tapasztalataink, illetőleg a fiktív nevekről tudjuk, hogy sohasem használták őket" (41).

A hivatalos településnevek országos szintű rendezésének kérdését több mint egy évszázaddal ezelőtt az 1898. évi IV. törvénycikkben fogalmazták meg, amely településneveink gondozására létrehozta az Országos Községi Törzskönyvbizottságot. A Törzskönyvbizottság 1954. évi megszüntetéséig hatalmas iratmennyiség gyűlt össze, ezeknek az elcsatolt területeknek az anyagát az Országos Levéltárban, a mai Magyarországra vonatkozó adatokat pedig a Központi Statisztikai Hivatal levéltárában őrizték.

Mező András adattára a központosított hivatalos névadás tevékenységét szemlélteti, vagyis azokat a beavatkozásokat tartalmazza, amelyeket törvényes úton az e joggal felruházott legfelsőbb közigazgatási (stb.) hatóság hajtott végre. A szoros betűrendbe szedett névcikkek többsége a helységnévrendezésre vonatkozik, más részük pedig még a rendszertelen beavatkozásokat mutatja be 1873-tól, az első hivatalos helységnévtár kiadásától a helynevek általános rendezéséig. A változatlanul hagyott nevekről a szerző nem készített szócikkeket, csak akkor, ha a községi képviselő-testület vagy megyei törvényhatósági bizottság mégis a korábbi név megváltoztatását kívánta, de a Törzskönyvbizottság ezt elutasította. A nevek végleges formájának kialakításában, miként munkájának előszavából (i. m. 7) meg-

tudjuk a községi elöljáróság (K), a megyei törvényhatósági bizottság (M), illetőleg valamely járási vagy megyei tisztségviselő (körjegyző, főszolgabíró, alispán) által a település számára előzetesen kért nevet közli a változtatási kérelem indoklásával és benyújtásának évével (ha ezekről a források tájékoztatnak). Ha csak a község részéről érkezett a változtatásra javaslat, ilyenkor a szokásos rövidítéssel nem utal erre. A 3. pontban a bizottsági tagok, a felkért szakértők (esetleg szakértői testületek, társaságok) és az Országos levéltár (OL) javaslatai következnek. Az eredeti név, a címnév fenntartására vonatkozó véleményt a tilde (~) jelöli, az ismétlődő névjavaslatot az egyenlőségjel (=) fejezi ki. Az ötletek indoklását (ha van) rendszerint zárójelben közli, az eredeti szöveget feloldotta, tömörítette. Ha mégis eltért ettől, akkor a forrásbeli indoklást vagy annak valamely részét idézőjelbe tette (i. m. 7).

Ezek előrebocsátása után most már valóban nézzük a szatmári adatokat! Több település nevével kapcsolatban (viszonylag) egybehangzó volt a Törzskönyvbizottságnak és a községi képviselő-testületnek a véleménye. Pl. Nyírbogát nevénél a bizottság a korábbi *Bogát* helyett a tájegységhez tartozást kifejező *Nyírbogátot* javasolta (i. m. 57). Ilyen egyöntetűséggel lett *Pilisből Nyírpilis* (i. m. 300), *Parasznyából Nyírparasznya* (i. m. 246), *Mihálydiból* pedig *Nyírmihálydi* (i. m. 246), *Csécséből Tiszacsécse, Tatárfalvából Szamostatárfalva* (i. m. 383), *Sályiból Szamossályi* (i. m. 331). *Gyulajból,* bár a helyi hatóság mindent elkövetett az eredeti név megőrzéséért, végül mégis *Nyírgyulaj* lett (133–4).

A szerző nemcsak az egyes községegyesítések tényét és idejét regisztrálja (pl. 1906: *Cégény + Dányád = Cégénydányád.* Adatok 74), hanem azt is, hogy mikor történtek a szétválások. Egyes települések többször is próbálkoztak a számukra legjobb megoldással, így vidékünkön például *Tunyogmatolcs* egyesült község 1957-ben részeire bomlik szét, 1961-ben azonban ismét egyesül (i. m. 397). A település azóta is ebben a keretben éli az életét. De ellenkező előjellel ide sorolhatjuk *Mérk* és *Vállaj* esetét is. A két szomszédos „sváb falu" a hivatalos szervek nyomására 1950-ben *Mérkvállaj* néven egyesült, majd 1955-ben a vállajiak kérésére ismét különváltak, és azóta is önálló települések (i. m. 407).

Mező adattárából megtudjuk azt is, hogy *Túrricse* miként jutott a nevéhez. Az egyik bizottsági tag (Kovács) *Kisricse* néven akarta anyakönyveztetni, mert kisebb, mint a zempléni *Ricse.* Truskovszky a *Sárhátricse* nevet javasolta, mert a Sár patak mentén fekszik. A községi és megyei elöljáróság a *Túrricse (Turricse)* nevet javasolta, mert a Túrháton fekszik (323). Ismeretes, végül ez lett a település hivatalos neve. *Istvándi*nak a községi képviselő-testület a megyéhez tartozás kifejezéseként a *Szatmáristvándi* nevet akarta adni, szerencsére azonban a *Túristvándi* nevet szavazta meg számára az Országos Községi Törzskönyvbizottság (i. m. 158). Nábrád nevénél felmerült a *Magyarnábrád* névforma, azzal az indoklással, hogy neve megkülönböztető nélkül összetéveszthető a Szilágy megyei *Náprád* nevével. Szerencsére azonban elvetették a javaslatot (i. m. 256). Nyírvasvári tudálékos körjegyzője a falu nevének a *Nyírvasvár* formát javasolta, azzal az indoklással, hogy az *-i* végződés magyartalan. Ez sem talált a bizottság részéről meghallgatásra, azzal az indoklással, hogy ez „magyaros, gyakori névtípus" (i. m. 277). A Nyírbátori járásban található *Derzs*nek a Törzskönyvbizottság jegyzője, Kovács Alajos a

Kiesderzs vagy *Kövesderzs* nevet javasolta, annak alapján, hogy a régi neve *Kyusderzs* volt, Márki Sándor történész ugyancsak a régi adat alapján a *Kiesderzset.* De felbukkant a *Derzse* név is (Pfendesach Béla százados javaslata), végül a mai *Nyírderzs* győzött (i. m. 89). *Angyalos* a *Szamosangyalos* nevet kapta. Itt azonban a *Csengerangyalos* is felbukkan javaslatként (Márki) mint a járáshoz tartozás kifejezője (i. m. 29), *Sima* mai *Csengersima* neve mellett előfordul a *Szamossima* javaslat is (Kovács) (i. m. 336), *Gyügye* nevénél a *Szamosgyügye* is felmerült (Pfendesach, OL), azzal az indoklással, hogy a település neve összetéveszthető a Hont megyei *Gyügy* helyragos alakjával. Kérnél pedig a mai *Szamoskér* mellett a *Nyírkér* (Kovács) is szerepel, mert közel van a Nyírséghez. *Parasznya* ekkor lett *Nyírparasznya* (i. m. 294). *Gebe* a lakosság kérésére (sajnos) megkapta a *Nyírgelse* nevet (i. m. 276). Ismeretes, a lakosság kissé becsmérlőnek érezte a falu eredeti nevét, mert azt tévesen a *gebe* sovány (ló) szóhoz kapcsolta (SzabSzatm. 89, FNESz.). *Nagyhódos* és *Kishódos* nevének megállapításában eleinte a helyi kiejtést akarták figyelembe venni: *Nagyhodos, Kishodos,* de végül a mai hivatalos névformát fogadták el, elszakítva ezzel a nevet etimológiai alapjától. A két község neve ugyanis a helybeliek és a környező falvak lakóinak körében ma is *o*-val hangzik. (vö. *Hodász).* Ez valószínűleg ómagyar kori ejtésmódot őriz: a *hód* szó magánhangzója eredetileg rövid volt, csak a hangsúly hatására nyúlt meg (vö. TESz.: hód). A korai adatok is ezt az ősi ejtésmódot tükrözik. Nagy kár, hogy a végül hivatalos névformává tett *-hódos* írásmóddal a hivatalos név szembekerült a régi népi névvel (KÁLNÁSI ÁRPÁD – SEBESTYÉN ÁRPÁD, A Csengeri járás földrajzi nevei. Debrecen, 1993. 218, 288). *Ököritófülpös* is több lépcsőn keresztül jutott mai hivatalos nevéhez. Pfendesack és az OL a folyó melletti fekvése miatt a *Szamosökörítót* javasolta, a község pedig a megyéhez tartozást jelölő *Szatmárökör-itót.* 1908 és 1950 között ez utóbbi volt a település hivatalos neve. Mai nevéhez az 1950-ben történt egyesítéssel jutott (Adatok 290).

Végezetül két településről bővebben is szólnék: Az egyik *Cseke,* a mai *Szatmárcseke.* Felmerült javaslatként a *Mezőcseke* név. Ugyanakkor elutasították a *Tisza-* előtagot, mert könnyen összetéveszthető lenne *Tiszacsegével.* Felvetődött a *Kölcseycseke* is, mert Kölcsey Ferenc itt van eltemetve. Ezt is elvetik, hiszen közel van hozzá *Kölcse,* a kettő így könnyen összetéveszthető lenne (i. m. 79). Más szempontból érdekes *Nyírcsászári* neve. Itt a helyi hatóság sajátos logikája az érdekes számunkra. Endrédy József körjegyzőt idézve: *Nyírcsászár* (!) vagy *Nyíricsászár.* Majd megjegyzi, hogy a falu mai neve melléknévszerű, a „magyar nép tiszta kiejtésével ellentétes érzékű neveket alkalmasnak nem tartom, s nem találom: de az ilyen grammatikai dissonantiát a korlátolt értelmű népnek megmagyarázni már azért sem lehet, mert azt mondja: akkor más pecsétnyomók kellenek! Mintha így nem másat fognának kapni?!" A végül elfogadott *Nyírcsászári* „megfelel a magyar nyelv természetének" (276).

Mező András kötetében nemcsak a szatmári megyerésznek, hanem más országrészeknek, településeknek a vonatkozásában is ezzel a gondos anyaggyűjtésre épülő adatolással találkozhatunk. Összeállítása – miként a szerző szerényen megfogalmazza – teljesíti a Történeti helységnévtár „szerkesztési elveiben meghatározott bizonyos követelményeket", egyúttal egyelőre részben (közbevetőleg jegyezném meg, alighanem véglegesen) pótolja a Történeti helységnévtárat. Legújabb

kötetében a hazai névtudomány jeles képviselője maradandó emléket állít a száz évvel ezelőtt életre keltett Országos Községi Törzskönyvbizottság működésének. Műve emellett a magyar polgárosodás egyik jelentős tényezőjének (állomásának), a településnevek hivatalos rendezésének is páratlan értékű dokumentuma.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

Mikor keletkezett a Hársfalva név? Sztripszky Hiador levele Hodinka Antalhoz*

Sztripszky Hiadort (1875–1946) magyar és ruszin néprajzosként[1], bibliográfusként[2] és irodalomtörténészként[3] tartja számon a tudományos közvélemény, nyelvészeti tevékenysége kevésbé ismert[4]. Életének kolozsvári korszakában – (1897–1908 között) a kitűnő képzést nyújtó Ferenc József Tudományegyetem, majd a kolozsvári múzeumok falai között formálódtak ki tudományos érdeklődésének legfontosabb területei. Már korábban felfigyeltünk arra, hogy a Kolozsváron tanultakat közvetlenül hasznosította, adaptálta a kárpátaljai ruszinokra vonatkozó néprajzi és könyvészeti témájú műveiben. Meggyőződésem szerint a kolozsvári tanulmányok, a kolozsvári tudományos iskola szemlélete egy életre szólóan meghatározta Sztripszky nyelvészeti munkásságát is.

A korabeli kolozsvári filológus körök szerint „a nyelvész tanulmányának legfontosabb tárgya a népnyelv". A népélet és népnyelv együttes tanulmányozása Erdély székvárosában ívódott Sztripszkybe, akit élete végéig foglalkoztattak nyelvészeti kérdések. A ruszin határ- és helynevek gyűjtésének programja is Kolozsvárott fogalmazódott meg Sztripszkyben[5], aki a korabeli magyar nyelvészeti irodalomban honos *határnév* műszót a korabeli ruszin és részben az orosz nyelvben is elterjesztette[6].

---

* A postai levelező lapra írott levél lelőhelye. MTA Könyvtára Kézirattár. MS 6262/29. Vö. Függelék.

[1] Vö. Magyar Néprajzi Lexikon. V. Bp. 1982. 118.; UDVARI ISTVÁN – VIGA GYULA: Sztripszky Hiador és négy levele Herman Ottóhoz. Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXXVII–XXXVIII. Miskolc, 1999; UDVARI ISTVÁN: Sztripszky Hiador a budapesti Néprajzi Múzeumban. Kárpátaljai Szemle. VI. évf. 1998. 3. sz. 22–23.

[2] Vö. BORSA GEDEON: Sztripszky Hiador. A Könyvtáros. IX. 1959. 4. sz. 263–266; UDVARI ISTVÁN: Adatok Sztripszky Hiador munkásságáról. Könyv és Könyvtár XX. Debrecen, 1998.

[3] Vö. Magyar Irodalmi Lexikon. III. k. Bp. 1965. 284.; Új Magyar Irodalmi Lexikon. III. k. Bp. 1994. 2023.

[4] Elhalálozásáról a hazai tudományos folyóiratok közül csak a Magyar Nyelv emlékezett meg: „Alapító tagjaink közül elhunytak... Sztripszky Hiador ny.miniszteri tanácsos, folyóiratunk érdemes munkatársa." MNy. 42: 88.

[5] Az Erdélyi Múzeum, az Erdély és Erdély Népei című periodikák rendszeresen közöltek földrajzi neveket. Vö. pl. KELEMEN LAJOS: Erdélyi határ- és helynevek. Erdély Népei. IV. évf. 1901. 2. sz. 26–31.

[6] SZTRIPSZKY HIADOR: Hdi dokumenti sztarsej isztoriji Podkarpatszkej Ruszi? O mezsevich nazvanyijach. [Hol találhatók a Kárpátaljai Ruszinföld legrégibb történetének forrásai. A határnevekről]. Uzshorod, 1924. Sztripszkynél a mezsevije nazvanyija (= határnevek, helynevek) a ruszin

Sztripszky nyelvészeti munkássága a következő területekhez kapcsolódik: névtan; a ruszin írásbeliség és emlékei; alkalmazott nyelvészet.

Sztripszky Hiador egyik késői munkájában helynévgyűjtő tevékenységét a következőképpen értékelte: „Mint egykor Cato Carthagoról, én is ismételten hajtogatom: állapítsuk meg a helységnevek pontos alakját és gyűjtsük össze a faluk határában lévő dűlőneveket. Ezekből Magyarország egy darab földjének történetét fogjuk megismerni."[7]

Sztripszky Hiador a munkács-egyházmegyei schematizmusokról és a ruszin helységnevekről írott dolgozatában fejtette meg a Nelipina falunév eredetét, megállapítva, hogy az nem függ össze a lipa = tölgy szóval, hanem egy Nelipa = csúnya, nem szép személynévvel. Igy fogalmaz: „Tehát, ahogy a Buštino falu ruszin neve Bustya nevű ember emlékét őszi, ugyanígy a Nelipino névben is egykori Nelipa nevű személy nevét kell látnunk."

Figyelt arra is, hogy a magyar Hársfalva névalak tudatos magyarítás eredményeként keletkezett, melynek során a ruszin Nelipino tövét tévesen összefüggésbe hozták a ruszin lipa – hársfa szóval. Sztripszky szerint a schematizmus szerkesztője ... „kiragadta tehát a név közepét, a lipi szótagokat, ebben valahogy a hársfa ruszin nevét sejdítette (lipa) és mindjárt kész volt a jelentés megállapításával. Hát ez tisztára filológiai hamisítás."[8] A Hodinka Antalhoz 1942 őszén írott levélből látjuk, munkács-egyházmegyei schematizmusok adatai alapján kísérletet tett a Hársfalva név keletkezési idejének megállapítására is. A hiányosan rendelkezésére álló schematizmusok alapján arra a következtetésre jut, hogy a Hársfalva név 1848–1858 között keletkezett. A munkács-egyházmegyei schematizmusokat átnézve[9], megállapítható, a Hársfalva név schematizmusban 1845-ben jelenik meg először. Az adatot Legeza Atanáz parókus szolgáltatta. Legeza Atanáz görög katolikus papcsalád sarja a Zemplén vármegyei Kolonica községből 1844-ben került a beregi főesperesség szolyvai alesperesi kerületében fekvő Nelipina parókiájára.

Az 1847-es schematizmus ismét csak Nelipinát ír. A következő, 1856-os schematizmusban újra megjelenik a Hársfalva névalak. Ekkor Legeza Atanáz már egyházkerületi jegyző, 1859-től haláláig pedig kerületi alesperes és tanfelügyelő[10]. Legeza Atanázt tekinthetjük talán a Hársfalva falu-névadójának, de teljes joggal egyik, meghonosítójának és elterjesztőjének. A Hársfalva falunév keletkezhetett a

---

chotarnije nazviszka (= határnevek, helynevek) kifejezés orosz megfelelője, mely alatt makro- és mikrotoponimiai anyag értendő. Ld.az e művében többször szereplő szinonimikus kifejezést: chotarnija ili mezsevija nazviszka. A mezsevija nazvanyija szakszót helynév jelentésben Sztripszkytől átvette a kárpátaljai ruszinok orosz származású kutatója, ALEKSZEJ PETROV is. Vö. Karpatoruské pomistní názvy. Karpatorusszkija mezsevija nazvanyija. [Kárpátorosz helynevek] Praha, 1929.; Vö. MNy. 39: 386.

[7] Vö. Egyházi schematizmusaink és a helységnevek. Zorja-Hajnal. III. Ungvár, 1943. 225. Sztripszky e dolgozata a Hodinkához írott, alább közzétett levele után készült.

[8] Uott. 215–216.

[9] Ezek teljes bibliográfiáját ld. uott. 210–214.

[10] Legeza Atanáz (1811–1866) lengyelországi eredetű papcsalád sarja, Turjavágáson született, ungvári gimnáziumi tanulmányokat követően Nagyszombatban végezte a teológiát. 1836-ban szentelték pappá. Hársfalvára kerüléséig (1844) Kiskolon (Kolonica) parókusa volt. Vö. LEGEZA LÁSZLÓ – LEGEZA TIBOR: A Ligeza – Legeza család története. Bp. 1997. 84–85.

Schönborn uradalom[11] tisztviselőinek körében is. Ezért a pontosabb kronológia érdekében hasznos lenne az uradalom levéltári anyagát is vallatóra fogni.

FÜGGELÉK

Méltóságos Dr. Hodinka Antal[12] egyetemi tanár urnak
Budapest VI.
Bencúr utca 5. I.

B(uda)pest, 1942. okt.14.

Dorohîj d'ad'ku Toni[13]!

Nazva sela Nel'ipîno cimen[14] kész a dolgozatom. Rájöttem, munka közben, hogy a Hársfalva név félreértésen alapuló fordítás és pedig népetymologiai alapon a lipa[15] elmagyarázásával; ráadásul pedig egészen fiatal ujkori ez a magyar név. Az 1773. évi Lexicon locorum[16] Hársfalvát még nem ismeri, 1808-ban Lipszky[17] is, 1840-

[11] A Schönborn uradalomról ld. SAS ANDOR: Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán. A munkácsi Schönborn-uradalom-uradalom társadalmi és gazdasági viszonyai a XIX. század első felében. Pozsony, 1955.

[12] Hodinka Antal (1864–1946) akadémikus, a hazai szlavisztika uttörője, a Kárpátaljai Tudományos Társaság első elnöke. Ld. róla. Hodinka Antal – a ruszin történelem kutatója. In: Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. Vasvári Pál Társaság Füzetei 9. Nyíregyháza, 1992. 37–48; Hodinka Antal emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére. Nyíregyháza, 1993; CSATÁRY GYÖRGY: Zorja – Hajnal. A Kárpátaljai Tudományos Társaság. Beregszász – Budapest, 1995.

[13] A ruszin nyelvű megszólítás jelentése: Kedves Tóni Bátyám!

[14] A ruszin nyelvű dolgozat címe: Nelipina falu neve. Nem találom nyomát, hogy megjelent volna.

[15] lipa = hársfa

[16] Magyarország helységneveinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Kiadja a Magyar Békeküldöttség. Bp. 1920. A vármegyei adatszolgáltatáson alapuló helységnévtár. Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött kéziratos változatát 1891-től rendszeresen használta Petrov Alekszej pétervári orosz kutató, aki a Lexicon alapján 1911-ben a „magyarorosz" – ruszin nyelvhatárról egy tekintélyes kötetet jelentetett meg. Vö. PETROV A.: Pregyeli ugroruszkoj recsi v 1773 g. po officialnim dannim. Materijali dlja isztoriji Ugorszkoj Ruszi. VI. k. Sz. Peterburg, 1911. A magyar békeküldöttség által, a Magyar Országos levéltárban őrzött eredeti példány alapján, kiadott Lexicon bevezetőjében Petrov említett művére több utalás is történik. A történeti Magyarország néprajzi térképéről és Szlovákia történeti demográfiájáról írott munkájában Petrov már a nyomtatott Lexicont használta, melyet korrekt, pontos, hiteles forráskiadásnak tartott. Vö. PETROV A.: Národopisná mapa Uher podle úredního Lexikonu osad z r. 1773. Praha, 1924; PETROV A.: Prispevky k historické demográfii Slovenska v XVIII–XIX. století. Praha, 1928.; Vö. még, HAJDÚ MIHÁLY: Az 1773. évi helységnévtár név-végmutató szótára. Bp. 1987.

[17] Lipszky térképeiről ld. PAPP-VÁRY ÁRPÁD: Mit adott a magyar térképészet hazánknak és a világnak? Frisnyák Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, 1996. 239–248; UŐ.: Lipszky János élete és életműve. Frisnyák Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, 1998. 235–241.

ben Fényes Elek[18] is csak Nelipináról tud. A Nemzeti Múzeumbeli 1814.évi munkácsi schematismus[19] (Catalogus!) Nelyipina alakban ismeri, helyesen, lágy lyhanggal, ami mutatja, hogy a rutén név nem függ össze a lipa – hársfa szóval, hanem a Nelyipa személynévvel[20]: ahogy babino pole, úgy lett Nelyipából Nelyipino szelo[21]. Az 1847. évi munkácsi schemat(ismus) is Nelipinát ír, Hársfalva nélkül még, de már az *1859. éviben* előjön a Hársfalva név is. Tehát 1848–1858 között keletkezett a magyar név !! A N(emzeti) Múz(eum)ban csak az 1814. és 1859. évi schem(atizmus) van, e két év közti időből semmi sincs, pedig pontosan szeretném tudni: melyik évi schematizmusban szerepel legelőször a Hársfalva név[22]. Ezért írtam a püspöki titkárnak, de a huncut nem válaszol. Most tehát arra gondolok, jó volna, ha Te irnál a püspöknek: szorítsa rá Murányi titkárt[23] vagy akárki mást a schematismusok átnézésére. Ha ezek együtt vannak a püspöki könyvtárban, akkor az egész 1/4 órai munkát jelent az illetőnek. Ird meg Sztojkának[24], hogy a N(emzeti) Múzeumban nincs mód a dolog megállapítása, ezért hát csak a püspök intervenciója segithet. Daj Ti Bozse zdorovlya i jomu! Tvuj Jador[25].

(PS.) A N(emzeti) Múzeumban nincs, de nekem meg van az 1847. évi schematizmus. Eszerint a Te nagyapád Michaël Hodinka parochus volt NAZ – HOLYATIN (MAJDAN) nevű községben, matricula ducitur ab 1804, schola nulla N(ume)rus animarum in matre 568, in Bisztra 342 cum eccles(ia) lignea anno 1813 aedificata; in Rudavetz 214, in Kusbey 123[26]. Ugyanakkor az én nagyapám Michaël Sztripszky parochus in Köblér (Kibraly), cantor una docens Michaël Szembery, proles scholares 12, a gajdosi filiában docens Michaël Derevjánka proles schol(ares) 5[27]. Kultúra!

UDVARI ISTVÁN

---

[18] SZTRIPSZKY FÉNYES ELEK: Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1836–1840. c. művére gondolhatott. FÉNYES Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. c. műve sem ismeri a Hársfalva nevet (A szótár, nyilván elírás eredményeket Abaújba helyezi Nelipinát).

[19] Vö. Catalogus Venerarabilis Cleri Almae Dioecesis Munkatsinensis (Kassa), 1814.

[20] Sztripszky helyes magyarázatot adott. Vö. KISS LAJOS: FNESz. Bp. 1988[4] 572.

[21] Sztripszky erről részletesebben ír az Egyházi schematizmusaink és a helységnevek (Zorja – Hajnal. III. Ungvár. 1943. 206–228) c. cikkének 215–216 oldalán.

[22] A Hársfalva név az 1845. évi munkács-egyházmegyei schematizmusban jelenik meg először. Adatszolgáltató s talán névadó Nelipina-Hársfalva parókusa: Legeza Atanáz.

[23] Murányi Miklós püspöki titkár (1911–1979). Vö. BENDÁSZ ISTVÁN – BENDÁSZ DÁNIEL: Helytállás és tanúságtétel. A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai. Ungvár–Budapest, 1994. 75–77.

[24] Sztojka Sándor (1890–1943) munkácsi püspök. Vö. ILNICZKY SÁNDOR: †.Sándor püspök. Zorja – Hajnal. III. Ungvár, 1943. 564–569.

[25] A levél ruszin nyelvű befejező részének jelentése: Adjon az Isten Neked és neki egészséget! A te Hiadorod.

[26] A latin szöveg jelentése : anyakönyvet 1804-től vezetnek, iskola nincs lélekszám – az anyaegyházban 568; az 1813-ban épült fatemplommal bíró leányegyházban Bisztrán 342; Rudavec filiában 214; Kusbijban pedig 123 lélek.

[27] Jelentése: Sztripszky Mihály. Köblérben parochus, a kántortanító itt Szembery Mihály, iskolás gyermekek száma 12; a gajdosi filiában Derevjánka Mihály a tanító, iskolás gyermekek száma: 5.

A dettosföldi Debrecen

Az egykori macsói bánság keleti felében, a Szerémség nagy folyójától, a Szávától délre terült el *Dettosfölde*, ahol a szlávok ősei a 6–7. században, az avar uralom idején telepedtek meg. A 870-es évektől Szerém és vidéke hosszú időre bolgár (nándor) fennhatóság alá került, s a 10–11. század fordulóján központi városában, Sirmiumban (Szávaszentdemeter, Mitrovica) ortodox püspökség alakult, amelynek joghatósága a Szávától délre eső vidékre, a későbbi macsói bánságra is kiterjedt. A 13. század első felének magyarországi forrásaiban a terület a *Sirmia ulterior* (túlparti Szerémség) nevet viselte. Dettosfölde tehát, ahol a középkorban hadászatilag fontos várak álltak, ehhez a területi egységhez tartozott (Hazai okmánytár 7. Budapest, 1880. 428). Az erődöket a szerbek és a magyarok ellen küzdő Manuél Komnénos bizánci császár építtette ki, aki az 1160-as években hatalma alá vonta a korábban magyar uralom alatt álló Horvátországot, Dalmáciát és Szerémséget. Bevette a közeli Zimony várát is. Kölpény vidékéről sok (már magyarul is beszélő) mohamedán kalizt telepített át a Száva déli partján álló várakba. Az 1300-as évek végén a Száva folyó Kölpényi-zugnak nevezett nagy kanyarulatától délre eső tartomány urai már ismét magyarok, Garai Miklós és Garai János voltak. Birtokaik: *districtus Kalabar, Topplica, Pepelowch, Neprichow, Tomla, Ragys,* ***Debrechen,*** *Vbmelleke* stb. és váraik: *castra Belaztena, Neprichow és* ***Debrechen*** fontossága az egyre fenyegetőbbé váló török veszély miatt megnőtt. Zsigmond király 1392. március 10-én kelt oklevele igazolja, hogy a Garaiak a király kérésére a „rácz végeken" elterülő Dettosfölde (*Dettosfelde*) területet és a rajta álló három várat átadták Zsigmondnak a dunántúli két Kőszeg és Csesznek váráért cserébe (vö. MÁLYUSZ ELEMÉR: Zsigmond király uralma Magyarországon, 1387–1437. Budapest, 1984. 104. l. és a 284. lapon a lábjegyzet).

A középkorban a Debrecen vára mellett fekvő településnek is *Debrechen*, illetve szerbül *Дьбрьць*, *Дебрц*, *Дабрац* (Дьбрьсь, Debrc, Dabrac) volt a neve. Az 1186–1396 között keletkezett bolgár oklevelek is *Дебрец* (Debrec) néven említik a Száva-parti várat és települést. (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a bolgár történészek jelentős része *Дебрец-Дебрецен* 'kettősnévvel' nevezi meg nemcsak a tiszántúli nagy magyar várost, Debrecent, hanem kitalált, „szlávos" nevet ad a Tisza-parti Szolnok településnek is: *Солноград(?)-Солнок.* Vö. П. Коледаров: Политическа география на средновековата Българска държава, г. 1186–1396. Szófia, 1989, 8. sz. térkép.) A Korai magyar történeti lexikonban (főszerk. KRISTÓ Gy. Budapest, 1994. a 128. és 129. lapok közötti térképen) ott látjuk **Debrc (Debrecen)** várát a Száva, Kolubara, Ub, Tamnava és Dobrava folyók által határolt területen az akkor [1382-ben] még nem Szerbiához vagy Boszniához, hanem Magyarországhoz tartozó Macsói bánságban, Mačva (Macsó) és Nepricava várak között, tőlük 25–25 kilométerre. Belastena vára a bánság dél határvidékén emelkedett, Debrecentől kb. 70 kilométerre dél-délkeletre.

Debrc falu ma is áll a Száva és a Vukodraž folyók között. A 13. század végén azonban a mainál lényegesen rangosabb település volt: királyi város, ahol 1284-

ben – miután a macsói bánság Dragutin István szerb királyé (V. István magyar király vejéé) lett – már kastély is épült. István szerb király szívesen tartózkodott „debrci híres udvarában", ott is halt meg 1316-ban. Erről így ír 14. századi krónikájában Danilo érsek: *славьныи дворъ ѣго иже въ Срѣмѣ, мѣсто рекомо Дьбрьць* 'híres szerémi udvara, amelyet Dьbrьcь-nek hívnak' (vö. Arhiepiskop Danilo. – Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih. Beograd, 1935. 31. és 35–37., ill. ST. NOVAKOVIC: Debrc et Koceljeva en Serbie, au sud de la Save. Archiv für slavische Philologie. 28. Berlin, 1906. 465). Debrecen várát, mint örökséget Juraj Branković szerb despota egyik főemberének, Radićnak adományozta a Szent Panteleon-napi vásártartás jogával együtt.

Maga a kővár a néphagyomány szerint is a görögök (bizánciak) idejében épült egy korábbi földvár sáncain, innen a neve: *Грчки град* 'görög vár' (château grec, vö. Novaković, i. h.). A *Gradužina* 'várhely' nevű határészen ma is megvannak az ősi földvár sáncainak a maradványai. A kővár omladozó falait a Száva mosta el és temette be négy-öt emberöltővel ezelőtt. Dragutin király palotájának (*zamak Debrc*) romjai századunk elején még láthatók voltak, azóta a környező falvak lakosai széthordták építőanyagnak (Arheološki spomenica i nalazišta u Srbiji, I. Beograd. 1953. 23, 199).

Az 1600-as évekből ránk maradt egy ***Debrecin*** feliratú városképi rajz, amelynek fényképmásolatát a debreceni (Hajdú-Bihar megye) Városi Múzeum első állandó kiállításán (1906-ban) mint a középkori Debrecenről készült első képet mutatták be. A metszet ismeretlen olasz mestere alacsony hegyek koszorújában ábrázolja Debrecin városát, és feltünteti az erős bástyafalakkal körülvett *Fortezza*-t (erőd), a két tornyú *Castello*-t (várkastély) és a nyolcszögletű, emeletes *Magazino*-t (fegyverraktár). Módy György helyesen állapítja meg, hogy a metszeten egyetlen régi debreceni épületet sem lehet felismerni, Debrecenre vonatkoztatva a kép „fantáziarajz" (MÓDY GY.: A Szent András-templom és a Veres-torony kutatása 1980-ban. Debrecen 1290–1390 között. Debrecen, 1984. 78). Ám egyáltalán nem képzelet szülte alkotás a rajz, ha a Száva-parti Debrc városka látképével hasonlítjuk össze! A metszet a Száva folyó felől nézve ábrázolja a települést, az előbb említett nevezetes építmények mögött a Száva és a Vukodraž között húzódó alacsony hegylánc látható. A bástyákkal megerősített vár nem más, mint maga az egykori *castrum Debrechen (грчки град)*, a Castello pedig feltehetően Dragutin király palotája *(замак Дебрц)*, vagy valamilyen más középkori tornyos kastély, amely a várhoz és a fegyverraktárhoz hasonlóan az elmúlt századok során az enyészeté lett. A hajdani *castrum Debrechen*-re napjainkban már csak a *Debrc* településnév emlékeztet, amelynek a középkorban *Дьбрьць, Debrec, Debrc*, illetve oklevelekben és képen *Debrechen* és *Debrecin* változata is volt. Az utóbbi feltehetően a latinos ***Debrecinum*** alakból származott.

A *Dettosfölde* elnevezés a birtokterület egykori tulajdonosának a nevét őrzi, a névadás magyar mintára történt. Debrc település neve azonban szláv eredetű, a **dьbrъ/dьbrъ* főnévből és az *-ьcь* kicsinyítő képző összetételéből származik (PETAR SKOK: Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zágráb, 1971. 370). Az összláv **dьbrъ* az indoeurópai **dheub-* 'gödör, völgy, mélyedés, folyóvölgy' szóra (CARL DARLING BUCK: A Dictionary of Selected Synonyms in

the Principal Indo-European Languages. Chicago, 1949. 891), illetve a **dhub-r-is* 'gödör, mélyedés, valaminek az alja; völgy, folyóvölgy; erdős völgy' főnévre vezethető vissza (The American Heritage Dictionary of the English Language, edit.: WILLIAM MORRIS. Boston–New York, 1969. 1513). Sreznevskij a *дьбрь, дебрь, дъбрь, деберь* alakváltozatokban élő szónak a következő jelentéseit adja meg: 1. hegyoldal, lejtő, szakadék, hegyszoros; 2. hegyoldal, erdővel benőtt völgy, erdő; 3. (szakadékban folyó) patak; 4. árok(?). Több példát hoz a szó bibliai használatára: *дьбрь огньна, дьбри wгнАнђї, дебри wгнАнђ*, azaz 'tüzes völgy', *геена*, 'gyehenna, pokol' (И. И. СРЕЗНЕВСКИЙ: Материалы для словаря древнерусского языка I. Moszkva, 1958 [1893]. 766–7). A kifejezést Melich János is idézi *дьбрь огньная* alakban (MELICH J.: Szláv jövevényszavaink. I/1–2. Budapest, 1905. 379). A keleti szláv nyelvekben a szónak nem 'völgy', hanem 'erdő, sűrű erdő, bozót' a jelentése, természetesen ilyen jelentésben fordul elő az orosz és ukrán nyelvben a *дъbrъ*-ből képzett helynevekben is. (Figyelemre méltó, hogy a balkáni területeken nem a *дъbrъ* 'völgy, szakadék, mélyedés', hanem a *gora* 'hegy' szónak van 'erdő' jelentése!)

Mai és korábbi szláv nyelvterületen a **дъbrъ* főnév több tucatnyi település- és folyónév alapszavává vált. Különösen a Balkánon „sok város- és falunév a hely fekvése és sajátosságai után van elnevezve; vonatkoznak ezek *szorosokra (Prochod, Proszek, Szuteka)*, hegykatlanokra (*Pestera, Vrtop; Ledeniczai* jégbarlang), *völgyekre* és *völgytorkokra (**Debr**)*" (K. J. JIRECEK: A bolgárok története. Nagybecskerek, 1889. 103). További helynevek, amelyeknek alapszava a *дъbrъ* főnév: Horvátországban *Dabar Zabarje* (Senj várostól keletre), Boszniában *Dabrica* község, tőle délkeletre pedig *Dabarsko polje* (Dubrovniktól északra), *Dabarska pecina/Dabarska spilja* (Banja Lukától délnyugatra), Szerbiában a Száva-parti *Debrc*, Makedóniában *Debrešane* község (Skopjétól északkeletre), *Debrešte* falu (Prileptől északnyugatra), *Debrca (Debarca, Дебрец, Дебрица)*, középkori görög nevén *Δευριτξαν/**Debrican*** városa és vára (ma Novo selo és Pesocani falu áll a helyén, az Ohridi-tótól északkeletre), *Debar / Дебър* vár és város (a Fekete-Drim és a Radika folyó találkozásától északra, az albán határ közelében). Ez utóbbi már a 2. században is lakott település volt, Ptolemaiosz egyiptomi csillagász térképe ***Deborus*** néven jelöli (vö. Enciklopedija Jugoslavije 2. Zágráb, 1954. 672–675).

Bulgáriában is jelentős a **дъbrъ* szóból képzett helynevek száma. Kolarovo szomszédságában van *Дебраво* település, Botevgrad közelében *Дебрещица*, Gosztivar járásban *Дебрешница*, Kjusztendil mellett *Дебришор* stb. (ВЛ. ГЕОРГИЕВ, ИВ. ГЪЛЪБОВ, Й. ЗАИМОВ, СТ. ИЛЧЕВ: Български етимологичен речник, Szófia, 1971. 320–330). Albániának az Ohridi-tótól északnyugatra fekvő tartományát *Dibrá*nak nevezik, de a szomszédos Mirdita tartományban van *Dibri* nevű patak is. Görögország északi vidékeinek szláv névanyagát M. Vasmer dolgozta fel, könyvében a következő (*дъbrъ*-ből származtatott) helynevek eredetét magyarázza: Arkadiбban *Διβριτσα / Dibritsa* („Gehört zu slav. *dьbrъ* 'Schlucht'"), Lampeía tartományban és Thesszáliában *Διβρη / Dibre*, Thrákiában *Δεβρη / Debri* stb. (M. VASMER: Die Slaven in Greichenland. Berlin, 1941. 104, 152, 181, 232). Murzajev több oroszországi helynevet idéz: *Дебри* 'erdő' (egy vasútállomás

neve Észak-Kaukázus oroszok lakta vidékén), *Дебрянский* 'erdei' (vasúti csomópont Moszkva közelében), *Дебрево*, *Дебрицы* 'erdős hely, „erdőd"' (települések a szmolenszki kerületben), *Brjanszk*/*Брянск* (eredetileg **Дьбряньск*; vö. FNESz[4] 1: 256.), az erdeiről híres város (Э. М. МУРЗАЕВ: Словарь народных географических терминов. Moszkva, 1984. 175). Smolickaja több, a *dъbrъ* 'erdő' tőből származtatott pataknevet sorol fel a Kljazma, Pronyi és Moszkva folyók vízgyűjtő területén (Г. П. СМОЛИЦКАЯ: Гидронимия бассейна Оки. Список рек и озёр. Moszkva, 1976), Zwolinski pedig a Visztula völgyében említ *Debrza*, ill. *Debrzyno* vízneveket (P. ZVOLINSKI: Hidronimia Wisly. I. Wroclaw – Warszawa – Kraków, 1965). Murzajev megemlíti, hogy több névkutató szerint a magyarországi ***Debrecen*** neve is a *dъbrъ* főnévből származik, s ez a névfejtés figyelemreméltóbb más magyarázatoknál: „Большой венгерский город Дебрецен, по мнению некоторых авторов, также относится к этому же топонимическому ряду, что предпочтительнее других этимологий" (MURZAJEV, i. h.). A szerb Ivić professzor feltételezi, hogy Debrecen ősi település, s még abból az időből való, amikor a szlávok egyes csoportjai a Kárpátoktól északra fekvő őshazájukból a Tiszántúlon keresztül vándoroltak délre (6–7. sz.), s így a város *Дебрецин* / *Debrecin* neve is szláv eredetű és ugyanabból a szótőből származik, mint a többi balkáni *Debrc*, *Debra*, *Dabra* stb. település neve (Павле Ивић: Српски народ и његов језик. Belgrád, 1971. 10. és a mellékletben látható térkép: Насељавање јужних словена). Bár a *Debrecen* név etimológiájáról a mai napig sem született megnyugtató magyarázat, a fenti szláv szófejtéseket (történeti, régészeti és nyelvi okok miatt) nem tekintjük meggyőzőeknek, de jelen dolgozatban nem is tartjuk feladatunknak a név magyarázatát (vö. KÁLMÁN BÉLA: A nevek világa. Debrecen, 1998[4]. 36, 41, 154–155, 179).

A szláv **dъbrъ* főnév – közszóként és helynévként is – többszörös átvétel eredményeképpen és több változatban bekerült a magyar nyelvbe is (TESz. 1: 666). A szlovák eredetű *debrő~debre~dobra* 'gödör, mély vízmosás' szónak van *töbör~teber* 'a dolinánál kisebb, tölcsér alakú (víznyelő) gödör, mélyedés' alakváltozata is, amely főként az ország északi, hegyes vidékén, a karsztos területeken használatos (ÉrtSz. 6: 752). A *debrő* szóból képzett legismertebb településnevünk a Heves megyei *Feldebrő* neve (1219/1550: *mona ſterij Debrev*). Szintén a *debrő* szóból a magyar *-d* képzővel keletkezett Debrőd (1255: Debregy, Debragh) keletszlovákiai magyar falu neve. „A szlk. Debrad' 'Debrőd" a magyarból való (FNESz.[4] 1: 358–9). Közvetlenül valamelyik déli szláv nyelvből került át a magyarba Döbröce Zala megyei falu neve (1542: *Debrecze*). Kiss Lajos ezt írja róla: „Szláv eredetű; vö. szb-hv. *Dabrica* hn. ... Ennek töve az ősszl. **dъbrъ* 'völgy' fn.-nek a folytatása" (FNESz.[4] 1: 387). Ma már Szlovéniához tartozik Dabronak – téves visszaszlávosítással Dobrovnik – község, a Zala megyei Lentitől nyugatra kb. 15 km-re. A település arról a patakról kapta nevét, amely mellett települt (1236: *aqua Dobonuch*), magát a falut 1334-ben és 1337-ben *Dabronuk* néven említik az iratok (Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: NAGY I., VÉGHELY D. és NAGY Gy., I–II. Budapest, 1886–1890. 1:279). Hasonló névadással keletkezett a cseh *Debrník* helynév és a régi *Dobrnik* víznév is (FNESz[4] 1:378; A. PROFOUS: Místní jména v Cecháh. Jejich vznik, puvodní význam a zmeny. Prága, 1954. 370).

Kiss Lajos a szót így származtatja: **dъbrъ* > **dъbrьnъ* 'völgyi, szurdoki' (ti. *potok* 'ér, patak').

A bemutatott példák azt igazolják, hogy a Balkánon és a Kárpát-medencében a **dъbrъ* szóból képzett helynevek kivétel nélkül 'völgy, mélyedés, szakadék, patakmeder' jelentésben fordulnak elő, a szónak csak a keleti szláv nyelvterületen van 'erdő' jelentése. Figyelembe véve, hogy a tiszántúli Debrecen belterületén és szűkebb környékén sem számottevő völgy, sem szakadék nem található (maga a város nem völgyben vagy mélyedésben, hanem a Tócó és a Kondoros patakok közötti hátság tetején alakult ki), a *Debrecen* névnek nem lehet 'völgy, szakadék' jelentése, következésképpen nem a szláv **dъbrъ* 'völgy' szóból származhatott. Annál valószínűbb, hogy a Száva-parti Debrc oklevélben előforduló *Debrechen* alakváltozata „készült" a magyar *Debrecen* név mintájára, annak analógiájára kapta az *-en* 'toldalékot'. Zsigmond király ugyanis az 1390-es években többször megfordult Debrecenben, ahol okleveleket is keltezett.

LÉVAI BÉLA

Kőpes(t) helynév Borsodnádasd határában

A borsodnádasdi *Kőpes* sziklaüregével a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat szakmai konferenciáján tartott előadásomban szpeleológiai szempontból már foglalkoztam, ezúttal – egy kiváló helynévkutatót is köszöntve – e nem nagy, de több szempontból is figyelemreméltó üreget és nevét onomasztikai szempontból vizsgálom és igyekszem alább néhány következtetést is levonni.

A karsztvidékek földrajzi neveinek kutatása közben már az 1960-as években – mint azóta több írásomban is publikáltam – arra a következtetésre jutottam, hogy a kelet-európai síkságról a Kárpát-medencébe települt honfoglaló magyarság a Gerecsétől a Zempléni-hegységig húzódó vidéken, így Heves, Borsod, Gömör és Torna megyék hegyei közt és Erdélyben is, a kisebb-nagyobb sziklaüregek, barlangok megjelölésére a honfoglaláskor azon a vidéken talált, egyes területekre esetleg a honfoglalás során odatelepített és utóbb a magyarságba beolvadt bolgár jellegű nyelvet beszélő szláv népelemektől átvett *pest* szót is használta (DÉNES, 1973).

Az óegyházi szláv, illetve bolgár-szláv nyelvben a *pest* köznév 'kemence' és 'üreg, odú, barlang' jelentésű. Ilyen kettős jelentéssel vette át a *pest* szót a magyarság is.

A Székelyföld egyes településein egy jellegzetes, szabadkéményes, szikrafogós kemencefélét, főző-fűtő alkalmatosságot, illetve annak egyes részeit ma is *pestalja, pestmöge* néven nevezik. A *pest* szót átvett vidékeken számos helynév őrizte meg számunkra a régi mészkemencék ősi *mészpest* nevét is.

A *pest* köznév 'üreg, odú, barlang' jelentése máig már kikopott nyelvünkből, de számos földrajzi nevünk afféle nyelvi kövületként megőrizte azt napjainkig. Kuta-

tásaim eredményei azt bizonyították, hogy ha a *pest* szó hegy vagy szikla nevében, illetve a hegy (mons), vagy a kő, szikla (rupes) szavakkal összefüggésben fordul elő földrajzi nevekben, akkor ott a szó 'üreg, barlang' jelentésére kell gondolnunk, így valamennyi *Pest-hegy, mons Pest, Pest-kő* > *Pes-kő, rupes (Munuh)pest* és a *Kőpest* földrajzi nevek esetében is (DÉNES, 1975, 1978, 1991, 1997) .

A *pest* szó 'üreg, odú, barlang' jelentését főképpen a Kárpát-medence magyar nyelvterületein számos helyütt előforduló *Pest-kő* és *Kőpest* hegynevek őrizték meg. Az 'odvas kő, lyukas kő, barlangos szikla' jelentésű *Pest-kő* földrajzi nevekből a mássalhangzó torlódást kerülő magyar nyelv az évszázadok során több helyütt is kiejtette a *t* mássalhangzót és ma a Bükk hegységben, valamint a hevesi Tarnalelesz, meg a gömöri Beretke határában és a Gerecsében is egyaránt *Pes-kő* néven ismeretesek a korábban *Pest-kő* nevű barlangos hegyek, illetve sziklák. A gerecsei *Pes-kő* nevét pl. egy 1391. évi oklevél még *Pestkw*, pár sorral odébb *Pesthkw*, tehát mai helyesírással *Pest-kő* néven említi, de máig megmaradt a *Pest-kő* alak a Gömör megyei Kőrös határában emelkedő barlangos sziklafal nevében is (DÉNES, 1975, 1984, 1989).

Kőpest földrajzi neveket eddig a Székelyföldön és a Gerecsében azonosítottam: a Székelyföldön Csík megyében Csikszentdomokos határában (DÉNES 1978), a Gerecsében pedig a bajnai Örkő oldalában (DÉNES 1997). A *Kőpest* helynevekben mind a Gerecsében (1340/1377: *Kwpest*), mind a Székelyföldön a *pest* szó 'üreg, barlang' jelentése a helyszínen végzett terepbejárások során a névadó barlangok létezésével igazolódott, így a csíkszentdomokosi *Kőpest*-ről írt dolgozatomban megállapíthattam, hogy a *kő+pest* összetett szavunk eredetileg földrajzi köznévként 'kő+lyuk, szikla+üreg, szikla+barlang' jelentésű volt.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltárban végzett kutatásaim során régi, kéziratos kérképek tanulmányozása közben, a Borsodnádasd község határáról 1856-ban készült úrbéri térképen (Borsod megye, Úrbéri térképek 473. sz.) felfigyeltem a Beltelek-től északnyugatra feltüntetett *Kőpes* helynévre.

E név kapcsán fölmerült bennem, hogy ha az 'odvas kő, lyukas kő, üreges szikla, barlangos hegy' jelentésű *pest+kő* összetett szó *pest* tagja a mássalhangzótorlódás elkerülése végett *pes*-re rövidült, ugyanez a változás megtörténhetett a *kő+pest* összetett szó *pest* utótagjával is, és így lett talán egy eredetileg *Kőpest* földrajzi névből *Kőpes.*

Ez eddig csupán kutatási hipotézis volt. Kérdés volt, hogy ez a föltevés megállja-e a helyét? Először az 1:10.000-es topográfiai térképen azonosítottam a múlt századi kéziratos úrbéri térkép helyneveit. Az 1856. évi *Kőpes* helyén a mai térkép a *Képes kemence* földrajzi nevet tüntette fel. Ez arra a további gondolatra vezetett, hogy miután a *pest* szó jelentése nyelvünkből már kikopott, és így a *Kőpes(t)* név a környék népe számára már értelmét veszítette, helyette az értelmesnek látszó *Képes* névalak kínálkozott, de ez a jelzőnek tűnő szó főnévi utótagot kívánt. A mai topográfiai térképen szereplő *kemence* utótag eszembe juttatta, hogy midőn évekkel ezelőtt a Borsodnádasddal szomszédos Tarnalelesz határában az ottani *Pes-kő* nevű hegy üregét kutattam, és kísérőmmel, a falu öreg juhászával megálltunk egy kisebb barlang sziklaszája előtt, az öreg pásztorember az üreg száját nézegetve megjegyezte: „Az eleji olyan alakú, akár a kemence." (DÉNES, 1975. 27.) Miután

az általam feltételezett, eredetileg névadó sziklaüregnek talán itt is kemenceszájra emlékeztető nyílása lehet, amely továbbra is a hely jellemző adottsága maradhatott, a népnyelv a *Kőpes* > *Képes* névhez ezért kapcsolhatta hozzá a hasonlóság alapján számára értelmesnek tűnő *kemence* utótagot. Így jöhetett létre népetimológia révén a *Képes kemence* földrajzi név. Ime egy újabb hipotézis.

E kutatási hipotézisek helytálló voltának eldöntésére – földrajzi névről lévén szó – az így megnevezett konkrét földrajzi objektum helyszíni bejárása és megismerése lehet az egyedül alkalmas módszer. Ha van ott a hegyoldalban kemenceszájra emlékeztető nyílású sziklaüreg, akkor feltevéseim helyesek, ha nincs, el kell vetnem őket.

1991. május 6-án munkatársammal (feleségemmel) kiszálltunk Borsodnádasdra, ahol több idős személytől a tárgyra vonatkozóan adatokat gyűjtöttem, társam ezalatt és aztán végig a terepmunka során is a fotodokumentálást végezte.

Legtájékozottabb adatközlőm, az akkor 85 éves Papp Zsigmond (szül.: Borsodnádasd, 1906.) elmondta, hogy fiatal korában többször is járt a *Képes kemencé*-nél, amely a községtől nyugatra, a Vajdavári út folytatásában, a Kört-völgyi-patak északi partja mentén húzódó út jobb (északi) oldalán, a Láz-oldal után található. Itt a község szélső házait elhagyva jobbra a második völgy a *Képes kemence* völgye. A patak menti útról oda letérve, az ösvény rövidesen egy meredek sziklafalakkal övezett völgyszakaszba, a Gödör-be vezet. Adatközlőm szerint az egész hegy (völgyoldal) ezen a helyen csupa homokkő szikla. A Gödör sziklaoldala igen meredek, Papp Zsigmond emlékszik rá, hogy valamikor „legelt a partban egy bika, megcsúszott, és beleesett a *Képes kemence* gödribe". Elmondta, hogy a Gödör oldalában, a homokkő sziklában van, vagy legalábbis volt annak idején a *Kemence*. Az nem ember által kőből rakott igazi kemence volt, hanem a hegy sziklafalába mélyülő üreg, ahogy adatközlőnk fogalmazott: „Nem volt az a kemence kőből rakva, egybe volt az a sziklába." A bejárata akkora volt – emlékezete szerint – mint egy kisebb ajtó, mint egy kemenceszáj. Bolthajtásos (boltozatos) volt a belseje, amikor ő ott járt alig egy méternyire lehetett csak bejutni, ott vége volt. Ő úgy gondolja, hogy valamikor talán hosszabb is lehetett, csak a homokkő lazább (mállékonyabb), esetleg lekophatott az eleje.

Ennyi információ birtokában indultunk a terepbejárásra. A Kört-völgyi-patak menti útról nem tűnik fel a *Képes kemence* völgye. Egy kis ösvény vezetett be a bokrok, majd a fák közé. Mintegy 30–50 méter után az ösvénytől balra vízmosás tűnt föl, amely aztán egyre mélyebb és egyre meredekebb falú lett, alján szikladarabok hevertek. Az ösvény azután bevezetett a vízmosásba, és annak alján kapaszkodtunk tovább felfelé a sziklák közt. Mintegy 150–200 méternyire a Kört-völgyi úttól a vízmosás öbölszerűen kiszélesedett, két oldalfala 6–8 méter magasból igen meredeken szakadt alá, az öböl szemközti (északi) oldalát patkószerűen ívelt sziklafal zárta le, ahol a nagyobb csapadékok lefutó vizei nyilván kisebb vízesésként zuhoghatnak alá a vízmosásba. Ez a három oldalról meredek sziklafalakkal övezett és alulról csak a vízmosás árkán át megközelíthető sziklaöböl tehát az a hely, amelyet adatközlőnk Gödör, illetve *Képes kemence gödre* néven nevezett. Ennek sziklafalában kellett lennie a *Képes kemence*, feltevésem szerint az ősi *Kőpes(t)* üregének.

Első látásra nem tátongott felénk sehonnan sem sziklaüreg. Alaposabb vizsgálódás után az észak-déli irányú völgy sziklaöblének nyugati falában, mintegy 2–3 méter magasban, keskeny, vízszintes nyílásra figyeltem fel. A sziklafal egyenetlenségein felkapaszkodva megállapítottam, hogy a fél méternyi hosszú és tíz centiméternél alig szélesebb vízszintes nyílás felső szélét enyhén ívelt sziklaperem képezi, alatta pedig laza kitöltés található. A kitöltés fokozatos eltávolítása nyomán egyértelműen kirajzolódott a sziklaüreg vagy sziklafülke kapuívének felső része, majd az egész üreg. Ívelt nyílása valóban kemenceszájra emlékeztet, a sziklafülke befelé haladva felül boltozatosan hajlik alá, ahogy adatközlőnk is emlékezett rá.

1992-ben három fiatal barlangkutató, Kulcsár István, Németh Zsolt és Torda István társaságában újból kiszálltam a helyszínre, a *Kőpes* > *Képes kemence* üregéből a kitöltés maradványait is eltávolítottuk, a kőodút felmértük és róla újabb fényképfelvételeket készítettem. Az üreg nyílásának szélessége 172 cm, ívének magassága 80 cm, az üreg talpának kiterjedése a boltozat aláhajlásáig a sziklaletöréstől mérve 150 cm, az ereszvonaltól számítva alig egy méternyi. A sziklaüreg terjedelme tehát elég szerény, de a sötéten tátongó íves üregszáj feltűnő és a helyre olyannyira jellemző földrajzi jelenség, a helynek környezetétől egyértelműen megkülönböztető jegye, amely a névadásnak kétségtelenül indítéka lehetett.

Azt minden esetre már akkor megállapíthattam, hogy munkahipotéziseim helyesek voltak. Ez az általam kibontott, újrafeltárt kőlyuk lehetett az ősi *Kőpes(t)* > *Kőpes* 'sziklaüreg', a mai *Képes kemence* névadója. Néhány további megállapítás:

A *Kőpes* földrajzi név *-pes* utótagja – hasonlóan a *Pes-kő* földrajzi név *Pes*elő-tagjához – a *pest* köznév végén lévő mássalhangzótorlódás feloldásával, rövidülés folytán keletkezett. A vizsgált helynév eredeti alakja tehát a *kőpest* földrajzi köznévből helynévvé rögzült *Kőpest* lehetett.

A Borsodnádasdi *Kőpes(t)* helynév vizsgálata is megerősíti tehát azon korábbi megállapításomat, hogy ha egy helynévben a *pest* szó elő- vagy utótagként a kő (rupes) vagy hegy (mons) szóval összefüggésben szerepel, illetve ahol az ilyen földrajzi név hegyet vagy sziklát jelöl, ott a *pest* szó jelentése minden bizonnyal 'odu, lyuk, üreg, barlang' A *kőpest* köznév, illetve a belőle lett *Kőpest* helynév pedig, amely a Gerecsében már középkori oklevélben előfordul (1340), ott is, Borsodnádasd határában, meg Erdélyben is ezek szerint 'kőlyuk, kőodu, sziklaüreg, barlang' jelentésű, tehát e névszóink szinonimája.

A borsodnádasdi *Kőpes* üregét magában foglaló kőzet, de az egész környék hegyeinek, szikláinak anyaga *homokkő*, tehát olyan kőzetféleség, amelyből meszet égetni semmiképpen sem lehet, de mészégetésre alkalmas kőzetanyag még a távolabbi környéken sincsen, így ezen a – különben is nehezen megközelíthető – helyen mészégető kemence (de még téglaégető sem) állhatott, itt sütő- vagy égetőkemence funkciójú emberi építmény a helynévadás indítéka nem lehetett.

Hogy a *Kőpest* > *Kőpes* > *Képes* helynévhez utóbb a *kemence* köznévi utótag kapcsolódott, arra a magyarázatot a helyi idős adatközlőnk kérdezés nélkül, spontán is megadta, midőn elmagyarázta, hogy a sziklafalban lévő *Kemence* nevű üreg nem kőből rakott, tehát nem ember által épített igazi kemence volt, hanem a hegy sziklafalába mélyülő üreg, amelynek a nyílása olyan volt mint egy kemenceszáj, alig egy méternyire lehetett azonban csak bejutni, azután vége volt. De idéztem a

szomszédos Tarnalelesz öreg pásztorát is, aki az ottani *Pes-kő* hegy egyik sziklaüreggének szájáról megjegyezte, hogy az olyan alakú akár a kemence. Mind a tarnaleleszi *Pes-kő*, mind a tőle mindössze 6 km-nyire lévő *Kőpest > Képes kemence* természetes eredetű sziklaüregе a kemencére való hasonlatosságuk, illetve nyílásuknak kemenceszájra emlékeztető volta miatt kapták tehát nevüket.

Éppen a hasonlóság vezethetett több nép nyelvében is a *pest* (meg az *Oven, Ofen*) köznevek kettős jelentésének kialakulásához, nem pedig az, hogy a *Pes-kő* nevű hegyek, sziklák anyaga „kemence építésére, vagy inkább lepényformájú kenyér sütéséhez való, harangalakú fedő faragására alkalmas kőszikla" – amint azt BÁTKY ZSIGMOND etnográfus vélte (BÁTKY, 1925. 59), kinek álláspontját MELICH JÁNOS is idézi (MELICH 1938. 135). Ezt az etimológiát elfogadhatatlannak tartom, és úgy ítélem meg, hogy a *pest* valamint *Ofen, Oven* köznevek jelentésének több nép nyelvében is kialakult kettőssége, mint már korábban is kifejtettem (DÉNES , 1975), a kemencék és a sziklaüregek (kőoduk, barlangok) megjelenésében észlelhető – és mint adatközlőim szavaiból is kiderül, az egyszerű emberek számára is gyakran szembeötlő – alaki jellegzetességekre, gyakran nyílásuk hasonlóságára vezethető vissza, valamint nyilván arra is, hogy szájuk mögött többnyire üreg sötétlik. E köznevek kettős jelentésének kialakulásában tehát szerintem morfológiai hasonlóság és nem funkcióbeli kapcsolat játszhatott szerepet.

De eltekintve az elméleti következtetésektől, az bizonyos, hogy a borsodnádasdi *Kőpes(t) > Képes kemence* és a tőle mindössze 6 kilométernyire fekvő tarnaleleszi *Pes-kő* mállékony kőzetanyaga (mállékonyságára adatközlőm kérdezés nélkül is felhívta a figyelmet!), az agyagos-márgás oligocén homokkő nem alkalmas semmiféle kemence, legkevésbé mészkemence építésére, „lepényformájú kenyér sütéséhez való harangalakú fedő faragáására" pedig teljességgel alkalmatlan.

KNIEZSA ISTVÁN a középkori *mons Kőpest (Kwpest, Kupest)* hegyneveink vizsgálata kapcsán kérdőjellel jelzi, hogy bizonytalan abban, hogy e földrajzi nevekben a *pest* utótag 'kemence' vagy 'szikla' jelentésű-e? (KNIEZSA 1963. 29.) Néhány oldallal odább az erdélyi (Torda-Aranyos megyei) Offenbánya középkori *Kőpestbánya* nevével kapcsolatban arra a megállapításra jut, hogy ott a *Kőpest* előtag csak barlang jelentésű lehet, majd visszautalva a korábban említett középkori *Kőpest* hegynevekre megemlíti, hogy talán ezek is barlang jelentésűek, de miután ezek a nevek ma már ismeretlenek, tehát az általuk megjelölt hegyek be sem azonosíthatók, így nem állapítható meg, hogy azokban a hegyekben léteznek-e barlangok (KNIEZSA 1963. 31). A kérdés megoldásához nyelvészeink közül kétségtelenül KNIEZSA jutott a legközelebb, de miután a megnevezett földrajzi objektumokat nem tartotta beazonosíthatónak, a maga által felvetett kérdőjeles feltevéseket nem tudta megoldani.

Minthogy az 1340/1377. évi oklevélben szereplő és Kniezsa által kérdőjeles jelentéssel említett *Kwpest (Kwpesth)* hegyet a középkori határjárás nyomvonalának alapos terepbejárással és a helyszín gondos földrajzi megkutatásával sikerült a Gerecse-hegységben Bajna és Epöl községek határán emelkedő Őr-heggyel egyértelműen beazonosítanom és ma Öreg-lyuk néven ismert barlangját is bejárnom (DÉNES, 1997b), továbbá a csíkszentdomokosi *Kőpestet* is felderítenem (DÉNES, 1978), valamint a borsodnádasdi *Kőpes* sziklaüregét is felkutatnom és kőzetanya-

gát is megállapítanom, bátran leszögezhetem, hogy nemcsak az Offenbánya középkori nevében szereplő *Kőpest* előtag, de az imént felsorolt többi *Kőpest* földrajzi név is 'kőodú, kőlyuk, sziklaüreg, barlang' jelentésű.

Végezetül hadd utaljak itt arra a már többször kifejtett és most már a borsodnádasdi *Kőpes(t)* > *Képes kemence* vizsgálatának eredményeivel is megerősített véleményemre, miszerint földrajzi neveink, köztük történeti földrajzi neveink etimológiájának vizsgálatánál, álláspontunk kialakítása és helyességének ellenőrzése során a névtani meg történettudományi vizsgálati módszerek alkalmazása mellett a földtudományi ismeretanyag és a földrajzi módszerek felhasználása is célszerű, sőt gyakran nélkülözhetetlen a helyes eredmény eléréséhez (DÉNES, 1991, 1997a).

Hivatkozott irodalom

BÁTKY ZSIGMOND, 1925: Peskő. Föld és Ember. V. 1–2.

DÉNES GYÖRGY, 1973: Középkori magyar barlangnevek. Karszt és Barlang. 5–6.

DÉNES GYÖRGY, 1975: A Peskő hegynév és a tarnaleleszi Peskő barlangjai. Karszt és Barlang. 25–28.

DÉNES GYÖRGY, 1978: A csíkszentdomokosi Kőpest. Karszt és Barlang. 35–38.

DÉNES GYÖRGY, 1984: A Beretkei-karszt barlangnevei és egyéb helynevei. Karszt és Barlang. 82–86.

DÉNES GYÖRGY, 1989: Újabb Pest-kő a Gömöri-karsztban. Meteor Évkönyv. 93–96.

DÉNES GYÖRGY, 1991: Földtudományi módszerek szerepe a földrajzi nevek névtudományi kutatásában. Névtani Értesítő. 13. 58–60.

DÉNES GYÖRGY, 1997a: A *Munuhpest* sziklája és a *pest* köznév jelentése hegyek, sziklák nevében. In: A magyar névtani kutatások legújabb eredményei. I. 284–288. Miskolc–Budapest

DÉNES GYÖRGY, 1997b: Erwähnung von Höhlen in mittelalterlichen ungarischen Urkunden. Acta Carsologica XXVI/2. 35–40. Ljubljana

KNIEZSA ISTVÁN, 1963: Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. Studia Slavica. IX.

MELICH JÁNOS, 1938: Melyik nép nevezte el Pestet *Pest*-nek? Magyar Nyelv. XXXIV. 5–6.

DÉNES GYÖRGY

A zoboralji vízmegi falvak történeti helynevei

Témaválasztásom kézenfekvő, hiszen készülő disszertációmban Zoboralja helyneveit dolgozom fel, ugyanakkor talán aktuális is, mivel egykor Mező András tanár úr is jól megismerhette ezt a vidéket, ugyanis a Nyitrai Pedagógiai Főiskola vendégtanáraként néhány évig itt dolgozott.

Tanulmányom az 1998. október 15–17. között Győrben az Apáczai Csere János tiszteletére megrendezett tudományos konferencián tartott előadásom folytatásának tekinthető. Akkor a zoboralji hegymegi falvak történeti helyneveit mutattam be. Most a vízmegi falvak ismertetésével folytatom.

Zoboraljához 13 település tartozik, melyek földrajzi elhelyezkedésükből adódóan 3 területre különülnek. A Zobor hegy északnyugati oldalán találhatjuk a hegymegi falvakat, a valamikori Béd, Menyhe és Szalakusz községeket, amelyeket a mai szlovák közigazgatás Bádice és (Menyhét és Szalakuszt egyesítve) Podhorany néven jegyez. A Nyitra folyón túl nyugatra a vízmegi falvak:Nyitraegerszeg (Jelšovce), Lajos falu (Ľudovítová) és Vicsápapáti (Výčapy-Opatovce); a Zobor–Harancsa–Zsibrice hegylánc déli oldalán pedig az ismertebb hegyaljai falvak: Alsóbodok (Dolné Obdokovce), Alsócsitár (Dolné Štitáre közigazgatásilag Nyitrához tartozik), Barslédec (Ladice), Gerencsér (Hrnčiarovce), Geszte (Hosťová), Gímes (Jelenec), Kolon (Koliňany), Pográny (Pohranice), Zsére (Žirany) fekszenek.

A vízmegi falvak népszámlási adatait vizsgálva azt láthatjuk, hogy Egerszeg lakossága közel változatlan. Fényes 1851: 1009 fő; Gyurgyík 1980: 1133 fő, 1991: 960 fő. Kedvezőtlen jelenség, hogy a falu lakossága igencsak csökken, de míg 1980-ban 9,71% volt a magyar lakosság aránya, 1991-ben 15,94%-ra emelkedett. Nyilván nem a többségi nemzetiség nagyobbarányú halálozását figyelhetjük meg, hanem a kedvező politikai változások következtében többen merték magyarnak vallani magukat. A lakosság átlagéletkora azonban igen magas 39,5. Vicsápapáti és Lajos falu múlt századi adatait még külön találjuk: Fényes 1851:Nyitra-Vicsáp: 616, Apáthy: 517, Lajos: 86, összesen: 1219; Gyurgyík 1980: 2440, 1991: 2336, ezek a hajdani 3 település összesített adatai, mert 1991-ben egy közigazgatási területhez tartoztak. A 90-es évek közepén azonban Lajos falu (Ľudovítová) különvált. Örvendetes, hogy a népesség csaknem kétszeresére emelkedett, de a nemzetiségi megoszlás már sokkal kedvezőtlenebb képet mutat. Igaz, Fényes Elek szótára mindhárom korabeli települést tót faluként említi, a második világháború előtt 1939-ben 50,3% vallotta magát magyar nemzetiségűnek. 1980-ban mindössze 7,75%, 1991-ben pedig 7,32% a magyarság aránya, az átlagéletkor pedig 37,4, ami a Nyitra környéki magyar települések között közepesnek mondható. Az utóbbi években talán sikerül valamelyest megállítani a hihetetlenül gyors asszimilációt, mert Vicsápapáti a teljesen szlovák Lajos falu nélkül tagja a Zoboralja Községek Regionális Társulásának, s magyar településsel is keresi a testvérkapcsolatot. A két terület (hegymegi és vízmegi falvak) természetes határai, illetve az alig 2%-os magyarságú Nyitra városa elszakítja ezeket a településeket Zoboralja hegyaljai falvaitól, amelyekben eddig részben sikerült ellenállni az asszimilációnak.

A múlt század második felében készült kataszteri térképeken rögzített történelmi nevek nélkülözhetetlenek a határon túli területeken, segítenek a lokalizálásban és a tájékozódásban. Egyre kevesebb azoknak a száma, akik ismerik a határrészek magyar megnevezéseit. A magyar népi nevek nagy része ezért a történeti névanyagon alapul. Ezeket egészítik ki a szlovák népi nevek, illetve a magyar ajkúak által használt torzult alakok. A szövetkezetekben egyre inkább csak a hivatalos nyelv használatos, a 60-as évektől pedig már csak szlovák neveket találunk a térképeken.

Nyitraegerszeg területéről két múlt századi kataszteri térkép maradt fenn. Az első 1860-ból, a második 1876-ból. Az 1860-asról származó nevek szinte kivétel nélkül hivatalos névalakulatok, mesterségesen hosszú, többtagú alakban jegyezték fel őket (a régi térképekről származó neveket eredeti helyesírással közlöm): *Szöllők megetti földek, Szöllők alatti földek, Erdő alatti földek, Kertmegi hosszú földek, Középső hosszú földek, Felső hosszú földek.* Ezek a helynevek az országúttól nyugatabbra, viszonylag sík, enyhén lankás földterület helymegjelölései, ahol a lakosság nyugodtan foglalkozhatott a földműveléssel, itt már nem kellett árvíztől tartania, s az egyházi tulajdonú földet sem tulajdonosáról, sem a földön termesztett növényről nem volt érdemes elnevezni. Elég nagy kiterjedésű területeket találhatunk, nincs természetes tagoló tényező sem. Az országút és a Nyitra folyó közötti részt pedig a vízjárás miatt legelőnek, illetve kaszálónak használták, erre utalnak az itt található helynevek: *Közös legelő, Külső rétek, Alsó rétek, Felső rétek, Berek legelő*, a falu felé közelebb eső, néhol már fás területen pedig *Bogmai láz.* Az ÚMTSz. csak erdők tisztásán található legelő és kaszáló meghatározását adja a láz utótagra, de itt nem található teljes kiterjedésű erdő, de valamikor még lehetett, s ezt őrzi a vizenyős réttől elkülönült földrajzi köznév.

Az 1876-os térképek inkább népi neveket örökítettek meg, az említett hosszú, hivatalos nevek földek utótagja mindenhol hiányzik, egyetlen többtagú név maradt meg viszonyjelölésben: *Két út köze.* Egytagú név alig akad a vizsgált anyagban. Ez vagy természetes növényzetre utal: *Haraszt* (1860), *Berek* (1876) vagy a művelési ág eszközére utal: *Petreces* (1860).

A nagy kiterjedésű táblák inkább viszonyjelölő megkülönböztető elő- és utótagot kaptak. A felső előtag mindig északi irányt jelöl, az alsó délit, az alatti a folyóhoz közelebb, lejjebb fekvő területet, a megetti a falutól távolabb, nyugatra eső részt.

A nevek viszonylagos egységét a szomszédos Szalakusz község területéről átkerült *Malomszeg* név bontja meg.

Nyitraegerszegről északra továbbhaladva Lajos falu (Ľudovítová) területére érkezünk. A település tagozódása Egerszeghez hasonló. A településről két térkép maradt fenn a múlt század második feléből, az első 1856-ból, a második 1872-ből. Az országúttól nyugatra nagy kiterjedésű területek találhatók, ezt igazolják a szokványos hivatalos elnevezések: *Nagy Tábla I. II. III.*, a *Tábla I. II. III.*, amelyekhez a térképkészítő mérnök feljegyezte, hogy volt jobbágyok táblái feküdtek ezen a részen. A művelési ágra utalás a későbbi térképről két névnél figyelhető meg: *Szőlő hegy, Úrbéri legelő*; a természetes növényzetet mindössze egyetlen név örökítette meg ezen az oldalon: *Galagos* (az ÚMTSz. éppen Lajos faluból adatolja ezt az alaki tájszót.)

Az országúttól a faluhoz közelebb eső területeken a termesztett növényzet a névadást motiváló tényező *Kenderföldek, Káposztásföldek*, illetve a körülöttük található már gyakorta vízjárta rész természetes növényzete: *Fűszfás Közös Legelő : Fűzös Legelő, Kenderföld alatt Rét*. A falu mellett a Nyitra folyóval csaknem párhuzamosan húzódó vízgyűjtőtől a folyóig a volt úrbéri legelőket találhatjuk. Itt már szlovák nevekkel is találkozhatunk: *Ohruhla Rét* [!](1856), *Urbárke lúky* [!](1872), *Jalsina Rét, Jalsina Erdő* mindkét térképen félig magyar, félig szlovák nevek. Az erdő esetében természetes növényzetet örökített meg a név, de ugyanakkor utal a szomszédos Egerszegre is a Jalsina Rét. Szintén a szomszédos fekvésre utal a *Szalákuszi határtól Rétek*. A faluhoz közelebb eső területen pedig a *Közös Legelőt* és a *Zselléresi Legelőt* találhatjuk. A neveknél nem figyelhető meg a viszonyjelölés sem annyira, mint az előző településnél, csak a *Szőlő hegy* körül találkozunk ezzel a jelenséggel *Szőlők alatt tábla, Szőlők után tábla* az 1872-es térképen.

Nyitraapáti térképein (1850, 1860), főként a későbbin, a népi kiejtésű nevek a szembetűnők. A térképek készítője ugyanaz a Günther Károly, aki Lajosról a félig magyar, félig szlovák neveket is feljegyezte. Ennél a településnél derül ki, hogy a mérnök föltehetőleg az akkor használatos népi neveket jegyezte fel, s csak néhány névnél érződik a hivatalos íz: *Urbéri Szántó földek*. A népi névhasználatot bizonyítják a következő nevek: *Ritek, Csecskek, Kert megetti, Csetertek, Lapóssak, Hosszúk*. A szomszédos településről átnyúlt területek az itteni névanyagban is jelen vannak: *Galagos, Szőllő hegyek, Úrbéri rétek, Káposztás kertek, Kender földek*. Itt már nem találhatók számozott nagy táblák, hanem fekvéséről: *Lapóssak, Felső Kereszt Út feletti, Középső-Dülők*, illetve az országút mellett a vásári napról elnevezett nagy területek helymegjelölései találhatók.

A környező települések közül ez az egyetlen, ahol dűlőutakat is találhatunk az 1860-as térképen. Az egyik a határt is képező *Suránka feli út*, amely Lajostól elválasztja a települést, a másik a faluból a szomszédos Lajos községbe vezet: *Lájosfálva feli út* (ennél a névnél is megfigyelhető a kiejtéshez igazodó lejegyzés). Érdekes jelenség, hogy eddig a falvaktól a folyó felé eső terület volt gazdagabb az elnevezésekben, ezen a településen ez megváltozott, s a falu környékén, illetőleg az országúttól nyugatabbra eső részen található a nevek többsége.

Nyitravicsáp névanyageloszlása egyenletesnek mondható a 1851-es és1860-as térképek alapján. A korábbi településeknél már említett vízgyűjtőnek itt már neve is van: *Tóba*, s ez a név a környező névanyagban is megjelenik: *Tóban túl Rétek, Toba innen, Tó Megetti Közlegelő*. A természetes növényzetre utal a Nyitra mellett a *Beregh Közlegelő*, az országúttól nyugatra, a suránkai határ mellett az *Erdő, Fövények, Galagos*; itt találunk domborzati neveket is: *Völgy, Kis Völgy, Lapóssak, Torkok*.

A nagybirtokossághoz kapcsolódó helynevek: *Úrbéri Rétek, Úrbéri Legelő, Úrbéri Szántó földek, Közlegelő*. A föld hasznosítására utalónevek: *Kender Földek, Liba legelő, Mala Pazsit, Sertés Legelő, Eletések melletti, Eletések alatti, Kereszt kapások, Szöllő hegyek, Öreg Szöllő hegyek, Barakapás, Irtványok*.

A település névanyagában megfigyelhető a hivatalos névadás egyik jellemző formája, amikor a nagy kiterjedésű terület összevont nevet kap ezzel jelölve határait: *Csetertek és Prosztályok, Barakapás és Galagos, Fövenyek és Vőlgy*. A vi-

szonyjelölő kéttagú neveket azonban feleslegesen nem bővítették újabb utótaggal: *Kert megetti, Orbánko alatt, Eletések melletti, Eletések alatti.*

A történelmi nevek között találunk egy érdekes adatot, a *Geresztény* nevet. Föltehetőleg alaki és jelentésbeli tájszónak tekinthetjük, mert az ÚMTSz. a Zobor vidékéről ismeri a keresztény szó kis cserépkorsó jelentését, melyekből lakodalmakkor a bort itták. Ezen a területen a Szőlőhegyek mellett található ez a helynév. A zöngés-zöngétlen változás pedig a nyelvnyárásokban gyakran előforduló tényező.

Összegzés: A négy vízmegi település történeti névanyaga egységes képet mutat. A felszín természetszerűleg befolyásolja a helynevek számát is. A sík terület s a nagybirtok is befolyásolja, hogy kevésbé tagoltak a falvak, jóval kevesebb megnevezéssel találkozunk, mint a hegyvidéken vagy a kisbirtokosságú területen. Arányait tekintve szintén alacsonynak érezhetjük a természeti nevek előfordulását. Bár egy-egy esetben előfordulnak hivatalos jellegű nevek, mégsem ezek dominálnak a történeti névanyagban, sőt helyenként éppen ellenkezőleg, mintha éppen az a törekvés jellemezné a lejegyző mérnököt, hogy a népi alakban előforduló nevet akarta volna megörökíteni a térképeken.

Felhasznált irodalom

FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára Pesten, 1951.

GYURGYÍK LÁSZLÓ: Magyar mérleg Kalligram Könyvkiadó Pozsony, 1994.

KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára Akadémiai Kiadó Budapest, 1988.

SÁNDOR ANNA: Nyitra vidéki helytörténeti és nyelvjárási szövegek I. Anyanyelvi Füzetek 3. Nyitra, 1994.

Térképek

Nyitra Egerszeg helység határának felvételi térképe készült 1860-ik évben
Nyitra Egerszeg tagosított határának térképe készítette 1876-ik évben
Lajos falvai hátár térképe mérte 1856-ik évben Gűnther károly hittes mérnök
Lajos falvai hatarara vonatkozo térképe872-ik évi junius 18-án
Nyitra-Apáthi helység határának térképe Készült 1850-ik Évben
Nyitra Apáthi tagositott határának térképe Készült 860 Évben
Nyitra Vicsáp helység határának térképe Készült 1851-ik évben
Nyitra Vicsap tagositott Határának térképe Készűlt 860 Évben

N. CSÁSZI ILDIKÓ

Egy keletkezőben lévő tájnevünkről, Ligetaljáról

TAAR FERENC szerkesztésében, 1994-ben megjelent egy szociográfiai szemléletű tájismertető összeállítás Sorsfordulón főcímmel és *Ligetaljai változások* alcímmel, a Területfejlesztés című kiadványsorozat 4. köteteként.[1] Ebben a kiadványban a Ligetalja elnevezés tájnévként szerepelt. A kötetet „a Ligetaljai Önkormányzatok" közreműködésével készítették és benne Nyíradonyról, mint „Ligetalja városáról" írtak. Taar Ferenc „írói bevezetőjében" „Ligetalja polgármestereinek" felkéréséről beszélt, a Nyíradonyról szóló részben pedig egyenesen „a ligetaljai tájon található" építészeti emlékekről írtak. Vagyis, Ligetalja elnevezéssel egy, közelebbről nem meghatározott kiterjedésű, több és többféle településsel bíró területet, mint tájnévvel jelöltek. Kiadványunk sorra ismertette azután Ligetalja településeit, a települések utóbbi négy–öt évében elért gazdasági-, társadalmi-és kulturális fejlődését, változásait. Ilyen, részben a Ligetalja tájnév szempontjából árulkodó címekkel: Ligetalja városa: Nyíradony; Egy falu tükrében: Nyíracsád; Nyírmártonfalvai körkép; Falu a határszélen: Nyírábrány; Debrecen „bolygója" Hajdúsámson; A „szétporciózott falu": Vámospércs és Fülöp nem alkuszik.Vagyis, ezek szerint az a bizonyos Ligetalja *Nyíradony, Nyíracsád, Nyírmártonfalva, Nyírábrány, Hajdúsámson, Vámospércs és Fülöp* város – falvak belterületeiből és határaiból áll.

Ha azonban földrajzi, vagy névtani irodalmunkban szétnézünk és keressük a *Ligetalja* tájnevet, nem kis csalódással kell megállapítanunk, hogy Ligetalja tájnévről feldolgozásaink nem tudnak semmit se. Semmilyen vonatkozásban sem említi például tájnévi igénnyel jelentkező elnevezésünket a MAROSI SÁNDOR – SOMOGYI SÁNDOR szerkesztette Magyarország kistájainak katasztere című hatalmas, kétkötetes, nagyon is teljességre törekvő összeállítás sem. Ez a minden korábbinál teljesebb, minden előző táji tagolódást számontartó, és rendszerező kataszter, a fentiekben említett települések területét a tájföldrajzi szempontok alapján három részre osztott Nyírség (Észak-Nyírség, Közép-, vagy Középső-Nyírség és Dél-Nyírség ez utóbbi,) *Dél-nyírségi* részébe sorozva tárgyalja említett helységeinket, azonban összességükben önálló tájként, tájnévként való említésük nélkül.[2] Ugyanez a helyzet más tájnév-katasztereink esetében is. Nem ismeri tájnevünket például a KÁDÁR LÁSZLÓ-féle földrajzi igényű összeállítás[3] és a JUHÁSZ DEZSŐ-féle névtani, tehát nyelvészeti szempontú katalógus sem.[4] De nem szól róla a történeti-, néprajzi irányultságú KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL-féle nagyszerű, alapműnek minősíthető, A magyar nép táji-történeti tagolódása című, rövid idő alatt számos kiadást megért, bőséges irodalommal ellátott katalógus sem.[5] Hasonló a helyzet a földrajzi neveket

---

[1] TAAR FERENC (szerk.): Sorsfordulón. (Ligetalji változások). Területfejlesztés 4. Debrecen, 1944.

[2] MAROSI SÁNDOR – SOMOGYI SÁNDOR (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere. I–II. Bp. 1990. I. köt. 260–264.

[3] KÁDÁR LÁSZLÓ: A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Bp. 1941.

[4] JUHÁSZ DEZSŐ: A magyar tájnévadás. Nyelvtudományi Értekezések 126. Bp. 1988.

[5] 5. KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Néprajzi Tanulmányok. Bp. 1975.

szerbe-számbavevő szótáraink esetében is. Akár FÉNYES ELEK 1851-ben kiadott Geographiai szótárára[6], akár a BALLAGI KÁROLY – KIRÁLY PÁL-féle Magyarország megyénkénti leírására gondolunk is, amely pedig az 1876. évi közigazgatási reform változásait figyelembe véve készült.[7] Ugyanez a helyzet az ilyen kérdésekben, a közigazgatási változások ismertetésében nagyon is igényes *Pallas Nagy Lexikonában* is, a Szabolcs vármegye címszónál.[8] De ha a NÉMETH PÉTER és MEZŐ ANDRÁS által szerkesztett Szabolcs megyei történeti helynévtárban,[9] vagy éppen a KISS LAJOS-féle Földrajzi nevek etimológiai szótárában keressük is tájnevünket nem találunk semmit sem.[10] Egyikben sem esik szó Ligetaljáról. A Dél-Nyírséget ábrázoló térképeinkről is hiányzik Ligetalja jelölése, úgymint a LIPSZKY-féle térképről[11], vagy a HÁTSEK-féle megyetérképről[12], vagy a GÖNCZY PÁL-féle térképről is.[13] Meg kell jegyeznünk, hogy ezeken a térképeken az a teljes pontossággal meg nem határozott terület, amit Ligetalja néven emlegetünk majd a későbbiekben, a *„Nagy-Kállói Járás"* része (Nyiradony, Nyíracsád, Nyírmihálydi, Nyírgelse, Nyírmárton-falva, Szent György-és Buda-Ábrány /azaz Nyírábrány/ községekről és határaikról van szó.)

Ezek után mi sem lehet természetesebb, mint az, hogy a századfordulóiszázadeleji nagy monográfiák sem tudnak semmit sem Ligetalja kistájról, sem írásban, sem térképes ábrázolásban nem szólnak róla. Mint például a BOROVSZKY SAMU szerkesztette Szabolcs vármegye című, 1900-ban megjelent monográfia se.[14] Borovszkynál is a Nagykállói Járásról van szó, ugyanúgy, mint a több, mint három évtizeddel később (1931) megjelentett HUNEK EMIL-féle Nyíregyháza és Szabolcsvármegye községei című monográfiában is.[15] Nagy előrelépést jelent Ligetalja meghatározása terén az 1939-ben kiadott DIENES ISTVÁN szerkesztette Szabolcs Vármegye (Szabolcs és Ung K. E. E. Vármegyék) című monográfia. Annak ellenére, hogy egy szó sincsen benne Szabolcs vármegye közigazgatásának átszervezéséről, az új járási beosztásról. DIENES ISTVÁN a Szabolcs megyei községek egyenkénti ismertetésénél ugyanis, a következő községeknél, következetesen feltüntette,

---

[6] FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára. I–IV. Pest, 1851.

[7] BALLAGI KÁROLY – KIRÁLY PÁL: A magyar birodalom leírása különös tekintettel az 1876. XXXIII. törvénycikkre. Bp. 1877. 116–117., 177–120.

[8] Pallas Nagy Lexikona XV. Bp. 1897. 349–353.

[9] MEZŐ ANDRÁS – NÉMETH PÉTER: Szabolcs-Szatmárt megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972. 29., 69., 77–78., 81–86., 90–91., 99. stb.

[10] KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp. 1988.

[11] HERNER JÁNOS (szerk.): Erdély és a Részek térképe és Helységnévtára. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szeged, 1987.

[12] HÁTSEK IGNÁCZ: Szabolcs megye közigazgatási térképe. Hivatalos adatok alapján rajzolta Hátsek Ignácz m. kir. térképész. Hátsek Ignácz (rajzolta): A magyar szent korona országainak megyei térképei. Bp. 1880. XL. tábla.

[13] GÖNCZY PÁL: Szabolcs vármegye térképe, 1894. Pallas Nagy Lexikona XV. Bp. 1897. 3410353. lapok között.

[14] BOROVSZKY SAMU (szerk.): Szabolcs vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai. H. és é. n. (Bp., 1900.) 10., 42–43., 47–48., 48–49., 63–64.

[15] HUNEK EMIL (szerk.): Nyíregyháza és Szabolcsvármegye községei. Magyar Városok Monográfiája. Bp. 1931. 342–348.

hogy: *„Nagyközség a ligetaljai járásban": Nyíracsád, Nyíradony, Nyírábrány, Nyírbéltek, Nyírgelse, Nyírlugos, Nyírmártonfalva, Nyírmihálydi.*[16]

A Ligetalja területnév először, mint *járásnév* jelent meg 1920-ban, amikor is a Trianoni béke következtében Szabolcs vármegye területe Ung megye egyes részeivel megnövekedett, de egyéb közigazgatási változások miatt is újra kellett szervezni a megye járásait. Kezdetben, nagyjából a Nagykállói Járás egyes területeiből és településeiből alakított járás neve *Ligetfalvai Járás* volt (székhelye: Nyíracsád)[17] Pár évvel később, amikor Nyíradonyt is az új járáshoz csatolták, sőt a járás székhelyévé is tették, változtatták meg a járás nevét *Ligetaljai Járás*-ra, amelyhez aztán a következő települések tartoztak: Járási székhely: *Nyíradony*. Nagyközségek: *Nyírábrány (5.487 l.), Nyíracsád (3.851 l.), Nyíradony (5.233 l.), Nyírbéltek (2.896 l.), Nyírgelse (1.678 l.), Nyírlugos (3.350 l.), Nyírmártonfalva (2.976 l.), Nyírmihálydi (1.901 l.)*. A Járás lakosainak összlétszáma: 27.872 fő.[18] Itt kell megemlítenünk, hogy *Márton Béla* 1929-ben kiadott A Nyírség helységei című munkájában ugyanezen nyolc településről mondja, hogy a Ligetaljai Járás községei.[19] Vagyis a Ligetaljai-vagy, Ligetalji Járás nem tartozott a nagy járások közé, mindössze nyolc községből állt. Ha összehasonlítjuk a Ligetaljai Járás nyolc községét azokkal a falvakkal, amelyeket ma, közel félévszázaddal a Ligetaljai Járás felszámolása után (1950), például a Ligetaljai változások című, idézett könyv ligetaljai településeknek mond, arra a következtetésre jutunk, hogy közel sem tisztázott, hogy mely települések tartoznak, számítanak hát ligetalji településeknek. Nyilvánvaló, hogy elsődlegesen a volt Ligetaljai Járás nyolc települését kell ligetaljai településeknek vennünk. Taar Ferencék felsorolásukban, illetve ligetalji településekről szólva viszont csak hét községről beszéltek. A hét település között is három olyan van *(Hajdúsámson, Vámospércs és Fülöp)*, amelyek nem tartoztak a Ligetaljai Járásba. Tiszta sor volna ezek után csak azokat a községeket ligetalji településeknek venni, amelyek mind Taar Ferencéknél, mind pedig a Ligetaljai Járás községeinek hivatalos felsorlásában szerepeltek. Ilyen mindössze négy van: *Nyíradony, Nyíracsád, Nyírmártonfalva, Nyírábrány*. Kerülve minden további kombinálást rá kell mutatnunk arra, hogy amennyiben Ligetaljáról, mint tájról beszélünk, akkor egyrészt kénytelenek vagyunk csak ezt a négy települést Ligetalja tájnévvel illetni; másrészt pedig, tekintve a tájnév fiatal, most kialakulóban lévő voltát és az ezekkel a körülményekkel együttjáró bizonytalanságot, különböző meghatározási szempontokat; ligetaljai településnek kellene vennünk minden olyan községet (és határát) is, amelynek a neve ezekben a kérdésekben egyátalán felvetődött. Bár ezeknél a bővítési törekvéseknél mérlegelni kell, hogy ne minden Dél-Nyírségi települést soroljunk ide, úgy, ahogy Márton Béla is tette és a Nyírséghez tartozónak gondolt

---

[16] DIENES ISTVÁN (szerk.): Szabolcs Vármegye (Szabolcs és Ung K. E. E. Vármegyék) Bp. 1939. 347–352.

[17] GYULAY MIHÁLY: Magyar igazgatástörténeti helynévlexikon. Bp. 1989. 207. – 1921-ben Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyében: Ligetfalvi Járás (szh. Nyíracsád.)

[18] Helységnévtár, 1930. 45/d. melléklet.

[19] MÁRTON BÉLA: A Nyírség helységei. A debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismereti Bizottságának kiadványai V. kötet, 1928–1929. 17–18. füzet. A Nyírségkutató Bizottság Dogozatai I. Debrecen, 1929.

olyan messzi délre eső, bihari településeket is, amelyeknek homokos a határa, általában gyenge minőségű földekkel bírnak és a földművelés mellett a legutóbbi időkig az állattenyésztés is fontos, legalább a földműveléssel egyenrangú gazdálkodási ág volt.[20] Néhányat felsorulunk azon Bihar-és Hajdú megyei települések közül, amelyek semmiféleképen sem tartozhatnak a Nyírséghez, mint földrajzi tájhoz, jóllehet rossz, fejlett gabonatermesztésre kevéssé alkalmas, homokos talajuk is van. Ezek a következők: *Álmosd*[21] *Bagamér*[22] *Derecske*[23] *Hajdúbagos*[24] *Hajdúdorog*[25] *Hajdúhadház*[26] *Hajdúsámson*[27] *Hosszúpályi*[28] *Konyár*[29] *Mikepércs*[30] *Monostorpályi*[31] *Nagyléta*[32] *Sáránd*[33] *Téglás*[34] *Újléta*[35] *Vámospércs*[36] *Vértes*[37] Szinte bizonyos, hogy Taar Ferencék Márton Béla eme „besorolása" alapján vették be a ligetetalji települések közé *Hajdúsámsont*, „Debrecen bolygóját" és *Vámospércset* a „szétporciózott falut". Ilyen túlzások ellenére is bővítésre sarkal az a kutatás is, amely a Ligetalja tájnév névtani-és etnogeográfiai elemzésével próbál feletet adni ezekre a kérdésekre. Az ilyenfajta kutatások mindenek előtt a *liget,* majd pedig az *alj, alja* > *alsó* szó, illetve kifejezés etnogeográfiai és velekapcsolatosan névtani elemzéséből kell, hogy álljanak. Kiindulópontnak mindenestre megállapíthatjuk, hogy *Ligetaljá*val, mint tájnévvel szinte előzmény nélküli, mesterséges; sőt hivatalos névadással van dolgunk.

A *Ligetalja* területnév – mint az előzőekből láthattuk – a Ligetaljai Járás megalakulásakor, 1920-ban, keletkezett, hivatalos névadással.[38] Előzőleg nem is találkozhattunk vele, ezért nem találjuk sehol, semmiféle korábbi felsorolásban, földrajzi, névtani leírásban sem. Itt egyetlen hiányosságra kell csak rámutatnunk, még pedig a HUNEK EMIL-féle, 1931-ben kiadott monográfia érthetetlen hallgatására a Ligetaljai Járásról. Hunek csak a Nagykállói Járásról tud és Nyíracsádot, Nyíradonyt, Nyírábrányt, Nyírmártonfalvát, illetve Nyírbélteket, Nyírbogátot, Nyírbogdányt, Nyírgelsét és Nyírlugost is a Nagykállói Járás tagaiként ismerte-

[20] MÁRTON B.: A Nyírség helységei id. m.
[21] Uo. 11–12.
[22] Uo. 12–13.
[23] Uo. 23–24.
[24] Uo. 35.
[25] Uo. 35–36.
[26] Uo. 36–37.
[27] Uo. 37–38.
[28] Uo. 39–40.
[29] Uo. 52–53.
[30] Uo. 61.
[31] Uo. 62.
[32] Uo. 65–66.
[33] Uo. 107–108.
[34] Uo. 112–113.
[35] Uo. 123–124.
[36] Uo. 126–127.
[37] Uo. 128–129.
[38] FÁBIÁN LAJOS: Szabolcs, Szatmár, Bereg vármegyék területének és közigazgatási beosztásának változásai 1001–1995. Nyíregyháza, 1997. 18–19.

ti.[39] A Ligetalja név 1950-ig, a Ligetaljai Járás megszüntéig, mint járásnév volt ismeretes és használatos. Tájnévként a Ligetaljai Járás megszünte után kezdett feltünni és csak az 1960-as évekre vált szélesebb körben ismertté és használatossá. A Ligetaljai Járás fennállásának három évtizede nem volt elég idő ahhoz, hogy a járásnévből tájnév válhasson, legkevésbe, hogy egy közel sem pontosan körülhatárolt terület; kistáj neveként élhessen tovább. Megállapítható, hogy Ligetalja szavunk tájnévként való továbbélését, illetve terjedését nagyban elősegítik napjaink irodalmi-, szociográfiai-, tájszervezési-és fejlesztési-, helytörténeti munkálatai is. Melyekhez szerencsésen társul egyfajta tudatos patrióta törekvés is: tegyük idegenforgalmilag érdekeltté az itteni lakosokat tájunk felfedezésében, fejesztésében és propagálásában.

Ligetaljai tájnévkutatásunk – 1991–1994-ben – elsősorban arra irányult, hogy megállapítsuk: mely települések számíthatók végül is ligetalji –, vagy ligetaljai településeknek. A kutatások meglehetősen bizonytalan névtudatról tanúskodtak. Bizonyítva azt a fentebb említett körülményt, hogy tájnevünk most van kialakulóban, a négy legfontosabb helységen – *Nyíracsád, Nyíradony, Nyírábrány, Nyírmártonfalva* – kívül, ahol legerősebb a ligetalji identitástudat, még a következő településeken találkoztunk szórványos ligetaljai tudatelemekkel: *Fülöp*[40] , *Nyírbéltek*[41], *Nyírbogát*[42], *Nyírbogdány*[43], *Nyírgelse*[44], *Nyírlugos*[45]. Vagyis Ligetalja kistájba tartozónak veszszük a következő településeket: *Fülöp, Nyíracsád, Nyíradony, Nyírábrány, Nyírbéltek, Nyírbogát, Nyírbogdány, Nyírgelse, Nyírmártonfalva* és *Nyírlugos.*

Keletkezőben lévő tájnevünkkel – Ligetalja – kapcsolatosan meg kell jegyeznünk, hogy a „Ligetalja"-i (Járás) annakidején, 1920-ban, nagyon szerencsés névadás volt. A köztudat a Nyírség egy részét ugyanis „liget"-nek tudja, tartja, úgy, ahogy azt Hunfalvy János 1886-ban leírta: „Sajátságos arculata van a Nyírségnek. Változatos alakulatokat ugyan hiába keresünk ott. Akár Nagy-Károlyból, akár Debrecenből, akár Tokajból, vagy a Szamosközről megyünk Szabolcsba, utunk nagyrészt sivár homokbuczkák alaján (!), vagy azokon keresztül húzódik. Mialatt az előttünk elnyúló homokdombok tetejére felmászunk, azt reméljük, hogy látóhatárunk majd kitágul s kiesebb, nyájasabb táj fog előttünk feltárulni ... A hullámos

---

[39] HUNEK E.: Nyíregyháza és Szabolcs vármegye községei id. m. Nyíracsád 342., Nyíradony 342., Nyírábrány 342–343., Nyírmártonfalva 348., Nyírbéltek 345., Nyírbogát 345., Nyírbogdány 345., Nyírgelse 345–346., Nyírlugos 347.

[40] FÜLÖP. KISS L.: A földrajzi nevek etimológiai szótára id. m. I. 485. Első említése: 1349.

[41] Nyírbéltek. KISS L.: A földrajzi nevek etimológiai szótára id. m. II. 255. Első említése: 1216.

[42] Nyírbogát. KISS L.: A földrajzi nevek etimológiai szótára id. m. II. 255. Első említése: 1326.

[43] Nyírbogdány. KISS L.: A földrajzi nevek etimológiai szótára id. m. II. 255. Első említése: 1219.

[44] Nyírgelse. KISS L.: A földrajzi nevek etimológiai szótára id. m. FÉNYES E.: Magyarország geographiai szótára id. m. II. 41.; KISS L.: A földrajzi nevek etimológiai szótára id. m. II. 256. Első említése: 1310.

[45] Nyírlugos. FÉNYES E.: Magyarország geographiai szótára id. m. III. 49.; KISS L.: A földrajzi nevek etimológiai szótára id. m. II. 257. Első említése: 1354. – Vö.: LUKÁCS LÁSZLÓ: Nyírlugos évszázadai. Erdész Sándor (szerk.): Néprajzi kutatások Nyírlugoson. I. Népi építkezés. Jósa András Múzeum Kiadványai 8. Nyíregyháza, 1977. 3–17. „Nyírlugos Szabolcs-Szatmár megye nyírbátori járásában, Nyírbátortól 23, Debrecentől 40 km-re fekszik. Határának területe 5.838 hektár, lakóinak száma 1970-ben 4.167 fő volt. A falu területe a Ligetaljához tartozik." 3.

magaslatokat helyenként gyér erdőfoltok vagy silány cserjék fedik, de a vidék mindenütt megtartja rideg, untató egyformaságát. Valóban hazánkban alig van kietlenebb táj, mint a Nyírség nagy része. Mindazonáltal Szabolcs megye síkságának is vannak nyájasabb részletei: a nyírbátori ligetek (!), a gyulai, ó-fehértói, baktai, kárászi és mándoki erdők festői tájakkal örvendeztetik meg az utazót."[46] Nyilvánvaló, hogy esetünkben Hunfalvy utóbbi tájrészletéről, a „nyirbátori ligetekről" van szó. Így ismertette tájunkat BORSY ZOLTÁN is a Nyírség természeti földrajza című könyvében, 1961-ben.[47] De ezt a tájképet idézte fel a legújabb helynévkutatás is. A JAKAB LÁSZLÓ – KÁLNÁSI ÁRPÁD-féle nyírbátori járási földrajzi névgyűjtemény Bevezetőjében ezt olvashatjuk: „A területre jellemzők a köris-, szil-, és tölgyfákból álló *ligeterdő*k, a láprétegekben pedig kis *nyírfaligetek* találhatók. *Ezektől kapta a terület a liget nevet.*"[48] Tehát világosan áll előttünk, hogy a Nyírség egy része ligetes, fás-erdős volta miatt Liget néven is ismeretes, tehát a liget szó tájnévként is szerepel. Itt kell megjegyeznünk, hogy a Nyírbátortól, Bátorligettől délre, Nagykállótól délkeletre fekvő területen legújabb megyetérképeink is egy sereg külterületi lakott területet Liget névvel megjelölve ábrázolnak.

Vidékünkön előfordul helységnévként maga a „liget" szó is.[49] De összetételben általánosabb-ismertebb: Bátorliget[50], Magosliget[51]. Összetételben helynévként is gyakori.[52]

A „liget" bizonytalan eredetű szó, feltethetően finnugor tőből származik.[53] Sajátos összetétele az -alj, -alja főnévi képzővel keletkezett, kimondottan terület-, helynévjelölő származéka, márcsak tárgyunk szempontjából is: *Ligetalja*. Az -alja toldalékkal ellátott származékok szinte kivétel nélkül helynevek és leginkább területet, tájat jelölnek: Bükkalja, Kárpátalja, Kemenes- alja, Mátraalja, Sokoróalja, Tenkesalja, Vértesalja.[54] Ezekben az esetekben az -alja toldalék konkrét, egy bizonyos, általánosan ismert tereptárgy nevéhez társult (Bükk, Kárpátok, Kemenes, Mátra, Sokoró, Tenkes, Vértes). De ismeretesek olyan -alja toldalékkal ellátott helynevek is, ahol előtagként nem egy bizonyos, konkrét megnevezett földrajzi név

---

[46] HUNFALVY JÁNOS: A Magyar Birodalom Földrajza, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Bp. 1886. 46–47.

[47] BORSY ZOLTÁN: A Nyírség természeti földrajza. Bp. 1961. 133.

[48] JAKAB LÁSZLÓ – KÁLNÁSI ÁRPÁD: A Nyírbátori Járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár Megye Földrajzi Nevei 3. A nyírbátori Báthori István Múzeum Kiadványai 27. Nyírbátor, 1987. 10.

[49] Liget (Baranya m. FÉNYES E.: Magyarország geographiai szótára id. m. III. 29., KISS L.: Földrajzi nevek etimológiai szótára id. m. II. 35.; Temes m. FÉNYES E.: Magyarország geographiai szótára id. m. III. 29.)

[50] Bátorliget. FÉNYES E. Magyarország geographiai szótára id. m. I.177. – 1976-ban az addig csupán táj-területnévként használatos Bátorliget helységnévvé, községnévvé vált.

[51] Magosliget. FÉNYES E.: Magyarország geographiai szórtára id. m. III. 56., KISS L.: Földrajzi nevek etimológiai szótára id. m. II. 65.

[52] Uo.

[53] A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára. II. Bp. 1970. 769.

[54] Uo. I. Bp. 1967. 121–122. – Az alja, az al melléknév -ja birtokos raggal ellátott formája és azt jelenti, hogy valakinek, vagy valaminek az aljáról területi vonatkozásban egy bizonyos terület alsó széléről, határáról, határvidékéről van szó. SZABÓ T. ATTILA (szerk.): Erdélyi magyar szótörténeti tár. I. Bukarest, 1976. 220–222.

(például egy bizonyos hegy, vagy hegység neve) szerepel, hanem egyes tereptárgyak általános neveihez kötődnek: kert> kertalja; erdő> erdőalja; víz> vízalja; szik (vagy szék)> szikalja, székalja; rekesz> rekeszalja stb.[55]

A gyakoribb -alja képző az alj főnév -a birtokosraggal ellátott, tartalmában meghatározottabb formája. Az -alj, -alja képző a magyar térszemléletben mindig valamitől, a megnevezett tereptárgytól, területtől, helységtől délre fekvő, álló, elterülő, lévő területeket, vidékeket jelöli: Pestalja, Hortobágyalja, Zselicalja, Dombalja, Fenyvesalja stb. Gyakori helynév kombináció, hogy az ekként képzett helynévhez, további pontosítás végett még egy, helynévként is használatos szó (például út, utca, düllő, zug, köz, lapos, laponyag hát, stb.) járul: Dombalji düllő, Fenyvesalji kert, vagy éppen esetünkben: Ligetaljai düllő, Ligetalji tábla, Ligetalji út, Ligetaljai kövesút, „a ligetalji nagy tölgyfa", Ligetalji zug stb.

Az -alj, illetve -alja toldalékkal ellátott helynevek, relatív helymeghatározások, amennyiben valamikor, a változó természeti földrajzi képhez viszonyítva határozták meg a kívánt helyet, területet, tájat. Csakhogy a természeti kép is változik; gyarapodik, megtöbbszöröződik, vagy fogy, esetleg meg is szűnik. Mindkét esetben a megmaradó helynév elbizonytalanodik. Határai módosulnak, esetleg elmosódnak, sőt megszűnnek: történeti nevekké válnak. Ritkán, de az is előfordul, hogy régi, feledésbe merült helynevet (területnevet) élesztenek újjá. Természetesen az új gazdasági-, társadalmi-és kulturális környezetnek megfelelő tartalmi-és formai változással. Valami ilyen folyamattal van dolgunk a „Ligetalja"-val is. Az Újjáéledőben lévő Ligetalja már nem járásnév, hiszen már a járások megszüntek , mint kialakuló félben lévő terület-tájnév koránt sem bír biztos tartalmi és formai határokkal. A Ligetaljához tartozó települések közt erős hierarchikus harc folyik az „elsőbbségért". Nyíradony büszkén vallja magát városnak, elsősorban Nyíracsád ellenében. Holott abban, hogy 1991-ben város lett, része van egyfajta kárpótlásnak is, járási székhely volta elvesztése miatt. Nyíracsád is volt egy rövid ideig járási székhely, várossá válási törekvéseiben az is munkál, hogy elvesztett járási székhely-voltát valahogy ellensúllyozza. Úgy tünik, hogy a Ligetalja terület-, tájnév redivivusza ilyen célok elérése érdekében is itt, Nyíracsádon fogalmazódott meg és innen terjed egy jó, a jövővel is számoló Önkormányzat és sok tevékeny patrióta jóvoltából. Hajdúsámson semmiféleképpen sem sorolható Ligetaljűhoz, de Vámospércs esetében is elsődleges törekvés az, hogy várossá nyilvánítsák és nem az, hogy történelmileg, kulturálisan más tájba sorolják be. Ezekben a törekvésekben azonban egészen más tartalom, előzmények, a mai állapotok mellett az organikus városalakulás-, városfejlesztés szempontjából eltérő tényezők hatnak közre.

Mindent összevéve a Ligetalja terület-, tájnév felélesztését mind földrajzi-, mind művelődéstörténeti és nyelvészeti-névtani szempontból jónak látom. Biztos vagyok benne, hogy a terület-, tájnév formálódásának későbbi szakaszában a körülötte mutatkozó bizonytalanságok is rendeződnek és a Ligetalja földrajzi név , mint terület-, illetve tájnév elfoglalhatja helyét a magyar tájnevek (kistáj) között.

DANKÓ IMRE

[55] SZABÓ T. A. (szerk.): Erdélyi magyar szótörténeti tár id. m. 220–221.

Őrimagyarósd és határa a negyvenes években a földrajzi nevek tükrében

1. A Dunántúl déli felének nagy része sík vidék. SZABÓ PÁL ZOLTÁN egy 1926-ban írt tanulmányában (Adatok Pécs környékének településföldrajzához) alacsony fekvésű fennsíknak tartja, amelyen az évezredek folyamán a források és egyéb vízfolyások keskenyebb vagy szélesebb, mélyebb vagy kevésbé mély bevágásokat, völgyeket alakítottak ki, s az emberek ezekben, ezek oldalain hozták létre falvaikat, településeiket. A sok kis somogyi, zalai és vasi falu jórészt ilyen bevágásban épült fel. Két forrás és két vízlevezető rét völgyében és oldalán épült fel Őrimagyarósd is, az Őrség legkeletibb községe. A két forrásnak, illetve vízlevezető pataknak nincsen neve, a falu lakói csak *„Patak"*-nak nevezték. Az egyiknek a forrása a *Pastelek* aljában van, esősebb években felveszi a *Kërësztvölgy* vizeit, ezeket végigviszi a falun. A *Nagyhíd* előtt magába fogadja a másik patak vizét is, amelyiknek forrása a *Pap-telek* alján fakad és esős időszakokban felveszi a *Málföld* (népi nevén *Máfől*) alatt az erdők felől jövő vizeket is, Hegyhátszentjakab előtt pedig egyesül a *Vadásai patak* vizével, s Felsőjánosfa után beleömlik a Zalába. Ezeknek a völgyeknek, bevágásoknak az az érdekessége, hogy az átfolyó patak egyik oldalán a part jóval magasabb és meredekebb, míg a másik oldalon lassan, fokozatosan emelkedik fel a fennsík átlagos magasságáig. Őrimagyarósdon és a környező falvakban a nyugati oldal a hirtelen emelkedő oldal, a keleti pedig a fokozatosan emelkedő rész. Ezért fordul elő sokszor a nyugati oldalon lakók nevében a *Dombi*, illetve a *Hëgyi* ragadványnév.

2. A falu neve Őrimagyarósd. Így nevezi az 1931–32-ben megjelent „Vas vármegye és Szombathely megyei város általános ismertetője és címtára" c. mű (szerk.: F. SZABÓ GÉZA), de így hangzik a hivatalos neve VÉGH JÓZSEF „Őrségi és hetési tájatlasz"-ában is, amely 1959-ben jelent meg. Ezt azért szükséges kiemelni, mert a harmincas évek második felében és a negyvenes évek elején a körjegyzőség hivatalos iratain és pecsétjein az *Őrimogyorósd* név szerepelt. Az új jegyzőnek és új tanítónak az volt a felfogása, hogy a község neve a növényi termésből, a mogyoróból származik, az pedig *mogyoró* és nem *magyaró*. Ebben annyi igazság van, hogy a név eredete valóban a termés nevével áll összefüggésben, hiszen az egész falu tele van mogyoróbokorral, a termését azonban az egész Őrségben *magyaró*nak nevezik.

3. Vegyük szemügyre először a település földrajzinév-anyagát. Elöljáróban le kell szögezni azt, hogy utcanevek nemigen vannak. Egy-egy utca a falun kívül kap csak és visel nevet, aszerint, hogy melyik szomszéd községbe vagy melyik határrészbe vezet. Bent a faluban minden utca csak *„ucca"*. Mivel a községen a Körmend–Nádasd irányából jövő, Viszákon és Kisrákoson keresztül az Őriszentpéterre vezető országút halad át, és mellette folyik szintén a község közepén a Pas-telek felől jövő patak, a település két fő részre tagolódik. Az átvezető országútnak a falu közepén lévő része, az *ucca* a falu központi része. A központtól északra fekvő területet a Felsőmarác felől bejövő út vágja ketté, ez a falu másik jelentős utcája. Így

szinte kínálkozik az a lehetőség, hogy a földrajzi neveket külön tárgyaljuk az északnyugati, külön az északkeleti részben, és harmadik résznek vegyük az országúttól délre fekvő részeket.

a) Észak felől a *Maráci út* vezet be a falu területére. Ennek bal oldalán terül el a *Bujós* nevű erdő, amelyben fenyőfák és égerfák nőnek, ez utóbbiak alatt nagyon sok az erdei fekete szedret termő szúrós bokor. Ezért nevezik *Szëdrës*nek is. A *Csömöti út* visz be a Maráci útról a Bujóst követő rétekre és szántóföldekre, a *Csömötre*. Újra erdő következik, az ún. *Tőfás-erdő*, mellette pedig a *Pap-völgy* nevű kissé mélyebben fekvő rét terül el. Ennek bal oldalán van a *Vágitós* és a *Géza-erdő*. Ritkás fenyőerdő mind a kettő, a falu kedvenc gombászó helyei voltak. A vargánya, a csiperke és galambgomba *(vërgánya, csepörke, galambica)* nagy mennyiségben termett e két erdőben, és sok volt júniusban az eper (*epörgye*) is. Az erdős táj itt véget is ér, mezők és szántóföldek következnek, az *Aszalás*. A Maráci útról dűlőút vezet be e területre, az *Aszalási út*. Az Aszalásban középen mélyebben fekvő füves völgy van, amely esős években az erdőkből lefolyó vizet a Máföl alatti vízlefolyóba vezeti. A völgy két oldalán magasabban, a nyugati oldalon szinte domboknak tűnő magasságban szántóföldek és gyümölcsöskertek létesültek. A dombok között haladó Aszalási út jobb oldalán volt a *Kovács-kert*, bal felé három dűlőút is segítette a szántóföldek megközelítését: a *Belső út*, a *Középső út* és a *Külső út (Bëső út, Közepső út, Küső út)*. Az Aszalási út a viszáki erdőknél ér véget. A bal oldalon a dombos részt *Málföld*-nek *(Máföl)* hívják. A *Máföl* alany esetben akkoriban a nép nyelvében soha nem hangzott el. A *mál* a hegyek és dombok déli, napos oldalát jelenti, s Magyarósdon csak a *fölülről*, a *fölött* és a *fölé* névutóval fordult elő a *honnan*, a *hol*, és a *hová* kérdésre felelő helyhatározó kifejezésére. A dombsor oldala a harmincas években füves terület volt, ahol kaszáltak és állatokat legeltettek. Fent pedig a dombok tetején a vidék szintmagasságában szántóföldek és rétek találhatók. Ezekhez vezet a korábban említett Belső, Középső és Külső út. A Maráci út jobb oldalán – elérve a falut – vannak iskolák, néhány lakóház, az evangélikus lelkészi hivatal és lelkészlakás, majd lejjebb a *Szërház*, amelyben a tűzoltófecskendőt tartották, s utána jött a *Kocsma*. A Kocsma mellett a *Kőhíd* emelkedik a patak fölé, a Maráci út ezen keresztül torkollik bele a falun áthaladó országútba. Itt van a falu közepe. Itt a patak és az út párhuzamosan halad közvetlenül egymás mellett és a Kőhídon kívül még négy híd segíti az itt lakókat abban, hogy az útról be tudjanak menni gyalogosan vagy kocsin a portájukra. A négy híd közül három a lakóház tulajdonosáról kapta a nevét: *Vadász-híd, Biczó Csicsa-híd, Kovács-híd*, a negyedik, a *Nagyhíd* nagyságáról és fontosságáról, mert a falu átmenő közlekedésében ezt a hídat elkerülni nem lehet. Itt fordul az országút kissé északnyugatra Viszákon át Őriszentpéter felé. Nagy emelkedőn lehet csak felmenni itt az úton, ezért kapták a legmagasabban lakók a *Hëgyi* ragadványnevet. Egyébként is a jobb oldali rész az út mellett meglehetősen magas. Hogy az itt lakók házukhoz kocsival vagy szekérrel eljuthassanak, Viszák felől külön utat kellett létesíteni, ez a falu érdekesen kialakított zsákutcája. Az országút jobb oldalán a falun kívül lévő termőföldek a *Horpán*-ban, a *Tütős*-ön és a *Hosszil*-ban terülnek el.

b) Az északkeleti rész neveinek bemutatásához is induljunk el a Maráci úton, és nézzük meg, mi van az út bal oldalán. Ez a terület is erdővel kezdődik, mégpedig a

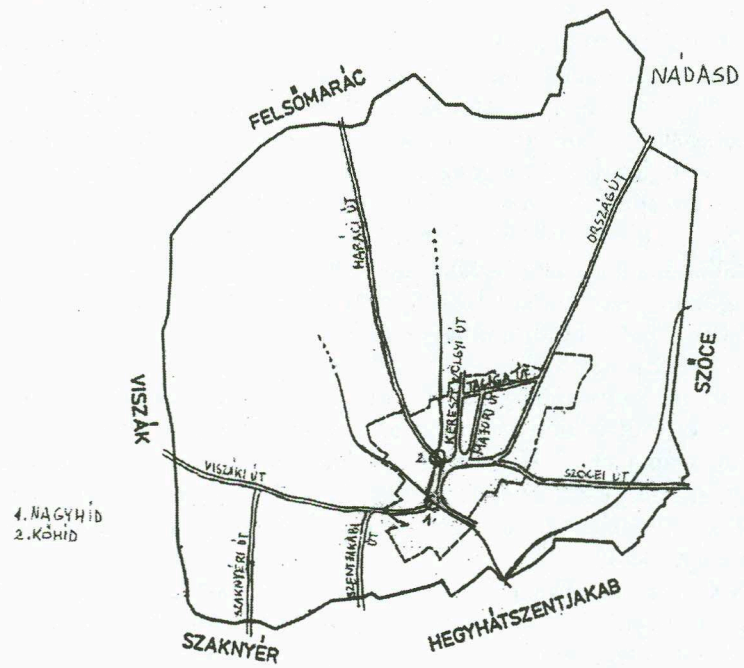
Rákotá-val. Ez a község legnagyobb területű összefüggő erdeje. Ennek egy része a *Pap-erdő* és a *Tanító-erdő*, az előtagban megnevezett egyházi embereknek az illetményföldje. Az utóbbit nevezték *Kántor-erdő*nek vagy *Mestër-erdő*nek is. A Rákotától keletre szántóföldek vannak, majd újra erdő jön, a *Rókalyuk (Rókalik)*. Tőle délre van a *Bödör-tó*, az ide vezető út mellett van a *Dögtemető*. Az erdők között a *Kërësztvölgyi út (Kërëzvőgyi-út)* vezet be a faluba a patakig. Ezzel az úttal párhuzamosan, a Rákotából kiindulva található a *Kërësztvölgy (Kërëzvőgy)* a füves réteivel, közepén vízlevezető árokkal, amelyben száraz évszakokban csak itt-ott van víz, esős időszakban azonban patak lesz belőle, és az erdők és rétek vizét a Pas-telek alján fakadó forrásba viszi, ezzel a falun keresztül folyó víz mennyiségét szaporítja. A Maráci útról a *Taliga* úton is el lehet jutni a Kërësztvölgybe. E mellett szántóföldek és rétek vannak, a *Parlag (Parag)*, a *Kecskehát* (alakjáról), és a *Fenyős-telek* (tulajdonosáról).

A Maráci út bal oldalán előbb kezdődnek a házak, mint a jobb oldalon. Néhány telek és ház után egy mellékutca is kiválik a fő útból, amely egyenesen, nagyon meredeken levisz a patakhoz, a meredek szakasz előtt balra elágazik a *Pas-szër* felé. A Maráci út és e mellékutcája között van a kádár és a harangozó háza. Az út fővonala a lelkészlak előtt három részre szakad: a fővonal mellett meredeken levezet a Kőhídon át az országútra a központba. Ez a meredek rész az ún. *Horgos*. A jobb oldali rész megtartja a magassági szintet, s az ott lakók számára a kocsival és szekérrel való bejutást biztosítja. A harmadik pedig egy keskeny gyalogút, a *Szűk út* (*Szikut*), amelyen a leklész megy a templomba, a harangozó pedig ugyancsak ezen jár a szolgálatát teljesíteni. A Kőhíd előtt bal felől van a *Templom-kert*, közepén az evangélikus templommal. A Templom-kertet balról és elölről a patak határolja. A Pas-szer és a patak másik oldalán épült falurészt *Hímfá*nak nevezik. A község keleti része jóval fokozatosabban emelkedik, mint a másik oldal. Ezen a részen valaha egy kúria állt, de ennek emléke ma már csak a *Majori út* elnevezésben él. Itt a házsor után, elérve a szokásos szintmagasságot, nagy gyümölcsöskertek terülnek el. A neve e résznek *Telek-szër*.

c) A Nádasd – Őriszentpéteri országúttól délre elterülő falurész számbavételét kezdjük el a Nádasd felőli résszel. Hatalmas és nagy kiterjedésű rétek, legelők terülnek el itt, a nevük *Parlag (Parag)*. A falu szélső házánál kezdődik bal felé a *Szőcei út*. Ennek bal oldalán vízelvezető mélyedésben helyezkedik el a *Bali-tó*, amelyet *Kendëráztató*nak is neveztek. Az országútról nagyon meredek part vezet ide, kedvelt helye volt ez a gyerekeknek, télen a szánkózásra és csúszkálásra, nyáron pedig, amíg a kender bele nem került, a fürdésre. A Bali-tó másik oldalán van a *Káposztás-kert*, bokrokkal körülvett rész kis parcellákkal. A Szőcei út másik oldalán volt a kovács *Szénégető*je, majd pedig a *Temető*. A Temető után a *Vágás*nak nevezett fenyőerdő terül el, amely egészen a *Vadásá*ig, a szőcei határig terjed. A Vadásán átfolyó patak, a *Vadásai-patak* tele volt rákkal. Aki kedvelte a rákot, ide járt vadászni rájuk, rákászni. A Szénégetőtől az országút meredeken vezet le a falu közepébe. Az út mellett a lakott részeket *Őszëg*nek, és *Főszëg*nek nevezik. A központban van a kovácsműhely *(Mihel)* és nem messze tőle a *Körjegyzői Hivatal*.

A Nagyhídnál válik le az útnak a *Kistilos*ba és a *Nagyrét*re vivő része, vizenyős, kaszálásra és legeltetésre szolgáló hely, amelyen végig folyik a falun átmenő patak,

hogy Hegyhátszentjakab határában egyesüljön a Vadásai-patakkal. A Nagyhídon Viszák felé balra néhány lakóház van és a *Kövecsës-árok*, amelyből az építkezésekhez hordták a kavicsot. A meredek út tetején balra kezdődik a Hegyhátszentjakabra (*Szejekab* vagy *Szentyakab*) vezető út és egy kilométerrel távolabb a *Szaknyéri* út. Az itt elterülő szántóföldeket *Szejakabi-* vagy *Szaknyéri-* földekként emlegették. Az országút Viszákra vezető részét *Posta út*nak is hívták, mert ezen az úton hozták a község utolsó postájáról, Viszákról naponta a postai küldeményeket, s e mellett vezették a Körjegyzői Hivatalba menő telefonvonalakat. A Szentjakabi út elágazásánál, a magas parton ha valaki ásni kezd, hamarosan régi kövekre és építőanyagokra bukkan. A hagyomány szerint itt kastély vagy kisebb vár állt, ezért hívják *Kastély-part*nak *(Kasté-part)* ezt a helyet.

Jegyzetek

1. Az adataimat az 1940-es évek elején készült egyetemi dolgozatomból és helyismeretemből merítettem.

2. A földrajzi neveket köznyelven említem, a népnyelvi nevük utánuk került zárójelben. Nem jelöltem azonban a több szótagból álló és a *–ra*-ra végződő szavak végén az *o* ejtést, sem az *é*, az *ó* és az *ő* diftongusos változatát.

3. A térképen csak az eligazodáshoz fontos utak (jelük: ==), patakok (jelük: –) és hidak (jelük: o) szerepelnek. Az olyan vízelvezető árok, amely csak esős évszakokban él, a mindig meglévő rész továbbpontozásával van jelölve.

BACHÁT LÁSZLÓ

Kisdobrony helynevei

Mező András, a földrajzi nevek kutatásának ismert egyénisége többször is tartott előadásokat az Ungvári Állami Egyetem magyar szakos hallgatóinak; konferenciákon vett részt egyetemünkön. Ezért publikáljuk jubileumi kötetébe a kisdobronyi névanyagot, amely része annak a kutatási programnak, amelyet az ungvári magyar tanszék és Hungarológiai Központ 1990-ben indított el az Ungvári járás földrajzi neveinek feltérképezése céljából. Az anyag közzétételében azokat az elveket követjük, amelyek alapján publikálni kezdtük az Ungvári járás földrajzi neveit (HORVÁTH KATALIN – LIZANEC PÉTER – SZABÓ ERZSÉBET: Az Ungvári járás 14 településének helynevei. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató munkaközössége. Szerk. Hajdú Mihály. Budapest, 1992. 3–121).

A kisdobronyi névanyag ellenőrző gyűjtését 1992-ben és 1995-ben zártuk le. Legjobb adatközlőink voltak: Úr József – 1908-ban született; 6 elemit végzett, földművelő. Volt kubikos, magángazda, kolhozelnök. Úr Bertalan – 1930-ban született; esti középiskolát végzett, farmvezető volt. Úr Béla 1948-ban született, mezőgazdasági szakközépiskolát végzett Munkácson, állattenyésztő.

A gyűjtésben azokhoz az elvekhez igazodtunk, amelyeket az MTA Nyelvészeti Intézete dolgozott ki (BALOGH LAJOS, KÁLMÁN BÉLA, MEZŐ ANDRÁS, ÖRDÖG FERENC, VÉGH JÓZSEF: Földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve. Bp. 1978. 7–114.)

Kisdobrony az Ungvári járás egyik többségében magyarlakta települése, Ungvártól 38 km-re terül el déli irányban az Ungvár – Beregszász országút mentén. Lakosságának száma 1647. Neve szláv eredetű, tölgyerdeje után kapta a Dubrony megnevezést. A tatárpusztítás után lakatlan hely, 1248-ban IV. Béla élethossziglan V. István ifj. királynak és leszármazottainak adja (CSÍKVÁRY ANTAL szerk. Ungvár és Ungvár Megye. 1940. 184.)

A falu XX. századi története eléggé viharos: 1918-tól 1938-ig a Csehszlovák Köztársaság, 1938-tól 1945-ig Magyarország, 1945-től 1991-ig a Szovjetunió, 1992-től napjainkig Ukrajna része.

Lakosainak fő foglalkozása az őstermelés; az itt élő emberek kitartásának, munkaszeretetének, erős jellemének köszönhetően a falu a legnehezebb időkben is talpon tudott maradni. Seprűkészítéséről, paprika-, retek-, paradicsom- és burgonyatermesztéséről a terület határain túl is ismerik a kisdobronyiakat.

Nyelvjárása az északkeleti nyelvjárástípushoz tartozik, eléggé kevertnek mondható, mivel férfiak, nők, gyerekek egyaránt eljárnak a közelebbi és távolabbi piacokra termékeik értékesítése céljából. Legjellemzőbb sajátosságai:

a) a fonémaállomány : 7:7; b) a fonémák megterheltsége terén erős a zárt í-zés; c) a fonémák hangszínét illetően enyhén záródó diftongusokat ejtenek a középső nyelvállású, hosszú magánhangzók helyén. Az *l* zárt szótagban gyakran kiesik. A hol? és a hova? kérdésre felelő inessivusi és illativusi adessivusi és allativusi alakok között nem tesznek különbséget: a *bóudba* vagyok és a *bóudba* megyek; a *szomszídná* vagyok és a *szomszídba* megyek. A kijelentő módú, jelen idejű E/3. tárgyas ragozású

mély hangrendű igék is – *i* személyragot kapnak: *vári, tudi*; T/3. alakjuk: *várik, tudik* stb. (Részletesebben l. HORVÁTH KATALIN, LIZANEC PÉTER: A kárpátontúli magyar nyelvjárások főbb sajátosságairól. MNyj. XXIV. [1981] 3–18.)

A kisdobronyi névanyagot szócikkek formájában közöljük. Címszóként a kikövetkezetett köznyelvi alak szerepel, ha a köznyelvi és a nyelvjárási ejtés egybeesik, ~ -vel jelöljük; ezután megadjuk a hová kérdésre felelő helyhatározóragot, a térképszámot és a helynévre vonatkozó magyarázatot.

Belterületi nevek

Kisdobrony ~ ba

Csárdás ~ -ba 20 – Étterem, a 70-es 80-as években virágzott, ma elhanyagolt állapotban van.

Bolt *Bóut* ~ *Bót* –ba 11 – Vegyes üzlet a Petőfi utca végén

Bufet ~ -ba 3 – Alapvető élelmiszerek árusítására berendezett bódé a Kisvégen ~ Faluvégen.

Faluközepe ~ -ire 12 – A templom környéke, innen épült, terjedt a falu.

Faluvég ~ *Faluvíg* 2 – A falu újabb része, 1845 után kaptak itt telkeket, jelenleg a település leghosszabb utcája, Tiszaágtelek felé vezet. L. Kisvég.

Főút *Főut* –ra 21 –A Csap – Nagydobrony, illetőleg Ungvár – Beregszász főútvonal, amely átszeli Kisdobronyt. L. Köves út.

Futballpálya *Fudbalpája* ~ *Fodbalpája* –ra 7 – A Szoncedár utcából nyíló sportpálya.

Iskola ~ -'ba 9 – 1945 után épült kétszintes általános iskola.

Kisvég ~ *Kisvíg* –re 2. L. Faluvég

Köves út *Köves ut* 21 L. Főút.

Községháza *Kössíkháza* –'ra 14 – A 60-as években épült emeletes ház, itt kaptak helyet a falu fontosabb hivatalai.

Óvoda *Ovoda* –'ba 13 – Új épület a Községházával szemben a Petőfi utcában.

Pálya út *Pája ut* –ra 8 – A falu legújabb utcája, a futballpályára vezet. L. Szoncedár.

Posta ~ -'ra 10 – Postaépület a Szoroska sarkán.

Petőfi utca *Petőfi ucca* –'ra 19 – A Köves útról ~ Fő útról az Iskolához vezető utca.

Rendelő ~ *Rendelőü* –be – Orvosi ügyeletet tartó egészségügyi hivatal a Községháza egyik szárnyában.

Sikátor ~ -ba 17 – Gyalogjáró út a Főút és a Szoroska között.

Szoncedár utca ~ *Szoncedár ucca* –'ba 8 – A falu legújabb utcája, nevét humorosan egy ott lakó, borkedvelő emberről kapta. A Szoncedár (or. ?олнцедар = a nap ajбndéka) egy borfajta márkaneve. L. Pálya út.

Sevcsenko utca ~ *Sevcsenkó ucca* 18 L. Szoroska, Tupik

Szoroska ~ -'ba 18 – A falu egyik olyan utcája, ahová csak egy oldalról építkeztek, nincs kijárata. Keskeny utcácska, valószínűleg innen kapta a nevét. L. Tupik (orosz ?упик ~ zsбkutca) [Sevcsenko utca].

Tanya ~ -'ra 5 – Jelenleg is kolhozi tulajdonban lévő állatfarm.

Tanyaút ~ *Tanyaut* –ra 6 – A Tanyára vezető földes út.

Teleki út ~ *Teleki út* –ra 1 – A Tiszaágtelek felé vezető út.

Temető ~ *Temetőü* –re 4 – A falu köztemetője.

Templom ~ -ba 16 – Református templom a Petőfi utcában. A falu lakossága teljes egészében református. Az utóbbi években egyre nő a Jehova tanúinak a száma.

Tupik ~ 18 L. Szoroska, Sevcsenko utca. Ritkán használt megnevezés.

Külterületi nevek

Almás-domb ~ *Almázs-domb* –ra 61 – Kaszáló a Szögeken az Almás patak mellett.

Almás-patak ~ -ra 60 – Kisebb patak a Szögeken, amely valamikor a Latorcába torkollott, partján almafák nőttek.

Atak ~ -ra 127 – Patak az Atak-dombnál. itt vetettek vályogot a falu házaihoz. A patak állítólag a sok vízmosás egy része.

Atak-domb ~ *Atag-domb* –ra 128 – Dombos hely az Atak-patak mellett. állítólag valamikor lakott hely volt.

Badó-erdő ~ *Badóu-erdőü* –be 105 – A Falué szántótól északabbra lévő erdő, valamikori tulajdonosáról kapta nevét.

Báhony ~ -ra 88 – Nádas, nedves föld, nem művelik.

Barazerdő ~ *Barazerdőü* –be 84 – Kisebb erdő közvetlen a Szögek szomszédságában. A faluban ma is élő Váradi család tulajdona volt. L. Váradi-erdő.

Batin ~ -ra 33 – Fákkal, bokrokkal benőtt mocsaras rész a Latorca bal partján, lápos hely. A kolhozalapítás idején rizstermő földdé akarták alakítani – sikertelen vállalkozás volt. L. Vak-patak.

Béreg ~ *Bíreg* –re 96 – Szántó a falu tulajdonában.

Bitric ~ -re 35 – A Latorca egyik mellékágának a neve a Vak-patak mellett.

Boldizsár-tag ~ -ba 115 – Szántó, jól művelhető föld; nagy részét kiadták a falu lakosainak.

Csapó-szugoly ~ *Csapó-szugoj, Csapó-zugoj* –ba 75 – Rét, kaszáló, kb. 1 ha, valamikor a Latorca túloldalára esett, a folyó egyenesítése útján került a kisdobronyi oldalra.

Csaronda ~ -'ra 121 – Patak a falu nyugati részén; úgy tartják, hogy a Tisza és a Latorca árvizei hozták létre, amikor a folyók mentén még nem voltak töltések.

Csendőr-tag ~ -ba 111 – Elavult megnevezés. L. Kapusa-megi.

Cseresznyés ~ *Cseresnyés* -be 114 – Szántó, kb. 20 ha az Égés mellett. Kb. 1 méterrel magasabban fekvő terület saját környezeténél. Valamikor gyümölcsös volt.

Csikós-szugoly ~ *Csikósz-szugoj* –ba 28 – Legelő, kb. 8 ha, sok szúróka nő rajta, csikókat tartottak itt.

Darácsinya ~ -'ra 74 – Mocsaras, bokrokkal, sással benőtt terület, kb. 10 ha. A 40-es években erdő volt, de leégett.

Dobronyó ~ -ra 76 – Gyümölcsös, agyagos földterület a Reguta-kert mellett. Kb. 20 ha, északra van a falutól 3–4 km-re. Az adatközlők elbeszélése szerint ere-

detileg ezen a helyen volt a falu, amikor a Latorca és a Tisza *egybe vót*. Itt laktak az emberek, a dombokon szétszórtan éltek; halásztak, vadásztak.

Dobronyó megi ~ -re 77 – Legelő, kaszáló.

Dóka-kert ~ -be 50 – Szántó. Virányi gróf-féle birtok volt, egy Dóka nevű ember vásárolta meg a II. világháború előtt, aki a Latorca-kompot bérelte. Embereivel a gazdag utasokat kirabolták, a teleki papot meg is ölték.

Ducskós ~ *Ducskóus* –ra 125 – Legelő, szántó is. A falu legdélibb részén van, a tehéncsorda járt oda.

Éger megi ~ -re 126 – Falusi legelő, kaszáló. A falu határáig húzódik a Ligetkétől délre.

Égés *Ígís* –re 97 – Szántó. Egybe volt a Szögekkel, amíg nem volt töltést; áradáskor a Latorca elöntötte. Lápos hely, áteresztőt csináltak rajta, ezután lehetett használni a földet. Égettek rajta mindenféle bokrot, amit az áradás magával hozott; ezért nevezik *Ígísnek*.

Egyházé ~*Etyházé* –ra 96 – Erdő, nem messze a Latorcától, egykor a kisdobronyi pap tulajdona volt.

Falué *Falujé* –ra 106 – Szántó a Remec-háttól jobbra.

Fekete ~ -'re 72 – A Darácsinya melletti erdős terület, vegyesen van itt szilfa, égerfa, gyertyánfa, tölgyfa.

Fürdő ~ *Firedő* –be 124 – Gyógyforrásból táplálkozó fürdőhely a falu nyugati határában, Dimicsőnél. A 80-as évekig üzemeltették, ma elhanyagolt állapotban van. Reumatikus fájdalmak enyhítésére alkalmas gyógyvíz van itt.

Gál-rekesz ~ -re 43 – Erdőrész a Latorca partján.

Gejőci földek *Gejőci fődek* –re 32 – Gejőc községgel határos szántó.

Gejőci szugoly *Gejőci szugoj* –ra 31 – Legelő és kisebb erdős terület a Latorca bal partján. Valamikor Gejőchöz tartozott, ill. a Virányi grófé volt.

Grófé ~ -ra 29 – Szántó, valamikor egy Hendrik nevezetű német grófé volt, akinek Ungváron is voltak birtokai, pl. a Bozdos nevű rész. L. Hendriké

Hamis örvény ~ -re 79 – Tó, valamikor itt folyt a Latorca, 20–30 m mély volt: *a lángóu leszíjta az embert ezen a hejjen.*

Hendriké ~ -re 29 – L. Grófé.

Holt Latorca *Hót Latorca* ~ -'ra 40 – A Latorca kiszáradt ága.

Harkályos *Harkájos* ~ -ra 81 – Lapos terület nem messze a Remete-dombtól.

Jó Latorca *Jóu Latorca* –'ra 22 – A Latorcának az a része, amely elválasztja Kisdobronyt, Nagydobronyt és Teleket Nagygejőctől.

Kanális ~ –ra 112 – A Remete-patak mellett lévő vízelvezető csatorna, ebből öntözik a zöldséges földeket. L. Zöldségkanális

Kanális ~ -ra 63 – A falu határában lévő vízelvezető Nagydobrony irányában.

Kanális ~ -ra 57 – Kanális a Szögek mellett, a Vecke-pataknál, a Latorcába folyik.

Kapusa megi ~ -re 111 – Szántó, a földterület ma a lakosok tulajdonában van. L. Csendőrtag.

Káricsa-tó ~ -ra 116 – Szeméttelep, gödrös terület.

Kárics megi ~ -re 117 – Gyümölcsös, amely a Káricsa-tó mögött terül el.

Kerepec-patak ~ -ra 131 – Kisebb patak a falu déli határában.

Kertek ~ –be 45 –Összefoglaló név a Dobronyó és a Latorca közötti földek jelölésére.

Kisbükkös *Kisbikkes* ~ -be 86 – Kaszáló a Szögeken a *Vecke óudal* mellett.

Kis Laci-kert ~ -be 46 – Gyümölcsös nem messze a Latorca partjától.

Kovács-kert ~ -be 49 – Szántó a Lukács-kert mellett.

Latorca ~ -'ra 22 – L. Jó Latorca.

Lapis-tó ~ -ra 65 – A Latorca partjától nem messze lévő tó.

Lapos töltés *Lapos tőütís* –re 90 – A falu határában lévő alacsony töltés.

Láp oldal *Láp óudal* –ra 100 – Alacsony lápos terület a nagydobronyi oldalon.

Lépoldal út *Lápódal ut* –ra 98 – Földút a Latorcához.

Ligetke ~ -'re 123 – Szántó. Valamikor itt mulatságokat rendeztek. Itt épült fel a fürdő.

Lukács-kert ~ -be 48 – Szántó a Latorca partján a Regutakert mellett.

Macska ré ~ -re 122 – Szántó a Csaronda partján.

Masztirák-szugoly *Masztirák-szugoj* –ba 38 – Kaszáló. a kolhozalapítás után kapta a nevét egy Masztirák nevű pásztorról.

Medverekesz ~ -re 37 – A Latorca partján lévő kisebb bokros, fás rész.

Medverekettye –'re 91 – Szántó a teleki határban.

Mitrice-patak ~ -ra 42 – Posványos állóvíz, amit valaha a Latorca mosott ki árvízkor.

Mitrice-szugoly *Mitrice-szugoj* –ba 41 – Kaszáló, legelő. Ezen a környéken a földművelés során cserépedények kerültek felszínre. Kenderáztató is volt.

Mojva-domb ~ -ra 53 – Kaszáló, 5 ha a Vecke-oldal mellett.

Mojva-patak ~ -ra 52 – A Szögeken lévő úgynevezett vízmosás.

Malom gorondja *Malom goronygya* –'ra 69 – Szántó. Valamikor emberek lakhattak itt, most is vannak erre utaló kövek.

Nagybükkös *Nagybikkes* –re 87 – Kaszáló a Szögeken a Remete-domb mellett.

Nádas ~ -ra 64 – A Latorca holt ága a Szögeken. Gyakran elönti a víz.

Nagydobronyi földek *Nagydobronyi fődek* –re 130 – A Nagydobrony határában lévő földterület neve.

Nagyéger ~ -re 92 – Szántó a Faluvégnél.

Patyi-domb ~ -ra 119 – Szántó. Dombos terület.

Patkó *Patkóu* –ra 27 – Kaszáló, 1,5 ha. A Latorca patkó alakban folyik ezen a részen, árterület.

Regrutakert *Regutakert* ~ -be 47 – Füves terület a Latorca partján, a katonaságba vonuló fiúk szoktak itt mulatságot rendezni.

Remec-domb ~ -ra 110 – Dombos terület a Remec-hátnál.

Remec-hát ~ -ra 109 – Szántó a Remec-patak mellett.

Remec-patak ~ -ra 108 – Kis patak a Falujéi földtől balra.

Remete-domb ~ -ra 26 – Szántó a Remete-tanya mellett.

Remete laposa *Remete lapossa* –'ra 27 – Kaszáló a Remete-dombbal szemben.

Remetetanya ~ -'ra 24 – A Latorca parton van a töltésen belül, 10–14 ház összesen.

Rossz Latorca ~ -'ra 70 – L. Holt Latorca.

Rózsás rét ~ -re 120 – Szántó. Agyagos föld, valaha láp volt.

Simon-domb ~ -ra 71 – Kisebb domb a Latorca bal partján.

Séró erdő ~ -be 104 – Erdő a Falué szántótól északra.

Szaláncitanya ~ -'ra 68 – Tanya a Rossz Latorca partján.

Szénégető szugoly *Szénégetőü szugoj* –ba 70 – Legelő, nevét arról kapta, valaha szénégető volt.

Sziget megi ~ -re 129 – Szántó, agyagos, nehezen művelhető föld.

Szilas Bálint legelője ~ -'re 94 – Füves terület a Béreg mellett északon.

Szomoga ~ -'ra 95 – Szántó. Zöldségtermesztésre alkalmas föld.

Szögek ~ -re 85 – Kaszáló, egy része szántó. Nagy terület, rajta ilyen kisebb nevek vannak: *Mojva-domb, Mojva-patak, Almás-domb, Almás-patak, Vecke-domb, Vecke-patak, Vecke-oldal, Kisbikkes, Nagybikkes, Remete-domb.*

Sztára-patak ~ -ra 51 – Kis patak, a Latorcába torkollik.

Szurókás szugoly *Szurókás szugoj* –ba 28 – Kaszáló. Agyagos terület.

Tibaszögi ~ -re 101 – Szántó a Láp-oldal mellett.

Tizennégyes *Tizennígyes* –re 39 – Erdő a Latorca partjától nem messze. 1914-ben hadifoglyok bújkáltak itt.

Torok ~ -ra 100 – A Latorca és a Kanális közötti rész neve.

Töltés *Tőtís* –re 89 – Mestersége földgát a falu északi határában nem messze a Latorcától.

Túli-kert ~-be 103 – Valamikor ezen a területen gyümölcsös volt. Neve valószínűleg ragadványnévi eredetű.

Vágásé *Vágáséi* –re 23 – Szántó a falu északnyugati határában.

Vak-patak ~ -ra 34 – Patak a Batin mellett, amely már nem folyik sehová.

Váradi erdő ~ be 84 – L. Barazerdő.

Váradi sűrű *Váradi sürü* –be 59 – Kisebb erdőrész a Vecke-sánc mellett, valamikor a Váradi családé volt.

Vecke-oldal *Vecke-óudal* –ba 56 – Kaszáló a Vecke-patak mellett kb. 5 ha.

Vecke-patak ~ -ra 54 – A Latorcától ered, a töltésig húzódik. Itt önt ki a folyó s elönti a Szögeket. Lápos, ingoványos.

Vecke-sánc ~ -ra 55 – A Vecke-patak folytatása; a Latorcát köti össze a patakkal.

Vecke-sarok ~ -ba 58 – Szántó a Vecke-sánc és a Latorca között.

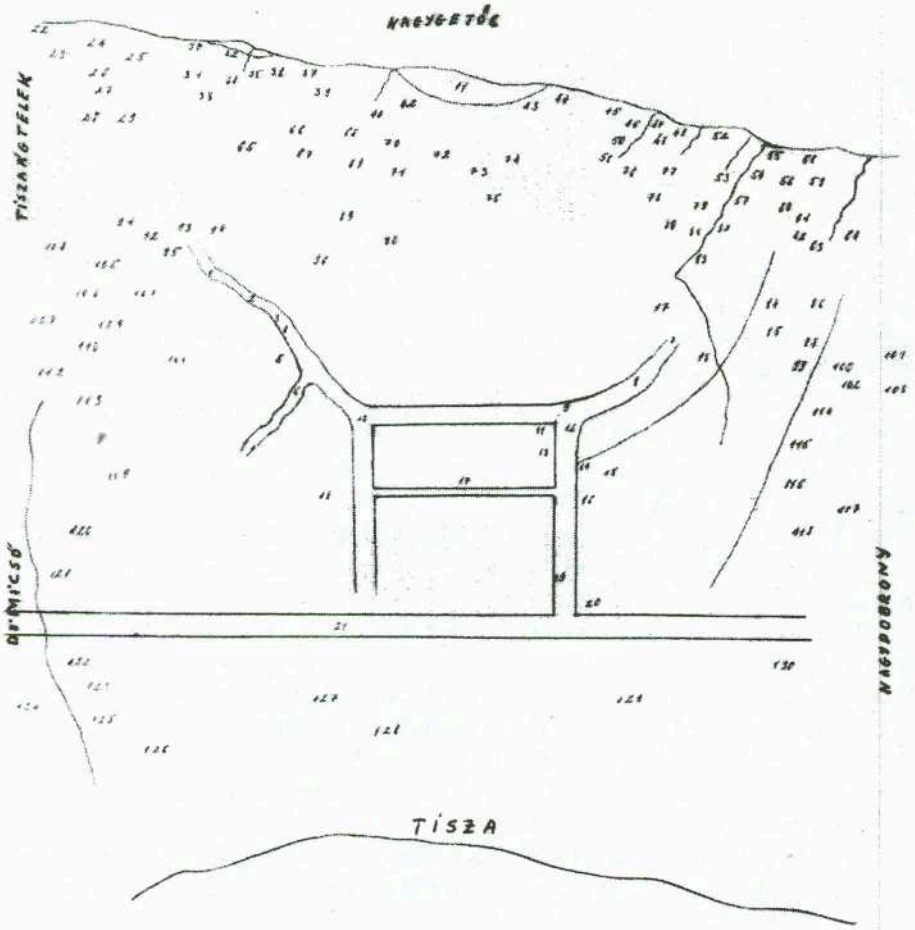
Zátony ~ -ra 36 – Kaszáló. A Latorca folyása itt zegzugos volt, a folyó szabályozása után lett használható terület.

Zoltán-tag ~ -ba 112 – Homokos szántóföld, jelenleg háztáji földek vannak itt.

Zöldségkanális ~ -ra 112 – L. Kanális.

Zugó *Zugóu* –ra 63 – Nagy örvény a Latorcában, amelynek szinte esése van.

Zsilip ~ -re – Vízszabályozó berendezés, amely összeköti a Kisdobrony határában lévő két kanálist egymással.

A gyűjtés és az ellenőrző gyűjtés során kiderült, hogy a helynévanyagot a lakosság nem vagy hézagosan ismeri. Leginkább az idősebb korosztály képviselői tájékozódnak jól a község határában; a középkorúak kevésbé tudják a dűlők megnevezéseit; a fiatalabbak pedig alig adnak információkat a dűlők pontos nevéről, helyéről, összekeverik egyiket a másikkal. ez a tény sürgeti leginkább a kutatókat a földrajzi nevek minél intenzívebb gyűjtésére és feldolgozására.

HORVÁTH KATALIN
(UNGVÁR)

Révkomárom utcanévadásának jellemzői száz év távlatában

„Ne csak szeresd, tudd is, miért szereted szülőföldedet!"
(Kecskés László)

Révkomárom első utcanevei – írásos források alapján – a XVI. századra vezethetők vissza. Ezek a lakosok által adott elnevezések egyszerűek, többnyire az utca minőségére, jellemző tulajdonságaira utalnak *(Kis ér sor, Nagy ér sor, Tó utca, Vág utca).* A XVIII. században már több utca kapta egy-egy nevezetesebb háztulajdonos nevét *(Hajnal Ádám, Zámory),* de voltak milyenségre utaló *(Széles, Hosszú, Büdös),* rendeltetést jelző *(Lúdpiarc, Disznópiarc, Tehénállás)* és a természetből kölcsönzött *(Rozmaring, Citrom, Páva, Fácán)* utcanevek is.

Az 1880-as években aztán a 2hosszú" vagy „rossz csengésű" utcaneveket a város vezetősége megváltoztatta, illetve névvel látta el az addig csak „köz"-nek nevezetteket.

A XIX. század utolsó éveitől már nemcsak a városhoz kötődő személyekről neveztek el utcákat, hanem a magyar történelem nagy alakjairól (később pedig az aktuális politikai rendszernek megfelelő más nemzetiségű/pártállású) politikusokról, tudósokról, közéleti személyiségekről is. Ez a jelenség egészen a '90-es évek elejéig tartott, amikor a város vezetősége visszaállította a század eleji elnevezéseket és a kétnyelvű utcanévtáblákat.

„Az utcanévrendszer, ha avatatlan kézzel fel nem forgatják, sok vonatkozásban a város rövid történetének is tekinthető" – írja Eperjessy Kálmán „Várostörténet az utcanevekben" című munkájában. A fenti megállapítás – s ez kutatásom eredményeivel egyértelműen bizonyítható – Révkomáromot illetően is igaz. Mivel azonban a váos történetét neves helytörténészeink (Szénássy Zoltán, Mácza Mihály stb.) már sok szempontból feldolgozták, az alábbiakban nyelvészeti, onomasztikai (névtani) szempontból kívánom jellemezni a város közterületeinek elnevezéseit és azok változásait.

A címben jelzett utcaneveken kívül a *tér, út, sor, körút, köz, rakpart, park* és *sziget* utótagú elnevezéseket (pontosan 500-at) vizsgáltam szerkezeti, jelentéstani és történeti szempontból. A névanyagot az 1885-ben, 1938-ban, 1958-ban, 1970-ben, 1982-ben és 1991-ben kiadott, ma levéltárban őrzött kataszteri térképek, valamint egy 1997-ben készült részletes várostérkép szolgáltatták.

A név utótagját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a közterületek elnevezései színesek, sokfélék.

utca	tér	sor	út	köz	rakpart	körút	park	sziget	egyéb
397	31	20	13	11	6	4	4	3	11
79%	6,2%	4%	2,6%	2,2%	1,2%	0,8%	0,8%	0,6%	2,2%

Utótagként 79%-os arányszámmal az *utca* fordul elő legtöbbször. Gyakoriságát indokolja az, hogy a belterületi földrajzi nevek között az *utca* jelentése a legáltalánosabb (vö. HAJDÚ MIHÁLY: Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata, 9).

A fent ismertetett csoportosításnál azonban sokkal beszédesebb, tanulságosabb, ha a közterületek elnevezéseinek előtagjait vizsgáljuk. Mivel az elemzésre szánt korpusz száz év névanyagát foglalja magában, az osztályozásnál a megszokottól eltérő szempontokat is figyelembe kell vennünk.

A névstruktúra szempontjából hat csoportba sorolhatók az elnevezések:

1 tagú	2 tagú	3 tagú	4 tagú	5 tagú	6 tagú
14	369	98	17	1	1
2,8%	73,8%	19,6%	3,4%	0,2%	0,2%

A két tagból álló elnevezések a leggyakoribbak, ahogy ezt a 73,8%-os arányszám is mutatja. Keletkezésük idejét figyelembe véve elmondhatjuk, hogy a múlt században több szóból álló, ún. körülírással megnevezett belterületek is szép számmal voltak, melyek az idők során rövidültek, egyszerűsödtek.

Körülírással keletkezett utcanevek

Öreg piarci árokhát utca,
Vágóra menő utca,
Szent András kis utcája,
Megyercsi utcai új utca,
Vágduna mellett levő utca,
Vár előtt levő utca
Öreg piarci sánc mellett levő utca,
Szent András háta megetti utca,
Dunasor háta megetti utca,
Vágdunára menő utca,
Sánc után levő utca,

Utcanév-rövidülések

Ferences barátok utcája – Barátok utcája
Kapitány Istvánné köze – Kapitányné asszony köze – Kapitány asszony utca – Kapitány utca
Szent András háta megetti utca – Szent András utca
Megyercsi utcai új utca – Megyercsi új utca – Új utca
Vágduna mellett levő utca – Vágduna sor – Vág menti utca
Vágdunára menő utca – Vágrév utca – Vág utca
Kálvinista mester utcája – Magyar mester utcája – Mester utca
II. Rákóczi Ferenc utca – Rákóczi Ferenc utca – Rákóczi utca
Vágduna mellett levő utca –Vágduna sor
Vágóra menő utca – Vágó utca
Vármegye utca – Megye utca

Mivel a vizsgált elnevezések egy része a múlt században a nép ajkán született, találkozunk benne olyan kifejezésekkel, melyek a komáromi nyelvjárás sajátosságait tükrözik *(piarc, fisős, pühegő, megetti);* illetve melyek a korabeli helyesírási szokásokat őrzik *(pinty, várallya, uti, cigán, kuttya, uttza, nefelejts* (!) = virág, *térjmeg).*

Az utcanevek előtagjának jelentéstani vizsgálatát a HAJDÚ MIHÁLY által megállapított (vö. Névtani Értesítő 3:22) csoportosításból kiindulva, a vizsgált korpusz anyagához igazítva végeztem. Hajdú négyféle eredetű csoportot, s azon belül további alcsoportokat különböztet meg. Ezek: **1. Személynévi eredetű, 2. Földrajzi eredetű, 3. Az emberrel közvetlen kapcsolatot jelentő, 4. Az embert körülvevő természeti környezetet idéző** elnevezések.

1. Személynévből alakult utcanevek

Városunkban is kedvelt névválasztási forma a hajdan élt személyekről való utcaelnevezés. A személynévi eredetű utcanevek száma: **153 (30,5%)**. Az utcák névadói között van magyar, szlovák, cseh, orosz, német és francia származású; költő, író, festőművész, zeneszerző, krónikás, uralkodó, politikus, államférfi, feltaláló, tudós stb. Jellemző, hogy a politikai helyzetnek megfelelően bizonyos személyek neve feltűnt az utcanévtáblákon, majd eltűnt onnan. Így lett a *Klapka tábornok* nevét viselő térből *NOSZF tér* majd *Štefánik tér*; a *Szent Anna utcá*ból *Molotov utca*; a *Nagy Mihály utcá*ból *Sztálin utca*; a *Domány János tér*ből *Vajansky, Hurban,* majd *Marx Károly tér*; a *Ferenc József rakpart*ból *Klement Gottwald rakpart*; a *br. Eötvös József utcá*ból *Fučik utca*; a *Takáts Sándor utcá*ból *Tito* majd *Dimitrov utca* stb. A '90-es évek elején, a rendszerváltást követően aztán az utcanévtáblákra elsősorban komáromi születésű, ill. a városhoz valamilyen módon kötődő személyek neve került. A következőkben a jelenleg érvényben lévő személynévi eredetű utcanévtáblák névadóiról következik rövid jelentés:

Alapy Gyula – neves helytörténész, a Jókai Egyesület alapító tagja, Komárom megye főlevéltárosa; ő kezdeményezte Jókai Mór szobrának felállítását, s e célból pénzgyűjtést is szervezett;

Aranyember – Jókai Mór *Aranyember* c. regényének főhőse, polgári nevén Domonkos János;

Baranyai József – több komáromi lap szerkesztője (Komáromi Újság, Komáromi Kalendárium, Barázda, Csallóközi Lapok), az ő elnökletével alakult meg a Jókai Könyvnyomda, a város történetének kutatásával is foglalkozott;

Bél Mátyás – magyar evangélikus lelkész;

Berecz Gyula – fontos szerepet töltött be a város művelődési életében, az ő nevéhez fűződik a Jókai-szobor megalkotása;

Bernolák, Anton – szlovák költő, nyelvész;

Beöthy Zsigmond – Magyarország egyik főbírája; testvérei: László – híres humanista; Zsolt – az MTA alelnöke;

Botto, Ján – szlovák költő;

(Komáromi) Kacz Endre – komáromi születésű festőművész;

Czuczor Gergely – 1829 és 1835 között a komáromi bencés gimnáziumban tanított, írásai a Komáromi Kalendáriumban jelentek meg;

Csák Máté – 1278-ban a komáromi vár s vele a város is a Csákok birtokára épült; Csák Máté nádorispán megerősítette a város kiváltságait, majd unokája – a trencséni Csák Máté – 1307-ben újabb kiváltságlevelet adományozott a városnak;

Csapó – feltételezések szerint egy, a Csapó-dinasztiából való végvári vitéz a névadó;

Csokonai Vitéz Mihály – költő; múzsája, Vajda Julianna (Lilla) abban az utcában lakott, mely ma a költő nevét viseli;

Damjanich János – szerb származású magyar honvéd tábornok, aradi vértanú;

báró Eötvös József – regényíró, költő, politikus;

Erzsébet (sziget) – Sisi királyné, azaz Ferenc József szép felesége Komáromnál lépett először magyar földre;

Hviezdoslav, Pavol Országh – szlovák író, költő;

Husz János – cseh pap, hitújító;

Jókai Mór – Komárom szülötte, regényíró;

Király József püspök – a bencés gimnázium diákja, aki 1814-ben 62 000 forintot adományozott az iskolának, mellyel 48 szegény sorsú gyermeknek biztosított lehetőséget a tanulásra;

Klapka György – az 1848–49-es szabadságharc vezéregyénisége; a komáromi erőd várparancsnoka;

Kultsár István – komáromi születésű tanár, költő, krónikaíró; összegyűjtötte és kiadta Mikes Kelemen *Törökországi leveleit*; négyezer kötetes könyvtárát szülővárosára hagyta, ezzel alapozva meg a város első könyvtárát;

Kossuth Lajos – politikus, a függetlenségért vívott harc vezetője; az 1848–49-es szabadságharc nagy alakja;

Lehár Ferenc – Komárom szülötte, zeneszerző;

Lukáč, Emil Boleslav – szlovák költő, műfordító, publicista; nagy szeretettel fordította és népszerűsítette Petőfit, Adyt, József Attilát;

Madách Imre – drámaíró, költő;

Nagy Károly – komáromi matematikus, építész; az ő vezetésével épült a Kultúrpalota (ma Duna Menti Múzeum) székhelye;

Nemcová, Božena – cseh regényíró, elbeszélő;

Péczeli József – 10 évig élt a városban; ő építtette a református templomot, megszervezte a Komáromi Tudós Társaságot, megalapította a *Mindenes Gyűjtemény* c. folyóiratot;

Petőfi Sándor – nagy magyar költő, Jókai révén többször is járt a városban;

Prowazek, Stanislav – a XIX. század végén 8 évig élt Komáromban; neves mikrobiológus, a kiütéses tífusz kórokozójának felfedezője;

II. Rákóczi Ferenc – hadvezér, erdélyi fejedelem, politikai író; a nevével fémjelzett szabadságharc idején a város követeket küldött hozzá, akik segítséget kértek és kaptak is tőle;

Selye János – komáromi születésű világhírű orvos, kutató; édesapja Selye Hugó, aki megalapította az első magánszanatóriumot a tüdőbetegek részére Komáromban;

Seress Rezső – népszerű nóta- és táncdalszerző, aki élete egy részét a városban töltötte;

Staudt Mihály – festőművész;

Štefánik, Milan Rastislav – szlovák politikus;

Szinnyei József – a legnagyobb magyar bibliográfus, aki Komárom szülötte és krónikása volt;

Tajovsky, Jozef Gregor – szlovák elbeszélő, író, drámaíró, publicista;

Takáts Sándor – Komárom szülötte és legnagyobb krónikása, a Mindenes Gyűjtemény megalapítója, a Komáromi Tudós Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja, Mikszáth Kálmán közeli barátja;

Thaly Kálmán – a kuruc nóták költője; Jókai második unokatestvére, személyes érdeme, hogy amikor Rákóczi hamvait hazahozták, ő írta a Klapka-induló szövegét;

Tolsztoj, Lev – orosz regényíró, elbeszélő, drámaíró;

Tuba János – a Jókai Egyesület társelnöke, főtitkára, a Komáromi Lapok megalapítója, országgyűlési képviselő;

Urban, Milo – szlovák író, elbeszélő;

Zámory György – a város alispánja

Szent András, Szent Ferenc, Szent János, Szent Rozália

2. Földrajzi nevekből eredő utcanevek

Földrajzi (helynévi) eredetű 31 előtag, az összes utcanévnek mintegy 6,2%-a.

a) A helységnévből alakult utcanevek (14): *Gútai, Sztálingrádi, Érsekújvári, Kassai, Komáromi, Szaratovi, Megyercsi, Tapolcsáni, Handlovái, Pozsonyi, Privigyei, Nyitrai, Zólyomi, Kijevi,* melyek közül csak háromnak van kapcsolata az utcával (arra vezet); a többit mesterséges névnek kell tekinteni, hiszen nem funkciójuk a névben jelölt hely irányának, elhelyezkedésének megjelölése. Ebben az esetben azonban – a névalkotás szempontjából – helyesebb az *–i* melléknévképző nélküli alak.

b) A folyókról elnevezett utcanevek (12): *Nagy-Duna* (2), *Kis-Duna* (3), *Duna, Vág* (2), *Győri-Duna, Vág-rév, Vág-Duna* (2)

c) Nagy földrajzi területről elnevezett közterületek (3): *Burgundia, Anglia, Tolna*

d) Hegységről, hegyszorosról elnevezett utca (2): *Zobor, Dukla*; mivel sík vidékről van szó, természetes, hogy inkább a várost körülvevő folyókról neveztek el utcákat.

e) Földrajzi köznevet tartalmazó utcanév (5): *Rév, Érhát, Tó, Várallya(!), Szikla*

3. Az emberrel közvetlen kapcsolatot jelentő szavakból alakult utcanevek

Az utcanevek közül **71 (14,2%)** sorolható a következő alcsoportokba.

a) Népek, népcsoportok nevét mindössze 4 utca képviseli: *Cseh, Magyar, Rác, Szláv*

b) Foglalkozásra, tisztségre utal 29 utcanév, pl.: *Katona, Kalapos, Kertész, Nádor, Vártüzér, Tímár, Császár, Révész, Halász, Esztergályos, Hegesztő, Építő, Mester, Hajós, Hivatalnok, Fazekas, Molnár, Kovács, Galambász, Vadász, Élmunkás, Tűzoltó, Munkás* stb.

c) Egyéb cselekvést sugall (4): *Pühegő, Térjmeg (!), Kutyaszorító, Kötélverő*

d) Történelmi esemény nevét őrizte 5 utcanév: *NOSZF, Február 25., Május 1., Május 9., Augusztus 29.*

e) Elvont fogalmat jelöl 6 utca neve: *Ifjúság, Szakszervezet, Barátság, Béke, Szabadság, Győzelem*

f) Emberi alkotás, létesítmény adott nevet 19 utcának: *Városház, Vár, Piac, Megyeház, Vármegye, Kórház* (2), *Iskola* (2), *Híd, Fürdő, Ispotály, Vasút, Gázgyár, Állomás, Teherpálya, Temető, Öntöde, Bástya*

g) Évszakok nevét viseli 4 utca: *Tavasz, Nyár, Ősz, Tél*

4. Az embert körülvevő természeti környezet szavaiból alakult utcanevek

Az elnevezések **11,2%**-a, szám szerint **56** elnevezés sorolható ide.

a) A növényvilágból 21 utca kapta a nevét:
- virágnév: *Rozmaring, Szegfű, Nefelejts* (!), *Rózsa, Liliom, Virág, Csipkerózsa*
- fa: *Diófa, Akác, Akácfa, Zöldfa, Jávorfa, Fűzfa, Nyárfa, Leveles*
- gyümölcs: *Citrom, Gyümölcs, Szőlő*
- zöldség: *Káposzta*
- egyéb: *Széna, Nádas, Gomba*

b) Az állatvilágból 14 utca kapta a nevét: *Pinyty* (!), *Disznó, Lúd, Tehén, Bika, Kígyó, Szarka, Vörösökör, Páva, Fácán, Sólyom, Pacsirta, Fecske, Baromfi*

c) Csillagnevet 3 utca kapott: *Nap, Hold, Csillag*

d) Az utca minőségére, tulajdonságára 18 név utal: *Öreg, Új* (3), *Kis* (3), *Hosszú, Büdös, Belső, Rövid, Széles, Szűk, Görbe, Keskeny, Középső, Szélső, Világos*

Összegzés

Révkomárom közterületeinek elnevezései, ahogy azt az előző felosztás szemléltetni próbálta, sok mindent elárulnak a városról, az ott élő emberekről, a történelmi eseményekről. Az utcanevek széles skálája, változatossága a lakosok, ill. a városvezetés leleményességéről, a politikai helyzet változásairól, a természetes környezetről, a lakosok foglalkozásának sokszínűségéről árulkodnak. A lakosságra az összetartás volt jellemző, igyekeztek úgy letelepedni, hogy zárt egységet alkossanak, tehát az azonos foglalkozásúak kerüljenek egy helyre. A történelem változásai ellenére is a fontosabb utcák megtartották eredeti nevüket. Az átnevezések mindig az adott politikai helyzetet tükrözték, mígnem 1992-ben visszaállították a 30-as évek utcaneveit. A jelenlegi személynévi elnevezések névadóinak ismertetése tiszteletadás, egy helyen való feltüntetésük az ilyen jellegű kiadvány hiányát kívánta pótolni. A közterületek részletes, pontos és minden változásra kiterjedő is-

mertetése sajnos meghaladná ezen írás kereteit, ezért inkább csak a betekintés, az érdeklődés felkeltése volt a cél. Köszönettel tartozom a város már említett helytörténészeinek, valamint Szuchy M. Emilnek és Kovács Tündének a munkámhoz nyújtott segítségükért.

HÉDER ÁGNES

Zsámbék jelenkori utcaneveinek bemutatása

Pest megye északnyugati részén fekszik a Zsámbéki-medence egyik legrégebbi települése, Zsámbék. A régészeti feltárások leletei arra utalnak, hogy már mintegy ezer évvel ezelőtt is lakott hely volt. Első okleveles említése „Samboch" néven 1258-ból való, országszerte ismert romtemploma azonban még korábbi, a tatárjárást megelőző időkből származik. Mátyás király 1467-ben mezővárosi rangot adományozott a településnek, amely később Corvin János birtoka lett. A török hódoltság idején lakóinak száma jelentősen csökkent, 1581-ben mindössze 39 lakosa volt. Buda visszafoglalását követően a falu a Zichy-nemzetség birtoka lett. A pestisjárvány után a magyar családok mellé három hullámban németeket telepítettek be, a község jellege is németté vált. 1941-ben a lakosság 80,7%-a vallotta magát németnek. 1946-ban azonban nagy részüket kitelepítették, helyükre a Felvidékről és az Alföldről magyarokat telepítettek. Az 1950-es évektől jelentős népességgyarapodás indult meg, a lakosság száma az 1998-as adatok szerint 4219 fő. (Pest Megye Kézikönyve. CEBA Kiadó, 1998. 648–50) Zsámbék ma dinamikusan fejlődő nagyközség, fővároshoz közeli fekvése minden előnyével és hátrányával. A rendszerváltás gazdasági, társadalmi élénkülést hozott a település életébe. Rendszeressé vált a kapcsolattartás a Németországba kitelepített németek és az itthon maradtak között, a községben Német nemzetiségi házat alakítottak ki a vendégek fogadására, hivatalos partnerkapcsolat teremtődött Zsámbék és a németországi Wettenberg között, az évenkénti találkozók és rendezvények a hagyományok őrzését és ápolását szolgálják. A gazdasági élénkülést jelzi több üzem, vállalkozás létrejötte a község területén.

Jelen tanulmányom célja a Zsámbék belterületéhez tartozó mai utcanevek vizsgálata azoknak a változásoknak a bemutatásával, amelyek a rendszerváltást követően, illetve az azt megelőző évtizedekben történtek.

Az utcanevek HAJDÚ MIHÁLY Magyar tulajdonnevek című munkája alapján (Budapest, 1994. 62) valójában a belterületi helyneveknek egyik típusát alkotják. A belterületi helynév megnevezés egyrészt magába foglalja egy-egy város- vagy falurész elnevezését, másrészt a közterületi neveket, azaz az utcák, terek, közök stb. neveit is.

Zsámbék nagyközség belterülete az 1999-es adatok alapján 249 ha. A belterületi helynevek első típusához tartozó falurésznévből négy ismeretes: *Csillagerdő-*

telep, Rácváros, Józsefváros, Szőlőhegy, amelyek olyan hivatalos elnevezések, amelyek részben a falu múltjához, részben pedig a terület adottságaihoz kötődnek.

A *Csillagerdői telep* a legújabb közülük, olyan területet nevez meg, amelyen az utcák kialakítása majd csak a következő években történik meg. A falu lakói egyébként *Csillagerdő*ként emlegetik ezt a falurészt, amely korábban külterületnek számított.

A *Rácváros* név, amely a falu északkeleti részének elnevezése, a török elől ide menekült szerbek által lakott területet jelzi, egyik utcája is ugyanezt a nevet viseli.

A *Józsefváros* elnevezés a falu délkeleti részére vonatkozik, és a *Rácváros* névhez hasonlóan már a második világháború előtt is létezett, akkori német nevük *Raitzenstadt*, illetve *Josefstadt* volt. A *Józsefváros* elnevezés eredetére vonatkozóan nincsenek biztos adatok, a helybéliek párhuzamot vélnek felfedezni a budapesti, szintén szegényebbek lakta Józsefvárossal. A terület ma már a falu talán legdinamikusabban fejlődő része, ezt jelzi, hogy 1990-től 7 új utca is nyílt ezen a részen, amelyek közül néhány – *Józsefváros utca, Józsefvárosi átjáró, Józsefvárosi lakótelep* – nevében is jelzi a területhez tartozását.

A *Szőlőhegy* mint falurésznév egyértelműen utal a terület domborzati viszonyaira és az ott folyó szőlőművelésre.

Zsámbék jelenlegi hivatalos közterületi neveinek száma 58. A Polgármesteri hivatal közterületi jegyzékén ugyan nem szerepel, de a hivatal által 1993-ban megjelentetett térképen megtalálható 2 olyan – az ott lakók által adott – utcanév is, amelyek még nem kaptak hivatalos státuszt, de a környékbeliek már használják őket. A *Kőris utca* és a *Platán utca* valaha a *páskumok* (eredeti jelentése 'legelő', itteni használatban 'hétvégi kiskertek') kategóriájába tartozott, ma is sokan csak a hétvégeket töltik itt, de szükségesnek érezték a terület pontosabb azonosítását. Az utcákon, utakon, tereken kívül a közterületi nevekhez soroltam a két lakótelepet is, mivel ezeken nincsenek utcák.

A hivatalos utcanevek szerkezetüket tekintve jórészt kételeműek (43), kisebb hányaduk három elemű (15). A szerkezeti elemek közötti szintaktikai viszony mindegyik esetben kijelölő jelzői.

I. Az utótagok típusai és megoszlása:

átjáró	*1*	*1,72%*	*pincesor*	*1*	*1,72%*
dűlő	*1*	*1,72%*	*út*	*7*	*12,06%*
köz	*3*	*5,17%*	*utca*	*41*	*70,6%*
lakótelep	*2*	*3,44%*	*tér*	*2*	*3,44%*

A település nagyságával arányos az egyes típusok megoszlása. Az *út* és az *utca* utótag használatában tapasztalható némi következetlenség. Az *út* (jelentésének megfelelően) általában hosszabb, egyenes utcák, illetve a településről kivezető utak megnevezésére szolgál, az *utca* pedig rövidebb, kevésbé jelentős közterületek azonosítására. A kivezető utak megnevezésében háromszor fordul elő az *út (Mányi út, Szomori út, Herceghalmi út)*, háromszor *(Határ út, Hegyalja út, Szőlőhegyi út)* szintén kivezető útról van szó, de ezekben az esetekben nem másik településre, hanem Zsámbék egy-egy részére utal az előtag. Ezeken kívül egy *út* található a falu-

ban *(Rákóczi út)*, amelynek út volta sem hosszúságával, sem jelentőségével nem indokolható. Ugyanakkor „csak" utca a Bicske irányába vezető *Bicskei utca,* az *Etyek* irányába vezető *Etyeki utca,* vagy a szinte az egész településen végighúzódó *Petőfi Sándor utca.*

A *köz*ök Zsámbékon is rövid utcácskákra vonatkoznak *(Malom köz, Nádas köz, Piac köz).* A *Malom köz* az azonos előtagú *Malom dűlő*ből nyílik.

A településen mindössze két *tér* található *(Szent István tér, Zichy Miklós tér).* Az utóbbi méreteit tekintve inkább megfelel a terekkel kapcsolatos hagyományos névadásnak. A Szent István tér jóval kisebb területű, de központi helyen található, és az itt felállított millenniumi emlékszobor környéke a falu központi ünnepségeinek színhelye.

A községben 2 *lakótelep* található. Nem városi méretű lakótelepek ezek. Az *Ady Endre lakótelep* a 70-es években nagy családosok számára épült földszintes házakból áll, a *Józsefvárosi lakótelep* ugyanebben az időszakban a falu közelében levő laktanya tisztjeinek letelepítésére szolgált. A hivatalos *Józsefvárosi lakótelep* helyett a falu lakossága még ma is *Tiszti lakótelep*nek nevezi ezt a területet, jóllehet a laktanya felszámolásával jelentősen csökkent az itt lakó tisztek száma.

*Átjáró*ból, *dűlő*ből és *pincesor*ból 1-1 található a településen, amelyek ma már belterületi nevek. Mindhárom a 80-as, 90-es évekből származik, a *Józsefvárosi átjáró* a *Józsefvárosi lakótelep* megközelítését segítette, a *Malom dűlő*t csak 1986-ban vonták be a belterületbe, a *Józsefvárosi pincesor* ez évben kapta nevét, az utótag a korábbi *agyaggödör* helyébe lépett, és a terület mélyedéses voltára, nem pedig borospincékre utal.

II. Az előtagok vizsgálata

1. szófaji és morfológiai szempontból:
– tulajdonnévi előtag: 21
  – egyelemű tulajdonnév: 6 *Benedek utca, Gagarin utca, Józsefváros utca, Rácváros utca, Rákóczi út, Szilágyság utca,*
  – egyszerű: 4 *Benedek utca, Gagarin utca, Rákóczi út, Szilágyság utca*
  – összetett: 2 *Józsefváros utca, Rácváros utca;*
  – tulajdonnév + köznév: 1 *Mátyás király utca*
  – kételemű tulajdonnév: 14 *Ady Endre lakótelep, Ady Endre utca, Bartók Béla utca, Bethlen Gábor utca, Corvin János utca, Dózsa György utca, Gábor Áron utca, Gerecs Árpád utca, Petőfi Sándor utca, Ságvári Endre utca, Somogyi Béla utca, Szent István tér, Táncsics Mihály utca, Zichy Miklós tér;*
– köznévi előtag: 23
  – egyszerű: 14 *Akadémia utca, Berkenye utca, Csap utca, Határ út, Kápolna utca, Király utca, Malom dűlő, Malom köz, Piac köz, Rózsa utca, Tavasz utca, Templom utca, Terv utca, Vadász utca;*

– összetett: 9 tárgyas: *Honvéd utca*, minőségjelzős: *Akácfa utca, Diófa utca, Hársfa utca, Jóvilág utca, Régitemplom utca*, birtokos jelzős: *Hegyalja út, Malomárok utca*, jelentéssűrítő: *Angyalárok utca;*

– melléknévi előtag: 14

– egyszerű: 9 *Bicskei utca, Erdélyi utca, Etyeki utca, Magyar utca, Mányi út, Meggyes utca, Nádas köz, Pálos utca, Szomori út;*

– összetett: 5 *Herceghalmi út, Józsefvárosi átjáró, Józsefvárosi lakótelep, Józsefvárosi pincesor, Szőlőhegyi út;*

– képzett: 13

– *i* képzős: 9 *Bicskei utca, Erdélyi utca, Etyeki utca, Herceghalmi út Józsefvárosi átjáró/lakótelep/pincesor, Mányi út, Szomori út, Szőlőhegyi út*

– *s* képzős: 3 *Meggyes utca, Nádas köz, Pálos utca;*

2. jelentéstani szempontból: (HAJDÚ MIHÁLY, Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata (Nytud.Ért. 87. sz. 16), valamint KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa (Debrecen, 1996. 160–4) című munkája alapján.)

a) személynévi előtag: 17	29,31%
b) a szomszédos településekre utaló előtag: 5	8,62%
c) településrészre utaló előtag: 5	8,62%
d) más országra, településre utaló előtag: 2	3,44%
e) épületre, tárgyra utaló előtag: 7	12,06%
f) elvont fogalomra utaló előtag: 3	5,17%
g) domborzatra, fekvésre utaló előtag: 5	8,62%
h) növényzetre utaló előtag: 7	12,06%
i) foglalkozásra, méltóságra utaló előtag: 3	5,17%
j) szerzetesrendre utaló előtag: 2	3,44%
k) nemzetiségre utaló előtag: 1	1,72%
l) kereskedelmi tevékenységre utaló előtag: 1	1,72%

Zsámbékon is a személynévi eredetű utcanevek aránya a legnagyobb. A más falvakban is gyakori történelmi, irodalmi nagyságok nevei közül 4 kapcsolódik a falu múltjához: Mátyás király, Corvin János, Zichy Miklós a település egykori birtokosai voltak, Gerecs Árpád pedig a falu híres szülötte, természettudós (emléktáblája szülőházán, a *Táncsics Mihály utcában* található). A rendszerváltást követően Zsámbékon is megváltozott néhány személynévi elnevezés: az egykori *Fürst Sándor utca* a *Benedek utca* nevet kapta, a *Kiss Imre utcá*ból *Corvin János utca, a Lenin tér*ből *Zichy Miklós tér, a Sallai Imre utcá*ból pedig *Pálos utca* lett. Az új elnevezések több esetben korábbi neveket állítottak vissza, és az a törekvés is megnyilvánult bennük, hogy a település legrégebbi részének utcanevei Zsámbék legrégebbi történelmére utaljanak vissza. Így ma a Romtemplom környéki utcák *Régitemplom utca, Corvin János utca, Benedek utca, Pálos utca.*

Hasonló törekvés nyilvánult meg Zsámbék egy másik régi településrészében az új utcák elnevezésében. Az ún. Pestiskápolna környékén nyitott új utcák a *Kápolna*

utca, illetve az *Angyalárok utca* nevet viselik, nem csupán az épületre és a domborzati viszonyokra, hanem a múltra is utalva (két szent életű szerzetes élt valaha ezen a területen).

A más országra, településre utaló nevek újkeletűek, maguk az utcák is az elmúlt évtizedben jöttek létre. Az utcanevek – *Erdélyi utca, Szilágyság utca* – az Erdélyből ide településekre utalnak. Tudatos volt a környező, szintén új utcák elnevezése is: *Bethlen Gábor utca, Gábor Áron utca.*

Az elvont fogalomra utaló utcanevek közül ma már csak 3 létezik *(Jóvilág utca, Tavasz utca, Terv utca)*, a rendszerváltás elsodorta az egykori *Szabadság utcát* és *Szabadság tér*et. Az előbbit ma már újra *Bicskei utcá*nak nevezik, az utóbbi pedig *Szent István* nevét kapta.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy Zsámbék jelenkori belterületi nevei jelentős mértékben kapcsolódnak a település történelmi, földrajzi sajátosságaihoz. A rendszerváltás óta még tudatosabb törekvés érzékelhető a múlt hagyományainak felélesztésére és megőrzésére, és ez a tendencia a közterületek névadásában is megfigyelhető.

KOVÁCS ERZSÉBET

A földrajzi tárgy neve és írásképe

A magyar helyesírás – mint ahogyan ezt az akadémiai helyesírási szabályzat (AkH. 11.) 2. pontja is rögzíti – értelemtükröző írásrendszer. Meggyőződésem, hogy helyesírásunkat éppen ezért tartják olyan sokan nehéznek, bonyolultnak, megtanulhatatlannak, mert a legnehezebb dolgok egyike gondolkodni, és pontosan tudni, hogy mit akarunk leírni. Világos példája ennek a *borospohár* írásának esete. A bor ivását szolgáló pohárfajtát egybeírással fejezzük ki, de ha egy borral szennyezett pohárra gondolunk (jóllehet borral nem lehet poharat szennyezni), akkor *boros poharat* írunk. Nem bonyolult ez, hanem értelemtükröző!

Földrajzinév-írásunkban is az értelemtükröztetés okoz sokaknak fejtörést, és vált ki a gondolkodás helyett ellenérzést. A földrajzi nevekben (és a földrajzi megjelölésekben) előforduló azonos névelemek írásképe ugyanis aszerint változik, hogy a név mire vonatkozik. Például:

1. A Gárdony városában található név nélküli pincék egyikét említve, így írjuk: *gárdonyi pince.*

2. Ha ebben a gárdonyi pincében borkimérést létesítenek, és annak az előbbi szószerkezet lesz a neve, akkor – intézménynévszerűen – így írjuk: *Gárdonyi pince.* (Ez a helyes írásmód akkor is, ha ez a nyelvi alakulat – névátvitellel – területet jelölő földrajzi névvé válik, pl. dűlőnév lesz.)

3. Egy másik gárdonyi pince gazdája is létesít borkimérést, de ha azt csak Pincének nevezi, akkor az ő vállalkozása, a telephelyet is megjelölve: (a) *gárdonyi Pince.*

4. Egy harmadik gárdonyi pincetulajdonos a pincéjéhez kapcsolódóan éttermet is nyit, és a létesítményét – intézménynévszerűen írva – így nevezheti: *Gárdonyi Pince étterem.*

5. Ha a pince egy Gárdonyi nevű személy tulajdona, és a birtoklás tényét akarjuk kifejezni, akkor így írjuk: *Gárdonyi-pince.*

6. Előfordulhat az is, hogy az elsőként említett közszói szószerkezet *(gárdonyi pince)* helységrésznévvé válik, és akkor egybeírjuk: *Gárdonyipince.*

Hatféle íráskép, hatféle tudattartalom. A tarkaság csak látszólagos, mert a hatféle helyes írásképet jól elkülöníthető, értelemtükröző rendezőelvek határozzák meg.

A földrajzinév-írás gyakorlatában ritkán fordul elő, hogy egy művön belül ugyanazokat a névelemeket hatféleképpen kelljen leírni, azonban mindig figyelembe kell venni, a név jelentését, felhasználási helyét és a tereptárgyat, amelyre vonatkozik, mert a formailag hasonló, de más funkciójú nevek írásmódja eltérően alakulhat.

Az egybeírás az ország- és az országrészneveknek, valamint a helységnévneveknek szokásos formája: *Franciaország, Németalföld, Elefántcsontpart; Dunántúl, Kárpátalja, Palócföld; Zalaegerszeg, Törökbálint, Szépkenyerűszentmárton, Újdelhi; Móraváros, Kovácstanya, Ebédvesztőpuszta, Felsőbadurbokor;* stb.

A kötőjeles írás a földrajzi köznevet és/vagy földrajzi jellegű jelzőt tartalmazó természetföldrajzi nevekre jellemző: *Csendes-óceán, Velencei-tó, János-hegy, Balaton-felvidék; Belső-Ázsia, Észak-Erdély, Holt-Tisza, Kis-Villám; Fecske-part-dűlő, Misa-réti-patak; Sebes-Körös-dűlő; Felső-Gombás-patak, Kis-Szunda-szigetek; Lankóci-Kis-Duna;* stb.

A különírás az állam- és államrésznevek, az intézménynevek, a jelölt szerkezetekből alakult földrajzi nevek esetében, valamint az utcanevek utolsó tagjára vonatkozóan tipikus: *Dán Királyság, Római Birodalom, Vatikánvárosi Állam, Francia Köztársaság, Egyesült Arab Emírségek; Baranya megye, Hajdú vármegye, Szörényi bánság, Utrecht tartomány, Amazonas szövetségi terület; Fővárosi Operettszínház, Magyar Nemzeti Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár, Lukács fürdő, Kerepesi temető, Kis Rabló étterem; Urak asztala, Keveset érő, Pástra járó; Petőfi utca, Agárdi út, Sas köz, Szentháromság tér, Városligeti fasor;* stb.

A földrajzi nevek írásképe, a közszói alakulatok írásképétől is elkülönül. Ha egy sziklás hegység nehezen elérhető csúcsáról írunk, akkor kisbetűs szókezdést és különírást alkalmazunk, de a Rocky Mountainsról beszélve, a *Sziklás-hegység* az értelmet tükröző helyes íráskép. Más az esőtől sáros völgy és a *Sáros-völgy*. Nyár elején a kofa előtt a piacon vörös málnahegy emelkedik, de a Börzsönyben van a *Málna-hegy*, és még folytathatnám a sort.

Attól függően, hogy mit jelöl a földrajzi név, változik az írásképe, és jelzi a névtípust, amelyre vonatkozik. (A köznyelvi írásgyakorlat is hasonló. A *kovács,* az *ács,* mesterséget jelölő közszavak, de a *Kovács*, az *Ács* személynevek.) A *Nagyerdő* bárhol található domborzati név, de a *Nagyerdő* Debrecenben városrésznév. A *Sáros-patak* egy vízfolyás neve, de a *Sárospatak* helységnév. A *Hűvös-völgy* domborzati név, de a *Hűvösvölgy* helységrésznév.

Ennek a néhány gondolatnak felvillantásával kívánok az ünnepeltnek, a névtan kiváló művelőjének, további erőt és eredményes munkát.

HŐNYI EDE

Óráló keresztfa : Oráló keresztfa

I. A kereszt

„A kereszt az emberiség ősi szimbóluma, mely az ábrázolásmódok és jelentéstartalmak páratlan sokféleségét mutatja fel. Kulturális és vallásos jelképként már a prehisztorikus korban is előfordult, és sok különböző alakban találhatunk vele a közelkeleti, amerikai és ázsiai magaskultúrákban is. A kereszténység kialakulásával a nyugati kultúrtörténet vezérmotívumává vált... hatalmi szimbólum, az egyházatyák, szerzetesek, apácák és laikusok szellemiségében pedig az elmélyült teológiai elmélkedések forrása." (WILHELM ZIEHR: A kereszt (Jelkép és valóság) Helikon Kiadó. Budapest, 1998. fülszöveg)

Nyelvünkben ez a szó számos jelentés hordozója. Elsősorban azonban talán a keresztény vallás szimbóluma, jelképe. A keresztvetés, a keresztformával való megjelölés pedig a római katolikus vallásgyakorlat fontos jelképi eleme. (Természetesen jelen van az egyéb keresztény vallások liturgiájában is.) Ugyanakkor „ilyen formájú kegytárgyak kegyeleti építmények" is igen jelentős számban fordulnak elsősorban a katolikus népességű vidékeken. Ennek magyarázata többek között egy névtelen egyházatya által megfogalmazott vélekedésében rejlik. „A kereszt alakja mi más lenne, mint a világ a négyzet alakú ábrázolása? A keleti irány ragyog a négyzet csúcsáról, az északi irány a belső jobb oldalt, Dél a baloldalon található, Nyugat pedig a talapzatot tartja és erősíti." (ZIEHR 28.) de az ember önképe is a kereszt: „... az emberi test hallgatag és titokzatos módon jelképezi és fejezi ki a kereszt alakzatát." (ZIEHR 29.)

A *keresztelés* – mint alapvetően fontos egyházi aktus – ugyancsak az ember és a kereszt szoros összefüggésére utal, hiszen Krisztus keresztáldozatának az érvényesítését testesíti meg. A keresztség az egyházba való belépés a születő ember számára, amely a megváltás, az üdvözülés feltétele. Nyilvánvalóan ebben leli magyarázatát az a tény is, hogy a keresztség az *első* a szentségek sorában. A keresztelés szövege érzékelhetővé teszi a fentieket: „fogadd a kereszt jelét homlokodon és szívedben. Hittel fogadd az ég parancsolatait. Erkölcsös életeddel arra törekedj, hogy Isten templomává válhass." (ZIEHR 92.) A papi áldás ugyancsak a keresztvetésben találta meg adekvát szimbólumát.

Természetes tehát, hogy a kereszt mint vallási jelkép megszámlálhatatlan formában át- meg átszövi életünket akár vallásosak vagyunk, akár felekezeten kívüliek. Helyet kap a földrajzi nevek között is. Magyar nyelvterületen ritka az olyan település, ahol ne lelnénk kő- vagy fakereszteket a vallási élet vagy egyéb jelenségek, alakulatok jeleként. De már a rómaiak világában is fontos jelenségként tartották számon. Julianus császártól származó megállapítás: „A kereszt fáját tisztelitek. Jelét felírjátok homlokotokra és felrajzoljátok házaitokra." (ZIERH 88.)

II. A kereszt a Jászságban

Ezúttal kizárólag a határban vagy a települések belterületén található kegyeleti építményekről ejtünk szót. A Jászságban – a jászladányi adatok nem szerepelnek – összesen 181 keresztet vett számba a gyűjtők tábora. Ennek túlnyomó többsége *kereszt, keresztje* alapelemet tartalmaz, és mindössze négy olyan név akad, amely *Jézuska, Jézusa* alapelemre épül. Egy (9/33) egészen szokatlan: *Kakasos Jézuska*, a *10*/184 nemkülönben elüt a feszületek többségétől: *Cigán Jézuska*. (Ezek a jelölések antropomorf jellegűek tűnnek, és annak bizonyságai, hogy a tájék lakói emberközelinek érezték, illetve annak is érzik a Megváltót.)

A keresztek nagy hányada az állíttató nevével azonosítható. Rendszerint így is említik a környékbeliek, illetve akik egyáltalán ismerik. A kereszteket általában kőből, betonból emelték, és az állíttató neve(i) mellett a keresztemelés indítéka is szerepel. A keresztek helye jellegzetes. Egyrészt az állíttató birtokán vagy annak közelében emelték, másrészt viszont jeles, fontos pont jelölésére is szolgált. Legtöbbször a kül- és belterület határát jelölték a feszületek, de egészen tipikus, hogy a települések határvonalának valamely pontján is kereszt állt. Valamely főközlekedési útvonal és alig látható határvonal találkozáspontján emelték (Jászapáti és Jászjákóhalma, Jászszentandrás és Jászapáti, Jászladány és Tiszasüly, Jászladány, Jászalsószentgyörgy stb.). Ez a jelenség a Heves megyei gyűjtésekben is fellelhető. A bel- és külterület találkozás-pontjának jelölésére szolgáló keresztek és egyéb szakrális építmények manapság már a belterületen találhatók. Jászapátin például a *Kiséri úti kőkereszt* jelölte hajdan a kül- és belterület találkozáspontját, de Rákospalota és Rákoskeresztúr lakói is úgy tudják, hogy egy-egy kereszt jelölte a szóban forgó helyet. Jászberényben nem keresztek, hanem az úgynevezett *Kőképek* jelölték ezt a pontot.

Némely kereszt jeles eseményre utal. Jásziványon a templomkertben álló kereszt például az egykori katolikus templom helyét jelöli. Az építményt a törökök rombolták volna le. Ritkán, de előfordul, hogy közösség állíttatott keresztet. Jászberény belterületén áll a *Juhász kereszt* (8/171). Ezt Jászberény juhászai emeltették: „Isten dicsőségére állították a jászberényi juhászok. 1807."

W. ZIEHR véleménye szerint „Az ír szerzetesek templomaiból származik az a szokás, hogy a kolostorok közelében, de egyúttal vidéken is a hívők gyülekezési helyének jeleként magas kőkereszteket állítottak fel." (i.m. 108.) Ezek a szakrális jelek azonban „... a mindenkori kolostor területének a határát is jelölték." (i.m. 111.)

A jászsági fa- és kőkeresztek nagy részét ma is gondozzák. Időnként megtisztítják, bemeszelik, esetleg befestik. Nem tudunk arról, hogy valamely keresztet alkalmanként vagy rendszeresen ájtatottsági céllal felkeresnék a hívek, legfeljebb virágot tesznek rájuk, kivéve a keresztút rendszerébe tartozó szakrális építményeket. A jászsági névgyűjteményben található féltucatnyi *kálvária* gondozására valamivel nagyobb gondot fordítanak a hívek, illetve a gondozással megbízott család vagy közösség. A mintegy ugyancsak féltucatnyi *fakereszt* nem tüntet fel eltéréseket funkció tekintetében, noha a hívek szemében kevésbé rangosnak, maradandónak számít, és az egykori fakereszt helyére szívesen állíttattak kőkeresztet.

III. Az óráló (oráló) keresztfa

Az első híradás erről a kegyeleti építményről egy Gyergyóban készült szakdolgozatból való (KOLUMBÁN ILONA: Kilyénfalva (Chileni) földrajzi nevei. Szakdolgozat. Jászberényi Tanítóképző Főiskola. 1996. 42 p.) ennek a közlésnek primer tanulságait a Nyelvünk és Kultúránk 103. számában közzétettem (64–69.) Azóta kaptam Erdélyből egy nagyon hasznos magnófelvételt, és írásos, illetve szóbeli közlést, amelyek segítségével bizonyosan tisztázható, mi is az anyaországi gyűjtésekben fel sem bukkanó névelem tartalma, talán az is, hogyan alakult ki, hogyan őrződött meg mind a mai napig.

A magnófelvétel néhány megállapítása régi szokásra hívja fel a figyelmet: „A Székelyföldön szokás a húsvéti határkerülés. Minden faluból egy gyalogos és egy lovas csapat indul. Meghatározott helyen találkoznak. Nálunk olyan helyen van a találkozó most is, ahol öt községnek a határa találkozik. Ezt az öt községet megnevezem mindegyiket: Gyergyószentmiklós, Gyergyóalfalu, Gyergyócsomafalva, Gyergyóújfalu és Gyergyókilyénfalva ... A zarándokok induláskor éneklik: Feltámadt Krisztus e napon ... A mezőn pedig a dicsőséges olvasót imádkozzák. A találkozóhelyen eléneklik a Mennyek királyné asszonyát ... A soros község *imádkozója, imádkoztatója* a középre lovagol vagy megy, ahol elkezdi az imát, amit a nép *órálás*nak nevez. Az öt község határánál, ahol a három keresztfa van felállítva, és ezeknek a nevük *Óráló keresztfák*." (Kolumbán Péter 68 éves, Kilyénfalva 152.)

A másik adatközlő: „... gyermekkoromban részt vettem az *órálás*on. Minden falunak megvolt a maga imája. Az órálás mindig maradt apáról fiúra. Kilyénfalván a Balázsok óráltak. Minden negyedik évben került arra községre a sor. A szöveg elmondása közben a nép mindig fordult a világtájak felé ... Aki nem ment határt kerülni, az érkező tömeget a templom előtt fogadta." (Balázs Julianna 68 éves, Kilyénfalva 209.)

Az *óráló*, *órálás* szó tehát egy meghatározott ünnepi alkalomhoz kapcsolódó szakrális aktus jelölésére szolgál. Az aktus a feltámadás, a természetébredés élményét fogalmazza meg.

Hasonló népszokások a magyar nyelvűség peremén éltek, esetleg élnek. BÁLINT SÁNDOR pontosan és részletesen megírja jeles munkájában a gyergyói húsvéti határkerülés különböző változatait. (Ünnepi Kalendárium. I. Mandala Kiadó, Szeged, 1998. 376–377.) Ebben a leírásban is szerepel az ORÁL szó: „Ezután ezzel a köszöntéssel: dicsértessék a mi mostan feltámadott Úr Jézus Krisztusunkban áldott szent neve, hangos szóval elmondja, órálja a régi imádságot." (i.h.)

A magyar gyökerek is távolabbra nyúlnak. Érintkezhetnek az írek sajátos szokásrendszerével. Ennek egyik lehetséges mozzanata lehet a csíkdelnei (Delnita) régi templomok udvarán található egészen különös kőkereszt. Annak egyik oldalán korpusz látható, a másikon azonban egy Mária-ábrázolás. Az ottani katolikus pap és a hívei úgy tudják, hogy ilyen kereszt csak Írországban található. A fentiek szerint nyilvánvaló, hogy ugyanott találhatók olyan nagy méretű kőkeresztek, amelyek a hívek gyülekezésének, istentiszteleti tevékenységének színhelyéül is szolgálnak.

Ennél is meggyőzőbb egy jeles jugoszláviai magyar egyháztörténész, Erős Lajos vélekedése, aki Cannonica Visitatióra hivatkozva a következőket mondotta a múlt év nyarán egy csíkszeredai kutatónak, Mirk Lászlónak: „... egy faluépítés azzal kezdődött, hogy keresztet állítottak a temetőnek kijelölt helyen, mégpedig egy nagy keresztet, azaz trabalis keresztet, ami azt jelenti: „nagy". Sem a telepítéskor, sem utána még sokáig nem volt a falunak imaháza, temploma, ezért ennél a trabalis keresztnél gyűltek össze a katolikus vallású lakosok vasár és ünnepnap, itt imádkoztak, itt tartotta a szentmisét a pap. Erős Lajos szerint ezt nevezték oráló (sic) keresztfának is, hiszen az imaház vagy templom felépítéséig ez a kereszt volt a vallásos élet fókusza. ilyen keresztek álltak mindenütt, amíg fel nem épültek a templomok." (MIRK LÁSZLÓ csíkszeredai gimnáziumi tanár és néprajzkutató leveléből. Ugyanő erről a témáról: „Mi itt vagyunk, és itt maradunk – honn" Hargita Kalendárium 1999. Csíkszereda 151–155.)

Az a keresztfát nevezték *óráló* vagy *oráló* keresztfának, amely helyettesítette az istentisztelet színhelyéül szolgáló templomot, a hívek természetesen gyülekező helyét. Köztudott ugyanis, hogy három székelyek alkotta településen (Székelykeve, Hertelendyfalva, Sándoregyháza) lehetett a múlt században vagy korábban olyan keresztfa, amely sokféle funkció fenntartására nyújtott módot. Gyergyóban megmaradt ennek a másik változata, amely szerint a szomszédos települések összetartozását tehették egyértelművé az ősök, és ebben az esetben már nem csupán az ima, hanem meghatározott célú beszédek megtartásának színhelye is. Ugyanakkor szoros összefüggésben volt és van az Óráló keresztfák léte a természet újjászületésével és Krisztus feltámadásával.

FARKAS FERENC

Népetimológia Veszprém megye helységneveiben

A földrajzi nevek gyűjtése során tapasztalhattuk, hogy a helynévadásban jelentős szerepet tölt be a népetimológia. A kérdéssel behatóan foglalkozott RÓNAI BÉLA (NÉ. 7: 9–18). Cikkében a népetimológia legfontosabb irodalmát is áttekintette – ezért erre nem térek ki.

A népetimológiával foglalkozó dolgozatok egyik központi kérdése a fogalom tisztázása. A problémát legutóbb HOFFMANN ISTVÁN világította meg és tisztázta A helynevek nyelvi elemzése (Debrecen, 1993.) c. munkájában. Rámutat, hogy a szakirodalom a népetimológiát egyrészt névkeletkezési folyamatként mutatja be, másrészt ide sorolják azt a gyakori jelenséget is, hogy a helységneveket a használók új motivációval igyekszenek ellátni, tudálékos névmagyarázatokat fűznek hozzájuk. Ennek az az oka – írja Hoffmann –, hogy az ilyen értelmezések alapjául ugyanazok a motívumok szolgálnak, mint amik a népetimológiás változásoknak is mozgató rugói.

Dolgozatomban Veszprém megye földrajzi neveiből a településnevekben fellelhető „népetimológiákat" vizsgálom meg. (Veszprém megye földrajzi nevei. I. A Tapolcai járás. Bp., 1982. II. A Pápai járás. Bp., 1987. III. Az Ajkai járás. Bp., 1991. IV. A Veszprémi járás. Megjelenés alatt.) Természetesen a népetimológia kifejezést – a fentiek értelmében – a jelenkori, megszilárdult, hivatalos helységnevek eredetének népi magyarázatára használom. A helységnevek, vagy azok egyes elemei a névhasználók számára motiválatlanok, ezért új motivációt teremtenek nekik. Így e névmagyarázatok nem tudományos, hanem folklorisztikus jellegűek. Terjedelmük az egy mondatos közléstől a rövid epikus történetek előadásáig terjed. Gyakran adomák, olykor humorosak, pikánsak. A névmagyarázatok közismertek, hagyományozódnak, a település lakói identitástudatának részét képezik. Gyakran megtalálhatók az írott-történeti névanyagban: Pesty Frigyes gyűjtésében is. Pesty gyűjtésének és a nép névismeretének viszonyát a kölcsönösség jellemzi. Ma már nem tudjuk eldönteni, hogy Pesty jegyzett-e le néphagyományt, avagy az ő történeti ismereteire is támaszkodó adatai folklorizálódtak.

Veszprém megye 232 településéből az adatközlők 124 településen fűztek magyarázatot a helység nevéhez (53,4%), olykor többet is; máskor az összevont települések egykor volt önálló részének nevét magyarázták (pl. *Adorjánháza* III/1., *Hárskút* IV/22.).

A nagyszámú névanyagból a terjedelmi kötöttségek miatt nem foglalkozom azokkal a népi névmagyarázatokkal, amelyeknek tartalmát a név igazolja – függetlenül az etimológiai illetve a történelmi igazságtartalmától. Ide tartoznak a település birtokosára utaló népetimológiák (pl. *Hetyefő* I/5., *Noszlop* III./11., *Szápár* IV./7., *Bánd* IV./30.), a természeti környezettel magyarázott helységnevek (pl. *Zalaerdőd* I./4., *Iharkút* II./56.), valamilyen történelmi eseményre utalók (pl. *Gyepükaján* III./42.), vagy a település lakóinak foglalkozása (pl. *Lovászpatona* II./18., *Takácsi* II./18.), a település fekvése (pl. *Sáska* I./18., *Lesencetomaj* I./35.), a vallással vagy idegen ajkú lakossággal való kapcsolat (pl. *Monostorapáti* I./20., *Sümegprága* I./16.).

A vizsgálatba bevont népetimológiás neveket két nagy csoportba soroltam. Először (I.) azokat vizsgáltam meg, amelyekben vagy az értelmezhetőség hiánya, vagy a név hangzós formája indíthatta el a népetimológiát, vagy egyéb jelenségek indukálhatták azt. A második nagy csoportot (II.) azok a helységnév magyarázatok képezik, amelyekben a folklorisztikus elem dominál. Mivel az e típusba sorolt népetimológiáknak is valamilyen nyelvi jelenség az alapja, bizonyos esetekben az I. csoportban mutatom be. Az ún. tudós népetimológiákat III. alá soroltam.

Veszprém megye helységneveinek rendszerét JUHÁSZ DEZSŐ – főleg a FNESZre alapozva – elkészítette (MNyTK. 160. sz. (1981)253–63). Az egyes népetimológiáknál – szükség esetén – [J. ill. FNESZ] jelzéssel hivatkozom adatukra.

I. A népetimológiát nyelvi jelenség indukálja.

1. A név vagy valamely eleme ismeretlen a használó számára. A köznyelvből kihalt szójelentést a hangalak mai köznyelvi jelentésével hozza kapcsolatba a népetimológia. *Bakonybél* IV./14. A Bakony belsejében van. [FNESZ: Beli szn; J: ismeretlen] *Malomsok* V./2. Sok malom volt itt. *Raposka* I./39. [J:

Repesoka] – A *sok* 'falu' jelentés ismeretlen, valamint a *Repe* szn. is. Családnévnek minősíti a népetimológia: Eszterházy Pál uradalma volt. Amikor kötelező lett az itt élő embereknek mint úrbéreseknek földet adni, akkor épült ki a település. A lakók egyikének neve Raposea volt, akinek hanyag, rendetlen volt a háza, és ezért a tiszttartó büntetésként ráíratta a nevét így: Raposa. Ez a falu szélső háza volt, s aki a faluba jött, e nevet látta először. Így lett a falu neve *Raposa: Raposka. Gógánfa* I./8. A falu Gógán nevű uraságé volt a törökdúlás idején. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták elfoglalni a falut, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágyság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. *Káptalanfa* III./40 – A fa-falva összefüggést nem ismerők különböző módon világítják meg a névelem értelmét: Káptalani birtok volt. A Pap-kert végében volt egy kétágú fa. Itt épült az első ház, így került a fa szó a falu nevébe. *Kislőd* IV./19. Sokat lődöztek a Bakony erdejében. *Kemeneshőgyész* II./26. A falut birtokosának lánya örökölte, s a hölgyrészből keletkezett neve, ami idővel megrövidült. *Nagyesztergár* IV./11. Egy Nagy Eszter nevű lány szerelmi bánatában a Gál nevű patakba ölte magát. Ebből keletkezett a falu neve. A R.lövő, a R.hölgy=menyét, az R.esztergár=esztergályos foglalkozást jelentő szavak homályba merülése szülte a színes névmagyarázatokat. *Öskü* IV./27. Ős kő állt a falu helyén. – Az Ős szn. ismeretlen, a népetimológia köznévi – régi, ősi – értelmezést ad a szónak. *Soly* IV./32. Mátyás király sólyommadarakra vadászott itt. – A latin eredetű szn. [Saul] köznyelvi kihalása késztette a nyelvhasználót arra, hogy a nevet a köznyelv számára értelmes szóvá egészítse ki, bekapcsolva az „etimológiát" a gazdag Mátyás mondakörbe.

2. A népetimológia alapja hangtani jelenség, mely nemcsak a jóhangzással társul, hanem melyet egyéb nyelvi jellemző is motiválhat.

a) Mássalhangzó hasonulás található a nevekben: *Csajág* IV./45. [J. ? szn.] A falu lakóit gyakran (meg)csalják ('becsapják') az erre járó vásárosok. *Kékkút* I./37. A községben két kút (forrás) volt, s régen *Kétkút* volt a falu neve. [J: *Kőkút*] *Olaszfalu* IV./16. Régen *Ólasfalu* volt a község neve, mert sok sertést tartottak. – A falunév „megváltoztatásában" szerepe lehet az eufémizmusnak.

b) Magánhangzókiesés értelmessé teszi az ismeretlen eredetű helységnév nevét: *Küngös* IV./40. A falu határában álló kőinges szentről. *Tés* IV./17. A Mátyás mondában a te is, te is szókapcsolat összevonásából keletkezett a falu neve. Mátyás királyt felbosszantották a környezetében lebzselő udvari emberek. Rájuk parancsolt, hogy azonnal takarodjanak az erdőbe fát vágni. Azok csak ámultak, bámultak. Ekkor sorra vette őket, s mindegyikre külön rámutatott: te is, te is, te is!

c) Hangátvetés: *Kolontár* III./35. Népi alak: *Korontál. Veszprémvarsány* II./14. Az ismeretlen törzsi népnevet „van sár" kifejezésként értelmezik.

d) Hangutánzó szó szülte: *Ukk* I./6. népetimológiáját a falu nevéről szóló adomában. A település még csak néhány házból állt, amikor a falu apraja-nagyja összegyűlt, hogy elnevezzék. Közben iszogattak, talán sokat is. Felállt egy öreg, erősen italos ember. Meg akart szólalni, de csak annyit tudott mondani: U... és csuklott. Így lett a falu Ukk.

e) Szójáték: *Halimba* III./44. Neve a hinta-palinta gyerekmondóka mintájára: ha-limba-ha-limba. A törökök ittjártakor a magyarok hintát kötöttek nekik. Ezt itt limbának nevezik. Mikor meglökték, akkor mondták: ha-limba. *Rigács* I./2. Lakói ácsok voltak, ebből származik az ács-Rigács falucsúfoló, ami a falu névadója lett.

3. A helységnévbe, vagy annak valamelyik elemébe a névtől független értelmet visz a magyarázó. Ezekben a népetimológiákban a hangtani változások nem szabályos megfelelések, inkább beleérzések, esetleg nyelvjárási hatásra. *Díszel* I./27. Szép hely, dísz(h)el(y) volt, ahol a falu megtelepült. *Hosztót* III./34. A török után húsz tót alapította a falut. [J. Hosszitótiból rövidült.] *Nagyalásony* III./3. Alacsony fekvésű területen létesült a falu. *Pápateszér* II./33. A falu területén tíz forrás van, ez volt a település névadója. – Pesty felsorolja név szerint a nevüket! *Tapolca* II./29. Tó-polca. Az „etimológia" talán a tó fölötti értelmet hordozza? A város magja, központja a római romokat is rejtő *Malom-tó* körül létesült. [FNESZ: a Tapolca patakról.]

4. A népetimológia a nyelvjárási alakhoz kötődik: *Kapolcs* I./13. A népi ejtés *Kapujcs:Kapocs*. Két hegy között a kapuszerűen összeszűkülő völgyben települt a falu.

5. A népetimológia az idegenajkú lakossághoz kötődik: *Csékút* III./43. A *Csekut* nevű leromladozott várról „etimológia" Pestytől származik. [FNESZ: csőkút] Ma *Padrag* III./43. része, melynek „etimológiája" összecseng Csékútéval, ui. a falut alapító szénégető morva telepesek az északi széltől védett hegyoldalban telepedtek le. Innen a Pod rág=part alatti falunév.

II. A népetimológiát tartalmazó folklorisztikus történetek több „műfajba" sorolhatók.

1. A névalak változtatása nélkül a jelentésnek megfelelő magyarázatot, vagy értelmező történetet (mondát) fűznek a névhez: *Adorjánháza* III./1. Valamikor egy Adorján nevű ember települt le itt, s elmentek az égerfa erdő aljába települt *egeraljaiak* megnézni, hogyan épül *Adorján háza*. *Hárskút* IV./22. 1956-ban alakult Lókútnak *Gyertyánkút* és Szentgálnak *Hárságypuszta* nevű határrészeiből. Népi név ma is Gyertyánkút. Gyertyánfa alatt volt a falu egyetlen kútja. Hársfából készített ágyon feküdt Mátyás király a vadászkunyhójában. *Kiscsősz* III./12. A régi időben a csőszi határ erdő volt, és a mai falu helyén egy csőszkunyhó állt, melyben az erdőőr lakott. E köré települt a falu, amit a csőszkunyhóról neveztek el. *Lovas* IV./59. Amikor Szt. István király a Koppány vezette pogány magyarokkal a Veszprém melletti harcát vívta, lovassága itt volt elszállásolva. *Tüskevár* III./27. A törökdúlás után a község lakói tüskével kerítették be magukat. Ezért kapta ezt a nevet az előző *Nagyjenő* helyett. *Mezőlak* II./27. A mátyusháziak a mai Mezőlak határában dolgoztak, gyakran a mezőn aludtak a nagy távolság miatt, majd meg is telepedtek ott, falut alapítottak. *Sáska* I./18. 1. Sáskajárásról kapta a nevét. 2. 1548-ban Sáska nevű kapitány verte ki a törököt.

2. Mese: a helységnevet magyarázó történet és a név közötti kapcsolat esetleges: bármely településnévvel behelyettesíthető lenne az. *Ajka* III./31. A Bakony erdejéből kisétálgató óriás egyszer megbotlott és elesett. Ahová az ajkát beverte, ott települt meg Ajka, a puttonyából kiesett nő pedig a Somló." *Csesznek* IV./4.

A vár urának volt egy féltve őrzött kan disznója. A *Kőmosó* sziklabarlangjában tanyázott egy hatalmas kígyó. Ez a barlangjába hurcolta és felfalta a Csesznek nevű kan disznót, akiről elnevezték a falut. *Óbudavár* I./14. Egy Buda nevű földesúr lakott itt, aki egy-egy nyilat lőtt ki, s úgy osztotta szét birtokát fiai között: Antal, Jakab, Csicsó a szomszéd községek névadói lettek. (*Szentantalfa* I/22., *Szentjakabfa* I/15., *Balatoncsicsó* I/1.) Buda a falujában maradt.

3. A helységnévhez fűződő történet szövegében, a szöveg kontextusban válik „értelmessé" a népetimológia.

a.) Törökkori történetek : *Sümeg I/11.* 1. A török idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, s közben ezt kiabálták: Süjj meg! 2. A török kiűzése után tüzet raktak, ökröt sütöttek. Körültáncolták a tüzet és kiabáltak: Sü meg!

b) Adomák

– A történet alapja szójáték

Balatonaliga /Balatonvilágos IV/61. Két ember ballagott Bozsok felől. Az egyik azt mondja: Nézd, koma! Mintha ott messze egy nagy víz volna! – Erre a másik: Alig a! /= aligha víz az/: Később, mikor közel értek, megint megszólal az első: Na, ugye mondtam, hogy víz! – Világos! – felelt rá a másik.

– A népetimológia a nevet szókapcsolatnak tekinti, ez képezi az értelmezés alapját.

Csögle III/4. Egy járókelő ember kutyájával járta az országot. Csög volt a kutya neve. Éjjel az ember elaludt a falu mellett egy árokban. Felébred, hívja a kutyát: Csög! Le! A falusiak nem tudták mi legyen a falu neve, s mikor ezt meghallották, Csöglének nevezték. *Kerta* III/16. Az iszkázi dombon megálltak az emberek és a falu felé mutatva azt mondták: Kert a! Innen kapta a falu a nevét. *Borszörcsök* III/24. Lakodalomkor fogytán volt a bor. A gazda szívni akarta a hordóból, de az csak szörcsögött. Az egyik vendég így kiáltott fel: Szörcsög a bor! Ebből lett a falu neve. *Gyulafirátót* IV/25. 1. A cselédlány apasági pert indított a földesura ellen, aki ígéretekkel rászedte kocsisát a tárgyaláson való megjelenésre. A gyanúba kevert legény így védekezett: Gyulafi rátót! 2. A bírói ködmönnel megjelölt helyre akarta tolni az elöljáróság a templomot. Kellő erőlködés után a bíró megnézte, megfelelő helyre mozdult-e. Álljanak meg! Rátótuk! – Jóllehet a ködmönt a cigány lopta el! *Kádárta* IV/36. A régi világban egy kádártai ember egy kád árt vett a hátára. Mire Kádártára ért, összerogyott a súlya alatt. Kérdezték tőle, mi baja van. Azt felelte: A kád árta! Innen a falu neve. *Veszprém* IV/36. Gizella királyné a székesegyház építtetése közben pénzzavarba jutott. Levetette magáról a drága prémekkel ékes ruháját, és „Vessz prém!" szavakkal ezt is a templom építésére áldozta – egyben nevet adott a városnak.

III. Tudós népetimológiák

Néhány településnév népetimológiája egyértelműen un. tudós népetimológia. Ide tartozik: *Csögle* III/4. A hunok maradványai települtek meg itt *Csigla:Csigle mezején. Inota* IV/20. Mátyás királynak volt itt egy palotája. Egyszer kíséretével pihent az inotai szorosban a patak partján. Így szólt a király: Na, itt álljunk meg egy nótára! Írásban: I.nóta. Ebből lett Inota. *Sáska* I/18. A Saska név németes ejtéséből. *Ukk* I/6. A pogány magyarok Ukko istenéről.

A népetimológiák az összetett helységneveket éppúgy érintik, mint az egyeleműeket, vagy az annak véltet (pl. *Nagyesztergár, Raposka*).

Természetesen a hivatalos névadással keletkezett előtagok már nem esnek a népetimológia tárgykörébe, hiszen kiforrott alak és jelentéssel bíró földrajzi nevek lettek részei a névtestnek (pl. *Bakony, Balaton).* Mindez felvetheti a kérdést, hogy a helységnevek esetében megszűnik-e a népetimológiás magyarázat lehetősége. A névanyagunk azt bizonyítja, hogy a „tudós" népetimológia, az írnoki etimológia (KÁLMÁN BÉLA, Nyr. 91:4) ma is él. A *Királyszentisván* IV/3. nevéhez fűződő népi hagyomány pedig népetimológiáról tanúskodik.

Az első világháború előtt Ferenc József ezen a környéken megjelent egy katonai gyakorlaton. A falu lakossága barátságosan fogadta őt. Az uralkodónak is megtetszett a kis falu kedvessége, szép fekvése. Ekkor megváltoztatta a község nevét – mely addig Szentistván volt – Királyszentistvánra. [FNESZ: 1909 óta viseli a *Király* előtagot, jelezve ezzel hogy a névadó Szt. István király és nem a vértanú Szt. István.]

Csupán a helységnevek népetimológiáját vizsgálva a legmeglepőbb adat a számtalan, színes folklór anyag. Ezek sokfélesége tartalmilag, műfajilag, stilárisan nemcsak csodálatra késztetnek, hanem újra és újra igazolják a földrajzi névgyűjtemények más tudományágakban való hasznosságát, értékét.

VARGA MÁRIA

Népetimológiás magyarázatok a nagykőrösi földrajzi nevekben

Minden bizonnyal több száz éves az az igyekezet, amellyel az egyszerű ember próbálja megfejteni közvetlen lakóhelyének elhomályosult jelentésű neveit. A határjárások tanúsága szerint nem is mindig az érdeklődés motiválja határmegismerő tevékenységét, hanem esetleg a szükség vagy valami nehezen felejthető élmény (pl. az „emlékezet okáért" történő megcsapatás kiterjedt szokása (BÁRTH 1997: 307) A nagykőrösi határneveket is sokan próbálták már szóra bírni, többek között Nagy Lajos, aki 1933-ban készült tanulmányának ezt a címet adta: *Amit a kőrösi határ mesél.* Mindenkor jól feladta a leckét a ez a nagy múltú mezőváros, hiszen tucatnyi a jelentését rejtelmes homályba burkolt név mind a kül-, mind a belterületen.

A névfejtési kísérletek a legtöbbször nyelvileg képzetlen, iskolázatlan emberektől származtak, így aztán sok népetimológiás magyarázat is született. Már a település nevét is félremagyarázták egyesek, hiszen a *kőrisfa* helyett a *kör*rel hozták kapcsolatba, azt állítván, hogy azért lett *kör-ös* ez a város, mert „oly hely, melynek kerülete, hozzátartozó vidéke van."(GALGÓCZY 1896: 2) Az igaz, hogy kedvező földrajzi helyzete miatt már a honfoglalás után megtelepedtek itt őseink, és *Kőrös*nek – templomos helyként – a tatárjárás után is sikerült talpon maradnia, bekebelezve a környék apró falvait. Ezek neve városrész-, utca- vagy határrésznévként él-

hetett csak tovább: *Alpár, Encs, Váncsod, Árboz, Esed, Besnyő, Gógány, Hangács.* Ezekre a nagyrészt személynévi eredetű nevekre aztán a későbbiek folyamán sok érdekes magyarázatot adott a nép. *Alpár*t a Galgóczy-monográfia *Kis-Alpár* formában városrésznévként említi, később már csak egyetlen utcányi dicsőség jutott az egykori 'török daliá'-nak, majd azt is megtagadták tőle a helybéliek, hiszen közszájon *Alpári Gyula utca*ként emlegetik, követve a politikai változások divatját. Ez az „alulról jövő kezdeményezés" a hivatalt is megfertőzte, hiszen az egykori tanácsházán találtam olyan térképet, amely ezt a formát mintegy szentesítette azzal, hogy az út előtagjául nyomtatott 'Alpári'-t valaki ceruzával kiegészítette a keresztnévvel. Így „értelmesült" a nép ajkán az ősi, Tiszaalpárra vezető út neve, szinte „ráfejelve" a legtöbbször politikumot hordozó *hivatalos névadás*ra (MEZŐ 1982).

Hasonló sorsra jutott a besenyő személynévi elemet őrző *Gógány* dűlőnév is, amely a szorgalmas „kőrösi embör" szerint onnan kapta a nevét, hogy „egykor guggon ülő kapás növényeket termesztettek benne" (Hajdú László népiskolai tanító úr „értelmezését" Réső Ensel Sándor idézte a *Nagy-Kőrös* című újság 1885-ös egyik számában.) A hetven esztendős Illés Laci bácsi szerint meg: „Valamikó vót egy embör, elmulatta a főggyét, oszt aszonta: haj le Gógán a gígán." (saját gyűjtés) Ugyancsak Réső Ensel „magyarázza meg" az *Esed* dűlőnevet is, imígyen: „Mint kiosztásra esedékes földrész tartja fenn a nevét." Pedig Bártfai Szabó László az *„Ecséd"* alakváltozattal jelezte, hogy inkább az *Ecséd, Ecsed, Öcsöd* helynevek édes öccseként hozható rokonságba valamely ősi besenyővel.

Ezek után jöhetnek a besenyők! *Besnyő* nevének magyarázatában Petróczi Sándor valószínűleg nem téved, amikor így ír: „A ceglédi határ közvetlen szomszédságában elterülő Besnyő – egykor templomos falu – valószínűleg az Értem és a Kappan törzs szálláshelyének keleti szélét jelenthette... (PETRÓCZI 1961: 42)

Bártfai Szabótól azt is tudjuk, hogy a letelepedő besenyők elfoglalják a megszállás területén fekvő földvárakat, amelyek egyikét besnyőnek, másikát kátának hívják." (BÁRTFAI SZABÓ 1938: 448) A népi emlékezet persze mást mond, mint a tudós történész urak. Egy 1749-es határper kapcsán felvett jegyzőkönyvben olvasható Fekete András, 53 éves csikós vallomása kapcsán a következő szinte népmesei hatású részlet: *„...azon halmot, mellyet Körösiek Páris halmának akarnak nevezni, ugy hivattatni soha senkitül sem hallotta, csak éppen valami hat esztendeje, miolta Körösi uraimék magok ugy nevezik, hanem mindenkor, hogy csak Besnyő halmának lenni mondották, tapasztalta, azon névnek okát pedig egy vén nagy szakállas Koldus ennek előtte mint egy húsz esztendővel, onnant mondotta lenni, mivel még Törtely falu volt, tehát egy jó Besnyő nevő Gazda ember ottan lakván, sok szegény Törtelyi lakost meg segített, melyre való nézve töb Törtelyi Lakosok azon halom mellett lévő földet nékie engették, hogy szabadon birhassa."* (Pest Megyei Levéltár Nagykőrös város Zárt Levéltára P/265–6)

Ha már *Törtely*nél tartunk, „álljunk meg egy szóra" *Árbo*znál is, hiszen jó cimborákról van szó. Ez a két vitéz – kun főemberek –, IV. László gyilkosai voltak a történészek szerint. A kőrösi nép viszont nem mélyedvén el kellőképpen e stúdiumokban, egyszerűen *Árbóc*-ra keresztelte el a pusztát, talán azért, mert mindig *tenger* volt a dolga.

Így lehetett a „*högy*ekkel" is. Városunk büszkesége, Arany János itt tartózkodása idején többször is tett kirándulást tanártársai szőlejébe. Benkó Imre egy kedves anekdotában örökítette meg Arany véleményét a nagykőrösi „högy"-ről. „Egy ilyen alkalommal történt, hogy midőn már kiértek a szőlőbe, s a társaság már éppen megállapodott, Arany elindult s nagyon óvatosan lépkedve tett egy pár lépést előre, mintha hegyoldalra akart volna fölmászni, s midőn valaki megkérdezte, hogy mit csinál, »Keresem a högyet – felelte – de nem találom.«" (Közölte NOVÁK LÁSZLÓ: 1986: 16) Nagykőrös, ahol a tengerszint feletti 145 méteres homokbucka a legmagasabb pont, jó néhány szőlőtermő „höggyel" büszkélkedik: *Temetőhögy, Kálmánhögy, Zsíroshögy, Pöcökhögy, Bukrosi középső högy,* de még a 137 méteres *Strázsadombot* is szívesebben mondják *Trázsahögy*-nek talán abban bízva, hogy ilyen titulustól magasabbnak látszik. Ezeknek a homokbuckáknak nem sok közük van a „kunhalmok"-hoz, talán több van az ősi szőlőtermelő hegyekhez, ahonnan az első telepesek a szőlővesszőket hozták, legalábbis Galántai Fekete Béla erre a következtetésre jutott. (GALÁNTAI 1927: 124) Egy-egy ilyen halomnak gyakran több megnevezése is volt. A *Tatártemetés, Ráctemetés, Hajdútemetés és Oláh-hányás* egyetlen halom nevei, attól függően, hogy kiket vertek ott agyon és földeltek el benne. A határperekben hol így, hogy úgy szerepelnek.

De mit bánta a *kőrösi embör* mindezt, ha valamelyik *Bánom*ban volt egy kis birtoka! A nagykőrösi határ mindig is gazdag volt *bánom*okban, hiszen volt itt *Bántősi bánom, Pálfái bánom, Pöcöki bánom, Külső bánom, Belső bánom.* Az utótagként szereplő földrajzi köszó talán éppúgy jelentéshasadással keletkezett, mint Jászapátin a *nyilas* (HORVÁTHNÉ KISPÉTER ZSUZSANNA 1995: 469). KIS LAJOS *Földrajzi nevek etimológiai szótárá*ban csak arra találunk példát, amikor a *Bánom* vagy egytagú földrajzi név, vagy előtagja egy kételemű formációnak. A nyelvészmagyarázat szerint egy latin birtoklástörténeti szó az alapja annak a csaknem száz *'bánom'*-nak, amely szerte az országban előfordul, az egykori török hódoltság területén talán gyakrabban, mint másutt. A nép azonban mindenhol leegyszerűsíti a szó etimonját arra a kézenfekvő magyarázatra, hogy a tulajdonos megbánta, hogy ilyen gyatra, homokos területre szőlőt vagy gyümölcsöst telepített. Nagykőrösi kuriózum Balla Antal 1828-as térképén ez a névalak: *„Balla bánja"*, amelyről Galgóczy a következőket állapítja meg: „a pótharaszti Ballabán-i / köznéven Halesz / szőlők." Azt már mondanunk sem kell, hogy a *Halesz* megint csak jól jött a kőrösieknek (is), akárcsak a *Gondóta*, hiszen könnyű volt megmagyarázni a kevés eredménnyel kecsegtető munka kétségyezős kimenetelét: ha lesz, lesz, – mármint termés, illetve „Ebgondóta, / A fene gondóta, hogy ennyi széna lösz rajta." Ilyesféle mondattöredékből önállósult földrajzi név máshol is található (vö. INCZEFI GÉZA 1970: 45–6) A *Ballabán* alak különben még 1932-ben is felkerült egy térképre, de azt már nem állíthatjuk bizonyossággal, hogy az 1827-ben Balla Károlynak 32 évre árendába adott terület tovább is őrizte volna a család nevét. Különben a fönt említett 1828-as térképen ilyen érdekes, egyedi neveket is találunk, mint például *Kapitány Halma, Kálmán Dombja, Sebestyén Vakítója, Kalocsa Bajossa, Sütő Berke, Ambrus Halma, Balla Bérczei, Susánna Ligetje, Beretvás Vendége, Kálmándy Futója, Thenke Tére, Szűcs Halma, Molnár Halma, Károly Halma.* A Balla család névadó fantáziájáról árulkodnak a következők is: *Illants,*

Nemenj, Vakmerő, Kárdomb, Szemrontó, Megálj, Szárnyaló, Reppenő, Vitorlás, Széllapda. A futó homok is megszelídült ezektől a költői nevektől.

A népi fantázia időnként egész történeteket költött bizonyos helynevek köré, ilyen pl. a *Sajtos és a Basafa* regéje, a *Sirató* mondája pedig még Tompa Mihályt is megihlette. De van olyan határrésznév is Nagykőrösön, amely féltékenyen őrzi titkát, nevének eredetét az emberek meg sem kísérelték megmagyarázni, ilyen pl. az Ereklyés vagy a *Homolytája.*

A kőrösiek azonban nemcsak a gyenge minőségű, silány talajú területeket „beszéltették meg", hanem a kiváló minőségű földeket is. Ilyen a *Fekete* és a *Zsíros* (ez utóbbi legtermékenyebb része az *Aranyág*). Bár közismert volt a város két ősi nemesi famíliájának – ahonnan nem ritkán fő- és másodbírák is kikerültek – családneve, a névadás indítékaként mégsem fogadták el ezeket az emberek. A *Zsíros*hoz például az alábbi kis anekdotát kanyarították magyarázatul: „Valaha egy gazda el akarta adni itteni szántóföldjét. A vevő vonakodott. Azt hajtogatta, hogy szőlőnek gyenge föld ez, ha ide akarnak telepíteni, előbb jól meg kéne ezt a földet zsírozni. Akkor aztán meg is venné. A gazda erre megmérgesedett. Mindenki szeme láttára kötélre kötött egy oldal szalonnát, s addig húzogatta széltében-hosszában a földjén, míg a kötélről le nem kopott. Ekkor a tanúk előtt odahívta a vevőt, mondván: meg van már a föld zsírozva. El is kelt az nyomban, és máig is gazdag gyümölcsterméssel fizet (Lejegyezte Kádár András 1970).

Irodalom- és rövidítésjegyzék

BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ 1938. Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1588-ig. Bp. 636

BÁRTH JÁNOS 1995. A helynevek továbbélésének titkai. In: Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai. Miskolc. 1995. (Szerk.: B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály). Budapest–Miskolc 1997. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. szám. I. kötet, 306–13.

GALÁNTAI FEKETE BÉLA 1927. Nagykőrös. Magyar Városok Monográfiája. II. Bp.

GALGÓCZY KÁROLY 1896. Nagy-Kőrös monographiája. Bp.

HORVÁTHNÉ KISPÉTER ZSUZSANNA 1995. Földrajzi nevek Jászapáti szántóföldneveiben. In: Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai. Miskolc. 1995. (Szerk.: B. GERGELY PIROSKA ÉS HAJDÚ MIHÁLY). Budapest–Miskolc 1997. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. szám. II. kötet, 466–70.

INCZEFI GÉZA 1970. Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján). Akadémiai Kiadó. Budapest.

KÁDÁR ANDRÁS 1970. Határrészek, régi dűlőnevek leírása. Nagykőrös. Kézirat. CKM 851–71.

KISS LAJOS 1988. Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp.

MEZŐ ANDRÁS 1982. A magyar hivatalos helységnévadás. Nyelvészeti Tanulmányok 22.

NOVÁK LÁSZLÓ 1986. A három város. Gondolat. Bp.

PETRÓCZI SÁNDOR 1965. Pest megye újjátelepülése 1711–1760. Bp. Pest megye Múltjából I. 95–154.

PETRÓCZI SÁNDOR 1961. Cegléd település- és népességtörténete. Bp. Ceglédi Füzetek 11. sz.

Térképek: Pest Megyei Levéltár nagykőrösi osztálya. XV. 9. Nagykőrösi városi térképek. Levéltári gyűjtemény.

ERDÉLYI ERZSÉBET

Egyes román eredetű földrajzi nevek osztályozásának problémái

1.1. Egy helynév, esetleg egy helység vagy tájegység, vagy éppen egy egész nyelvterület földrajzi neveinek osztályozását többféle szempontból, többféle kritérium alapján végezhetjük el.

A helynév-irodalomban kétféle osztályozási szempont az uralkodó. Az egyik a földrajzi nevek jelentéstani, jelentésük szerinti osztályozása, a másik a helynevek alaktani, a nyelvi formák szerinti csoportosítása.

1.2. A földrajzi nevek jelentésük szerinti osztályozását a nyelvészeken kívül a történészek, geográfusok és etnográfusok is művelik, kutatván azok jelenkori vagy éppen történeti jelentését. Ez az osztályozási módszer etimológiai kutatásokat is igényel, főként olyan földrajzi nevek esetében, amelyeknek jelentése az idők folyamán elhalványult, eltűnt. Ilyenkor a földrajzi nevek jelentéstani kutatása és osztályozása kapcsolódik azok eredetük szerinti osztályozásukkal és etimológiai kutatásukkal.

1.3. A földrajzi nevek alaktani rendszerezését elsősorban a nyelvészek művelik, ám e módszer alkalmazását a történeti kutatások terén sem lehet elvetni. Ilyen jellegű a történeti tudományok számára például a *-d* képzővel ellátott magyar földrajzi nevek csoportba sorolása, azok térképre vetítése és kronologizálása az egész magyar nyelvterületen vagy annak egy részén. Ugyancsak ilyen jellegű kutatás a történeti kutatások számára a bár jelentéstanilag ismeretlen, de azonos vagy hasonló képzőkkel ellátott hely- vagy víznevek csoportba sorolása, mivel ezek egy meghatározott földterületen valamilyen nép vagy népcsoport régmúltban lévő jelenlétére utalnak. Ez az osztályozási módszer különösen fontos az olyan földrajzi nevek tanulmányozására, rokonítására, amelyeknek az értelmük, jelentésük ismeretlen.

2. Létezik a földrajzi neveknek egy harmadik osztályozási szempontja is, amely igen fontos és hasznos, bár a szakirodalomban még nem foglalta el teljesen az őt megillető helyet. Ez az osztályozás főleg a magyar nyelvterületnek napjainkban vegyes lakosságú, periferikus területein, mint például Erdélyben, igen fontos és hasznos mind a nyelvészet, mind a történeti kutatások területén. Ennek az osztályozásnak alapvető problémája annak a megállapítása, hogy melyik nép, népcsoport hozta létre a kutatott földrajzi neveket, vagyis melyik nép vagy népcsoport volt a névadó. Ezzel egyidőben meg kell határozni a tanulmányozott helynevek

etimológiai eredetét is. Megfigyelhető, hogy Erdély területén a névadó nép és a földrajzi nevek etimológiai eredete gyakorta nem esik egybe. Különösen áll ez a tétel a román–magyar–szláv viszonylatokban.

3.1. Mielőtt a fent említett kérdéseket megtárgyalnánk, tisztáznunk kell a magyar földrajzi név fogalmát. Tudjuk, hogy az összes szavak, lett légyen azok magyar vagy idegen eredetűek, függetlenül attól is, hogy az egész magyar nyelvterületen vagy annak egy részén, mint a táj- és nyelvjárási szavak használatosak, a magyar szókincs állományához tartoznak. Ez a szókincsállomány magába foglalja a tulajdonneveket is, beleértve a földrajzi neveket. Tehát szerintünk minden földrajzi név, amelyet egy tájegység vagy éppen egy falu területén élő magyar nyelvű lakosság használ, magyar földrajzi névnek tekintendő, még akkor is, ha ezek eredete idegen, úgynevezett átvett vagy kölcsönzött helynév. Így magyar földrajzi név: *Balaton, Beszterce, Boroszló, Duna, Kárpátok, Lipcse, Tisza, Varsó* stb., de az *Alpok, Bukarest, Kilimandzsáró, Tanganyika, Vlegyásza, Zambia, Zair, Zimbábve* stb. is; de idegen eredetű magyar földrajzi névnek tekinthetjük például *Marseille, Melbourne, Rio de Janeiro* vagy *Przemysl* stb. földrajzi neveket is, függetlenül idegen írásmódjuktól, minthogy *márszely, melbörn, nyujork, riodezsánéró, semiszli* kiejtéssel együtt meghonosodtak a magyar nyelvben.

4.1. Miután meghatároztuk a magyar földrajzi nevek fogalmát és állománytartalmát, a földrajzi nevek eredetének megállapításánál két tényezőt kell figyelembe vennünk. Az első tényező a nép vagy népcsoport meghatározása. Ez egyaránt megkívánja mind a történészek, mind a nyelvészek közreműködését annak felismerésében, hogy milyen népek vagy népcsoportok éltek s élnek a tanulmányozott földrajzi nevek elterjedésének területén. A második tényező, melynek megállapítása már nyelvészeti feladat, az, hogy a névadó milyen nyelvből származó szavakkal, nyelvi formákkal nevezte meg a kutatott terepformákat. Ez a két jelenség, azaz a névadó nép nyelve és a földrajzi név nyelvi eredete általában egybeesik. Ez az egybeesés az erdélyi helynévanyagban a magyar–szláv–román viszonylatokban nem mindig valósul meg.

4.2. A történelemtudomány, többek között, éppen a fennmaradt toponímia segítségével állapította meg, hogy a honfoglalás előtti Erdély lakossága többnyire szláv nyelveket beszélő népcsoportokból állt. A megtelepedett magyarság viszonylag jelentős számú helynevet közvetlenül vett át ezektől a szláv nyelveket beszélő népcsoportoktól. Ilyenek például: *Bázna, Beszterce, Csongva, Dombró, Gambuc, Gerend, Gorbó, Kraszna, Lekence, Lóna, Lozsárd, Mohács, Noszoly, Piski, Plecska, Polyán, Radna, Róna, Szaplonca, Szelicse, Torockó, Zalatna, Zsitva* stb. E helynevek esetében a névadó nyelve és a földrajzi nevek alapján álló közszavak, az ún. apellativumok etimológiai eredete megegyező. Vegyük például a *Torockó* hegy-, patak- és helységnevet. A *Torockó* szláv eredetű magyar földrajzi név, amelynek az alapján a *treskati* 'csobog' szláv ige áll. A román *Trascău* forma magyar közvetítéssel került a román nyelvbe, így az a román nyelv viszonylatában már magyar eredetű román földrajzi név. E román helynév *–ău* végződése a magyar szóvégi *–ó* hang szabályszerű átvétele, lásd a magyar *Gorbó* > román *Gîrbău*, magyar *Miriszló* > román *Mirislău*, vagy közszavaknál a magyar *halastó* > román *heleştău*, magyar *fogadó* > román *făgădău* stb.

4.3. Létezik azonban Erdélyben számos olyan hely- és víznév, amelyeknek alapján ugyan szláv eredetű szavak, apellativumok állnak, de a névadójuk nem szlávok, hanem románok voltak. Az ilyen típusú földrajzi nevek közül a honfoglalás utáni időkben, a XII. századtól kezdve, a román–magyar érintkezések megkezdése után, számosat átvett a magyar lakosság is. E földrajzi nevek a magyar nyelv viszonylatában nem szláv, hanem román eredetű nevek. Így sok esetben az eredet megállapítása nehézségeket, néha tévedéseket is okoz, hiszen látszólag a névadó nyelve nem minden esetben egyezik a földrajzi név etimológiai eredetével, vagyis a földrajzi név alapján álló köszó, azaz apellativum eredetével.

4.4. E tények magyarázata abban rejlik, hogy a pásztorkodó román népcsoportok balkáni vándorlásai idején jelentős számú terepformákat megjelölő szláv és albán köszavakat kölcsönöztek, s ezekkel nemcsak a Balkán-félsziget területén, de Óromániában, majd később Erdélyben is igen sok földrajzi alakulatot neveztek el.

Erdélyben a már korábban letelepedett, magyarsággal érintkezésbe jövő, bevándorló románság számtalan földrajzi nevet vett át a magyar lakosságtól, ugyanakkor főleg a hegyvidéken, a gazdaságilag addig ki nem használt területeken, elsősorban a románság pásztorkodó életmódja eredményeképpen sok új földrajzi nevet alkotott, ezek egy részét a velük szomszédos vagy éppen együttélő magyarság is átvette. Az így átvett földrajzi nevek jelentős részének az alapján a románság balkáni vándorlásai folytán áthozott balkáni, elsősorban délszláv (bolgár, macedón, szerb), de kisebb mértékben ukrán és albán köszavak állottak. Ezek még a románság balkáni és kárpátokbeli vándorlásai idején bekerültek a román nyelv szókincsébe. E köszavak részben ma is élnek a román nyelvben, részben már csak egyes román nyelvjárásokban használatosak, és ismét más részük kiveszett a jelenkori román nyelv szókincséből.

Olyan román eredetű földrajzi nevek, amelyeket a magyarság is átvett és amelyek alapszavai ma is élnek a román nyelvben, elég gyakoriak a vegyes lakosságú falvak területén vagy a románok által létesített települések neveinek esetében. Ilyenek például: *Brád* (hsn. Hunyad m.) < r. *Brad* < r. *brad* 'fenyő' < alb. *breth; Dumbráva* (hn. Kolozsvár mellett, Aknasugatag, Bőd, Magyarborzás stb.) < r. *Dumbrava* < r. *dumbravă* 'tölgyerdő', vö. bg. *дъбрава,* szb. *dubrava,* mac. *dabrava*; *Gyelnyica* (hn. Magyarborzás, Búza, Bőd stb.) < r. *Delniţa* < r. *delniţă* 'keskeny szántóföld', vö. mac. *delnica* 'telek, kisebb földdarab'; *Izvora* (hn. Nagybánya, Orsova) < r. *Izvora* < r. *izvor* < bg., szb., mac. *izvor* 'forrás'; *Jézer* (tó a Radnai havasokban) < r. *Iezer* < r. *iezer* 'hegyi tó, tengerszem' < bg. *jezer*; *Láz* (hn. Szászmóric, Magyargyerőmonostor, Máramarossziget, Magyarborzás stb) < r. *Laz* < r. *laz* 'tisztás, hegyi legelő, rét' < bg. *laz*, északon ukr. *laz*; *Grohot* (hsn. Hunyad megye) < r. *Grohot* < r. *grohot* 'kőgörgeteg, kőrakás' < bg. *grohot*; *Liváda* (hn. Szászzsombor, Szászújfalu, Dellőapáti, Búza stb.) < r. *Livadă* < r. *livadă* 'gyümölcsös, virágos rét'< bg., szb., ukr. *livada*; *Lanka, Lunka* (hsn. Hunyad m., Bihar m.) < r. *Luncă* < r. *luncă* 'árterület, rét, berek', vö. ószl. *lo^{n}ka*; *Obersia* (hsn. Hunyad m., Bihar m.) < r. *Obîrşia* < r. *obîrşie* 'kezdet, eredet, patakfej', vö. ószl *obršiti*; *Ográda* (hn. Apanagyfalu) r. *Ogradă* < r. *ogradă* 'udvar, gyümölcsöskert, bekerített telek' < bg. *ograda* 'kerítés'; *Pereu* (hn. Zalánpataka), *Pero* (hsn. Fogaras m.) < r. *Pîrîu* < r. *pîrîu* 'patak' < alb. *perua*; *Prilog, Prilogye* (hn. Kékes)

< *Prilog* < r. *priloagă* ~ *prilog* 'parlag' < bg. *prelog*; *Pojána* (hsn. Hunyad m.) < r. *Poiană* < r. *poiană* 'erdei tisztás, irtás, rét' < bg. *poljana;* *Rosztocs* (hn. Gyalu, Buza) < r. *Rostoci* < r. *rostoacă* 'elágazás, patakág' < mac. *rastoka;* *Rözor, Rözorok* (Csombord, Gyalu stb.) < r. *Răzor* < r. *răzor* 'mesgye, szántóföld' < bg., sz. *razor;* *Rovina* (hsn. Hunyad m., Arad m.) < r. *Rovine* < r. *rovină* 'mélyedés, mocsaras hely' < bg. *rovina*; *Szlatina* (hsn. Arad, Temes, Krassó-Szörény) < r. *Slatină* < r. *slatină* 'sós forrás, sós terület' < bg. *slatina*; *Szelistye* (hsn. Hunyad m., Szeben m., Kolozs m.) < r. *Sălişte* < r. *sălişte* 'faluhely, házhely' < bg., szb. *selište*; *Tárnica* (hsn. Hunyad m., hn. Kolozs m.) < r. *Tarniţa* < r. *tarniţă* 'nyereg, hegynyereg, átjáró' < ukr. *tarnic'a*; *Toplica* (hsn. Hunyad m., Szilágy m., Maros m.) < r. *Topliţa* < r. *topliţă* 'melegforrás, meleg víz' < mac. *toplica*, szb. *toplice*; *Závoj* < r. *Zăvoi* (hsn. Krassó-Szörény) < r. *Zăvoi* < r. *zăvoi* 'berek, malomárok' < bg., szb. *zavoj* 'hajlat, kanyar'.

A román eredetű földrajzi neveink egy kisebb részének az alapján olyan szláv, ritkán albán eredetű közszavak (apellativumok) állnak, amelyek Erdély bizonyos kisebb területein, mint nyelvjárási szavak, ma is élnek a román nyelvben. Néhány példa: *Bréb* (hsn. Máramaros m.) < r. *Breb* < r. nyj. *breb* 'hód' vö. bg. *bobъr*, ószl. *brebъ*; *Bránistya* (hn. Gyalu, Búza stb.) < r. *Branişte* < r. nyj. *branişte* 'tiltott erdő, uradalmi erdő' < bg. *branište*; *Csertés* (hsn. Torda–Aranyos m., Hunyad m.) < r. *Certej* < r. nyj. *certej* 'aszalással, kéreghántással irtott erdő' < szb., ukr. *čertež*, bg. *certež* 'rajz'; *Ponor* (hsn. Hunyad m., Alsó-Fehér m.) < r. *Ponor* < r. nyj. *ponor* 'süppedés, mélyedés' < bg., szb. *ponor*; *Sztányistye* (hn. Dellőapáti) < r. *Stanişte* < r. nyj. *stanişte* 'delelő, déllő', vö. ószl. *stanişte* stb.

Látszólag nehezebbnek tűnik azoknak a földrajzi neveknek az eredetmeghatározása, amelyeknek alapján olyan szláv (ritkábban albán) eredetű közszavak állnak, amelyek napjainkra a román nyelv szókincséből eltűntek, kihaltak mint közszavak. Ilyen esetekben figyelembe kell venni a történelmi tényeket, azt, hogy a szóbanforgó területen a történelem folyamán éltek-e olyan szláv népcsoportok, amelyek alkothattak ilyen jellegű hely- vagy helységneveket. Felsorolunk egy néhány e csoportba tartozó földrajzi nevet: *Bráza* (hsn. Fogaras m.) < r. *Breaza* < +. r. *breza* < bg. *breza* 'nyírfa'; *Kicsera, Csetyera, Csityera* (hn. Csákigorbó, Magyarvalkó stb.) < r. *Chiceră* < +. r. *chiceră, ceteră* < szb. *kičer* 'hegyes csúcs'; *Magura* (hn. Ketesd, Magyarvalkó, Kolozsvár stb.) < r. *Măgură* < +. r. *măgură* < alb. *magule* 'hegy, domb'; *Obrezsia* (hsn. Hunyad m., Máramaros m., Alsó-Fehér m.) < r. *Obrejă* < +. r. *obrejă* < bg. *obreža* 'vágás'; *Opcsina* (hegynév Gyergyó) < r. *Obcină* < +. r. *obcină* < ukr. *obščyna* ~ *opčyna* 'közös birtok, terület'; *Ohába* (hsn. Hunyad m., Fogaras m., Temes m., Krassó–Szörény m.) < r. *Ohabă* < +. r. *ohabă*, vö. ukr. *ochaba* 'örök tulajdon'; *Priszlop* (szoros Beszterce–Naszód m., Radnai havasok) < r. *Prislop* < +. r. *prislop* < mac. *preslop* 'hegynyereg, átjáró, hágó'; *Szohodol* (hsn. és hn. Fogaras m., Hunyad m., Alsó-Fehér m.) < r. *Sohodol* < +. r. *sohosol* < bg. *such dol* 'száraz völgy'; *Zapogya, Zepogya, Zepogyia* (hn. Bőd, Szászújfalu, Mezőszengyel stb.) < r. *Zăpodia* < +. r. *zăpodie* < +. bg. *za pod* 'hegy mege, fennsík' stb.

A fennebb tárgyalt helynevek közül néhánynak, mint például a *Láz, Lonka, Prilog, Pojána, Toplica* helyneveknek az alapján olyan szláv eredetű közszavak,

apellativumok vannak (*láz, lonka, parlag, pojána, toplica*), anelyek mind a magyar, mind a román nyelvbe behatoltak. Ilyen esetekben a helyi tényezőktől függően, a névadók lehetnek románok vagy magyarok, sőt szlávok is. Például *Láz* és *Lonka* esetében Erdély északi tájain az ukránok. Éppen a hibás eredetmeghatározás elkerülése végett a helynévkutatóknak figyelembe kell venniök nemcsak a lakosság jelenkori, hanem történeti etnikai hovatartozását, a tanulmányozott település múltját. Hangsúlyozni kívánom, hogy a helynevek eredetének megállapításakor és azok településtörténeti következtetéseinek levonásakor feltétlenül szükséges a nyelvész és a helytörténész együttműködése.

Rövidítések

alb. = albán
bg. = bulgár
hn. = helynév, határnév
hsn. = helységnév
+. = kihalt
m. = megye
mac. = macedón
nyj. = nyelvjárási
ószl. = ószláv
r. = román
szb. = szerb
tsz. = többes szám
ukr. = ukrán
ún. = úgynevezett
vö. = vesd össze!

JANITSEK JENŐ

Még egyszer a kárpátaljai magyarlakta települések történelmi nevének visszaállításáról

A területi lapok hasábjain (Kárpáti Igaz Szó, 1991. 01.19; Novini Zakarpattya, 1991.01.30.), tudományos cikkekben már többször is kifejtettük álláspontunkat Kárpátalja településneveiről. Mind a mai napig érkeznek hozzánk levelek, amelyekben területi, járási, városi és községi népképviselők tanácsot kérnek e kérdésben. Szükségesnek tartjuk újból leírni a tényeket, mivel mind a mai napig megjelennek olyan publikációk, amelyek elferdítik a valóságot.

Közismert, hogy a kárpátaljai helységnevek használatában elég nagy zűrzavar uralkodott. Szükségessé vált a probléma objektív és tudományos tanulmányozása.

Az ungvári Hungarológiai Központ megalakulása után (1988 január) az egyetem magyar filológiai tanszéke, a Kárpáti Kiadó, a területi újságok, a párt és tanácsi szervek munkatársainak részvételével közös értekezletet szervezett, amelyen határozat született a terület településneveinek rendezéséről. Az értekezletet követő napon a sajtóban – mellőzve az alkotmányjogi megoldást – a történelmi neveket kezdték használni, ami értetlenséget váltott ki a hivatalos körökben. A határozat helyes voltát különböző helyeken kellett bizonyítanunk. A felelősséget és a következményeket a magyar filológiai tanszéknek és a Hungarológiai Központnak kellett vállalnia. Később a területi végrehajtó bizottság felkért, illetőleg kötelezett bennünket a névhasználat kérdésének tárgyilagos tisztázására.

Szem előtt tartva azt a tényt, hogy a helységnevek kialakulása történelmi folyamat, amelyben benne van az adott nép történelme és kultúrája, mi tudományos felelősséggel láttunk hozzá a kérdés tanulmányozásához. Több levéltári okmányt vizsgáltunk meg, igyekeztünk kideríteni a névalak első, s az ezt követő előfordulásait különböző okiratokban. Figyelembe vettük a mai, élő , népi névhasználatot is. A mintegy három évig tartó munka eredményeként kidolgoztuk a kárpátaljai településnevek használatának alapelveit az ukrán és a magyar nyelvben (l.: LIZANEC PÉTER, Helységnevek Kárpátalján. In.: Ung-Vidéki Hírek, 1992. dec. 25.)

Alapelveinket a megnevezett újságokban leírtuk, kifejtettük az Ungvári Állami Egyetem tudományos konferenciáin, s azon az értekezleten, amelyet 1991. május 11-én (l. Kárpáti Igaz Szó) a KMKSZ vezetősége tekintélyes magyarországi nyelvészek és térképészek részvételével rendezett, közös megegyezéssel el is fogadtak. Tekintetbe véve, hogy politikai ambíciókból 1910–1913 és 1945–1948 folyamán Kárpátalja helységneveiben változásokat vittek véghez, mi a valós történelmi nevek visszaállítására törekedtünk a lakosság névhasználatának megfelelően. Ez lehetővé teszi a terület új adminisztratív-territoriális felosztásának előkészítését (l.: LIZANEC PÉTER, Kárpátalja helységnevei. In.: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp. 1991. 411. o.)

Abból indultunk ki, hogy Kárpátalja soknemzetiségű terület, így az egyes helységneveket ukrán, magyar, román és német nyelvű alakban kell megadnunk. Ezért az említett nyelvek szakembereinek véleményét minden esetben kikértük. Kárpátalja minden településének hivatalos ukrán nyelvű nevének is kell lennie. Azokban a falvakban, amelyekben nagy számban élnek más nemzetiségűek, hivatalos okmányokban, pecséteken, bélyegzőkön két egyenrangú megnevezés lesz feltüntetve. Így párhuzamos névhasználat alakul ki: запсонь-Zápszony, Гаранглаб-Harangláb, Opoci-Oroszi (Sárosoroszi), Велика Бегань-Nagybégány stb.

A nyelvészek írásban fektették le álláspontjukat. Most a területi, a városi és a járási végrehajtó bizottságokon a sor, hogy Ukrajna Legfelsőbb tanácsa elé terjesszék a kérdést. Meggyőződésem szerint az Ukrán Parlament pozitív határozatot fog hozni, s elesik az az alaptalan vádaskodás, ami szerint mi ukránosítani akarjuk a magyar faluneveket. Igaz, azzal is vádolják e cikk íróját, hogy magyarosítja a faluneveket, s ezért még felelnie kell. Nem tudjuk, kinek áll érdekében. Mi a valós nyelvi tények mellett állunk ki tudományos alapon. Figyelembe vesszük a magyar nyelv törvényszerűségeit. Az ukrán megnevezések az ukrán nyelv törvényszerűségei szerint alakulnak, ami tökéletesen egybeesik az 1991. május 11-i tanácskozás

állásfoglalásának 4. pontjával: „A nemzetiségi nyelvhasználatból hivatalossá tett neveket minden nyelv a maga tulajdonnév-alkotási szabályai szerint alakítja ki, például: Kisbégány – Мала Бийґань; Apsa de Jos – Нижня Апша; Aknaszlatina – Солотвино – Slatina Osna" (A Hungarológiai Központ archívumából).

Nem osztjuk a beregszászi járási KMKSZ vezetőinek véleményét, akik szerint a magyar helységneveket a magyar hangzás szerint kell átírni az ukrán ábécé betűivel. Például: надь Беганьь, Кіш Доброньь stb. Ez ugyanis azt is jelentenй, hogy az ukrán helységneveket ukrán hangzás szerint kellene átírni a magyar ábécé betűivel. Például: Szvaljava, Nyizsnyi Remeti, Velikij Bereznij (nem pedig Szolyva, Alsóremete, Nagyberezna stb.) Az egyes nyelvek törvényszerűségeinek figyelmen kívül hagyása az adott nyelv szabályainak és a nyelvet beszélők durva megsértése lenne.

Nem értünk egyet a KMKSZ Anyanyelvi és Nyelvpolitikai Bizottságának álláspontjával, miszerint „... ne a tudósok döntsék el, hogy ezt vagy azt a falut hogyan hívják, hanem a helybeliek és a környékbeliek véleménye legyen az elsődleges szempont" (Kárpáti Igaz Szó, 1991. február 6.)

Jelenleg arra van szükség, hogy indulatok nélkül tisztázzuk a településekkel kapcsolatos kérdéseket: a konkrét helynév használatának eldöntésénél feltétlenül a hiteles történeti okmányokból kell kiindulni, az önkényes névváltoztatásokat felül kell vizsgálni, s a névhasználat problémájának eldöntésében történeti, nyelvtudományi, élőnyelvi szempontokat kell figyelembe venni. A helységnevek ügye ugyanis alkotmányjogi, nem pedig referendum kérdése.

Természetesen a helységnevek megváltoztatásában bizonyára lesznek vitás kérdések, amelyeket a lakossággal, a társadalmi szervezetekkel egyetértésben kell eldönteni.

A KMKSZ a megoldást két névalak használatában látja. Azaz minden településnek legyen egy hivatalos államnyelvi és egy hivatalos magyar megnevezése. Ezzel az állásponttal nem lehet egyetérteni, mert furcsa helyzet alakulna ki, hogy egy-egy helységnek két neve is lenne: Sztrumkivka – Szürte, Cehlivka – Téglás stb. (l.: BEREGSZÁSZI ANIKÓ, Magyar helységnevek Kárpátalján a nyelvi tervezés tükrében. In.: A magyar névtani kutatások legújabb eredményei. Miskolc – Budapest, 1997. 360. o.). Ez, amellett, hogy zavart kelt, a történelmi igazságnak sem felel meg. Mi nem mentünk ezen az úton, hanem kidolgoztuk a következő elveket:

1. Meg kell hagyni a települések azon régi elnevezését, melyek szerepelnek a történelmi okmányokban, s kiállták a különböző rendszerek változását, megőrizték eredeti nevüket: mint például Bilki, Zahattya, Kusnica, Oszij, Dorobratovo stb.

2. Azokat a város-, illetve faluneveket, melyeket a történelem során változtak, felül kell vizsgálni, s azt a változatot választani ki, amely mind történelmi, mind nyelvi szempontból megalapozott, s természetesen figyelembe kell venni azt is, hogyan honosodott meg használata a lakosság körében.

3. Pontosítani kell a helységnevek helyesírásának alapelveit az adott nyelvben, s a más nyelvekre való átírás szabályait is.

Ami a magyarlakta települések nevének megváltoztatását illeti, ennek során az egyetem magyar tanszéke és a Hungarológiai Központ a következő elvekhez igazodik:

1. Magyarul úgy írjuk a helységneveket, ahogyan a nyelvhasználatban meghonosodott, s ahogyan a történelmi okmányokban is fellelhető. Orosz, illetve ukrán nyelven történő írásuk esetén cirill betűket alkalmazunk, természetesen figyelembe véve a nyelvek fonetikai és morfológiai szabályát.

2. A többelemű helységnevek a magyar helyesírási gyakorlatnak megfelelően írjuk, orosz és ukrán nyelven a jelzős köznyelvi előtag lefordítható. Például: Feketepatak – Csornyij Potyik, Kisbégány – Mala (Malaja) Begany, Nagydobrony – Velika Dobrony.

3. Az ukrán települések nevét a magyar nyelv fonetikai és morfológiai szabályainak megfelelően átírásban használjuk. Volovec – Volóc, Kvaszovó – Kovászó, Szvaljava – Szolyva, Verjaca – Veréce stb.

4. Az ukrán helységnevekben a köznévi eredetű jelző magyarra fordítandó: Mala Kopanya – Kiskopány, Verhnyi Remeti – Felsőremete stb.

5. A legfontosabb a helységnevek használatában a tudományosság: természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a lakosság véleményét, azaz az önelnevezést.(l.: LIZANEC PÉTER, Kárpátalja helységnevei, Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. 413. o.).

Tudtuk, hogy az elvek kidolgozása még nem minden. A Területi Adminisztrációnak és az Ukrán Parlamentnek kell mihamarabb döntést hoznia. Ezért 1992. április 6-án kéréssel fordultam M. I. Krailóhoz, Ukrajna elnökének kárpátaljai képviselőjéhez, hogy ösztönözze mielőbbi döntéshozatalra a területi végrehajtó bizottság történelmi helységnevekkel foglalkozó csoportját.

1992. május 7-én ugyanezzel a kéréssel fordultam I. Sz. Plujcshoz, Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának elnökéhez, hogy támogassa azt a tudományos álláspontot, mely szerint azokon a településeken, ahol nemzeti kisebbségek élnek, két megnevezés legyen hivatalos. Például: ukrán-magyar, ukrán-román, ukrán-német, vagyis a pecséteken, bélyegzőkön, helységnévtáblákon mindkét megnevezés legyen egyformán hivatalos (A Hungarológiai Központ archívumából).

Erre a kérelemre 1992. október 19-én meg is érkezett Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa kulturális kérdésekben illetékes tárcájának válasza, melyben Leszj Tanjuk parlamenti képviselő, a kulturális tárca elnöke helyesli az UÁE magyar tanszékének bázisán működő Hungarológiai Központ állásfoglalását (A Hungarológiai Központ archívumából).

1992. június 16-án V. J. Burkaló, a Területi Tanács főtitkára írásban tolmácsolta a Beregszászi Járási Tanács első emberének az UÁE Hungarológiai Központjának azon álláspontját, amely a települések történelmi nevének visszaállítását javasolja. Csatolta annak a 83 településnek a listáját is, amelyen a hivatalos (változtatandó) név mellett szerepel a történelmi magyar, német, román név, valamint a kutatók, nyelvészek által ajánlott új névváriáns (A Hungarológiai Központ archívumából).

Nem lehet eleget hangsúlyozni a települések történelmi nevének fontosságát, a változtatás szükségességét. Sajnos minden ilyen irányú törekvés kis eredményekkel jár. Ennek ellenére nem kell feladni a történelmi igazság keresését, mivel a politikai és a nemzeti öntudat egyaránt azt diktálja, hogy ez a helyes út és ideje tiszta vizet önteni a pohárba.

Mostanra már több mint 40 kárpátaljai magyarlakta település kapta vissza történelmi nevét alkotmányjogi úton az ungvári Hungarológiai Központ írásbeli javaslatára. Ez a valós tény. Közöljük azoknak a falvaknak a jegyzékét, amelyeknek az Ukrán Legfelsőbb Tanács visszaállította történelmi nevét.

Beregszászi járás

s/sz	Az élő népi név írott emlékekben		A nevek megváltoztatása 1946-ban	A falvak történelmi neveinek visszaállítása 1992-ben és később
1.	**Asztély**	**1850**	Лужанка	Астей
2.	Bátyú	1910	Вузлове	Батьово
3.	Bene	1893	Добросілля	Бене
4.	Beregdéda	1910	Дідово	Берегдийда
5.	Beregújfalu	1910	Нове Село	Берегуйфолу
6.	Csetfalva	1851	Четове	Четфалва
7.	Csonkapapi	1910	Попове	Чонкапопі
8.	Guth	1851	Гараздівка	Гут
9.	Halábor	1851	Грабарів	Галабор
10.	Harangláb	1910	Дзвінкове	Горонглаб
11.	Hetyen	1910	Липове	Гетєн
12.	Jánosi	1808	Іванівка	Яноші
13.	Kaszony	1857	Косини	Косонь
14.	Kígyós	1851	Зміївка	Кідьовш
15.	Kisbégány	1851	Мала Бігань	Мала Бийгань
16.	Nagybégány	1851	Велика Бігань	Велика Бийгань
17.	Som	1893	Деренковець	Шом
18.	Vári	1910	Варієво	Вари
19.	Zápszony	1910	Заставне	Запсонь

Munkácsi járás

1.	**Csongor**	**1910**	Чомонин	**Чонгор**
2.	Dercen	1910	Дрисина	Дерцен
3.	Fornos	1893	Ліскове	Форнош
4.	Frigyesfalva	1881	Кленовець	Фрідєшово
5.	Rafajnafalu	1910	Рафайлове	Рафайново
6.	Szernye	1893	Рівне	**Сернє**

Ungvári járás

1.	**Antalóc**	**1897**	Антонівка	**Анталовці**
2.	Bátfa	1897	Деревці	Батфо
3.	Botfalva	1897	Прикордонне	Ботфолво
4.	Eszeny	1851	Яворове	Есень
5.	Homok	1910	Холмок	Гомок
6.	Ketergény	1910	Розівка	Кетергийнь
7.	Kisszelmenc	1910	Солонці	Малі Селменці
8.	Korláthelmec	1910	Холмці	Гелмец

9.	Palágy-Komoróc	1910	Комарівці	Паладь-Комарівці
10.	Palló	1897	Павлове	Палло
11.	Szürte	1897	Струмківка	Сюрте
12.	Téglás	1897	Цеглівка	Тийґлаш
13.	Tiszaágtelek	1910	Тисянка	Тисоаґтелек

Nagyszőlősi járás

1.	**Akli**	**1851**	Клинове	**Оклі**
2.	Batár	1897	Братове	Ботар
3.	Csoma	1910	Затисівка	Чома

Ezt a cikket Mező Andrásnak szentelem, aki az ungvári egyetemen több alkalommal is tartott előadás-sorozatot.

LIZANEC PÉTER

Leányvár

A címben szereplő összetett szó két helység nevében található meg. A történeti Esztergom megyéhez tartozó Leányvár falu nevét KISS LAJOS azzal az apácakolostorral kapcsolja össze, amely a hagyomány szerint egykor a Klosterbergen (Kolostor-hegyen) állt (FNESz[4] II. 20.). Az 1364-től adatolható zempléni Révleányvár esetében érthető módon elfogadhatatlannak tartja, hogy a leány és vár főnév összetételéből keletkezett helységnév egy 1440-ben emelt földvár nevéből származna (FNESz[4] II. 413.). Leányvár nevének eredetét kutatva GERSTNER KÁROLY bemutatja a mondai elemekkel átszőtt naiv névmagyarázatot, a falu középkori előzményének történetét és a Bél Mátyás által lejegyzett hagyományt. Véleménye lényegében megegyezik Kiss Lajoséval. Miután valószínűsíti az óbudai klarisszák itteni birtoklását, úgy véli, hogy a török korban elpusztult vidékre visszatérők a szerintük korábban itt állt apácakolostor miatt nevezték el a falut Leányvárnak. Ennek bizonyítékaként említi a Klosterbergnek nevezett dombot, ahol szántáskor régi edénytöredékeket találtak (Neue Zeitung 1980. V. 31. 7.).

A fenti etimológiai kísérletek véleményünk szerint a vonatkozó források számbavétele ellenére sem adnak kielégítő választ a nevek kialakulására. Az esztergomi Leányvár néveredeztetésében megmagyarázatlanul marad az összetétel utótagja, a zempléni falunál pedig hiányzik a névadás indítékának kifejtése. A kérdés megválaszolásához szükségesnek látjuk a hasonló nevek, a rájuk vonatkozó hagyományok, mondák és régészeti emlékek együttes vizsgálatát.

A helységnévként ritkán előforduló Leányvár földrajzi névként sem tartozik a gyakoriak közé, ennek ellenére teljesnek nem tekinthető adattárunkba 38 további előfordulását sikerült felvennünk.

1. Alsószentmihály (Torda-Aranyos vármegye). A Bogát és Szentmihályfalva közötti Leányvár nevű – feltehetően középkori földsáncról két rege ismert. Az egyik szerint tündér építette, testvére a Torda feletti várban lakott, a két vár között útjuk és aranygátjuk volt. A másik szerint a tordaiak lányokat vittek váltságdíjul az itt táborozó török pasának (ORBÁN BALÁZS: A Székelyföld leírása... 5. köt. 127.)

2. Bajcsa (Zala megye). Leányvár, horvátul: Malé lenvar (Zmfn 254/23.).

3. Bereck (Háromszék vármegye). A Tekeres és a Leányvár pataka összefolyása között emelkedő hegy nyakát átvágó sánc utal az egykori várra. A Leányvár mondája szerint a közeli Veneturné várában lakó óriás tündér lánya egy pásztornak öltözött hősbe szeretett bele. Az óriás egy szikladarabbal megölte a pásztort, az apjától elszökött lány itt épített magának várat (ORBÁN BALÁZS: A Székelyföld leírása... 3. köt. 125).

4. Bihar (Bihar vármegye) Az Árpád-kori ispánsági vár keleti oldalához csatlakozó várrészletet TÓTH-SZABÓ PÁL szerint a „nép Leányvár-nak nevezi, és helyesen, mert valóban leánya, filiája az anyavárnak" (Századok 34. 1900. 548.).

5. Boldogkőváralja (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). A Leányvár az újkőkori bükki kultúra lelőhelye (KOREK JÓZSEF–PATAY PÁL: A bükki kultúra elterjedése Magyarországon. Bp. 1958. 32.). Sem várra utaló nyomokat sem mondát nem ismerünk.

6. Bölcske (Tolna megye). Pesty Frigyes adatközlői szerint Leányvár a Hadai család által kiadott leánynegyed volt, ahol úrilakot építettek. A mai névmagyarázat szerint a törökök itt őrizték, és innen vitték Törökországba a szép magyar lányokat (Tmfn. 30/184.). Ugyanerre a helyre vonatkozik a szomszédos Dunaföldváron feljegyzett Leányvári dűlő neve is. Ennek eredetéről 1865-ben azt állították, hogy itt egy 1852-ben lebontatott csárda volt, ahol „...régi időben kéjhölgyek vagyis leányok tartattak kik az utasokat várták, innend ered régi elnevezése." A dunaföldvári földrajzi nevek gyűjtésekor feljegyzett monda szerint a törökök elől egy vízmosás barlangos oldalába rejtették el a leányokat, meghagyva nekik: Leány, várj! (Tmfn 29/525. és Szekszárdi MúzÉvk 2–3. 1971–1972. 330.)

Wosinsky Mór az Aquincum és Mursa közötti út védelmére épített római kori „váracs"-nak tartotta a bölcskei Leányvárat. Az 1865-ös adatközlés ismeretében válik érthetővé a tudós papnak az a lábjegyzetbe utalt megjegyzése, miszerint a domb alatt nemrégen még „közveszélyes csárda állott" (WOSINSKY MÓR: Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. Bp. 1896. 782–783.)

7. Demecser (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). A Várszigetet Leányvárnak és Tündérvárnak is nevezik. A Várszigeten 40 lépés hosszú, 26 lépés széles, őskorinak tartott földvár földsánccal és árokkal határolt maradványai figyelhetők meg. Felszínén őskori cserepek és téglatörmelékek találhatók; 13. századi kardot is találtak itt. A hely a középkori Lakitelek 1325-ben említett várhelyével azonosítható. (Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. köt. 382.). Véleményünk szerint a földvár méretei alapján inkább Árpád-kori.

8. Dömsöd (Pest megye). „Leányvár: ez egy kerekdomb a' község határa felső sarkán, melyet a duna árja körül folyt, ebbe állitólag egy leány lakott, ki azt maga épitette, s váralakuvá formálta, most a' hely már termőföld." (Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések. Szentendre, 1984.

107.) „...megemlíthető a határban egy Leányvárnak nevezett hely, a melyről az a monda, hogy hajdan egy leány lakott ebben, aki, hogy hozzá senki be ne mehessen, a várat, mely egy emelkedett helyen fekszik, a mellette most is elfolyó Tekeresér által a Duna vizével vetette körül." (GALGÓCZY KÁROLY: Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája... Bp. 1877. 338.)

9. Endrőd (Békés megye). A Körösvidék 1822-ben készült térképén szerepel a Léán Vár felirat (Vízrajzi értekezés. Huszár Mátyás leírása a Körösvidékről. Gyula, 1985. Térképmelléklet). A régészeti topográfiai terepbejárások során nem találtak egykori erődítésre utaló nyomokat (Magyarország régészeti topográfiája [a továbbiakban: MRT] 8. köt. 3/29. lelőhely).

10. Esztergom (Komárom-Esztergom megye). A mai Borzhegy déli csúcsát a 18–19. században Leányvárnak nevezték. Első ismert említése 1730-ból származik (Promontorium Leányvár). Itt állt a középkori Peszér falu temploma. A hegycsúcsot körbevevő, feltehetően török kori sánc maradványai a múlt században még jól megfigyelhetők voltak (MRT 5. köt. 8/55. lelőhely).

11. Értény (Tolna megye). Egy 1953-ban feljegyzett szűkszavú adat a Ménesipusztán Leányvár nevű őskori földvárról számol be (GENTHON ISTVÁN: Magyarország művészeti emlékei 1. Dunántúl. Bp. 1959. 95.). Sem a puszta sem a vár neve nem szerepel a Tmfn-ben.

12. Izsa (Komárom vármegye). A leányvári római kori erőd régóta ismert a régészeti kutatásban (Legutóbb VISY ZSOLT: A római limes Magyarországon. Bp. 1989. 52, 56.) Egy újabban lejegyzett hagyomány szerint Valentin itt tartotta a kedveseit. (HEGEDŰSNÉ MARIKOVECZ KATALIN: Helynevek Csehszlovákia komáromi járásából. Bp. 1983. 22.).

13. Kaposszekcső (Tolna megye). Pesty Frigyes adatközlői még nem adtak magyarázatot a név eredetére. Azóta a környéken általánosan elterjedt vélemény szerint azért kapta a nevét, mert a törökök lányokat tartottak itt fogva. Más névmagyarázat szerint a közeli Gólyavár volt az anyavár, a tőle keletre fekvő pedig a leányvár. (Bmfn 5/97.- Kaposszekcsőt a kötet megjelenése után csatolták Tolna megyéhez.) A műemléki irodalom szerint középkori vár állt itt.

14. Kisgyőr (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). Pesty Frigyes [borsod]geszti adatközlői szerint a Kisgyőrrel és Harsánnyal határos „Leány vár nevű domb – melyet máskép Halom dombnak neveznek..." valamikor vár volt „...még most is látszik a sánczok árkai". Ugyanezt a helyet a kisgyőriek Halomvár néven tartották számon, Leányvárnak pedig a Kisgyőr és Bükkaranyos közötti vármaradványt nevezték (Borsod vármegye leírása 1864-ben. Miskolc, 1988. 132, 169.). Ez utóbbit l. Miskolcnál. A kisgyőri Halomvár a tatárjárás után épült várak közé tartozik (NOVÁKI GYULA–SÁNDORFI GYÖRGY: A történeti Borsod megye várai az őskortól a kuruc korig. Bp.–Miskolc, 1992. 32.)

15. Kiskőszeg (Baranya vármegye). A Leányvárnak nevezett romot Györffy György a középkori kőszegi várral azonosítja (GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. köt. Bp. 1963. 332.). A monda szépirodalmi feldolgozása szerint a kőszegi vár úrnője, a környék lakosságát sanyargató Bresztováci Márta a parasztlegénynek öltözött Mátyás királyt is a vár börtönébe vetette. A felelősségrevonás elől menekülő Márta a Dunába fulladt, halála után a

király rendelte el, hogy a vár neve Leányvár legyen (GABÁNYI JÁNOS: Magyar várak legendái. Bp. 1991. 78–84.).

16. Kunpeszér (Bács-Kiskun megye). Leányvári domb (Magyarország földrajzi nevei II. Bács-Kiskun megye. Bp. 1980. 31.).

17. Leányvár (Komárom-Esztergom megye). A mai falu elődje az 1270-től szereplő Valmód (Wolmoth, Ulmod) volt, amelyet az 1570. évi török adóösszeírásba Valmód puszta néven vettek fel. Mai nevén első ízben 1673–1674-ben említik; ekkor az esztergomi mirlívához tartozó Leján Vár puszta Mehmed ben Ibráhim tímárbirtoka volt (BLASKOVICS JÓZSEF: Érsekújvár és vidéke a török hódoltság korában. Bp. 1989, 805.). A pusztát – feltehetően Csolnokkal együtt, 1608-ban – az óbudai apácák szerezték meg. 1719-ben a Budára visszaköltözött óbudai apácák a Pozsonyban maradt apácáknak adták át többek között Csolnyok birtokot és Leányvár praediumot (PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Boldogfa. Bratislava, 1981. 187. Forrása: OL E. 151. Monial. Conv. Poson. Fasc. 9. No. 33.). A középkori falu nyomai a mai belterülettől ÉNy-ra, a Rohräcker területén figyelhetők meg. Ettől D-re emelkedik a Klosterberg (Kolostor-hegy), amelynek tetején kis méretű Árpád-kori földvár sánca és árka látható, kőépületre, templomra vagy kolostorra utaló nyomok azonban nincsenek. A várat a Valmód-nemzetség valamelyik tagja építtethette a 12–13. században. A már a késő középkorban is lakatlan várról a 18. század elején Ulmodvárnak is nevezték Leányvárt, amelynek 1750 körül idetelepült lakói az addigra már általánossá vált újabb nevet vették át. A vár maradványához több féle hagyomány fűződött; FÉNYES ELEK szerint Báthory Mária vára volt, általánosabban elterjedt vélemény szerint apácakolostor állt itt. Egy romantikus történet szerint egy gróf mondta az előle menekülő szépséges leánynak: „Leány várj" (MRT 5. köt. 11/8, illetve 11/5. lelőhely a vonatkozó irodalommal. Neue Zeitung 1980. V. 31. 7.).

18. Magyaregregy (Baranya megye). Az 1920-as évektől kezdve épült pincéket nevezték el újabban tréfásan Leányvárnak. (REUTER CAMILLO: Magyaregregy helynevei... 371. U. így Bmfn 31/104.

19. Mende (Pest megye). A falutól K-re fekvő Lányváron Miklós Zsuzsa 13. századi földvár maradványait tárta fel (MIKLÓS ZSUZSA: Árpád-kori földvár Mende-Lányváron. Archaeologiai Értesítő 108. 1981. 233–249.). Az ásató szóbeli közlése szerint több, az elnevezéssel kapcsolatos monda fűződik a helyhez.

20. Mende (Pest megye). A falutól Ény-ra emelkedik a Várhegynek is nevezett Leányvár, amely a középső bronzkori vatyai kultúra leletekben gazdag földvára (Összefoglalóan MIKLÓS ZSUZSA: A Gödöllői dombvidék várai. Aszód, 1982. 31–32.).

21. Miskolc (Borsod-Abaúj-Zemplén megye): Pesty Frigyes gyűjtésében Diósgyőrnél Leányvár csak felsorolásban szerepel. Ugyanerre, a Diósgyőr határának déli szélén ma is élő névre (Magyarország földrajzinév-tára II. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Bp. 1980, 23–24.) vonatkozik az alábbi adat: „...Kis Győr Községet Geszt Községtől elválasztó Halom várról sok tündér regét beszél máig is a' jelenkor – mint szinte a' Kis Győr és Aranyos határ szélen lévő Leányvárról..." (Borsod vármegye leírása 1864-ben. Miskolc, 1988. 85, 169.) A régészeti kutatások szerint a 13. század második felében épült halomvár (motte) állt itt (NOVÁKI

GYULA–SÁNDORFI GYÖRGY: A történeti Borsod megye várai az őskortól a kuruc korig. Bp.–Miskolc, 1992. 37.)

22. Nagykanizsa (Zala megye). A Kis-Leány-vár nevű helyen régen vár volt, amelyet vizesárok vett körül. A jelző a terület nagyságára vonatkozik, a szomszédos Hosszú-Leány-várral van korrelációban (Zmfn 247/477, 481.). Idetartozik a miklósfai Lányvár is (Zmfn 253/77.).

23. Oltszem (Háromszék vármegye). „...Oltszemmel éppen szemben egy kopár előhegyet Leánykavárnak hivnak; a minden oldalról mély árkok, sötét szakadások által körülölelt és semmi más heggyel összefüggésben nem levő domb várnak igen alkalmas hely lett volna... s bár a hagyomány helyez is oda várat, sőt kincskeresők rejtett kincsért turkálják itt is a földet, én figyelmes kutatás után várnak, vagy valamely régi építkezésnek semminemü nyomaira nem tudtam ráakadni; ha volt ott valami erőd, az most nyomtalanul eltünt (ORBÁN BALÁZS: A Székelyföld leírása... 58.).

24. Ónod (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 1864-ben a halmok között szerepel „az erdőben jányvár név alatt egy fel emelkedett térség" (Borsod vármegye leírása 1864-ben. Miskolc, 1988, 251.). Az ónodi Leányvárról nincs több adatunk.

25. Pécs (Baranya megye). A korábban Patacshoz tartozó Jakab-hegyen van a Leányvár (Bmfn 134/3373.). Erre vonatkozik a Cserkút és Kővágószőlős határában ismert hasonló helynév (Bmfn 133/35, 130/177.). A Jakab-hegyen nagy kiterjedésű kora vaskori földvár van.

26. Pilisszentlászló (Pest megye). Pilisszentlászló 1864. évi térképén a község határának keleti sarkában szerepel a Rózsahegy és Leányvár felirat (Pest megyei Levéltár U. 72.). Az itteni Leányvár elnevezésre nincs más adatunk, a helybeliek sem ismerik. A térkép által jelölt területet átvizsgálva nem találtunk egykori várra utaló nyomokat (MRT 7. köt. 168.)

27. Pocsaj (Hajdú-Bihar megye). Lipszky János 1806-ban megjelent térképén Pocsaj és Nagyléta között tünteti fel a Leányvárat, amely repertóriumában ezenkivül Schantze Leányvár alakban is előfordul. Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteményében Nagylétánál szerepel a Leányvár nevű váromladék (Magyar Névtani Dolgozatok 21. Bp. 1981. 36.). Azonos ezzel a régészeti irodalomban gyakran szereplő pocsaji Leányvár, amely az erődítésmaradványok és az itt előkerült leletek tanúsága szerint középső bronzkori földvár volt (A Bihari Múzeum Évkönyve 2. 1978. 23–24.).

28. Poklostelek (Bihar vármegye). Rómer Flóris bihari naplójába jegyezte fel a Poklusa melletti Cetate fetyilor (magyarul: Leányvár) nevű középkori várromot (A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974. 305.).

29. Révleányvár (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). A Leányvár 1364-től szerepel a falu neveként (FNESz[4] II. 20.). A falu történetét összefoglaló VENDE ALADÁR az általa is ismert történelmi adatokkal ellentétben álló névmagyarázatot közöl. A falu első okleveles előfordulásaként az 1417. évet tárgyalja. Ennek ellenére azt írja, hogy csak 1440-ben emeltek itt castellumot, amelyet Várdai László jegyese, Palóczi Agatha tiszteletére Szűzvárnak, később pedig Leányvárnak neveztek el (MVV Zemplén vm. 103). A falu névadó vára minden bizonnyal a Várdombon kereshető, ahol az eddigi kutatások szerint bizonytalan korú, feltehetően Árpád-kori földvár volt (Agrártörténeti Szemle 16. 1974. 43.).

30. Sály (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). A ma Latorvárnak nevezett középkori lakótorony romja 1777-ben Lyanvár néven fordul elő (Acta Archaeologia Hungarica 34. 1982. 148.).

31. Sárbogárd (Fejér megye). Nagyhantos 1755. évi határjárásában „Leányváron... avagy Bolond váron..." névalak olvasható (Fejér megyei Történeti Évkönyv 6. 1972. 278.). Az adat a mai sárbogárdi határban található Cifrabolondvár nevű bronzkori földvárra vonatkozik.

32. Selmecbánya (Hont vármegye). A város felett álló hegyen 1564–1571. között építtette fel a ma is álló Leány- másnéven Újvárat (szlovákul: Panenský hrad, Nový zámok) a gazdag bányászcsaládból származó Rössel Borbála, a „leányvári boszorkány", aki pazarló életmódja miatt elvesztette vagyonát (MVV Hont vármegye 107–108. Súpis Pamiatok na Slovensku. 1. A–J. Bratislava, 1967. 69.).

33. Sióagárd (Tolna megye). Pesty Frigyes gyűjtésében Szekszárdnál szerepel a Leányvári dűlő, amely a leírás szerint kétségtelenül azonos a később Sióagárdhoz csatolt területtel. Különösen érdekes mondát jegyeztek fel róla: „...Bath nevű főúrnak leánya lakta volna e' várat, mely a kokasdi határbani Bati, és a Janyai határbani várak kőzőtt mintegy közép pontot képez... az apa a Bati várban, az anya pedig a Janyai vagy Nyanyai várban..." lakott (A Szekszárdi Múzeum Évkönyve 6–7. 1975–1976. 307.). Napjainkban Vár és Leányvár néven tartják számon; egy török vezér itt tartotta rabságban a magyar lányokat (Tmfn 97/128.). A Sió magas partjára támaszkodó, ma is impozáns földsánc által védett területen napvilágot látott leletek a földvárat a későbronzkor és a koravaskor idejére keltezik.

34. Süttő (Komárom-Esztergom megye). Esztergom vármegye 18. századi térképén Leány-Vár felirat olvasható. A név nem szerepel sem Pesty Frigyes gyűjteményében sem a Kmfn-ben. Az Alsóbikol felett emelkedő dombon viszont egy Árpád-kori földvár máig jó állapotban megmaradt árkai és sáncai figyelhetők meg (MRT 5. 313–314.).

35. Szakcs (Tolna megye). A Lányvár (Tmfn 44/139.) nevű helyen Miklós Zsuzsa középkori földvár nyomait figyelte meg.

36. Szászfenes (Kolozs megye). Pesty Frigyes helynévgyűjtésében: „Várerdő vagy másként Leányvár... tetején egy várnak omladéka," amely az Árpád-kori fenesi várral azonosítható (GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. köt. 348.).

37. Szügy (Nógrád megye). A vármegye monográfusa szerint a Leányvári parton a középkori Orbonás család lakhelye állott (MOCSÁRY LAJOS: Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és statisztikai Esmertetése. Pest, 1826. I. köt. 361.). A Leányhegyhez, amelynek tetején Árpád-kori földvár maradványai figyelhető meg, ma török monda fűződik (Gádor Judit adata).

38. Tápiósüly (Pest megye). 1864-ben még csak arról írnak, hogy a Hosszúhegy tetején „... egy régi vár kettős sánczainak nyomai láthatok" (Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések. Szentendre, 1984. 392.). Nem sokkal később már Leányvár néven ismertetik (GALGÓCZY KÁROLY: Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája... Bp. 1877. 380.). A régészeti szakirodalomban a század elejétől név nélkül vagy Földvár és Leányvár néven szereplő lelőhelyen a bronzkori hatvani kultúra földvárának

maradványai figyelhetők meg (MIKLÓS ZSUZSA: A Gödöllői dombvidék várai. Aszód, 1982. 37.).

39. Tihany (Veszprém megye). Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteménye szerint Leányvár a Balatonba benyuló omlott zárdaépület neve. (Magyar Névtani Dolgozatok 21. Bp. 1981. 21. o.).

40. Torda (Torda-Aranyos vármegye). A Várnak vagy Leányvárnak nevezett helyen római kori castrum volt. A 17. században a főkapu fölött még látható volt Minerva szobra. Orbán Balázs úgy véli, hogy erről a szoborról kapta a Leányvár nevet (ORBÁN BALÁZS: Torda város és környéke. Bp. 1889. 40.).

Kihagytuk gyűjtésünkből az 1310. évi sub quodam Castro lean dicto adatot, amelyet az alapközlés Leánvár alakban mutatóz (Anj. Okm. I. 197, 662.), ettől kezdve a további forráskiadványokban és feldolgozásokban mindig Leányvár néven szerepel: „Amikor... országunk báróival és nemeseivel Csehországra törtünk erőhatalommal, azt is méltányoljuk el nem hallgatva, hogy Pál mester Leányvár alatt bizonyságát adta a tőle megszokott erejének:..." (KRISTÓ GYULA (szerk.): Középkori históriák oklevelekben (1002–1410. Szeged, 1992. 137–138.). A problémát csak az okozza, hogy az említett várat a történészek a Morvaország délnyugati szélén fekvő mai Jaroslavicével azonosítják. Amennyiben helyes az azonosítás, a magyar nyelvterülettől távol inkább csak véletlen alaki hasonlóságról lehet szó. Ugyanezt az adatot Beckl János Miklós Pottenburg várára vonatkoztatja; a Dévénnyel szemben, a Duna jobb partján fekvő vár a 18. században került határkiigazítással Alsó-Ausztriához (In: Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai... Budapest–Miskolc, 1997. 326–327.) Györffy György a Moson megyei Potendorf ismertetésénél nem használta fel az 1310. évi adatot.

A Leányvár és változatai (Lányvár, Leánykavár, Jányvár) a magyar nyelvterület legnagyobb részén ismertek; Zala megyétől a Székelyföldig kimutatható előfordulásuk. Az összesen 40 név 80%-a (32) olyan objektumra vonatkozik, amelyet a névadók hajdanvolt vagy ritkábban saját koruk beli várnak tartottak. A régészeti kutatások eredményeként közülük 4 bronzkori, 2 kora vaskori földvárnak bizonyult. A római kort 2 tábor és 1 őrtorony maradványa képviseli. 19 esetben valamilyen középkori erősség, földvár vagy kővár romjait lehetett megfigyelni. 4 emlék korát nem ismerjük. Megfelelő kutatás további 5 helyen minden bizonnyal pozitív eredményre vezetne, mindössze két olyan lelőhely van, ahol a tüzetes helyszíni vizsgálatok ellenére sem sikerült vármaradványra bukkanni. Egyetlenegy példa van a tréfás névadásra (Magyaregregy).

Széles körben elterjedtek azok a mondák, amelyek szerint bizonyos várakat természetfeletti (ördögök, tündérek) vagy valóságos lények, főleg hajadonok (szűzek, leányok) építettek (Csak jelzésszerűen a néprajzi irodalomból: DOBOSI ILONA: A történeti mondák rendszerezéséről. Ethnographia 81. 1970. 101–102.). Adattárunkban 15 helyhez (37,5%) fűződik valamilyen monda; ezek közül 3 várat leányok (tündérek) építettek, 4 várban leányok laktak. Az eredeti jelentés elhomályosulását jelzi a 19. század második felétől jelentkező, újabban elterjedt változat, ami szerint a törökök itt őrizték a magyar lányokat (4 eset), az izsai Leányvárban pedig a római császár őrizte kedveseit. Ugyanebbe a gondolatkörbe tartozik a bölcskei hagyomány az út menti csárdában utasokra várakozó kéjhölgyekről, továbbá a le-

ány(ok)at várakozásra, megállásra felszólító változat. A tudálékos névmagyarázatok körébe utalható az a vélekedés, amely a Leányvárat a nagyobb anyavár filiájának tartja.

Véleményünk szerint a névadás indítékát az egyetlenegy tréfás elnevezés kivételével az a körülmény szolgáltatta, hogy a rendszerint jogosan várnak tartott konkrét objektumhoz hozzákapcsolták a várat építő, abban lakó leányok általánosan elterjedt mondáját. Ilyen típusú nevek a magyar nyelvterületen kívül is keletkeztek, pl. Dévény, Magdeburg (FNESz[4] I. 369., II. 64). Ritkábban a monda helyi változatában szereplő személyről nevezték el a helyet: Ilonavár, Veravár, Rapsonné vára.

A várat jelölő elnevezés két esetben a későbbiek során helységnévvé vált. Emiatt az eredeti névadó objektumot új névvel kellett illetni. Révleányváron erre a célra a földrajzi köznévként felfogható Várdomb megnevezést alkalmazták. Érdekesebb az Esztergom megyei leányvári földvár újkori neve; a Klosterberg/Kolostorhegy elnevezés kialakulásában két tényező játszott szerepet: Kétségtelen tény az apácák itteni birtoklása, amely a 18. század közepére, végére megszűnt. A néphagyományban általánosan elterjedt, hogy korábbi szerzetesi birtoklás esetében – vagy akár anélkül is – kolostorról beszélnek még akkor is, ha a helység határában bizonyíthatóan nem állt semmilyen egyházi épület. Másrészt nem ritkán fordult elő, hogy a korszerűtlenné vált kisvárak területén már a 13. század második felében vagy a késő középkorban plébániatemplom épült, mint például a közeli Nagysápon (MRT 5. köt. 14/11. lelőhely) vagy Gödöllő környékén Kerepesen és a galgamácsai Ecskenden, utóbbi helyen a földvár mai neve éppen ezért Templomhegy (MIKLÓS ZSUZSA: A Gödöllői dombvidék várai. Aszód, 1982. 48–49.). Néha, mint például Galgahévízen monostort építettek a földvárba (U. ott 43–47.). A török kor után a teljesen elpusztult templomok helyét többnyire csak a földvárak sáncai jelezték, a hasonló objektumokat ezért vélhették templom vagy kolostor maradványának, akkor is, ha sohasem állt ott templom.

Az Esztergom megyei Leányvár névtörténetét a következőképpen foglalhatjuk össze: A Valmód-nemzetség várának 13–16. századi neve egyszerűen Vár, illetve Valmódvár(a) lehetett, a falu majd puszta Valmód (Ulmod) néven szerepel, 18–19. századi visszaemlékezés szerint az Ulmodvár elnevezés is előfordul. A 16–17. században kapta a vár a Leányvár nevet, amelyet a 17. század közepétől a puszta egészére, majd a 18. század közepétől újratelepült falu elnevezésére alkalmaztak. Az egykori vár 1864-től adatolható Klosterberg (Kmfn 17/63.) neve legkésőbb a falu újratelepülése körüli időben jöhetett létre.

TORMA ISTVÁN

A földrajzi köznevek tipológiái

Földrajzi köznevek tipologizálásával már elég régóta foglalkozik a nyelvészet, a csoportosítás különböző szempontjai közül mégis csak néhány forog közkézen, csak néhány épült be a nyelvészeti köztudatba. Az utóbbi évek írásai azonban bő terméssel szolgáltak e területen, s éppen ezért gondoltam hasznosnak a különböző tipológiák egy cikken belüli bemutatását, rendszerező összefoglalását.

1. A legismertebb tipologizálás a neveket aszerint különíti el, hogy jelentésük alapján melyik nagy földrajzi fogalomcsoport (vízrajz, domborzat stb.) alá tartoznak. Ilyen szempontú tipológiával dolgozott például FEKETE PÉTER[1] is, bár ő a vízrajzi neveket nem vizsgálta ilyen részletesen. A csoportok itt a következőképpen alakulnak:

A. **Vízrajzi köznév**, melynek csoportjai (BÍRÓ, 1997 alapján[2]):

A1. Vizeket jelölő földrajzi köznevek, melynek alcsoportjai jelenthetnek **vízfolyást** (*ág* 'folyóvíz elágazása; kis patak, ér': *Pec-ág* (SzMFN. V. 5/397), *árok* 'mesterséges vagy természetes vízlevezető': *Kis-hegyi-árok* (TMFN. 3/26), *fok* '(mesterséges) kis folyóvíz': *Hármas-fok* (TMFN. 98/158) stb.), **vízállást** (*halastó* 'kny.': *Kónyi-halastó* (TMFN. 19/85), *holtág* 'vízfolyás elzárt ága': *Belső-holtág* (TMFN. 90/23) stb.), **vízvételt** (*forrás* 'kny.': *Csurgai-fórás* (TMFN. 53/161), *gémeskút* 'olyan kút, amelyből a vizet kútostorral húzzák fel': *Fásivégi-gémeskút* (BÍRÓ,1997. 107) stb.) **vízrészt** (*itató* 'állatok itatója a patakon': *Német-itató* (KMFN. 6/7), *malomárok* 'a vízimalomhoz vezető vizesárok': *Miszlai-malomárok* (TMFN. 50/85), *zúgó* 'zsilipen át vagy magaslatról lezuhanó víz': *Sziladi-zúgó* (BÍRÓ, 1997. 106. stb.).

A2. Vízkörnyéki helyeket jelölő köznevek, melynek alcsoportjai jelenthetnek **vizet határoló szárazulatot** (*gát* 'töltés': *Pap-gát* (TMFN. 18/84), *kikötő* 'a hajók vagy csónakok kikötőhelye': *Hajókikötő* (TMFN. 5/2), *part* 'vízpart; árokpart; meredek domb': *Duna-part* (KMFN. 51/29) stb.), **vízzel határolt szárazulatot** (*szeglet* 'a vízbe sarkosan benyúló part': *Barcé-szeglet* (BÍRÓ, 1997. 111), *sziget* 'az a terület, amelyet víz kerít be': *Géniai-sziget* (TMFN. 93/76), *porong* 'kiemelkedő vízöntéses területen': *Disznó-porong* (BÍRÓ, uo.) stb.), **vizes területet** – *laponya* 'mocsaras terület': *Temető-laponya* (BÍRÓ, i. m. 112), *kátyú* 'vizenyős, süppedős hely': *Szivás-kátyó* (KMFN. 46/316), *zsombék* 'hajdan vízjárta, zsombékkal borított terület': *Kétágú-zsombék* (BÍRÓ, uo.) stb.

B. **Domborzati köznév**, melynek csoportjai:

1. sík térszínformát jelölő köznevek (*rét* 'legelő': *Nyilas-rét* (TMFN. 81/40) stb.),

2. kiemelkedést jelölő köznevek (*domb* 'lankás lejtőjű kiemelkedés', *halom* 'kiemelkedés a tájban' stb.),

3. mélyedést jelölő köznevek (*völgy* 'két domb közti terület': *Vadász-vőgy* (TMFN. 71/23), *szakadék* 'meredek partfalú mélyedés': *Nagy-szakadék* (TMFN. 73/126) stb.),

---

[1] FEKETE PÉTER: Földrajzi köznevek és földrajzi jellegű jelzők Tiszaszőlősön. In: BenkőEml. 1991. 167–177.

[2] BÍRÓ FERENC: Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. MNyj. 34. (1997) 93–114.

4. alakot, formát jelölő köznevek (*csúcs* 'csúcsban végződő földterület': *Mocsai-csúcs* (KMFN. 26/50) stb.).

C. **Tájat jelölő köznév** (*határ* 'a falu külterülete': *Kisbíri-határ* (KMFN. 71/33), *legelő* 'füves terület az állatok legeltetésére': *Zsöllér-legelő* (KMFN. 72/39) stb.)

D. **Út, utca jelentésű köznév** (*alé* 'erdei vagy mezei út': *Fenyves álé* (VeMFN. III. 22/29), *járó* 'az útról a tanyába vezető keskeny út': *Rétre járó* (TMFN. 106/19), *kapu* 'utat elzáró sorompó a mezőn, a szőlőhegy vagy az erdő bejáratánál': *Csajági-kapu* (TMFN. 31/120) stb.)

E. **Növényzeti köznév**, melynek csoportjai:

1. Tájra vonatkozó köznevek (*akácos* 'akácfák csoportja erdőben vagy önállóan': *Nádosdi-fődi-agácis* (KMFN. 71/116), *erdő*: *Kis-erdő* (KMFN. 74/41) stb.),

2. Földműveléssel, gyümölcstermesztéssel kapcsolatos köznevek (*faiskola* 'facsemetéket nevelő, bekerített hely': *Harmadik-faiskola* (TMFN. 77/421), *gyümölcsös* 'gyümölcsfákkal beültetett terület': *Máté-gyümőcsös* (KMFN. 76/228) stb.).

F. **Emberi létesítményt jelölő köznév** (*csárda* 'kocsma': *Dabróka csárda* (VeMFN. III. 22/59), *dögkút* 'száraz kút elhullott állatok eltemetésére': *Új dögkút* (KMFN. 77/131) stb.)

G. **Viszonylagos nagyságra, elhelyezkedésre utaló köznév** (*alj*, *alja* 'vmely terület legalsó része': *Kertek ajja* (TMFN. 77/467) *oldal* 'domboldal' *Körtéjesi-ódal* (KMFN. 14/58) stb.)

H. **Településre utaló köznév** (*falu* 'a község népibb elnevezése': *Fősőfalu* (VeMFN. III. 14/10), *tanya* 'a falu külterületén levő lakóház a hozzátartozó gazdasági épületekkel és földdel': *Zubonyai-tanya* (TMFN. 2/74) stb.)

I. **Talajminőségre utaló köznév** (*homokos* 'laza, sok homokot tartalmazó föld': *Kis-homokos* (TMFN. 2/136), *kavicsos* 'kaviccsal kevert talaj': *Naszájikavicsos* (KMFN. 26/103) stb.)

2. BALOGH LAJOS 1997-ben megjelent cikkében[3] szemantikai alapon tipologizálta az eddig kiadott földrajzi közneves adattárak anyagát. Az ezekben közölt nyelvi adatokat azon az alapon különíthetjük el, hogy jelentésük szerint mennyire tekinthetők szorosan véve földrajzi, topográfiai jellegűeknek. Ilyen alapon három osztályt állapíthatunk meg. Az első csoportba tartoznak azok, amelyek jelentésüket tekintve földrajzi, topográfiai jellegűek: *erdő*, *völgy*, *patak*, *árok*, *út*, *utca*, stb. A második csoportot azok a köznevek alkotják, amelyeknek jelentése jóllehet nem földrajzi jellegű, ám előtag segítségével vagy absztrakció útján gyakran földrajzi névvé válhatnak. Ha például az *udvar* 'a lakóházhoz tartozó, bekerített terület' szót tekintjük, akkor így önmagában nem tulajdonítható neki topográfiai jelleg, ám a következő formában: *Kasznárudvar* (TMFN. 92/27) már igen. Ilyen még a *kút*, *tanya*, *híd*, *kert*, *malom* stb. A harmadik, utolsó csoportba[4]

[3] BALOGH LAJOS: A földrajzi köznevekről. In: Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 36–9.

[4] BALOGH LAJOS ide sorol olyan közszavakat is, amelyeknek tulajdonképpen semmilyen földrajzi vonatkozásuk nincsen, ám mégis megjelennek a névszerkezetekben viszonyító elemként: *kis*, *túlsó*,

sorolhatjuk az intézménynevekből lett földrajzi nevek közszói részét is: *templom – Katolikus templom, iskola – Általános iskola* stb. Jól látható, hogy ebben a felosztásban a földrajzi, topográfiai jelleg játszik főszerepet, s a különböző csoportokat aszerint állíthatjuk sorba, hogy ez a tulajdonság mennyire jellemző rájuk. Így az első csoport minden tekintetben megfelel az adott kritériumnak, a második már kevésbé, míg a harmadik csoport közneveiben már egyáltalán nincsen meg a keresett tulajdonság.[5] Ellenben mondhatjuk azt, hogy az intézménynevek közszói részeinek esetében a földrajzi, topográfiai jelleg alatt azt kell érteni, hogy a szó által jelölt objektum tájékozódási pont a helyben lakók számára.

3. BALOGH LAJOS ugyanebben az írásában egy további, szintén szemantikai alapú elhatárolási lehetőséget is említ. Mivel a földrajzi köznevek térbeli viszonyokat fejeznek ki, ezért elkülöníthetjük őket ennek alapján is. A térbeli viszonyok elsősorban dimenziókban jelennek meg, ennek megfelelően a földrajzi köznevek is igazodnak a térbeli kiterjedéshez.

Először ilyen módon a pontszerűen megjelenő földrajzi közneveket kell kiemelnünk. Ezeknek tulajdonképpen a térképi ábrázolás folyamán jelenik meg a pontszerűségük, gyakorlatilag eltekinthetünk a térbeli kiterjedésüktől. Az első csoport így a nulladimenziós földrajzi köznevek: *kút, forrás, tanya, kereszt, hármashatár* 'három falu határának találkozási pontja', *barlang, lyuk, verem, víznyelő, zsilip* stb.

A második csoportba azok a földrajzi nevek tartoznak, amelyeket a térképen vonallal jelölünk. A második dimenziónak elhanyagolható, nincs jelentősége. Ezek az egydimenziós földrajzi nevek: *út, dűlő* 'táblákat elválasztó mezei földút', *utca, gyalogút, ösvény, vasút, kanyar* 'útkanyar', *köz, kutyaszorító* 'szűk zsákutca', *átjáró, ér, patak, csatorna* stb.

A harmadik csoportba soroljuk a kétdimenziós földrajzi neveket. A térképen kisebb-nagyobb területet fednek le, foltként jelennek meg, éppen ezért ezek főleg területet jelölő földrajzi nevekben fordulnak elő: *tábla, tag, dűlő, lucernás, szőlő, rét, legelő, erdő, tölgyes, akácos, bükk, gyertyános, tisztás, irtás, kert, tér, temető, falu, tó, mocsár, nádas* stb.

A negyedik csoportba a háromdimenziós földrajzi neveket soroljuk. A térképen rendszerint valamilyen áthidaló módon – például magassági vonalakkal – jelzik a harmadik dimenziót. Ezek olyan névelemek, amelyek a síkból kiemelkedő domborzati viszonyokat fejezik ki: *halom, domb, hegy, völgy, domboldal, hegyhát, szakadék, part* 'meredek domb-, vagy hegyoldal' stb.

öreg, alsó, hosszú stb. Mivel ezeket szerintem nem tekinthetjük földrajzi közneveknek, így kihagytam őket a tipológiákból.

[5] A földrajzi köznevek természetes vagy mesterséges objektumokat egyaránt jelölhetnek (vö. KISS LAJOS: A földrajzi köznevek és a földrajzi nevek. Nyr. 96 (1972), 250–251). Ha ezt erre a csoportosításra vetítjük, akkor azt vehetjük észre, hogy természetes objektumokra (hegy, völgy, patak, erdő stb.) vonatkozó közneveket csak az első csoportban találunk. Ez szoros összefüggésben áll azzal, hogy a természetes objektumokat jelölő földrajzi köznevek már eleve jelentésükben hordozzák a földrajzi, topográfiai jelleget, azaz elsődlegesen földrajzi jellegűek. A mesterséges tereptárgyak közül e tulajdonsággal csak az első csoportbeliek rendelkeznek, a többiek csak áttételesen, földrajzi névvé válva viselkedhetnek így, ezért ezeknek csak másodlagosan van földrajzi jellegük.

4. A tipologizálás következő szempontja már nem szemantikai alapú, noha az egyes jelentéseket itt sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A most következő osztályozásban (HEGEDŰS, 1998[6] alapján) ugyanis a földrajzi köznevek regionális elterjedtségét vesszük alapul, azaz azt vizsgáljuk, hogy hogyan és miért különböznek egymástól regionális elterjedtség szempontjából? E szempontot figyelembe véve két osztályt állapíthatunk meg.

Az elsőbe a **nagy területen elterjedt földrajzi köznevek** tartoznak. Ezek esetében az elterjedés nem szorítkozik egyetlen tájra, tájtípusra (pl. dombság), a nyelvterület bármely pontján megtalálható az adott köznév. Az ebbe a csoportba tartozó köznevek regionális kötöttsége ily módon elenyésző, a nyelvterületen belül nulla értékű. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy az adott köznevek jelentésében, a denotátumuk megjelenésében valamilyen általánosság, az emberi gondolkozásra, életmódra, környezetre, létmódra vonatkozó azonosság, közös szemlélet, tulajdonság jelenik meg. Ebbe az osztályba tartoznak az antropomorf, az emberi testrészre utaló szavak: *fej, fő* 'hegy teteje; vminek, pl. völgynek a kezdete' pl. *Gyimesfő* (HEFTY, 1911.[7] 167), *homlok* 'hegynek hirtelen, meredeken leszakadó vége' pl. *Pap-homlok* (HEFTY, 1911. 211), *szád* 'völgynek, barlangnak stb. bejárata' pl. *Szirtos száda* (HEFTY, 1911. 308) *orr* 'előrenyúló, hosszú, ék alakú földterület; a hegy kiugró része' pl. *Böde-ór* (TMFN. 108/273), *torok* 'patak, folyó másikba való beömlésének helye, torkolat' pl. *Baktatorok* (TMFN. 99/295), *láb* 'hegy, domb alja; a terület széle' pl. *Farkasláb* (HEFTY, 1911. 260), *nyak* 'két hegyet összekötő keskeny hát' pl. *Leshegy nyaka* (HEFTY, 1911. 301) stb. Szintén ebbe a csoportba tartoznak a különböző korok művelési, földhasználati szokásaival összefüggő szavak. Ilyenek például az *irtás* 'az egykor kiirtott erdő szántóvá feltört helye' pl. *Főső-irtás* (TMFN. 45/20), *járás* 'állathajtó földút' pl. *Gulyajárás* (TMFN. 38/125). Ide tartoznak a régebbi földigazgatással, majorsági elhelyezkedéssel kapcsolatos szavak is. Ilyen a *páskom* vagy *páskum* 'legelő' pl. *Külső-páskum* (GyMFN. I. 19/70), az *allé* 'hosszú, egyenes erdei út' pl. *Toroki allé* (GyMFN. I. 1/172), a *kert* mint az egykori uradalmi birtok része, pl. *Csikóskert* (TMFN. 91/2), a *szérű*, pl. *Nagy-szürü, Kis-szürü* (TMFN. 35/59, 35/60). Ugyanígy az egész nyelvterületen elterjedtek a legáltalánosabb domborzati és vízrajzi főnevek: *patak, folyó, domb, halom, hegy, kő, lyuk, dűlő, út, utca.* Hasonló tulajdonságúak a köznyelvi jelentésű, s éppen ezért igen elterjedt földrajzi köznevek is: *bánya, fahíd, forrás, park* stb.

A második osztályba ezzel szemben **csak a kisebb-nagyobb, de jól körülhatárolható helyen jelenlévő földrajzi köznevek** tartoznak. Közülük legnagyobb számban a földrajzi köznévként megjelenő tájszavak képviseltetik magukat. Például csak a Dunántúlon, s annak is inkább nyugati részén találkozunk a *linkó* szóval, amely azonban különböző jelentésekkel van jelen az egyes tájegységekben: 1. 'mocsaras, ingoványos hely' (Veszprém megye), 2. 'kisebb állóvíz' (Somogy megye) 3. 'mélyedés, melyben időnként összegyűlik a víz' (Győr-Moson-

[6] HEGEDŰS ATTILA: Regionális kötöttség a földrajzi köznevekben. 1998. Kézirat.

[7] HEFTY GYULA ANDOR: A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. Nyr. 40 (1911), 155–169., 206–216., 259–265., 300–308., 364–370., 458–462.

Sopron megye), 4. 'bozót' (Vas megye) (vö. ÚMTsz. III. 867). A Rábaközben önálló névként is ismerik, pl. *Linkó* (GyMFN. I. 10/79), de itt inkább régi, mára már kiszáradt patak-, vagy folyómedret jelöl. Hasonlóan *mál* szavunk is csak bizonyos területeken él, 'domb-, vagy hegyoldal' jelentésben pedig csak a Mezőségen és a Dunántúlon, valamint a Felvidék egyes helyein (pl. Rozsnyó) található meg (ÚMTsz. III. 967). Hozzátehetjük, hogy a Dunántúlon már nem sokan ismerik a jelentését, pedig az egyik máig használatos finnugor eredetű szavunknak, a *mell*nek alakváltozata (vö. BÁRCZI, SzófSz. 196). Az ÚMTsz. szerint főleg az ország északnyugati részén és az evvel szomszédos szlovákiai területek (Érsekújvár, Naszvad, Gúta) helynévalkotó tájszava a *gyűr* 'mocsaras, vizenyős területen szilárd talajú, kiemelkedő domb, bucka', pl. *Farkasok gyüre* vagy *Farkas gyűr* (ÚMTsz. II. 770). A szó egyébként önállóan szerepel a tapolcai járás névanyagában is (vö. VeMFN. I. 1/116: *Gyür*), talán ez az alapja *Győr* nevének is (FNESz. 254). A Közép-Tisza vidékén ismeretes a *kadarcs* 'kanyargós folyó- és állóvíz' jelentésben, amely az ilyen vizek összefoglaló neveként szerepel. A név egyébként önállóan birtokviszonyban is megjelenhet: „*Kertész Istvánnak is van Kadarcsa*" (ÚMTsz. III. 17).[8]

Szintén ebbe a csoportba tartoznak, de külön alosztályt képeznek a hangtani, alaktani, lexikai szinten variábilis földrajzi köznevek. Ezek a változatok régiónként jellemzően különböznek egymástól. Hangtani szinten jó példa a *bérc* és a *börc*, mindkettő 'domb, hegy' jelentésben. Míg a *bérc* az északnyugati, északi, keleti, székely területen, tehát a magyar nyelvterület nagy részén elterjedt, a vele rokon *börc* csak a Dunántúlon használatos, pl. *Vaskapu-börc* (VeMFN. I. 1/99). Lexikai szinten mutatkozik a variálhatóság a *verő~verőfény* alakpárnál. Mindkét szó jelentése: 'hegynek, dombnak (déli), völgynek (északi) napnak kitett lejtője'. De míg a *verő* csak a Bükk és a Mátra vidékén fordul elő, pl. *Nagyverő* (HEFTY, 1911. 369), addig a *verőfény* a keleti nyelvjárásokban, pl. *Karai verőfény* (HEFTY, uo.).

5. A földrajzi köznevek egyik más alapvetésű felosztása a köznévnek a szókincsben elfoglalt helyére figyel (MARKÓ, 1978.[9]). Eszerint a földrajzi közneveket két nagy osztályba sorolhatjuk aszerint, hogy a beszélő aktív szókincsének primer vagy szekunder részébe tartoznak-e.

A primer, elsődleges szókincsben olyan földrajzi közneveket találunk, amelyeket egy falu, egy kisebb táj lakója közvetlen szemlélet, közvetlen tapasztalat által ismer meg. Ez azt jelenti, hogy az illető köznév a nyelv elsajátításakor rögzül, ez pedig ebben az esetben konkrét vizuális élménnyel párosul. A név itt tehát közvetlen tudati képpel kapcsolódik össze, megismerése pedig közvetítő közeg nélkül történik, pl. *dörc* 'vizenyős környezetből szigetszerűen kiemelkedő térfelszíni alakulat'.

A szekunder, másodlagos szókincsbe olyan földrajzi köznevek tartoznak, amelyek nem közvetlen szemlélet alapján kerülnek a tudatba. Ezek sok esetben a

[8] Ezen a vidéken ugyanebben a jelentésben használatos még a *kálló* is (ÚMTsz. III. 48–49).

[9] A földrajzi köznevek értelmezése. In: A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve. Bp., 1978.

nyelvelsajátítás legkésőbbi szakaszában, vagy már csak a beszélő felnőtt életében kerülnek elő, pl. *tenger, gleccser* stb.

Fontos látni, hogy az első csoportba tarozó köznevek szociális érvénye kicsi, csak a használói közegre korlátozódik, míg a második csoport közneveinek szociális érvénye nagy, mindenhol használják őket.

7. Végül, de nem utolsósorban említem meg azt a csoportosítási lehetőséget, amely egyedülállóan, történeti szempontból különíti el a földrajzi közneveket. A tulajdonképpen kézenfekvő alapgondolatot már HEFTY GYULA ANDOR felvetette a térszíni formák neveiről írva (HEFTY, 1911. 155), de azóta nem nagyon foglalkoztak vele. Pedig fontos lehet abból a szempontból is, hogy a bizonytalan, nehezen adatolható jelentésű köznevekre ráirányítja figyelmünket, s így további vizsgálódásra ösztönöz.

A földrajzi köznév, amíg a nyelvérzék el tudja különíteni a név gyakran tulajdonnévi jelleget mutató (meghatározó) elemétől, azaz élő módon használja, érti, addig nem okoz különösebb problémát. Később kiszorulhat a használatból, s ilyenkor már csak helynevekben tudjuk fellelni őket. Még később értelmüket is elveszthetik, ilyenkor gyakran a névtest megfejthetetlen részét alkotják. Ily módon a következő tipológia két tényezőt vesz fel kiindulópontul, az értelmezhetőséget, tehát, hogy él-e a jelentés legalább az adott helyen élők köztudatában, vagy sem, illetve a köznév pozícióját, azaz, hogy használják-e a helyneveken kívül is.

1. Az első osztályt így azok a köznevek alkotják, amelyek helynevekben még ma is előfordulnak, ám értelmük teljesen elhomályosult, s emiatt gyakran alakjuk is változik. Példaként említem a *dobra* alakot, mely a *döbör* 'gödör, mély vízmosás' egyik alakváltozata. A szó eredete a szlk. K. *debra* 'üreg, vízmosásos mélység' szóra megy vissza, mely a szlovák nyelvben is többféle alakban él, a magyar alakváltozatok többszörös átvétel eredményei: szlk. K. *debra>debrő, debre, dobra*; illetve szlk. *deber>döbör, töbör, teber* (TESz. 666). A *debrő* ma *Aldebrő* (eredetileg: *Debrő*) nevében maradt fenn (FNESz. 215), a *dobra* alakra viszont két, a régiségben élő helynévben akadunk rá: 1487: Vsque ad pedem montis *Dobra*hegye vocati (Oklsz. 156), és 1329: Ad beerc *Dubra*hegese (Oklsz. 367) (vö. HEFTY, 1911. 164). Ugyanitt említhetjük továbbá a nyelvtörténeti példákban is felfelbukkanó *elve* 'valamin túl fekvő rész' szavunkat, melyet ma szintén csak – leginkább erdélyi – helynevekben találunk (*Völgyelve, Árokelve*). Legismertebb példa *Erdély* neve: Erdő-elv, de ez rejtőzik a *Havasalföld* névben is.

2. A második csoportot azok a földrajzi köznevek alkotják, amelyek ma már szintén csak helynevekből mutathatók ki, de értelmük még világos, noha használatban már nincsenek. Ilyen többek között az *él* 'hegynek, keskeny, hosszan elnyúló teteje', amely helynevekben is csak a Székelyföldön használatos: *Kövesél, Andírbércéle* (HEFTY, 1911. 165). Ugyanitt említhetjük *havas* ('magas hegy, amely a havat sokáig megtartja') szavunkat is, ez is csak a székelyföldi helynevekben található: *Bátorhavas, Hideghavas* (HEFTY, i.m. 210).

3. A következő csoportba tartoznak olyanok, amelyeket mind a mai, mind a régi helynevekből kimutathatunk, s ugyanakkor ma is használatban vannak. Ezek képezik a legnépesebb osztályt. Ilyen például a *gát*, mely ma is élő, pl. *Hármas-gát* (KMFN. 5/211), de a régi névadásban is megtaláljuk, pl. 1380: Unum fossatum

quod Moiosgata apellatur (NySz. 1066). Általában azok a nevek tartoznak ide, amelyeknek mind a régi időkben, mind a maiakban nagy a megterheltsége az egész nyelvterületen. HEFTY ezt írja pl. a *hegy*ről: „Nagyobb talajkiemelkedés legáltalánosabb neve. Már a régi nyelvben annyi példában fordul elő, mint a többi hegynév együttvéve" (i. m. 210).

4. Sorrendben a negyedik csoportot alkotják azok a földrajzi köznevek, amelyek csak mai helynevekben vannak meg. Ezek leginkább a kulturális, történelmi változások eredményei, s mint ilyenek nagyon fiatalok: *arborétum*, *betonút*, *megálló*, *csarnok*, *gyakorlókert* stb.

5. Végül említhetjük azokat a neveket, melyek a legfiatalabbak, részben inkább csak alkalmi alkotások, ezek helynevekben nem fordulnak elő. Tulajdonképpen ide tartoznak a mesterséges (térképészeti, hivatalos stb.) névadásból származó nevek alapelemei, amelyeket többnyire csak kevesen ismernek, vagy ha mégis, akkor az biztosan nem a primer, elsődleges szókincsük része (*középhegység*, *főcsatorna*, *olajvezeték* stb.). HEGEDŰS ATTILA már említett írása alapján ugyanide tartoznak bizonyos földrajzi köznevek, pl. *hegysziget (Rákos–Ruszti kis hegysziget), halomvidék (Pannonhalmi halomvidék), törés (Tata–Váli-törés), küszöb (Juan Fernandez-küszöb), hordalékkúp (Amazonas-hordalékkúp)* amelyek csak szűk körben használatosak.

TÓTH LÁSZLÓ

A családnévként szereplő női keresztnevekről

A magyar családnévadásban jelentős szerepet töltenek be a keresztnevek. Ha azonban a keresztnevek típusait vesszük szemügyre, akkor világosan látszik, hogy szinte kizárólag férfi keresztnevek szerepelnek, mint például *László (János), Antal (Imre), Péter (György) stb.* Ennek nyilvánvaló oka az, hogy az apajogú társadalomban különösen a kettős névadás korától kezdve a család fejének, az apának a neve vált a család megnevezésének alapjává.

A családnévül szolgáló teljes személynevet *(Gergely, János, Fülöp)* puszta **apanév**nek is szokás tekinteni (FERCSIK ERZSÉBET – RAÁTZ JUDIT, Hogy hívnak? Könyv a keresztnevekről. Bp., 1997. 18). A családnév egykori ősének neve, az úgynevezett **apanév** vált vezetéknévvé, méghozzá leggyakrabban önmagában, minden jel nélkül, pl. *Ábel, Ábrahám, Ábris, Ádám, Adorján, Ágoston* stb. (KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Bp., 1969. 69–70; KIRÁLY LAJOS, Névtani ismeretek. In: A magyar nyelv könyve. Bp., 1995. 3. kiadás. A. JÁSZÓ ANNA szerk., 498–499). A vagyon öröklődése általában a férfiágon folytatódik, a női nevek tehát nem követelik meg az állandóságot. Női név – írja Fercsik – Raátz –, azaz az anya neve ritkán válhatott családnévvé, hiszen a nőknek kevésbé volt jelentős szerepük az apajogú társadalomban (i. m. 18). Ugyancsak nem fejlődik ki a felső osztályok női névadásában a *de* + helységnév latinos formája, illetőleg ennek *-i* képzős magyar megfelelője sem. Ennek is materiális okai vannak – írja Benkő –: a családi vagyon a férfiakhoz, a család férfileszármazottjaihoz kapcsolódik, így a nők elnevezésében a családi birtok megjelölése fölösleges (A régi magyar személynévadás. Bp., 1949. 13). Ezt bizonyítják a XIV–XVI. században kialakuló kettős elemű nevek is (MIKESY: MNy. 1987: 82–87; FERCSIK – RAÁTZ i. h.). A nő, alárendelt szerepénél fogva, nem volt családfő, s így keresztneve nem hatott utódai másodlagos neveinek a kialakulásánál. Kivételt képeznek azok az esetek, amikor a nő özvegyen maradt. Ebben az esetben gyermekei másodlagos névelemül átvehették anyjuk nevét is. Így jöttek létre az anyanevekből alakult másodlagos nevek, amelyek családnévvé is váltak: 1646: Joannes *Clara*, Georginus *Vernika*, Petrus *Kati*, Georginus *Sophia* stb. (BENKŐ i. m. 22).

Egyáltalán a nők családnévvel való jelölése is csak később vált szokássá (pl. 1579: *Theoreok Marta*), ezt a nevet azonban csak férjhezmenésükig viselték (l. KIRÁLY i. m. 500), utána a férjük nevéhez ragasztott *-né* képzővel nevezték meg őket. Erre már viszont a 15. századtól vannak példáink (uo.).

Az **említőnevek** esetében látjuk, hogy ha az asszony (családja) a tekintélyesebb, akkor a *Szilágyi Bözsi* típus szerepelhet manapság említőnévként, ugyanis ha egy közösségbe más faluból hoznak feleséget, akkor az asszonynak a lánykori ve-

zetéknevét nem is jegyzik még, hanem a férje vezetéknevéből és a saját keresztnevéből alkotják meg az asszonynevét (KIRÁLY i. m. 506).

A családnévadásnak természetesen több módja van, amelyekre azonban ez alkalommal nem térhetünk ki (de l. FERCSIK – RAÁTZ i. m. 18–21; KIRÁLY i. m. 498–501). Mi most csupán a női keresztnevekből lett családnevek tárgyalására kerítünk sort.

A családnévadás történetében ugyanis – ha nem is nagy számban, de – számolnunk kell nemcsak a **férfi**, hanem a **női keresztnevek** családnévvé válásával is. Erre Kálmán Béla is utal már említett művében, amikor megjegyzi, hogy az általa felsorolt vezetéknevek (69–71) között találunk női neveket is (*Kató, Magda, Dorkó).* A női nevek – írja – **anyanevek**. S ezek a nevek jelölhették a házasságon kívül született gyermeket, a korán özvegységre jutott anyák gyermekét és a településen nagyon tekintélyes anyát is.

A női keresztnévből származó vezetéknevekre értékes adatokat találunk Kázmér Miklós nagyszerű könyvében (Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993).

Az ide sorolható nevek a következők: Áfra (régi egyházi női személynév) :1422: *Affra* [Tamás]; Agáta, Ágota: 1435: Simonem *Agatha,* 1458: Stephani *Agotha*; ?Ancsa: 1548: Urbanus *Ancha*; ?Anka: 1631: *Anka* [János]; ? Ankó: 1551: *Anko;* Anna: 1522: Emericus *Anna;* Annók: 1551: *Annok*; Annóka: 1544: Nicolaus *Annoka*; Annos: 1551: *Annos*; Apalin 'Apollónia': 1598: Paulus *Apalin*; Aranka: 1522: Simon *Aranka,* Paulus *Aranka*, Stephanus *Arancha*; Borbála: 1522: Johannes *Borbara,* 1668: [*Borbála* Máté]; ? Borcsa: 1560/1561: Michaelis *Borchýa; ?*Borcsi: 1510: Blasio *Bonchy;* ?Cicka: ?Borcsi: 1510: Blasio *Bonchy*; ? Bori: 1452: Petrus *Bori;* Boris: 1589: Joannes *Boris;* ?Cece: 1484: *Czecze*; 1522: Valentinus *Ce- ceh; ?*Cicka: 1648: *Cziczka* Janos; Cickó: 1632: *Ciczko* Janos; ?Cinka: 1453: Michael *Cynka;* ?Csala: 1400: Nicolaum *Chala*; Csalka: 1444: Georgius *Chalka*; Dóra ~ Dora: 1465: *Dora,* 1507: Benedictus *Dora;* Dorka ~ Durka 'Dorottya': 1522: Andreas *Dorka,* 1554: *Durka* [Pál]; Dorkó 'Dorottya': 1440: *Dorko* [István]; Dorkos 'Dorottya': 1646–47/1780: Ioannes *Dorkos;* Doró 'Dorottya': 1344: [*Doró* János], *Doro,* 1568: Mart(inus) *Doro;* Dorottya: 1506: *Dorothya* [Balázs]; Erzsik ~ Örzsik 'Erzsébet': 1671: *Eörsik,* 1715: *Ersik;* 1720: Joann(es) *Eőrsik;* Ester 'Eszter': 1628: Michael *Ester;* Éva: 1453 k.: Jacobo *Eua,* 1548: Bernaldus *Ewa; ?*Ila ~ Illa 'Illés ~ Ilona': 1459: *Ila,* 1516: Ladislaus *Yla,* 1720: R. Mich(aelis) *Illa;* ?Ilka 'Illés ~ Ilona': 1548: Martinus *Ilka*; ?Illó 'Illés ~ Ilona': 1522: Benedictus *Illo*, Matheus *Illo;* Illócs 'Illés ~ Ilona': 1410: Benedictus *Jlloch;* Illók 'Illés ~ Ilona': 1720: Martin(us) *Illók;* Ilona: 1569: [*Ilona* János], 1666: *Jllonna* Ist(v)a(n), *Illoma;* Ilonka: 1632: *Ilonka* Geörgý; Judit: 1720: Joann(es) *Judith;* ?Juli: 1588: *July,* 1625: R. *Julj* Mihalyne; Kata: 1402: Michaeli *Katha;* Katalin: 1549: Stephanus *Katalýn;* Kati ~ Katyi: 1437: *Kathi,* 1453: Jacobi *Kathi,* 1720: Martinus *Katyi;* Katika: 1715: Stephanus *Katika;* Katkó 'Katalin': 1452: *Kathko;* Kató: 1400: Thomam *Katho;* Katócs 'Katalin': 1551: *Cathocz,* 1564: *Katocz;* Katus ~ Katos 'Katalin': 1435/1435: Valentini *Katus,* 1465: Blasius *Kathos;* Katuska: 1570: Anthonius *Kathuska;* Kiska (talán a *Kiskatalin* női becézőnévnek rövidülése): 1646–47/1780: Gregorius *Kiska,* Blasius *Kiska;* Kiskati (a

Katalin r. egyházi női személynév becéző alakja): 1493: *Kiskati,* 1600: *Kiskati* [Máté], 1615: *Kis Kati* János; Klára ~ Kalára: 1542: Valentinus *Kalara,* 1581: Gregorius *Klara;* Kláris 'Klára': 1609: *Klaris* [Péter]; Luca: 1453: Blasio *Luca,* 1459: *Lwcza;* Lucia 'Luca': 1464: Barnabas *Luchya,* 1591: *Lucia* istuan; Magda: 1522: Michael *Magda;* Magdó 'Magdolna': 1522: Thomas *Magdo;* Magdolna: 1485: Lucam *Magdalna,* 1516/1516: *Magdolna* Simon; Magdus: 1650: [*Magdus* Sebestyén]; ? Magó (valószínűleg becézőnév, a *Magdolna* r. egyházi személynév rövidülése + *-d* becéző képző vagy a *Mag* r. világi személynév + *-ó* becéző képzős származéka): 1614: *Mago* Mathe; ?Magócs ~ Mágócs (a szótőre l. az előző szócikket, a szóvégi *-ócs* becéző képző; másrészt azonban a szó esetleg azonos lehet a *Mágocs* nemzetségnévvel, ebben az esetben természetesen nem női keresztnévvel van dolgunk): 1479: *Magoch,* 1720: Elias *Magocs;* Manga (régi, valószínűleg világi női személynév): 1469: Johannes *Manga;* Mangó (eredetére l. az előző szócikket): 1522: Georgius *Mango;* ?Marcsa (a *Márton, Márkus, Marcel* vagy a *Mária* személynév *-csa* képzős alakja): 1551: *Marchya;* 1568: Math(aeus/ias) *Marchya;* Marcsó (eredetére l. az előző szócikket): 1720: Petrus *Marcso;* ?Mári ~ Mari 'valószínűleg a *Márton, Márkus,* esetleg a *Mária* keresztnév *-i* becézőképzős alakja): 1599: *Marj,* 1709/–1709: *Mary* János; Mária: 1497: Mykola *Marya,* 1525: Joanni *Marya;* Margit: 1411: *Margyth,* 1484: Lucas *Margyth;* Mariska: 1551: *Maryska,* 1570: Ladislaus *Mariska;* ?Márta (a *Márton* személynév rövidülése + *-a* becéző képző, vagy a *Márta* r. egyházi női személynév): 1428: Jakobus *Martha;* Nagyanna (< *nagy* + *Anna):* Ladislao *NaghAnna;* Nyeste ~ Neste (r. világi női személynév, a *nyest* állatnév *-e* becéző képzős alakja): 1427: Ladislao *Neste,* 1720: Stephanus *Nyeste;* Orsik (< az *Orsolya* női személynév rövidülése + *ik* becéző képző): 1467: Antonius *Orsyk;* Orsika (l. az előző szócikket): 1548: Petrus *Orsika;* Orsolya: 1507: *Orsolya,* 1528: *Orsolya* [György]; Örzse 'Erzsébet': 1720: R. Michaëlis *Eőrse;* Panka 'Anna, Panna': 1522: Filippus *Panka;* Panna 'Anna': 1720: Andreas *Panna;* Pirka 'Piroska': 1715: Step(anus) *Pirka;* Piró 'Piroska': 1648: *Piro* Mihaly; Piros 'Piroska': 1435: *Piros,* 1453: Stephanos *Pyros;* Piroska: 1553: *Pyroska* [Mihály]; Regina: 1610: [*Regina*], 1676: [*Regina* István]; ?Rózsa ~ Rúzsa: XV. sz.: Gregorius *rusa,* 1410: *Rusa* [Tamás], 1461: Ge(orgius) *Rosa,* 1467: Georgius *Rosa.* A *Rózsa/Ruzsa* régi egyházi/világi női/férfi személynév, itt vagy az anya, vagy az apa neve. Sára: 1515/1700: Stephano *Sara;* Sárkó (? becézőnév; talán a *Sára* régi egyházi női személynév rövidülése + *-kó* becéző képző): 1599: *Sarko,* 1644: Stephani *Sarko;* Vera 'Veronika': 1522: Michael *Vera,* Fabianus *Wera,* Mattheus *Wera;* Zsófi ~ Zsóffi: 1563: *Zophy,* Jacobo *Soffhy;* Zsófia: 1531: Petrus *Zoffya;* Zsuzsa: 1549: Emericus *Susa.* Kázmér Miklósnál 63 biztosnak látszó női keresztnév szerepel családnévként, 19 névről pedig nem dönthető el, hogy férfi vagy női keresztnévvel van-e dolgunk. (Ezek a jelen cikkben ?-lel szerepelnek.)

Kázmér Miklós könyvének **Ágota** címszava alatt Kálmán Béla és Bálint Sándorra hivatkozva azt írja –, hogy „az apajogú társadalomban – nagyon ritkán – leányanya, korán özvegységre jutott nő, esetleg nagyon tekintélyes anya neve válhatott családnévvé". Horger Antal pedig, aki ennek a kérdésnek komolyabb figyelmet szentelt, már korábban kifejtette, hogy „az ilyen névadás abból magyaráz-

ható, hogy a családoknak egyik, pl. *Pista* nevű őse, egy fiú nélküli családnak pl. *Ágota* nevű leányát vette feleségül és odaköltözött ennek a házába. Ezért más *Pistá*któl való megkülönböztetésül *Ágota Pistá*nak hítták és ezen *Ágota* jelzőből utóbb családnév lett" (MNy. 1940: 184). SZENDREY ÁKOS A matriarchátus nyomai a magyar népi családnevekben című értekezésében (NyK. 1936: 422–423) szól arról, hogy a feleség családjába való beházasodás a magyar népnél is szokásos. Tagányi erről azt mondja – folytatja Szendrey –, hogy „arról azután, hogy az ilyen beházasodó felesége nevét venné fel, eddig nincsen tudomásunk", viszont Jankó Kalotaszeg című munkájában már az szerepel, hogy „ha a szegénysorsú legény a leány családi vagyonára költözik, vagyis kalotaszegiesen „a leányhoz elmegy fiúnak", ilyenkor a telek nevét veszi fel". A beházasodó fiú régebben a nevét is felvette felesége családjának, s a névvel együtt a gazdaságnak is tulajdonosává lett (BAKSAY: Osztrák-Magyar monarchia. VII, 2: 75) – idézi SZENDREY (uo.). Majd hozzáteszi, hogy itt nem törvényes és a hivatalos eljárásban is elismert névfelvételről van szó, de a nép ragaszkodik hozzá, s bizony a személyazonosság kétségtelen megállapítása végett a hatóság is kénytelen e megkülönböztető nevek használatát elfogadni (i. m. 423). Szendrey azonban a feleség nevének felvétele mellett azt az esetet is megemlíti, amikor a férjet vagy a gyermekeket a feleség vagy anya, sőt a nagy- vagy dédanya keresztnevével, vagy ennek éppen becéző alakjával nevezik meg pl. Nagyszalontán: pl. *Julis* Jámbor, *Julis* Kenéz, *Marcsa* Bagosi, *Örzsi* Olá, *Rákhël* Bagosi, *Zsófi* Balog, *Zsófi* Szakmári; Felsőszakonyban (Sopron m.): *Örzse* Baráth József, Homoródszentmártonban: *Lina* Pali; Erdővidéken, Kisbaconban: *Lina* Laji, ahol a férj családi neve a feleség keresztneve mellől el is maradt (425). Azt is megállapítja, hogy míg a családnevek között oly gyakori a férfikeresztnév, a női igen ritka, nem számítva a kétes *Ágota, Sári, Rút, Berta, Borcsa, Erse, Éva, Janka, Józsa, Jutka, Kata, Kati, Kató, Klára,Magda, Marcsa, Mariska, Márta, Panna, Piroska, Sára, Tercsi* neveket, amelyeknek szinte mindegyike adatolva szerepel Kázmér Miklósnál (l. fent).

A történetileg újabb családnevek között olyan eseteket is találunk, amikor a **ragadványnév** válik **családnévvé** vagy a **családnév részé**vé. Ennek két típusa is él: a) az egyik a *Kiskati*-féle alakulat, b) a másik, amikor a ragadványnév nem formálisan, nem hivatalosan, hanem – mondhatni – gyakorlatilag válik családnévvé vagy annak egyik alkotó elemévé. Hadd említsünk erre néhány adatot: *Lidi: Lidi* Vilmos (ahol az apai nagyanya keresztneve válik ragadványnévvé), *Borcsi* Jóska (= Kovács József; az édesanyja Tóth Borbála volt), *Ágnes* Mari, *Borka* Sanyi (ha az *uborka* szóból származna, akkor nyilván nem tartozhatna ide), *Éva* Jani, *Katina* Juli, *Kató* Ica, *Kató* Bugyi Laci, *Klári* Jóska (NAGYNÉ MOSÓCZI MÁRIA, Csány vezeték- és ragadványnevei. Bp., 1962. Magyar Névtani Dolgozatok 103. Szerk., HAJDÚ MIHÁLY. 80–116); *Lidi* Vilmos (CSÁKY KÁROLY, Kelenye (Kleňany) család- és ragadványnevei. Bp., 1983. Magyar Személynévi Adattár 59. sz. Szerk., HAJDÚ MIHÁLY. 37), *Borcsi* Jóska (az édesanyja volt Tóth *Borbála)* (TÖRÖK ILDIKÓ MÁRIA, Sopronkövesd ragadványnevei. Bp., 1983. Magyar Személynévi Adattárak 60. sz. Szerk., HAJDÚ MIHÁLY. 38), Horváth *Sári* József (az édesanyja volt *Sári;* i. m. 24), *Kata* Pál, *Erzsi* Pistáné, *Marika* Árpádné, ? *Piri* Géza, *Ilona* Sándor, *Vilma* Károly (KOVÁCSNÉ JÓZSEF MAGDA, Az erdélyi Havasalja személy-

nevei. Bp., 1983. Magyar Névtani Dolgozatok 119. sz. Szerk., HAJDÚ MIHÁLY. 163–168), *Rozi* Jóska, *Olga* Tóni (az anya keresztnevéből keletkezett ragadványnevek; PELLE BÉLÁNÉ, Egerbocs, Hevesaranyos és Mátraballa ragadványnevei. In: NytudÉrt. 70. sz. 187–188); *Kati-Józsi* (= Hadnagy József, az anyja után Kati; JANICSEK JENŐ, Bardószék hely- és családnevei. Magyar Névtani Dolgozatok 118. sz. Szerk., HAJDÚ MIHÁLY. 56). S a sort még jócskán folytathatnánk.

A humornak (gúnynak) is vannak megnyilvánulásai a névadásban. Elég talán, ha megemlítjük, hogy bizonyos férfiak női keresztnévi jelzőt kapnak: *katus, katica ember* 'konyhán nyalakodó és asszony dolgaiba avatkozó férfi', *bori bácsi* 'asszonyos hajlamú férfi' (VITÁNYI BORBÁLA: Keresztnevek és becézőnevek népnyelvi mezőben. 181–183), *Katuska ember* vagy *Katicza (asszony férfi),* azaz a népi humor némelyik női keresztnévhez gúnyos jelentést csatol (l. SIMONYI ZSIGMOND: Nyr. 1880: 407). BERRÁR JOLÁN is megjegyzi, hogy esetleg megtörténhetik, hogy gúnynévként ragad rá férfira asszonynév, de ez nem tekinthető általános gyakorlatnak (MNy. 1951: 213). Tulajdonképpen ide tartoznak az olykor szavajárási szokásból kiváló nevek is: pl. *Lidi* Szurok (ragadványnév + családnév), mivel a férjnek az volt a szavajárása, hogy *Majd a Lidi* (megmondja, megcsinálja stb.) (KISARI SÁNDORNÉ, Csór község család- és ragadványnevei a XIX–XX. században. Bp., 1992. Magyar Névtani Dolgozatok 105. sz. Szerk., HAJDÚ MIHÁLY. 52). Az *Ilona* Sándor-félék lehetnek ugyan humorosak is, gúnyosak is, de általában talán mégsem azok, hanem megkülönböztető szerepük van.

A női keresztnév férfira történő átvitelére említ példát a Bach-korszakból J. SOLTÉSZ KATALIN (i. m. 50), amikor az a cél, hogy a fiúnak adott női névvel kivonják az illetőt a besorozás, a katonai szolgálat alól.

A ragadványnevek ugyan nem tekinthetők úgynevezett hivatalos neveknek, de Soltész Katalin is megjegyzi, hogy bár a megkülönböztető neveket (a ragadványneveket) nem írják be az anyakönyvbe vagy a személyi igazolványba, de „a községi adminisztrációban nélkülözhetetlenek lévén, telekkönyvben, adónyilvántartásban és egyéb hivatalos iratokon mégis szerepelnek", s „ezek az írásbeli használatú ragadványnevek már-már hivatalosnak számítanak" (i. m. 56). A ragadványnév nem mindig áll harmadik névként – írja J. SOLTÉSZ KATALIN – (uo.), gyakran helyettesíti ugyanis a családnevet, ebben az esetben tehát családnévpótló ragadványnevekről is beszélhetünk (i. m. 61).

Mindent egybevéve azt mondhatjuk tehát, hogy a **női keresztnevek** valóban jóval kisebb számban szerepeltek családnévként, mint a **férfi keresztnevek.** Amint BERRÁR JOLÁN írja, női név általában is sokkal kevesebb fordul elő népnyelvi gyűjtésekben, irodalmi és történeti forrásokban, mint férfinév, amelynek oka lehetett a nő leértékelése: kevésbé tartották ugyanis följegyzésre méltónak a rá vonatkozó adatokat (MNy. 1951: 212).

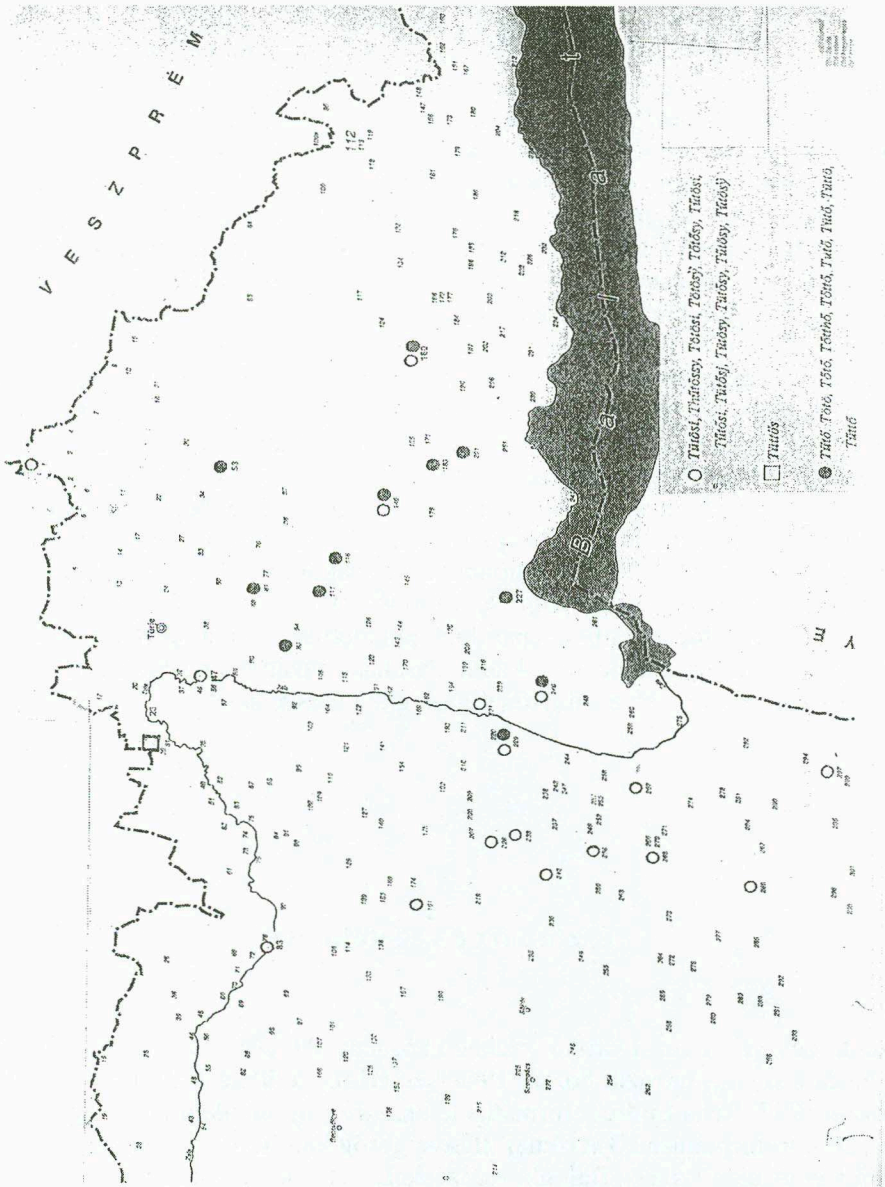
A női keresztnevek – amint a fenti példák mutatják – ritkán ugyan, de mégis alkalmasak voltak tehát arra, hogy családnévvé váljanak. A fentebb említettek alapján erre akkor kerülhetett sor, ha 1. a ház asszonya megözvegyült, 2. a férfi benősült a feleség családjába, s oda is költözött, 3. ha a házasságon kívül született gyereknek kellett nevet adni (ebben az esetben nem annyira a keresztnév, mint inkább az anya családneve volt a döntő, de ez lehetett keresztnév is), 4. ha az anya

(családja) tekintélyes személyiség volt, 5. de ráragadhatott férfira a női ragadványnév is, azaz családnévpótló névvé vagy a családnév részévé vált, 6. a köznapi életben és az irodalomban is olykor a humor, a tréfa vagy a gúny lehetett a családnévadás motivációja, 7. nemegyszer pedig az asszony, az anya keresztneve vált ragadványnévvé, s ez esetben funkcionálisan átvette vagy szinte átvette a vezetéknév szerepét vagy a családnév egyik elemévé vált, kettős családnevet alkotva. Arra is találtunk példát, hogy 7. a megszületett fiúnak a Bach-korszakban azért adtak női keresztnevet, hogy elrejtsék a katonai sorozóbizottság elől (J. SOLTÉSZ KATALIN, i. m. 50), s így kivonják a nem kívánatos katonai szolgálat alól. 8. Íróinknál is találkozunk olyan esetekkel (pl. Mikszáth: Ott alszik a Marcsa is című novellájában), hogy az író igazában egy bajuszos legénynek, vagy (Móra Ferenc novellájában: A festő halálában, ahol) egy öreg parasztembernek ad női nevet (Caila Kakas *Márta)* (i. h.), de természetesen ez utóbbiak már nem családnevekként szerepelnek.

NYIRKOS ISTVÁN

A *Tütösi, Tüttős, Tűtő* családnevekről

A XVIII. századi Zala megyei népességösszeírásokban (l. tőlem, Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1745–1771 I–IV. Budapest–Zalaegerszeg, 1991–1998) e név három alak- és 19 ortográfiai változatával (*Tütösi, Thűtőssy, Tötösi, Tötösÿ, Tőtősy, Tűtösi, Tűtősi, Tütősj, Tütösy, Tütősy, Tűtösy, Tűtösÿ; Tüttős; Tűtő, Tötö, Tőtő, Tőtthő, Tőttő, Tutő, Tütő, Tüttö, Tüttő*) kutatóterületem közepén, a Zalaegerszeg–Pakod–Szegvár (Zala-)– Sümeg–Tapolca–Vita (Nemes-)– Keszthely–Komárváros–Bakó (Nagy-)–Pölöske– Zalaegerszeg által határolt rombusz alakú terület 26 településén találkozunk. Adataim száma: *Tütösi* 26, *Tüttős* 1, *Tűtő* 72. Mindhárom név helynévi alapja Zala megyéből is (*Thyhws, Thwthews, Thythews,* ma *Tüttös*, Pacsa btr., vö. CSÁNKY III, 119; *Thofeu, Toufeu* al. nom. *Teuteus, Tofeu* al. nom. *Teutus, Thofew, Eghazasthofew* et *Kysthofew,* ma *Baktüttös* és *Tófej*, vö. CSÁNKY III, 116) más megyéből is adatolható, amelyeket éppen ünnepeltünk vette számba egyik igen figyelemre méltó cikkében (Gazdálkodástörténetünk egy helynévi emléke. MNy. LXXXVI, 223–8). Tanulmányának végső következtetése: „a *Töttös*-féle helynevek némelyikéről csakugyan föltehetjük a személynévi eredetet, a többségükben azonban nem. Ezeket az erdőirtásra utaló gazdaságtörténeti vonatkozású nevek csoportjában kell számon tartanunk, mégpedig dűlőnév esetében 'irtványföld', helységnév esetében pedig ... 'irtványföldre települt falu' jelentésben" (i.h. 228).

Bennünket most elsősorban nem az foglalkoztatott, hogy e családnevek alapjául szolgáló helynév milyen eredetű, hanem az, hogy a csak dunántúlinak tűnő *Tűtő* és ortográfiai változatai hogyan alakultak. A *Tüttös* személynévvel először 1212-ben találkozunk a *Thetheus*iszkaz előtagjaként, majd 1325-ben a *Vesszős* társaságában fordul elő a ZsigmOkm.-ban Stephanum dictum *Toteus*, et Georgium dictum *vezeus*. Néhány évvel később, 1332-ben e két személy neve kiegészül a *Thuisses* (*Tövises*) névvel (vö. FNESz.). Látni való, hogy e három személy neve egymással jelentéstani vonatkozásban áll, mivel a *Tüttös* helynév alapjául a m. R. *Tuet* szn. *–s*

képzős származéka szolgált, „amely a m. *tő* R., N. *tű* 'földben levő növényi szár' fn.-ből képződött" (FNESz. *Tüttös* a.). De ha MEZŐ ANDRÁS adataira építjük magyarázatunkat, és kihagyjuk a *Tüttös* személynévvé válásának mozzanatát, akkor is ehhez járult az *–i* képző, és világos számunkra, hogy a *Tűtő*-féle nevek esetében nemcsak az *–i*, hanem a *–si* képző vonódott el a morfémahatár eltolódása miatt. A funkciót ugyanis nem az *–s*, hanem a 'valamihez való tartozás' jelentésű *–i* hordozza, az *–s* 'ellátottság' jelentése egyáltalán nem érvényesül. A morfémahatár eltolódása hátterében tehát nem funkcionális ok áll, hanem analogikus hatás. A kései ómagyar korban csupán egyetlen egy *–si* képzős származékszót tudunk adatolni: a *falusi*-t. A *falu* igen szoros kapcsolatban van a *város* szóval, amelynek *–i* képzős származéka erős analógiás hatást gyakorolhatott a *falu*-ból létrejött *–i* képzős derivátumra, amelynek korábbi formája bizonyára **falui* lehetett. Ugyanebbe az irányba hatottak az *–s* képzős helynevek (*Bükkös, Gyopáros, Tölgyes*) *–i*-vel továbbképzett formái, amelyekből szintén elvonódhatott a *–si* képző mint a 'valamihez való tartozás' kifejezője (MNyTNy. II/1. 10–1). A *Tűtő* névre vonatkoztatva: a képzőelvonás tehát nemcsak a név végi *–i*-t érte, hanem az *–s* képzőt is, és ezáltal annyira eltávolodott *–i* képzős elődjétől, hogy névtáramban egyetlen egy személy sincs, akinek a nevét a különböző időszakokban (1748–50, 1757, 1771) e két alakváltozatban jegyezték volna le. Etimológiai összetartozásukat – az *Adász ~ Adászi, Buzsák ~ Buzsáki* stb. névpárokkal ellentétben – a mai névhasználó sem érzi, föltehetően már családneveink kialakulásának századaiban sem érezték, sőt maga a *Tütös* hn. is korán elveszíthette etimológiai átlátszóságát.

ÖRDÖG FERENC

Pusztadaróc vezetéknevei*

Pusztadaróc (jelenleg: Dorolt) székhelyközség: Atya (Atea), Pete (Petea) és Szamosdara (Dara) tartozik hozzá. 1944-ben (Hnt.) területe 1435 kh. volt lakosainak száma 707. Reha Endre református lelkész szerint jelenlegi lakossága kb. 1200 lélek (2/3-a református, 1/3-a római, illetve görög katolikus). Él még a faluban kb. 300 cigány is, ők a Balázs, Balogh, Kóczé és Lakatos nevet viselik.

Nekem legelőször az tűnt fel, hogy a Pesty-féle anyagnak csupán a 12%-át ismerik. Ez annyit is jelent, hogy a lakosság folyamatossága valamikor megtört: elés beköltözések történtek. Először az 1873-as kolerajárvány tizedelte meg a falut, a Nyr. 1874-ben kihalt családneveket is közöl. 1934-ben néhány román családot költöztettek ide, akik gyorsan beolvadtak, a temetőben mindössze három (Pavel, Chis, Mares) román nyelvű sírfeliratot találtam. Az 1970-es nagy árvíz után a falu

* A gyűjtés az FKFP 0890/97. sz. és az OTKA T 027 237. sz. pályázat keretében történt.

szinte elnéptelenedett, alig maradt az eredeti családokból néhány. Az újjáépítés után nagyobb részben Szamosdaráról, kisebb részben Atyáról és Petéről népesedett Daróc.

Műemlékei így nincsenek, a református templomot 1887-ben építették. Legfőbb értéke a református egyház tulajdonában lévő kis kehely a következő felirattal: „Ez pohárt, én Czizmadia Péter hattam testamentomban az daróczi ecclezia számára. A. D. 1648".

Kétszer jártam Pusztadarócon. Először összegyűjtöttem a temetőben található fejfákról és sírkövekről a neveket (rövidítve: T.), továbbá az iskolai naplókból is (rövidítve: N.), hogy a mai névanyagot összevethessem a régiekkel. Régi egyházi anyakönyvei nincsenek, csupán 1971-től kezdődnek. Ezekből csak azokat írtam ki (rövidítve: A.), amelyek nem szerepelnek az iskolai naplókban. Így a jelenlegi névanyag teljesnek tekinthető. Ezeket kiegészítettem a Nyr. 1874. évi (289) adataival, illetve a Pesty-féle leírásban (P.) szereplő nevekkel. Második utam alkalmával ellenőriztem gyűjtésemet. Földrajzi nevekből csak az 1970 utániakat tudtam összegyűjteni.

Reha Endre tiszteletes úr szerint az ősi (vagy legalábbis régi) daróci családok a következők: Almási, Botos, Jenei, Nemes és Szabó. Az említett négy forrásból összesen 195 féle nevet tudtam lejegyezni, illetve elemezni. Néhány név nem szerepelt a névkönyvekben, ezeket magam próbáltam meg etimologizálni.

Az ellenőrző munkában segítségemre volt Faragó Gabriella és Papp Marianna magyar–ukrán szakos hallgató, ezúton is köszönöm fáradságukat.

I. A NÉVADÓ ŐS SZEMÉLYNEVÉRE VISSZAMENŐ CSALÁDNEVEK

1. Egyházi személynevek

Ambrus (T. – K. 37–8), *Angyal* (T., N. – K. 40–1: aligha lehet metaforikus név), *Antal* (T. – K. 41–2), *Balázs* (N. – K. 73–4), *Barabás* (T. – K. 87–88), *Fülöp* (T., K. 381–2), *Gál* (T., N. – K. 388–9). *Gergely* (T. – K. 407), *Jónás* (T. – 520–1), *Keresztes* (T., N. – K. 582–3: a puszta helynévi eredet nem valószínű), *Kozma* (T., N. – K. 632–3), *Lázár* (T. – 668–9), *Lóránt* (T. – K. 680: világi személynév is lehet), *Marton* (N. – K. 713–4), *Mátyás* (T. – K. 718), *Pál* (N. – K. 812), *Péter* (T. – K. 847), *Sebestyén* (T. – K. 921–2), *Simon* (T. – K. 935–6), *Vincze* (T. – K. 1145), *Zsigmond* (T. – K. 1168–9).

Román: *Nikita* < Nichita (T. – DOR. 117), *Nyisztor* < Nistor (N. – DOR. 19), *Pavel* (T. – DOR. 130: a sírfelirat román nyelvű).

2. Egyházi személynevek rövidült, képzett alakjai

Bartha < Bartolom (T. – K. 99–100), *Fórizs* < Flórián (T. – K. 372–3), *Katócz* < Katalin (T., N. – K. 563. Katócs a.), *Mike* < Miklós (T. – K. 733), *Samu* < Sámuel (T., K. 909–10).

Német: *Lucz* < Lutz < Ludwig (N. – Br. II, 220), *Fokk* < Fock < Folko (T. – Br. I, 481).

Román: *Donuca* < Antonie (T. – DOR. 14), *Hosztán* < Costan < Constantin (A. – DOR. 34. – némi népetimológiával), *Krisztián* < Cristofor (T. – DOR. 37), *Neagu* < Neagomir (T. – DOR. 332: a keresztnév és a sírfelirat is magyar nyelvű), *Pintye* < Pinte < Panteleimon (T., N. – DOR. 126).

Szláv: *Jócsák* (T.) a szlovák Jo(náš) + -cák, *Lázin* a szlovák vagy ruszin *Laza* (< Lazar) + -in képző, *Mikita* (A.) a ruszin Mikulaj becézett formája.

3. Világi személynevek

Kegye (N. — K. 568), *Koncz* (T. — K. 612–3), *Pótor* (T.) vö. 1213/550: *Potur* (ÁKSz. 283). A *pótor* 'poltura' kronológiai okoknál fogva nemigen játszott szerepet a névadásban.

4. Patronimikum képzős nevek

Belics (T.): Belimir, -slav nevek rövidülése + ic. *Sztankovics* (T.): Stanko (< Stanislav) becézett alak + -vic. A nevek gyakorisága alapján az előző inkább szerb-horvát, a második pedig szlovák.

II. A SZÁRMAZÁS HELYÉRE UTALÓ VEZETÉKNEVEK

1. Puszta helynév

Szikszó (T. – K. Abaúj, Heves), *Tarcza* (N. – Sáros m.), *Végh* (T. – K. 1131: 'faluvégi').

Román: *Ripa* < Rîpa 'szakadék, vízmosás'.

2. Melléknévképzős helynevek

Árvay (Nyr. – K. 51: megyenévből), *Almási* (T. – K. 35: 26 megyében van Almás helységnév), *Bánóczi* (T. – K. 85: Zemplén m.), *Bányai* (N. – K. 85–6: 24 megyéből 43 helység mutatható ki, itt a legcélszerűbb a Szatmár megyei Nagybányára vagy Felsőbányára gondolni), *Bégányi* (Nyr. – kihalt név – K. 111: Bereg m.), *Bihari* (T. – K. 140: megye vagy a falu. Szatmár alföldi részén igen gyakori vezetéknév), *Bócsi* (T. –K. 145: Bihar m. vagy a Pest megyei Bócsa), *Borhidi* (T., N. – K. 168: Szatmár m.), *Csaholczi* (T., N. – K. 210: Szatmár m.), *Cséki* (T. – Cséke Bihar, Zemplén m.), *Csepei* (T. – K. 232–3: Ugocsa m.), *Csomai* (N. – K. 256: Bereg, Gömör, Ugocsa m.), *Debreczeni* (T.) ~ *Debreczenyi* (N., az ejtésben: debreceni – K. 286–7: Belső-Szolnok, Bihar, Közép-Szolnok m.), *Dobrai* (T. – K. 305: 7 megyéből, de a Szatmári Dobra a legvalószínűbb), *Dohy* (T. – K. 306: Doha Kraszna m.), *Domahidi* (N. – K. 308: Domahida Szatmár m.), *Ecsedi* (Nyr. – kihalt név – K. 321: Szatmár m.), *Egressy* (Nyr. – K. 323: 8 megyében van Egres helység, a legvalószínűbb Belső-Szolnok, Ugocsa, Zemplén m.), *Egri* (T., N. – K. 323–4: Eger Heves m. vagy Egri Szatmár m.), *Erdei* (N. – K. 330: 'erdélyi'), *Gyulai* (T. – K.

441: a 6 megyéből leginkább Ugocsa jöhet számításba vagy a Szabolcs megyei Gyulaj), *Harsányi* (T., N. – K. 459: Baranya, Bihar, Borsod m.), *Huszti* (A. – K. 486: Ugocsa m.), *Ilonczai* (N. – K. 493: Bereg m.), *Jenei* (T. – K. 517: 8 megyében van Jenő nevű helység, legvalószínűbb Bihar és Doboka megye, esetleg: Jene Gömör m.), *Kanizsay* (Nyr., P., T. – K. 542: Bács, Torontál, Zala m.), *Kereszti* (T., N. – K. 583: Ung m.), *Kócsi* (T. – K. 605: Közép-Szolnok, Szatmár m.), *Koncai* (T. – Alsó-Fehér m.), *Kővári* (T., N. – K. 644–5: Abaúj m., illetve Kővár vidéke), *Mezei* (N. – K. 729–30: 'a falutól távolabb lakó'), *Nyiri* (T. – K. 778: 'nyírségi', esetleg Nyíri Abaúj m.), *Őry* (T. – K. 803–4: Szabolcs, Ung m.), *Pesti* (T., N. – K. 845: Pest, Bács m.), *Póti* (T. – K: 872: Bodrog m.), *Selyebi* (T. – K. 923: Abaúj m.), *Senczi* (T. – Arad m.), *Sinai* (T., N.: a helynévi eredetet csak valószínűsíteni lehet. Bihar megyében volt ilyen nevű család. Vö. Sinay (Kempelen Béla: Magyar nemes családok. Budapest., 1911–32. IX, 373–4), *Somi* (T. – K. 942: Bereg, Sáros m.), *Szécsi* (T. – K. 978: Gömör, Nyitra, Zemplén m.), *Szegedi* (T. – K. 979–80: Borsod, Csongrád, Torontál m.), *Szigeti* (T. – K. 1007: 10 megyéből legvalószínűbb Közép-Szolnok, Máramaros, Zemplén m.), *Szilágyi* (T. – K. 1010: 'szilágysági'), *Tankóczi* (nyr., T.: feltehetően a Zemplén megyei Sztankóc nevű helységről van szó), *Turóczi* (T. — K. 1094–5: megyenév), *Tyukodi* (Nyr., T. – K. 1098: Szatmár m.), *Ujhelyi ~ Ulyheji* (T. – K. 1102: Ugocsa, Zemplén m.), *Váradi* (N. – K. 1118: 5 megyéből: legvalószínűbb Bihar m.), *Veszprémi* (T. – K. 1140 – város-, illetve megye), *Viski*, románosított helyesírással *Vischi* (T., N. – K. 1147–8: Máramaros megye).

Német: *Blaner* < Blan + -er (T. – Br. I, 151), *Umhauser* (T.): a német névkönyvekben nem akadtam nyomára, így feltételezhetően az erdélyi Szászföld egyik helyneve lehet az alaptag.

Román: *Kimpán* < Cîmpean(u) (T. – DOR. 242: 'mezei'), *Marozsán* < morosan (T.: 'máramarosi'), *Moldován* < moldovan (N: DOR. 326: 'moldvai'), *Muresán* < muresan (T. – DOR. 329: 'Maros menti, Maros völgyi'), *Rakován* (T.: 'a Szatmár megyei Rákosterebesről – románul: Racováról – való').

Szlovák: *Batfaszki* (T.): Bátfa (Ung. m. + -ský, 'bátfai'.

2. Népnevek

E csoportot gyakran külön kategóriának veszik a kutatók. Az igaz, hogy elsősorban az etnikumra utalt, de jelentheti azt is, hogy a névviselő a közelükben lakott, vagy valamilyen kapcsolatban állt velük, így mindenképpen a származás helyéről lehet szó. *Horvát* (T. — K. 80–1), *Németh* (T. — K. 769–70), *Oláh* (T. – K. 783), *Orosz* (T. – K. 792–3), *Szász* (T. – K. 974), *Székely* (T., N. – K. 982–3), *Tóth* (T. – K. 1080–2).

III. Foglalkozásra, tisztségre utaló vezetéknevek

1. A foglalkozás, a tisztség megnevezése

Abroncsos (T.): 'abroncskészítő', *Asztalos* (Nyr. – K. 53), *Béres* (T. – K. 129), *Bornyász* (T.): 'borjúpásztor', *Botos* (T., N. – K: 179–80., de méltóságnév is le-

het), *Csatlós* (T. – K. 221–2: 'fegyverhordozó, kísérő'), *Csikós* (T., N. – K. 246), *Deák* (T., N. – K. 285–6: 'írnok, tanult ember, egyházfi, kántortanító'), *Dobos* (T. – K. 304: 'dobot kezelő személy, dobkészítő, kisbíró'), *Erdős* (T. – K. 333: 'erdőkerülő, erdőt birtokló'), *Fazekas* (T., N. – K. 348–50), *Hajdu* (Nyr., P., T. – K. 447–8: 'marhapásztor, gyalogos katona'), *Herceg* (T. – K. 469), *Juhász* (T., N. – K. 523–4), *Kádár* (T. – K. 527–8), *Karabinos* (T.): 'karabélykészítő, -javító' (vö. TESz. II, 370), esetleg 'karabélyos katona'). *Kerekes* (T., N. – K. 579–60), *Király* (T. – K. 593–4), *Kocsis* (T. – K. 605–6), *Kovács* (T. – K. 629–30). *Kupás* (T. – K. 652: 'faesztergályos, faedénykészítő'), *Lakatos* (N. – K. 622–3), *Mester* (T., N. – K. 726: 'elöljáró, mesterember'), *Molnár* (T., N. – K. 745–6), *Pálinkás* (T., N. – K. 816: 'pálinkafőző', esetleg: 'pálinkakedvelő'), *Pap(p)* (Nyr., P., T. – 821–2), *Sajtós* (T.): 'prést, csavart készítő, illetve ezekkel dolgozó személy' (vö. TESz. III, 475. sajtó a.), *Soltész* (T. – K. 941: 'telepes községek elöljárója, szabados, jobbágyi kötelezettségektől mentesített személy'), *Szabó* (T., N. – K. 955–6), *Szűcs* (T. – K. 1031–2), *Takács* (T. – K. 1037), *Varga* (T. – K. 1120–2).

Német: *Koch* (T. – Br. II, 79: 'szakács').

Ruszin: *Zolcsák* (T.): zola 'hamuból készült lúg' + -csák, azaz 'hamulúgkészítő'.

2. A mesterségre metonímiával utaló családnevek

Kóczé (T., N.): 'hajlított pengéjű kés, amelyet a kertészek, szíjgyártók stb. használnak: nádvágó eszköz' (vö. TESz. II, 296. Kacor[1] a.).

Német: *Hark* (T. – Br. I, 652: 'gereblye').

Román: *Burcă* (N. – DOR. 223: 'guba, szűr').

Szláv: *Klánica* (T.): vö. szerb-horvát 'vágóhíd', szlovák 'rakonca', *Odolyák* (T.): szerb-horvát *odojak* 'szopós, fiatal állat'.

IV. Egyéni tulajdonságot jelölő vezetéknevek

Utalhatnak mind belső, mind külső tulajdonságokra. Több esetben azonban pontosan nem tudjuk, hogy melyikre, melyik részletre, pl. Nagy. Különösen vonatkozik ez a metaforikus nevekre, pl. Virág.

Apjok (N. – K. 45: 'após'. Én inkább szavajárási névnek tartom). *Bokros* (Nyr. – K. 157: 'bátortalan, félénk'), *Csillag* (T. – K. 246: metaforikus név), *Fehér* (N. – K. 350–2), *Fekete* (Nyr., T. – K. 354–6). *Fodor* (N. – K. 386–7: 'göndör', bár szóba jöhet a ruszin Fedor magyarítása is), *Kis(s)* (N. – K: 594–5), *Chis* (T.): az előző név román helyesírással, a sírfelirat román nyelvű. *Medve* (T. – K. 721: metaforikus név), *Nagy* (Nyr., T. – K. 756–8), *Ördög* (T. – K. 802–3: metaforikus név), *Szeles* (T., N. – K. 988: 'meggondolatlan'), *Tar* (T., N. – K: 1046: 'kopasz'), *Vakarcs* (T. – K. 1115: 'utolsó gyermek'), *Veres* (T. – K. 1136–8), *Virág* (N. – K. 1146: metaforikus név).

Román: *Buja* (N. – K. 192: 'kéjelgő'. Ezt a nevet én románnak tartom. DOR. 221: buia 'nyers, durva, heves'), *Fintas* (T. – DOR. 274: 'görbe', az alapszó a ma-

gyarból való), *Mares* (T. – DOR. 316: 'nagy', a sírfelirat román nyelvű), *Mandrucz* (N.) ~ *Mîndrut* (T. – DOR. 324: kétségtelenül ez az eredeti: 'büszke, kevély', a névviselő keresztneve azonban Zsolt, és a felirat is magyar nyelvű), *Ples* < pleş T. – DOR. 349: 'kopasz'.

Szláv: *Zimán* (T.): egyaránt jöhet a szlovákból és a szerb-horvátból. Jelentése: 'téli születésű'.

V. Egyéb családnevek

1. A névadásnak több indítéka is lehetséges

Bakó (T. – K. 68: lehet világi személynév, illetve foglalkozásnév: 'mészáros'), *Balogh* (T., N. – K. 79–80: 'balkezes', 'rossz, gonosz', illetve világi személynév), *Becs* (T. – K. 108: világi személynév, én inkább puszta helynévre gyanakodnék, vö. Tisza- és Szamos*becs*), *Bikács* (T.): a) puszta helynév (Bihar, Tolna), b) világi személynév (vö. FNESZ. I, 214), c) 'makacs, csökönyös' (ÚMTSz. I, 479), *Boros* (Nyr., T. – K. 174–5: 'iszákos', 'bortermelő, -árus'), *Cseke* (N. – K. 227: régi világi személynév, de puszta helynév is lehet, vö. Szatmár*cseke*), *Farkas* (T. – K. 346–7: régi magyar világi és egyházi személynév, illetve metaforikus név), *Kupári* (T.): 'sovány' (ÚMTSz. III, 471), a *kupárkodik* 'torkoskodik' *markász* 'markolász, fogdos', s talán a *Markes* cseh név is lehet alap.

Román: *Krisán* (T.): a) *crişan* 'szerencsés', b) *crişean* 'Körös menti, Körös vidéki', c) a DOR. (36) a *Crisogon* névből vezeti le.

Szlovák: *Milák* (T.) vagy a *mil-* 'kedves' melléknév vagy a *Mil-*lel kezdődő, illetve a *-mil-*lel végződő személynevek *-ák* képzős alakja, *Parács* (N.): vagy a Práč 'mosó', vagy a *práč* 'kötekedő, verekedő' szó magyaros alakja.

2. Elírásból keletkezett név

Koti ~ *Kati* (N.): először a Kóczé nevet átírták románra: *Koţi*, majd újra magyar helyesírással írták le.

3. A névadás indítéka nem világos, bizonytalan

Ketri (A.): talán a *kutri* 'putri' szó alakváltozata (ÚMTSz. III, 658), *Ponczók* (T., N.): feltehetően összefüggésben van a *boncos* 'gubancos, kócos' szóval (vö. TESz. I, 338).

Román: *Dajnics* (T. – DOR. 256: Dainiş, ez pedig a *daina* ~ *doina* 'román népdal' képzett alakja, *Govor* (N. – DOR. 251: a *covur* 'letelepedik' igével azonos).

4. Megfejtetlen

Cseneki (Nyr., 1874-ben már kihalt név).

5. Kettős vezetéknevek

Berenczei-Kovács (T.), *Hetei-Kanizsai* (T.), *Lázári-Nagy* (T.). Az előtagok nem predikátumok, így inkább ragadványnévnek tekinthetők, s ez vált hivatalossá. Berence Kővár vidéki, Hete és Lázári Szatmár megyei helység.

Rövidítések

Br.: Brechenmacher, Karlmann: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen I–II. (Limburg a. d. Lahn, 1957–1963)

DOR.: Constantinescu, N. A.: Dictionar onomastic romînesc (Bucuresti, 1963)

K.: Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század (Budapest, 1993)

MIZSER LAJOS

A felsőszölnöki szlovén plébánia keresztneveiről 1750–1800

Adataimat a jelzett ötven év vizsgálatakor a felsőszölnöki (Gornji Senik) plébánia római katolikus anyakönyveiből gyűjtöttem.[1] Tudomásunk van róla, hogy a faluban korábban (1540) evangélikus gyülekezet volt.[2] A sematizmus szerint 1690 körül a falu lakossága rekatolizált, 1698-ban pedig elkészült a Keresztelő Szent Jánosnak felszentelt templom is. Felsőszölnök a 13–16. század között betelepült szlovén falvak egyházi központja lett, hat filiát mondhatott magáénak, ezáltal Vas megyében a nagyobb plébániák közé számított. A községeknek két különböző birtokosuk volt: egyik részük a szentgotthárdi (Monošter) apátsághoz, a másikuk a Batthyány család dobrai (Neuhaus Ausztriában) birtokához tartozott. A szlovén nyelvet kutatók közt elfogadott nézet, hogy a két egység népessége még ma is ennek okán két különböző alnyelvjárásban beszél.[3] Trianon után a mai Szlovéniához került Türke és Martinya, amelyeket 1889-ben összevontak Magasfok (ma Trdkova) név alatt; Markóc (Marokrét; ma Markovci), valamint Csöpinc (Kerkafő; ma Čepinci). A 18. századi plébánia területéből kiszakadt Ritkaróc (Ritkaháza; Ritkarovci) és Vérica (Permise)[4], mikor 1786-ban megalakult az apátistvánfalvi plébánia (Števanovci)[5]. E két utóbbi községet többször egyesítették, 1951-től a hivatalos neve Kétvölgy. A matrikulák szerint Felsőszölnökön keresztelték mind a hét falu újszülötteit, ide temetkezett közülük öt, ugyanis Vérica és Ritkaróc halottait már korábban is Apátistvánfalván helyezték örök nyugalomra. Magasfokon is csak 1875-ben alapítottak temetőt (anyakönyvi bejegyzés). A falvak lakossága nem volt homogén: nyelvi szempontból zömmel szlovénok lakták, de a családok közt volt magyar és német is; vallásukat tekintve a többség római katolikus, de éltek Felsőszölnökön evangélikusok is, nevük után mindig ott áll a luth. rövidítés.

Kereszteltek néha más falubélit is, főként ha úgynevezett törvénytelen (illegitim) gyermek volt (ezek száma 1790 körül feltűnő), és néhány cigány származásút (vezetéknevük: Horváth).

Számomra többször problémát jelentett a születési vagy halálozási hely eldöntése, mivel az anyakönyvet vezetők más-más néven és helyesírással jegyezték le a falvak nevét. Végső döntésemet dr. Hajós Ferenc nagykövet úr, Pavlics Irén a Szlovén Szövetség titkára és M. Kozár Mária néprajzkutató segítségével hoztam meg, akik készséggel segítettek a kérdéseim megválaszolásában.

A matrikulákat a plébánosok nagyon pontosan vezették, az akkori egyházi szabályzat szerint latin nyelven. Adat elvétve hiányzik, a megsárgult lapok még jól olvashatók. A szabályzattól csupán néha tértek el, így például a becézőnevek lejegyzésekor. Sohasem írtak be viszont ragadványnevet, sem ún. háznevet, amelyről Kozár Mária úgy ír, hogy az minden embernek volt.[6] Sajnos azonban papváltáskor, halálozáskor az anyakönyvek hiányosak, valószínű hónapokig nem lehetett kinevezett plébános.

A felsőszölnöki plébánia, azaz a hét település keresztneveit falvanként, nemenként írtam ki a forrásokból. Az 1750–1800 közötti időt két nemzedékváltásnyi korszakra bontottam (1750–1775 és 1776–1800), hogy a táblázatokból leolvasható legyen a névadás változása. (E rövidített írásban csak a leggyakrabban előforduló keresztneveket mutatom be, eltekintek a teljes névrendszer, így a családnevek, becézett névalakok stb. leírásától.)

Mindvégig figyeltem azt, hogy az újszülött vajon milyen motiváció alapján kaphatta a nevét. A 18. századi adataim Kozár Máriát igazolják. Ahogy ma is él a szokás, hogy a gyermek nevét már születése előtt kiválasztják, úgy történhetett kétszáz-kétszázötven évvel ezelőtt is.[7] Három fő ok figyelhető meg: a szülő, nagyszülő nevének átvétele, főleg elsőszülötteknél; a keresztszülő nevének öröklése főként lányoknál; valamint a születésnap vagy az azt követő napon lévő naptári szent nevének adása. E hármas jelenség különösen a ritkább keresztneveknél figyelhető meg, hisz a gyakoriaknál akár többszörös egybeesés is előfordul. Főként a nevezetesebb névnapok körül nagy a sűrűsödés, így három-négy András, Balázs, György vagy Éva, Katalin is található egymás mellett, noha az év folyamán esetleg alig kereszteltek hasonló nevű gyermeket. Így például 1752. II. 6-án két Dorottyát, 1753. XII. 8-án két Miklóst stb. olvashatunk, akiket ugyanazon napon kereszteltek. A választás a falvakban mindössze 10–18 névre korlátozódott, így például Felsőszölnökön minden 5. gyermek János vagy Anna volt. Ugyanitt a falu lakosságának majdnem 80 %-a csupán hat néven osztozott.

A vizsgált 50 év alatt a köetkezők voltak az egyes teleülések leggyakoribb férfi- és női keresztnevei:

Felsőszölnök (Gorniji Senik)

János (169), József (153), István (111), György (98), Ferenc (59), Balázs (47), András (42), Mátyás (41).

Anna (169), Katalin (135), Zsuzsanna (87), Margit (86), Éva (71), Judit (57), Ilona (55), Apollónia (39).

Csöpincz (Cepinci)

János (76), József (61), István (58), Ferenc (53), György és Mátyás (25).

Anna (58), Éva (52), Katalin (41), Judit (38), Erzsébet (28), Apollónia (27), Margit (26), Marianna (23)

Markócz (Markovci)

János (49), Ferenc (47), József (35), István (29), Ádám (21), Mihály (20).

Éva (33), Katalin (26), Anna (25), Marianna (24), Erzsébet és Judit (19).

Martinya (Martinja)

János (32), István (20), György (17), Balázs és József (16).

Katalin (32), Anna (27), Zsuzsanna (17), Margit (14).

Türke (Trdkova)

János (65), József (45), György (43), István (41), Ferenc (30).

Katalin (63), Éva (45), Anna (43), Judit (27), Zsuzsanna (24).

Permise (Vérica)

János és József (13), Ferenc (9), István (8).

Apollónia és Éva (10), Anna (8), Katalin (5).

Ritkarócz (Ritkaorvci)

János (15), Ádám és József (8), György (7).

Katalin (16), Anna (15), Erzsébet (9), Apollónia, Éva és Margit (7).

(Az utóbbi két falucska adatain ne lepődjön meg az olvasó; lakosainak száma csak 100 év múlva, a 19. század végén érte el a 200 főt!)

Az adatokból kitűnik, hogy a hét község névanyaga sok tekintetben hasonló, néhány név esetében feltűnően eltérő. Ezek az eltérések valójában akkor lennének szemléletesek, ha a sor mellé összevetésként odatennénk egy más Vas megyei vagy távolabbi dunántúli magyar falu névanyagát. Hely hiányában ezekre a megfelelő részeknél csak utalni fogok. Megjegyzendő még, az egymáshoz közel fekvő Türke és Martinya, illetve Markócz és Csöpincz keresztneveiben, azok gyakoriságában nagy a hasonlóság. Ugyanakkor ez nem mondható el Vérica és Ritkaróc esetében, sőt a különbségek a feltűnőek.

A 18. század végén szinte mindenütt ott találjuk a leggyakoribb **férfinevek** közt a Jánost és a Józsefet. Az előbbi népszerűségét különösképpen növelhette a plébánia területén maga a templom titulusa is. Érdekes módon épp ezt a nevet illetik leggyakrabban jelzővel, ha az eltér a templom védőszentjétől (pl. evangélista). A József név Martinya kivételével jóval kedveltebb, mint más magyar falvakban. Ez a jelenség igazolni látszik azt a feltevést, hogy a név divatja nyugat felől terjedt el Magyarországon. A középmezőnyben olvasható István, Ferenc és György beillik a kor névadásába. A Mihály – más falvak igen gyakori neve – csupán Markócon, ott is csak a hatodik helyen szerepel, azaz nem volt kedvelt a Szlovénvidék (Slovensko Porabje) falvaiban. Feltűnő Csöpincen a Mátyás, három településen az Ádám gyakorisága, holott ez a Dunántúlon a betelepült németségre volt jellemző. Bizonyára archaikus szokásként maradt meg Felsőszölnökön és Martinyán a Balázs gyakori előfordulása. Sokan kérhették a védőszent segítségét, torokfájás, gégedaganat, diftéria elkerülése végett. Megfigyelhető a névadás február 3-a körüli sűrűsödése.[8] (Markócon és Türkén a ritka nevek közé szorult.) A századvégen más plébániákon már nem, vagy esetleg egyszer-egyszer olvasható. Minden faluban található egy perem névanyag egy-két bejegyzéssel, így itt az Adalbert (német szülők), Fülöp, Jakab, Simon, Károly, Márk, Pál,

László, Imre, vagy az akkor kiavulónak számító (ma újra nagyon divatos) András, Tamás, Márton.

A **női keresztnevek** közül az Anna, Katalin és Zsuzsanna mint leggyakoribbak az országos átlagnak felelnek meg. Kiemelkedően sok az Éva – Markócon első, Csöpincen és Türkén második a sorban –, úgy tűnik, a szlovénság körében tovább élt a név divatja, mint más vidéken. Az Erzsébet, Judit, Margit változó helye az előzőek után átlagos, nem eltérő. Viszont feltétlenül meg kell említeni az Apollónia nevet. Általában elmondható, hogy az egész plébánia területén kedvelték, Csöpincen pedig az előkelő hatodik helyet foglalja el. Száma két ízben is növekedett. A második korszakban akkor, mikor az első Apolloniák keresztanyák lettek, s nevüket adták az újszülött lányoknak. Megfigyelhető, hogy szívesen választották a február első hetében születetteknek is (az alexandriai szent 249. február 9-én vetette magát tűzbe).[9] A névtani szakirodalomban és más 18. századi gyűjtésekben e keresztnév szinte elő sem fordul. Kedveltségét nem sikerült kiderítenem: nem volt róla elnevezve a környéken sem templom, sem kápolna; a terület egy részét birtokló Batthyányak családfáján sem olvasható. A Mária és Terézia előfordulása még csekély, a nevek megjelenése is későbbi, mint más plébániákon. Érdekes azonban, hogy 1764-ben már Marinka (ez a második Mária az anyakönyvben!), 1769-ben pedig a szlovén Majcsa becenéven jegyezték be őket a matrikulába. Korábbi időszak névadási divatjára utal a már ritkának mondható Ágota, Borbála, Dorottya, Orsolya. Németes hatást tükröz a Franciska, Magdolna kevés számú előfordulása. Markócon már megjelenik más falvak kedvelt Rozinája, és öt faluban a Mónika. Az ötven év alatt a Juditok és Mariannák száma nőtt ugrásszerűen több településen is. Megjegyzendő, hogy a szülők a lányok esetében általában még kevesebb névből válogattak, mint a fiúknál. Ezért egy névre sok személy jutott. A plébánia székhelyén, Felsőszölnökön a legrosszabb arány: a 772 újszülött csak 18 néven osztozott, így csak minden 43. kapott eltérő keresztnevet.

Összességében megállapítható, hogy a 18. század végi szlovén plébánia névanyaga is három fő csoportra osztható: gyakori, átlagos és ritka keresztnevekre. Nem találunk nagy különbséget az igen gyakori és a ritkán olvasható keresztnevek anyagában, ha azt összevetjük a korabeli más magyar nyelvterület névadási szokásaival. Viszont lényeges az eltérés a középmezőnyben elhelyezkedő neveknél (Mátyás, Ádám; Apollónia, Judit, Marianna stb.). Egyes neveket még nem részesítenek előnyben (Pál, Péter, Mihály; Mária, Julianna, Terézia), másokat viszont hosszabb ideig megőriznek a gyakoribbak között (Balázs, Éva).

Mint láthattuk, a több száz nevet tartalmazó rendszer sok tekintetben eltér más, 18. századi magyar falvakétól. Érdemes lenne összehasonlító vizsgálatot végezni, hogy több mint 200 év elmúltával mára mennyire és milyen elemekben változott meg a falvak keresztnévadási divatja a mai felsőszölnöki plébánia lakosai körében.

Források

1. Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtára. Felsőszölnök: A 4442

2. Vasvármegye. Szerk. Dr. SZIKLAY JÁNOS és DR. BOROVSZKY SAMU. Budapest. Apollo. 1898. 37.p.

3. MARIJA KOZAR-MUKIČ: Slovensko Porabje. Ljubljana – Szombathely. 1983. 87.p.
4. Magyar helységnév-azonosító szótár. Szerk. LELKES GYÖRGY. Balassi Kiadó. Budapest. 1992. és
CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Budapest. 1894. 742. 774. 783. 796 és 805. p.
5. Szombathelyi egyházmegye névtára. 1991. Szombathely. 58.p.
6. MUKICSNÉ KOZÁR MÁRIA: Felsőszölnök. Szombathely-Ljubljana 1988. 26. és 29.p.
7. M. KOZÁR MÁRIA: A gyermek születéséhez fűződő rítusok a vasi szlovéneknél. Vasi Szemle. 1988/2. 151.p.
8. A szentek élete. Szt. István Társulat. Budapest. 1984. 78–79.
9. A szentek élete. Szt. István Társulat. Budapest. 1988. 89.p.

FÜLÖP LÁSZLÓ

A névválasztás szempontjai a magyar családnév-változtatásokban

A hagyományos magyar családnévanyag és a mesterséges úton, családnév-változtatással született névállomány sok szempontból: születésük történeti–társadalmi körülményei, az elnevezés módja, az elnevezők és az elnevezettek csoportja, illetve ezek egymáshoz való viszonya alapján különbözik egymástól. A névkeletkezés síkján vizsgálódva azt tapasztaljuk, hogy a családnév természetes keletkezésekor a névviselőhöz kapcsolódó objektív vagy szubjektív jellemzők köre alapján szükségszerűen motivált név keletkezik. Bár e motiváció idővel, a név öröklődővé válásával elhalványulhat, elveszhet, önkényessé azonban akkor sem lesz, csak másféle motiváció jellemzi: öröklődésének törvényileg is meghatározott szabályai (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 25. E mű az önkényesség és motiváció kérdésében később kiigazításokra is szorult; vö. HAJDÚ MIHÁLY, A magyar helységnevek jelentésszerkezete. In: Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Bp., 1997. 128–9). A mesterséges módon – köztük a névváltoztatással – születő nevek lehetséges motivációs köre nemcsak más jellegű, de jóval tágabb is.

A családnév-változtatások hátterét kutatva azt találjuk, hogy bár nyelven kívüli tényezők indítanak e változtatásokra, a nyelven kívüli kérdések a nyelvi síkon oldhatók meg. Egy név a benne rejlő jelentéstartalmak révén (identifikáció, motiváció, információtartalom, konnotáció és etimológia; vö. J. SOLTÉSZ i. m.) bizonyos szempontok szerint többé vagy kevésbé lehet „előnyös" viselője számára, s ez lehetőséget és okot is adhat a megváltoztatására. Alapvetően fontos itt az, hogy a névváltoztató maga választhatja meg új nevét. Egy név „előnyösebb" volta nem-

csak szubjektív és külső körülményektől (korszak, társadalmi réteg stb.) is függő tényező, hanem önmagában is relatív: sokszor csakis a régi és az új név egymáshoz való viszonyában értékelhető fogalom. Az alábbi rövid tanulmányban azokat a szempontokat veszem sorra, amelyek a magyar családnév-változtatások során szerepet játszanak az új családnév megválasztásában; más szavakkal: a névkeletkezés síkján megnyilvánuló motivációs tényezőket.

Az új családnév megalkotásában rendszerint több motiváló tényező együttes hatása érvényesül. Három nagy tényezőcsoport játszik itt szerepet: a rendszerbe illesztés igénye és egyúttal ennek hivatalos kötöttségei; a névváltoztató személyéhez objektív módon kapcsolódó – bár a névváltoztatás során gyakran éppen szubjektív okokból érvényesülő – tényezők; továbbá a szubjektív – bár gyakran társadalmi méretekben is jellemző – hatások, azaz a névízlés kérdései. Mindezekhez még egy fontos tényező járul: az új családnévnek olyannak kell lennie, amelyben nincsenek meg a korábbi nevet „előnytelenné" tevő, ahhoz hasonló vagy ugyanezt más módon okozó egyéb vonások. A névváltoztató magának, illetve családjának szebb, jobb nevet keres; korábbi, kevésbé előnyös neve helyett egy nem előnytelen, sőt, akár kifejezetten előnyösnek tetsző nevet fog választani. Ez utóbbi, negyedik szempont a három nagy tényezőcsopot bármelyikében érvényesülhet, felvázolásától azonban itt el kell tekintenem. (l. viszont: FARKAS TAMÁS, A magyar családnév (látszólagos) információtartalma és a névváltoztatások háttere. In: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA. Bp., 1999. Megj. előtt).

2. A névadás a meglévő névrendszerhez való igazodáson alapul. Esetünkben: a névváltoztató tudatos névalkotó tevékenységével kifejezetten családnevet akar magának alkotni; a beilleszkedés gyakran tökéletes (pl. az apa puszta keresztnevéből származó családnevek sorában a *Bauer Herbert* néven született *Balázs Béla* neve; vö. HAJDÚ MIHÁLY, Magyar tulajdonnevek. Bp., 1994. 36). A névrendszerhez igazodás egyébként az álnevek nagy részére szintén jellemző, bár egyes művésznevek esetében éppen a hagyományos névrendszertől való szembetűnő különbözőség válik fontossá (J. SOLTÉSZ i. m. 65).

2.1. A fennálló névrendszerhez való igazodás révén a névváltoztatások során is azon nagy névtípusok jönnek létre, amelyek a hagyományos magyar családnévanyagban megtalálhatók, kivéve lényegében az idegen (és ismeretlen) eredetű nevekét. A névváltoztatással felvett családnév rendszerint magyar, vagy – a mesterséges névalkotás révén a társadalom tagjainak átlagos és szinkrón jellegű nyelvi kompetenciája szerint – annak tűnő, hangzó név. Ha e nevek a magyarnak tekinthető családnevek listájába be is sorolhatók (LADÓ JÁNOS, Mi a magyar családnév? In: Név és társadalom. MNyTK. 160. 51–3), nyelvművelő szempontból nem tekinthetők helyesnek (legteljesebb áttekintésüket l. BENKŐ LORÁND, A családnév-változtatás kérdései. Magyarosan 1948: 40–5, 65–72; 1949: 1–6).

A hivatalos állami szabályozás alapesetben csak kifejezetten magyar hangzású neveket engedélyez (a ma érvényes szabályozást közli UGRÓCZKY MÁRIA, A névviselésről és a névváltozásról. In: Új magyar utónévkönyv. Bp., 1997. 42–9). Emellett is kézenfekvőnek tűnik azonban az, hogy Magyarországon, magyar nyelvi és műveltségi közegben a névváltoztató magyar hangzású nevet kíván felvenni.

(Hasonlóképp vehetjük természetesnek az idegen eredetű családnevek spontán magyarosodásának példáit is, melyek során a szóban forgó név legalább kevésbé idegen hangzásúvá válik.)

A hivatalos névváltoztatások időszakában a magyar nyelvi és műveltségi közegben magától értetődik az, hogy általában az idegen hangzású családnév az, ami kevésbé előnyös. (A keresztnevek divathatásoknak sokkal inkább kitett világában másképpen áll a helyzet.) Nem szabad viszont elfelejtenünk azt sem, hogy egyes korszakokban különösen fontosak lehettek azok a sokféle módokon és erősséggel (a legbensőbb indíttatástól a mindennapi használati nehézségeken át a pártustasításig terjedő skálán) jelentkező társadalmi eredetű hatások, melyek a nem magyaros családnevek magyaros névre való felcserélésére indíthattak; akár nemcsak egy, a névválasztást befolyásoló szempontként, hanem fő célként is magát a névmagyarosítást (nem véletlen e terminus általánosan elterjedt volta) szabva meg.

2.2. A magyar családnévanyag nemcsak általános, de egészen konkrét mintákkal is szolgálhat a névváltoztatók számára. A névváltoztatók nemcsak egyszerűen a magyar családnévtípusok mintájára alkothatnak új családneveket, hanem egyes neveket egyenesen „készen" vehetnek át saját maguk számára. Így például feltehető az, hogy a *Somlai* nevet nem a *Somló* helynévből képezi újra a névváltoztató, hanem már családnévként veszi át; egyébként a *Somlói* nevet könnyebben elképzelhetnénk. Egyes korszakokban a konkrét – és nem egyszer nyelvművelő szemmel is hibás – minták követése bizonyos neveket túlzottan is gyakorivá tett a névváltoztatók körében (vö. LENGYEL ZOLTÁN, Magyar Névkönyv. Bp., 1917. 210). Ezen túlmenően egyes személyek hatása is feltételezhető bizonyos családnevek terjedésében is, mint például a *Jávor* név két háború közötti népszerűségében. (FORGÁCS KRISZTINA, Zsidó névmagyarosítás a XX. század harmincas éveiben. NÉ. 12: 149–61. 159; e szempontból természetesen teljesen lényegtelen az, hogy Jávor Pál is magyarosított nevet viselt.) A nem csupán a névváltoztató ízléséhez, hanem személyéhez, családjához is szorosan kapcsolódó családnevek választásáról később szólok.

2.3. A hivatalos szabályozás néhány megkötést tartalmaz. Jelenleg: „Idegen hangzású, magyartalanul képzett név, kettős családi név, történelmi név, régies írásmóddal írott vagy olyan családi név felvételét, amelyet már sok család visel – különös méltánylást érdemlő körülmények kivételével – nem lehet engedélyezni" (közli UGRÓCZKY i. m. 44). Fontos tehát a jelenlegi nyelvhez való alkalmazkodás is, továbbá a tulajdonnév gyakorlati funkciójának minél zavartalanabb működése.

3. Egészen elkülönülő csoportot alkotnak azok a névváltoztatások, amelyek hátterében nem a régi név elhagyásának a szándéka áll okként, hanem csakis egyetlen, bizonyos családnév felvételének a célja. Az eredeti családnévforma helyreállítása, a nevelőszülő nevének, az egyébként kiható anyai ági névnek, és sokszor ettől függetlenül is az anya nevének a felvétele esetében ugyanis nem érvényesül többféle motivációs tényező, különböző választási lehetőségek, hanem a felveendő név eleve adott a választás szempontjából. Ezekben az esetekben a hivatalos szabályozás általánosan követett szabályaitól is könnyen eltekintenek. Igaz persze az is, hogy ezeket a névváltoztatásokat nem mindig lehet élesen elhatárolni

a náluk jóval nagyobb számú és igazából a figyelmet megérdemlő, a korábbi név elhagyásának szándékával végbement névváltoztatásoktól.

4. Az új családnév megválasztását gyakran a névváltoztató személyéhez kapcsolódó különböző tényezők határozzák meg.

4.1. A felvett név kapcsolódhat az illető addigi életéhez, múltjához. Jellemző választás a származási hely vagy egy más, az illető számára meghatározó szerepű település nevének *-i* képzővel való megalkotása; e névváltoztatások a természetes névadásban is igen gyakori mintát követik.

Más jellemző esetekben nem újonnan hoznak létre egy nevet, hanem olyan, már meglévő családnevet választanak, amely személyükhöz szorosan kapcsolódik (ez utóbbi tényező miatt választottam el a magyar névanyagban meglévő konkrét névminták követésétől). Gyakori, jellemző – hiszen sokszor kézenfekvő – lehetőség az anya leánykori nevére való rátalálás. A névváltoztatások egy másik csoportjában a változtatás a rokonság más tagja(i) által korábban már felvett névre történik (általános tendencia, bár a közszereplést jelentő pályáknál a megkülönböztetés szándéka miatt sokszor éppen ellentétes módon hat). Ezekben az esetekben a változtatások rendszerint nem kifejezetten az új név kedvéért történnek (ezért nem tárgyaltam ott korábban), hanem a korábbi családnév elhagyásának szándéka miatt. Ide sorolhatók a közösségi, szóbeli névhasználatot az egyén által „szentesítő", a nevet „újraalkotó" hivatalos névváltoztatások is.

4.2. A névváltoztatással szerzett családnév legközismertebb módon a névváltoztató személy előző családnevének alapján keletkezik. Ennek hátterében kézenfekvő volta mellett azon – részben akár nem is tudatosuló – szándék is feltételezhető, hogy az illető valamit megőrizzen régi nevéből, ezzel együtt pedig régi önmagából is. A régi és az új családnév közötti kapcsolat fennállhat a hangalak és a közszói jelentés oldalán is.

A hangalak szempontjából rokon névpárok közül rendkívül gyakorinak ismerjük azt a névváltoztatási típust, amelyben a régi és az új név kezdőbetűje megegyezik egymással. (Olyan hiedelem is létezett, mely szerint ez csakis így lehetséges; NyKk. II. 307. Eszerint a széleskörű gyakorlat analógiás módon önmagát erősítő tendenciává vált.) Ezt általában a praktikummal magyarázzák, hiszen a monogrammok használata gyakori és általános dolog volt egykor – viszont éppen ezért egyúttal jobban is kötődhettek hozzá az emberek. A kezdőbetűk egyezésén túl a régi és az új név hangalakja között nagyobb hasonlóságok is fennállhatnak. E névváltoztatások egy része valójában csak a meglévő név magyarosítását vagy szépítését jelenti, egy-két hang cseréje vagy elhagyása révén. Utóbbinak a legszembetűnőbb példáit az -i végződésű nevek -y-osra való módosításai adják.

A megváltoztatásra kerülő idegen eredetű családnevekben benne rejlő, idegen közszói jelentés szintén gyakran válik kiinduló pontjává a névváltoztatóknak. Teljes vagy részleges fordítással hozhatják létre új nevüket, s ezek mellé állíthatók azok a névpárok is, amelyekben az új név nem fordításként, de jelentéstani alapon kapcsolódik az előző névhez. Ezek példáit leginkább a német eredetű nevek változtatása kapcsán láthatjuk; több okra is (a német nyelv közismert volta, a német és zsidó asszimiláció kérdései) visszavezethetően.

A régi név részleges megőrzésének fentebbi tendenciáit világosan mutatják azok a régi és az új családnévből álló névpárok, melyek gyakorisága messze kiemelkedik a többi névváltoztatás közül – bár gyakoriságukat a megváltoztatandó nevek önmagában vett gyakorisága és egyes neveknek a névváltoztatók körében felkapottá válása is befolyásolta. A zsidó névváltoztatások között leggyakoribbak például a *Kohn – Kovács*, *Klein – Kis*, *Weisz – Fehér*, *Kohn – Kun*, *Stern – Csillag*, *Kohn – Kertész*, *Schwarz – Fekete* névpárok voltak (FORGÁCS KRISZTINA, Zsidó névmagyarosítás. 1990. Bölcsészdoktori értekezés az ELTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszékek Könyvtárában. 43).

A régi névhez való ragaszkodásnak sajátos példáit adják a névváltoztatással keletkezett kettős családnevek is, melyekben a névváltoztató régi nevét együtt használja az e mellé – gyakran a fentebb tárgyalt módokon – választott nevével.

5. A felveendő családnév kiválasztását ezen tényezőkön túl, de egyáltalán nem utolsósorban a névízlés befolyásolja. Többféle tényező befolyása alatt álló, időben és társadalmi csoportonként változó fogalom. Szubjektív, de – nyelvművelő szemmel – gyakran helytelen tömegízlésként jelentkezik. A konnotáció felől közelíthető meg, az pedig jelentős részben a magyar családnév (látszólagos) információtartalmához kapcsolódik; ennek részletesebb kifejtésére itt azonban nincs módom (vö. viszont FARKAS i. m.). Hibásan értelmezett névesztétika, előkelősködés, esztétikai célú névmódosítás, névszépítés – hasonló fogalmakkal találkozhatunk a magyar családnév-változtatásokkal foglalkozó és a névízlés kérdéseit is érintő tanulmányokban. A családnévesztétika területét e rövid írás keretein belül nem tekinthetem át, így az ez iránt érdeklődő olvasót kénytelen vagyok ezekre a tanulmányokra utalni.

FARKAS TAMÁS

Anyakönyvi adalékok a csehszlovákiai és szlovákiai magyarság jogfosztottságához

1918-tól napjainkig

Az Osztrák–Magyar Monarchia széthullását követően az 1919. szeptember 10-én Saint-Germainben kötött békeszerződés a létrejött nemzetállamokkal kapcsolatos nemzetközi jogi problémák megoldását kívánta szentesíteni. Az újonnan született Csehszlovák Köztársaság 1920-ban elfogadott alkotmánya már ennek szellemében deklarálta az állam területén kényszerűen ottrekedt nemzeti kisebbségek jogállását. Az így született alkotmánynak egyik fontos összetevője volt a szabad nyelvhasználat biztosítása. A szabad nyelvhasználat érvényesülése pedig – a törvény betűjéből következőleg – elvileg egyértelműen magába foglalta az anyanyelven történő névhasználatot is. A korbeli anyakönyvek azonban a törvényi szabályozás elveivel

általában ellentétes gyakorlatról tanúskodnak. A továbbiakban röviden ehhez a kérdéskörhöz szeretnék néhány adalékkal szolgálni.

***

Vizsgálódásaim során több szlovákiai település anyakönyveiből is végeztem gyűjtést. Feldolgozásuk még nem fejeződött be. Választásom főként azért esett a *Dunaszerdahely* (*Dunajska Streda*) melletti *Diósförgepatony*ra (*Orechová Potôň*), mert az itt szerzett tapasztalatokra több korábbi tanulmányaimban is hivatkoztam. További döntő érv volt, hogy a népszámlálások tanúsága szerint e település lényegileg napjainkig szinte 100%-ban magyar ajkú maradt.

Diósförgepatony régi anyakönyvei nem a településen, hanem a szomszédos községben, *Szentmihályfá*n (az 1920-as évektől szlovákul *Svätý Michal*, napjainkban pedig *Michal na Ostrove*), illetőleg az 1950-es évek közepétől – a kórházi szülések elterjedésétől – *Dunaszerdahely*en találjuk.

A matrikulákat az állami anyakönyvezés kezdetétől (1896. október 1-jétől) néztem át. A probléma jellegéből fakadóan az 1918 előtti állapotokról nem kívánok részletesen szólni. Elégséges arra utalni, hogy az itt most mellőzendő periódusban a *Diósförgepatony*ban születettek anyakönyvi adatai színmagyar településről tesznek tanúbizonyságot.

Az 1918 utáni időszakot az anyakönyvek vezetése szempontjából a következő főbb periódusokra osztottam fel, s igyekeztem ezeket egy-egy találó megnevezéssel illetni:

1. 1918–1922 februárja – *magyar nyelvű anyakönyvezés a Csehszlovák Köztársaságban*
2. 1922 februárjától 1938 novemberéig – *cseh, ill. szlovák nyelvű anyakönyvezés a Csehszlovák Köztársaságban*
   a) 1922 februárjától 1928-ig – *a nyelvi váltás évei*
   b) 1928-tól 1935-ig – *a csehszlovák hatalom stabilizálódásának évei*
   c) 1935-től 1938 novemberéig – *az egynyelvűvé váló anyakönyvvezetés évei*
3. 1938 novemberétől 1945 áprilisáig – *magyar nyelvű anyakönyvezés a Felvidék visszacsatolása után*
4. 1945 áprilisától napjainkig
   a) 1945 áprilisától 1959. október 1-jéig – *a teljes név- és jogfosztottság évei*
   b) 1959. október 1-jétől 1979-ig – *a névadás törvényi liberalizálódásának évei*
   c) 1979-től 1994-ig – *a névbejegyzéssel kapcsolatos „húzd meg, ereszd meg!" politikájának évei*
   d) 1994-től napjainkig – *a kisebbségi anyakönyvezési jogok kibővülésének időszaka*

Az 1918-at követő években a matrikula hű tükörképe a Magyarországtól elcsatolt területeken lezajló demográfiai, társadalmi-politikai változásoknak. Mindjárt az első szembetűnő jelenség a demográfiai adatokban figyelhető meg: az újszülöttek számának drasztikusan csökkenése. A születések száma a továbbiakban csak lassan emelkedik, s a későbbiekben szinte egyetlen évben sem éri el a faluban a háború előtti időszak népességszaporulatát. Ezen túl egyéb folyamatokról is árulkodnak a bejegy-

zések. Változatlanul gyakran fordulnak elő olyan házasságok, ahol az apa és anya között tíz évnél is több a korkülönbség, továbbá a korábbi évekhez hasonlóan a legtöbb házasságban a férj az idősebb, s feleségénél átlagosan nyolc-tíz évvel korosabb. Ez több más tényezővel együtt érzetem szerint a névadásra is hatással lehet.

1922-ig az anyakönyv vezetésében első pillantásra semmi rendkívülinek tűnő dolog nem figyelhető meg. Az 1919-es év záró szövege a következő formában található: *„Az 1919 évi születési anyakönyv első példányát 95 (kilencvenöt) bejegyzéssel lezárom. Szentmihályfa, 1919. december 31. (Olvashatatlan aláírás)"* Ha azonban ezt a zárást összevetjük a megelőző évekével, akkor azt tapasztaljuk, hogy elmarad a korábban megszokott pecsét. Az 1920-as bejegyzés a következő formában található meg: *„Az 1920 évi születési anyakönyv első példányát 106 (százhat) bejegyzéssel lezárom. Szentmihályfa, 1920. december 31.* (olvashatatlan aláírás + körpecsét.)" A pecsét ekkor már kétnyelvű. Fölül félkör alakban szlovák, alul ugyancsak félkör alakban magyarul adja meg a hatóság hivatalos megnevezését a következő formában: *„Statny matrikár Svätý Michal*. Szentmihályfai anykönyvi kerület."* Középütt pedig ott látható az újonnan elkészült csehszlovák címer.

1922. február 16-tól újabb, immáron politikai okokra visszavezethető jelenségnek lehetünk tanúi. Ekkortól lényegileg szlovák nyelvűre váltanak az anyakönyvi bejegyzések. Majd minden újszülöttet cseh vagy szlovák keresztnévvel találunk meg. Csak elvétve kerül be a matrikulába magyar névalak. A szülők nevét is az esetek jelentős részében a magyar szemnek idegen formában adják meg. Így lesz hirtelenjében a korábban *Béla*knak kereszteltekből *Vojtech* (a kezdet kezdetén elvétve: *Belo*), a *Vincé*kből *Vincenc ~ Vincent, a Lajos*okból *Ludevit ~ Ľudovít*; az *Erzsébet*ekből *Alžbeta*; az *Ilonák*ból *Helena*, az *Ágnes*ekből *Agneša*; *Rozáliák*ból *Ružena*. Az egyéb rovatokat is az újonnan felálló hatalom nyelvén vezetik, azonban eleinte viszonylag gyakorta találkozni a keveréknyelven történő bejegyzésekkel. Ha az anyakönyvvezető pl. nem tudta a *gazdasági cselédet* pontosan lefordítani, akkor csak annyit írt be: *gazd. sluha.* A település neve azonban változatlanul magyar alakban található meg a lakhely rovatban.

A nők nevéhez 1922-től – eléggé következetlenül, de egyre gyakrabban – hozzátoldják az *-ová* képzőt. Ez nemcsak újszülött leánygyermek esetében történik így, hanem akkor is, ha a kérdéses női név korábban, a magyar hatóságok idején minden kétséget kizáróan magyar alakban lett bejegyezve. Kezdetben azonban néhány évig bizonytalankodó a magyar név melletti *-ová* használata. Többnyire kötőjellel kapcsolják a családnévhez: pl. *Kiss-ová, Zöld-ová* stb. Csak a húszas évek végétől, harmincas évek elejétől kezdik egybeírni a képzőt a családnévvel. Külön gondot jelent az *-ová* kapcsolása néhány olyan családnévhez, amely magánhangzóra végződik, mint pl. *Kóňa ~ Kónya; Budinski; Presinszky*; stb. Ilyenkor gyakorta csonkul a képzővel ellátott név, s *Kóňová ~ Kónyová; Budinská; Presinszká* lesz belőle. Ugyanakkor a *Szabó, Gazsi* típusú családnevekhez minden esetben a teljes alakhoz kapcsolódik a névképző, tehát *Szabó-ová*ként, *Gazsiová*ként találjuk őket.[1]

[1] Ennek bizonyos esetekben – terjedelmi okokból itt ki nem fejthető – családnévcsonkulás lehet a következménye.

1922 után a családnevekben 3–4 évig megsokasodnak a mellékjelek: tehát pl. a *Kónyá*ból az esetek jelentős részében *Kóňa*, a *Kiss*ből *Kišš* lesz.

Érdekesség azonban, hogy ott, ahol a cseh és szlovák keresztnév nem egyezik – *Pavel ~ Pavol; Ludevit ~ Ľudovít* –, eleinte többnyire a csehes változatot jegyzik be.

A nyelvi váltás évétől az anyakönyvben a tollhibásan bejegyzett keresztnevek száma még inkább megszaporodik. Főleg a magánhangzók ékezete marad le. Így pl. a *Mária* gyakran csak *Maria*ként, a *Júlia Julia*ként[2] szerepel. A családnevek körében is megfigyelhető az említett jelenség. Ennek következtében váltogatják egymást pl. ugyanazon családok esetében a *Szabó ~ Szabo; Rózsa ~ Rozsa; Lackó ~ Lacko*; stb. alakok. Az *ó*-ra végződőeknél még hibás bemondásra és anyakönyvvezetői félrehallásra sem lehet hivatkozni, hiszen szóvégi *ó* a magyar ejtésben hosszan hangzik.

A családnevekben egyéb torzítások is megfigyelhetők. A jelenség nemcsak az új módi szerinti mellékjelezésből adódik, hanem gyakorta egyéb elírásból. Pl. *Lengyel*ből *Lendel* és *Lendelová*, *Ravasz*ból *Ravsz Hodsüli*ből *Hodsül, Hodšil.* Ez azonban *Diósförgepatony*ban mégsem mondható tömegesnek. A legtöbb családnév a matrikulába is az akkorra már rögzült formájában lelhető meg. Zavaró továbbá a családnevek végén az *y* és *i* váltogatása, de ennél is bántóbb a hagyomány alapján rögzült kettőzött mássalhangzók önkényes módosítgatása.

1922 végén szlovák nyelvű zárással találkozhatunk. A pecsét ennek ellenére kétnyelvű: „*Statny matrikár Svätý Michal * Szentmihályfai anyakönyvi kerület*".

1923. január 1-jétől újabb gyökeres változás következik be az anyakönyvek vezetésében. Új, immáron szlovák nyelvű anyakönyvben folytatják a bejegyzéseket. A matrikulában szereplő rovatok azonban szlovákul is pontosan megfeleltethetők a korábbi magyar megnevezéseknek. A nyelvi váltás azonban még jó néhány évig nem érinti a pecsétet. Az változatlanul mindkét nyelven feltünteti a hatóság megnevezését: „*Statny matrikár Svätý Michal * Szentmihályfai anyakönyvi kerület*".

1928-tól ismét új jelenséggel találkozhatunk. A lakhely megnevezésére szolgáló rovatban a település nevét szlovák alakban szerepeltetik: *Orechová Potôň*. Látszólag ez a forma tükörfordítás, de mint annyi más Csehszlovákiához csatolt magyar település esetében, itt is csak részfordítással van dolgunk, ami abból adódik, hogy az eredeti névből kimarad a *förge* elem.[3] Az eljárás következtében ma gyakorta találkozni az egyszerűsödött szlovák megnevezés magyarra történő szó szerinti visszafordításával: *Dióspatony*. A szóban forgó település azonban még a szerencsésebbek közé tartozik, hiszen a szlovák megnevezés (részben) hasonlít az eredeti, régtől járatos formára.[4]

---

[2] Az említett két példában a szlovák és magyar alak egyezik, tehát helyesen *Mária*, illetőleg *Júlia*.

[3] A fordításkor gyakorta elsikkad a település nevének egyik eleme, s lesz *Csiliznyárad*ból *Ňárad*, *Csilizpatas*ból *Pataš* stb. Pedig a fordításkor – ha már az új hatalom szája íze szerint fordítani kell – meglenne a megfelelő technika. Erre üde színfoltként említhető az előbbi települések szomszédságából *Csilizradvány*, amely szlovákul *Čilizská Radvaň*. Vagyis az elhomályosult jelentésű névelem is pontosan visszaadható szlovák nyelven. A részleges település-névcsonkítás jelenségének mélyebb okai vannak, amelyek kellő tér hiányában itt most nem térek ki.

[4] *Diósförgepatony* esetében a helyzetet némiképpen bonyolítja, hogy az első, általam ismert okleveles említésben *Poton* (1246), majd *Dios Paton* (1574), *Dióspaton* (1646), *Diós-patony* (1756)

Az 1930-as évektől a magyar ajkú *Diósförgepatony* anyakönyveiben az anyanyelvűség csak a pecsétben és néhány egyéb jelenségben érhető tetten. Az 1933-as év lezárásakor is még a következő feliratot találjuk: *„Matrikár, Svätý Michal Dunajská Streda * Duna-szerdahelyi járás Állami anyakönyvvezető Szent-Mihályfa,"* A másik szembeötlő dolog, hogy a bejelentő által személyesen aláírandó rovatban 1945-ig következetesen magyar család- és keresztneveket találunk, méghozzá magyaros névsorrenddel. A harmadik pedig a lakhely rovatban figyelhető meg. Ugyan a településnév 1928-tól szlovákul szerepel, ám a településhez közigazgatásilag hozzátartozó majorok nevének lefordítására vonatkozóan nincs felsőbb utasítás, ezért azok 1945-ig továbbra is *Vilmosmajor, Aggerdő- ~ Ágerdőmajor*ként szerepelnek.

1935 végén a pecsét is szlovák nyelvűre vált, rajta a következő felirattal: *„Štatny Matričný Úrad Svätom Michale okres Dunajská Streda".*[5]

Az anyakönyv vezetésében újabb fordulatot jelent a Felvidék Magyarországhoz történő visszacsatolása. Erről a tényről a következő anyakönyvi bejegyzés tanúskodik: *„A M. kir. katonai parancsnokság rendeletére 75 bejegyzéssel lezárva. Szentmihályfa 1938 nov. 8."* A zárás alatti pecsét egynyelvű, s a magyar címert körbeölelve a következő feliratot tartalmazza: *„Anyakönyvi kerület * Szentmihályfa"* Az 1938-as év hátralévő részét a szlovák fejlécű anyakönyvben magyarul vezetik tovább az újszülöttekkel kapcsolatos adatokat mindaddig, míg meg nem érkezik a magyar közigazgatásban akkoriban használatos állami matrikula. Ekkor a korábbi, szlovák fejlécű anyakönyvet menet közben újból lezárják, s új matrikulát kezdenek vezetni. *Diósförgepatony*ban mindez 1939. július 6-án történik meg. Még ezen a napon bejegyzik az első újszülött nevét, s a továbbiakban az állam nyelvén folyik az anyakönyvezés. Az év végi zárás pedig ebben a formában található meg: *„Az 1939 évi születési anyakönyv első példányának II. részét száztizenhét bejegyzéssel lezárom. Szentmihályfa, 1939, december 31."*

1945. ápr. 29-től megint szlovákra vált az anyakönyv, de a csehszlovák hatalmi gépezet újbóli beindításáig továbbra is a magyar anyakönyvben dolgoznak. Az 1945. július 20-i bejegyzés után átragasztják a magyar nyelvű fejlécet szlovák nyelvűre. Az alapjában magyar, de szlovákra átragasztott fejlécű anyakönyvben 1946. június 30-ig jegyzik fel az újszülötteket. Ekkor év közben a következő szlovák nyelvű bejegyzéssel találkozhatunk: *„Prý diel prvéhe exemplán matriky rodnej z roku 1946 záznámom 45. uzavieram. Vo Svätom Michale dňa 30. júna 1946."*[6] A szlovák nyelvű anyakönyv első bejegyzése 1946. júl. 3-án található meg. Szem-

---

alakban adatolható. A *Förge-Patony* névvel – mint önálló településsel – az 1785-ös összeírásban találkozhatunk. (Vö. KONCSOL 1996) Az anyakönyvvezetők az állami anyakönyvezés kezdetétől már következetesen a hosszabb névalakot tüntetik fel a helységnév rovatban. A szlovák fordításnak tehát elvileg ezt az alakot kellett volna visszaadnia A hosszabb névalak települések összeolvadása révén keletkezett, s az 1898–1912 közötti helységnévreformnak köszönheti rögzülését. Ennek életképességére mi sem meggyőzőbb bizonyíték, mint hogy az 1938-as váltást követően újból *Diósförgepatony*t tüntetnek fel az anyakönyvvezetők a lakhely rovatban.

[5] Magyarul: *Állami anyakönyvi hivatal, Szentmihályfa, Dunaszerdahelyi járás*

[6] Magyarul: *A születési anyakönyv első példányát 1946. évben 45. (sor)számmal lezártam. Szentmihályfán, 1946. június 30-án.*

ben az 1922-es nyelvi váltásból adódó sok-sok bizonytalankodással itt minden olajozottan történik. 1945. április 29-től minden keresztnevet szlovák alakban átírnak. Az *s, cs zs, ny, gy, ty* betűket a családnevekben szinte kivétel nélkül *š*-re, *č*-re, *ž*-re, *ň*-re, *ď*-re, *ť*-re váltják. Így lesz pl. a *Sidó*ból *Šido* vagy *Šidó*, a *Lelkes*ből *Lelkeš*, a *Gyurkovics*ból *Gyurkovič*, a *Pónyá*ból *Poňa ~ Póňa*, *Gyurján*ból *Ďurian*, *Tyapus*-ból *Ťapuš*. Nem érinti a változás a magyar *sz*-t (tehát pl. a *Szabó* családnév továbbra is megtartja eredeti alakját, esetleg csak az *ó* ékezete marad el, s lesz *Szabo*). A helyzetkép pontos felvázolásához tartozik, hogy a magyar *gy* és *ty* átírása *Diós-förgepatony*ban inkább csak szórványosan fordul elő. Ugyancsak elvétve találkozhatunk a családnév végén az *i*-nek *ý*-re történő önkényes módosításával.[7] További érdekesség ebből az időszakból, hogy a bejelentőre vonatkozó rovatban alig találni magyar alakban aláírt nevet. A szlovákul szignáló bejelentők a magyaros névsorrendet is kénytelenek felcserélni latinosra. Az aláírásokban is gyakorivá válik a magyar családnevek mellékjelezése. Ez azért figyelemre méltó, mert a korábbi időszakokban ezzel a jelenséggel soha nem találkozni. A családnevek mellékjelezése tapasztalatom szerint politikafüggő. 1949 végéig e tekintetben is erőteljes nyomás nehezedhetett az anyakönyvvezetőkre. A jelenség az ötvenes évek elején csökkenő tendenciát mutat. Szórványossá a hatvanas években válik, s a hetvenes évek végére, nyolcvanas évek elejére a *diósförgepatony*i nevekben lényegileg megszűnik.[8] Ráadásul 1949-ben egyre több aláírásban tér vissza az eredeti, tehát magyaros sorrendű és magyar névalak. Az újszülöttek bejelentői ekkortól tehát abban az esetben is a magyaros aláírás mellett döntenek, ha az anyakönyv egyéb rovataiban mind az újszülött, mind pedig az ő nevük szlovákul szerepel. 1959. február 29-től pedig minden magyar ajkú *diósförgepatony*i bejelentő aláírását magyaros alakban találtam meg.

A fentiek igazolására álljon itt egy kérvény szövege, amelyet a *szentmihályfa*i anyakönyvbe hivatalosan csatolva találtam meg!

Kérvény: *„Alulírott X.Y., született 1950. n. hó n. napján Orechová Potôň kérvényezem az anyakönyv vezetőséget, hogy a vezeték nevemben előforduló helyesírási hibát lennének szívesek az eredeti vezetéknévre „X." átírni. Szívességüket előre is köszönöm. (magyaros névalakú aláírás) Orechová Potôň 1973. 6. 25."*

Ez többek között két fontos dologról is tanúskodik: 1. a hatóságok hajdan önkényesen jártak el; 2. a nevek – különösen a családnevek – átírása érzékenyen érintette a magyar ajkú lakosságot. Csak a hetvenes évek elején történik meg az olvadás, amely anyanyelvű kérvény benyújtását teszi lehetővé a „tévesen" bejegyzett névalak korrigálása ügyében.

1949 végéig a szlovák nyelvű egyszerűsített anyakönyvet vezetik. Az anyakönyvekről szóló 1949. évi 268. számú törvény ismételten új helyzetet teremt az anyakönyvezés gyakorlatában. 1950-től *Szentmihályfá*n az anyakönyvi kerülethez tartozó minden településről külön anyakönyvet nyitnak, amelyben a szülőkről és a

---

[7] A *Nyitra* melletti *Nagycétény*ben (*Veľký Cetín*) viszont ugyanezen időszakban tömegesen találkoztam ezzel a jelenséggel is.

[8] Összehasonlításul megemlítem, hogy *Nagycétény*ben (*Veľký Cetín*) sokkal erőteljesebben jelentkezik a családnevek mellékjelezése, s a későbbiekben is időről időre visszatérő jelenség.

nagyszülőkről is részletes adatok találhatók. Újdonság viszont, hogy a korábbi gyakorlattól eltérően nincs feltüntetve az újszülött felekezeti hovatartozása és a szülők foglalkozása. Bár a név- és jogfosztottság állapota elvileg továbbra is fennáll, a bejegyzési gyakorlat 1955-től kezdi mellőzni a családnevek mellékjeles bejegyzését, s 1959-re lényegileg száműzi. A sok szlovákra lefordított keresztnév között itt-ott egy-egy *Hajnalka* (szlovákul *Zora*), *Ibolya* (szlovák megfelelője nincs) is felbukkan. A női nevekhez kényszerűen hozzáragasztott *-ová* azonban változatlanul kivétel nélküli.

1959. október 1-jétől változik a csehszlovákiai törvényi szabályozás a nevek bejegyzése ügyében. (Vö. GYÖNYÖR 1987:53) A nemzetiségiek is lehetőséget kapnak arra, hogy újszülöttjeik keresztnevét anyanyelvükön írják be. Ekkortól egyre több magyar keresztnévvel gazdagodnak a *diósförgepatonyi* anyakönyvek. *Miklós*okkal, *Árpád*okkal, *Aladár*okkal és egyéb magyar keresztnevű gyerekekkel találkozhatunk. Magyarul bejegyzett leányneveket azonban inkább csak a '70-es évektől találni. Akkortól azonban viszonylag nagy számban jelennek meg a szlovákra lefordíthatatlan leány- és fiúnevek. Ez utóbbiak közül legkedveltebbek a *Csilla, Tünde, Enikő, Ibolya, Ildikó*; *Csaba, Attila, Zsolt.* Igaz, bejegyzésükkor néha tollhiba is előfordul: *Anikó* helyett *Aniko* található, az *Ildikó* is gyakorta ékezet nélküli, tehát *Ildiko*ként lelhető meg. Továbbra sem maradhat el azonban az *–ová* a női családnevek végéről.

1977 Csehszlovákiában újabb fordulópontot jelent a nemzetiségiek, így a magyar ajkúak anyakönyvezésével kapcsolatban. Március 10-én teszik közzé a Csehszlovák Szövetségi Belügyminisztérium 22. számú hirdetményét, amely az 1949-es 268. számú törvény végrehajtási utasításának számít. (Vö. GYÖNYÖR 1987: 52–3) Ezt kiegészítendő 1979-ben a szlovák belügyminisztérium *Zoznam osobných mien* címen segédanyagot bocsát ki az anyakönyvvezetőknek. Ennek első része 1351 szlovák nevet tartalmaz; II. számú melléklete pedig 85 magyar nevet sorol fel annak érdekében, hogy ne kerüljenek tollhibás alakok a matrikulákba. A szabályozás jótékony hatással van az anyakönyvezési gyakorlatra. Kiadását követően több olyan magyar alakú név is megjelenik, amely megtalálható az említett II. számú melléklet 85 neve között. Eleinte csak kevesebb, de aztán egyre több. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy nem minden esetben él(het)nek a szülők a lista felkínálta lehetőséggel. Gyakori, hogy azokat a keresztneveket is szlovák alakban találjuk, amelyeket pedig a lista alapján mindenképpen magyarul jegyez(tet)hettek volna be. Érdekesége a korszaknak, hogy a magyarul, illetőleg szlovákul bejegyzett nevek egymáshoz viszonyított évenkénti hullámzása fordítottan arányos, s ebben a tekintetben szoros összefüggés mutatható ki a politikai széljárással. Azokban az években, amikor a hatalom engedékenyebb – a szlovák nevek rovására – megnő a magyarul bejegyzett újszülöttek aránya, míg a keményebb években csökken. (Vö. VÖRÖS 1997a; 1997b 1999) Különösen látványos arányeltolódásokkal találkozhatunk a „bársonyos forradalom" tájékán és a nemzetiségiek elleni *„mečiarista"* támadások időszakában. Az 1990-es évek elején mutatkozó bizonytalanságok megtörik az addig kényszerűen ovázott családnevek egyeduralmát. Nem is egy leánygyermek neve mellől marad el a magyar lakosság nemzeti érzületét sértő formáns. Mégsem válik általánossá a puszta magyar családnévalak. Ennek oka az

iskoláztatással függ össze. Többségi magyar területeken nincsenek felsőoktatási intézmények, s a szülőkben már a névadáskor megvan a félelem, hogy leánygyermeküket a felvételikor, s majdan a munkavállaláskor hátrány ér(het)i magyarosan használt neve miatt. Érdekes módon a fiúgyermekeknél nem okoz gondot a magyar családnév használata. Oka ennek egyszerű: számtalan olyan asszimilálódott családdal találkozhatunk Szlovákiában, amelynek tagjai magyaros hangzású családnevet viselnek.

A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa 1994-ben fogadta el az anyakönyvekről szóló 154/1994. Tt. számú törvényt, amely a születési anyakönyvek, a házassági anyakönyvek és a halotti anyakönyvek vezetésével kapcsolatban rendelkezik. Ekkortól – külön kérésre – bejegyezhető a női családnév *„a szlovák átírás szerinti toldalék nélkül"*, s a keresztnév anyanyelvű beírása is törvény adta joggá válik. Azt gondolhatnánk, hogy a lehetőségek a magyarok lakta területeken egy csapásra gyökeres fordulatot hoznak a matrikulák vezetésében. Nagy változások helyett inkább csak tarkább képpel találkozhatunk: a *diósförgepatony*i anyakönyvi bejegyzésekben is egymást váltják az *-ovás*, illetőleg az anélküli alakok. A keresztnevek bejegyzésében is tarka kép mutatkozik. Szlovák és magyar nevekkel egyaránt találkozhatunk, igaz – a szlovák–magyar viszonylatban neutrálisnak tekinthető keresztneveket leszámítva – több a magyar alak, mint a szlovák.

***

A fentebb nagy vonalakban felvázolt 81 éves (cseh)szlovákiai anyakönyvezési gyakorlatról bízvást állíthatjuk, nem bánt nagyvonalúan a nemzetiségiekkel. A vizsgált időszak a kisebbségekkel szemben jelentős részében nyíltan vagy burkoltan büntető jellegű volt, s asszimilációs törekvések szolgálatában állt. (Vö. LANSTYÁK 1991; POPÉLY 1991; BERÉNYI 1994) Csak 1959-től beszélhetünk olvadásról, s bár 1994 Szlovákiájában valóban nagy előrelépés történt az anyakönyvezésben azzal, hogy a nemzetiségieknek kedvezőbbé vált a törvényi szabályozás, a kisebbségek csak akkor élvezhetik ennek gyümölcsét, ha a majd három generációnyi idő alatt zsigerekben is megbúvó félelmek is feloldódnak.

Hivatkozások

BERÉNYI 1994 = BERÉNYI JÓZSEF: Nyelvországlás. A szlovákiai nyelvtörvény történelmi és társadalmi okai. Fórum Kiadó, Pozsony, 1994.

GYÖNYÖR 1987 = GYÖNYÖR JÓZSEF: A személynevek anyanyelvi változatainak anyakönyvi bejegyzéséről. In. A hűség nyelve. Cseh-szlovákiai magyar írók az anyanyelvről. Madách, 1987. 2. bővített kiadás. 60.

KONCSOL 1996 = KONCSOL LÁSZLÓ: Patonyföld I. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1996.

LANSTYÁK 1991 = LANSTYÁK ISTVÁN: A szlovák nyelv árnyékában. In. Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Szerk. KONTRA MIKLÓS. 1991. 11–71.

POPÉLY 1991 = POPÉLY GYULA: Népfogyatkozás (A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945). Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely–Regio. 1991.

VÖRÖS 1997a = VÖRÖS FERENC: Keresztnévadás – identitás. A keresztnevek vizsgálata a rendszerváltás körüli években a szlovákiai Dióspatonyban. In. Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) Szerk.: B. GERGELY PIROSKA és HAJDÚ MIHÁLY : Magyar Nyelvtudományi Társaság és Miskolci Bölcsészettudományi Intézet. Budapest–Miskolc. 1997. 133–138.

VÖRÖS 1997b = VÖRÖS FERENC: A névalak változásai Diósförgepatonyban (Orechová Potôň) 1977–95 között. In. Hetedik országos alkalmazott nyelvészeti konferencia, Budapest, 1997. április 3–5. 226–230.

VÖRÖS 1999 = VÖRÖS FERENC: Két szlovákiai település mai névadási szokásainak összevetése. In. Magyar Nyelv (XCV. évf.) 1999. 1. sz. 71–83?

Irodalom

154. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky z 27. mája 1994 o matrikách

191. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky zo 7. júla 1994 o označovaní obcí v jazyku národnostných menšín

2 ročnik 1977 Sbírka zákonu Ceskoslovenska socialisticka republika

GYÖNYÖR JÓZSEF: Államalkotó nemzetiségek. Madách, Pozsony, 1989

GYÖNYÖR JÓZSEF: Csehszlovákia népességének nemzetiségi megoszlása. In. A hűség nyelve. Cseh-szlovákiai magyar írók az anyanyelvről. Madách, 1987. 2. bővített kiadás. 16–43.

GYÖNYÖR JÓZSEF: A személynevek anyakönyvi bejegyzésének szabályozásáról. In. Mit ér a nyelvünk, ha magyar? Összeállította: ZALABAI ZSIGMOND. Kalligram Lapkiadó, Pozsony, 1995.

KOCSIS KÁROLY: Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákiában és a Vajdaság példáján. Debrecen, 1989.

Ministerstvo vnútra Slovenskej socialistickej republiky: Zoznam osobných mien, č. j. VVS/3-161/1979 zo dňa 14. 3. 1979. Bratislava

VÖRÖS FERENC: Névválasztás, névhasználat – anyanyelvi kötődés. Keresztnevek vizsgálata az Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola komáromi kihelyezett tagozatának női hallgatóinak körében. In. Nyelvi tudat, identitástudat, nyelvhasználat. Szerk.: GADÁNYI KÁROLY, BOKOR JÓZSEF, GUTTMANN MIKLÓS Szombathely, 1996. 237–241.

Vyhláška Federálneho ministerstva vnútra z 10. marca 1977 č. 22/1977 Zb.

VÖRÖS FERENC

Vallási és etnikai összefüggések az erdélyi magyar és szász keresztnévhasználatban

(középkor és korai újkor)

E dolgozat témája egyik részletét mutatja be a keresztnévhasználatot alakító egyházi névhatásokra irányuló kutatásaimnak, melyet a középkori és reformáció korabeli erdélyi névanyagra alapoztam.[1] Felekezeti megoszlásban vizsgáltam elsősorban a külföldi egyetemekre peregrinált erdélyi akadémiták keresztneveit, kiegészítve ezt különböző protestáns felekezetű hazai iskolák névanyagának feldolgozásával. A névszociológiát szem előtt tartva vontam be a vizsgálatba az egyházi kötődésű értelmiségi réteg mellé egy teljesen más jellegű, világi, de felekezetileg szintén megosztott népcsoport a székelység reformáció- korabeli kersztnév-anyagát. Azután a felekezeti sokszínűséghez társuló etnikai különbségek felderítésébe fogtam, ugyanis az Erdély történetében jelentős szerepet játszó szászság mind művelődés-, mind vallástörténetileg részese annak a fejlődési folyamatnak, melynek névtani vonatkozásait nyomozom. A tőlem feldolgozott névanyagban – különösen az erdélyi akadémiták közt – jelentős számban vannak a szász etnikumhoz tartozók. Ezért az ő névanyagukat külön vizsgáltam felhasználva ehhez az erdélyi szászok személyneveivel foglalkozó szakirodalom számomra hasznosítható eredményeit is.[2] Mindezek ismeretében – úgy gondolom – egy több szempontra is kiterjedő etnikai szembesítésre is sor kerülhet a magyarok és szászok keresztnévhasználatával kapcsolatban, mely egyrészt a művelődés- és vallástörténetük részben közös, részben sajátos tényeiből következő egyezéseket és különbségeket veszi számba, másrészt a kölcsönös névhatások kimutatására törekszik.

A középkori és reformáció korabeli magyar és szász keresztnévhasználat egybevetése előtt az erdélyi szászok történetéből kiemelem és – minden részletet mellőzve – összefoglalom azokat a tényeket, amelyek magyarázzák szerepüket az erdélyi keresztnévhasználat alakulásában.[3]

Az erdélyi szászok a német nyelvterület különböző részeiből (először al- és középnémet nyelvjárásterületről, a Rajna és a Mosel vidékéről meg Sziléziából, később felnémet – főleg bajor – vidékről) a XII–XII. században települtek a középkori magyar királyság déli és keleti területeire, ahol gazdasági és társadalmi kiváltságokat, valamint territoriális jogokat kaptak. Településeik száma a XIV. században 240-re nőtt, közülük gazdag kereskedő-kézműves városok emelkedtek ki: Nagyszeben (Hermannstadt), Brassó (Kronstadt), Segesvár (Schassburg), Medgyes (Mediasch), Beszterce (Bistritz). A városokat vezető patricius réteg mellett a polgárosuló szászság széles köreiben támadt igény a külföldi egyetemeken megszerezhető magas képzettség iránt. Így már a középkori erdélyi akadémiták között rendkívül magasra emelkedett a szászok részaránya (60%), de még a reformáció korában is (XVI–XVII. század) fele-fele arányban oszlott meg számuk a magyarok és szászok között. A középkorban a bécsi egyetemet, azután viszont a protestáns német egyetemeket látogatták nagy számban, ennek következtében a XVII. század-

ban már minden szász gyülekezetnek volt iskolája, ahol 238 pap mellett 224 tanár működött magasabb képzettséggel.

Az Erdélybe települő szászság keresztnevei között még nagy számban szerepeltek eredeti német nevek, egyházi neveik között az ószövetségi névcsoport is elég jelentékeny volt, mindez egybevág a német névtudománynak a kereszténység felvételét követő korszakra vonatkozó megállapításaival [4].

Az erdélyi akadémiták keresztneveinek vizsgálata azt mutatja, hogy a szászok a középkortól kezdődően több keresztnevet vontak be a használatba, mint a magyarok. Középkori névanyaguk majdnem duplája a magyarokénak (101–60). Ennek elsőrendű oka az eredeti germán nevek megőrzése a középkori katolikus egyház keretében is. 23 ilyen csak náluk előforduló eredeti német név volt kimutatható a középkori szász akadémiták körében. Ezzel szemben a magyar akadémiták körében egyetlen kereszténység előtti eredeti magyar név sem fordult elő. Még a *Wolphgangus: Farkas* nevet sem viselte egyetlen magyar akadémita sem e korban. Keresztneveiknek több mint a felét (101-ből 55-öt) kizárólag csak náluk találjuk meg, ugyanis az említett eredeti német nevek mellett bibliai neveik egyharmadának[5] (pl. ószövetségi *Abraham, Absolon, Adam, Jeremias, Tobias,* újszövetségi *Christianus, Marcus, Melchior* stb.), és martirológiumi neveik majd felének (pl. *Augustinus, Gervasius, Servatius, Silvester* stb.) sincs viselője a magyar akadémiták közt. Van viszont a keresztneveknek egy olyan kisebb csoportja, amelynek szász viselői nem mutathatók ki a középkori akadémiták közt. Ilyenek a *Barnabás, Betlehem, Chilianus, Dionisius, Gallus, Josephus, Mauricius, Nicodemus, Palbertus, Philippus, Salatiel, Tiburcius és Vitus* (Ez utóbbi egy horvát származású személy neve, a többi magyaroké.)

A két etnikum közös névanyaga (46 név) zömében a nyugati kereszténység legismertebb keresztneveiből áll. A bibliai nevek újszövetségi csoportjából az *Andreas, Bartholomeus, Jacobus, Johannes, Lazarus, Lucas, Matheus, Mathias, Paulus, Petrus, Stephanus, Thomas*, az ószövetségi nevek közül a *Balthazar, Daniel, David, Gabriel, Elias, Michael, Simon, Zacharias,* a martirológiumi nevek köréből pedig az *Adrianus, Ambrosius, Antonius, Benedictus, Blasius, Briccius, Clemens, Cosmas, Damjanus, Demetrius, Dominicus, Egidus, Franciscus, Gaspar, Georgius/Gregorius*[6], *Ladislaus, Laurentius, Martinus, Nicolaus, Sebastian, Seraphinus, Urbanus, Valentinus* szerepel mind a szász, mind a magyar akadémitáknál. Ez utóbbiak sorába számít tulajdonképpen a német eredetű *Adalbertus/Albertus* és az *Emericus* név is, amelyet az ún. a magyar szentek kultusza tett népszerűvé az egész középkori Magyarországon. Az erdélyi akadémiták közül is jóval több viselőjük volt a magyarok, mint szászok körében.

A közös névanyagból az ószövetségi *Balthazar, Michael, Simon, Zakarias* az újszövetségi *Jacobus, Uranus*, valamint a martirológiumi nevek közül az *Antonius, Blasius, Clemens, Gaspar, Laurentius, Valentinus* viselői között e korban túlnyomó részt szászok voltak. Ebből azonban nem vonhatunk le túlzott következtetéseket egy esetleges szász-magyar irányú névhatásra nézve, legfeljebb az erdélyi magyar névhasználatban való gyakoriságukban számolhatunk – más tényezők mellett – valamelyes befolyásukkal. Ugyanígy nagy óvatossággal kell kezelnünk a keresztneveknek azt a csoportját, amely e korban csak az egyik etnikumnál fordult

elő, mert számolnunk kell vizsgált névanyagunk egyetlen társadalmi csoportból választott voltával, és ezen belül is azzal a mozgással, mely a saját és a közös nevek csoportja közt a későbbi korszakban már ki is mutatható.

Ha az egyházi névcsoportok arányait hasonlítjuk össze a két etnikumnál, ezek minden csoportban a magyaroknál magasabbak (l. az 1. számú táblázatot) kivéve az eredeti neveket, melyek a szászoknál – mint fentebb láttuk – e korszakban vannak használatuk csúcspontján. Helyüket a magyaroknál az egyházi névcsoportok töltik ki, a szászokénál magasabb arányaik is valószínűleg ebből adódnak.

Az e korban leggyakoribb nevek összehasonlításához két gyakorisági névlistát vethetünk egybe. Az egyik etnikailag vegyes (GERGELY 1998[1]), a másik Nagyszeben lakosairól, tehát a szászok etnikailag homogén, de szociálisan, szociális rétegzettebb csoportjáról készült (KEINZEL–SCHÖN 229, gyakorisági sorrendbe én állítottam).

Akadémiták 1521 előtt	Nagyszebeniek 1480-ban
1. Johannes	1. Johannes
2. Petrus	2. Peter
3. Georgius/Gregorius	3. Georg
4. Michael	4. Michael
5. Nicolaus	5. Nicolaus
6. Andreas	6–7. Jakob
7. Stephanus	Martin
8. Valentinus	8–11. Andreas
9. Thomas	Mathias
10. Martinus	Simon
11 .Jacobus	Valentin
12. Antonius	12–3. Christian
13. Paulus	Laurentius
14. Ladislaus	Thomas
15. Mathias	Paul
16. Laurentius	Kaspar
17. Franciscus	Bartholomeus
18. Simon	18–9. Lukas
19. Blasius	Gregor
20–1. Christianus	Leonhard
Gaspar	Franz
22. Lucas	Heinrich
23. Bartholomeus	–

A két gyakorisági lista névanyaga megerősíti, hitelesíti egymást, hiszen két teljesen különböző forrás anyagában nagyrészt ugyanazokat a keresztneveket mutatja gyakoriaknak. A leggyakoribb öt név tökéletesen egyezik, a továbbiak kisebb-nagyobb pozicionális eltérést mutatnak. Ezek a különbségek részben etnikai, részben egyházi jellegű okokkal függhetnek össze. A *Stephanus* és *Ladislaus* hiánya a nagyszebeni névanyagból arra vet fényt, hogy e nevek a „magyar szentek" kultuszával telítődve inkább a magyarok közt voltak népszerűek, míg a *Leonhard* és

Heinrich hiánya az akadémiták leggyakoribb nevei közül (29, illetve 51 a poziciószámuk) talán már előrevetíti az eredeti német nevek nagyarányú háttérbe szorulását a szászoknál a következő században. Az *Antonius* és *Blasius* nevet ez időben még főleg egyházi emberek viselik, talán ezért nem fordul elő gyakran a nagyszebeni világi polgárság névanyagában.

A XVI. század a reformáció kezdeti szakasza, melynek első felében a középkori katolikus egyházi névhagyományok még teljesen érvényben vannak, a század második felétől viszont már jelentkezhetnek a reformációs névhatások. A kétféle egyházi névkultúra tehát e században igen erősen keveredett mind a szászoknál, mind a magyaroknál, az utóbbiaknál talán még fokozottabban, hiszen a szászokkal ellentétben felekezetileg megosztottabbá váltak: köztük maradtak katolikusok és többféle protestáns egyházra tagolódtak. Emiatt sem, de főleg azért nem választjuk ezúttal szét felekezetileg a magyar akadémiták névanyagát, mert fő célunk nem annyira az egyházi, mint inkább az etnikai különbségek és hatások nyomozása.

A magyar akadémiták keresztneveinek állománya mintegy fele a szászokénak (48:87) (l. a 2. számú táblázatot), noha e században már létszámuk nagyjából egyezik. Főként a ritka és egyszeri előfordulásúak közül használnak föl több nevet a szászok, köztük több olyat is, amely etnikumukkal hozható kapcsolatba pl. *Albanus* – mainzi papmártir, *Athanasius* a germánok között is végzett missziós tevékenységet stb. Kis részben ezek pótolhatták az e korban visszaszorult eredeti német nevek csoportját, amelyből főleg a martirológiumba bekerült nevek maradtak meg. Pl. *Bernardus, Conradus, Leonardus, Oswaldus, Sigismundus, Wolphgangus* (stb.). A magyar szentek kultuszának köszönhetően a *László* név is szerepel a magyar akadémiták első húsz neve között (viselőik ellenben mind katolikusok), sőt egyetlen ilyen nevű szász akadémita is akad. Talán magyar hatást sejtet az *Emericus,* de talán a *Stephanus* fokozottabb használata náluk is, bár mindkettőjük gyakorisága továbbra is messze lemarad a magyaroké mögött (*Emericus* 38:21, *Stephanus* 8:2).[7] Viszont bizonyára szász hatásra kezdik használni a magyarok az eredeti német nevek közül való *Bernhardust(* a többi eredeti német, de martirológiumivá vált nevet már a középkorban is viselték magyarok), illetve a martirológiumi *Christophorus* és *Eustachius* (> m. Léstár) nevet, mely korábban csak a szász akadémitáknál szerepelt. Nincs kizárva, hogy az *Adam* név gyakoribbá válásában is részük volt, bár más ószövetségi nevekkel (pl. *Isacus, Moses)* párhuzamosan ez a reformáció hatásának is tulajdonítható. Egyetlen eredeti magyar névként a *Farkas* is feltűnik e század 2 magyar akadémitájánál / a szerencsétlen sorsú Kovacsóczy Farkas és Kendi Farkas akkor még Páduában tanuló akadémiták viselik, később Báthory Zsigmond mindkettőjüket kivégeztette). A szászok leggyakoribb 20 neve közt már ekkor túlsúlyra jutnak a bibliai nevek a martirológiumiakkal szemben (14:69), a magyaroknál azonban néhány martirológiumi név, mint a *Franciscus, Martinus, Gregorius, Benedictus, Valentinus* megőrzi nagy népszerűségét nemcsak a katolikusok, hanem a protestánsok körében is.

Ennek ellenére a martirológiumi nevek aránya valamivel csökkent a középkorihoz viszonyítva, a bibliai neveké viszont majdnem a középkorival azonos maradt, de az ószövetségi neveké jelentősen emelkedett érzékeltetve a protestáns névpreferencia fellépését e század második felében a magyaroknál. Sokkal erőteljesebben

érvényesült ez azonban a szászoknál, akiknél a bibliai nevek aránya ugrásszerűen megemelkedett (29%-ról 41%-ra), de itt sem a középkori szinttel még ekkor egyező martirológiumi nevek, hanem az eredeti német nevek rovására, melyek száma az első korszakéhoz képest felére csökkent.

A magyar akadémiták keresztneveinek túlnyomó része (48-ból 40 név) a szászoknál is használatos, viszont a szászok keresztneveinek több mint felét (87 névből 47-et) a magyar akadémitáknál nem találjuk meg. Látva azonban azt a hullámzást, amely a közös és az ún. saját nevek közt korszakonként bekövetkezik (pl. a *Bartholomeus, Demetrius, Dominicus, Urbanus* stb. a középkorban közös, a XVI. században pedig csak egyik etnikumban fordul elő), messzemenően számításba kell vennünk a véletlen szerepét is abban, hogy egy névegyednek adott korszakban melyik etnikumban van viselője.

A reformáció kiteljesedését hozó XVII. században szintén a szászokéval párhuzamosan haladnak a bibliai nevek preferenciájának irányában a protestáns magyar akadémiták egyházi névcsoportjai, amelynek új- és ószövetségi nevei egyenlő arányban (28,20%) együttesen ekkor már fölébe kerekednek (56,40%) a martirológiumi neveknek (43,58%). Ami azonban a leggyakoribb húsz nevet illeti, továbbra is különbség mutatkozik a szászok és magyarok névhasználata között. A szászoknál a bibliai nevek itt nagy fölényben vannak a martirológiumiakkal szemben (16:4), a magyar protestánsok leggyakoribb keresztneveinek fele azonban továbbra is szentnév (ugyanazok, mint a XVI. században). E tekintetben a magyarok hagyományos névanyaga ellenállóbbnak bizonyult a felekezeti névhatásokkal szemben. Az ószövetségi nevek közül ugyanazok: a *Mihael, Simon, Samuel, Daniel, David* a legnépszerűbbek mindkét etnikumnál, eltérés a ritkábbak között van. A kis megterheltségű ószövetségi nevek nagyobb variációja, sokfélesége ugyanis minden korszakban jellemzőbb volt a szászok keresztnévhasználatára. Lehetséges, hogy ennek gyökerei mélyre, a kereszténység felvételének koráig is visszanyúlnak, a németeknél ugyanis az ószövetségi neveknek kezdetben nagyobb szerepük volt az egyházi névadásban, mint nálunk, (SEIBICKE i.m. 134). A magyarokéval szembesítve az egyházi névcsoportok arányainak szintjén ez azért nem válik feltűnővé, mert a szászok mindvégig nagyobb névállományban az ószövetségi névcsoport aránya a magyarokénál kisebbnek tűnik, noha jóval számosabb névegyedből tevődik össze: *Absolon, Emanuel, Joachim, Jonas, Nathan, Szerafin, Timot, Tobias* stb. nevűek csak a szász akadémiták közt vannak, olyan ószövetségi név, amely csak a magyaroknál fordul elő, viszont kevés akad, ilyen a *Gerson* és a *Moses*. Viszont a XVII. században a korábban csak a szászoknál szereplő *Gerhardus, Jacobus, Lucas, Melchior* feltűnik magyar akadémiták neveként is.

Amint a fentebb mondottakból látható, a reformáció kiteljesedésének századában került egymáshoz legközelebb a két etnikum névhasználata. A sok évszázados együttélés mellett ebben a protestáns névpreferencia kialakulásának volt alapvető befolyása. Ebben is mutatkozik azonban némi különbség, amelyben a két etnikumnak a reformációhoz nem teljesen azonos hozzáállása játszott szerepet. A szászok szinte teljes létszámban csatlakoztak a reformáció lutheri ágához, a magyarok azonban nem mind, köztük maradtak katolikusok is. A reformáció kálvinista és unitárius felekezetei viszont főleg a magyarok közt hódítottak tért, az egy tömbben

lakó szászok ezekhez viszont már nem csatlakoztak, többségükben luteránusok maradtak. Valószínű e tényezőknek tulajdonítható, hogy az egyházi névcsoportok arányai a szászoknál „klasszikusabb" képet mutatnak a XVII. században. Náluk a bibliai nevek fölényével együtt jár ugyanis a martirológiumi nevek lényeges aránycsökkenése (l. az 1. sz. táblázatot).Ezzel szemben a magyar protestánsoknál ez nem következik be, és bár a bibliai nevek itt is túlsúlyra jutnak, a martirológiumi nevek aránya is magas marad.

Legvégül azt nézzük meg, találjuk-e nyomát a szász névhatásnak a székelyek közt, akiknek XVII. század eleji keresztneveit felekezeti szempontból már korábban vizsgáltam (GERGELY 1997).

A székely székekként 1614-ben összeírt 16.836 katonaköteles férfi nevét tartalmazó hatalmas névanyag keresztnevei közül a következőkkel kapcsolatban vethető fel a szász névhatás lehetősége: *Keresztély, Bernald, Lénárt, Kristóf, Tóbias, Menyhárt, Jeremiás, Zachariás, Ábrahám.*

A Keresztély Kerestély Kerestály alakváltozatokban előforduló keresztnév Maros-, Udvarhely- és Csíkszék XVII. századi lakosainál található meg. A latin *Christianus* 'Krisztuskövető, keresztény' kedvelt volt az erdélyi szászok között a középkortól és a reformáció idejében is. A csak náluk előforduló és a leggyakoribb első húsz név között szerepelt vizsgált korszakainkban. Valószínűnek tartom, hogy az ő közvetítésükkel jutott a székelyekhez. A másik három szék (a későbbi Háromszék) területén ugyan nincs meg, de szerepel itt a *Keresztes* név, mely etimológiailag ugyan más név, de amellyel alaki és jelentésbeli hasonlóságuknál fogva a szászoktól átvett név keveredhetett is. A szászok szerepét a *Keresztély* név erdélyi terjesztésében megerősíti, hogy magyar családnévként is főleg a keleti részeken mutatja a Régi magyar családnevek szótára.

A *Bernald* alakban három székely székben (Udvarhely-, Csík- és Sepsiszék) feltűnő keresztnév a szászok legrégebbi eredeti német nevei közé tartozik, mely a magyar akadémiták keresztnevei közt is felbukkant a XVII. században. Családnévként főleg a nyugati és keleti részekről jelzi a RMCsSz.

A *Lénárd* keresztnév szintén a szászok eredeti német nevei közül az egyik legnépszerűbb volt, bár használatát a reformáció kissé visszaszorította. A székely székek közül a szászsággal földrajzilag legközvetlenebbül érintkező Kézdi és Sepsiszékben fordult elő (s innen terjedhetett át Csíkba is). Talán ez vall leginkább szász névhatásra, mert családnévként igen nagy földrajzi szórtságot mutat (RMSzCs.).

A *Tobias* a szászoknál a legkorábbtól használt ószövetségi név. A székelység orbai- és udvarhelyszéki részein fordult elő. Minthogy e keresztnév a magyarságnál sohasem volt gyakori, itteni jelentkezésében talán szász névhatás játszott közre. Családnévként való előfordulása viszont szórt. (RMCsSz.)

Még más keresztnevek, mint például a bibliai *Ábrahám, Ádám, Jeremias, Menyhért, Zakariás* esetleg a *Lukács* és a *Márkus*, valamint a martirológiumi *Kristóf, Albert és Zsigmond* nevekkel kapcsolatban is feltételezhető – minthogy ezek az 1614-es lustrák névanyagában széleskörben fordulnak elő –, hogy a szászok hasonló nevei megerősítették helyzetüket a székelység körében, bár természetesen tőlük függetlenül is megjelenhettek náluk is, akárcsak a magyar nyelvterület más részein.

Igen érdekes megnyilvánulása a névhatásnak az, amelyet a magyar *Farkas*, német *Wolphgang* név viszonya mutat. Mindkettő az egyházi neveket megelőző, ún. eredeti nevek rétegébe tartozik saját etnikumában. A *Farkas* név meg is tartotta ezt a jellegét, a *Wolphgang* név azonban belépett a martirológiumi nevek közé Szent Wolphgangus régensburgi püspök révén, s ez tartósan biztosította további népszerűségét. Kultusza Európa-szerte a XV–XVI. században érte el csúcspontját, de a németek körében mint nemzeti szent neve már korábban is nagyobb népszerűségnek örvendhetett. Az erdélyi szászok legrégebbi nevei között is ott szerepelt (KEINZEL-SCHÖN 73,82). A középkori erdélyi akadémiták között 6, a XVI–XVII. századiak közt 7 szász viselője volt. Ezzel szemben a középkorban erdélyi magyar akadémita neveként nem fordult elő, a XVI. században is mindössze két magyar akadémita viselte a hét szásszal szemben. Úgy tűnik tehát, hogy az erdélyi szászoknál a *Wolphangus* használtabb név volt, mint a magyaroknál a *Farkas*. Az 1614-es székely lustrákban viszont – ha ritka névként is – a *Farkas* mindenik székben feltűnik (GERGELY 1997. 193–4).Tegyük ehhez hozzá, hogy az ország nyugati peremvidékén a XVIII. században is élő keresztnévnek mutatja ÖRDÖGH FERENC hatalmas zalai névtára (Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. 1745–1770) IV. 436–7), melynek sok *Wolfgangus* adata zömében bizonyára magyar személyek *Farkas* nevét takarja. Karácsony Sándor Zsigmond névföldrajzi vizsgálatai Erdélyen kívül Vas megyéből jelezik a *Farkas* kissé sűrűbb előfordulását a XVIII. században (Személyneveink 1500–1800-ig. NytudÉrt. 28. 103). Számomra ezért több, mint valószínű, hogy *Farkas* nevünk elsősorban ott őrződött meg, ahol a középkortól fogva folyamatos magyar-német érintkezés volt, és a németek közt egyházi névként is népszerű *Wolfgang* név a vele azonosítható *Farkas* használatára is ösztönzőleg hatott.

Ünnepeltünk nemcsak helységneveink – s ezen belül a kultusztörténeti hatások – legeredményesebb kutatói közé tartozik, hanem a magyar személynevek késő középkori állapotának ismeretéhez is nélkülözhetetlenek tanulmányai. Dolgozatom témáját ezért is választottam a névtan e tárgyköréből.

Az eredeti és egyházi névcsoportok arányai az erdélyi magyar és szász akadémiták névanyagában

	1520-ig		1521–1600-ig		1600 – 1700-ig	
	% magyar	% szász	magyar	szász	magyar prot.	szász
bibliai	44,09	29,7	43,74	41,37	56,40	51,5
újszövetségi	28,81	16,83	22,91	21,83	28,20	25,75
ószövetségi	15,28	12,87	20,83	19,54	28,20	25,75
martirológiumi	52,54	45,54	47,91	44,82	43,58	31,81
eredeti német	3,38	24,75	8,33	12,64	–	16,66
eredeti magyar	–		2,08	–		

1. sz. táblázat

Az erdélyi szász és magyar akadémiták XVI. századi keresztnevei megterheltségi sorrendben

Pozíciószám		szászok Megterheltség		magyarok	
1.	Johannes	82	1.	Johannes	68
2.	Georgius	43	2.	Stephanus	25
3.	Andreas	33	3.	Georgius	24
4.	Petrus	32	4.	Andreas	21
5.	Paulus	26	5–6.	Michael	17
6.	Martinus	25		Paulus	
7.	Michael	21	7.	Franciscus	16
8–9.	Stephanus	18	8.	Nicolaus	15
	Valentinus		9.	Petrus	14
10.	Franciscus	16	10.	Mathias	12
11–2.	Thomas	15	11.	Gregorius	11
	Simeon		12–3.	Benedictus	8
13.	Jacobus	14		Thomas	
14.	Mathias	13	14.	Martinus	7
15.	Lucas	12	15–9.	Antonius	5
16.	Laurentius	11		Blasius	
17.	Leonhardus	9		Demetrius	
18–20.	Bartholomeus	8		Ladislaus	
	Christianus			Matheus	
	Daniel		20–3.	Adam	4
21.	Gregorius			Adalbertus/Albert	
22–4.	Christophorus	7		Emericus	
	Matheus			Sigismundus	
	Nicolaus		24–9.	Alexander	3
25.	Gasparus	6		Ambrosius	
26–9.	Dominicus	5		Jacobus	
	Fabianus			Ludovicus	
	Adalbertus/Albert			Simon	
	Marcus			Valentinus	
30–4.	Adam	4	30–4.	Christophorus	2
	Antonius			Daniel	
	David			Gabriel	
	Gallus			Isacus	
	Wolphgangus			Wolphgangus	
35–43.	Balthasar	3	35–48.	Achaitus	1
	Benedictus			Balthazar	
	Egidius			Basilius	
	Emericus			Barnabas	
	Hieronimus			Bernardus	
	Joachimus			Clemens	
	Lazarus			Dionisius	
	Sebastianus			Elias	
	Servatius			Eustachius	
44–50.	Alexander	2		Josephus	
	Blasius			Laurentius	
	Hermanus			Moses	
	Jeremias			Sebastianus	

	Jonas		Urbanus
	Marcellus		
	Tobias		
51–87.	Albanus	1	
	Alexius		
	Ambrosius		
	Athanasius		
	Augustinus		
	Basilius		
	Bernhardus		
	Calixtus		
	Chrisogomus		
	Clemens		
	Cornelius		
	Damasus		
	Elias		
	Emanuel		
	Erasmus		
	Ezechias		
	Florianus		
	Fridericus		
	Gervasius		
	Hilarius		
	Ilberdus		
	Josephus		
	Julianus		
	Ladislaus		
	Melchior		
	Nathanel		
	Oswaldus		
	Philippus		
	Samuel		
	Sigismundus		
	Silvester		
	Stanislaus		
	Thimoteus		
	Titus		
	Vincentius		
	Wolbertus		
	Zacharias	–	

2. sz. táblázat

Magyar és szász protestáns akadémiták keresztnevei a XVII. században

Pozíciószám	szászok		magyarok	
		Megterheltség		
1.	Johannes	250	Johannes	90
2.	Georgius	144	Michael	87
3.	Michael	101	Stephanus	84
4.	Martinus	80	Petrus	37

6.	Simeon	47	
7.	Petrus	44	
8.	Paulus	40	
9.	Stephanus	37	
10.	Mathias	29	
11–2.	Daniel	28	
	Thomas		
13.	Lucas	21	
14–6.	Marcus	17	
	Jacobus		–
	Samuel		
17.	Bartholomeus	16	–
18.	Valentinus	14	–
19.	Christianus	13	–
20.	Laurentius	11	
21.	Gasparus	10	
22–4.	David	9	
	Franciscus		
	Matheus		
25–6.	Christophorus	5	
	Nicolaus		–
27–9.	Antonius	4	
	Josephus		
	Leonardus		
30–4.	Adam	3	
	Blasius		–
	Joachimus		–
	Wolphgangus		
	Zacharias		
35–42.	Albert	2	
	Benedictus		
	Colomanus		
	Cyrillus		
	Fridericus		
	Gregorius		
	Melchior		
	Tobias		
43–66.	Abraham	1	
	Alexius		
	Ambrosius		
	Augustinus		
	Azarel		
	Bernardus		
	Conradus		
	Egidius		
	Elias		
	Emericus		
	Ferdinandus		
	Gabriel		
	Gallus		
	Hilarius		
	Isacus		
	Jeremias		

6–7.	Georgius	32
	Paulus	32
8.	Simon	23
9.	Samuel	19
10.	Franciscus	17
11.	Martinus	16
12.	Nicolaus	15
13.	Gasparus	12
14.	Mathias	
15.	Benedictus	9
16–7.	Thomas	8
	Valentinus	
	18. Gregorius	
	7	
19–20.	Laurentius	6
	Basilius	
21.	Balthasar	5
22–3.	Daniel	4
	Josephus	
24–7.	Alexander	3
	Emericus	
	Ladislaus	
	Sigismundus	
28–30.	David	2
	Gabriel	
	Matheus	
31–9.	Alexius	1
	Demetrius	
	Ephraimus	
	Gerhardus	
	Gerson	
	Jacobus	
	Lucas	
	Melchior	
	Moses	

Lazarus
Nathanel
Philippus
Seraphinus
Teodorus
Thimotheus
Vincencius
Wipertus

3. sz. táblázat

Jegyzetek és szakirodalmi hivatkozások

1. Eddigi közleményeim e témakörből:
GERGELY 1997. B. GERGELY PIROSKA: Protestánsok és katolikusok névhasználata a székely székekben a XVII. század elején. In. Szöveg és stílus (szerk. Péntek János) Kolozsvár, 183–91.
GERGELY 1998.[1] UŐ: Az erdélyi egyházak hatása a keresztnévhasználatra az erdélyi akadémiták középkori és korai újkori névanyagában. MNyj. XXV, 155–65. Változatlanul megjelent még: A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly, 1996. szept. 9–14. Bp.–Szeged, 1998. II. 106875.
GERGELY 1998[2] UŐ: Protestáns felekezetek keresztnévhasználata a XVII. század első felében. In: Tanulmányok a magyar nyelvről. Tom. XXIV. Eger, 1998. 136–55.
GERGELY 1999 UŐ: Az erdélyi szász akadémiták keresztnevei a középkorban és a reformáció korában (megjelenés al.)
2. Minderről részletezően a vonakozó szakirodalmi hivatkozásokkal l. GERGELY 1999. Itt csak egy viszonylag új szintézist: FRITZ KEINZEL-SCHÖN Die Siebenbürgisch-Sachsischen Familiennamen. Köln–Wien, 1976. művét említem, melyből keresztneveik legkorábbi rétegére vonatkozó ismereteket is merítettem.
3. Erdély története I–III. (szerk.) MAKKAI LÁSZLÓ, MÉCSY ANDRÁS. Budapest, 1988. Harmadik kiadás. Akadémiai Kiadó, 296–301, 334–41, 764; TONK SÁNDOR: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979. Kriterion Kiadó, 66–86, 74–8; UŐ.: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700. Fontes Rerum Scholasticarum. IV. Szeged, 1992.; SZABÓ MIKLÓS: Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században. Művelődéstörténeti tanulmányok (szerk.) CSETRI ELEK, JAKÓ ZSIGMOND, SIPOS GÁBOR, TONK SÁNDOR) Bukarest, Kriterion Kiadó, 1980.
4. WILFRIED SEIBICKE: Die Personennamen im Deutschen. Berlin, New York, de Gruyter. 1982. 133–40.
5. A korabeli szokásnak megfelelően a keresztneveket latin formában jegyezték be az egyetemi anyakönyvekbe. Így fogom én is említeni az egyes keresztneveket. Célszerű ez azért, mert így a magyar és szász etnikum azonos – de más alakú – keresztnevei latin formában könnyebben egybevethetők.

A nevek besorolását az egyházi névcsoportokba (martirológiumi, ó- és újszövetségi nevek) főleg KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND: Személyneveink 1500–1800-ig. NytudÉrt. 28. Bp. 1961. alapján végeztem.

6. E két keresztnevet a középkori forrásanyag egybevonja.

7. Zárójelben a név gyakorisági pozíciószámát adom meg. L. a gyakorisági névlistákat.

B. GERGELY PIROSKA

„...a nevedről lehullik az ékezet..."[1]

A tulajdonnevek azonosító funkciója nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a név kimondásakor a beszélgetőpartnerek egyazon meghatározott megnevezettre gondolnak, hanem abban is, hogy személynév esetén a név viselője azonosulni képes a nevével: a legsajátabb, elvitathatatlan tulajdonának tekinti. Így van ez annak ellenére, hogy a vezetéknevünket örököljük, keresztnevünket pedig legtöbbnyire szüleinktől kapjuk, és a választásba nekünk nincs beleszólásunk. A véleményünket legfeljebb akkor nyilvánítjuk ki vele kapcsolatban, ha felnőtt korunkban a megváltoztatását határozzuk el. A nyelvi rendszer elemei közül tehát a nevek fejezik ki leginkább az egyén és a közösség identitását. Ez magyarázza azt, hogy A Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, amelyet 1996-ban fogadott el a Nyelvi Jogok Világkonferenciája, a III. szakaszban kizárólag a tulajdonnév-használat kérdéseivel foglalkozik. A 34. cikk tartalmazza a személynevekhez fűződő emberi jogokat. Megfogalmazása szerint „mindenkinek joga van, hogy saját nevét saját nyelvén minden területen használja, valamint, hogy neve más írásrendszerbe csak szükség esetén, a lehető legpontosabb fonetikai átírással" kerüljön át. A nyelvi, névhasználati jogok ilyetén való megfogalmazása a kisebbségi helyzetben élő népek, népcsoportok számára létfontosságú.

A határainkon túli magyarság névadásában közismert sajátosság, hogy szívesen adnak az államnyelvre lefordíthatatlan keresztneveket, mert általában csak ezeket lehet magyar formában anyakönyvezni. Így magyarázható az *Ildikó, Réka, Attila, Csaba, Zoltán* stb. nevek divatja ezeken a területeken. Köztudott a Szlovákiában élő magyar lakosság (de nem csak az övék) ellenérzése a női nevek kötelező *-ová* végződésével kapcsolatban. A magyar nevek transzliterálásból, majd a latin betűs írásrendszerre való újabb átírásból fakadó névferdülésére ausztriai adatközlőim esetében találtam példát. A Vajdaságból származó *Törköly* család neve így változott az írásképet tekintve *Terkelj*-re. Más esetben – nyilván az eredeti kiejtés védelmében – maga a név viselője változtat neve helyesírásán. A *Lovász* család neve alighanem ezért szerepel a kapucsengőjük mellett *Lowas* formában. A hasonló névalak-módosulások példasorát hosszan lehetne sorolni.

[1] A kutatást az OTKA T 013745 sz. pályázata tette lehetővé.

A keresztnévadás a kisebbségben és a diaszpórában élő népcsoportok körében a névadó generáció nyelvhasználatával, identitástudatával, az ő integrációjukkal, illetőleg asszimilációjuk kérdéskörével függ össze. Ennek ellenére míg az előbbinek bőséges irodalma van, az emigrációs magyarság nyelvhasználatának névtani vonatkozásaival a szakirodalomban nem találkoztam. A hiánynak több oka is lehet, de a téma kutatásának a speciális nehézségei bizonyára jelentős szerepet játszanak benne. A továbbiakban két plébánia anyakönyveiből származó adataim alapján adok ízelítőt ebből az anyagból, hogy a Bokor-beli jó barátot, Mező Bandit ezen valószínűtlen számú, ám kerek évfordulón névtani csemegével lepjem meg.

A felső-ausztriai magyar diaszpóra nyelvhasználatának vizsgálata kapcsán kezdtem meg linzi plébániákon a magyar menekültek keresztelési adatainak a gyűjtését.[2] Eddig négy plébánia névanyagát céduláztam ki, közülük három az egykori lágerek lakóinak lelki gondozását is ellátta, ezek közül az egyik, valamint a negyedik az ott élő magyarok pasztorizációjával ma is kapcsolatban van. Már az anyaggyűjtés első napján szembesültem azokkal a problémákkal, amelyek a gyűjtés során végigkísértek, és amelyek a körülmények folytán az egész anyagra – miként az egész vizsgált közösségre – jellemzőek. A vizsgálatnak ebben a szakaszában az elsődleges célom a felső-ausztriai magyar diaszpóra névadási szokásainak a vizsgálata volt. A gyűjtött anyag azonban ennél egyrészt szűkebb, mert csak a katolikus keresztelési adatokat tartalmazza, továbbá mert azok közül is csak a Felső-Ausztriában történt kereszteléseket – márpedig a ma itt élő második generáció jó része más tartományokban született –, másrészt az itt megkeresztelt közül sokan azóta máshol, többen nem is Európában, hanem például az Egyesült Államokban vagy Kanadában élnek. A kutatás körülményeiből fakad az anyag másik sajátossága. Az anyakönyveket a 40-es évek elejétől tekintettem át, a legkorábbi előfordulások 1942-ből valók. A magyar megkeresztelt adatai bennük a helyi lakosságéval vegyesen fordulnak elő, de a későbbi, a lágerek anyagát tartalmazó oldalakon is vegyesen fordulnak elő az egész kelet-közép-európai térségből valamint a Balkánról származó menekültek és a kitelepített németek névanyagába ágyazva.

Bármennyire meglepőnek tűnhet, még annak a megállapítása is nem egyszer gondot okoz, hogy a szülők közül ki a magyar. A név alapján ez gyakran nem dönthető el: egy *Blum* vagy egy *Weiland* nevű budapesti születésű anyát magyarnak legalább olyan valószínűséggel lehet tartani, mint németnek. A Monarchia migrációs viszonyai alapján magyarok leszármazottaival Ausztria bármely tartományában lehet számolni. Ők már – amint a munkám során többször tapasztaltam – csak a nevükben viselik a magyar származás emlékét. Így támadhat a kétely, hogy valóban magyar volt-e az az *Istwan* családnevű anya, aki Felső-Ausztriában született és a (nevelő)apja valószínűleg osztrák volt. Hasonló kérdést bármely második (harmadik) generációs apa, illetőleg anya esetén föl lehet tenni. A feldolgozás során magyarként kezeltem nemcsak azokat, akiknek a családneve magyar volt, hanem azokat is, akiknek az anyakönyvből kideríthetően az anyja viselt magyar nevet.

---

[2] Ezúton is köszönettel tartozom Msgr. Dr. Balogh Vince plébános úrnak, hogy nemcsak a saját plébániáján, hanem támogató levele segítségével további plébániákon is hozzáférhettem az anyakönyvekhez.

A kutatás egy korábbi fázisában szerzett ismereteim alapján egy *Kermendi* nevű jugoszláviai születésű apát dunai svábnak, egy *Gáspár* nevű anyát vendnek mondhatok, noha a neve alapján mindkettejüket magyarnak tartaná bárki. Vajon felhasználhatom-e ezeket az ismereteimet a családok nemzetiségi hovatartozásának a meghatározásakor, hiszen számtalan egyéb esetben nem rendelkezem megfelelő háttér-információval? Tekintve a burgenlandi magyarok rohamos nyelvcseréjét századunk második felében, nem tudhatom, hogy az alsóőri *Horvath* nevű anya, vagy egy ugyancsak *Horvath* nevű apa Felsőőrből, a burgenlandi Schreibersdorfból, azaz Buglócból való *Sárközi* nevű apa vagy ugyanonnan egy *Károlyi* nevű anya magyarnak tartotta-e magát. Minek vallhatta magát az a dávodi születésű, neve alapján német nemzetiségű házaspár, aki gyermekének az *Anna Rozika* nevet választotta? Számtalan olyan dolog, amelyről dönteni kellett a cédulázás pillanatában! Anélkül, hogy a problémát egyértelműen és megnyugtató módon meg tudnám válaszolni valamikor is, gyakorlati okokból ezekben az estekben is magyarnak tekintettem a szülőket. Egy későbbi feldolgozásban azonban célszerű lesz az Ausztriában született magyar nevű (tehát második/harmadik generációs) szülők névválasztását az első generációsakéval összehasonlítani.

A lágerekben kezdettől fogva volt magyar pap, így a magyar gyerekek keresztelését többnyire ő végezte. Igaz, nem csak a magyar gyerekekét! Az anyakönyveket azonban túlnyomó részt nem a magyar pap, hanem német anyanyelvű személyek vezették. Ebből a tényből nem egy pontatlanság származik. Ennek a számlájára írandó az is, hogy például az Évák, Máriák, Péterek esetében nem lehet tudni, az ékezet hiánya vajon a szülők akaratát, vagy csupán az anyakönyv vezetőjének a német nyelvi beidegződését tükrözi-e.

A Herz Jesu plébánia 1945 után Linz egyik lágerének a lelki gondozását látta el. A legkorábbi magyar adattal 1942-ből találkoztam, magyar vonatkozású keresztelési adatai túlnyomó részt az 1945-től a 60-as évek közepéig terjedő időszakra esnek, 1966 után pedig már nem látszott érdemesnek az anyakönyvek áttekintése: magyar vonatkozású adattal ekkortól fogva csupán akkora valószínűséggel lehet számolni, mint bármelyik osztrák templomban. – A St. Anton plébánián az első magyar vonatkozású bejegyzés 1943-ból való, a következő 1948-ban történt, de ez az adat a Herz Jesu plébánia anyakönyvében is megtalálható. A további keresztelések 1951-től napjainkig folyamatosak, a 60-as évek második felétől számuk ugrásszerűen megnő, és a névadási szokások egészen a gyűjtésem idejéig, 1998 novemberéig követhetők, tehát a két anyakönyv adatai időben kiegészítik egymást. A St. Anton plébánián tartják nyilván a Magyar Otthon kápolnájában a magyar lelkész által végzett kereszteléseket is. Ennek az osztrák plébániának magyar plébánosa van Msgr. Dr. Balogh Vince személyében, aki 1961 és 1971 között maga is a Magyar Otthonban volt lelkész. A 60-as években ő szervezte a ternbergi magyar gyermektáborokat, ahol a menekültek gyermekei nyaranta három hétig tanulhattak pedagógusok vezetésével magyarul, és a korosztályuknak megfelelő ismereteket szerezhettek magyar történelemből és földrajzból. Ez magyarázza, hogy az egykori gyerekek fiatal szülőként hozzá viszik saját gyermekeiket kereszteltetni még akkor is, ha ők maguk már nem beszélnek magyarul.

Mindkét plébánián kereszteltek olyan nagyobb gyerekeket, illetőleg felnőtteket, akik évekkel korábban magyar nyelvterületen születtek. A Herz Jesu templomban 3, a St. Antonban 20 ilyen keresztelés volt. Ezeknek a névanyagát figyelmen kívül hagyom a továbbiakban, hiszen a névadás korábban, nem német nyelvterületen történt. A vizsgálat anyagát ezek alapján a Herz Jesu templomban 62, a St. Antonban 73 magyar vonatkozású keresztelés szolgáltatja.

A névanyag igen változatos. Ez megnyilvánul mind az írásváltozatok (pl. *Patrick ~ Patrik, Günter ~ Günther),* mind a névváltozatok gazdagságában – ebbe beleértve a különböző nyelvekre jellemző változatokat is (pl. *Victor ~ Viktor, Christopher ~ Christoph, Matthias ~ Mátyás, Jan ~ Hans ~ Johann ~ Johannes, Nikolaus ~ Miki, Wilhelm ~ William* stb.). Egységes kezelhetőségük érdekében a Ladó-féle Utónévkönyv (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.) alapján lemmatizáltam a neveket, és ettől csak azokkal kapcsolatban tértem el, amelyeket az Utónévkönyv nem tartalmaz (pl. *Lorenz, Horst, Hannelore, Gerlinde* stb.).

A kereszteléskor kapott nevek közül 18 férfinév *(András, Antal, Attila, Edvárd, Ferenc, Günter, László, István, János, József, Mihály, Miklós, Péter, Reinhard, Richárd, Tamás, Tibor, Vilmos)* és 4 női név *(Anna, Brigitta, Magdaléna, Mária)* fordul elő mindkét plébánián, a többi név különbözik. Ez arra utal, hogy a lányok névviselése jóval változatosabb, mint a fiúké.

A megkereszteltek és a keresztségben adott nevek megoszlását a következő táblázat mutatja:

	Herz Jesu	St. Anton
fiú	32	44
lány	30	29
összesen	62	73
férfinév	38	42
női név	34	37
Összesen	72	79

A két templomban az egyértelműen magyar névadási szándékra utaló nevek: *Andras [!], Angyalka, Attila, Csilla, Dániel, Edit, Ella, Emőke, Éva, Ferenc, Floris [!], Gabriella, Gyöngyvér, Gyula, Hunor, Ildiko [!], Ilona, Imre* [későbbi javítás *Emmerich*-ből], *Jolán, József, Julianna, Marianna, Mátyás, Miki, Noemi [!], Péter, Tibor* [két előfordulása közül az egyik későbbi javítás *Tiburcius*-ból], *Zoltán, Zsolt.* Sajátos hibrid alak a *Sebastián* és a *Kristina.*

Több név arra utal, hogy a két nyelv azonos írású, vagy legfeljebb az ékezet meglétében, illetőleg hiányában különböző nevei *(Adam, Alexandra, Andrea, Angelika, Anna, Barbara, Beatrix, David, Edit, Erika, Erna, Eva, Evelin, Fabian, Johanna, Kornel, Magdalena, Maria, Nora, Peter, Regina, Richard, Robert, Viktor, Viktoria [!])* igen alkalmasak a kettős beilleszkedés kifejezésére. Ezeket nevezem az összefoglaló táblázatban „semleges 1." típusú neveknek. Voltaképpen hasonló célt szolgálhat a „semleges 2." típusú, a magyarban meglevő nevek német megfelelőinek a választása is: *Alexander, Andreas, Annemarie, Anton, Beate, Bernadette, Brigitte, Christian, Christine, Christoph, Elisabeth, Ernst, Franz, Hans, Helene,*

Hermine, Jakob, Johann, Johannes, Josef, Judith, Juliane, Karl, Katharina, Karoline, Ladislaus, Ludwig, Matthias, Michael, Nikolaus, Paul, Rosa, Stefan, Stefanie, Theresia, Thomas, Wilhelm. Az ilyen nevek viselői (legalábbis magyar környezetben) a nevük magyar változatát használhatják. Egy *Julius* névre keresztelt, és ezt öntudattal viselő adatközlőm családi körben a *Gyuszi* névre hallgat.

A nevek egy része – még akkor is, ha némelyikük az Utónévkönyvben ajánlott, illetőleg elfogadható minősítéssel szerepel – aligha tagadhatóan a német névadás igényére utal: *Adolf, Albine, Alma, Arnold, Axel, Bettina, Eduard, Erwin, Georgina, Gerlinde, Gertrud ~ Gertrude, Günter ~ Günther, Hannelore, Harald, Hedwig, Helene, Helmut, Hildegard, Horst, Hubert, Ina, Ingrid, Karoline, Lorenz, Manuela, Norbert, Reinhardt, Renate, Roland, Sabine, Verena, Walter, Wenzeslaus, Wolfgang.* Mellettük a nem-magyar névadás igényét tükröző harmadik nyelvekre utaló elemek is előfordulnak: *Antonio, Beatrix, Claudia, Chrisopher, Dan, Danijela, Dominic, Dragan, Edward, Evelin, Gregory, Isabella, Jan, Jenny, Natascha, Patrick ~ Patrik, Patricia, René, Steven, Victor, Violetta, William, Wladimir, Zeljko.*

A szülők olykor a kettős keresztnévadás adta lehetőséget használják ki, hogy gyermekük német nyelvi beilleszkedésének, de magyar identitásának is keretet adjanak. Ilyen névpárok (olykor sorozatok) találhatók: *Gyula Andras Ferenc Günther Mária [!]; Helene Jolán; Johannes Péter; Attila Michael; Tibor Josef; Thomas Attila; Mátyás Helmut; Emőke Stefanie; Floris [!] Axel; Noemi [!] Victoria; Norbert Hunor; Dominic Peter Tibor; Verena Ilona Rosa* – voltaképpen még abban sem mutatkozik rendszer, hogy melyik név kerül az első, és melyik a második helyre.

A felsorolt neveket adó családok nemzetiségi megoszlását a következő táblázat mutatja:

Házasság	Herz Jesu	St. Anton
magyar	23	34
magyar–német	25	23
magyar–román	–	6
magyar–szerb	–	2
magyar–egyéb	3	1
házasságon kívül	11	7
Összesen	62	74

Ezek a családok gyermekeiknek az alábbi típusú neveket adták:

Névtípus	Első név		Második név	
	Herz Jesu	St. Anton	Herz Jesu	St. Anton
magyar	10	14	10	9
semleges 1.	12	12	10	11
semleges 2.	19	22	22	7
német	20	9	3	9
egyéb	1	16	1	5
Összesen	62	73	46	41

A névadásra jellemző tendenciák közül egyelőre a korábbi emigrációs csoport körében a német nevek előtérbe helyezése, a későbbi csoport esetében az egyéb nevek kedvelése szembeszökő. Az előbbi esetben a magyar családnéven szereplő dunai svábok vizsgálatba vonása, az utóbbiban a névdivat játszhat szerepet, de a kérdés még további vizsgálatot igényel. (A gyűjtést Wels magyar alapítású Szent István plébániáján és a linzi püspökségen szándékozom folytatni.) Elemzendő lesz majd az első névként adott keresztnevek jellege, és azoké, amelyeket második, harmadik névként adtak. Az első és a második (harmadik) generáció névadásának összehasonlítása tovább bővíti majd az indítékokra, de a generációváltás nyomán a nyelvhasználatot befolyásoló tudati, érzelmi tényezők alakulására vonatkozó ismereteket. Több tanulsággal fognak szolgálni a különböző okokra visszavezethető névváltoztatások is.

ZELLIGER ERZSÉBET

A koloni keresztnevek változó világa

J. SOLTÉSZ KATALIN ama megállapítása, hogy századunk második felében „A konzervatív falusi névízlés falát áttöri a névdivat" (1979: 137) Kolon mai névadási szokásaira is érvényes. Ennek következtében a község keresztnévrendszere napjainkban jóval tarkább, mint akár negyven éve volt. Az utóbbi évtizedek névadási szokásait a katolikus plébánia anyakönyvébe bejegyzett keresztnevek alapján ismertetem. 1971 és 1995 között 531 gyermek született, akik összesen 150-féle nevet viselnek, vagyis egy névre 3,54 gyermek jut. A 292 lánynak 79-féle nevet adtak, a 239 fiúnak pedig 71-et. A lányok keresztneveinek átlaggyakorisága magasabb (3,69), mint a fiúké (3,36).

A nevek között megtalálhatók az elmúlt évszázadok közkedvelt keresztény (bibliai és martirologiumi) nevei (l. ÖRDÖG 1973: 56; KÁLMÁN 1989: 47) is, mint pl. az *Anna, Éva, Katalin, Mária, Veronika, Zsuzsanna* a női nevek közül, vagy az *András, Antal, Balázs, Ferenc, György, Imre, János, József, László, Mihály, Pál, Péter* a férfinevek közül.

E hagyományos nevek mellett azonban szép számban vannak olyanok is, amelyek ebben az időszakban jelentkeztek először a falu keresztnévállományában. A lány- és fiúnevek közül ilyenek a következők:

	Lánynevek	Fiúnevek
1971:	Ingrid, Ildikó, Jarmila, Tatjána	Marián, Róbert
1972:	Daniela, Henrietta, Klaudia, Martina, Zsanett	Ľubomír, Radoslav, Roman
1973:	Sonja	0
1974	Angelika, Lívia, Regina	Arnold, Mário, Norbert, Richard, Valter, Zsolt

1975	Lenka, Michaela	Csaba, Szergej
1976	Denissza, Eliška, Hajnalka, Karin, Lívia, Marianna, Xénia	Adrián, Erik, Henrik
1977:	Anita, Annamária, Georgína, Jaroslava, Krisztína, Marcela, Szvetlana	Marek, Miloš, Rastislav, Viliam
1978:	Elvíra	Ervin, Oliver, Patrik, Roland, Ronald
1979:	Táňa, Tímea	Krisztián, Stanislav
1980:	Alena	Tamás
1981:	Hedviga	0
1982:	Adél	Radoslav
1983:	Anett, Szimona	René
1984:	Marietta	0
1985:	Csilla, Lea	Lóránt
1986:	0	0
1987:	Noémi	0
1988:	Nikolett	Filip, Kornél
1989:	Cintia	Lukáč
1990:	Olívia	0
1991:	Diána, Dominika	Dávid
1992:	Anikó, Frederika, Petra	0
1993:	Rita	0
1994:	0	Radovan, Ratimon
1995:	Alexandra, Sarolta	
Összesen	**52**	**37**

Egyetlen személyt jelöl 49 név (32,66%), ebből 26 a lánynév, és 23 a fiúnév, vagyis e nevek identifikációs ereje nagy, hiszen a nevek kb. egyharmada a vizsgált időszakban csupán egy személyhez kötődik.

Ezzel szemben az elmúlt időszakban a leggyakoribb női nevek a következők voltak (zárójelben a nevet viselők száma és százalékaránya): 1. *Zsuzsanna* (20, a lánygyermekek 6,85%-a), 2. *Mária* (16 = 5,48%), 3. *Katalin, Szilvia* (15–15 = 14% – 14%), 4. *Éva* (11 = 3,77%), 5. *Jana, Veronika* (10–10 = 3,42% – 3,42%). A lányok közül 97-en (33,22%) viselik a fent említett 7 divatnevet, a többiek (195 = 66,78%) hetvenkét néven osztoznak. A *Jana* név a szlovák hatást tükrözi, hiszen 1975-ben a nagyobb szlovák városokban az 1. helyen szerepelt (l. HABOVŠTIAKOVÁ 1980: 306).

A fiúk által viselt, első öt helyen levő divatnév közé tartozik a *László* (14 = 5,85%), *Zoltán* (13 = 5,44%), *Péter, Róbert* (11 – 11 = 4,60% – 4,60%), *Ferenc, István* (10–10 = 4,18 – 4,18%) és a *József* (9 = 3,77%). A fiúk 78-an (32,64%) viselik a két nevet, a többi fiú a listáról lemaradt 64 név valamelyikét viseli.

Az egyes neveket viselő gyermekek családi hátterét vizsgálva megállapítható, hogy a névadási szokásokat befolyásolja a szülők nemzetiségi hovatartozása is, hiszen vannak nevek, amelyeket kizárólag a homogén magyar házasságokból származó gyermekek viselnek, de vannak olyanok is, amelyeket csakis a homogén szlovák és a vegyes házasságokban adnak a gyermekeknek, sőt a romák esetében is előfordul néhány, csak rájuk jellemző név használata. A hagyományos nevek esetében általában nincs nagy eltérés, a különbség az újabb vagy a községben csak mostanában divatossá vált nevek használatában jelentkezik.

Mely keresztnevek előfordulása mutat eltérést a különböző nemzetiségű családokban? Erről nyújt áttekintést az alábbi táblázat:

	magyar	szlovák és vegyes	roma
lánynevek	Anikó, Annamária, Cintia, Csilla, Edit, Hajnalka, Ildikó, Judit, Noémi, Rita, Sarolta, Tímea	Marcela, Xénia, Anita, Dagmar, Daniela, Eliska, Lenka, Miroslava, Szvetlana	Jiřina, Sonja
fiúnevek	Áron, Attila, Csaba, Dániel, Dávid, Krisztián, Lóránt, Roland, Ronald, Zoltán, Zsolt	Filip, Radoslav, Marcel, Mário, Radovan, Rastislav, René, Stanislav	Eduard, Olivér, Szergej, Valter, Viliam

A névválasztásban tehát megnyilvánul a szülők identitástudata is, hiszen az identitásukat őrző magyar családokban általában nem jellemző a szlovák(os) vagy szláv hangzású nevek előfordulása, de a szlovák és vegyes házasságokban sem adnak magyaros hangzású, vagy magyar személyiségekhez kötődő nevet. Ha a magyar családokban mégis előfordul a szlovákos hangzású név, akkor többnyire szlovák iskolába íratják gyermeküket. A vegyes házasságokban mind a lány-, mind a fiúnevek esetében ugyanazok fordulnak elő, mint a homogén szlovák házasságokban, vagyis a szlovák (szláv) eredetű nevek. Tehát a névhasználat is hasonlóképpen alakul a vegyes házasságokban, mint a nyelvhasználat: a szlovák nevek (nyelv) dominanciája jellemző.

A roma családokban az idegen, ill. a szlávos hangzású nevek a közkedveltek, s az utóbbiak a koloni romák szlovák identitására utalnak, gyermekeiket szlovák iskolába járatják. E nevek még azt is elárulják, hogy a koloni romák más vidékek cigányságához hasonlóan kedvelik az előkelő és különleges hangzású neveket (vö. MIZSER 1993: 208).

A keresztnevek öröklődése azért is csökkent, mert a vizsgált időszakban 89 (62%) új név – 52 női név és 37 férfinév – került be a község keresztnévállományába, azaz a lányoknál 16%-kal több új nevet kezdtek el használni, mint a fiúknál (vö. KNAPPOVÁ 1989: 61). Ebből akár ki is következtethető, de a nevek is azt bizonyítják, hogy a lányoknál jóval alacsonyabb az örökölt nevek száma. A vizsgált csoportban ugyanis a leánygyermekek 5,82%-a, a fiúknak pedig 29,70%-a azért kapta nevét, mert a szüleit is így hívták. A két nem közötti névöröklési eltérésekről már más kutatók is beszámoltak (vö. FERCSIK 1997: 49). A lányok által örökölt keresztnevek: *Edit* (3x), *Veronika* (3x), *Zsuzsanna* (3x), *Alena* (1x), *Éva* (1x), *Jana* (1x), *Magda* (1x), *Marta* (1x), *Mónika* (1x), *Olga* (1x), *Szilvia* (1x). A névöröklés egyik sajátos fajtájának tekinthető az is, amikor a leánygyermekes apák nevének nőiesített változatát „örökli" a kislány: *Gabriella* (3x) < *Gábor*, *Jana* (2x) < *Ján*, *Georgína* (1x) < *György*, *Petra* (1x) < *Peter*.

A fiúk által örökölt nevek a gyakoriság sorrendjében a következők: *László* (12x), *István* (8x), *Tibor* (8x), *Ferenc* (7x), *Jozef* (4x), *Milan* (3x), *Ján* (2x), *János* (2x), *József* (2x), *Mihály* (2x), *Gábor* (2x), *György* (2x), *Alfréd* (1x), *András* (1x), *Antal* (1x), *Áron* (1x), *Dániel* (1x), *Dezső* (1x), *Eduard* (1x), *Ernest* (1x), *Gabriel* (1x), *Imre* (1x), *Ivan* (1x), *Karol* (1x), *Pál* (1x), *Péter* (1x), *Štefan* (1x), *Viliam* (1x), *Zoltán* (1x).

Összegzésképpen elmondható, hogy a hagyományos nevek mellett számos új név is feltűnt a vizsgált időszakban, amelyek egyrészt az anyaországi névdivat hatására kezdtek el terjedni, másrészt a szlovák névadási szokások is hatottak a keresztnév kiválasztására. A kontaktushelyzet hatása nemcsak a névállományban tükröződik vissza, hanem a személynevek alakváltozataiban is (vö. BARTKO 1980: 234; WENZEL 1980: 262), pl. a Henrietta, Zsanetta nevek esetében.

Hivatkozások

B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY (szerk.) 1997. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. I–II. Bp.–Miskolc, MNyTK. 209. sz.

BARTKO, LADISLAV 1980. *Odraz slovensko–maďarských jazykových kontaktov v antroponýmii Južného Abova.* In: MAJTÁN 1980: 233–37.

FERCSIK ERZSÉBET 1997. *Névélettani megfigyelések a személynevek körében – a hévízgyörki gyermekek keresztnevének vizsgálata alapján.* In: B. GERGELY – HAJDÚ 1997: 48–52.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1979: *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Akadémiai Kiadó, Bp.

KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa.* Debrecen, IV. átdolgozott kiadás.

KNAPPOVÁ, MILOSLAVA (szerk.) 1989. *Onomastický spravodaj ČSAV.* XXX., Praha, Ústav pro jazyk český ČSAV.

KNAPPOVÁ, MILOSLAVA 1989. *K zákonitostiam současného vývoje repertoáru rodných jmen v slovanských jazycích.* In: KNAPPOVÁ 1989: 58–67.

MAJTÁN, MILAN 1980. *Spoločenské fungovanie vlastných mien.* VII. slovenská onomastická konferencia. Bratislava, VEDA.

MIZSER LAJOS 1993. *A személynévhasználat tartalmi és formai kérdései Északkelet-Magyarországon.* In: Hungarológia 3: 206–209.

ÖRDÖG FERENC 1973. *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

SÁNDOR ANNA

A névdivat változása a moldvai csángóknál

A romániai (erdélyi, ezen belül is elsősorban a székely) magyarság névadási szokásairól általában a laikusok is tudnak egy-két szinte közhelyszámba menő megállapítást tenni: az ószövetségi nevek gyakran fordulnak elő, a katolikus Csíkban sok a „különleges" martirologium név, a magyarságtudatát féltékenyen óvó rétegben pedig az ún. „ősmagyar", lefordíthatatlan nevek választása jellemző. A moldvai magyarok, csángók névadási gyakorlatáról, a névválasztás indítékairól azonban lényegében semmit sem tudunk. Moldvai útjaimon felfigyeltem arra, hogy a legfia-

talabb korosztályban egyre több a számunkra idegen keresztnév, az ismerős személynevek pedig nagyon gyakran (egyre gyakrabban) idegen formában, hangalakban jelennek meg, ez jellemzi a becézést is. Ebben a kis írásban néhány adatot közlök arról a folyamatról, amely a moldvai csángóság helyzetének megváltozását mutatja, s amelynek hű tükre a személynévadás. Az adatok a következő településekről származnak: Bogdánfalva, Klézse, Somoska, Luizikalagor, Pusztina, azaz olyan falvakból, amelyekben többségben élnek a magyarok, esetleg nincs is számottevő román lakosság. Adatközlőim 20 és 50 év közöttiek.

Egyértelműen megállapítható, hogy a negyven év fölötti lakosság körében még az egész magyar nyelvterületen jellemző hagyományos nevek vannak túlsúlyban, egy-egy esetben találkozunk csak ritkább személynévvel, ezek választásában is a vallásosság játszotta a fő szerepet (pl. az *Emanuel* esetében). A kb. 40 éven felüli házaspárok jellemző személynevei pl. *János-Marika, György-Magdó, József-Magda, Mihály-Margit, Péter-Magdó, András-Katalin, Mihály-Ilona, Pál-Margit, Demeter-Anna, István-Anna, Mihály-Anna, János-Ilona, Antal-Katalin, Emanuel-Rózsa* – stb. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nevek alakja elég nagy eltéréseket mutat. Adatközlőim elmondása szerint nagyon sok függött – és függ ma is – a helyi közigazgatás embereitől, hogyan hajlandók anyakönyvezni a személyneveket. A tájékozatlanság, a magyarnak vélt nevek átírása időnként nem létező vagy nyilvánvalóan „elírt" neveket hozott létre, pl. a *Rózsát Rucsanda*ként anyakönyvezték – ilyen személynév a románban sem létezik, adatközlőim szerint valószínűleg a *Roxana* női névre asszociált az anyakönyvet vezető hivatalnok, s így alkotta meg ezt a formát. A magyaros és románo s alakváltozatok falvanként és családonként keveredhetnek, de az idősebb korosztálynál még általánosabb a magyaros alak használata, sőt az néha még az anyakönyvbe is bekerül (pl. a *Ianus* a *Ion* helyett

A névdivat változásának első látványos jelei valószínűleg mindenütt a hatvanas évekből adatolhatók. A negyven év alatti korosztályban egyre gyakrabban találunk a magyarban ritka, esetleg ismeretlen, sokszor nyilvánvalóan idegen hangzású, de többnyire katolikus naptárakból, vallásos olvasmányokból választott, vagy román divatneveket. Ebben a korosztályban a hagyományos nevek (*Magda, Katalin, Péter, György* stb.) már nemcsak a hivatalos iratokban szerepelnek románo s alakban, hanem gyakran a mindennapi, élőnyelvi használatban is. Napjainkhoz közeledve egyre nagyobb számban jelennek meg a hagyományokkal szakító, a román névdivatot követő személynevek. Gyakori név ma az *Adrian, Aurel, Lucica, Silvia* stb. A legifjabb generációban egyre több a szláv eredetű, ill. a szláv nyelvekből átvett és a latin (római !) rokonságot demonstrálni hivatott név, pl. *Irina, Tatiana, Larisa, Diana, Claudiu, Ovidiu* stb. A sok (neo)latinos hangzású név között azonban még mindig azok vannak többségben, amelyeket a – román, olasz nyelvű – katolikus naptárakból választanak. Valamennyi adatközlőm szerint a kb. 15 éven felüli fiatalok nagy része még úgy jutott különleges hangzású nevéhez, hogy a szülők a falu vagy más település templomának védőszentje, egy tisztelt egyházi személyiség (gyakran a falu plébánosa) után nevezték el, vagy a naptárból kiválasztottak egy olyan szentet, amelynek napja közel esett a születés dátumához, és neve hangzásával, jelentésével megnyerte a rokonok tetszését. A fiatalabb generációk körében adott ilyen nevek pl. az *Augustin, Laurentin, Bernard, Regina, Cristina, Virginia,*

Ulderic, Dominic, Benone, Genoveva, Carmil, Loredana, Angelica, Cristian, Teofil, Felicia, Celestin, Sebastian, Brigita, Felix, Ciprian stb. E nevek írásában és használatában már egyértelműen megmutatkozik az idegen hatás, a név viselője és családja pl. nem kapcsolja össze az *Augustin*t a magyar *Ágoston*nal, a *Laurentin*t a *Lőrinc*cel. A kiejtés is arról árulkodik, hogy a magyar névalakot nem ismerik: amíg az idősebbek az anyakönyvben szereplő *Magdalenát Magdó*ként ismerték,, addig a fenti névsorban szereplő nevek olvasata már *Virdzsinia, Felicsia, Dzsenoveva* és *Cselesztin*.

A legutóbbi időszakban Moldvában is – csakúgy, mint Magyarországon és szerte a világon – meghatározóvá vált a média szerepe a gondolkodásmód, értékrend, számunkra különösen érdekesen a névdivat alakulásában. A közismert személyiségek, színészek, énekesek, újabban pedig a szappanoperák alakjai is szerepet kapnak – mégpedig egyre erőteljesebben – a névválasztásban. A csángó gyermekek között is megjelentek a *Pamelák*, *Mihaelák*, *Mirabelák*, *Alin*ok (Alain ?), *Carmen*ek. Néhány évvel ezelőtt vetítették a román televízióban az Anna Karenina sorozat-változatát – az egyik csángó faluban él egy nyolc év körüli kislány, akinek keresztneve *Anna Karenina (!)*. Az áttérés e névadási gyakorlatra nem történt egyik percről a másikra, többen említették, hogy az idősebbek nagy ellenérzéssel fogadták (csakúgy, mint Magyarországon) az unokák sosem hallott neveit, ezért sok helyütt az a gyakorlat alakult ki, hogy a korábbi szokásoktól eltérően két nevet adtak a gyermeknek, egy új divatút és egy olyat, amelyet a faluban is ismernek és használni tudnak. Egyik adatközlőm az *Elvira* nevet kapta, második neve azonban *Mária*, hogy a faluban meg tudják nevezni, szólítani, hiszen ő az egyetlen Elvira, korábban ez a női név ismeretlen volt a faluban. Hasonló kettős névadás a *Teofil-Daniel*, *Eusebiu-Adrian*, *Catalin-Mihai* (Mihály). Az utóbbi névpárban szereplő *Catalin* azért különösen érdekes, mert a moldvai románban élő férfinévként került át a csángókhoz, akik körében – főleg az idősebb nők között – még gyakori a *Catrina*, *Ecaterina* mellett a magyar *Kati*, esetleg a *Katalin* alak is. A *Catalin* férfinévként való megjelenése nyilvánvalóan félreértésre ad alkalmat, s bár elég divatos név, több családban csak az anyakönyvnek szól, a gyermek ténylegesen ismert neve a második, vagy pedig, ha használják e nevet, csak teljes, becézés nélküli változatban. A kétnyelvűség, a nyelvi bizonytalanság magyarázza, hogy – mint már korábban említettem – ugyanannak a személynek a megnevezésére alkalmazzák mind a magyaros, mind a románo s névváltozatot (*Andrei-András*, *Gabriel-Gábor*, *Petrica-Péter* stb.).

Érdekes módon azonban az utóbbi időben a románosodás ellen ható magyarországi és erdélyi befolyásról is tapasztalatokat szerezhetünk. Az *Augustin* név viselője pl. már kamaszkorában kapta a *Guszti* becenevet, amikor Magyarországon és Erdélyben tanuló testvérei „hazahozták" a magyar becéző névváltozatot. Az Erdélybe házasodott, székely környezetbe került csángó asszony gyermekei a *Katalin* és *Zsolt* nevet kapták, Moldvában élő, de Magyarországon és Erdélyben is ismertté vált kiváló népművész sógornőjének fiai *Attila* és *Béla*. Érdekes, hogy a *Zoltán* moldvai születésű és ott is élő férfiak között is előfordul elvétve. A Magyarországon letelepült, itt élő csángók névadásáról egyelőre csak néhány adattal rendelkezem, pl. csángó szülők gyermekeként Magyarországon született *Edit*, aki ma – miután visszatelepültek Moldvába – ezt a nevet környezetében egyedül viseli.

A néhány jellemző sajátosságot csupán felvillantani szándékozó pillanatképet egy kissé kesernyés szájízű, anekdotaszerű történettel zárom: Egy csángó leány férjhezment egy román fiúhoz, annak rendje-módja szerint szült néhány gyermeket, akik román személynevet kaptak. A házasság azonban nem sikerült, válás lett a vége, és a fiatalasszony egy idő múltán újból házasságot kötött, de most már egy magyarországi fiatalemberrel. Régi ismerősei pedig meglepődve hallották, hogy azóta elsőszülöttje, *Claudiu* a *Zoltán* névre hallgat...A példa azt mutatja tehát, hogy nemcsak az elrománosodásra, hanem az elmagyarosodásra (visszamagyarosodásra ?) is van lehetőség. De ugyan melyiknek nagyobb a valószínűsége?...

FODOR KATALIN

Keresztnévadási szokások változásának vizsgálata a Pest megyei Tök községben

Tök község Pest megye északnyugati részén, Budapesttől 27 kilométerre fekszik, lakosainak száma 1 298 fő. A falu területén bronzkori, római kori, népvándorlás kori és Árpád kori emlékek találhatók. Első hiteles okleveles említése 1467-ből ismeretes, története során – többek között – a Keglevichek, Werbőczik, Zichyk birtokolták (v. ö. Pest Megye Kézikönyve. CEBA Kiadó, 1998. 547–9).

A községet túlnyomóan református vallásúak lakják, a falu az elmúlt évszázadokban – német ajkú falvaktól övezve – konok büszkeséggel őrizte magyarságát. Az idegent ma is nehezen fogadják be. A közelmúltat vizsgálva az élet számos területén a felszínen szemmel látható a változás, sok minden azonban – így egy sor helyi szokás is – hosszú idő óta változatlan.

Bölcsészdoktori értekezésem keretében 1985-ben vizsgáltam a község keresztnévadási szokásait. Azt, hogy a témához visszatértem, alapvetően két ok motiválta: egyrészt az első kutatások óta másfél évtized telt el, ami önmagában is feltételezheti a névadási szokások megváltozását, másrészt pedig az, hogy az országban rendszerváltozás zajlott, ami gyökeresen megváltoztatta az emberek, közösségek életét, szemléletmódját, s ha közvetetten is, de a névadási szokások változásában is éreztette hatását.

Ha a két vizsgált időszak, 1985 és 1999 adatait egybevetjük, a következő eredményre jutunk:

A község lélekszáma 1985-ben 1191 fő volt (ma 1298), a településen 566 férfi (fiúgyermek), illetve 625 nő (leánygyermek) élt. Ők a következő keresztneveken osztoztak:

Férfinevek:

Ádám (1); Adorján (1); Ákos (1); Aladár (2); Albert (1); András (6); Antal (4); Attila (14); Balázs (4); Bálint (5); Béla (10); Benjámin (1); Benő (2); Boldizsár (1); Csaba (5); Dániel (1); Dénes (1) Dezső (6); Elek (2); Endre (3); Ervin (1); Ferenc (23); Gábor (27); Gáspár (1); Gergely (4); Gergő (1); Géza (9); Gusztáv

(2); György (5); Győző (1); Gyula (14); Imre (13); István (64); János (40); Jenő (3); József (42); Kálmán (18); Károly (11); Krisztián (2); Lajos (44); László (52); Lőrinc (1); Márió (1); Mátyás (2); Mihály (9); Miklós (3); Norbert (2); Ottó (1); Pál (2); Péter (12); Róbert (4); Sándor (23); Tamás (6); Tibor (10); Viktor (1); Vilmos (1); Zoltán (26); Zsigmond (4); Zsolt (10)

Az 59 férfinéven 566 fő osztozott, egy név megterheltsége 9,59 volt. Tökön ma 624 fő osztozik a következő 84 keresztnéven:

Ádám (5); Adorján (1); Ákos (4); Aladár (1); Albert (3); Alex (1); Ambrus (1); András (9); Arnold (1); Áron (1); Árpád (3); Attila (19); Balázs (11); Bálint (5); Barna (1); Béla (10); Bence (4); Benjámin (2); Benő (2); Boldizsár (1); Botond (1); Csaba (6); Dániel (5); Dávid (4); Dénes (1); Dezső (3); Elek (2); Emil (1); Endre (3); Ernő (3); Ervin (1); Ferenc (25); Gábor (25); Gáspár (1); Gergely (7); Gergő (2); Géza (3); Gusztáv (1); György (10); Győző (2); Gyula (17); Imre (13); István (62); János (27); Jenő (5), József (40); Kálmán (9); Károly (12); Kevin (1); Krisztián (5); Lajos (30); László (48); Lőrinc (1); Márió (1); Márk (3); Márton (4); Máté (1); Mátyás (1); Mihály (10); Miklós (8); Nándor (1); Norbert (3); Oszkár (1); Ottó (1); Ödön (1); Pál (1); Péter (17); Rajmund (2); Renató (1); Richárd (3); Róbert (6); Roland (4); Rudolf (1); Sándor (19); Soma (1); Szabolcs (2); Szilárd (2); Tamás (11); Tibor (12); Viktor (4); Vince (1); Zoltán (25); Zsigmond (2); Zsolt (14)

Ennek alapján a nevek átlagos megterheltsége 7,42. Az 1985-ös névanyagból ma már hiányzik az *Antal,* illetve a *Vilmos,* új névként jelent meg viszont az *Alex (1), Ambrus (1), Arnold (1), Áron (1), Árpád (2), Barna (1), Bence (4), Botond (1), Dávid (3), Emil (1), Ernő (2), Kevin (1), Márk (3), Márton (3), Máté (1), Nándor (1), Oszkár (1), Ödön (1), Rajmund (2), Renató (1), Richárd (3), Roland (3), Rudolf (1), Soma (1), Szabolcs (2), Szilárd (1), Vince (1).*

Említést érdemel a *Kevin;* a másfél éves kisfiúnak szülei filmélmény alapján, a gyermek főszereplő után választottak keresztnevet.

Ha a nevek gyakorisági mutatóit kívánjuk figyelembe venni, akkor a következő öt név volt a legnépszerűbb:

1985:

Pozíciószám:	Név:	A névhasználók száma:	Százalékos arány:
1.	István	64	11,30%
2.	László	52	9,18%
3.	Lajos	44	7,77%
4.	József	42	7,42%
5.	János	40	7,06%
Összesen		**242**	**42,73%**

1999:

Pozíciószám:	Név	A névhasználók száma:	Százalékos arány:
1.	István	60	9,61%
2.	László	46	7,37%
3.	József	37	5,92%
4.	Lajos	29	4,64%
5.	János	27	4,32%
Összesen		**199**	**31,86%**

Amint látható, 1999-ben ugyanaz az öt név volt a leggyakoribb, mint 1984-ben. Megőrizte vezető helyét az *István,* azt követi a *László,* míg a *Lajos* és a *József* helyet cserélt, az ötödik helyet mindkét felmérésben a *János* töltötte be.

Ha ugyanezeket a vizsgálatokat a női nevek körében is elvégezzük, akkor láthatjuk, hogy a 102 női néven 625-en osztoztak, egy névre tehát átlagosan 6,12 személy jutott. Ezek a következők:

Ágnes (10); Ágota (2); Alice (1); Alíz (2); Andrea (9); Angéla (2); Anikó (5); Anita (4); Anna (12); Annamária (2); Aranka (1); Beáta (3); Beatrix (1); Blanka (1); Boglárka (1); Borbála (7); Brigitta (2); Csilla (3); Diána (1); Dorottya (1); Edina (4); Edit (10); Eleonóra (1); Elvira (2); Emília (3); Emma (1); Erika (4); Erzsébet (40); Eszter (15); Etel (2); Etelka (11); Éva (17); Franciska (1); Gabriella (9); Gizella (5); Gyöngyike (1); Gyöngyvér (1); Hajnalka (2); Helga (3); Hermina (1); Hilda (2); Ibolya (9); Ida (2); Ildikó (7); Ilona (21); Irén (32); Irma (4); Izabella (2); Johanna (1); Jolán (7); Judit (2); Júlia (4); Julianna (30); Kamilla (1); Katalin (20); Klára (6); Krisztina (5); Lenke (3); Lídia (18); Lívia (1); Lucia (2); Lujza (1); Magdolna (7); Margit (38); Mária (62); Mariann (1); Marianna (3); Márta (3); Matild (2); Melinda (2); Mónika (6); Niké (1); Noémi (3); Olga (1); Orsolya (1); Paula (1); Piroska (8); Regina (1); Réka (1); Renáta (1); Rita (1); Róza (3); Rozália (7); Rózsa (3); Sára (1); Sarolta (2); Szerén (1); Szeréna (1); Szidónia (1); Szilvia (7); Teréz (4); Terézia (7); Tímea (1); Tünde (2); Valéria (2); Veronika (3); Viktória (4); Vilma (1); Violetta (1); Zita (1); Zsófia (25); Zsuzsanna (22)

A 130 női néven 1999-ben 674 személy osztozott, a nevek megterheltsége ennek megfelelően 5,18. Tök község jelenkori női nevei a következők:

Adél (1); Adelina (1); Adrienn (1); Ágnes (14); Ágota (2); Alexa (1); Aliz (2); Andrea (11); Angéla (3); Anikó (13); Anita (12); Anna (16); Annamária (2); Aranka (1); Barbara (4); Beáta (4); Bernadett (3); Bettina (1); Blanka (1); Boglárka (1); Borbála (7); Brigitta (3); Cecília (1); Csilla (4); Dalma (1); Diána (1); Dóra (3); Dorottya (1); Edina (2); Edit (5); Eleonóra (2); Elvira (1); Emília (1); Emma (1); Enikő (1), Erika (3); Erzsébet (28); Eszter (15); Etelka (6); Éva (11); Friderika (1); Fruzsina (1); Gabriella (9); Gizella (4); Gréta (1); Gyöngyi (1); Gyöngyvér (2); Györgyi (2); Hajnalka (1); Helga (3); Henriett (1); Hilda (2); Ibolya (9); Ida (1); Ilda (1); Ildikó (15); Ilona (16); Irén (26); Irma (5); Izabella (1); Johanna (1); Jolán (7); Judit (5); Júlia (4); Julianna (18); Kamilla (1); Kata (1); Katalin (34); Kinga (1); Kitti (1); Klára (6); Klaudia (1); Krisztina (11); Laura (1); Lenke (2); Lídia (11); Lili (1); Lívia (2); Lucia (2); Lujza (2); Magdolna (7); Margit (26); Mária (44); Mariann (2); Marianna (3); Marietta (1); Márta (6); Martina (2); Matild (3); Melinda (5); Mónika (8); Natália (1); Nikolett (4); Nikoletta (2); Noémi (3); Nóra (1); Orsolya (1); Patrícia (1); Petra (1); Piroska (9); Regina (4); Réka (3); Renáta (4); Rita (6); Róza (2); Rozália (7); Rózsa (2); Sára (1); Sarolta (1); Szabina (2); Szerén (1); Szeréna (1); Szidónia (1); Szilvia (12); Teréz (6); Terézia (9); Tímea (5); Tünde (4); Valéria (2); Veronika (5); Viktória (6); Villő (1); Vilma (1); Violetta (1); Virginia (1); Vivien (2); Zita (2); Zsanett (3); Zsófia (15); Zsuzsanna (29)

Az 1985-ös névanyagból ma már nem szerepelnek a következő nevek: *Alice, Beatrix, Etel, Franciska, Gyöngyike, Hermina, Niké, Olga, Paula.*

Ezzel szemben igen magas a község névanyagában az újonnan felbukkanó nevek száma: *Adél, Adelina, Adrienn, Alexa, Barbara, Bernadett, Bettina, Cecília, Dalma, Dóra, Enikő, Friderika, Fruzsina, Gréta, Gyöngyi, Györgyi, Henriett, Ilda, Kata, Kinga, Kitti, Klaudia, Laura, Lili, Marietta, Martina, Natália, Nikolett, Nikoletta, Nóra, Patrícia, Petra, Szabina, Villő, Virginia, Vivien, Zsanett*

Egyedisége miatt figyelmet érdemel az *Ilda;* viselője perui származású, és házasságkötése révén került a faluba.

A nevek népszerűségi mutatóit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 1985-ben a következő öt név volt a legnépszerűbb Tökön:

Pozíciószám	Név:	A névhasználók száma:	Százalékos arány:
1.	Mária	62	9,92%
2.	Erzsébet	40	6,40%
3.	Margit	38	6,08%
4.	Irén	32	5,12%
5.	Julianna	30	4,80%
Összesen		**202**	**32,32%**

Ha ezeket az adatokat az 1999. éviekkel vetjük össze, láthatjuk, hogy a változások nagyobbak, mint amit a férfinevek esetében tapasztalhattunk. Az első öt név között már nem szerepel a *Julianna,* felkéredzkedett viszont a listára a *Katalin,* illetve a *Zsuzsanna.* 1999-ben az 5. helyen két név, az *Irén* és a *Margit* osztozott. Az első öt név százalékos aránya az összes női névhez viszonyítva csökkent. Az 1999-es adatok a következők:

Pozíciószám:	Név:	A névhasználók száma:	Százalékos arány:
1.	Mária	44	6,52%
2.	Katalin	34	5,04%
3.	Zsuzsanna	29	4,30%
4.	Erzsébet	28	4.15%
5.	Irén	26	3,85%
	Margit	26	3,85%
Összesen		**187**	**27,71%**

A vizsgált időszakokat egybevetve láthatjuk, hogy a hagyományosnak számító keresztnevek – kisebb módosulásokkal – mind a női, mind pedig a férfinevek körében őrzik vezető pozíciójukat, ugyanakkor megfigyelhető lassú visszaszorulásuk.

RÁCZ ENDRE Magyar becenevek (Bp., 1974. 35–8) című munkájában már több, mint két évtizede felvetette a keresztnevek gazdagodásának rendhagyó formáját, a becézőnevek anyakönyvezését. Erre a vizsgált területen 1985-ben is találhatók példák *(Benő, Gergő,* illetve *Etel, Gyöngyike),* s a jelenségnek napjainkban is tanúi lehetünk. Ma olyan becézőnévi formában anyakönyvezett nevek fordulnak elő a község keresztnévanyagában, mint a *Barna, Bence, Benő, Gergő,* illetve *Alexa, Dóra, Kata, Nóra.* Egyben utalni kívánok BÍRÓ ÁGNES Anyakönyvezett becézőnevek (Névtani Értesítő 15. sz. 63–6) című írására, amelyben a szerző annak a véleményének ad hangot, hogy időnként komoly nehézséget jelent a becézőneveknek a teljes nevektől való elkülönítése. Jó példa erre a *Soma,* amelyet becézőnévi formá-

nak vélhetnénk, valójában azonban nyelvújítási alkotás a *Kornél* név magyarítására (vö. LADÓ JÁNOS, Magyar utónévkönyv. Budapest, 1990. 211).

Izgalmas feladat volt másfél évtized múltán visszatérni a korábbi kutatóhelyre, s felmérni a névadási szokásokban időközben végbement változásokat, amelyek, tekintve a község hagyományőrző hajlamát, meglepőek voltak. Tapasztalataim egybeesnek HAJDÚ MIHÁLY megállapításaival, aki Magyar tulajdonnevek (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994. 27) című munkájában azt mondja, hogy napjainkban „nagyon sokan keresnek olyan nevet gyermekeiknek, ami új, ritka, nem divatnév", s a gyakorlat azt is igazolni látszik, hogy ezen nevek közül „nagyon sok azzá válik néhány esztendő alatt". Gyűjtésem során magam is azt tapasztaltam, hogy „ma már majdnem még egyszer annyi női nevet használunk, mint férfinevet, jóllehet azok száma is gyarapodott." Látható, hogy a korábbi évekkel ellentétben a község keresztnévadási szokásait ötletesség, fantáziagazdagság jellemzi, ami által az itt élők is gazdagodnak.

GASPARICS GYULA

Az *Andrea* név az olaszban

A magyar *András* névnek az olaszban az *Andrea* felel meg. Az alábbiakban az olasz változat előfordulásait, különböző használati fajtáit szeretném bemutatni, utalva olykor a magyartól való különbségekre.

1. Közismert, hogy a keresztnév a görögre megy vissza. Az olasz névszótárak szerint az *Andréas* (latinosan: *Andreas*) alak az *aner* 'férfi, hímnemű ember; harcos' jelentésű szó genitivuszával *(andrós)* áll kapcsolatban; a név összefügg az *andreia* 'erő, férfierő' jelentésű szóval is.[1] (Ladó–Bíró szerint is: *András* 'férfias'.[2]) Az *andro-* elem más görög személynevekben is előfordul: *Androklosz, Andronikusz, Androgeusz,* stb.; ezek közül a mai olaszban igen ritka névként fellelhető még az *Andromaca* és az *Andronico*.[3] Az *-andro-* elő- és utótagként is él a mai olasz nyelvben, szintén 'férfi(as), férfivel kapcsolatos' jelentésben (pl: *androfobia, androgenesi, androgeno, androgino, androide, andrologo* ill. *monandro* stb.). Tovább él a görög szó az *-andria* képzőben is, ugyanabban a jelentésben (pl: *poliandria).* Mindkét formatívum felvette a botanikában használatos műszavakban a 'porzószál' jelentést is. Itt említem meg, hogy a mai *adrone* 'átjáró' jelentésű köznév is végső soron e görög elemre megy vissza: a hellén épületekben a férfiak számára fenntartott helyeket hívták így.[4]

---

[1] DE FELICE: Dizionario dei nomi italiani, Milano, Mondadori, 1986. 65; La Stella: Santi e fanti, Dizionario dei nomi di persona, Zanichelli, Bologna, 1993. 26.

[2] LADÓ–BÍRÓ: Magyar utónévkönyv, Budapest, Vince Kiadó, 1998. 29.

[3] DE FELICE: i. m. 66.

[4] „La prima delle due divisioni di una casa ellenica, che era riserbata agli uomini ... nella chiesa greca androne è la parte meridionale del tempio, dove gli uomini, separati ... dalle donne, ...

Az olaszban a személynév férfiakra vonatkozóan az *Andrea* alak (ennek becézett változatai: *Andreino, Andreolo, Andreuccio, Andrietto, Andreano, Andrè)*; női név-ként viszont kicsinyítő képzős származékalakjai használatosak *(Andreina, Andreola, Andreuccia, Andretta, Andrettina, Andrietta, Andreana, Andreatta).*[5] Köztudott ugyanakkor, hogy más nyelvekben, így például a németben, az angolban, a csehben, a hollandban, stb., de a magyarban is, az *Andrea* női névként használatos.

A régebbi időkre vonatkozó gyakorisági adatok azt bizonyítják, hogy az *Andrea* az olaszban is használható volt női névként is. 1300-ban a római San Sisto zárdában tartottak számon *Andrea* nevű apácákat;[6] a XV. században szintén Rómában az Ospedale del Salvatore iratainak női névi gyakorisági listájában a 11. helyen állt,[7] itt 23 női Andreával szemben 18 férfi Andreát találunk. Régebbi kori női névi ismertségét és gyakoriságát bizonyítja továbbá a férfinévként megjelenő, „hímneműsített" *Andreo* alak is,[8] ez azonban nem terjedt el. Az ingadozásban tehát már ekkoriban kifejezésre jutott az a feszültség, ami a név etimologikus tartalma ('férfi') és a név alakja (az *-a* végű főnevek az olaszban nőneműek, a természetes nem szerint nőt jelölnek) között fennáll. A középkorból egyébként más adataink is vannak arra, hogy *-a* végű férfineveket nőknek adtak *(Luca, Nicola);* egyes kutatók szerint a *Colabella, Colabona* stb. típusú vezetéknevekben is ezt a régi szokás őrződhetett meg *(Nicola + bella).*[9]

Az utóbbi időben az olasz nyelvi tudatban az *Andrea* névnek női névként való használhatósága kezd elterjedni, és ennek több oka is van. Megerősítőleg hat elsősorban a Dél-Tirolban élő német kisebbség névadása, az ő körükben ráadásul a gyakorisági sorban előkelő helyen áll a név (az 1989-ben született nők körében a 15.).[10] Hozzájárul a szokás terjedéséhez neves külföldi *Andreák* itáliai jelenléte is. (Példaként megemlítem Andrea Jonasson svéd származású színésznő nevét, aki a nemrég elhunyt híres rendező, Giorgio Strehler feleségeként lett elsősorban ismert; de feltétlenül szólni kell Rost Andreáról is, aki például 1998 karácsonyán a milánói Scalában lépett fel koncerten, s azt a televízió is közvetítette.) Ugyanakkor divatjamúltnak kezdik érezni az olaszok a képzett női névi változatokat *(Andreozza, Andreuola* teljesen eltűntek); közülük csak az *Andreana* látszik még népszerűnek az eufónikusnak tartott, produktív *-ana* képző révén.[11]

---

assistono ai divini uffici." (O. PIANIGIANI: Vocabolario etimologico della lingua italiana, Milano, Sonzogno, 1942. 56). Vö. még: PFISTER: Lessico etimologico italiano, Wiesbaden, Reichert, 1987. 1129–1132; CORTELAZZO–ZOLLI: Dizionario etimologico della lingua italiana, Bologna, Zanichelli, 1979. I. 53.

[5] DE FELICE: i.m. 65.

[6] CAFFARELLI: Nomi ambigeneri: avviso d'abbaglio, Rivista Italiana di Onomastica = RIOn, III (1997), 1, 317.

[7] EGIDI: Libro di anniversari in volgare dell'Ospedale del Salvatore, Archivio della Società Romana di Storia Patria, XXXI (1908), 169–209 /idézi a RIOn, II (1996), 2, 197/.

[8] CAFFARELLI: Nomi ambigeneri ..., i.m. 317.

[9] CAFFARELLI: Nomi ambigeneri ..., i.m. 315.

[10] OBERPARLEITER: Vornamen in Südtirol, Bolzano, Provincia Autonoma di Bolzano, Istituto di Statistica, 1993. 18 /idézi a RIOn III (1997), 1, 316/.

[11] CAFFARELLI: Nomi ambigeneri ..., i.m.; és RIOn, IV (1989), 2, 323.

Mindezeknek a tényezőknek a hatására egyre többen kérik az *Andrea* női névként való anyakönyvezését. Erre azonban egyelőre nincs lehetőség (a név továbbra is férfinévként van nyilvántartva), s így a kérelmezők csak kettős keresztnév egyik elemeként adhatják azt leánygyermeküknek. Ilyen módon a nyolcvanas-kilencvenes években Rómában kb. 20 esetben adták az *Andrea* nevet kislányoknak, csupán kétszer első névként *(Andrea Celeste, Andrea Claudia)*, a többi esetben második elemként, háromszor (elején csonkultan) egybeszerkesztve az első névvel *(Angelandrea, Giuliandrea, Nicolandrea)*.[12] Feltétlenül várható tehát az *Andrea* névnek női névként való további terjedése, s olyan ambigen keresztnév alakulhat belőle, mint amilyen a magyarban a becézés miatt azonos alakú *Viki* vagy *Gabi*.

A férfinév gyakoriságát illetően több felmérés is rendelkezésünkre áll;[13] ezek bizonyos területekre (városokra), ill. bizonyos korszakokra vonatkozóan igen pontosak, hiszen alapvető összeírások szisztematikus földolgozásán alapulnak. Ezekből a felmérésekből kitűnik például, hogy az 1300-as évek körül Velencében, Emíliában, Toszkánában, Szardínián, Molisében az *Andrea(s)* név nem szerepel az első 20 között, de ugyanekkor Marchében a 9., Laziában a 6., Campaniában a 10., Pugliában a 6., Szicíliában a 8. helyen áll, tehát a déli részeken népszerűbb (a lábjegyzetben idézett *Rationes* ... összesített listájában a 10.). Csak Rómát nézve, először egy a XV. századra vonatkozó összesítésben jelenik meg a 17. helyen; 1526/27-ben viszont a 13. Ezek után a névre csak az 1976-ban született és 1992-ben Rómában élő férfiak összeírásában van adatunk, ekkor viszont rögtön a 3. helyen. A név népszerűsége – nem csak Rómában – töretlenül emelkedett: 1994-ben az ekkor született és a Rómában élő férfiak körében az 1. helyre került; De Felice pedig az 1986/87. évben végzett vizsgálat alapján Torinóban teszi az 1. helyre, ugyanakkor azonban más nagyvárosokban (talán csak Bologna kivételével) nem került az első hely(ek)re. – A magyar megfelelő, az *András* gyakoriságáról Ladó–Bíró közöl adatokat: eszerint 1967–ben a 18., 1976–ban a 17., 1983/87 között a 13., 1996–ban a 26. helyen állt a név.[14] Azt mondhatjuk tehát, hogy az olasz *Andrea* név ma gyakoribb Itáliában, mint az *András* Magyarországon.

2. A névváltozatok sokasága jellemző a keresztnévből kifejlődött vezetéknevekre; De Felice vezetéknévszótára[15] több mint ötvenet sorol fel. Ezek között találhatók az alapszóból kifejlődött származékok (pl: *Andrei, Andri, Andria, Andreis, Andreasi, Andreassi, Andretti, Andretta, Andreotti* stb.), a *di* prepozicióval megalkotott nevek, melyek az apa nevéhez való kapcsolódásra utalnak (pl.: *D'Andrea, D'Andrè, De Andrea* stb.), ill. az elöl csonkult alakok és ezek változatai (pl: *Drei, Dreani, Dreassi, Driutti, Driuzzi* stb.).

---

[12] CAFFARELLI: Nomi ambigeneri ..., i.m. 317.

[13] CAFFARELLI: Liste di frequenze onomastiche dagli indici delle *Rationes decimarum Italiae* dei secoli XIII–XIV, RIOn, I (1995), 1, 191–199; CAFFARELLI: Frequenze onomastiche dei nomi personali nella città di Roma dall'età imperiale al 1994. RIOn, II (1996), 1, 193–204; CAFFARELLI: L'antroponimia delle città e del contado nella Toscana nel XIII secolo, RIOn, II (1996), 2, 453–468; DE FELICE: Nomi e cultura, Sarin/Marsilio, 1987. 241–264.

[14] LADÓ–BÍRÓ: i.m. 13–19.

[15] DE FELICE: Dizionario dei cognomi italiani, Milano, Mondadori, 1978. 56.

E vezetéknevek egész Olaszországban el vannak terjedve, de különösen északkeleten és délen gyakoriak. Északkeleten az *Andreatta, Andreosi* alakok mellett az *Andreol, Andreon, Andrean, Andrat* változatok a tipikusak (hiszen az északi tájszólásokra amúgy is jellemző a szóvégi csonkulás). Friuli-Venezia-Giulia tartományban a szláv(os) változatok *(Andrich, Andreassich)* is előfordulnak. Délen inkább a *di* elöljárószós változatokra vannak adataink.

A vezetéknevek gyakoriságáról azt lehet elmondani, hogy egy 1995-ben a Telecom Italia adatai alapján elvégzett vizsgálat szerint országos szinten egyik változat sem szerepel az első 50 vezetéknév között, de a tartományi összesítésekben sem áll sehol az elsők között.[16]

Külön szeretnék néhány szót ejteni az *Andreasi* vezetéknévről. A szentek lexikonai[17] megemlékeznek ugyanis a dominikánus-rendi, boldoggá avatott Osanna Andreasiról, aki 1449 és 1505 között élt Mantovában; szülei Nicola Andreasi és Agnese Gonzaga voltak. Egyik forrásunk szerint „magyar eredetű családból származott".[18] Ezen a ponton természetesen felmerül az *Andreasi* névnek (amely De Felice szerint tipikusan észak-keleti olasz) az *Andrási*val való megfelel(tet)ése. A szent nevének magyarként való azonosításakor azonban óvatossá teszi a kutatót az a hazai forrásainkban fellelhető adat, miszerint az *Andrássy* név először 1453-ból van dokumentálva,[19] márpedig Osanna 1449-ben született, s így igen korainak tűnik egy az 1400-as évek elején már megolaszosodott *Andreasi–Andrássy* vezetéknév. A másik megoldás az *Andreasi* alak belső keletkezése, különösen ha elfogadjuk, hogy De Felice, ill. Olivieri szótára szerint is van *-asio* vagy *-asi* vezetéknévképző.[20] Megjegyzem azonban, hogy De Felice szótárában a névanyagban párhuzamként csak az *Anastasio*ból rövidült *Nastasi* alakot leltem fel; fel kell tehát tételezzük, hogy az *Andreasi* egy *Andreasius*ból rövidült. Caracusi szicíliai névszótárában hivatkozik is egy – érdekes módon – *Andreasius Ungarus* (!) nevű személyre.[21] Ugyanitt, és Rohlfs calabriai személynévszótá-rában[22] az *Andreassi* alak (is) szerepel. De Felice felsorolja az alakváltozatok között az *Andrasi* változatot is; az *Andrási*val való esetleges azonosításkor tehát ez az alak is előtérbe kerülhetne. Osanna Andreasinak egy Andrási-családból való esetleges származását, e nevek esetleges összefüggéseit tehát csak további történelmi és névtani kutatások erősíthetik meg.

3. Helynevekben tipikusan *Sant'Andrea*, tehát Szent András neve fordul elő, rendszerint valamilyen pontosító bővítmény kíséretében: *Sant'Andrea Apostolo*

---

[16] CAFFARELLI: I cognomi più diffusi in Italia, RIOn, III (1997), 1, 293–313.

[17] Bibliotheca Sanctorum, I, Ist. Giovanni XXIII, Pont. Univ. Lateranense, 1961. 1170. Itt köszönöm meg Domokos Györgynek a téma feldolgozásához nyújtott segítségét.

[18] Storia dei santi e della santità cristiana, 7, Grolier Hachette International, 1991. 283: „apparteneva a una famiglia d'origine ungherese".

[19] KÁZMÉR: Régi magyar családnevek szótára, XIV–VXII. század, MNyTK, 1993. 40.

[20] DE FELICE: Dizionario dei cognomi ..., i.m. 20; Olivieri: I cognomi della Venezia Euganea, Biblioteca dell'Archivum Romanum N. 6. Onomastica, Genève, Olschki, 1924. 257.

[21] CARACUSI: Dizionario onomastico della Sicilia, I–II. Palermo, Centro di Studi Filologici e linguistici siciliani, 1993–94. 52.

[22] ROHLFS: Dizionario dei cognomi e soprannomi in Calabria, Ravenna, Longo Editore, 35.

dello Jonio, Sant'Andrea di Conza, Sant'Andreas Frìus, Cazzano Sant'Andrea, Mazzarà Sant'Andrea, Penna Sant'Andrea ecc. Szent András – aki az esetek túlnyomó többségében Szent András apostol, jóllehet tucatnyi másik szent viseli még ezt a nevet – legtöbbször a helység védőszentje, akiről a település nevét nyeri.

4. Köznév elemeként az *Andrea* név a mai olasz köznyelvben csak a *croce di Sant'Andrea*, azaz az 'andráskereszt' szókapcsolatban fordul elő. (Mint ismeretes, eredetileg András apostol mártíromságának eszközéről, az x alakú keresztről van szó; későbbi jelentése a 'vasúti keresztezést jelölő tábla'.) Megemlítem még, hogy Tagliavini szerint egyes olasz vidékeken a szent tisztelete oly nagy, hogy a novemberi hónapot – melybe névünnepe esik – az ő nevével nevezik meg *(santandria* 'november').[23] Szintén tájnyelvi az *andriúni* 'békafajta',[24] ill. az *andríddi* 'csúf ember'[25] jelentésű szó. Az egyik régebbi milánói tájszótár megemlíti, hogy az *Andreia* nevet 'szolgáló' jelentésben is használják.[26] – A magyarban az *andráskereszt* mellett ismeretesek az *andráskötés, andrástartó*,[27] *andrásoz, andris*[28] szavak is.

5. Állandó szókapcsolatokban csak tájnyelvekben találunk olyan szólásokat, amelyekben az *Andrea* név előfordul. Ezekben többnyire az András–naphoz kötődő természeti jelenségekkel kapcsolatos megfigyelések vannak megfogalmazva (pl: a hideg beköszönte, az első hó leesése, stb.). A svájci olasz dialektusok szólásaiban Szent Andrásnak *fehér a szakálla, havas a lába*;[29] ha Szent András-kor esik a hó, akkor egész télen sok lesz belőle; stb. A mantovaiak szerint is András napján jönnek a hidegek, ill. disznóölésre alkalmas időpontnak is tartják.[30] A magyarban – úgy tűnik – kevesebbszer szerepel, s nem annyira a természeti jelenségekkel kapcsolatosan: *András bácsi mondja: röndnek muszáj lenni; Vége Vig Andrásnak.*

FÁBIÁN ZSUZSANNA

---

[23] TAGLIAVANI: Un nome al giorno. Origine e storia di nomi di persona italiani, I–II. ERI, 1956. 410.

[24] ROHLFS: Dizionario dialettale delle tre Calabrie, Niemeyer–Hoepli, 1932. 93.

[25] ROHLFS: Vocabolario supplementare dei dialetti delle Tre Calabrie, I–II. München, 1966. Verlag der bayerischen Akademie der Wissenschaften, 32.

[26] „Per antonomasia: servitore. Specialmente quando si parla del servitore e non si ha ..." (ANGIOLINI: Vocabolario milanese–italiano, Torino, Paravia, 1897. 32.)

[27] „azok közül a hajótetőt tartó cölöpök közül egy, amelyeken fekszik a süvegfa" (Új magyar tájszótár, I, Akadémiai Kiadó, 1979. 220).

[28] *(rég, argó)* 'rendőr'(Magyar Értelmező Kéziszótár, Akadémiai Kiadó, 1978. 42)

[29] *Sant Andrea da la barba bianca, Sant Andría cu la n,ev ai pia* (Sganzini: Voabolario dei dialetti della Svizzera italiana, Lugano, Tipografia Commerciale S.A. 1952. I. 171–172.

[30] *Sant'Andréia calsa la fameia; Par Sant'Andreia ciapa 'l porh par la seia, s' an t' al poe ciapàr, lasl'andar fin a Nadàl* (ARRIVABENE: Vocabolario mantovano–italiano, Mantova, Segna, 1882. 43)

Finn és magyar névtörténeti megjegyzések*

(Az *Ilona* név történetéhez és egyéb adalékok)

Névtörténeti megjegyzések című korábbi cikkemben már írtam arról, hogy a magyar *Ilona* név, amely nálunk különösen korábban volt gyakori, a finnben szintén előfordul, s nem is a legritkább nevek közé tartozik. A név elterjedését nyilván segítette, hogy asszociációba kerülhet az *ilona* 'örömként, örömül' közszóval (vö. finn *ilo* 'öröm' + *na* essivusrag). Úgy tudjuk, a finneknél az *Ilona* nevet először, 1878-ban Antti Jalava (Almberg) magyarbarát finn író, újságíró, a Helsinki Egyetem első magyar lektora adta elsőszülött lányának (a finn *Ilona* névről bővebben és irodalommal l. pl. EERO KIVINIEMI, Rakkaan lapset monet nimet. Espoo, 1982.152; A. MOLNÁR: NÉ 15 /1993/: 237–8). Megemlítem azonban, hogy a finn írók életrajzi lexikonának az 1809-től 1916-ig terjedő időt feldolgozó kötetében szerepel egy Ilona Turunen, akitől Tamperében 1899-ben egy 60 lapos elbeszélés jelent meg, Heleena eli kuinka uskollinen rakkaus palkitaan /Helena, avagy hogyan jutalmazzák a hű szerelmet/ címmel. A szerzőről azonban – ellentétben a lexikon általános gyakorlatával – semmilyen adatot nem közölnek, a születés idejét, a családi viszonyokat sem, mert nyilván nem ismerik. Ha ez az Ilona Turunen finn, s nem írói álnevet használt, akkor ő is lehet az első finn Ilona, attól függ, mikor született (vö. Suomen kirjailijat 1809–1916. Toim. MAIJA HIRVONEN. Helsinki, 1993. /SKST 570/).

További adalékként és kiegészítésként még az alábbiakat jegyzem meg. Antti Jalava 1875-ben látogatást tett a budapesti Erzsébet Nőiskolában, az állami polgári tanítónőképző intézetben, ahol vizsgákon is részt vett. Utána az igazgatónő ebédre invitálta, amikoris megismerkedett Stetina Ilonával, egy ottani tanítónővel, tanárnővel. Ezt Jalava meg is írja menyasszonyának, Alma Flomannak, tréfásan említve, hogy nincs oka féltékenységre. Később Stetina Ilona Jalaváné jó barátnője lett, és Jalava 1878-ban született lánya ő utána kapta a nevét („... jonka mukaan minullekin annettün nimi" /aki után nekem is nevet adtak/; L. Ilona Jalava, Antti Jalava. Porvoo-Helsinki, 1948. 181; Stetina Ilona fiatalkori szép arcképét l. uo., a 224 l. után). Stetina Ilonában Jalaváék az intelligens, a szakterületét irodalmilag szintén művelő nőt is becsülhették. Ő 1881-ben Sebestyén Gyula tanárhoz, az állami tanítóképző intézetek későbbi szakfelügyelőjéhez és királyi tanácsoshoz ment férjhez, aki számos történelmi, valamint pedagógiai tárgyú közleményt és tankönyvet írt. Sebestyén Gyuláné (Stetina Ilona) aztán szintén írt több tankönyvet, és főleg pedagógiai lapokba cikkeket. 1890-ben pedig a férjétől ő vette át a Nemzeti Nőnevelés szerkesztését. (1903-ig l. Szinnyei, MIr; vö még: RévLex; PedLex. III. köt. Bp., 1997; Sebestyén Gyula al.).

Korábbi cikkem óta megjelent Budenz és Jalava levelezése (József Budenzin ja Antti Jalavan kirjeitä vuosilta 1875–1892. Toim. VILJO TERVONEN. Helsinki, 1995. /MSFOu 220/). Ebben többek közt olvasható az a Budapesten 1878. február

* Nyelvi és művelődéstörténeti adattár,1. (vö. OTKA T 029146)

17-én kelt levél, amelyben Ilona születéséhez gratulál a keresztapa, Budenz József. Budenz, aki szerette és szellemesen alkalmazta is a szójátékot (l. BALASSA: Nyr 1936: 40; A. MOLNÁR: FUD /Folia Uralica Debreceniensia/ 1/1989/: 79) nemcsak a már említett táviratában („olkoon aina ilonanne" /legyen mindig örömötökre!/; vö. pl.: NÉ 1995: 238), hanem az említett levelében is kihasználja az Ilona „finn jelentése" adta lehetőséget: „Iloista on kuulla, että Herra Teidän perheellistä onnea yhä kartuttaa. Minä toivotan vaan, että se pikku ilontuoja, joka nyt on Teidän perhekuntaanne saapunut, vastaisikin hänen aiotun nimensä suomalaista merkitystä, – ollen Teidän ikuisena Ilonanne. Kun Te nyt suotte hänen, pikku Suomen tytön, olla ainakin nimeltänsä, meidänkin unkarilainen Ilonamme, saa hän sitten aina muistuttaa meidän keskinäistä heimolais-väliäja sen ystävällistä laatua." (/Örömmel hallom, hogy az Úr az Önök családi boldogságát egyre növeli. Én csak azt kívánom, hogy a kis örömhozó, aki most a családjukba érkezett, megfeleljen a neki szánt név finn jelentésének és mindig Ilonájukra-Örömükre legyen. Amikor most megcsókolják őt, a kis finn leányt, legyen legalábbis a neve folytán a mi magyar Ilonánk-Örömünk is, s így ő mindig emlékeztethet a köztünk lévő rokonságra és annak baráti jellegére/; l. TERVONEN i. m. 47–8). Aztán arról ír, megtiszteltetés számára, és örömmel *(ilollani)* lesz Ilona keresztapja. Ez azonban közelebbi kapcsolatot is jelent, amit a magyarok a *koma* szóval *(komám, komám uram)* jelölnek, ehhez azonban jobban illene a tegeződés, s ezt fel is ajánlja. A levél végén Jalava feleségének, komámasszonynak *(komámasszonyille)* szintén üdvözletét küldi, „uskollinen *komád* /hűséges komád/ J. Budenz" aláírással. Az utóirat pedig magyar nyelvű: „Legközelebb küldök egy kis áldomásra valót". Két hét múlva Budenz ismét ír, jelzi, hogy az ajándékba küldött tokaji bor a csomag túlsúlya miatt késik. Ugyanakkor megemlíti, mennyire örült a finn kislány *Ilona* nevének Greguss Ágost, Lehr Albert pedig – az ő egyéves fiának szintén Budenz a keresztapja – már ki is nézte a kis Jóska számára Ilona Jalavát. Arról szintén hírt ad, hogy Arvid Genetz a feleségével együtt szerencsésen megérkezett Budapestre, s Budenz fontosnak tartja, hogy éppen ő kezdett el a magyarral komolyan foglalkozni. Később viszont nemigen kerültek közelebbi barátságba, Genetz nem szeretett társaságba járni, borozgatni. A nálunk tanulmányúton lévő nyelvtudósnak 1877-ben fia született, aki a *Lauri, Árpád* nevet kapta, 1878-ban azonban diftériában Budapesten meghalt (l. TERVONEN i. m. 49, 59, 69).

A magyar *Ilona* név a németbe szintén bekerült, de erről egyelőre bővebb szakirodalmat nem találtam. Csupán azt idézem, ami Karl Paul Das kleine Vornahmenbuch (Leipzig, 1966. 102) című könyvében áll: „Ilona, ungarische Form von Helena, Kurzform Ilka; Koseform Ilonka; ungarische Betonung auf der erster Silbe". Az *Ilona* névnek a finnben és a németben való meghonosodásához nyilván hozzájárult jó hangzása és könnyen kiejthető volta is (ehhez vö. pl. Kosztolányi Dezső Ilona c. versét, amiben a név hangalakjával játszik el).

Ladó János a Magyar utónévkönyvben azt mondja, hogy a név először *Jelena* formában került hozzánk Vak Béla királyunk szerb felesége révén, s ebből származik az *Ilona*. Ez, a szláv származtatás, s egy szókezdő *je* > *i* hangváltozás szintén lehetséges (vö. pl. FNESz[4] *Illanó* és *Ilosva* al.), de ugyanúgy a vulgáris vagy az egyházi latin *Elená*-ból való származtatás is. Erre van ugyanis messze a legtöbb

korai adatunk, 1231 és 1400 között 135 (L. BERRÁR: Mny. 1951: 181–2, ue: MNyTK. 80. sz.). Egy *Ilena* alakkal kapcsolatban Berrár megjegyzi: „Bár csak ez az egy kétes adat van rá, valószínű, hogy *Elená*-ból, esetleg a szláv *Jelená*-ból *Ilená*-n keresztül lehetett illeszkedéssel *Ilana* stb.". Melich, aki az *Iloná*-t a szláv kölcsönzések közé sorolta (NyK. 1904: 34), később úgy nyilatkozott, hogy az a vulgáris, illetve az egyházi latin *Elená*-ból való átvétel, s a közbülső *Elona* alak több, kódexbeli előfordulására is utalt (Mny. 1911: 239–40;1940:152). Bárczi (Htört. 76) az *Iloná*-t a zártabbá válás esetei között említi (vö. *Elena*). Az *Elena* alak van meg például a MargL-ban (75, 287), Drágffy János nyugtája 1514-ben „sen *Jlonason* napyan" kelt, 1526-ból pedig „*Elena* priorissa" levelét ismerjük a nyulakszigeti kolostorból. Ő Bocskay Ilona, akit *Ilkó*-ként is említenek (HEGEDŰS-PAPP, KL. 30, 62). A „latinos" *Elena* alak az egyházi használatban tovább kitarthatott. Balassi Bálint „Keserítette sok bú és bánat az én szívemet" kezdetű, bizonyára 1577-ben írt udvarló versében a versfők Krusith Ilona nevét adják (KRVSJT ILONA). Stb.

Névtani szempontból igen érdekes, hogy finn keresztnevek nagy számban vannak Namíbiában is. Ennek az a magyarázata, hogy a Suomen Lähetysseura, amit leginkább Finnországi (Kül)missziói Társaságnak fordíthatnánk, Namíbia északi részén Ovambóföldön (Ovamboföldön, Amboföldön) folyamatosan, aktívan és eredményesen munkálkodott és munkálkodik. A missziót a kezdetektől fogva, 1870-től végezték, és hosszú ideig csak ők. A néger lakosság így mind a kereszténységgel, mind az európai kultúrával elsősorban a finnek közvetítésével és segítségével ismerkedett meg. És ez a keresztneveiken szintén tükröződik. A finn keresztnévanyag sehol nem épült be úgy egy idegen kultúrába, mint Észak-Namíbiának az ovambók lakta területén. Ovambóföld keresztnévanyagára a bibliai és az európai, különösen a finnből átkerült nevek a jellemzők, noha anyanyelvi eredetű neveik szintén vannak. „Eldugott ovambó falvakban is megeshet, hogy az emberrel afrikai Ainók, Tuulikkik, Toivók és Vilhók jönnek szembe". Az idézet Minna Saarelma-Maunumaa „Kun Nangulasta tuli Aino Johanna. Eurooppalaistumisen vaikutus Namibian Ambomaan henkilönnimistöön 1883–1993" /Amikor Nangulából Aino Johanna lett. Az európaizálódás hatása a namíbiai Ovambóföld személynév-rendszerére 1883–1993/ című igen alapos és érdekes tanulmányából való amiből e témában az eddigi és az ezutáni információk is (l. Nimet, aatteet, mielikuvat. Toim. EERO KIVINIEMI, SARI MUSTAKALLIO. Helsinki, 1996. 99–238. /Kieli 11/). A finn egyház, a finnek gazdaságilag és kulturálisan is jelentős segítséget nyújtottak és nyújtanak Ovambóföldnek, Namíbiának. Tanítóképzőt, bentlakásos fiú- és leányiskolákat, lelkészképzőt, kórházat alapítottak. 1877-re megalkották és nyomtatásban is megjelentették a ndonga nyelv ábécéjét. Az Új Testamentumot 1903-ban, az egész Bibliát 1954-ben adták ki ezen a nyelven. A finnek jelenleg is közreműködnek például a namíbiai egészségügy, az oktatás, a vízgazdálkodás és a geológiai kutatások fejlesztésében. Namíbia függetlenné válásakor az ENSz-főtitkár ottani különmegbízottja Martti Ahtisaari, a jelenlegi finn elnök volt. (Ovambóföldön és egész Namíbiában akkor több gyerek ő utána kapta a nevét.) Amikor 1996-ban Helsinkiben jártam néhány namíbiai diákkal, kutatóval is találkoztam. Ők ott általában angolul beszéltek, finnül csak keveset tudtak, illetve egy

vagy kettő tudott jól. A szaunában beszélgetve az egyik ösztöndíjas elmondta, hogy az egyházi zenének a népzenére tett hatását tanulmányozza mégpedig azon az anyagon, amit annak idején a finnek az ő nagyapjától gyűjtöttek, majd Finnországba hoztak.

Megemlítem, hogy Észak-Namíbiában a finnek az igen elmaradott körülmények közt élő busmanok között szintén végeznek missziói munkát, ha ez nem is volt olyan kiterjedt, mint a szomszédos ovambóföldi. Ebbe a tevékenységükbe Tuulikki Jantunen tanítónő misszionárius Pähkinänsydän című kis, magyarul is olvasható könyve ugyancsak bepillantást nyújt (Dióbél-ország. Ford. N. SEBESTYÉN IRÉN. Bp. 1971). A útleírásban említett csekélyebb számú helyi keresztnév között több a busman nyelvű, de bibliai eredetűek (Elia, vö. 1 Kir 18/39 stb., Erasztusz, vö. ApCsel 19/22, Róm 16/23, Kornéliusz, vö. ApCsel 10) és finnek (Rauha, Vieno) stb. szintén vannak. A példákban a bibliai eredetűek férfi, a finnek női nevek. SAARELMA-MAUNUMAA tanulmányában (i. m. 181) ugyancsak olvasható, hogy Ovambóföldön olyan bibliai keresztnevek is vannak, amelyek Európában igen ritkák (Erasztusz, Fesztusz stb.).

Namíbiában a lakosság 80%-a keresztény. A többiek elsősorban a hagyományos törzsi vallásokat, hiedelemrendszereket követik. Az evangélikusok 671000-en vannak, közülük több mint 470000-en a finnek munkájának köszönhetően. A lakosság száma 1993-ban körülbelül 1600000 volt. Az ovambóföldi anyakönyveket a finnek, majd az általuk kinevelt papok is finn módszer szerint vezették, alaposan. Ezt az afrikai viszonylatban kivételesen jó anyagot egy tervmunkában finn és namíbiai együttműködéssel mikrofilmre vették, és Finnországba is elvitték. Saarelma-Maunumaa a hét legrégibb egyházközségből háromnak (Elimin, Okahaon, Oshigambon) választotta ki az anyagát. Ezek különböző ovambó törzsek területén vannak és az egész ovambó névanyagot jól reprezentálják. A sokoldalú, statisztikákat is tartalmazó feldolgozás az 1913 és az 1993 közt minden ötödik évben megkereszteltek (tehát 1913 után 1918, majd 1923 jön; stb.), összesen 10920 személy keresztneveit vizsgálja. Ami pedig most minket leginkább érdekel, az, hogy az említett anyagban az Ilona név 14-szer fordul elő első, egyszer pedig második keresztnévként (i. m. 200). S jelezve van még, hogy a misszionáriusok között is volt(ak) *Ilona* nevű(ek). Ez mintául szolgálva szintén támogathatta a névadást esetenként keresztszülőség folytán is.

Stetina Ilona tanárnőtől tehát így vezet a „nevek útja" Afrika délnyugati részébe, Namíbiába.

A. MOLNÁR FERENC

Naum, egy patrocíniumi név szerepe a miskolci görög keleti kolónia névadásában

A XVI. századtól nagy számban érkeztek – a török nyomában és a török elől – Macedóniából és Albániából görög orthodoxok. „Ezek leginkább kereskedők voltak, s az ország különböző városaiban – főleg a Tisza mentén és Erdélyben – kereskedelmi „kompániákat" és velük párhuzamosan egyházközségeket hoztak létre, amelyek kezdettől fogva a területileg illetékes hazai orthodox püspökök joghatósága alá tartoztak."(BERKI FERIZ – BERKI ZUÁRD ILLÉS – IMRÉNYI TIBOR – PATICS GÁBOR – PIKÓ MÓZES – POPOVICS ISTVÁN: Az orthodox kereszténység. Bp., 1975. 121.)

A vásári útvonal egyik állomása, és a családtagok számára megtelepedésre alkalmas, fizikai és anyagi biztonságot nyújtó város volt Miskolc. Így nem csoda, hogy az 1760–1895-ig áttekintett anyakönyvi másolatok már egy családi kapcsolataiban kiterjedt, nagy múltú macedo-vlach közösség életét tárják elénk. Ez, a hivatalos megnevezése szerint „sem nem szerb, se nem román" (1868. évi IX. tc. 9. §) egyházközség a karlócai szerb metropolita joghatósága alá tartozott, mégis itt találunk anyakönyvi bejegyzéseket a Saguna családról, akik a Román Orthodox Egyházhoz kötődtek. S itt született Popovics János, aki viszont a magyar (vagy elmagyarosodó) orthodox közösségeket igyekezett megóvni a román, vagy szerb egyházba való beolvadástól azáltal, hogy számos egyházi művet és imakönyvet fordított le magyarra. E vallásában egységes, de mind etnikai, mind nyelvi tekintetben sokrétű, sokszínű közösség névtanilag is hasonló bipoláris jelleget mutat. A névrendszer e két tulajdonsága közül jelen munkám a vallási egységgel összefüggő, patrocíniumi név szerepét tárja fel.

A Miskolcra érkező kereskedők nemcsak kelendő árucikkeket szállítottak, de magukkal hozták korábbi környezetük összecsomagolható és összecsomagolhatatlan részeit. Legféltettebb kincsüket a drágakövekkel és ötvösmunkával díszített, 1590-ből származó athosz-hegyi keresztet (DALLOS ATTILA, Miskolc útikönyv. Bp., 1982. 53); és a szülővárosuk melletti kolostor védőszentjének tiszteletét. A miskolci kolónia alapítói az albániai Moscopolisból származtak, amelyhez közel található Ochridi Szt. Naum kolostora. A miskolciak első, majd második gyülekezőhelye is Szt. Naum nevét viselte az 1720-as, majd 50-es években. 1777-ben kértek engedélyt templom építésére a karlócai metropolitától, aki védőszentül Szt. Miklóst javasolta. „Ha a templomot nem Szent Miklós, hanem más védőszent tiszteletére kell szentelni, akkor az ő nevét kell beírni Szent Miklós neve helyére s emellett neveztessenek meg a társaság főbírája, nemkülönben az egyház jelenlegi püspökei is" (BAZ. M lt. IX. 3. 12.). Az 1806-ban befejezett templom a javaslattól eltérően Szt. Naum nevét viseli, s mellvédjén gyönyörű ikonsor ábrázolja a szent életét, aki Cirill és Methód tanítványa volt.

A templom védőszentjének neve meghatározó volt a közösség keresztnévadásában is. Az 1760-tól 1895-ig terjedő születési anyakönyvekben a 472 bejegyzett fiúgyermekből 53-at kereszteltek Naum névre, míg a 611 elhunyt férfi közül 56 viselte. Mindezen adatok akkor nyerik el jelentőségüket, ha figyelembe vesszük,

hogy a vizsgált időszakon keresztül a Naum név állandó részese a névrendszernek. A Naum első adata 1759-es a halotti- és 1763-as a születési anyakönyvben, s utolsó bejegyzése 1879 és1871-ből való. A férfinevek közti gyakoriságát három időegységre bontva vizsgáltam meg a születési anyakönyvek alapján. Az 1760–1800-ig terjedő időszakban a Naum a második leggyakoribb név volt a Konstantinos mellett; 1801–1850 között alig csökkent a népszerűsége: a harmadik leggyakoribb név; 1851–1895-ben azonban az utolsók közé esett vissza egyetlen előfordulásával.

Az egyelemű keresztnevek megoszlása a különböző vizsgált időszakokban:

1760–1800		**1801–1850**		**1851–1895**	
Joannes	28	Joannes	35	Miklós	5
Konstantin	25	Georgios	29	Emilián	3
Naum	25	*Naum*	26	István	3
Georgios	23	Alexandros	18	János	3
Anastasios	20	Konstantinos	18	Sándor	3
Demetrios	12	Anastasios	15	Béla	2
Nicolaos	12	Demetrios	13	György	2
Michael	8	Pavlos	12	egyetlen névviselő:	
Theodoros	6	Nicolaos	11	Arsén, Barnabas,	
Athanasios	5	Stefanos	11	Dusán, Ervin,	
Petros	4	Michael	7	Gábor, Gedeon,	
Elek	3	Athanasios	5	Mathias, Mihály	
Ilias	3	Lazaros	5	*Naum*, Pál,	
Pavlos	3	Ilias	4	Theodor	
Evretisz	2	Joseph	3		
Lazaros	2	Petros	3		
Szpiriden	2	Adam	2		
egyetlen névviselő:		Theodoros	2		
Antonios, Eftimiosz,		egyetlen névviselő:			
Gabriel, Ignatios,		Alexios, Ambrosios,			
Prokopios, Samuel,		Andreas, Antonios,			
Sztamosz, Alexandros		Artur, Efthimios,			
		Evretisz, Markosz,			
		Maximos, Otho,			
		Szpiridon, Theofilaktos,			
		Theofilos			

A Naum név ilyen nagy arányú előfordulása nem jellemző általánosan a görög kolóniákban. Erről meggyőződhetünk, ha összevetjük a miskolci adatokat Füves Ödönnek a pesti macedo-vlach kolónia névanyagában végzett vizsgálatával.(FÜVES ÖDÖN, A pesti görögök nevei. NyTudÉrt. 70. sz. 261–2.)

Pest (1792–1803)		Miskolc (1760–1800)	
Demeter	13	Joannes	28
Konstantin	11	Konstantinos	25
Alexandrosz	11	*Naum*	25
Georgios	11	Georgios	23
Michael	7	Anastasios	20
Joannes	6	Demetrios	12
Naum	5	Nicholaos	12
Nicholaus	5	Michael	8
Theodor	5	Theodoros	6
Joseph	4	Athanasios	5
Andreas	4	Petros	4
Anastasius	4	Elek	3
Emmanuel	3	Ilias	3
Rizos	2	Pavlos	3
Christodulos	1	Evretisz	2
Trandafil	1	Lazarus	2
Simon	1	Szpiriden	2
Basilius	1	Adam	1
Stergius	1	Andreas	1
Paulos	1	Antonios	1
Elias	1	Alexandros	1
Alexius	1	Eftimios	1
Gabriel	1	Gabriel	1
		Ignatios	1
		Prokopios	1
		Sztamosz	1

A miskolci kolónia keresztnévrendszerének sajátossága tehát a Naum nagyobb gyakorisága. E jelenséget egyrészt úgy értékelhetjük, mint a patrocíniumi név kihatását a közösség névrendszerére, másrészt a névörökléssel magyarázhatjuk. Az az ősi szokás, hogy az elsőszülött fiú a nagyapa nevét kapta, Miskolcon is élt. Pl. Dimcsa Joannes fia, Naum első fiúgyermekének a Joannes nevet adta. Naum testvére, Anastasios szintén Joannesre kereszteltette első fiát. Ha az elsőszülött meghalt, akkor a másodszülött fiú is a nagyapa nevét kapta. 1772. ápr. 5-én született Naum, Vartiosz Nasztosz és Zoga gyermeke, 1781. ápr. 25-én született Naum, Vartiosz Nasztosz és Zoga gyermeke.

Nemcsak az első gyermek neve volt meghatározott. Több család keresztnevét vizsgálva azt tapasztaltam, hogy szinte családonként meghatározható névcsoportok öröklődtek. Hasonlóképpen, mint azt következő példám is mutatja. Koszmiczki Naum fiai: Georgios, Konstantinos, Joannes, Pavlos. Koszmiczki Naum testvérének, Nasztosnak a fiai: Georgios, Konstantinos, Naum.

A Naum keresztnév egy évszázadon át vezető szerepet töltött be a miskolci görögök névgyakorisági listáján. Az 1830-as évektől kezdve azonban csökkent a népszerűsége. E jelenség egyik magyarázata a felcserélhető nevek megjelenésével függ össze. Füves Ödön is ír a pesti görögök kapcsán ilyen nevekről. „Megfigyelhető, hogy vannak bizonyos nevek, amelyek mellett egy másikat is használtak – még az okmányokban is." (FÜVES ÖDÖN, A pesti görögök nevei. NyTudÉrt. 70. sz. 262).

A Naumra nézve a következő névpárokat találta: *Naum -Antonius, Naum – Ignác, Naum – Leon* (a Dadányi családban). Saját anyagomban is találtam hasonló névpárokat. Az egyházi anyakönyvekben az elhunytaknál 1841-től szerepel a Naum mellett zárójelben egy másik név, a születésiekben pedig 1842-től. Ugyanakkor a latin betűs anyakönyvi másolatokban, amelyeket rendszerint 1–5 éven belül a keresztelést végző pap állított ki, már1833-tól találunk névpárokat, amelyek fordított sorrenben vannak bejegyezve: egy másik név után áll a Naum zárójelben.

Mindezekből arra következtetek, hogy a név *nem felcserélhető*, hanem használatatát az okirat típusa határozza meg; vagy az, hogy milyen közösségben kellett megnevezni a személyt. Továbbá anyagomból az is kitűnik, hogy a Naum mellett előforduló másik név kezdetben csak az Antonios volt. A születési anyakönyvben 1842-ben fordul elő először ettől eltérő adat: *Naum (János Belizár*), illetve 1871-ben: *János /: Naum és László:/*. A halotti anyakönyvben pedig 1869-ben: *Naum /:Leo:/*. A Naum keresztnév helyét így a mellette szereplő nevek is átvehették az öröklődésben. Kezdetben az Antonios, amely része volt már a névrendszernek, bár a ritka nevek közé tartozott. A névkör bővülésekor pedig a Joannes, a legnépszerűbb név léphetett a helyére. Mindezek utat nyitottak a görög névanyagtól idegen magyar neveknek is ld. László, sőt öröklődővé is tehették. A névöröklésből szinte kiszorult a Naum név. E jelenséggel konvergens módon hatott a névrendszerre a spontán névadás szerepének a növekedése a névválasztásban. Így válhatott egy száz éven keresztül vezető név ritka névvé.

KECSKÉS JUDIT

Az ikerítő becézés a magyar szakirodalomban

Az ikerítés és a becéző névadás összekapcsolódásából teremtődnek meg az ikerítéssel alakult becézőnevek. Az ikerítő becézés ma is termékeny szóalkotási módunk, noha kétségtelenül nem túl gyakori. Sajátos jelensége nyelvünknek az, hogy az ikerítéses becézőből alkalomadtán kiváló ikerítmény (az ikerszó eredetileg jelentéstelen, játékosan keletkező elemét nevezem így) önálló becenévként lesz használatos.

Az ikerítő becézést több kutatónk is vizsgálta egyrészt a magyar nyelvi becézés tárgyalásakor, másrészt az ikerítés kapcsán.

KÚNOS IGNÁC Az ikerszóról című tanulmányában (TanEgyMNyTárs 1: 245–256) az anorganikus *b* vagy *p* hanggal ikerített utónevek fonológiai sajátságait külön is fejtegeti. Megállapítja, hogy ezek a népi nyelvben születő becézők az ikerítést kiváltó alaptag „kemény vagy lágy" hangjai hatására ikerítődnek *p*-vel vagy *b*-vel: *Julcsa-Pulcsa, Zsuzsi-Buzsi*, illetve ikerítő becézéskor gyakran érvényesül az ikerítésnek az a jellegzetessége, hogy az eredetileg jelentéstelen elem önállósul *(firkál)*, és például az *ista-pistáz* formából elkülönül a *Pista* becenév. Feltételezése szerint ennek a névnek az analógiájára következhetett be vokálissal induló több

nevünk ikerítmény részének önállósulása: *Ilona* > *Pila, Ignác* > *Bigna*, míg a konszonánssal kezdődő nevek ikerített formában maradtak meg: *Sándor-Bándor.*.

SZILASI MÓRIC A becéző (kicsinyített) keresztnevek című cikkében (Nyr. 12: 244–253) a becézőnevekhez ikerítéskor szokásosan kapcsolódó mássalhangzók által teremtett formákat „tisztán magyar alkotás"-nak minősíti *(Pila)*. A keletkezés folyamatát úgy képzeli el, hogy először „valamelyik közbülső mássalhangzó" kapcsolódott a szó elejéhez, és csak azután jött létre a becézett-ikerített forma *(Jula* > *Lula* > *Jula-Pula)*.

Gyermeknyelv és gyermeklélek című cikkében (MNy. 1: 392–399) PONORI THEWREWK EMIL úgy magyarázza az ikerített becézők létét, hogy azok a becézett alakokból a gyermeki beszédben megtalálható *szita-bita, erdőbe-berdőbe* ikerítés hatására alakultak ki: *András* > *Andi* > *Andi-Bandi,* míg végül az ikerített becézőből a játékos módon keletkező rész önálló névvé vált: *Bandi.*

MELICH JÁNOS Keresztneveinkről című dolgozatában (MNy. 10: 97–107 = MNyTK. 15. sz.) az ikerítést a magyar becézés egyik fajtájaként tartja számon a rövidülés és a képzés mellett, sőt az ikerítéses formából való kiválást is (*Ista-Pista* > *Pista*).

Becézőnevek és nyelvújítás című cikkében (MNy. 23: 171–175) TOLNAI VILMOS új szakkifejezést alkot, amikor az *Andi-Bandi, Anna-Panna* formákból keletkező *Bandi, Panna* neveket szabatosan „ikernevekből kivált becézőknek" nevezi.

CSEFKÓ GYULA is terminus technicust teremt a *Csöre* név magyarázatakor, amikor levezeti, milyen lépéseken keresztül haladva lett az *Erzsébet* keresztnévből *Csöre*: először a teljes keresztnév rövidült, majd kicsinyítő képzős formája ikerítődött (*Erzsi* > *Erzsi-Pörzsi*), ebből az ikerített változatból vonták el az ikerítményt (*Erzsi-Pörzsi* > *Pörzsi* ~ *Pörzsi*), ezt követően ez az alak újból rövidült, és kicsinyítő képzőt felvéve ikerítődött *(Pörzsi* ~ *Pörzsi* > *Pöre* ~ *Pöre* > *Csöre-Pöre),* míg végül ennek is önállósult az ikerítmény része *(Csöre-Pöre* > *Csöre* ~ *Csöri)*. Ennek a keletkezéstörténetnek az utolsó fázisában létrejövő nyelvi produktumokról azt állapítja meg CSEFKÓ: „másodlagos ikerítésből való elvonás útján keletkeztek" (MNy. 24: 44).

Általában a kutatók csak magánhangzóval kezdődő nevek ikerítődését adatolják. CSEFKÓ viszont a névikerítés kétféle keletkezési módját különíti el: „a magánhangzós kezdetű név elé vagy a mássalhangzós kezdetű név kezdő mássalhangzója helyébe *p* járul, pl. ...*Ilona* > *Ila-Pila... Juliánna* > *Jula-Pula*" (MNy. 24: 44).

VARGA KATALIN Becéző keresztneveink (Szeged. 1931) címmel írt dolgozatában leszögezi, hogy ikerítés csak vokálissal kezdődő keresztnevekben mutatható ki (1931: 11–12), illetve az ikerítéses névalkotás azért új keletű, mert az ikerítéses becézést megelőzte a rövidülés.

HORGER ANTAL a *Bözsi* név magyarázatakor (MNy. 29: 49–50) az ikerítő becézés keletkezési folyamatára azzal mutat példát, hogy az *Erzsébet* név *ö*-ző változatából, az *Örzsébet*ből feltételezi az **Örske* > **Öske* származékot, és ennek *Öske-Böske* ikerített formájából eredezteti az utótag kiválásával a *Böske* becézőt. Az inetimologikus *p* és *b* hangok fejlődésének vizsgálatakor (MNy. 29: 261–264) pedig azt mutatja ki HORGER, hogy a játékos ikerítésből az utótag önállósulása a keresztnevekre jellemző jelenség: *Ödön* > *Ödi-Bödi* > *Bödi, Örzsébet* > *Örzse-Pörzse* > *Pörzse*. Mint meg-

jegyzi, bár nyelvemlékeinkben ilyen szervetlen *b*-n és *p*-n induló ikerített becenevek még nem fordultak elő, hiányukból azonban nem kizárólag arra lehet gondolni, hogy újabb kori fejlemények, hanem arra is, hogy a nyelvemlékek hivatalos hangnemével és komoly tartalmával összeegyeztethetetlen volt játékos jellegük.

BENKŐ LORÁND az *András* keresztnév *Andi-Bandi* becézésében – Néhány becenevünkről című cikke tanúsága szerint (Nyr. 74: 335–342) az *ugrál-bugrál, ingó-bingó* ikerszók jellegzetes hangbetoldását látva, párhuzamot von az ikerítés és a becéző névalkotás között. Az ikerítéses becenevek keletkezési idejével kapcsolatban pedig így vélekedik: „A *Bandi* név aránylag fiatal, két-három évszázadosnál nem idősebb. A 17. század előtt ugyanis ikerítéssel nem keletkeztek nálunk becenevek. A *Bandi* előzménye: az *Andi* is csupán egy-két évszázaddal régibb a *Bandi*-nál, mert az *-i* kicsinyítő képző csak a 16. század óta jelentkezik személynevekben. A közszóban sem sokkal korábbi az *i* képző" (Nyr. 74: 337).

PAIS DEZSŐ szinkrón és diakrón módszerrel egyaránt vizsgálja az ikerszókat több közleményében is (MNy. 50: 274–279; 55: 458–461; 56: 311–315; 57: 76–78; 59: 280–285), és az általa osztódásos ikerítésnek mondott típusra keresztnévi példái is vannak: *Ista-Pista, Anna Panna* (MNy. 47: 147).

RÁCZ ENDRE több dolgozatában is tanulmányozza az ikerítést mint a magyar nyelvi becézés egyik jellegzetes fajtáját. Az ikerítéssel alakult becéző nevek történetéhez címűben (MNy. 52: 48–52) két lényeges kérdést feszeget: mikor születhettek az első ikerítéses becézőnevek, illetve miféle sajátos hangmegfelelések jellemzik a névikerítést. Az első kérdés kapcsán megállapítja: a magyarban a XVII. század előtt is keletkeztek ikerítéses becézőnevek. Ezért egy véleményen van MÉSZÖLY GEDEONnal, aki leszögezi: „az *Andi-Bandi* szerkezetet nem lehet elválasztanunk a *farkas-barkas, őzem-bőzem*-féléktől, ezek meg [...] ősi múltból eredhetnek" (Pais-Eml. 355). Maga RÁCZ kétségbe vonva VARGA érveit, oklevéli anyagnak régi magyar női neveivel illusztrálja feltevését. Különösen annak igazolása érdekes, amelynek során egy XIV. században élő úrnő névváltozatainak *Baga, Bagi, Bagics, Bagicsa, Bagó* olvasatú formáiban a *Magdalena* vagy *Margareta* feltehetően ikerítéssel alakult becéző változatait gyanítja. Az ikerített becézőnevek kapcsán RÁCZ azt jelenti ki, hogy „mássalhangzón kezdődő névnek is lehet ikerített változata" (MNy. 52: 52).

RÁCZ Ikerítéssel alakult becéző neveinkről című cikkében (NéprNytud. 2: 43–48) leíró szempontból csoportosítja a becéző keresztnevek tréfás-játékos névalakítású jellegzetes típusait, amelyek jobbára „ingerkedő vagy csúfolódó" szándékú gyermekversekben fordulnak elő. Adatokkal bizonyítja, hogy ikerítéses becézők vokálissal (*Imre* > *Inci-Binci, Ilona* > *Ila-Pila*) és konszonánssal kezdődő férfi és női nevekből egyaránt keletkezhetnek (*László* > *Lackó-Packó, Ferenc* > *Feri-Beri, Juliánna* > *Jula-Pula, Zsuzsanna* > *Zsuzsi-Buzsi*). Sőt *p* és *b* kezdetű becézőkből újabb játékos névalkotással másodlagos ikerítések származnak: *Ilona (Elona)* > *Pela* > *Csela-Pela* > *Csela*. Ennek a ma is produktív becézési módnak a magyar sajátossága „elsősorban az ikeralakulatokból való kiválás, önállósulás mozzanatában rejlik" (NéprNytud. 2: 43).

BÁRCZI GÉZA A magyar szókincs eredete című könyvében az ikerítést, illetőleg az ikerítéskor keletkező ikerítmény önálló névvé válását a nevek becézésének

XVII. században születő újabb módozataként említi, de RÁCZ elképzelését is elképzelhetőnek tartja (MNy. 52: 50) az ikerített nevek XIV. századi jelentkezéséről (1958: 141).

KELEMEN JÓZSEF az Ikerítéssel és ikerítésből való kiválással magyarázott neveinkről című cikkében (NytudÉrt. 40: 181–186) világos rendszert alkot. Az első típusba a magán- és mássalhangzós kezdetű teljes névből ikerítéssel – a közszók ikerítődési törvényszerűségeivel – alkotott becézőket sorolja: *Ernő-Bernő, Gyulabúla* (NytudÉrt. 40: 181). A második és egyben gyakoribb fajtába a magán- és mássalhangzón induló csonkított és becéző képzős formákból alkotott becéző-csúfoló ikerneveket csoportosítja: *Erzsók-Perzsók, Zolkó-Polkó, Zsiga-Biga* (NytudÉrt. 40: 182–185). Ezek – nyilván a fokozott ritmikai hatáskeltés miatt – gyakoribbak a névvel csúfoló gyermekversekben, mint az élőbeszédben.

KELEMEN nagyon egyértelműen megfogalmazza az ikerítő becézés törvényszerűségeit, és példákkal bizonyítja is, hogy a „b és p előfordulása... kapcsolatban van a becéző képzős alapnév zöngés és zöngétlen mássalhangzóival, az alapnév fonetikai felépítésével, illetőleg hatásával, de nem kizárólagos törvényszerűséggel, hanem általában bizonyos arányosságot mutatva" (NytudÉrt. 40: 185). Más ajakhangoknak *(m, v, f)* az ikerítésben való szereplésében analógiás hatást lát: *Zsuzsika-Muzsika, Ica-Vica, Kata-Fata* (NytudÉrt. 40: 186).

KELEMEN arra figyelmeztet, hogy az ikerített nevek ambivalens hangulati hatásúak: egyrészt a kedveskedés, a becézés, másrészt a gúny eszközei (NytudÉrt. 40: 186).

ÖRDÖG FERENC az ikerítéses becézők keletkezési idejét illetően RÁCZcal ért egyet A gyulaji keresztnevek becéző alakjai címmel írt közleményében (NéprNytud. 5–6: 79–83). Osztja RÁCZ vélekedését abban is, hogy az ilyen típusú becézések nem kizárólagosan magyar sajátosságok.

SZABÓ T. ATTILA A magyar becenevek alakulásmódjairól értekezve (NyIrK. 10: 275–287) a magyar nyelvben a becézésnek a következő módozatait veszi sorra: 1. tőrövidítés, 2. tőcsonkítás, 3. együttes tőrövidítés és tőcsonkítás, 4. ikerítés, 5. ikerítésből való kiválás, 6. képzés, 7. hangcsoport-ikerítés, 8. összetétel (NyIrK. 10: 279). Úgy véli, hogy az ikerítéses becézők a gyermekmondókákban, a gúnyoló versikékben szokásosak, mert becenévként aligha voltak bármikor is használatosak, de az ikerítéses nevek a becenév-alakulásban jelentős szerephez jutottak (NyIrK. 10: 280). SZABÓ T. véleménye szerint a ikerítés legkésőbb a XVI. század második felében keletkezhetett, hiszen az ikerítéses, illetve az abból kiváló becézők már a XVII. század elején megjelentek (NyIrK. 10: 286).

HAJDÚ MIHÁLY Magyar becézőnevek (1770–1970) című könyvében (Akadémiai Kiadó. Budapest. 1974) a becéző ikerítéses névalkotás csoportosítása – megokolása szerint – azért tér el a közszavakétól, mert magánhangzó-változást mutató ikerített névre nincs adata, illetve a szokással ellentétben nem kizárólag a labiális mássalhangzókkal ikerítődőket tekinti ikerítettnek.

HAJDÚ igen világos és aprólékos rendszert épít ki, bőséges adatanyaggal szolgál:

A. Kéttagú ikerítések: 1. magánhangzóval kezdődő nevek ikerítései: I. *B* előmássalhangzóval bővülő utótagúak: *Ildi-Bildi* < *Ildikó;* II. *P* előmássalhangzóval bővülő utótagúak: *Éva-Péva* < *Éva;* III. más előmássalhangzóval bővülő utótagúak: *Inci-Finci* < *Irén.* 2. mássalhangzón kezdődő nevek ikerítései: I. *B*-vel

kezdődő utótagúak: *Tündi-Bündi* < *Tünde;* II. *P*-vel kezdődő utótagúak: *Rozka-Pozka* < *Rozália;* III. más mássalhangzóval kezdődő utótagúak: *Sári-Mári* < *Sarolta.* 3. utótagjaikban köznevet vagy más tulajdonnevet tartalmazó ikerítések: *Ati-Kati Attila, Petkó-Patkó* < *Péter.* 4. a keresztnévi elemet utótagjukban tartalmazó ikerítések: *Harcsa- Marcsa* < *Mária.* 5. másodlagos ikerítések: *Döndi-Böndi* < *Öndi-Böndi* < *Ödön.* 6. az eddigi csooportba be nem sorolt ikerítések: *Manca-Lunci* < *Mária.* – B. Háromtagú ikerítések: *Manci-Sanci-Finci* < *Mária.* – C. Négytagútagú ikerítések: *Frinc-Franc-Princ-Pranc* < *Franciska.*

HAJDÚ gyűjtése alapján megállapítja: bár talált néhány adatot teljes név ikerítésére, mégis sokkal gyakoribb a rövidült és képzett formák ikerítése (1974: 158), illetve az ikerítéssel alakult becézőnevek használati kötöttsége egyértelmű: kizárólag gyermeknyelvi gúny- és játékos szólítónévként használatosak (1974: 160). Az ikerítésből kivált neveket HAJDÚ a következő csoportosítás szerint tárgyalja: I. B előmássalhangzóval alakult becézőnevek: a) teljes alakjukban magánhangzóval kezdődők: *Bákos* < *Ákos*; b) teljes alakjukban mássalhangzóval kezdődők: *Berkó* < *Ferenc.* II. *P* előmássalhangzóval alakult becézőnevek: a) teljes alakjukban magánhangzóval kezdődők: *Pilka* < *Ilona*; b) teljes alakjukban mássalhangzóval kezdődők: *Pirda* < *Irma.*

A kutatók az ikerítéssel alakult becézőnevekről többségükben azt vallják, hogy az ikerítő becézés tisztán magyar alkotás, mert a ránk ható nyelvek egyikében sem mutatható ki (SZILASI Nyr. 12: 244–253; MELICH MNy. 10: 107; BENKŐ Nyr. 74: 338), és különösen az ikerítésből való kiválás sajátosan magyar jelenség (MELICH MNy. 10: 107; RÁCZ NéprNytud. 2: 43). Egyes kutatók csak a vokális indítású nevek ikerített formáiról beszélnek (VARGA 12; HORGER: Nép és Nyelv 1: 80), mások a mássalhangzóval kezdődő keresztnevek ikerítését is adatolják (RÁCZ MNy. 52: 52. HAJDÚ 1974). Abban viszont megegyezik a kutatók véleménye, hogy az ikerített nevek keletkezésében a közszóikerítésből ismert törvényszerűségek érvényesülnek: 1. a magánhangzós kezdetű név anorganikus *b* vagy *p* elétoldásával ikerítődik: *Ági-Bági, Eti-Peti* < *Etelka,* 2. a névkezdő konszonáns *b*-re vagy *p*-re módosul ikerítéskor: *Laca-Baca* < *László, Julis-Pulis* (PONORI MNy. 1: 392–399; BENKŐ Nyr. 74: 335–342; KELEMEN NytudÉrt. 40: 181–182).

De el is tér a közszóikerítéstől az ún. másodlagos ikerítés, amely úgy jön létre hogy a *b* vagy *p* elétoldásával ikerített becézőnevekből önállósuló ikerítményt újból ikerítik, és a becézőkből ismételt kiválással függetlenített formát teremtenek: *Erzsébet* < *Csöre, Csöri, Csösze, Csöszi* (CSEFKÓ: MNy. 24: 44). Lehetséges különben analógiás hatásra születő – az ikerítés fokát átlépő –, rögtön előmássalhangzón induló becenév is: *Bimbi* < *Ibolya, Bévi* < *Évi* (HAJDÚ 162). A kutatások azt igazolják, hogy általában csonkított-képzett nevet szokás ikeríteni: *Inci-Finci, Gyuszkó-Buszkó,* de ritkábban a teljes név ikerítése is előfordul: *Eszter-Peszter, Sóska-Jóska.* Az ikerített becenevek kettős érzelmi hatásúak, hiszen keletkezésük oka is ambivalens: vagy a kedveskedés, vagy a gúnyolódás, vagy egyszerre mindkettő. Ennek egyenes következménye az ikerítő becézésnek a nyelvréteghez és műfajhoz kötöttsége: a nép- és gyermeknyelvi elterjedtsége, szemben a köznyelvi ritka előfordulással (KÚNOS TanEgyMNyTárs. 1: 251; VARGA 12; RÁCZ NéprNytud. 2: 44; HAJDÚ 1974. 161), illetve a gyermekversekbeli gyakorisága (HORGER MNy.

29: 262; RÁCZ NéprNytud. 2: 44; KELEMEN NytudÉrt. 40: 181–182; SZABÓ T. NyIrK. 10: 280), ellentétben a komoly tartalmú és hivatalos hangvételű szövegekbe nem illőséggel (HORGER MNy. 29: 262; RÁCZ NéprNytud. 2: 44; KELEMEN NytudÉrt. 40: 181–182; SZABO T. NyIrK. 10: 280).

Eltérő viszont a kutatók álláspontja az ikerített becézők születési idejét illetően. Vannak, akik újabb fejlődés eredményének vélik, mert a régi nyelvből nem mutatható ki a becézésnek ez a fajtája (MELICH MNyTK. 15: 13; TOLNAI MNy. 23: 172; VARGA, 11; BENKŐ Nyr. 74: 337; SZABÓ T. NyIrK. 10: 286), mások viszont a XVII. századnál régebbi keletkezésűnek gondolják (MÉSZÖLY: Pais-Eml. 355; RÁCZ MNy. 52: 48; ÖRDÖG NéprNytud. 5–6: 79–83). A nézetek ütköztetése produktív hatásúnak bizonyult az ikerítő becézés kutatásában.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

Nevek emléke – emlékek neve

(Egyetemi hallgatók a nevükről, a tulajdonnévvel kapcsolatos élményeikről)

Az ifjúság emléke

Másodéves egyetemi hallgató voltam Debrecenben, amikor Mező Andrással, azaz Bandival először találkoztam a Nyelvészeti Intézet szemináriumában. Az ötvenes évek második felében a Magyar és a Finnugor Tanszék alkotta az intézetet, ahol a két szélső szobában a két professzor, Papp István magyar és Kálmán Béla finnugor nyelvész dolgozott. Munkájuk a két területen nem különült el szigorúan, mindkettőjükhöz lehetett magyar, ill. finnugor problémával is fordulni. Az ő szobáik között volt az ún. tanársegédi az oktatók és a szeminárium a hallgatók számára. A Benczúr kollégiumban lakók reggeltől az esti zárásig szinte állandóan az egyetemen tanyáztak, az órák között és után a nagykönyvtárban, a jó napsütésben az egyetem előtt, de az igazi bázist nekünk a nyelvészeti szeminárium jelentette, ahol az intézeti tag hallgatók állandó tanuló, dolgozó helyet, könyvtárat, néha egy kis cédulázással még zsebpénzt is találtak. Itt lehetett tartani a saját fiókban a könyveket, jegyzeteket, a fogason a kabátot, a szekrényben egy kis elemózsiát. Erre a hajdani szemináriumra ma sem tudok megindultság nélkül emlékezni.

Ebben a szemináriumban tűnt fel Mező Bandi mint intézeti tag, emlékezetem szerint már elsőéves korában, s a sors úgy hozta, hogy a fiókjaink egymás mellett voltak a baloldali asztal ajtó felőli belső oldalán. Az *András~ Bandi* névvel nem volt gondom, de a *Mező* furcsának tűnt, mert tulajdonnévi funkcióban ezzel a szóval korábban nem találkoztam. Mindez végigfutott a gondolataimban, s befolyásolta az ünnepelt tiszletére választott témát.

Az ifjúság neve

Dolgozatom alapötletét az a körkérdés adta, amelyet Fercsik Erzsébet és Raátz Judit intézett a névtannal foglalkozó szakemberekhez. A válaszadás megtisztelő feladata közben fogalmazódott meg bennem, hogy a hallgatóimnak is feltehetnék hasonló kérdéseket, és a válaszaikból kiderülhetne az ő tulajdonnévvel/nevükkel kapcsolatos állásfoglalásuk

A későbbi feldolgozás reményében három kérdést állítottam össze. Amikor a Miskolci Egyetem magyar szakos hallgatóit tanítván újabb és újabb csoportokat kaptam, mindig megkértem őket, hogy a kérdéseimre válaszoljanak. Lehetőség volt arra, hogy az órán írják meg, de arra is, hogy alaposabb, esetleg több napos meggondolás után otthon készítsék el a válaszokat. A kérdésekhez vázoltam, hogy mit szeretnék a segítségükkel megtudni. A válaszok gyűjtésében Tuba Márta is segített a debreceni KLTE magyar szakos hallgatóit kérdezve. Segítségét köszönöm. Az eddig összegyűlt anyagból a mostani feldolgozáshoz kiválasztottam ötven választ. Ezeket mind miskolci magyar szakos hallgatók írták az 1998/99-es tanévben. A válaszadók többsége másodéves volt az adott időben, néhány pedig negyed-, ill. egy ötödéves. Életkoruk szerint tehát a húszas éveik első felében jártak. A válasz írásakor megadhatták a teljes nevüket, de el is hallgathatták. Ezzel az utóbbi lehetőséggel nehéz volt élni, különösen a harmadik kérdés miatt, mint azt a későbbiekben látni fogjuk. De nem is használták ki a szóban felkínált kibúvót.

A kiválasztott 50 kérdőív kitöltői közül 48 megadja a teljes nevét (családnév + utónév együttesét 46, ill. a férj családneve + *-né* képző + teljes leánykori név együttesét 2), kettő csak a keresztnevét.

A kitöltők közül 44 a lány, 6 a fiú. A nemek közötti megoszlás, ha nem is mutatja pontosan a férfi-nő arányt a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán, arra mindenesetre utal, ami a napi tapasztalatom is a csoportok ismeretében, hogy a lányok túlnyomó többségben vannak.

Először a válaszadók teljesen esetlegesen összeállt névsoráról mondanék el névtani szempontból néhány észrevételt.

Névsorom 48 teljes, hivatalos nevet és két női keresztnevet tartalmaz. Mind a hat fiú hallgató megadta a teljes hivatalos nevét.

Ketten viselnek *Nagyné Szabó Mária* típusú asszonynevet. Azaz ebből az erősen korlátozott nagyságú névsorból az derül ki, hogy a férjezett hallgatónők ezt a típust részesítik előnyben.

Egy lánynak van kettős családneve *(Urbán-Szabó)*. A családnevek kevés kivétellel olyanok, amilyenekkel korábbi gyakorlatomban már találkoztam (pl. *Bacsó, Csizmadia, Farkas, Maksa, Mészáros, Orosz, Stefán, Váradi*), s csak 3 azoknak a száma, amelyek eddig ismeretlenek voltak *(Barbócz, Chmara, Rozgova)*.

Ami az utóneveket illeti, hagyományosabbnak tűnnek az *Ágnes, Eszter, Katalin* és esetleg a *Zsuzsa* lánynevek, bár ez utóbbi mint anyakönyvezhető forma nem túl régi. Feltűnő, hogy első keresztnévként a régebben annyira gyakori és kedvelt *Mária,* ill. *Erzsébet* egyszer sem fordul elő. Az én ízlésem és névkompetenciám szerint régiesnek tűnik a *Hajnalka* és a *Stefánia.* A többi név megfelel annak az igénynek, ami a hetvenes évtized végét jellemezte. Erre utal pl. az olyan nevek

megjelenése az itteni listán, mint *Adrienn, Andrea, Krisztina, Szilvia, Virág.* Feltűnik a nevek nagy változatossága. A 44 lány 31 nevet visel. Egyenlő eloszlás esetén 0,7 név jut egy főre, és egy névre 1,4 viselő személy. Legtöbbször, három ízben fordul elő a *Gabriella,* a *Judit* és a *Viktória,* kétszer fordul elő 7 név *(Adrienn, Andrea, Anita, Enikő, Ildikó, Krisztina* és *Orsolya);* csak egy-egy névviselő jut 21 névre *(Ágnes, Anetta, Anna, Annamária, Emese, Eszter, Evelin, Hajnalka Hedvig, Henriett, Henrietta, Katalin, Marianna, Melinda, Olívia, Stefánia, Szilvia, Tamara, Timea, Virág* és *Zsuzsa).*

Az első keresztnév abc-rendben és előfordulás számuk: *Adrienn* (2), *Andrea* (2), *Ágnes* (1), *Anetta* (1), *Anita* (2), *Anna* (1), *Annamária* (1), *Emese* (1), *Enikő* (2), *Eszter* (1), *Evelin* (1), *Gabriella* (3), *Hajnalka* (1), *Hedvig* (1), *Henriett* (1), *Henrietta* (1), *Ildikó* (2), *Judit* (3), *Katalin* (1), *Krisztina* (2), *Marianna* (1), *Melinda* (1), *Orsolya* (2), *Olívia* (1), *Stefánia* (1), *Szilvia* (1), *Tamara* (1), *Tímea* (1), *Viktória* (3), *Virág* (1), *Zsuzsa* (1).

A fiúk közül senki, lányok közül 12-en viselnek kettős keresztnevet (*Adrienn Éva, Andrea Tímea, Anita Andrea, Anna Mária, Gabriella Márta, Henrietta Katalin, Henriett Anikó, Ildikó Agnes, Judit Ida, Katalin Krisztina, Orsolya Fanni, Viktória Mónika).*

A lányok nevének vizsgálata után lássunk valamit a kisebbségbe szorult fiúk nevéről is! A minta olyan kicsi, hogy nem is csodálkozhatunk azon, hogy egy névre egy fő, egy főre egy név jut *(Balázs, Krisztián, László, Péter, Zoltán, Zsolt).* Valóban hagyományos név a korábban nagyon népszerű *László* és a nem ritka *Zoltán;* a *Balázs* és a *Péter* divatja változik, ennek a generációnak a születése táján kedvelt nevek voltak. A *Krisztián* divatja újabb keletű, s időközben a *Zsolt* is nagyon népszerű lett.

A leghosszabb fiúnév hat szótagos, a leghosszabb lánynév a család- és egy utónevet figyelembe véve nyolc szótagos, de ha a második keresztnevet is figyelembe vesszük (ami nincs feltüntetve a fiúk válaszaiban), akkor a leghosszabb teljes név tizenegy szótagos. A fiúnevek átlagos szótagszáma kis kerekítéssel 4,7, a lányoknál az asszonynév nélküli család + egy keresztnévé 5,7 szótag.

Lehetne még írni a családnév és keresztnév együtteséről, de a nyilatkozók inkognitóját nem akarom teljesen felfedni. Azt elmondhatom, hogy rímel három lány, rímel és alliterál egy lány, és alliterál egy lány és egy fiú névegyüttese.

Az ifjúság válaszai

„Első névélményem" volt az első kérdés. Kiegészítésként hozzáfűztem, hogy emlékeznek-e olyan mozzanatra az életükben, esetleg kora gyermekkorukban, amikor rádöbbentek, hogy a tulajdonnév valami más és miben más, mint az egyéb szavak. Tulajdonképpen célom volt az is, hogy kutassanak emlékezetükben korai névélmény után. A további gyűjtés érdekében el kell gondolkodnom a kérdésfeltevésen, mert 11 esetben nincs vagy nem értékelhető a válasz. Az értékelhető válaszok az első élmény forrását szülői elbeszéléshez (5), saját játékfigurához (5), olvasmányélményhez (4), testvérhez (4), hírességhez (4), saját névhez (4), óvodai társhoz (4), iskolatárshoz (3), szeretett személyhez (3), állathoz (2), egy esetben a1z

alliteráció jelenségéhez kötik. Illusztrálásképpen néhány választ idézek. „Az óvodáskor tájékán rájöttem arra, hogy fiú- és lányneveket is becéznek azonos módon" *(Gábor, Gabriella → Gabi; Krisztina, Krisztián → Kriszti).* „Egy (másik) kislány babáját is *Kati*nak hívták. Majdnem hajba kaptunk ezen, mert a *Kati* nevet a saját szerzeményünkne éreztük. Nagyon fájt, hogy a másik babát is *Kati*nak hívták." „Az iskolában egy lány nagyon fiús volt. Meglepődtem, hogy *Évá*nak hívják, és nem fiú." „Szüleim és testvéreim *Ani*nak hívtak, mások *Anitá*nak. Később ráeszméltem, hogy másokat is szoktak becézni." „Egy játékmedvém volt kockás kendővel a fején. Azért neveztem el *Mari*snak, mert a nagymamám is mindig kendőt hordott, és őt *Máriá*nak hívják." „Szüleimtől tudom, hogy amikor megszületett a húgom, fiút vártunk, akinek már a neve is megvolt *(Zsoltika)*, én sokáig ezen a néven szólítottam, hiszen nem voltam tisztában a fiú- és lánynevek közti különbséggel." „Halász Judit-lemezt kaptam, és akkor döbbentem rá, hogy nemcsak engem hívnak *Judit*nak, már ketten vagyunk." „Iskolás koromban felötlött bennem, hogy anyukámnak is van rendes neve." „A *Görgey Krisztina* név nagyon előkelően hangzott." „Saját nevemet annyira nem szerettem *(Virág)*, hogy mindenkinek azt mondtam az óvodában, hogy engem *Panni*nak hívnak." *„Ercsi Cukorgyár – Répatároló.* Szüleim beszéltek a cukorgyárról, s én megpróbáltam azt a megfoghatatlan világot elképzelni." „6–10 éves koromban a *Karolina* név tetszett a legjobban, egy képzeletbeli barátnőmet hívtam így, amikor egyedül játszottam. De nem tudom, hol és mikor hallottam ezt a nevet." „Egy barna kiskutya *Csoki* neve." „Csak a nagyapám becézett *Ágicá*nak. Mintha egy új nevet fedezett volna fel nekem!" „Egy kedvenc mesekönyvem címe: *Csipike, az óriás törpe.*" „10 évesen osztálykiránduláson vettem részt Egerben, s hahotázva olvastuk az egri vár védői között *Krakkói Szaniszló* és *Döngelegi Gáspár* nevét." „Egyik ismerősünk kérdezte az akkor született húgom nevét, s annyira nem ismerte a *Nikolett* nevet, hogy *mikor lett*-nek értette." *„Körtvélyesi Kinga.* 3–4 éves koromban az alliteráció nagyon megfogott." „Óvodás koromban kórházban voltam, s a doktor bácsi új becenevet talált ki: *Heci.*" (A *Hedvig*et becézte így!) „Az iskolában a bemutatkozás után jöttem rá, hogy a tanító néni azt kérdezte, hogyan szólítanak." Az élmények tehát megoszlanak aszerint, hogy egy bizonyos denotátum vagy a denotátum neve kelti fel az érdeklődést (előkelő hangzásúnak ítéli; megérzi a névben a különlegességet, az alliterációt), ill. a névvel kapcsolatos tevékenység (az anyát a gyerek nem szólítja „rendes" nevén; a nevet becézik).

A második a **legek** kérdése volt: „Legfurcsább, legérdekesebb, legpozitívabb vagy legnegatívabb névélményem". Azt szerettem volna megtudni, hogy mit és miért tartanak különösnek. Ehhez nem volt szükség külön szóbeli kiegészítésre. Hárman nem válaszoltak, egy esetben tájszóval keverte a válaszadó a tulajdonnevet. A válaszok így is meghaladják a válaszadók számát, mert egyesek több *leg*re is válaszoltak. A válaszokat négy kategóriába soroltam: **érdekes, tetszik, nem tetszik, furcsa**. Az élmények forrása hasonló az első kérdéséhez. Ismerősök, családtagok neve, olvasmányélmény. A saját keresztnév mint különlegesség csak egy esetben fordul elő, mert a válaszadó az *Olíviá*t nagyon ritkának találja. **Érdekesnek** találják, hogy a *Jácint* lehet lánynév, egy másik válaszban, hogy a *Jácint* lehet fiúnév, tehát virágnevet fiú is kaphat, hogy a *Hedvig*et fiúnévnek hiszik, hogy az

évfolyamon, ill. egy családban sok az alliteráló név (a válaszadók nem azonosak az első kérdésnél az alliterációt említővel), hogy a Kodály Zoltánnétól kapott autogram miatt a név is érdekessé vált, hogy felfedezi az egyik dédanya nevében saját vezetéknevét *(Kovács)*, hogy az óvodában mindenki utálta a saját nevét, s ez a válaszadóra is ráragadt *(Virág)*, hogy egy családban a testvérek a *Hunor* és *Magor* nevet viselik, hogy egy családban mindenki „történelmi" keresztnevet visel: *Álmos* (vezér), *Dániel* (próféta), *Imre* (herceg), *Mátyás* (király), *Miklós* (püspök), *Péter* (cár), (még különösebbnek találta a válaszadó, hogy ez nem tudatos törekvés volt a névadásnál, hanem utólagos magyarázat), hogy a *Laura* nevet az óvodában *Lagurá*nak ejtette. A **tetszik** kategóriába kerül a *Berta* (Boncza Berta miatt), a *Dávid* a hangzása és az első szerelem neve miatt, a *Dimitriu Achilles* az idegensége miatt, a *Gerda* egy barátnő gyereke és egy mesebeli kiskecske neve miatt. A *Milcsi* azért tetszik, mert az óvónéni viselte, s ennek alapján a válaszadó játékbabája is. Olvasmányélményből származik a *Dömdödöm* és a *Mikkamakka*. **Nem tetszik** a külföldi filmsorozatok hatása a névválasztásra *(Jennifer, Pamela, Dzsoki, Zsaklin)*, nem tetszenek az ún. divatnevek (példák nélkül), s konkrétan a *Fradina*. A legnépesebb a **furcsa** kategória, ahová valós nevek kerültek. Ezek abc-rendben és a minősítés okával a következők. *A*-val és *Á*-val kezdődő sok utónév egy családban *(Adél, Adrienn, Anita, Attila, Ádám, Ágnes, Árpád)*. Az *Achilles*, az *Aphrodite* és az *Apollón* ugyancsak egy családban, becézésük *Afika, Akika és Apika* formában (az anya pedig a saját *Piroska* nevét *Vénusz*ra változtatta). *Benjámin* a családban az első előfordulás, s mint ilyen annyira idegen volt, hogy a nagyapa egy cetlire írta fel, hogy az érdeklődőknek meg tudja mondani. A hármas utónévként hallott *Cintia Ticiána Patricia,* a *Cseperke,* mert csak a *Csepke* forma volt ismerős, a *Delkov Alexis* és *Delkov Dimitri* az idegensége miatt. A *Futó Rózsá*ba óhatatlanul belejátszik a köznévi jelentése éppenúgy, mint a *Galuska* vagy *Hosszú* családnévbe. A *Jetro* és *Obed* utónevek előfordulása testvéreknél. A *Kasza Blanka* a híres filmcím azonos hangzása miatt, a *Koma* családnév pedig a köznévi jelentésénél fogva került ebbe a csoportba. A *Márton* utónév kistestvér neveként furcsa, mert a válaszadó ismert egy *Marci* nevű kismacskát. A *Márton Márton* teljes név szokatlansága miatt. A *Mercédesz* névről a válaszadó azt hitte, hogy az autómárkanév alapján kapta ember. A *Nagygombai Gomba Gusztáv* név a miskolci avasi temetőben, mert egy nagydarab, tohonya ember képzetét idézi. *Nemoda Buda* nevű személy egy TV-műsorban, aki leendő gyermekeinek a *Nemoda Buda Örs* és a *Nemoda Buda Jenő* nevet szándékozik adni. A furcsaság okára talán felesleges is kitérni. A *Sáfrány Lilla* furcsasága azt eredményezte, hogy a válaszadó ezzel a teljes névvel nevezte el a játékbabáját. A *Soma* keresztnév első hallásra tűnt furcsának, a *Szabó Illangó Boglárka* ritkasága miatt. *Szigfrid* nevű eleven emberekkel (apával és fiával) találkozni élményszámba ment, mert a válaszadó csak meseszövegben ismerte. Egy adatközlő furcsának találta, hogy az óvodában egy kisfiú *Sztankay István*, miközben a TV-ben azonos nevű színész szerepel (valószínűleg Bors Máté szerepében). Megjegyzem, hogy olyan mértékű a furcsaság két említett névben, hogy azt valósnak alig-alig tudom elképzelni, bár az egyiket iskolatárs neveként említi a válaszadó *(Kandisz Nóra)*, a másik inkább a kabaré világába visz *(Fülén Kaki Sándor)*. De semmi sem lehetetlen!

A harmadik kérdés volt leginkább személyre szabott, hiszen így hangzott: „Saját nevem." Szóbeli kiegészítésként azt kértem, hogy itt arról írjanak, hogy viszonyulnak a saját nevükhöz. Tetszik, nem tetszik? Miért igen és miért nem? Vane valami ismeretük a nevük kiválasztásáról? Beszélnek-e a családjukban azokról az indítékokról, amelyek meghatározták ma viselt nevüket? Ezzel a harmadik kérdéssel azt szerettem volna elérni, hogy lássák, mennyire fontos lehet az az információ, ami elárul valamit „névkapásuk" indítékaiból. Ha ez eddig nem volt beszédtéma családjukban, döbbenjenek rá, hogy nekik mint reménybeli szülőknek nem szabad elmulasztaniuk, hogy gyermekeikkel a „névadás" körülményeiről beszéljenek. A válaszok alapján azt látom, hogy 20-nak tetszik a saját keresztneve: *Adrienn* (2), *Anetta, Ágnes, Eszter, Hedvig, Henrietta, Katalin, Marianna, Stefánia, Szilvia, Tímea, Viktória* (3), *Zsuzsa,* ill. *László, Krisztián, Péter, Zoltán.* A kezdeti idegenkedés és nemtetszés után ma már tetszenek a következő nevek: *Anna, Emese, Evelin, Hajnalka, Melinda, Olívia, Tamara, Virág,* ill. *Balázs.* Csak a nevével kapcsolatos problémára utal a *Zsolt* (nincs idegen megfelelője), ill. az *Annamária* (csak a bezézett változatot fogadta el) nevet viselő. A tetszésről nem nyilatkozik *Henriett.* Két csoportban is megtalálható az *Andrea* (nem nyilatkozik, ill. már tetszik); az *Anita* (tetszik, ill. nem nyilatkozik); az *Enikő* (már tetszik, ill. nem nyilakozik); a *Gabriella* (két ízben tetszik, és már tetszik egyszer); *Ildikó* (tetszik, ill. már tetszik) *Judit* (már tetszik két ízben, ill. tetszik); a *Krisztina* (tetszik, ill közömbös) az *Orsolya* (tetszik. ill. nem tetszik).

A tetszik és a már tetszik válaszokból az derül ki, hogy a keresztnevüket szeretik, elfogadják 29-en, s ugyanarról a névről kétféleképpen is nyilatkoznak. Néhány választ idézek a keresztnévre vonatkozólag: „Nekem szép, dallamos nevem van, mégsem voltam vele elégedett" *(Ildikó).* „Nem szerettem a keresztnevemet, mert becéző név (!) (szintén *Ildikó*). „Egyszerű és gyakori... Én ennek ellenére szeretem" *(Zsuzsa).*" „Nevem tetszik, mert jó a hangzása" *(Péter).* „Saját nevem az egyetlen olyan dolog, amivel teljesen elégedett vagyok" *(Orsolya).* „Azért nem tetszik a nevem, mert csupa mély magánhangzóból áll" (szintén *Orsolya*). „A saját nevem mindig nagyon tetszett" *(Eszter).* „Vezetéknevemmel nincs problémám. Ezt elfogadtam, mivel nem volt más választásom. A keresztnevemet sokáig nem szerettem, mivel gyermekkori környezetemben senki sem hívtak *Emesé*nek." „Semmi bajom a nevemmel. Nem utálom, de nem is tetszik túlságosan" *(Krisztina).* Azok, akik most tetszőnek, elfogadottnak mondták a nevüket, a kamaszkor táján vagy még később békéltek meg vele, mert beletörődtek, hogy ezt kell viselni, vagy megismertek olyan személyeket, akiknek azonos utónevük volt, vagy megtudtak valamit a nevükkel kapcsolatban (eredet, jelentés, a névadás indítéka), s megváltozott a véleményük. Az erre utaló válaszokból: „Később pozitívan fogtam fel, hogy ritka nevem van" *(Evelin).* „Sokáig nem szerettem a keresztnevemet amiatt, hogy a *kő* szót tartalmazza" *(Enikő).*" „Különlegességet sugall éppen azáltal, hogy olyan egyszerű, de ritka" *(Virág).* „Ma már szeretem, amióta megtudtam, hogy mit jelent a *Krisztina* név." „A nevem sokáig nem tetszett nekem, de mára már megbarátkoztam vele" *(Melinda).* „Én büszke vagyok a nevemre, kedves szép hangzású névnek tartom. Legjobb barátnőmet szintén *Tímeá*nak nevezik." „Mikor iskolás lettem, anyámék elmondták, hogy ha fiúnak születtem volna, *Kázmér* lettem volna.

Azóta örülök, hogy lány vagyok" *(Olívia)*. „Kislányként szerettem volna kedves, vidám, csilingelő nevet, pl. *Krisztina, Gyöngyike, Anikó, Erika*. Ma már tetszik az *Anna* keresztnév." „Gyerekkoromban nagyon utáltam, ti. *Tamará*nak hívnak, s ezt kitűnően lehetett csúfolni" *(kamara, szamara)*. Egy válaszadó annyira nem szerette a szülőktől kapott utónevét (*Mónika~Móni)*, hogy 17 évesen saját elhatározásából a szülőkkel egyetértve *Viktóriá*ra változtatta. Eredeti keresztnevét nem érezte sem a családnevéhez, sem az egyéniségéhez illőnek. Feltűnik, hogy nevükhöz fűződő családi emléket (ki választotta a nevet, milyen indítékból) csak nyolcan említenek, és szomorú, hogy egyikük még a szüleinek határozottan feltett kérdésre sem kapott választ. Örvendetes viszont, hogy az utónevek hagyományozása tudatosul több esetben, s annak a nosztalgiának is van nyoma, hogy szívesen viselik/viselnék a családban többször előforduló utóneveket. Van, akinek a nevét a nagyobb testvér választotta, s van, aki nagyobb testvérként választhatott nevet.

A kettős keresztnevekről azt látjuk, hogy a 12 lány közül hárman nem nyilatkoznak a második keresztnév okáról *(Adrienn Éva, Henriett Anikó, Orsolya Fanni)*, hirtelen ötletből született *(Andrea Tímea)*, a családban a testvérek, ill a lányok kettős keresztnevet viselnek *(Anita Andrea,* ill. *Anna Mária)*, a második keresztnév a keresztanya, ill. az anya neve után *(Gabriella Márta,* ill. *Henrietta Katalin, Ildikó Ágnes, Judit Ida)*, a második keresztnevet a szülők divatosnak érezték *(Katalin Krisztina)*, egyikük saját elhatározásából visel kettős keresztnevet *(Viktória Mónika)*, mint azt fentebb más összefüggésben már említettem.

Összefoglaló megjegyzésem a saját nevükhöz való viszonyulásra vonatkozik. Az derül ki, hogy fontos a név tetszése, elfogadása, a vele való megbékélés a túlnyomó többségnél. A kisebbség viszont arra figyelmeztet, hogy eredményes lehet a név elfogadásában a család magyarázata a választás okáról, a családi hagyományozás, a névtani ismeretek. Azt remélem, hogy a nyilatkozatra bírt hallgatók később ezen ismeretek fényében és nagy felelősséggel fognak gyermekeiknek nevet választani, hogy a *nomen* minden esetben jó *omen* legyen a viselőjének.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

Intern Otto, Angicica, Lütyő és a többiek, azaz névválasztás a számítógépes csevegőcsatornán

Dolgozatomban a névadásnak egy olyan új jelenségével kívánok foglalkozni, amelyre a számítógépen történő kapcsolattartáskor van szükség.

A számítógép világába belépve neveink száma is bővül. Hiszen, ha a gépek segítségével akarunk a világgal kapcsolatot létesíteni, akkor feltétlen szükségünk van egy e-mail, vagy magyar elnevezéssel egy drótposta vagy csigacímre. Ez a cím minden esetben tartalmazza az általunk választott felhasználói nevet (username), mely többnyire személynevünk valamilyen ékezet nélküli kombinációja (pl. *turi* <

Túri családnévből, *geza* < Géza keresztnévből, *zturi* < Túri Zoltán család- és keresztnév kombinációjából vagy *bloki* < Blöki becenévből). Ugyancsak nevet, méghozzá ún. **nickname**-t (becenév, gúnynév) kell választani annak, aki az IRC (Internet Relay Chat ~ 'Interneten folytatott beszélgetés') szerver segítségével kíván valamelyik csatornán beszélgetni. A számítógépes világhálózatban több ezer ilyen csatorna létezik, ahol a résztvevők a legkülönfélébb témákról beszélgetnek. A csatornákon való részvétel egyik feltétele, hogy minden belépőnek egy maximum 25 karakterből álló, mások által még nem használt nevet, azaz nickname-et kell választania. A név lejegyzésekor lehet kis- és nagy-, ékezetes és ékezet nélküli betűket, illetve számokat használni. A választott név az illető azonosítására, illetve megszólítására szolgál. Az interneten használt angol nickname szakkifejezésre – funkcióját tekintve – a magyar **azonosítónév** elnevezést tartom a legmegfelelőbbnek.

A továbbiakban a Törzsasztal nevezetű csatorna résztvevőinek azonosítónevét és annak névválasztási indítékait mutatom be. Az anyaggyűjtést jelentősen segítette, hogy a csatornán két esetben is a beszélgetés témája volt az azonosítónév választásának indítéka. A beszélgetésekből 220 esetben sikerült pontosan megtudnom, hogy mi motiválta a csatornára belépőt, amikor szabad akaratából választott magának azonosítónevet. A neveket az alábbi típusok szerint csoportosítottam (az elemzésben mindig a névadók által használt helyesírás szerint mutatom be az azonosítóneveket).

I. Az azonosítónév **személynévi eredetű**, azaz megegyezik a névválasztó személynevével vagy annak valamilyen változatával. Ebben a kategóriában találunk példát a **családi név** egyszerű átvételére (*Hacsek* < Hacsek), annak helyesírásában (*Sajoo* < Sajó; *Qszi* < Kuszi) vagy írásképében (*LeGrady* < Légrády Gábor névből, a nagy G betű a keresztnév kezdőbetűjére utal) történő változtatásra. A *Jozsó, Gabor, Laci, béla, Jessica, David* azonosítónevek a névválasztók **keresztnevének** átvételéből keletkeztek. Szintén keresztnévből ered az *alexandrosz* azonosítónév, amelyet egy Sándor nevű fiú választott magának. Találunk példát a keresztnév idegen alakjának csonkítására (*cris* < Krisztina) és a magyar név idegen írásképpel történő lejegyzésére is (*Csaby, chubbie*; mindkettő a Csaba névből). A névalkotó játékos kedvét tükrözi a *lab* azonosítónév, amely a Balázs keresztnév előtagjának a megfordítása. A már említett felhasználói nevet idézik a **családi és keresztnév** együtteséből alkotott azonosítónevek (*kerenyitomi* < Kerényi Tamás; *hzolee* < Honolek Zoltán; *harnosj* < Harnos Jenő; *morpet* < Móricz Péter). A személynéven alapuló névválasztás legnagyobb részét (58%-át) a névválasztók **becenevei** adják. Közülük több iskolai ragadványnévként jött létre. Ilyenek például a külsőt, a testalkatot (*Nils* < Nils Holgersonhoz hasonló; *Sothy* < Szotyi 'kicsi'; *Girafe* < Zsiráf), a belső tulajdonságot kifejező nevek (*Prof* 'okoskodó'; *Gonoszka* 'néha gonoszkodó'; *lord* 'úrként viselkedő'), vagy a nyelvórákon kapott becenevek (*Kewin, &roo, Alejandro Magnó* < Nagy Sándor). Gyakori a családi körben használatos becenevek (pl. *Tyutyu, csutak, Muncurkó, Dr. Bubo, Bütyök, Pucros Mackó,* ahol a pucros 'pocakos' jelentésű tájszó?) és a keresztnév becéző alakjainak választása is (*Gabika, zsombi, gicus* < Ágica; *Dudusch* < Magdus; *Nadi* < Nadatt < Bernadett).

II. Az azonosítónév **névkölcsönzés** útján, azaz a névalkotó személynevétől független, valamilyen más tulajdonnév felhasználásával jött létre. E csoportban

szinte mindegyik tulajdonnévtípus előfordul. Ugyan nem nagy számban, de megesik, hogy a névválasztó egy **másik személynév**en regisztráltatja magát *(Mike, Johny)*. A *rahell* azonosítónevet választó a naptári névadás szokását követte, mert nevét Rachel napján választotta. Néhányan ismert történelmi, politikai személyek nevét kölcsönzik *(Torquemada, Engels, milosevics)*. Ez utóbbi név, akkor ihlette meg használóját, amikor az általa javasolt nevek közül már húszat visszautasítottak. Sokan kedvenc élő vagy játék **állataik nevével** azanosulnak. A *Gréti, larzen, Levendula* esetében a névadó kutya, míg a *Bogumil* az *Egérke* neveknél pedig macska volt. A *pipi* nevet eredetileg egy némakacsa, a *hirviké*-t pedig egy plüssszarvas viselte. Meglepő a *heki!* név választása, ugyanis ihletője az a játék kutya volt, amely szereplelt Öveges professzor televízióbeli kísérletében. **Intézménynévi** eredetű a *Barking Pumpkin* ~ 'ugató tök' (Frank Zappa amerikai gitáros, zeneszerző kiadójának neve, melynek jelentése hasonlít a névválasztó tulajdonságára) és a *RAF* (Rotte Armee Fraktion) ~ 'Vörös Hadsereg Frakció' mozaikszó, mely egy baloldali terrorista szervezetet jelöl. A **szellemi alkotások neve**inek átvétele a leggyakoribb ebben a kategóriában (a csoporton belül a nevek 52%-át jelentik). Találhatunk **hajónév**ből (*Lütyő* ~ egy balatoni hajó neve), **márkanév**ből *(Matiz, Melba, Coke Light, soproni ászok)*, sőt zeneszámok **cím**éből *(Easy Friend, Skizoid, Schmoove)* eredő azonosítóneveket. A kölcsönzött nevek legnépesebb csoportját az **írói nevek** színes és változatos példái adják. Szerepelnek itt nevek a klasszikus irodalomból: *Pepin* (Hrabal hőse), *Szulamit* (Énekek ének), *hontalan* (Mester és Margarita); a mesékből: *Bubu* (Muki és Bubu), *Maminti* (Lázár Ervin: A fogfájós oroszlán), *tami* (Gumi macik), *kicsi emma* (Aszlányi Károly: Sok hűhó Emmiért); filmekből: *Mallory* (Natural born killers), *Mr. Spock* (Star Trek), *Exleprás* (Brian élete), *Spapa*. A legkedveltebb névadók Rejtő Jenő figurái mellett (*levin, neduddgi, Kilgore Trout, Piszkos Fred*) a különböző számítógépes, illetve szerepjátékok alakjai (*Medieval, Zak, Nien Numb, Darton, Selindek*). Szintén névkölcsönzésnek tekintettem azokat a nem tulajdonnévi eredetű neveket, amelyeket a használók egy ismert versből (*Sehonnai Bitang Ember*), mondókából (*vakvarjú*) vagy viccből (*Jeeegygomba*) vettek át.

III. A **névtorzítás**sal keletkezett azonosítónevek alapját az első két kategóriában található nevek adják annyi változtatással, hogy ezeken a névalkotó valamilyen változtatást, kiegészítést végzett. A csatornán történő névválasztásnak ez a legkevésbé kedvelt formája. Ezt a számadatok is igazolják, hiszen a vizsgált neveknek ez csak a 14%-ra jellemző. A legtöbben a **személynevük** valamelyik típusát felhasználva, azt kiegészítve alkották meg azonosítónevüket. Így például a *BlumiDC, Bagolymondja, aTom, bakibebi* neveknél a Blumi, Bagoly, Tom, Baki becenév, a *PoedleB* (< Béla), *Tam831* (< Tamás) esetében a keresztnév, a *big4* (< Nagy) formánál a családnév, és a *k.istyu* és a *djyangce* (a *dj* a J.D. monogram megfordítása + a *Yangce* becenév) alakoknál egyszerre több személynév szolgált a névadás alapjául. **Földrajzi név** volt a *jimbor* azonosítónév ihletője. Ugyanis a Székelyzsombor helynévből elvonással keletkezett a Zsombor, s a névalkotó ennek az alaknak a helyesírását változtatta meg. Az *Eclipseboy* név alkotója autójának **márkaneve** (Eclipse) után kapcsolta a német jelölő (boy) angol szót. Az **irodalmi név** felhasználására példa az *xgaddalf* (az AD&D játékban Gandolf a varázsló) és

a *Liquid-FX* (a Metal Gear Solid játék negatív szereplője Liquid Snake, az FX az cégnév), valamint a mesebeli állatfigurákra utaló *Vah úr* (Fekete István: Vuk) és a *Vackor1* (Kormos István: Vackor).

IV. Számos példát találunk az **egyedi névalkotás**sal létrejött nevekre, amelyek megalkotásában a résztvevők egyéni képzelete játszotta a fő szerepet. Sok név a névadó valamilyen **tulajdonság**ára utal. Így például a külsőre következtethetünk a *Redy* (hajszín), a *szakáll,* a *Meggymag* (a magas termet ellentéte) és a *blackman* (bőrszín, könnyen lebarnul) nevekből. Valamilyen belső tulajdonságukat szerették volna kifejezni azok, akik az alábbi neveket választották: *Kicsi Lány, Denevér* (éjszakai aktivitás), *Rock* (életérzés), *Sutyerák, Harmónia* (vágy, hogy ilyen legyen), *Zölduborka* (még kezdő az interneten), *magyar tarka nagy barom* (lelkéből fakadó érzés), Adept ('hozzáértő, ügyes', ilyenné szeretne válni) stb. A *Tippographic* (nyomdász) és a *Művész* neveket választók **foglalkozás**ukra utaltak. **Kedvelt tevékenység**üket fogalmazták meg azonosítónevükben azok, akik a *Venyerin* (szeret verseket írni, s ezért adta Vénusz orosz nevének –Venyera – változatát), *csillagszem* (szereti az indiánregényeket), *ribizli* (szereti a ribizlit) és a *Cateye* (kedven állata a macska) szavakkal jelölték magukat. Előfordul, hogy az illetőre jellemző **csillagjegy** vagy annak asszociációja a névválasztás indítéka. Így született a kínai horoszkópból és csillagképből a *TREX* (kígyó és bika), a *kentaur* (ló és nyilas) és a Skorpió rövidítéséből a *Sko* név. A *33+*, a *banya* és az *egy ember* nevet választók **életkor**ukra utalnak nevükkel. A két utóbbi név tulajdonosai már betöltötték negyvenedik életévüket. Volt amikor a szó hangzása motiválta a névalkotást (*MIMIm, Barracuda, lady, Tilia*). De olyanra is találunk példákat, amikor a **szó jelentése** ragadta meg a névadót: *Fehér Tigris, Pocak* (kedves, becéző), *mulatt* (utal az időtöltésre, a szórakozásra, a kor múlására stb.), *Champace* (csempész szó angolos írásképpel). A **játékos kedv** sem hiányzott a nevek létrehozásában. Ennek köszönhetően jöttek létre az alábbi, valamilyen nyelvi játékra épülő nevek: *RemekElek, Parafa Hugó, Cica, Heves Jeges, Intern Otto, vau* (a Sajó családnévből), *rizo* (< rizotto < Ottó), *HAME* (Hülye, aki mindent elhisz), *Szila T. Zoárd* (Tova Szilárd anagrammája), *CooCooFooZoo* (KókuszFűző, KokoFőző, KukaFőző), *Fun Sir* (angol szójáték). Természetesen az sem ritka, hogy a névválasztást az **adott pillanat**, a **hirtelen képzettársítás** vezérli. Nézzünk erre is néhány példát! *Hóember* azért lett valaki, mert a regisztrációkor a nagy melegben ez szeretett volna lenni; *fudge* 'mesebeszéd, maszlag, butaság' a szótárban ez volt az első szó, amelyet meglátott; *Kalmo*, mert éppen Kalmopyrint vett be, amikor nevet választott; *tziklon,* mert esős nap volt a regisztrációkor; *ize, nulla, ide, nevtelen; nagydog*, a választott nevek egyike sem volt jó, s ekkor a névválasztó azt gondolta, hogy a gép „nagy dög".

A névadási típusok szám szerinti és százalékos megoszlását megfigyelve megállapíthatjuk, hogy a személynévi eredetű, illetve az egyedi névalkotással keletkezett nevek egyenlő százalékkal voltak jelen a vizsgált anyagban (31%). Ettől csupán egy százalékkal (32%) tértek el az internetes névadásban a névkölcsönzéssel alkotott formák. A legritkább névválasztási módot a névtorzítással keletkezett nevek adják, ez a vizsgált anyagban csupán 6%-ot jelent.

Dolgozatomnak nem volt célja a vizsgált névanyag teljes körű elemzése, inkább csak ízelítőt szerettem volna adni a névadás egy új formájáról. Erről a névadási

módról összegezésként megállapíthatjuk, hogy a csatornákat használók névválasztása a mellett, hogy igen sokféle, színes, játékos, egyedi, de alapjaiban azért megőrzi és követi a névadás, névválasztás általános elveit, kategóriáit.

Felhasznált irodalom

BERÉNYI ZSUZSANNA 1972. Az iskolai ragadványnevek gyűjtése. *Magyar Nyelvőr.* 414.

HAJDÚ MIHÁLY 1994. *Magyar tulajdonnevek.* Nemzeti Tankönyvkiadó.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Akadémiai Kiadó.

http://www.fsz.bme.hu/hungary

http://index.hu/forum/forum.cgi?a=t&t=9003730&uq=167&tp=01x

RAÁTZ JUDIT

Tanári ragadványnevek Szatmárnémeti középiskoláiban

A gyűjtés

A tanári ragadványneveket 1981-ben gyűjtöttem Szatmárnémetiben, a középiskola tíz magyar tannyelvű IX–XII. osztályában, az akkor 5-ös sz. Ipari Líceumban (ma: Kölcsey Ferenc Kollégium). A tanulók írásban (névtelenül) közölték a tanárok ragadványnevét/ragadványneveit, s (amennyiben ismerték) megindokolták a névadás indítékát.

1991-től Szatmárnémeti magyarul tanuló középiskolásai három gimnáziumban (elméleti líceumban) tanulhattak: a Kölcsey Ferenc Kollégiumban, (az akkor induló) Hám János Líceumban és a Református Líceumban. A két utóbbi (hat éven át a Kölcsey Ferenc Kollégium épületében működő) gimnázium tanári kara (kezdetben) nagyrészt a Kölcsey tanári karából került ki, majd – részben a Kölcsey tanáraiból, részben máshonnét érkező tanárokból – fokozatosan kiépült saját tanári karuk. A két gimnázium négy, illetőleg két éve elköltözött a Kölcsey Kollégium épületéből. A gyűjtést ilyen körülmények között 1999-ben megismételtem.

A két gyűjtés névanyaga kapcsán megvizsgálhatjuk Szatmárnémeti magyarul tanuló középiskolás diáksága huszadik századvégi névadási szokásait, ugyanakkor a nevek élettartamára, vándorlására vonatkozó megállapításokat (is) tehetünk.

A gyűjtés anyaga 142 ragadványnév, mellyel összesen 101 személyt neveztek meg. Az 1981-es gyűjtéskor ugyanis a gimnázium (magyar tagozatán) 47 tanárnak volt ragadványneve, az 1999-es gyűjtéskor a Kölcsey Kollégiumban 37, a Hám János Líceumban 11, a Református Gimnáziumban 16 tanárnak volt ragadványneve, de közülük tízen (nyolcan a Kölcseyben, 1–1 a másik két gimnáziumban) az 1981-es gyűjtés idején is tanítottak.

Munkámban a névanyag bemutatását, nyelvtudományi elemzését végzem el, (terjedelmi okokból is) mellőzöm viszont a megnevezett személyekre vonatkozó konkrét adattár közlését.

I. A ragadványnevek használati formája

a) Önálló használatú ragadványnevek

Az önálló használatúak csoportjába azokat sorolhatjuk, amelyek mellett a hivatalos név egyik tagja sem használatos. E csoportba tartozik a névanyag 82,38%-a. Közülük egyelemű 59,85%, kételemű 22,53%. A kételeműek többsége jelzős szerkezet, vagy az illetőnek ragadványnévvé alakult szólása (Defáktó, Péó, Ugyibár), és előfordul köztük igekötős ige (Elvirula), illetőleg ilyenből képzett név (Elvirulácska).

Az önálló használatúak közül egyeleműek: *Béta, Bill, Bogumil, Bolcár, Borzos, Boszorka, Boxer, Bödön, Cédulás, Cini, Ciprus, Cirmil, Cserebogár, Csucsu, Daráló, Doki, Dő, Dzsier, Elci, Enó, Exitke, Fakír, Farki, Figaró, Füge, Gazella, Gebe, Gedi, Gedics, Gombóc, Gonom, Grebcsi, Grebdzsi, Gronyár, Gyopár, Gyurek, Hapsi, Hepi, Hörcsög, Intelligencia, Irmuci, Józsika, Kábé, Kecsi, Kérem, Kozmacsek, Kuckuruc, Lajoska, Lajcsika, Maca, Malter, Mefisztó, Mihók, Molekula, Moncsó, Mucus, Nyúl, Pattogi, Pattogó, Péó, Pinocset, Pszichopata, Rebeka, Ronáldó, Rönó, Sajóné, Sarpesz, Sebsbegir, Deriff, Sifony, Slibovic, Styepán, Szatír, Sziszi, Szopi, Sztrogoff, Sztyepán, Tata, Törpilla, Túró, Ursula, Ursi, Zepi, Zombi, Zuzu, Zsilip;*

– kételeműek: *Bűzbomba, Cicamica, Cuncimókus, Dart Vader, Defáktó, Elvirula, Elvirulácska, Fekete Párduc, Habri Mama, Hangszóró, Házisárkány, Hosszúpuska, Idegbaj, Kingkong, Klóranyó, Kufár Atya, Littly Judy, Lucky Luck, Mona Liza, Pözsó Atya ~ Pözsó Páter, Rumbakirály, Scot Man, Simasó, Stoplámpa, Teknősbéka, tina Turner, Tökmag, Törpapa, Törpeszakáll, Transzformátor.*

b) Hivatalos névből/névvel használt ragadványnevek

A ragadványneveknek ezt e csoportját (17,6%) olyan kételemű ragadványnév képezi, amelyiknek egyik alkotó eleme a családnév/keresztnév (~ becenév). Ezeket a ragadványneveket a következő kategóriákba sorolhatjuk:

– Családnévhez kapcsolódó ragadványnevek: *Bogaexpressz, Kozák dárdája, Kürtitörpe, Zăvimama (< Zăviceanu csn.)*

– Családnév előtt álló ragadványnév: *Maszturbátor* (maszturbál + Báthori csn.)

– Keresztnévhez (többnyire becenévhez) kapcsolódó ragadványnevek: *Imre herceg, Pötyi bácsi, Sztyepán Sztyepánovics, Terusnya* (< Terus + rusnya)

– Keresztnév (becenév) előtt álló ragadványnév: *Cserkész Gyurek* (< Gyuri), *Gombóc Artúr, Hanta Gyuri, Kandúr Bandi, Mekk Elek, Remek Elek, Rongy Elek, Rettegett Géza, Rettenetes Géza, Sztyepán Atya, Ugyeteri, Vilmos Atya*

– Foglalkozásnév előtt álló ragadványnév: *Pözsó Atya ~ Pözsó Páter ~ Kufár Atya* (lelkész neve helyett álló megszólítása: Atya)

II. A tanári ragadványnevek jellege, funkciója, használati köre

A tanári ragadványnevek tekintélyes része (közel 80%-a) személynevet (családnevet és keresztnevet) helyettesítő szándékkal, az említés céljából/használatra keletkezett.

– Igen sok (19,8%) tanári ragadványnév érzelmi indítékok alapján keletkezett:

– a gúny, a csúfolódás szándékával: *Borzos, Boszorka, Csucsú, Elvirula, Elvirulácska, Hanta Gyuri, Hörcsög, Imre Herceg, Kandur Bandi, Maszturbátor, Mekk Elek, Terusnya, Zuzu* (filmbeli boszorkány)

– a megnevezett lekicsinylését érzékelteti: *Öcsike, Rongy Elek, Tökmag*

– a becézés/kedveskedés szándékával, illetőleg indítéka alapján: *Cirmi, Őnó, Gazella, Irmuci, Mucus, Pötyi bácsi*

– megtisztelést kifejező: *Intelligencia*; illetőleg foglalkozást (szaktárgy alapján): *Transzformátor* (elektromosságtan).

Megállapíthatjuk, hogy a ragadványnévvel megnevezettek/említettek nevükhöz való viszonyulásában minden lehetséges változat előfordul: elfogadja, haragszik érte, nem tud (~ nem akar tudni) a ragadványnév létezéséről.

III. A ragadványnevek indítékai, szófaja, alaktana, nyelvi eredete

a) Az indítékok:

– testi tulajdonságok: alak: *Boxer, Hörcsög;* zömök, testes termet: *Bödön, Frumi Maci, Lacimaci, Macilaci, Ursula, Ursi;* apró termet: *Molekula;* kopaszság: *Teknősbéka;* nagy mell: *Tőgy Terézia*

– megjelenés: hajviselet: *Tupír*, szakáll (és alacsony termet): *Törpeszakáll*; kikozmetikázott külső: *Cicamica*; gyors járásmód: *Bogaexpressz*

– hasonlóság: *Bogumil, Sztrogoff*

– lelki tulajdonság: *Colombó, Fakír, Hanta Gyuri*; (veszekedősek:) *Hárpia ~ Nusi Hárpia, Házisárkány, Idegbaj, Pattogi ~ Pattogó, Pszichopata, Rettegett, Rettenetes, Seriff, Szatír;* (kétszínűség:) *Mefisztó*

– életkor: *Elvirula, Elvirulácska*

– beszédmód: szótévesztés: *Ciológus* (< pszichológus); szavajárás: *Defáktó, Kérem, Péó* (< példának okáért), *Ugyeteri,* (< ugye+Teri), *Ugyibár,* (gyors beszéd >) *Daráló, Habri mama,* (hangos beszéd >) *Hangszóró*

– szokás: *Dő* (< francia 'deux'; az első felelőket mindig kettessel – elégtelen – osztályozza), *Slibovic* (italozás, slibovica 'pálinkafajta'), üzletelés: *Kufár Atya*

– a megnevezett tantárgya, beosztása: *Béta* (matematika), *Imre Herceg* (igazgatóhelyettes), *Kiszherceg* (ő a KISZ = Kommunista Ifjúsági Szövetség irányítója volt), *Klóranyó* (kémia), *Transzformátor* (elektromosságtan).

A ragadványnevek egy része a megnevezett családnevéből (Ciprus < *Cziprisz*; *Csaszi* < *Császár*; *Füge* < Feigi; *Grebcsi* < Grebúr; *Izsók* < Izsák; *Zsilip* < Filip), *Sajóné* (leánykori csn.!), illetőleg keresztnevéből/becézéséből: *Bella* (< Béla), *Enó* (< Enikő), *Farki* (< Farkas), *Gedi* (< Gedeon), *Gazella* (< Gizelle), (*Józsika, Lajcsika, Lajoska*) keletkezett.

Ragadványnévként előfordul a családnévvel (Téglás) jelentéstani alapon rokonított (anyanyelvi és más nyelvű) szakszó: *Malter; Bolcár* (rom. *bolță* 'csapszeg').

A névadás indítéka kedveskedő nyelvi játékosság: *Gazella* < Gizella.

Ragadványnevet alkottak a tanár aláírásából: *Rönó* (< RNO – A kételemű családnév és a keresztnév kezdőbetűi).

b) A ragadványnevek szófaja, alaktana

Szófajilag: főnév 100 + 3 betűszó, melléknév 2, melléknévi igenév 1, számnév 1, nem besorolható: 1 *(Kuckuruc).*

A ragadványnevek alaktani szempontból többségükben egyeleműek (85), összetett szó 27, kifejezés 30.

Mindegyik kifejezés két tagú. A legtöbb (25) kifejezés mindkét eleme főnév, háromnak az egyik eleme melléknév, egynek (idegen nyelvi) két elemű határozószó, egynek hangutánzó szó.

c) A ragadványnevek nyelvi eredete

A ragadványnevek többsége (86,6%) magyar nyelvi eredetű, az idegen nyelvi eredetűek (13,4%) többsége tulajdonnév (*Bill, Bogumil, Colombó, Csocsoszán, Dzsi Er* (< J.R.), Hepi (< angol hapy 'boldog'), *Little Judy, Lucky Luck, Mona Liza, Pinocset, Pözsó* (< fr. Peugeot 'autómárka'), *Ronáldó, Scat Man, Selsbegir, Sztrogoff, Sztyepan* (< orosz 'István'), *Tina Turner,* néhány köznyelvi szó (*Bolcár* < rom. *bolțar* 'csapszegkészítő'; *Slibovic* < rom. *șliboviță* 'kisüsti szilvapálinka').

Két ragadványnév idegen képzővel ellátott családnévből keletkezett: *Kozmacsek, Gedics.*

IV. A ragadványnevek használata, élete

A 101 tanár közül 64-nek egy ragadványneve van, 19-nek kettő, tíznek három, négynek négy, négynek öt, háromnak hat. A jelenség magyarázata egyrészt az, hogy a párhuzamos osztályokban (párhuzamosan) más-más ragadványnevet kaptak (pl. *Boxer ~ Hörcsög; Mekk Elek ~ Rongy Elek ~ Colombó; Öcsike ~ Pattogó ~ Pattogi; Kiszherceg ~ Kozmacsek; Sziszi ~ Pinocset ~ Intelligencia; Sztyepán ~ Sztyepán Sztyepánovics ~ Sztyepán Atya*), illetőleg az idő múlása során az egyes nemzedékek eltérő tulajdonságaikat (szójárásukat) ragadták meg (pl. *Fekete Párduc ~ Kandur Bandi; Ugyeteri ~ Terusnya, Tupír ~ Slibovic ~ Bűzbomba, Defáktó ~ Péó; Ciprus ~ Imre Herceg ~ Törpapa ~ Törpeszakáll, Rettenetes ~ Terminátor*).

A különböző indítékú ragadványnevekkel megnevezettek nevei közül mindig korábbi a becéző, kedveskedő indítékú, későbbi a különféle tulajdonságok és egyéb indítékok alapján történő megnevezés (pl. *Sziszi ~ Pinocset*).

A ragadványnevet általában a diáknemzedék sora átörökíti, számos esetben azonban tanárát egy újabb nemzedék más (újabban észlelt, felbukkant) jellemvonása, szokása alapján nevezi meg (pl. *Mona Liza ~ Csocsoszán ~ Elvirula ~ Elvirulácska*). Az iskolájából más iskolába is betanító/átmenő tanár (rendszerint) magával viszi a ragadványnevét, az új tanulóközösségtől azonban más/újabb ragadványnevet is kap(hat): *Kiszherceg ~ Gombóc ~ Gombóc Artúr ~ Cédulás; Ugyeteri ~ Terusnya ~ Borzos ~ Tőgy Teri.*

A névanyagban egy ragadványnév fordul elő (más-más iskolában) két különböző személy megnevezésére: *Törpilla.*

A tanári ragadványnevek nem a megkülönböztetés szükségessége miatt keletkeztek, a diáktársadalom évszázados hagyományai alapján születnek, az említés szintjén szinte általánosan használatosak.

BURA LÁSZLÓ

Személy- és földrajzi nevek Szenczi Molnár Albert 1621-i magyar–latin szótárában

1. Az V. Magyar Névtudományi Konferencián már foglalkoztam Szenczi Molnár Albertnak a grammatikájában található közvetlen névtudományi megjegyzéseivel, valamint a példaként felsorolt kereszt-, vezeték- és földrajzi nevekkel (SZATHMÁRI 1997). Ezúttal magyar–latin szótára 1621-i heidelbergi kiadásának a névanyagát veszem számba, és igyekszem ezekből bizonyos tanulságokat levonni.

Először azonban lássuk, milyen egyéniség volt Szenczi Molnár Albert, majd arra keresek választ, mi vezetett el oda, hogy szótárakat is szerkesszen, és hogy ezekbe bizonyos tulajdonneveket is felvegyen.

Szenczi Molnár Albert korának, a későreneszánsznak Európát járt, nyelveket ismerő, anyanyelvét tudós módon vizsgáló, sokat fordító és a magyar nyelvet költői magasságokba is felemelni tudó polihisztora. Tudós mivoltát nemcsak az igazolja, hogy a kornak megfelelő módszerességgel nyelvünknek minden részlegét szinte elsőként feldolgozza (a szókincset szótáraiban; hangtani, helyesírási és grammatikai rendszerét nyelvtanában), hanem a feldolgozást illető eljárásmódja is. Hogy ti. szinte mai módon felsorolja művei előszavában szótárainak, nyelvtanának forrásait, beszámol létrejöttük körülményeiről és az általa követett módszerről. Meg kell említenünk továbbá, hogy minden bizonnyal művei színvonalának – vagy annak is – köszönhetően hatni tudott: szótárai életében háromszor, halála után kétszer hagyták el a sajtót; nyelvtana pedig még a katolikus Pázmány tetszését is megnyerte, s későbbi enemű munkák hivatkoznak rá (Pereszlényi Pál 1682-i grammatikájában egyenesen „plagizál" tőle). Szenczi Molnár nyelve, nem mindennapi stílusa pedig mindenekelőtt a napjainkig számtalan kiadásban megjelent zsoltárai és az általa emendált, szintén sok kiadásban napvilágot látott Károli-biblia révén fejtette ki páratlan nyelvi, erkölcsi és egyéb hatását. Ezenkívül kiemelem még, hogy Szenczi Molnár „univerzális" egyéniség volt: mindenki és minden érdekelte; hogy „örök-utazó"-nak nevezhetjük: bejárta az akkori Magyarország nyugati, északi és délkeleti részét, valamint a teljes Közép-Európát; hogy több nyelvet ismert, és így összehasonlíthatta azok megoldásmódjait; végül pedig, hogy nyelvünket műveltté akarta tenni, és jól látta: a nyelvnek szerves részei a nevek is.

2. A szótárírás gondolata lassan ért meg Szenczi Molnár Albertban. Már szinte gyermekkorában észrevette, hogy iskoláinkban nincsenek megfelelő tankönyvek, s különösen hiányzik egy alkalmas latin–magyar szótár (l. Latin–magyar szótára 1604-i kiadásának előszavában). Azután Göncön, Károli Gáspár körében többször fültanúja volt nyelvészeti, etimológiai fejtegetéseknek, vitatkozásoknak (l. uo.). A legerősebb és immár elodázhatatlan indíttatást azonban Kassán, magántanítóskodása közben kapta, amikor Dasypodius strassbourgi professzor latin–német és német–latin szótára a kezébe került: „Dictionarium Petri Dasypodii Latino Germanicum et vice versa Germanico Latinum, cum primum Cassoviae puer vidissem, ingemui derepente, quod nos Vngari tali thesauro ut videbatur, destitueremur. Cujus imago postea semper inhaesit atque obversata est animo meo" (a Latin–magyar

szótár előszava). Tehát tanulói és tanítói gyakorlatában vette észre legelőször a szótár szükségességét, s tulajdonképpen már ekkor megfogadta, hogy meg fogja írni a latin–magyar és a magyar–latin szótárt. Meg is tette, és – mint már utaltam rá – nem akármilyen fokon.

Szenczi Molnár szótárai – az első íly nemű betűrendes munkák – egyébként lexikográfiai tekintetben különböznek mai utódaiktól. A vizsgált szótárnál maradva – mint a címlapon is jelzi („qui inspersa sunt usitatiora proverbia ungarica") – igen sok szólást is közöl benne latin értelmezéssel. Úgyszintén sok képzett és összetett szót. Megadja továbbá a használtabb nyelvjárási és beszélt nyelvi változatokat, de főcímszóként rendszerint már a mai irodalmi és köznyelvi formát közli, és a többi alakváltozatot „vide" jelzés után sorolja fel (pl. *Leány* és *Lyán, Elvonom* és *Elvonyom*). Többször végigragozza egy-egy névutó birtokos személyjellel ellátott alakját (pl. *kőſʒte, kőſʒted, kőſʒtem* stb.). Felsorolja aztán bizonyos növények, állatok fajtáit (pl. 13 féle almát, 10 féle kígyót). Különösnek számít, hogy felsorol férfi- és női neveket, továbbá ország-, város-, régió- és folyóneveket. És még szokatlanabb, hogy pl. Szenc nevénél utal arra, hogy ő ott született, és megadja az időpontot is. Ami pedig ezt a valójában újabb kiadást illeti, már a címben jelzi, hogy a szótárt tovább gazdagította („nunc ... locupletatum"). (A szótárakról l. részletesebben: SZATHMÁRI 1968: 169–174.)

3. A szótárban a következő **férfineveket** találjuk ábécérendben: *Antal* Antonius, Anthonius, *Demeter* Demetrius, *Demien* Damianus, *Domokos* vel *Domonkos* Dominicus, *Elek* Alexius, *Elekes* Idem, *Fábján* Fabianus, *Ferencz* Franciscus, *Filep* Philippius, *Fu*[e]*lep* Philippius, *Gábor* Gabriel, *Gergely* Gregorius, *Gyśrgy* Georgius, *Jacab* Jacobus, *János* Joannes, Johannes, *Imre* Emericus, *Jo?a* Jodocus, Justus, *I?tvan* Stephanus, *Kálmány* Colomanus, *Kelemen* Clemens, *Lajos* Ludovicus, *Lénárt* Leonhardus, *Lśrintz* Laurentius, *Lukacz* Lucas, *Marton* Martinus, *Máté* Matthaeus, *Matyas* Matthias, *Mihály* Michael, *Miklós* Nicolaus, *Orban* Urbanus, *O?vát* Osvvaldus, *Paal* Paulus, vide Pál, *Pál* Paulus, *Péter* Petrus, *Sandor* Alexander, *?ebeſtyén* Sebastianus, *Tamás* Thomas.

A hasonlóan felsorolt **női nevek** a következők: *Borbála* Barbara, *Dorottya, Dorko* Dorothea, *Elsébet, Ersébet* Elizabeth, *Er?ebet, El?ebet* Elisabeth, Elisabetha, *Ilona* Helena, *Katalin* Catharina, *Katarin* Catharina, *Katus* Catharina, *Lutza* Lucia (kétszer szerepel), *Margit* Margareta, *Or?ic* Ursula, vide Or?olya, *Or?olya* Ursula, *ǒr?e, ǒr?ic, Er?ebet* Elizabetha, *Piroska* Prisca. – Furcsállom a *Kolos* nevet, ti. a szótár női névnek jelöli („Scholastia. n. pr. foem.", azaz nomen proprium foeminae), holott az általam megnézett névtárak (FNESz., KÁZMÉR 1993, LADÓ–BÍRÓ 1998) férfinévnek mondják. Viszont KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND 1559-ből említ egy *Skolasztika* női nevet (KARÁCSONY 1954:383), és LADÓ JÁNOS szerint eredetileg kettős értékű volt, később lett csupán férfinév (LADÓ 1972:3). Mire **következtethetünk** ebből a két névsorból a névtudomány számára?

a) Szenczi Molnár Albert deskriptív (és nem preskriptív) szemléletét (l. SZATHMÁRI 1968) mutatja ezúttal is az a tény, hogy úgy rögzíti a neveket, amint akkor ejtették (*Fábján, Kálmány*), illetve hogy közli a hangalaki változásokat, amelyek mintegy jelzik az egyes nevek átalakulásának a fázisait, valamint ingado-

zásait (pl. *Domokos* és *Domonkos, Filep* és *Fülep, Katalin* és *Katarin, Ersebet* és *Elsébet*).

b) Közöl írásváltozatokat is (*Paal* és *Pál*).

c) És itt találjuk –igaz, csak a női neveknél – a becéző formákat is *(Dorko, Katus, ő̆r?e, ő̆r?ic, or?ic).*

d) A latin megfelelőket – a rá jellemző pontosságra törekedvén – szerepelteti két alakban is (*Ioannes, Iohannes,* illetve *Elisabeth* és *Elisabetha*).

e) A nevek gyakoriságáról nem nyilatkozik Szenczi Molnár, de ha az itt szereplő neveket összevetjük KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND, illetőleg BÜKY BÉLA listájával, akkor legalábbis a nevek „mozgására" vonhatunk le következtetéseket. KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND ugyanis az 1500–1600 közötti személyneveket vizsgálta (KARÁCSONY 1954). BÜKY BÉLA pedig a fővárosi keresztnévadással foglalkozott tanulmányában (BÜKY 1961), és az 1895–1899, az 1945–1949 évek közötti, valamint az 1959-ben előforduló 25 leggyakoribb férfi-, továbbá női nevek listáját közölte (BÜKY 1961: 22–23).

Reálisnak mondható, hogy a Szenczi Molnár által felsorolt nevek (ezek XVI. század végiek, ill. XVII. század elejiek) mind ott szerepelnek KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND listáján, a ma már nem vagy nemigen használtak is, mint pl. *Demjén, Kolos, Osvát, Orbán,* ill. *Dorottya, Luca.* Csupán a *jo?a* és az *Elekes,* valamint természetesen a becéző nevek nem fordulnak elő az 1500–1600 közötti nevek listáján.

BÜKY BÉLA múlt század végi és e század közepi listájáról viszont (mint jeleztem: a 25 leggyakoribb férfi- és női nevet vette fel) már hiányoznak a következők: *Demeter, Demjén, Fábián, Elek, Elekes, Fülöp, Gergely, Jakab, Józsa, Kelemen, Lénárt, Lőrinc, Lukács, Máté, Márton, Mátyás, Osvát, Orbán* és *Sebestyén,* illetve *Dorottya, Luca, Orsolya, Piroska.* Ezek tehát vagy lejjebb kerültek a gyakorisági listán, vagy esetleg ki is szorultak a használatból. Egyébként a *Kálmán* 1895–1899 között még ott van a 25 leggyakoribb név között, aztán már nem szerepel. A *Péter* viszont 1895–1899 és 1945–1949 között nincs ott a leggyakoribbak sorában, de 1959-ben visszatér ezek közé. A női neveknél a *Borbála* fordul elő 1895–1899 között a leggyakoribbak között, utána viszont eltűnik.

Több névtörténeti tanulságot rejtenek magukban a Szenczi Molnár szótárában szereplő földrajzi nevek is.

a) Országnevek: *Czehor?збg* Bohemia, *Lengyelor?збg* Polonia, *Magyar-or?збg* Hungaria, Ungaria, Pannonia, *Mu?зkaor?збg* Moscovia, *Ola?зor?збg* Italia.

b) Országrész-, tájegység-, régiónevek: *Erdely* Tran?ilvania, Dacia, *Maramaros* Marmacia, Marmarissa, *Morva, Morva?ág* Moravia, *Nyir?ég* Betuletum, *Szepes, Szepe??ég* Sepu?ium, *Szerémség* Sirmia.

c) Folyónevek: *Drávavize* Dravus, *Duna* Danubius, Ister, *Gyśngyśs vize* Gemmatus fluvius, *Morvavize* Morhecus fluvius, vulgo Morava, Moschus, *Rába* Rabus, *?зamos* Samus, Samusus, *Szava* Savus, *Temes* Themisius, *Ti?за* Tibiscus, *Vaag* Vagus, *Zagyva* fluvius in campestri Ungariae Parte.

d) Helységnevek: *Bra??o* Corona, *Buda* Buda, Metropolis Ungariae, *Co?tancinapol* Bizantium, Constantinopolis, *Debrecen* Debrecinum, *Drinápoly* Hadrianopolis, *Eger* Agria, *E?зtergam* Strigonium, *Fślsśbánya* Medius mons, *Gśntz* Gontia, *Gyśr* Jaurinum, *Gyula* Jula, *Gyulafejérvár* Alba Julia, *Kalocza*

Colocia, *Ka??a* Cassovia, *Keczkemét* Aegopolis, *Ké?marc* Tyropolis, *Kolosvár* Claudiopolis, Clau?enburgum, *Komárom* Gomorra, Comarinum, *Ko?tancinápoly* Constantinapolis, Bizantium, *Landorfejérvár* Alba Graeca, Bellogradum, *Lasko* Lascovia, *Naggyśr* Jaurinum, Javarinum, *Nagybánya* Rivulinum, *Nagyszombat* Tyrnavia, *Nandorfejérvár* Nandor alba, Bellogradum, Taurum, *Patac*, *Sáro?patac* Patachium, *Pécz* Quinque Ecclesiae, *Pe?t* Pestum, *po?ony* Posonium, Pisonium, *Sárospatac* Patachium, Patamipolis, *Szeben* Cibinium, *Székesfejérvár* Alba regalis, *Szentz*, *?zemtz*, *?zemptz* Szencinum, Wardtberg, *Szerem* Sirmium, *?zombathely* Sabaria, *Teme?vár* Themi?varinum, *Tólna* Altinium, *Várad* Varadinum, *velence* Venetia, *Velentze* Venetia.

Megjegyzések, következtetések:

a) Magyarország latin neveként ott szerepel a *Pannonia* szó is.

b) Sajátos Oroszország korabeli elnevezése: *Mu?zkaor?zóg*.

c) A szótár nem jelöli következetesen a hosszú *é*-t, *á*-t, stb., de azt hiszem az *Erdely* esetében a második *e* valóban rövid lehetett (Kisújszálláson pl. a legtöbbször így hallottam gyerekkoromban). – Szenczi Molnár az *Erdely* latin megfelelőjeként a *Dacia* szót is megadja.

d) Hogy a *-ság, -ség* tájegységnévképző szerepben akkortájt gyakori lehetett, a *Morva?ág, Szepe??ég* stb. nevek igazolják.

e) A folyónevek esetében Szenczi Molnár idejében nem volt ritka a „folyónév + *vize*" szerkezet (l. *Drávavize, Gyśngyśs vize* stb.).

f) Szenczi Molnár itt is közli a hangalaki változatokat, amelyek gyakran jelzik a fejlődés irányát, pl. *E?ztergam, Landorfejérvár* és *Nandorfejérvár, Fślsśbánya, Szentz* és *?zemtz* és *?zemptz*.

g) Sokatmondóak a latin megfelelők, pl. *Nyir?ég* ***Betuletum***, *Keczkemét* ***Aegopolis*** stb.

h) A latin megfelelők száma gyakran kettő vagy három, nyilván a realitásnak megfelelően, pl. *Duna* ***Danubius, Ister***; *Kolosvár* ***Claudiopolis, Clau?en-burgum*** stb.

i) A latin megnevezés kapcsán Szenczi Molnár nemegyszer közelebbről meghatározza a város helyét, vagy utal valamilyen módon az illető helység történetére (pl. *Gyśr* Jaurinum Civitas Ungariae ad Rabam et Danubium; *Kalotza* Colocia, Sedes Episcopalis et Basilica praeclara fuit olim in Ungaria; *Szerem* Sirmium, Civitas, olim Ungariae).

j) A szerző természetesen legtöbbet ír szülőhelyéről, Szencről: „... oppidum Ungariae Inter Posonium et Tyrnaviam prope brachium Danubii, et natus est Albertus Molnar Anno 1574. 1 Septemb."

k) Szenczi Molnár itt is jelzi gyakran az írásváltozatokat , pl. *Co?tancinapol* és ***Ko****?tancinápoly, Velence* és *Velentze*.

l) Többször közli a valós rövid megnevezést, pl. Sárospatak esetében: *Patac, Morva vize,* Marhecus fluvius, vulgo *Morava*.

m) Érdekes a *Naggyśr* elnevezés a *Gyśr* mellett. Kérdés, vajon ez egyszerű névváltozat vagy esetleg Győrt és a hozzá közel eső falvakat együtt jelenti.

n) A latin megjelölésben mindig ott szerepel, hogy magyarországi vagy erdélyi városról van-e szó, pl. *Bra??o* urbs Transylvaniae, *Eger* urbs Ungariae.

o) Hogy milyen neveket vett fel Szenczi Molnár és milyeneket nem, ennek az okát nem tudhatjuk. Nyilván a hozzá közel álló keresztneveket, illetve a számára különösen ismerős, esetleg kedves városok, folyók nevét szerepeltette. Ennek is ellene mond azonban az, hogy pl. se a saját keresztnevét, se a családtagjaiét nem vette fel a listába, és nincs ott Somorja vagy pl. Fogaras neve sem, ahol pedig Bethlen Gáborral találkozott.

5. Összefoglalva végezetül csupán arra utalok, hogy az 1621. évi kiadású magyar–latin szótár személy- és földrajzi neveinek a vizsgálata tovább erősítette a Szenczi Molnárról eddig kialakított személyi és tudományos képet, és hogy a történeti névtudománynak továbbra is van kutatnivalója Szenczi Molnár életművében.

Szakirodalom

BÜKY 1961 = BÜKY BÉLA: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. NytudÉrt. 26. sz. Bp.

KARÁCSONY 1954 = KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND: Személyneveink 1500-tól 1600-ig. In: MNy. 50: 379–387.

KÁZMÉR 1993 = KÁZMÉR MIKLÓS: Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. sz. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványa. Bp.

LADÓ 1972[3] = LADÓ JÁNOS: Magyar utónévkönyv. Akadémiai Kiadó. Bp.

LADÓ–BÍRÓ 1998 = LADÓ JÁNOS–BÍRÓ ÁGNES: Magyar utónévkönyv. Vince Kiadó. Bp.

SZATHMÁRI 1968 = SZATHMÁRI ISTVÁN: Szenczi Molnár Albert. In: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó. Bp. 167–231.

SZATHMÁRI 1997 = SZATHMÁRI ISTVÁN: Szenczi Molnár Albert és a nevek. In: MNyTK. 209: 530–535.

SZATHMÁRI ISTVÁN

A személynevek közszói elemeiről

A helynevek közszói elemeit a szaktudomány a „földrajzi köznevek" terminussal szokta megnevezni, s ennek meglehetősen gazdag szakirodalma van a magyar névtudományban. Ezek közül csak a legismertebbeket fölsorolva is több fontos és értékes tanulmányt említhetünk: HEFTY 1912; MARKÓ 1969, 1978; KISS 1972; FEKETE 1980; BALOGH 1997; BÍRÓ 1997 stb. Ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy a személynevekhez tartozó vagy mellettük gyakran előforduló közszavakról alig írtak, elméleti vagy rendszeralkotási kérdéseikkel még egyáltalában nem foglalkoztak. Ennek egyik oka, hogy ezeknek a köznévi elemeknek nagy részét (megszólító,

pontosító vagy tiszteleti kiegészítők stb.) nem tekinti a szakirodalom a tulajdonnév elemének, másik részét (címek, rangok stb.) pedig ma már idejétmúltnak, a használatból kiveszettnek tartja. Mivel azonban a tudománynak a múlttal éppen úgy kell foglalkoznia, mint a várható változásokkal, szükségesnek tartom a fönti kategóriák rövid áttekintését és rendszerezését ahhoz, hogy későbbi vita során kialakuljon a véleményünk ezeknek a névhez tartozásáról vagy attól való függetlenségéről, s ennek alapján majd a későbbiekben a „hivatalos névhasználat" is esetleg alkalmazkodjék a tudomány által kialakított állásponthoz.

Mielőtt a címben említett közszavak részletesebb elemzésével, osztályozásával foglalkoznék, tisztáznunk kell néhány **elméleti, elvi** kérdést, főként azt, hogy ezek a nyelvi elemek fölfoghatók-e a tulajdonnevek részeinek. Ha nem, akkor hogyan viszonyulnak hozzájuk? Azonosítói, értelmezői, kiegészítői vagy valamely más kapcsolatban állnak a tulajdonnevekkel? Van-e közöttük grammatikai vagy jelentéstani összefüggés? Ha van, akkor milyen jellegű az?

A személynevek mellett álló közszavakat a nemzetközi szakirodalom összefoglalóan nem tárgyalja. Az egyes nevekben előforduló közszavaknak természetesen gazdag irodalma van (DAUZAT 1928, 1951; VROONEN 1946, 1967; BACH 1952; HAHN 1983; BAUER 1995; BREZA 1995; LANGENDONCK 1995; LÖFFLER 1995; SCHWITALLA 1995. stb.). A magyar névtudományban mindeddig csak Ördög Ferenc tett néhány megjegyzést (ÖRDÖG 1973: 149–51), s az ide sorolható szavakat (*néni, bácsi, elvtárs, úr* stb.) „névkiegészítők" terminussal nevezte meg. Jóllehet igen nagy a száma használatuknak (448 az általa vizsgált anyagban), nem foglalkozik velük, mivel nem tekinti a nevek elemének. Ugyanakkor a ragadványnevek között találkozunk *Gyura mama* (149), *Lajos ángyi, Anda sujsztër* (167) stb. kiemelésekkel, amelyek egyértelműen a név részének tartják a közszavakat. (Van azonban erre ellenpélda is: a 168. lapon *Gyura* mama, *Győzü* mama ragadványnevekben a „mama" nem tekinthető a név elemének a szerző szerint. A nemesi előnevekről már többen írtak (KEMPELEN 1907, 1910; MIZSER 1979; BORSA 1981. stb.), de állásfoglalás abban a tekintetben nem született, hogy a „hivatalos" névhez tartozik-e, vagy nem, csupán azt állapították meg, hogy a „családnévhez kapcsolódik". Rendeletek szabályozták az előnevek megállapítását, birtokhoz való kötődésüket. Írásmódjukra az igazolás alapjául szolgáló irat az irányadó, tehát a hagyomány alapján kezdték kis- vagy nagybetűvel, így annak megállapítása, hogy a név elemének tekintették-e, nagyon nehéz.

Kétségtelenül két különböző dologról van szó. Az egyik az, hogy a nemesi előneveket és egyéb rangokat, címeket a név elemének tekintjük-e, a másik pedig, hogy a névkiegészítőket ide soroljuk-e, vagyis a név részének tekinthetők-e. Mielőtt válaszolnánk e kérdésekre, vizsgáljuk meg, hogy milyen automatikus névváltoztatások történhetnek ma Magyarországon. Amennyiben eddig az édesapja családnevét viselő lány hivatalosan férjhezmegy, fölveheti a férje családnevét, vagyis *Kerekes Katalin* házasságkötése után lehet *Fekete Ferencné, Fekete Ferencné Kerekes Katalin* vagy *Fekete Katalin.* Ha *Kerekes Katalin* vagy *Fekete Ferenc* megszerzi a doktorátust, akkor nevük a személyi igazolványukban (és az aláírásaikban) *Dr. Kerekes Katalin* (kiejtve: *Doktor Kerekes Katalin),* illetve *Dr. Fekete Ferenc* (olvasva: *Doktor Fekete Ferenc*) lesz. Nevük kiegészül, s bár jóllehet az identifi-

káció a kiegészítések nélkül is létrejöhet, teljes névnek az összes névelemet együttesen tekintjük hivatalosnak. Ugyanígy a címek és rangok is hozzátartoztak a névhez (s újabban megint megjelennek, de múltbeli használatuk is fontos a névtan számára). *Gróf Batthány Lajos* nevében tehát a cím névelem. *Báró hatvani Deutsch Sándor* (használta a nevét *báró Hatvany Deutsch* formában is, mintegy kettős családnévként), vagyis a nemesi predikátum is névelemként élt, élhetett, annak ellenére, hogy általában kisbetűvel kezdték. Bárki emlegetheti, írhatja a fönti neveket megváltoztatott névelem-sorrenddel: *Kerekes doktornő, Fekete doktor, Batthány Lajos gróf, Hatvany Ferenc báró* stb., s akkor ugyan (a hagyományoknak és az erre épülő szabályzatnak megfelelően) kisbetűvel kezdődnek a címek, rangok megnevezései, de attól még éppen úgy a névhez tartoznak, annak alkotó elemei, mint amikor előttük álltak. Nem fogadható el az a vélemény, hogy így értelmezői szerepet kapnak, hiszen a következő nevek mellett jól elkülöníthető az értelmezői kiegészítő, s előtte megtalálható a rang és cím is: *Széchényi gróf, a könyvtáralapító; Széchenyi gróf, a legnagyobb magyar; Wesselényi báró, az árvízi hajós; Hatvany báró, a magyar irodalom nagy mecénása* stb. Kétségtelen, hogy lexikonaink a név után álló címeket vesszővel választják el a személynevektől, de ez nem az értelmezőnek járó jelző, hanem arra utal, hogy a név előtt kellene hivatalosan szerepelnie a címnek, rangnak, csak a betűrend megőrzése miatt, a lexikon könnyebb használata végett került a név után, éppen úgy, mint a nem magyar anyanyelvűeknek a keresztneve, vesszővel különül el a családnévtől.

Némileg nehezebb a helyzet annak bizonyítására, hogy a név után álló kiegészítőket is tulajdonnévnek tekintjük. Egyszerű lenne azt az analógiát alkalmazni, mely szerint ha a *Kerekes doktornő, Fekete doktor, Hatvany báró* nevekben a közszót elfogadjuk névelemnek, akkor a *Kerekes kisasszony, Fekete professzor úr, Hatvany báró úr* stb. nevekben is el kell fogadnunk. Amennyiben pedig *Fekete tanár úr, Kerekes képviselő asszony* stb. egészükben tulajdonnevek, akkor *Fekete úr, Feketéné asszony* stb. is az, s akkor mi az akadálya annak, hogy *Fekete bácsi, Fekete néni* stb. is tulajdonnevek legyenek? A logika szerint semmi. Meg kell azonban vizsgálni névtani szempontból is a kérdést. Segíti-e az identifikációt a tulajdonnév után álló közszói elem, vagy nem? Egyértelmű a válasz: természetesen segíti, sokszor csak ezzel együtt jöhet létre az azonosítás. És most vissza kell utalnunk a helynevek közszói elemeire, az úgynevezett földrajzi köznevekre. Egy percig sem volt soha senki előtt sem vitás, hogy a *Szirtos száda, Kilső-páskum, Bikarét, Falu rittye, Kardos-düllő; Rákóczi út, Rákóczi tér; Külleji-ház, Vörösmalom* stb. helynevekben a második elemként álló közszó a név része, akár egybeírjuk az előtaggal, akár kötőjelezzük, akár kisbetűvel kezdve különírjuk. Ugyanígy nagyon fontos azonosító szerepük van a személynevek melletti közszavaknak, hiszen a *Szabó bácsi, Szabó néni* közötti különbséget csak az utótag hordozza, s éppen olyan funkciója van, mint a *Szabó Márton, Szabó Márta* nevek második elemeinek. Ugyanígy a *Bodor bognár, Bodor kovács, Bodor gépész* és a *Bodor Balázs, Bodor Béla, Bodor Bertalan* stb. egyaránt identifikálnak, hiszen *Bodor Balázs* helyett mondhatom, írhatom azt, hogy *Bodor bognár* stb., éppen úgy, mint ahogyan *Tisza István* helyett mondhatom: *Tisza gróf, Tisza miniszterelnök, Tisza gróf úr, Tisza miniszterelnök úr, Tisza úr,* legföljebb stilisztikai különbségek lehetnek az

egyes meghatározások (nevek) között, de az a név lényegét nem érinti. Végül is azt állapíthatjuk meg, hogy a személynevek mellett álló közszavak a név részei, elemei, függetlenül attól, hogy hagyományosan hogyan írjuk őket.

Természetesen megszólításokban és említésekben a közszó önállósulhat is. *Gróf Teleki Pál miniszterelnök úr* helyett mondhatom és írhatom: *Gróf úr* vagy *Miniszterelnök úr*. Régen igen gyakori volt (egyes esetekben ma is az) a megszólításokban a név elhagyása: *Tekintetes úr, Nagyságos asszony, Eminenciád, Főméltóságod; Tanácselnök elvtárs, Szülészeti dolgozó elvtársnő [bábaasszony], Boltvezető kartárs, Művezető szaktárs; Tanár úr, Polgármester úr, Képviselő asszony* stb. Ide sorolhatók azok a megszólítások is, amelyek nemcsak levelekben, hanem élő beszédben is általánosak: *Aranyom, Kedvesem, Öregem, Szívem; Édes, Kislány, Öcsi, Tündérke* stb. Ezeket a „névhelyettesítőket" a szakirodalom általában csak akkor tekinti tulajdonneveknek, ha gúnyos hangulatú ragadványnevek vagy következetesen csak egyetlen személyre vonatkoznak (ÖRDÖG 1973: 149, 150, 255). Ezzel a fölfogással nehéz vitába szállni, de el kell gondolkozni azon, hogy kiterjeszthető-e a tulajdonnevek határa az alkalmi megszólításokra. Amikor levelet kezd valaki, szabályosan jár el, ha a megszólítás mindegyik szavát nagybetűvel kezdi: *Drága Barátom, Tisztelt Uram, Gyönyörű Kedvesem, Édes Egyetlenem* stb. Amikor az utcán kérdezni szeretnénk valamit egy ismeretlentől, az *Uram, Kedves Asszonyom, Öcsi* stb. megszólítás névhelyettesítővel történik kétségtelenül, de ez a névhelyettesítő e szituációban (a megkérdezett felé fordulunk, a szemébe nézünk stb.) azonosít, tehát tulajdonnévi funkciójúvá válik. Közszóból alkalmi használatú tulajdonnév lesz. Miért ne lehetne ugyanaz a közszó család- vagy keresztnév mellett ugyanilyen közszói eleme a személynévnek? Mint ahogyan azzá válnak a helynevekben a közszói elemek.

Ha ezután **formai szempontokból** vizsgáljuk ezeket a közszavakat, akkor megkülönböztethetünk a személynév előtt és személynév után állókat. Emögött az egyszerű alaki fölosztás mögött igen lényeges jelentéstani, de talán fogalmazhatunk úgy is, hogy lélektani, pszichológiai szempont is rejlik. A nevek előtt álló közszavak a címeket, rangokat, megkülönböztető elemeket foglalják főként magukban, míg a személyneveket követők elsősorban tiszteletadók, foglalkozást jelölők, de lehetnek megkülönböztetők is. Az első csoportba tartozik a *herceg, gróf, báró; lovag, vitéz; magiszter, doktor; ifjabb, idősb, öreg* stb., a második csoportba pedig az *úr, asszony, kisasszony; bácsi, néni; mester, professzor, tanár* stb., s végletekig vive: valamennyi foglalkozást jelentő szó: *bognár, kovács, lakatos, szabó, csizmadia, molnár, sírásó* stb. A formai fölosztás legnagyobb nehézsége abban rejlik, hogy ugyanaz a közszó állhat a személynév előtt és után is: *báró, doktor* stb., s néha még meg is változik a névtudomány véleménye a névhez való tartozást illetően, ha a névhez viszonyított helye megcserélődik a közszónak: a *Sarkadi sírásó* esetében különálló közszónak tekintjük a foglalkozást, míg a *Sírásó Sarkadi* együttesben ugyanazt a közszót már ragadványnévnek fogjuk föl, jóllehet még ugyanazt a jelentést (foglalkozást) hordozza, mint előzőleg. Hasonló a szerepe a *doktor* szónak is. A név előtt állva hivatalosan a név eleme, de helyesírása így ellentmondásos: csak önállóan használva vagy mondat elején kezdődik nagybetűvel, akár rövödítés, akár kiírt szóalak. *Dr. Sarkadi Sán-*

dor, ha így kezdünk egy szöveget, de ha folytatjuk, akkor már *dr. Sarkadi Sándor,* ha pedig követi a nevet, akkor nem a név eleme, kisbetűvel írandó: *Sarkadi doktor,* vagy *Sarkadi Sándor doktor.* Ha azonban *Sebesi Sára* feleségül megy *Sarkadi doktor*hoz, nem írhatja és mondhatja a nevét *Sarkadi Sándorné doktor*nak, mert az azt jelentené, hogy a doktorátusi cím őt illeti, nem a férjét. Tehát ebben az esetben csak *dr. Sarkadi Sándorné* lehetne. Amennyiben azonban *dr. Takaró Teréz* férjhez megy *Tóbiás Tibor*hoz, aki nem visel doktori címet, a *Tóbiás Tiborné dr.* azt jelenti, hogy a hölgy szerezte meg a doktorátust, s nem a férje jogcímén használja azt. Tehát ha *Sebesi Sára, dr Sarkadi Sándorné* doktorátust szerez, akkor vagy *dr. Sebesi Sára* lesz, vagy pedig *dr. Sarkadi Sándorné dr.*-ként írhatná a nevét? A logikus eljárás ez. Más közszavaknak a jelentése akkor változik meg, ha megcseréli a névhez viszonyított helyét. A *vitéz Vörösvári* esetében egyértelműen a közelmúltban visszaállított cím a közszó, míg a *Vörösvári vitéz* szerkezetben a közszói elem minősítést is magában rejtő foglalkozást jelent ('olyan katona, aki kiválóan karcolt, küzdött'). Mivel azonban vannak olyan nevekhez kapcsolódó közszavak, amelyeknek a helye a mai köznyelvi használatban nem változtatható meg, a formai (elhelyezési) osztályozás sem egészen hiábavaló. (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a népnyelvi használat sokszor eltér a köznyelvitől!) Ennek alapján tehát a következő csoportokat különböztetjük meg.

1. **Név előtt használható** közszavak: *ifjú, idős* stb.
2. **Név után használható** közszavak: *mester, asszony* stb.
3. **Név előtt és név után azonos jelentésű** közszavak: *herceg, gróf, báró, doktor* (férfinevek esetében) stb.
4. **Név előtt és név után megváltozó jelentésű** közszavak: *lovag, vitéz, doktor* (-né képzős asszonynevek esetében) stb.
5. **Név előtt és név után megváltozó funkciójú (kategorizálású)** közszavak: *boltos, hentes* stb. (Általában foglalkozást jelentő szavak.)

Mindezek mellett még azt is figylembe kell vennünk a formai osztályozáskor, hogy a nevek mellett álló (és mindenképpen hozzájuk tartozó) közszavak önálló szerkezetükben is különfélék lehetnek. Ez a csoportosítás nem befolyásolja a névhez való szerkezeti viszonyt, de mindenképp érdemes vele foglalkozni, ha a névvel való egység szempontjából vizsgáljuk magukat a közszavakat.

1. **Egyszerűek, abszolut tőalakúak:** *úr, vitéz* stb.
2. **Egyszerűek, toldalékolt formájúak:** *ifjabb, tiszteletes* stb.
3. **Összetételek:** *kisasszony, szépreményű* stb.
4. **Két szóból állók:** *professzor úr, nagyságos asszony* stb.
5. **Több szóból állók:** *nagytiszteletű prédikátor úr, nagyságos és méltóságos fejedelem* stb.

Természetesen meg lehetne nézni azt a fölosztási lehetőséget is, amely a szavak etimológiáján alapul, s így megkülönböztethetnénk ősi, finnugor eredetű, jövevény és belső keletkezésű közszói személynév-kiegészítőket, de ez egyrészt nem adna olyan eredményt, amely névtani szempontból jelentős kategorizáló szempont lehetne, másrészt körültekintő és időigényes történeti anyaggyűjtést igényel, amihez a jövendő fiatal névtanos nemzedékétől várhatunk előtanulmányokat.

A legfontosabb fölosztási rendszer a **funkcionális szemlélet** alapján kialakított lenne. Ehhez azonban össze kellene gyűjteni a régen használt és ma forgalomban levő névszerkezetek mindahányát, mivel anélkül csak áttekintő képet kaphatunk a személynevek lehetséges közszói elemeiről. Kiváló szemináriumi vagy szakdolgozati témák lehetnének ezeknek a régebbi és mai névkiegészítő elemeknek az összegyűjtései, s remélem, hogy a jövőben kisebb publikációk is születnek ebből a témakörből, amelyeknek a megjelenése után az alábbi összeállítás még nagy mértékben módosulhat, bővülhet, s most inkább csak a vázlat igényével készült.

1. Valamely **intézményhez tartozást** kifejező közszói névelemek: *lovag, vitéz* stb.
2. **Rangot, méltóságot** jelentők: *hercegnő, grófkisasszony, báró, gróf, eminenciás* stb.
3. **Tudományos fokozatot** jelentők: *magiszter, doktor* stb.
4. **Foglalkozásra utalók:** *tisztelendő, nővér, főúr, fráter; professzor, tanár, tanító; főnök, osztályvezető, pallér; asztalos, kovács, suszter, takács, varga* (minden foglalkozásnév) stb.
5. **Megbecsülést** kifejező udvariassági formák: *tekintetes, nagyságos, méltóságos; kedves, drága; asszony, kiasasszony, úr* stb.
6. **Megkülönböztető** jellegű **előnevek:** *felsőrédei és alsórédei, agyagási, érkeserűi és bélmegyeri* stb.

Mindezek a közszói elemek kombinálódhatnak, egy-egy név mellett (előtt és után) szinte tömegesen megjelenhetnek, összetételeket alkothatnak, mint ahogyan az alábbi névegyüttesben is tapasztalhatjuk: *Doktor Mező András tanszékvezető professzor úr,* akinek tiszteletére sok szeretettel készítettem ezt a kis eszmefuttatást.

Irodalom

BACH 1952 = ADOLF BACH, Deutsche Namenkunde. Heidelberg, 1952.

BALOGH 1997 = BALOGH LAJOS, A földrajzi köznevekről. In: Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. MTA Nyelvtud. Intézet kiadása, Bp. 36–9.

BAUER 1995 = GERHARD BAUER, Namenforschung im Verhältnis zu anderen Forschungdisziplinen. In: Namenforschung... I, 8–23.

BÍRÓ 1997 = BÍRÓ FERENC, Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. =MNyj. XXXIV, 93–114.

BORSA 1981 = BORSA IVÁN, A nemesi előnév. = NévtÉrt. 5. sz. 42–4.

BREZA 1995 = EDWARD BREZA, Slavische Adelsnamen. In: Namenforschung...II, 1294–6.

DAUZAT 1928 = ALBERT DAUZAT, Les Noms de Personnes. Origine et évolution. Delagrave, Paris

DAUZAT 1951 = ALBERT DAUZAT, Dictionnaire étimologique des Noms de famille et Prénoms de France. Hachette, Paris

FEKETE 1980 = FEKETE PÉTER, A vízrajzi nevek változása Tiszaszőlősön a XVIII–XIX. századi adatok tanúsága alapján. (A *tó, ér, fenék, fertő, fok, lapos* alapelemű nevek). =MNyj. XXIII, 35–57.

HAHN 1983 = WALTHER VON HAHN, Fachkommunikation. Berlin – New York.

HEFTY 1912 = HEFTY GYULA, A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. Bp. Klny. a Nyr. 1911. évfolyamából

KEMPELEN 1910 = KEMPELEN BÉLA, A nemesség. (Genealógiai és heraldikai kézikönyv.) Bp.

KEMPELEN 1907 = KEMPELEN BÉLA, Magyar nemesi almanach. Az 1867–1909-ben magyar nemességre, bárói, grófi, hercegi méltóságra emelt családok. Bp.

KISS 1972 = KISS LAJOS, A földrajzi köznevek és a földrajzi nevek. =Nyr. 96: 250–1.

LANGENDONCK 1995 = WILLY VAN LANGENDONCK, Name Systems and Name Strata. In: Namenforschung... I, 485–9.

LÖFFLER 1995 = HEINRICH LÖFFLER, Namen von Freien und Unfreien. In: Namenforschung... II, 1296–1300.

MARKÓ 1969 = MARKÓ IMRE LEHEL, Földrajzi köznevek és földrajzi tulajdonnevek. In: Névtudományi előadások. A II. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS és VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp.

MARKÓ 1978 = MARKÓ IMRE LEHEL, A földrajzi köznevek értelmezése. In: A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve. Szerk. VÉGH JÓZSEF. Bp.

MIZSER 1979 = MIZSER LAJOS, A predikátum. =NévtÉrt. 2. sz. 16–8.

Namenforschung = Namenforschung – Name Studies – Les noms propres. Ein internationales Handbuch zur Onomastic – An International Handbook of Onomastics – Manuel international d'onomastique. Herausgegeben – Edited by – Edité par: ERNST EICHLER – GEROLD HILTY – HEINRICH LÖFFLER – HUGO STEGER – LADISLAV ZGUSTA. I – II/2. Walter de Gruyter. Berlin – New York, 1995.

ÖRDÖG 1973 = ÖRDÖG FERENC, Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Akadémiai K. Bp.

SCHWITALLA 1995 = JOHANNES SCHWITALLA, Namen in Gesprächen. In: Namenforschung... I, 498–504.

VROONEN 1946 = EUGÈNE VROONEN, Les noms des personnes en Orient. Le Caire.

VROONEN 1967 = EUGÈNE VROONEN, Les noms des personnes dans le Monde. Anthroponymie universelle comparée. Éd. De la Librairie Encyclopedique. Bruxelles.

HAJDÚ MIHÁLY

Karinthy Frigyes írói névadása a *Tanár úr kérem* című írásában

1. A Tanár úr kérem

Karinthy Frigyest az olvasóközönség zöme elsősorban humoristának tartja. Az író nevéhez, mint hívó szóhoz leggyakrabban a humor, a nevetés, majd a Tanár úr kérem társul, mely a magyar irodalom legkiemelkedőbb humoros, szatirikus alkotása.

A Tanár úr kérem néhány darabja átmenet a humoreszk és a humoros novella között, mivel bennük az egyedi jelenségek és az atmoszférateremtés a megszokottnál erősebben érvényesül. A mű eseményei tipikusak, szereplői „örökérvényű" diákalakok, nem egy-egy személyiség, hanem a gyermeki tulajdonságok képviselői. Némelykor azonban az író olyan szuggesztív erővel eleveníti fel a kort és a szereplőket, hogy azokban az egyedi tulajdonság, a személyiség jellege jobban érvényesül, mint a humoreszkben általában (SZALAY 1961: 117).

A Tanár úr kérem 1916-ban jelent meg kötetben, de az egyes írások többnyire korábbi keletűek, 1913 és 1916 között születtek. „Karinthy minden műfajban keresi a háborús világból való „kilépés" lehetőségét. Így keresi fel ifjúságát is, azokat az éveket és körülményeket, amikor vágyott a felnőtt, írói életformára" (LEVENDEL 1979: 73).

Az első kiadás tizenhat novella-humoreszkből állt, melyek szerves kapcsolatban vannak egymással, az önmagukban önálló események továbbvisznek egy átfogóbb történést, az epizódokból a diákélet folyamata bontakozik ki, van drámai sodruk az egymás után következő elbeszéléseknek, szorongás, feszültség, föloldódás, öröm és szomorúság a humor varázslatában (SZALAY 1987: 121). A második kiadás öt további humoreszkkel bővült, ezeket a többitől jól észrevehető módon elkülönítették.

Felvetődik a kérdés: Karinthy az örök diáktípusnak állított emléket, vagy csupán a századforduló diákéletének légkörét varázsolta elő? „Minden társadalmi rendszer diákélete más és más. Azonban az iskolának, a diákéletnek, a diák lelkivilágának vannak olyan motívumai, jellemzői, amelyek bizonyos mértékig túlélik a társadalmi vonatkozásokat is, és ezekben a motívumokban az általános emberi is tükröződhet. Karinthy humoreszkjei ezt az általános emberit fejezik ki. Líraian szép, érzelmesen mulatságos, szorongásokkal, könnyekkel és harsány kacagásokkal átszőtt írások ezek, bennük örök diáktípusokra, az iskolai élet klasszikus alaphelyzeteire és klasszikus lélektani válságokra ismerhetünk. Azokhoz a forrón maradt, legizgalmasabb élményekhez nyúlt az író, amiket érzékenyen, igen nagy feszültségben, mindannyian átéltünk" (DOMOKOS 1998: 172).

Szokatlanul rövid az idő, amely az emlékezés és a fölidézett esztendők között eltelt, hiszen Karinthy még tíz esztendeje sem hagyta el az alma matert, mikor már

írta emlékeit (SZALAY 1987: 119). Ő felnőttként is együtt élt, együtt lélegzett diákkori önmagával és társaival. „Innen a lenyűgöző helyzetismeret, a keserédes alapszituációk megformálása, amelyben a közel harmincéves férfi élettapasztalata, fölénye is érezhető" (HALÁSZ 1972: 52).

2. Karinthy diákévei

Egy író gyermekkora mindenképpen tanulságos. De mennyire az egy olyan íróé, aki iskolásélményeit emelte az irodalomba! Karinthy Frigyes ilyen író (BALÁZS 1975: 149). 1887. június 25-én született Budapesten, az ágostai evangélikus egyház szertartása szerint keresztelték meg a Frigyes Ernő névre. Tipikusan városi, polgári atmoszférában nevelkedett, csak nyaraláskor jutott el vidékre. A Budapest-élménybe persze beletartoznak iskolai emlékei is. Csaknem minden osztályt másmás iskolában kellett végigjárnia. 1905-ben az V. kerületi (Markó utcai) állami főreáliskolában megtartott érettségi vizsgálatok kimutatásában ez van írva: „Karinthy Frigyes, apja Karinthi József, született 1887. június 25-én, ág. ev. Az I. osztályt a budapesti VIII. kerületi főreáliskolában járta, a II. és III. osztályt az V. kerületi főreáliskolában. A IV. osztályt a VI. kerületi polgári iskolában, az V. osztályt a VII. kerületi polgári iskolában, a VI–VIII. osztályt (ismét) az V. kerületi állami főreáliskolában járta." SZALAY KÁROLYNAK (1961: 302) az első két osztályról még nem volt adata, ugyanis ezeknek az éveknek nem találta meg az értesítőit. Számomra viszont már hozzáférhetővé váltak az Országos Széchényi Könyvtárban, így Karinthy minden osztályáról pontos adatot gyűjthettem.

Legmaradandóbb hatást a Markó utcai főreál (ma Bolyai János Textilipari Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet) gyakorolt rá. A Markó jellegzetesen homogén városi – polgári iskola volt, erős polgári öntudattal. Az írói emlékezet nagyrészt ebből a világból varázsolta elő a Tanár úr kérem felejthetetlen jellemképeit, jellegzetes iskolajeleneteit.

Karinthy tehetséges, érdeklődő, de nyugtalan diák volt, sokat fantáziált, írogatott, rajzolgatott, s ez elvonta az iskolai munkától. Gyermekkori naplójának leggyakoribb témája az iskolától való félelem, végig a rossz bizonyítvány réme kísért vallomásaiban. Több efféle följegyzése maradt fenn: „Ma Prém t. borzasztóan kiszidott minket." „Mongol tanárral nekem is meggyűlt a bajom."

3. Írói névadás a Tanár úr kérem című műben

A hagyományos névtani dolgozatokkal összevetve szokatlan megközelítési módot kínált számomra a Tanár úr kérem személynévvizsgálata. Azt kívánom bemutatni, hogyan tükröződnek a Tanár úr kérem című mű írói névadásában Karinthy Frigyes diákévei. Célom az irodalmi alkotásban lelhető nevek kettéválasztása, a valós és a kitalált csoport pontos körülhatárolása. Kutatásom főként Karinthy iskolájára, iskolaéveire, diáktársai, tanárai nevére irányult. Az iskolák értesítőinek és Karinthy Frigyes gyermekkori naplóinak segítségével vizsgálom meg a Tanár úr kérem-ben előforduló személyneveket.

Az előforduló nevek száma 50, ebből 36 diák neve, 8 tanár neve és 6 egyéb szereplő neve. Az anyakönyvi adatokkal végzett gyakorisági vizsgálatok módszerét nem követhettem, hiszen a műben előforduló 50 személynév közül csupán 7 tartalmaz keresztnevet is.

3.1. Diáktársainak nevei

A diáktársainak pontosan írt nevei (a nevek mellett zárójelben jelölöm, hogy hányadik osztályban járt együtt az illető Karinthyval): *Bányai Miklós (6. 7. 8.), Bauer (4.), Deckner (7. 8.), Eglmayer (6. 7. 8.), Gerő (-), Gárdos (6. 7. 8.), Guttman (2. 3.), Karinthy Frigyes, Kelemen (6. 7. 8.), Löbl (3.), Mautner (2. 3. / 4. / 5.), Singer (-), Steinmann (2. 3. 6. 7. 8.), Székely (-), Wlach (7. 8.).*

A diáktársainak pontatlanul írt nevei (a nevek mellett zárójelben jelölöm a helyes nevet is): *Benkő (Bekő 1.), Büchner (Büchler 6. 7.), Neugebauer (Gebauer 2. 3.), Polgár Ernő (Polgár Elemér 2. 3./ Géza 5.), Pollákovics (Pollák 1./ Pollák 2. 3.), Skurek Ferenc (Skurek Sándor 2. 3.), Zsemlye Tivadar (Zsemle Elemér 1.).*

FRÁTER ZOLTÁN hívja fel a figyelmet arra, hogy bár a valóságban létezett Büchlert az író látszólag minden ok nélkül *Büchner*ként szerepelteti, a „rejtélyre" 1928-ban mégis fény derült. Ekkor jelent meg a Pesti Naplóban egy cikk, melyben a Danton halála premierjéről számol be a szerző, és Georg Büchnert „Büchnerem"-nek, majd „Büchnerkém"-nek szólítja, ahogyan a Tanár úr kérem egyetlen becézett diákját is. Ha 1916-ban nem farag Büchlerből Büchnert, ezt a cikket soha nem adhatta volna így le (FRÁTER 1998: 17).

Mautner nevű tanuló járt a VI. kerületi, a VII. kerületi és a Markó utcai iskolában is Karinthyval egy osztályba, de mivel a legtöbb diák alakját a Markóból idézi fel, ezért valószínű, hogy Mautner Elek nevű osztálytársának alakja került a műbe. Ugyanez vonatkozik a *Polgár* és *Pollák* nevű tanulókra is.

3.1.1. A név és a nevet viselő kapcsolata

Érdemes volt utánajárni, hogy ezeknek a diákoknak a műbeli személyiségük megegyezik-e a név valós viselőjének személyiségével. Az év végi értesítők szerint a többség körülbelül ugyanazt a szerepet játszotta az iskola falai között, mint a Tanár úr kérem-ben. Például *Bányai Miklós* és *Wlach* a mű jó tornászai az iskolában számos kitűnő sporteredményt értek el.

Steinmann, a könyv híres eminens tanulója azonban megcáfolja „hírnevét". Bár II. és III. osztályban még kitűnő tanuló, VII. és VIII. osztályban leromlott, az érettségin csak „jól" felelt meg. FÁBIÁN BERTA a műben megjelenő differenciált tanári bánásmódról írott tanulmányában hangsúlyozza, hogy míg a rossz tanuló neve említésre sem méltó, addig a jó tanulónak (Steinmannnak) elegánsan hangzó neve van (FÁBIÁN 1996: 10). Nem szól arról, hogy ez a „jó tanuló"-név nem Karinthy pedagógiai érzékének köszönhető, hanem magának az életnek. Karinthyban, diákkori emlékei hatására, ehhez a névhez eminens, kivételes, tiszteletet keltő magatartás párosult, s csak művészi munkája sikerességét bizonyítja az, hogy olvasói számára is kellemes hangzású név vált a kemény hanghatású Steinmannból.

Skurek Ferenc (a valóságban Sándor) írta a Tanár úr kérem gyakran emlegetett háromnegyedes Petőfi-dolgozatát, ellenben II. évben még 1-es (jeles) osztályzata volt magyar nyelvből, III. évben romlott csak le, akkor 3-as jegy szerepel bizonyítvá-

nyában. FRÁTER ZOLTÁN helytelenül írja azt, hogy Skurek egy alsóbb évfolyam tanulója, hiszen 1898-tól 1900-ig Karinthy osztálytársa, s csak ezután bukik le alsóbb osztályba (német nyelvből és természettanból kapott elégtelent) (FRÁTER 1998: 17).

A fent említett diákok közül csak *Gerő, Singer és Székely* nem voltak az író osztálytársai. Gerő Nándor három osztállyal alatta járt, III. osztályos volt, mikor ő VI.-os. Singer Gábor az 1902–1903-as tanévben a VIII.b osztályba járt, tehát két évvel Karinthy felett. Egy Székely Nándor nevű tanuló is járt ugyanebbe a végzős osztályba. De tanult a Markóban egy másik Székely nevű diák is, szintén két évvel Karinthy felett. Az író így jelzi a műben a korkülönbséget: „Székely a nyolcadikból". Ennek alapján találtam rá nevére a felsőbb évesek osztálynévsorai között (VIII.a), némi szerencsével, hiszen V. osztályos koráig a Sonnenfeld nevet viselte, ekkor változtatta meg családnevét. Az akkoriban igen gyakori névváltoztatást ki is gúnyolja Karinthy a Jó tanuló felel című írásában: „A tanár kettőt lapoz, a K betűnél lehet – Altmann, aki az év elején Katonára magyarosította a nevét, e percbe mélyen megbánta ezt az elhamarkodott lépést." A névmagyarosítás a nyelvészetnek a történelemmel szorosan összefüggő területe. A magyar társadalomnak és közvéleménynek alapvető szerepe volt abban, hogy a zsidók tömegével váltak meg eredeti nevüktől (FORGÁCS 1987: 149–61).

Megemlítem *Gebauer Jenőt*, akit a Tanár úr kérem-ben minden bizonnyal megörökített Karinthy. Érdekesség, hogy a műben szerepel egy *Auer*, egy *Bauer* és egy *Neugebauer* nevű diák is. Neugebauer alakja felel meg leginkább Gebauer Jenőnek, hiszen az Auer túlzott rövidítés lenne, a Bauer nevű diák keresztneve pedig Károly és nem Jenő. A másik érv, ami mellette szól, hogy a könyvben Neugebauer a bukott diák típusának megjelenítője, Gebauer bizonyítványa is minden évben elégségesekkel volt tele, II. osztályban meg is bukott földrajzból.

A kitalált diáknevek: *Auer, Csekonics, Deckmann, Földessy, Gelléri, Goldfinger Rezső, Jákó, Altmann (Katona), Roboz, Rogyák, Sebők, Várnai, Zajcsek.*

Goldfinger Rezső neve teljes bizonysággal kitalált név, a könyv Magyar dolgozat című írásában szerepel, mint az egyfeles Petőfi-dolgozat írója, ennek köszönheti az „Aranyujj" jelentésű beszélőnevet. Nem lehet véletlen a Rezső keresztnév sem, hiszen a Rezső akkoriban a 24. leggyakoribb férfinév volt, mindez 0,55%-os gyakoriságot jelent (KÁLMÁN 1989).

SZALAY KÁROLY, Karinthy monográfusa szerint Rogyák és Zajcsek is az író osztálytársai közé tartoztak (SZALAY 1961: 12), de én erre nem találtam bizonyítékot.

3.2. Tanárainak nevei

A 8 tanárnév közül 6 valóban Karinthy tanárainak neve volt (*Frőhlich, Lenkei, Mangold, Müller, Prém, Schwicker*), bár Lenkei Henrik nem volt osztályfőnöke, mint ahogy azt a Tanár úr kérem-ben írja. FRÁTER ZOLTÁN szerint *Müller* is Karinthy egy iskolatársa (FRÁTER 1998: 17). Ez tévedés. Egyrészt Müller a könyv fizikatanára (a Kísérletezem c. írásban szerepel), másrészt a Markó fizika, kémia, matematika tanára, Karinthy osztályát is tanította (VII. és VIII. osztályban), teljes neve Müller József.

Mákossy tanár úr a könyv földrajztanára, azonban ilyen nevű tanár nem dolgozott a Markóban. Érdekes viszont, hogy III.-tól VIII. osztályig az értesítők szerint nem tanultak földrajzot Karinthyék, ami elég kétséges.

A *Kökörcsin* nevű tanár történelmet oktat a Röhög az egész osztály című írásban, az író minden bizonnyal a név hangalakjának komikus jellegét használja fel jellemzésre, sőt előfordulhat, hogy III.-os történelemtanára, Kőrösy tanár úr nevét ferdítette el. Karinthy 1937-ben megjelent Utazás a koponyám körül című regényében érdekes, ezzel a névvel kapcsolatos részletre bukkantam (KARINTHY 1991: 124–5): „Iskolafüzetek kerülnek elő, nini, hát mégis megvan még a herbárium, amire oly büszke voltam, szép fehér itatósok közé préselt halvány rózsaszín *kökörcsin* levelestül." Tehát ez a növénynév fontos szerepet tölthetett be a fiatal Karinthy életében.

3.3. Egyéb szereplők nevei

Az egyéb kategóriába soroltam az *Angi néni, Erzsi, Dudás, Gabi, Mari, Mici* nevet. Szoros kapcsolatot tartott a családdal *Angi néni*, aki az író édesanyjának húga volt. A Naplóm című írásban úgy emlékezik meg róla Karinthy, hogy „este voltunk Angi néninél, be snassz volt". A családhoz tartozott a szigorú, de gyerekszerető *Mari*, a mindeneslány. Vezette a háztartást, rendben tartotta a gyerekeket, tekintélyt szerzett magának. Az író a Kísérletezem című írásában örökítette meg alakját. *Mici* az író testvére (Emília), *Gabi* a kisfia volt. *Erzsi* cselédlányként, *Dudás* Gabi osztálytársaként szerepel a könyvben, valódiságukra nincs bizonyíték.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglaltam az eredményeket:

Névvel: 50	Teljes név: 7 (17%)
	Csak családnév: 38 (76%)
	Csak keresztnév: 5 (10%)
	Családnév: 45 (90%)
	Keresztnév: 12 (24%)

3.4. Valós és kitalált nevek

Az 50 személynév közül 32 bizonyíthatóan valós személy neve, 18 név valódiságára pedig nincsen bizonyíték. Tartózkodtam a merész elvonatkozásoktól, talán ez az oka annak, hogy még mindig vannak megfejtetlen, ismeretlen eredetű nevek.

	Valós	Kitalált	Összesen
Diák	**22**	**14**	36
Tanár	**6**	**2**	8
Egyéb	**4**	**2**	6
Összesen	32	18	50

3.5. Általános megjelölések

A várt, de mégis érdekes eredményt hozta az a vizsgálatom, mely a műben előforduló általános megjelölésekre vonatkozott. Karinthy 49 alkalommal élt az írói névadás eme formájával. Nem meglepő, hogy legtöbbször a *tanár* (4-szer), és a *tanár úr* (6-szor) kifejezést használta. Négyszer fordult elő az *apám*, és kétszer az *apukám, felelő, igazgató, igazgató úr*. A megjelölések 42,85%-a iskolai beosztást és 20,4%-a rokonsági viszonyt fejez ki.

Fontos még, hogy a 49 általános megjelölés közül 15 mellett személynév is szerepel, tehát az esetek 30,61%-ában a szövegkörnyezetben pontosítva van az általá-

nosítás, és jelenlétének célja nem a titkolózás vagy az általánosítás, hanem a színessé tétel.

Mindössze három esetben járult kiegészítő elem a személynévhez: *Angi néni, Kökörcsin tanár úr, Mákossy tanár úr.*

4. Karinthy írói névadása

Karinthy számára a név több mint egyszerű megjelölés, több mint megkülönböztetés. Felismerte a nevek adta lehetőséget, s azt egyedülállóan ki is használta az atmoszféarteremtésben, a jellemfestésben, a korábrázolásban. Mesterien befolyásolja az olvasó ítéletét jól megválasztott neveivel, megjelöléseivel.

A kritikus és prózaíró LACZKÓ GÉZA így vélekedett Karinthy névadásáról: „... a Tanár úr kérem egypár valóságos alak igazi nevének kiírásával annál is inkább hibázott, mert a helyzettel nem ismerősök úgyis költött névnek nézik, mint a többit, s azoknak nevetős meglepődése, akik a helyzettel tisztában vannak, nem éri meg a lehető érzékenységek lehető megsértődését" (HAVAS 1913). LACZKÓ nem vette figyelembe azt, hogy az írói névadás fontos feladata a jellemzés. Karinthy emlékezete megőrizte a valós személyeket és a valós neveket. Ha a valós életből mintául vett szereplőket átkeresztelte volna az író, úgy érzem, bizonyos mértékben személyiségük egy részétől fosztotta volna őket meg. Régi diáktársai között természetesen nem lelte meg az összes diáktípust, ezért szükséges volt, hogy fiktív szereplőket jelenítsen meg, és nekik fiktív neveket adjon. Az írói névadásnak ettől az egyediségétől vált ez az írás olyan különlegessé, valóság és fikció közt lebegővé. Olvasás közben soha nem tudhatjuk egyértelműen azt, hogy mindez csak az írói agy szüleménye vagy csupán gyermekkori naplóinak átírása. Ebben a lebegtetésben rejtőzik Karinthy humorának titka, nem tudhatjuk, hogy konkrét, valaha élő, csetlő-botló diákokat vagy éppen magunkat, azaz az örök emberi típusokat kacagjuk-e ki.

Bibliográfia

BALÁZS MIHÁLY 1975. Karinthy Frigyes. In: SZABÓ ÖDÖNNÉ: *Írók, képek II. (Írók, költők gyermek- és ifjúkora.)* Tankönyvkiadó. Budapest. 149–163.

DOMOKOS MÁTYÁS (szerk.) 1998. *A humor a teljes igazság. In memoriam Karinthy Frigyes*. Nap Kiadó.

FORGÁCS KRISZTINA 1987. Zsidó névmagyarosítás a XX. század 30-as éveiben. *Névtani Értesítő* 12: 149–61.

FRÁTER ZOLTÁN 1998. *A Karinthy élet-mű*. Fekete Sas Kiadó. Budapest.

HALÁSZ LÁSZLÓ 1972. *Karinthy Frigyes alkotásai és vallomásai tükrében.* Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.

HAVAS GYULA 1913. Karinthy Frigyes: Találkozás egy fiatalemberrel. *Nyugat* II. kötet: 593–594.

KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. Csokonai Kiadó. Debrecen.

KARINTHY FRIGYES 1991. *Utazás a koponyám körül*. Editorg Kiadó.

LEVENDEL JÚLIA 1979. *Így élt Karinthy Frigyes*. Móra Könyvkiadó. Budapest.
SZALAY KÁROLY 1961. *Karinthy Frigyes*. Gondolat. Budapest
SZALAY KÁROLY 1987. *„Elmondom hát mindenkinek" K. F. életéről és műveiről 1887–1938*. Kossuth Könyvkiadó.

TAKÁCS EDIT

Névadás és névhasználat

Sarkadi Imre A gyáva című kisregényében

A gyáva című kisregény Sarkadi Imre tragikusan rövid életének utolsó három évében született. Ekkor írt műveiben a társadalmon kívüliség, illetve társadalom fölöttiség morális következményeit rajzolja meg az író igen plasztikusan. A gyáva hősnője, Éva annyira hozzászokott a jómódhoz, a vagyonhoz, hogy képtelen vállalni az életmódváltást is igénylő szerelmet: „... én csak csillogni tudok ... elemektől, feladattól, állattól, embertől nem félek. De ahhoz gyáva vagyok, hogy a hétköznapokat éljem ..." (80.) – mondja a regény végén, s folytatja a kényelmes parazita létet (B. NAGY 1969: 154).

A műnek mindössze 20 szereplője van, s közülük heten még nevet sem kaptak: foglalkozásnévvel (újságárus, igazgató, főagronómus, pincér), rokoni kapcsolatra utaló megnevezéssel (Éva édesapja, a főagronómus gyerekei) említik őket. Ezek a személyek egyébként mellékszereplők, ez is magyarázza névtelenségüket. A 13 névvel megnevezett szereplőből 8 férfi és 5 nő.

Női nevek (a nevek előfordulásának mennyiségi sorrendjében):

1. Klárika – a főagronómus felesége abban a somogyi gazdaságban, ahol Pista állásügyben jár.
2. Ági – egy orvos felesége, húsz év körüli igazi szépség.
3 Ella – egy öreg bakakáplár-külsejű, rezes hangú, kosztümtervező.
4. Annuska – a főszereplő házaspár háztartási alkalmazottja, volt gyári munkás.
5. Éva a kisregény központi alakja, harmincéves, műfaj nélküli művész, szép, okos ...

Férfinevek

1. Laci segéd az autóműhelyben.
2. Pali a vendégsereg egyik tagja.
3. Gabi bácsi – az autóműhely főnöke, Pista keresztapja.
4. Jenő – orvos, Ági férje.
5. Dezső – Annuska vőlegénye.
6. Tibor – egy cinikus és lehetetlen festő, a házaspár baráti köréhez tartozik.
7. Bence – szobrász, Éva férje.
8. Pista – végzős egyetemista, Éva régi ismerőse, majd szeretője.

A megnevezett szereplők egy-két kivételtől (Ella, Bence, Dezső) eltekintve a leggyakoribb keresztneveket viselik (vö. KÁLMÁN 1973: 55–56); a vidéki szereplők a leghagyományosabb neveket (Laci, Gabi bácsi, Pista), a pesti művészvilág tajgai (Bence, Ella) kevésbé gyakori neveket kaptak.

A saját név minősítésére egyetlen szituáció említhető, amikor a leendő szerető bemutatkozik:

– Még a nevét sem tudom. (Éva).

– Könnyű megjegyezni. Szabó István.

Ez az igen gyakori családnév egyébként teljesen összhangban van a szereplő egyéniségével, jellemével. Rajta kívül még 2 szereplő családneve hangzik el: Perényi – a szobrász neve, Csáki (Anna) – a háztartási alkalmazott neve.

A névelemek ilyen megoszlása minden bizonnyal összefügg az író választotta szerkesztési móddal: az egész történetet az „örök nő" nevét viselő Éva meséli el és jeleníti meg. Ezzel függ össze a nevek használatának gyakorisága is. A regény elején váratlanul betoppanó vendégsereg tagjainak többsége (Ági, Ella, Jenő, Pali), valamint az autóműhely dolgozói (Laci, Gabi bácsi) a későbbiek során nem jelennek meg, így a nevükkel sem találkozunk. A többi szereplő nevének használata az Évával való kapcsolat függvénye.

Annuska: A női szereplők közül csak ő van folyamatosan kapcsolatban Évával. Jóllehet alá-fölérendeltségi viszonyban vannak, ám említő (29) és szólító (7) funkcióban egyaránt a becézett névalak (Annuska) szerepel, 2 esetben pedig a birtokos személyjeles formával (Annuskám) találkozunk: „Annuska összecsapta a kezét, mikor meglátott ..." (20) „– Hát mit szóljak, Annuskám? Gratulálok Annuskám" (65). A régi ismerős (Pista) viszont a korábbi, gyári környezetben használatos névalakkal emlékezteti a lányt előző munkahelyére: „Szervusz, Annus" (31). Távolságtartást, sőt némi ellenérzést sugall a teljes (családnév + keresztnév) néven való említés az alábbi dialógusban: (Éva) „... megjegyeztem, hogy az üzemében nagyfiú volt (Pista), hallottam Annuskától. Ja, a Csáki Annától, aki most nálatok van? (50)

Bence: Nagyon érdekes, hogy a kilenc éve együttélő házaspár igen ritkán szólítja keresztnéven egymást. Éva csak kétszer mondja ki férje nevét szólító funkcióban a regény végén.

„– Bence, drágám, nem viszem el a kocsit" (74);

„– Nézd, Bence. Az előbb félelmetesen okos voltál" (74).

A visszaemlékezések, a történet mesélése folyamán is ezen a néven (64), valamint a „férjem" köznévvel említi. A családnéven való említés mindössze egyszer hangzik el Annuska szájából: „Perényi úr meg azt mondta, hogy néhány napig nem jön haza, s ő is elment valahová" (20).

Pista: A vonzó külsejű, talpraesett fiatalembert keresztapjának köszönhetően először keresztnevén ismeri meg Éva. A már idézett bemutatkozás után eleinte ezen a teljes néven említi: „...elkezdtem azon gondolkozni, mit csinálhatott Szabó István aztán, hogy elmentem (20); „...szidtam magam, mert olyan hülye voltam, hogy elszaladtam Szabó Istvántól" (19). A továbbiakban említő funkcióban (56) csak a Pista névalakot használja, két alkalommal pedig szólító névként is mondja:

„– Ne untasson, kedves Pista, akkor nem unatkozom" (15).

„– Pista – mondtam azután –, ne kalandozzunk túl messzire" (44).

A tegezésre való áttérés után pedig elmarad a néven szólítás, helyette a „kedves", „édes" megszólítás szerepel. A fentieken kívül más szituációkban előfordul még a családnév használata is. A somogyi gazdaságban tett látogatás során a korban szokásos megszólítással is találkozunk: „– Nos, Szabó elvtárs, itt lesz a te lakásod" (54).

A másik szituációban a családnéven való említéssel Annuska ad hangot bosszúságának, elégedetlenségének, hogy régi ismerőse megjelent új munkahelyén:

„– Jaj, Évike, hadd kérjem meg, ugye nem pletykázik Szabónál" (35).

Tibor: Folyamatosan udvarol Évának, hogy elnyerje a kegyeit. A társaság tagjai és Éva is a Tibor néven említi (16), ám a megleckéztetés során a Tiborka névalakba önti mérgét:

„Tiborka. Maga, azt hiszem, most szedi a cókmókját, ha van, s két percen belül elmegy" (29).

Hasonlóan szólítja meg az első utcai találkozás alkalmával:

„– Köszönöm, Tiborka, ígérem, hogy ha ilyen helyzetbe kerülök, ... akkor senki máshoz nem fordulok" (39).

A második találkozás után már sehogyan nem szólítja meg, csak hagyja magát elcsábítani.

Dezső: Annuska mesél róla (13) és tervezett házasságukról:

„– Dezső megkérte a kezem" (65).

Szeretné be is mutatni vőlegényét, Bence azonban kizavarja: „– Menjen a pokolba – mondta. – Fújja fel a Dezsőjét ..."

Éva pedig a következő szavakkal küldi ki (74):

„– Mars ki, Dezsőke, öltözni akarok..." (74).

Éva: A kisregény központi alakja: körülötte, érte, vele történik minden a műben. Mivel ő meséli el az eseményeket, mindig jelen van, így keresztneve szólító funkcióban hangzik el (21): őt szólítják meg legtöbbször. Férje ugyan egyszer sem szólítja nevén, helyette a „drágám" megszólítást használja:

„– Mi az, drágám, hát nem utaztál el?"(21)

A háztartási alkalmazott, Annuska viszont mindig az Évike vagy az Évikém becenévvel illeti (15):

„– Hát már hazajött, Évike?" (20)

„– Jaj, Évikém, maga olyan drága, olyan isteni, hogy magával úgy lehet beszélni, ugye nem haragszik ..." (31).

Pista kapcsolatuk folyamán csak néhányszor (5) szólította nevén. Első találkozásukkor a földművesszövetkezet ebédlőjében az Éva, később az Évi és az Évikém névalakokat mondja:

„– Tudja mit, Éva? Hadd beszéljek arról, hogy én szerelmes voltam magába" (15).

„– Évi, ez hülyeség. Ne tedd magad pojácává ..." (75).

„Évikém, miután én szeretlek, ... nálam leszel, míg meg nem unsz" (76).

Éva egyébként nem foglalkozott azzal, ki miként szólította, s hogy ebből mire lehet következtetni. A somogyi látogatás során viszont elgondolkozott a két dolog összefüggésén: „Mellesleg még mindig nem tudtam volna megmondani, hogy kezelnek. Az asszony [Klárika] drágámnak, édesemnek szólított, a két férfi asszo-

nyomnak vagy asszonykámnak, Pista pedig egyáltalán nem szólított sehogy, vagy ha mégis szólt hozzám, akkor elkerülte a megszólítást" (55).

A megnevezett szereplők és nevük használatának bemutatása után összegzésképpen megállapítható, hogy az említő és szólító funkciójú névalakok összhangban vannak a szereplők egymás közötti kapcsolatával. Jóllehet Sarkadi Imre nem fejti ki a névadással kapcsolatos álláspontját, a gyakorlat, művei arról tanúskodnak, hogy jó érzékkel választ nevet szereplőinek, s kihasználja a nevekben és a névalakokban rejlő jellemző funkciót.

Irodalom

KÁLMÁN BÉLA 1973[3]: A nevek világa. Gondolat Kiadó. Budapest

B. NAGY LÁSZLÓ 1969: Sarkadi Imre. In: TÓTH DEZSŐ (szerk.): Élő irodalom. Akadémiai Kiadó. Budapest, 119–163.

SARKAIM IMRE: 1969: A gyáva. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.

P. CSIGE KATALIN

Nevek hiánya, nevek sérülése

(Irodalmi példák alapján)

Akár elfogadjuk, akár némi fenntartással fogadjuk Kosztolányinak a névmágiára utaló nevezetes mondását: „A név maga az ember" (*Nyelv és lélek,* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971. 461), abban bizonyosak lehetünk, hogy a név és az ember belső viszonyának elemzése a névtan egyik sajátos feladatköre. Az erre vonatkozó kutatások természetesen nem lehetnek olyan rendszerközpontúak, mint a névadási típusokra, névhasználatbeli összefüggésekre, névdivatra vonatkozó vizsgálatok, nem követhetnek statisztikai módszereket, s nem feltétlenül vezetnek általánosítható tanulságokhoz. Ugyanakkor – éppen egyediségük révén – új meg új oldalról világítanak meg egy par excellence emberi jelenséget, hiszen abban, hogy nevet kap és nevet visel, az ember nem áll egyedül – a névadási aktus viszont az ember kiváltsága, s az ehhez való érzékeny, belső viszonyulás ugyancsak az ember jellemzője.

Az ilyen irányú tudományos vizsgálatok legmarkánsabb ága voltaképpen az irodalomtudomány keretében rajzolódott ki. Az utóbbi évtizedben jelentős munkák elemezték azt a kérdést, hogy egy-egy magyar író, költő számára mit jelentett, milyen értelmezést kapott saját neve. Három úttörő írásra utalnék: TVERDOTA GYÖRGY, József Attila névvarázselmélete (BALOGH L. és ÖRDÖG F. szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet*, Zalaegerszeg, 1989., 386–389), KELEVÉZ ÁGNES-

nek Babits nevére vonatkozó elemzése (A név mint aláírás: önazonosság és nyilvánosság problémái, in: *A keletkező szöveg esztétikája. Genetikai közelítés Babits költészetéhez*. Budapest, Argumentum Kiadó, 1998., 203–224) s PAJORIN KLÁRA kandidátusi disszertációja (1994), mely *Janus Pannonius. Nomen et omen* címmel a költő nevéről szól.

Másfelől maga az a kérdés is, hogy egy-egy „hétköznapi" ember miként viszonyul a saját nevéhez, s hogyan éli át mindazt, amit mások azzal tesznek, noha jól ismert eleme a mindennapoknak, írott formában, mások számára is érzékelhető módon elsősorban az irodalomban jelenik meg. Ki ne emlékezne Nemecsek fájdalmára: „Kis betűvel írták a nevemet ..."? S nem véletlen, hogy az ilyen jellegű tapasztalatok legjobban az irodalomban jeleníthetők meg: az egyéni, személyes példák bemutatása – éppen a név és a személy elválaszthatatlansága miatt – rendkívül kényes tudományos feladat. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ami a névvel történik, az mindig az emberrel történik, s így figyelmet és elemzést kíván. Különösen igaz ez a történetileg meghatározott névtani tapasztalatokra, melyek vizsgálata egyenesen kötelesség.

A névhez való viszony a tekintetben is összetett kérdéskör, hogy *kinek* a nevét érinti. A szerelmes társ nevének ismételgetése minden bizonnyal egyetemes emberi jelenség. Legtöbbet erről is a költők vallanak, hol kimondva a nevet, hol érzékeltetve annak varázsát. Kormos István *Félálom* című versében olvassuk: „mák omlik szét a számban hajad hajad hajad / torkomon bugyborékol neved neved neved". A legnyíltabb vallomás természetesen Kosztolányi *Ilona* című verse: itt minden a névből fakad és a névhez szól. Vannak rejtettebb, összetettebb történetek is. Paul Éluard *Szabadság* című költeményének közvetlen ihletforrása a szerelem: az ismétlődő strófaszerkezet, s a minden egyes versszak utolsó soraként megjelenő „Felírlak én" (Somlyó György fordításában) eredetileg egy női név megjelenését készítette elő; a vers menetközben, írás közben ment át azon a metamorfózison, mely a „Szabadság" szóhoz vezetett.

E kérdéskörből kiindulva értelmezhetjük a fájó névhiány jelenségét, mely ugyanazt hangsúlyozza, mint az eddigiek, csak éppen az ellenkező oldalról. Umberto Eco *A rózsa neve* című regényében találkozunk ennek felejthetetlen megfogalmazásával. Az ifjú novícius, aki az Énekek Éneke és a misztikus irodalom áradó képeivel veszi körül kedvesét, annak elvesztésekor – amikor a leányt boszorkányként elégetik – legnagyobb fájdalmát a következő mondatba sűríti: „Sem akkor nem tudtam, sem később, sohasem tudtam meg, hogy mi a neve életem egyetlen földi szerelmének." (Barna Imre ford., Budapest, Árkádia, 1988., 476.)

Egészen különleges esetet jelenít meg Raymond Queneau Zazie a metrón című regénye (Klumák István ford., Budapest, Magvető, 1973.). A Párizsba érkező és ott (is) hatalmas élettapasztalatot szerző kislány találkozik többek között egy megfoghatatlan figurával, aki szóba elegyedik vele, farmert vesz neki, követi, hazaviszi, egész környezetét megzavarja, s akiről nem lehet tudni, hogy szatír-e, aki valóságos hekusnak adja ki magát, vagy valóságos hekus, aki olyan álszatírnak adja ki magát, aki valóságos hekusnak akar látszani ... Mindenesetre ez a figura – cipőfűzővásárlás közben – meglehetősen sarokba szorítja a társaság egyik

tagját, amint azt a következő, abszurditásában is nagyon tanulságos dialógus mutatja (i. m. 102–103):

„– Talán tudni szeretné a nevemet, például?
– Úgy van, ez az, a nevét!
– Nos hát, nem tudom.
Gridoux felnézett.
– Maga, úgy látom, gúnyolódik.
– Márpedig nem tudom.
– Hogyhogy?
– Hogyhogy? Úgy, hogy nem tanultam meg kívülről.
(Csend.)
– Maga hülyének néz engem – mondotta Gridoux.
– Ugyan miért tenném?
– Meg kell az embernek kívülről tanulni a saját nevét?
– Magát – kérdezte a pasas –, magát például hogy hívják?
– Gridoux-nak – felelte gyanútlanul Gridoux.
– Na látja, kívülről tudja a nevét, tudja, hogy Gridoux-nak hívják.
– Hát az igaz – dörmögte Gridoux."

És így tovább, természetesen, hiszen ha a nevét nem tanulta meg, akkor talán soha nem is volt neve; akkor az életkorát sem tudhatja; ha pedig valaki a foglalkozására volna kíváncsi ... Aki kedveli a *Stílusgyakorlatok* írójának azt a képességét, hogy a dolgokat színükről visszájukra fordítsa, s magát a nyelvet is egészen új fényben láttassa, az a nevek vonatkozásában is megtalálja a megszokás leplét lerántó, meghökkentő és elgondolkodtató igazságokat ebben a történetben.

A történelem persze sűrűn beleavatkozik a névhez való viszonyunkba. Szélsőségesen egyedi esetek egész korok szellemére világíthatnak rá. Így idézhető fel az 50 évvel ezelőtti magyar történelem is, melynek egy elemét ismét csak az irodalom közvetítette számunkra. Déry Tibor *Ítélet nincs* című művében (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969.) visszaemlékezik a Rajk-per lefolyására, kérlelhetetlen szigorral faggatva önmagát is saját akkori élményei és gondolatai felől. Jegyzetfüzetéből idézi, hogyan irányította a kérdést a tanácselnök a nagyapa nevére, az apa nevére, arra, hogy a névváltoztatás törvényes úton történt-e, s hogy az apa nevén még szereplő ékezet elhagyása törvényes volt-e vagy „törvényellenes". S innen idézem a jegyzőkönyv utolsó szavait és Déry kommentárját.

„«Elnök. Befejeztem. Holnap reggel kilenc órakor folytatjuk a tárgyalást.» Rajk népbírósági kihallgatásának ezek az utolsó mondatai. A hivatalos jegyzőkönyv szerint a miniszter ellenvetések nélkül beismerte, hogy kora ifjúságától kezdve rendőrségi besúgó volt, több embert juttatott akasztófára, négy idegen hatalom számára végzett kémszolgálatokat, a háborús és népellenes bűntettek egész sorát követte el, s a nyolc napig tartó tárgyalás alatt csak az az egyetlen vád hozta ki a sodrából, s késztette «ingerült» tiltakozásra, hogy egy «a» betűről elsikkasztott egy ékezetet. Tisztelt olvasó, ne tagadtassék meg az elismerés azoktól a lánglelkű konstruktőröktől, akik hazánk történelmét ezzel a fejezettel megajándékozták." (I. m. 304–5.)

A névhez való viszony oldaláról is feszegethető ez a történet. Egy olyan helyzetben, amikor az önmegtagadás vállalása minden esélyt kizárt arra, hogy a személyiség megmutassa valódi arcát, a néven esett sérelem rést ütött a falon, egyedül az tudott rést ütni a falon, egyetlen, nem várt alkalmat szolgáltatva arra, hogy a személy mégiscsak kinyilvánítsa ragaszkodását önmaga igazságához.

KOROMPAY KLÁRA

Kárpáthy Zoltántól Topándi Samuig

(Egy fejezet Jókai írói névadásának történetéből)

1. A mindennapi életben szokásos nevek (névegyüttesek) csupán arra jók – többé-kevésbé –, hogy a viselőjüket megkülönböztessük embertársaitól, de csődöt mondanak akkor, ha az illető tulajdonságaira, vagy éppen jellemére volnánk kíváncsiak. Az írói névadás (írói=irodalmi), *Világirodalmi Lexikon*unk szerint: „a jellemzés fontos eszköze, az író stílusművészetének egyik ismérve."[1] E megállapítás mindkét része mellőzhetetlen: a névadó nemcsak helyhez, időhöz, egyfajta magatartáshoz kívánja kötni teremtményét, hanem azt is megmutatja, milyen műfajt választott, milyen irodalmi irányzatot követ. A *mese* hagyományai egészen mások ezen a területen, mint a *humoros karcolatéi,* a realista alkotó a hétköznapok legalább valószínűsíthető gyakorlatát követte, míg a romantikusok vagy a (pre)modernek ezzel bátran szakítottak: Krúdy például alkalmi ötleteit, váratlan hangulatváltozásait rögzítette egy-egy nomenben (*Dudorászi*).

Az önkényuralom idején, Jókai második fejlődési szakaszában (1850–1865) írt regények onomasztikai (=névtani) szempontból első pillantásra talán nem is látszanak rendhagyónak. Seregszemlét tartva a Kárpáthyaktól (*Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán*) a *Mire megvénülünk*-ig, vagyis az Áronffyak történetéig, a következő pozitív (és fiatal – ez utóbbi szerzőnknél mindig hangsúlyos) férfi szereplőkkel ismerkedhetünk meg: Szentirmay Rudolf, Kárpáthy Zoltán, Fenyéry Endre, Malárdy Kálmán, Gutai Lőrinc (inkább cirkuszi figura, mint valódi hérosz), Vámhidy Szilárd, Fehér Gyula, Garanvölgyi Aladár, Lávay Béla, Pusztafi, Zeleji Róbert, Áronffy Dezső meg a bátyja, Loránt.

Ne törődjünk most a családok elnevezéseivel, összpontosítsunk csupán a második tagra. 1870–1875 között Debrecen református vallású lakói fiúgyermekeiknek az alábbi keresztneveket adatták (gyakorisági sorrendben az első tizenkettő): József, István, Sándor, János, Mihály, Ferenc, Lajos, Imre, Gábor, Gyula, Károly, László.[2] Elbeszélőnk szeme előtt természetesen nem a debreceni civis-sarjak le-

[1] I.m. 5. k. 197–198., szerző: KOVALOVSZKY MIKLÓS.
[2] KÁLMÁN BÉLA: A nevek világa. Bp. 1969. 52.

begtek, a különbség azonban ezek után is nagyon szembetűnő. Közös mindössze a *Gyula*, az évszázadokon át közkedveltek zöme kimaradt, noha azok ellenálltak az időnek többnyire a XX. század második felében is. A névegyüttesek kialakításában kisebb szerep jut a jóhangzásnak (gondoljunk Tenyéry Endre kakofóniájára), inkább nemzeti és vele szorosan összefonódva romantikus meggondolások vezethették költőnket. Zoltán meg Gyula a honfoglaló ősökre emlékeztették az abszolutizmus nemzeti öntudatra szomjazó magyarjait, Endre, Béla, Kálmán (ez utóbbit – Könyves Kálmánt – színpadra is állította Jókai) valaha koronát hordtak a fejükön. Aladár neve is jól cseng, Csabával együtt Attila egyik fiának tartották, s ez a hun–magyar rokonság legendájának fennállása idején nem kis rangot adott neki.

Dezsőt és Szilárdot a nyelvújítók emelték magas polcra, az egyiket középkori eredete (Desiderius › Dezső) okán, a másikat, mint édes gyermeküket, a Konstantin magyar megfelelője gyanánt. Több fejtörtésre ad okot a Loránd, Róbert, Rudolf kiválasztása. Loránd a *Rolad ének*re emlékeztetett, mindháromhoz előkelő környezet emlékei tapadtak: császári paloták, kastélyok, normandiai vagy olasz tájak. Amellett a keresztneveket gyakran olyan magánhangzók alkották, amelyek hiányoztak a családnévből, ekként kiegészítették, zengzetessé varázsolták azt (Szentirmay Rudolf, Áronffy Dezső).

Jókai a megjelölt időszak alatt legnagyobb becsvággyal és sikerrel a nemzeti irányregény műtípusát alakította ki. Ennek jellemző vonása: az író a hazai história mozgalmait örökíti meg, néha csak pár évet (*Kárpáthy Zoltán*), máskor évtizedeket hátrálva az időben, széles korrajzot nyújt, gyakran valóban megtörtént eseményeket, közismert személyeket (Széchenyi, Wesselényi) is beolvaszt alkotásába. Éles és tiszta konfliktus a szembenálló táborok között, ingadozókról, semlegesekről alig esik szó, maguk a stilizált eszményített alakok jellegzetesen a Jót, az Erkölcsöset, ami ezzel egyértelmű a (liberális) nemzeti ügyet képviselik. A névadás aztán szemantikailag vagy áttételesen (zeneiséggel, metrummal, történelmi–társadalmi képzettársításokkal) hívja fel a figyelmünket arra, hogy ki melyik oldalon áll. Az adott történelmi viszonyoknak megfelelően a Kárpáthyak, Szentirmay, Tenyéry Endre, valamint a Garanvölgyiek ellen küzdő figurák többnyire az idegenes hangzású nomeneken osztozkodnak: Abellino, Dobroni Manó, Krénffy (vagy Krénfy) Adolf, Straff Péter, doktor Grisák, Mikucsek stb. Jancsi úr unokaöccse az Árpád-házra utaló, és a reformkorban fölélesztett *Béla*-t dobta el olyasmiért, ami hajdan tucatdrámában reszkettette meg a színfalakat. (Abellino, a bandita a svájci–német Heinrich Zshokke művének címszereplője).[3]

A kártékony vagy üresfejű szereplők leleplezésében nagy szerep jut a komikus hangzásnak: Kecskerey, Maszlaczky Gábor prókátor (*Kárpáthy Zoltán*), az alantas jelentésnek: Kutyfalvi Bandi (*Nábob*), Bárzsing Vilmos, Fertőy Boldizsár (*Politikai divatok*). Az utóbbi csaló, okirathamisító, aki felesége nagyúri szeretőjének kegyeiből él, Vilmos pedig olyan, amilyennek a családneve festi: maga a megtestesült falánkság, hajhássza a költői feltűnést, utóbb katonai rangot, zsíros állást, gazdag házasságot. Maxenpfutsch Vendelin morva jószágigazgatóról nem hallhatunk anélkül, hogy eszünkbe ne jutna a tréfás, részben kártyaműszónak szá-

[3] Magyar színháztörténet. 1790–1873. Szerk. KERÉNYI FERENC. Bp., 1990. 119.

mító „fuccs" felkiáltás. A derék gazdász csakugyan elég ügyetlenséget követ el (*Az új földesúr*)! Kezdetben Straff is inkább ügyetlen, mint veszélyes csirkefogónak látszik; először a heroikus színezetű Richárdot kölcsönzi ki (Marczián Richárd), majd Brazeszk Bogumil gróf, varsói hősnek hazudja magát.

A költők, színészek nevei tele vannak álpátosszal, s nyilván már a múlt századi olvasót is nevetésre ingerelték: a műveltségét fitogtató Corinna (*Az új földesúr*) Fellegormi Danó költeményéről áradozik magának a titkolózó poétának. Lapussa Kálmán pedig annyira meggyűlöli gazdag családját, hogy vándorszínészként Babérosi Leandernak hívatja magát a *Szegény gazdagok*-ban. Fellegormi Danó sohasem élt, annál inkább tudhattak a kortársak Lisznyai *Damó* Kálmánról, akinek elménckedő népieskedése egyre kevesebb tapsot aratott. Szerzőnk minden bizonnyal tudatosan játszott az alig eltérő szóalakokkal.

Jókai olykor könnyelműen osztogatja a neveket. Jancsi úr ősi családjának története egészen a Tiszántúlhoz, szorosabban Berettyó vidékéhez kötődik, hogyan jutott tehát egy hatalmas hegylánc elnevezéséhez? Azt is nehéz elhinni, hogy nagyapját a XVIII. század derekán Daliának hívták.

Mennél lejjebb szállunk a társadalmi ranglétrán, annál egyszerűbben mutatja be szereplőit a regény: az első fejezetben megismert csárda udvartartásában névtanilag minden hétköznapi, még a megnevezések hiányossága is megfelel a kordivatnak. A jószágigazgató Varga Péter, a ház barátja Kis Miska (nemes Kiss Mihály), míg a többieket már rövidebben mutatja be az elbeszélő: Palkó hajdú, Vidra cigány, Gyárfás udvari fűzfapoéta. Ellenszenves főúri párbajsegédekről elég annyit tudni az olvasónak, hogy az egyik Livius, a másik Konrád, de az író polgárságból kikerülő kedvenceit teljesen meg kell ismernünk: Boltay János asztalosmester, Barna Sándor az első segédje, Fannyt Mayer Teréz emeli ki az apai ház erkölcsi fertőjéből. Teljes következetességgel persze ne várjuk: a nincstelen anekdotahős Bogozy fráternek éppúgy nem jut keresztnév, mint Tarnavárynak, aki alispán meg előkelő bíró, vagy Kovácsnak, Kárpáthy Zoltán bizalmasának.

Századvégi munkáiban írónk szinte hajhászta azt, ami csupán a naptárban, távoli országokban, operákban, újsághírekben bukkan fel. Különösen így tett a női nevek esetében! Gondoljunk Coronillára, Diadalmára (*Öreg ember nem vén ember*), Cenerentolára (*Nincsen ördög*). A *Dilógia* (*Nábob, Kárpáthy Zoltán*) lapjain sokkal több mértékletet mutatott: Rudolf gróf hitvese Eszéki Flóra, leánya Katinka, Kőcserepy tanácsos gyermekét az akkori divatnak megfelelően keresztelték Vilmának, excellenciás neje megelégedett Evelinnel, ami az Éva francia-angol megfelelője. Ankerschmidt lovag leányai is polgárias névre hallgatnak: Hermin, Eliz. Ez nagyon is szembeállítható Garanvölgyi Aladár hajdani menyasszonyának, Corinnának példájával.

2. Az eddigiekben főként arra törekedtünk, hogy megvilágítsuk a fiatal(abb) férfialakok névadásában megnyilvánuló erkölcsi-politikai szándékot. Nem feledkezhetünk azonban meg arról, hogy a gazdag írói névtárból egészen mást jussoltak bátyámuramék, mint öccseik, a szerző kedvelt kifejezésével élve más jutott a jurátusnak, mint húsz-negyven esztendővel korosabb táblabírának. Hogy ezt részleteiben is megítélhessük, megint a felsorolás eszközéhez kell folyamodnunk. A teljes névegyüttest csupán az idősebbek esetében tüntetjük fel – a regények rövidített

címadásával –, a fiatal héroszok esetében elegendő lesz emlékeztetni a már kifejtettekre. Ha tehát „öcsémuramék"-at így szólították: Rudolf, Zoltán, Endre, Kálmán, Lőrinc, Szilárd, Kálmán (azaz Leander), Gyula, Aladár, Béla, Róbert, Dezső, Loránd, akkor a teljes nomenek sora a másik oldalon egészen másképp hangzik (természetesen azonos alkotói időszakról van szó): Kárpáthy János (EMN), Kőcserepy Dániel (KZ), gr. Brenóczy István, Lippay Károly (RJT), Malárdy Xavér Ferenc, Gutai Thaddeus (ECS), Lapussa Demeter (SZG), Garanvölgyi Ádám (ÚF), gr. Somlyóházi, Málai Máté (FV), Fertőy Boldizsár (PD), Topándi Samu, Sárvölgyi János (MM).

A két névjegyzék gyökeresen eltér egymástól: „bátyámuramék" nem viselik sem a felújított (Béla, Endre, Zoltán), sem a nemzetközi (és hazai) divattól felkapott (Lóránd, Róbert) utóneveket. De számos hasonlóság mutatkozik a már idézett, kiegyezés utáni debreceni anyakönyvvel: az első tizenkettő közé került Jánost, Istvánt, Ferencet, Károlyt már fölvették közülük egyesek. Természetesen itt is akadnak névritkaságok, bár azok magyarázata eléggé kézenfekvő: Gutai, a kálvinista lelkész hozzájuthatott a héber eredetű *Tháde*-hoz (Thaddeushoz), Lapussa *Demeter* pedig pravoszláv felekezetű, görög vagy szerb bevándorolt lehet. Más a helyzet az idős asszonyokkal. Belőlük alig lelhetünk egyet-kettőt az anyakönyvben, megnevezésük is kuriózum: pl. Malárdy Eudemia, Kárpáthy Marion. Saját koruk általánosan ismert keresztnevei egészen másként hangzottak, ám a fentiek különös csengésükkel fölidézik – ha távolról is – az előkelő ódonság hangulatát.

Kiemelhetünk-e néhány férfinevet, mint különösen kedveltet a tárgyalt regények alapján? Akkor is határozottan nemmel válaszolhatunk, ha egy évtizeddel későbbre toljuk az időhatárt. Ekkor ugyan Malárdy Kálmán és a Lapussa sarj mellé följegyezhetjük az *És mégis mozog a föld*-ből Jenőyt, mint névrokont, ám vele vége is szakad a Kálmánok tündöklésének Jókai nagyepikájában. (Általában másként áll a dolog Mikszáthtal, nála bőven találkozunk ismétlődésekkel, a vonzó fiatalembereket *gyakran* keresztelték Györgynek, Lászlónak, Mihálynak vagy Pálnak.[4]) Ellenvetésként fölvetődhet a *Politikai divatok* Lávay Bélája, aki sok tekintetben emlékeztet a szerzőre. Ettől mégsem válik a keresztnév gyakorivá írói pályáján, sőt a nyíltabban önéletrajzi *A tengerszemű hölgy* lapjain már nem is kap fiktív nomen a Jókai-szerű főalak. Magányosak maradnak a leányok és „delnők" nevei szintén: ezen mit sem változtat egy-két ismétlődés, mint például a Hermin (Hermina) *Az elátkozott család* s *Az új földesúr* szövegében.

Írónk családjának, felesége familiájának névadása szinte sohasem befolyásolta költőnket. Erről meggyőzhet az, ha végigfutunk apjának, édesanyjának, testvéreinek, három hozzá kötődő unokahúgának keresztnevén: Jókay József, Pulay Mária, J. Károly, J. Eszter, J. Jolán, J. Etelka, Váli Mari – másfelől a Laborfalvi Benkéken: Benke József, B. Judit, B. Jozefa. Egyetlen jelentős kivétel van csak e szabály alól: Hargitay Judit, a *Politikai divatok* heroinája. Ő – Arany Jánost idézve – Laborfalvi Róza „égi mása".

A kor irodalmi névadása mintákat adott Jókai merészen portyázó nyelvi képzeletének, ám egészen kézzelfogható átvételeket korszeletünk regényeiben nem lehet

[4] NAGY MIKLÓS: Mikszáth írói névadása. = N.M.: Klió és más múzsák. Bp., 1997. 57.

kimutatni. Szúrópróbaszerűen tekintsük át *A falu jegyzője* s a *Nővérek* szereplőgárdáját. (Az előbbit sokszor dicsérte, az utóbbiról elismerő bírálatot adott közre.[5]) A nevezetes irányregényben csak úgy hemzsegnek a beszélő nevek, de az ettől elütők (Tengelyi Jónás, Vándory Boldizsár, Kislaky Bálint, Réty Ákos, Viola stb.) sem mutatnak rokonságot. Nem mondhatunk egyebet a *Nővérek*-ről sem: Ormosyné Vérhtalmi Anna, Ormosy Margit, Káldory Adorján, Galambosné stb. nem találtak közvetlen visszhangra költőnknél. (A később felkarolt Adorján az *Egy az Isten* ívein *családnév*, amely hozzájárul az erdélyi légkör megteremtéséhez; Eötvösnél ilyen funkcióról nem beszélhetünk.) Szigligeti Ede közeli jóbarátja Jókainak, érdemesnek látszik belenézni két kortársi drámájába: *Fenn az ernyő, nincsen kas* (1858), *A lelenc* (1863) (kritikája a *Fenn az ernyő*-ről ...[6]). Innét is üres kézzel távozhatunk, legföljebb az tűnhet fel, hogy a honfoglaló törzset idéző *Jenő* utónév *A lelenc*-ben jellemtelen csábítónak jut osztályrészéül (vö. Szintei Jenő).

A romantikus családnevek kiválasztása a névmagyarosítások kapcsán ugyanolyan megszokott dolog volt, mint a regény- és drámaírók műhelyében. KÁLMÁN BÉLA – BENKŐ LORÁND kutatásai nyomán – megállapítja[7], hogy a múlt század során elsősorban a *-házy, -falvy, -teleky* utótagra végződő nomenek szolgálták azok céljait, akik asszimiláns létükre magyar nemesi származás látszatát kívánták megszerezni. Mások nem létező helyneveket toldottak meg egy *i*-vel vagy *y*-nal, amint ezt Szentirmay esetében tette költőnk. A hagyományos családnevek úgy keletkeztek, hogy a falu vagy város nevéhez járult a fenti képző. Folyó, hegy, völgy eredetileg nem játszhatott ilyen szerepet, hiszen általában lakatlannak számított. Kárpáthy Zoltánnak, Garanvölgyi Aladárnak vagy a *Mire megvénülünk* Tátray Bálintjának tehát nem élhettek még ősei a XVIII. században.

A kor művészei gyakran a valószínűség elemi törvényeit felborítva adományoztak vezetéknevet teremtményeiknek: áll ez Tengeri és Parti külföldieskedő mágnásokra (*A szökött katona*), vagy a náluk alig hihetőbb Várkövire (*Fenn az ernyő...*) meg Szirtfokira (*Nőuralom*), akiket mind Szigligeti állított színpadra. Míg a következők felolvasása egészen más hatást tesz ránk: Tarnaváry, Tarnóczy, Lippay, Gutai, Somlyóházi, Vámhidy, Topándi, Gyáli – róluk sokkal inkább elhihetjük, hogy a múlt század hazai levegőjét szívták. A valóság illúzióját fokozza az, hogy írónk számos kompozíciója olyan szereplőket (honoráciorokat, polgárokat, parasztokat) is felvonultat. akiknek semmi közük az asszimiláció és romantika (mondhatjuk akár: asszimilációs romantikának is) tipikus névkategóriáihoz. A birtokot Varga Péter meg Kampós uram igazgatja (EMN és ÚF), a kenyeret Fromm pékmester süti (MM), a sebek orvoslása Melchior (PD) dolga, az útonállóknak pedig ilyen név jut: Szemes Miska (ÚF), Kandúr (MM). Színesítik az összképet a *Régi jó táblabírák* szlovákjai, a románok Hátszegi báró történetében vagy az olyan délszláv csengésű nevek, mint a Satrakovicsné (SZH).

Ha most kitekintünk a következő évtized nagyepikájára, tapasztalnunk kell a téma, eszmevilág, valamint a történetek helyszínének szembetűnő megváltozását.

---

[5] JKK cikkek IV. k. 441–453.
[6] JKK cikkek V. k. 84.
[7] KÁLMÁN BÉLA i.m. 86.

Hazai kereskedők, gyárosok veszik fel a harcot nemzetközi bankárokkal, fezőrökkel, akik ráadásul még a korhadó főúri rend s a világi hatalmához, államához görcsösen ragaszkodó katolikus egyház szövetségesei. Hazai kastélyok, udvarházak helyett Bécsbe, Párizsba, Rómába, forrongó tömegek, börzespekulánsok, bányászok közé röpít az írói képzelet (*A kőszívű ember fiai, Fekete gyémántok, Egy az Isten*). A honfoglalásra–középkorra emlékeztető újraélesztett keresztneveket már kevésbé viselik a héroszok (kivételesnek számít a Budán székelő XX. századi Árpád, Baradlay Jenő, Ödön, az *Eppur si muove* Jenőy Kálmánja). Velük szemben gondoljunk Berend Iványra (FGY), Áldorfai Incére (ETÖ), jusson eszünkbe Zárkány Napóleon (ÉK).

A „magyaros" nevek közé azonban bekerültek az erdélyiesek, a székely légkört felidézők: a szombatosok (JSZR) az unitáriusokkal (EI) együtt az Ószövetségből merítettek (pl. Tatrangi Mózes, fiával, Dáviddal együtt, hosszasan idézhetnénk Adorjánok keresztneveit). Érdemes megjegyezni, a „légjáró" feltalálójának a családneve is Erdélyre utal: Tatrang község Brassó vármegyéhez tartozott. A női nomenek legnagyobb része nemcsak idegen eredetű, hanem akkoriban alig használt nálunk (Malvina, Timéa, Noémi, Dorothea, Rafaela); üdítő kivétel Aranka (KEF), Katinka, Cilike (ESM) vagy Rozáli (JSZR). LADÓ JÁNOS *Magyar utónévkönyvének* első kiadásában[8] rámutatott arra, hogy a Tímea (ma már *é* helyett *e*-vel) hazai népszerűségének elindítója az *Aranyember* hősnője volt. Ugyanez, ha kisebb mértékben is, elmondható Noémiről. Így a költő félig-meddig megmagyarosította az idegen eredetű Tímeát és Noémit, s ez eléggé egyedülálló a múlt század irodalmában. (Más alkotóink régi magyar személyneveket újítottak fel vagy közszókat rövidítettek meg: ezt tette pl. Vörösmarty Hajna és Tünde esetében.)

1869-ben arra is sor került, hogy írónk regényvilágába (KEF) is bevezesse két publicisztikai szereplésre teremtett figuráját: Tallérossy Zebulont és Mindenváró Ádámot. Zebulon, a tótosan beszélő, naivan opportunista kisnemes nevezetes mellékszereplő, míg Ádám egy pillanatra feltűnő epizodista. (Katánghy Megyhért kettős élete Mikszáth munkásságában egészen a Zebuloéhoz hasonló.) Ilyen kitüntetés az *Üstökös* többi állandó alakjának, a politikus csizmadiának vagy Kakas Mártonnak nem jutott osztályrészéül, de Zebulon és Ádám sem maradt regényhős a későbbiekben.

A derék kisúrnak köszönhetjük, hogy egy rövid bekezdés erejéig megismerkedhetünk a reformkor névadásának torzképével (*A kézfogó napja* c. fejezet). Hol hadijelentések, hol egy szenzációt keltő opera alapján keresztelték el a Tallérossy kisasszonyokat, végül a hazafiaskodó divat is érvényre jutott: Attila apja, Bendegúz vezér adta az ötletet, így vált a legfiatalabb kislány Bendeguzellává. Alig hihető, hogy az elbeszélő ne találta volna komikusnak ezt. Eszébe juthatott saját korábbi gyakorlata is. Jókai az ötvenes években nemcsak a Zoltánokat, Bélákat népszerűsítette, hanem színdarabot fogalmazott az avar „chagán" egyetlen lányáról, a népét tragikus harcba vezető Dalmáról. Ez a hajadon tulajdonképpen férfinevet viselt: a *Zalán futása* egyik ifjú harcosát hívták így. Jókai tehát – a megváltozott politikai légkör hatására – egykori önmagát is parodizálta Zebulon csemetéjének „ősmagyarosításával".

[8] LADÓ JÁNOS: Magyar utónévkönyv. Bp., 1971. 111.

Végül is elmondhatjuk, hogy Jókai írói névadása nemcsak eredetien tükrözte az akkori gondolatvilágot, annak ábrándjaival és hullámzásával, hanem vissza is hatott rá. Ezt ugyanúgy tanúsíthatják azok, akik gyermekeiket Tímeának, Noéminek hívták, mint a költők és elbeszélők, akik ebben is az ő példáját követték. Ez utóbbinak számbavétele azonban még meg sem kezdődött.[9]

A nevek írásában a JKK-t (*Jókai Mór összes művei.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1962.), a befejezetlen szövegkritikai kiadást követtem.

A regénycímek rövidítéseinek feloldása – időbeli sorrendben – a következő: EMN (*Egy magyar nábob*), KZ (*Kárpáthy Zoltán*), RJT (*A régi jó táblabirák*), ECS (*Az elátkozott család*), SZG (*Szegény gazdagok*), ÚF (*Az új földesúr*), FV (*Felfordult világ*), PD (*Politikai divatok*), MM (*Mire megvénülünk*), FGY (*Fekete gyémántok*), KEF (*A kőszívű ember fiai*), ESM (*Eppur si muove*), JSZR (*A jövő század regénye*), ETÖ (*Enyim, tied, övé*), ÉK (*Az élet komédiásai*), EI (*Egy az Isten*).

NAGY MIKLÓS

Krúdy Gyula személynévadása első *Szindbád*-kötetében

Krúdy névadását eddig két alapvető tanulmány tárgyalta: a Kovalovszky Miklósé (1956) és a J. Soltész Kataliné (1989). Kovalovszky úttörő, Krúdy-rajongását is megvalló dolgozatában több máig meghatározó gondolatot villantott fel, J. Soltész Katalin pedig már – a személynevek valószerűségét vagy fiktív jellegét véve alapul – rendszerezett is. A vizsgált névanyagot mindketten több Krúdy-műből válogatták. Ettől a módszertől eltérve, újabb tanulságok reményében, én egy korpusz, azaz egy jellemző Krúdy-kötet személynévanyagának teljes egészét vizsgálom néhány fontosabb szempontot érvényesítve.

A Szindbád ifjuságát nem előzetes névtani felmérés alapján választottam, hanem azért, mert ez az egyik legismertebb és legfontosabb Krúdy-mű: a Krúdy–Szindbád mítosz megalapozója, az író legsikeresebb és legmarkánsabb korszakának nyitánya.

A megválaszolandó nem mellékes kérdések egyike az, hogy mennyiben tekinthető egységes műnek, azaz egy egységnek a Szindbád ifjusága. A válasz csak árnyalt lehet: a mérleg mindkét serpenyőjébe kerülnek súlyok. Az egység mellett

[9] BAROS GYULA: Jókai a szépirodalomban. Bp., 1925. 7–9. (Idéz olyan költeményeket, amelyek Noémi nevének és alakjának népszerűségét tanúsítják.)

szól, hogy Krúdy maga is minősítette regénynek (TÓBIÁS 1964: 252); vannak novellák, amelyek egy eseménysort tárgyalnak; idetartozik a keletkezési idő és nem utolsósorban a stílus azonossága is. Másrészt viszont novellákról van szó, tehát a kötet írásai önmagukban is megállnak; aztán világosan két csoportra válnak a Szindbád-novellák és a többiek, így a nyíregyházi emlékeket idézőknek az a része, amelyeknek a hőse Macskási és az Özvegy asszony álma. Magam mégis arra hajlok, hogy nemcsak könyvészeti szempontból tekinthető egységnek a mű, hanem mint irodalmi alkotás is. További érvek felsorolására, a fentiek kifejtésére azonban itt nincs módom, előreutalok azonban még az alább tárgyalandó névanyagra, hiszen összességében az is az egységességet bizonyítja.

Különböző okokból – a legfőbbek a dolgozat kötött terjedelme és az íróinévadás-vizsgálatok eddigi fő iránya (vö. KOVALOVSZKY 1934, J. SOLTÉSZ 1979, VITÁNYI 1981 stb.) – csak a személynevekkel foglalkozom. A kötetben ezekből 77-et találtam.

1. A névelemek szerinti csoportok

	Női		Férfi		Női és férfi együtt	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%
Teljes név	5	6,4	12	15,5	17	22,0
Csak családnév	8	10,3	28	36,6	36	46,7
Csak keresztnév	17	22,0	3	3,8	20	25,9
Egyéb (álnév, ragadványnév)	22	2,5	2	2,5	4	5,1
Összesen	32	41,5	45	58,4	77	100

Néhány novellában több névváltozattal is említtetik egy-egy szereplő: pl. *Rácsky kisasszony, Rácsky Klára, Klára; Macskási, Gyuri* stb. Az elbeszélő azonban általában ilyenkor is csak egy formát használ konzekvensen, és a másik (vagy a többi) alig fordul elő, pl. a Női arckép a kisvárosban *Lenké*jének teljes hivatalos neve, a *dr. Szolyvai Mártonné* csak egyszer szerepel a szövegben. Ezekben az esetekben a statisztikában csak a domináns formát jelenítettem meg, de az Adattárban zárójelben megadom a másik névelemet is, ill. a teljes nevet.

Egy szereplő viszont kétszer – természetesen két névvel – szerepel az összegzésben: a Szindbád titka két élesen elváló részében a főhősnő először *Fánik*ának, majd „*Kismadár*"-nak neveztetik. A névváltozás nem esetleges, az idő múlása (Szindbád el is felejti a lány nevét!) és Fáni sorsának változása az oka.

1.1. Krúdy a női alakokat igen ritkán nevezi meg a teljes névvel, a becézés ekkor is többször előfordul: pl. *Kovács Eszti, Lányi Ilka*. A férfiak esetében jóval ritkább a becézett keresztnév, 12-ből csak 2, az egyik ráadásul egyértelműen pejoratív említőnév (vö. HAJDÚ 1974: 42–43). *Mályvai Ferkó*, a „hordóhangu pap" (Sz.: 144) szinte házasságszédelgőként él vissza a Zaturecky kisasszonyok naivitásával. Ezért nem jár neki – pap volta ellenére sem – a tiszteletadóbb hivatalos forma.

1.2. Éles aránybeli eltérés látható férfi és női alakok között abban a csoportban, amelyikben csak a családnevet használja Krúdy, az arány 8:28, ez a női neveken belül 25%, a férfineveken belül 62,2%-ot jelent, a 8 női névből 6 *-né* asszony-

névképzős, 2 a *kisasszonnyal* egészül ki. A férfiak családnevei mellett is szinte mindig áll kiegészítő elem: *gróf Lubomirski úr, lovag Bertyánszky, Bacsó kertész, Portobányi úr, Rácsky őrnagy, Beretvás kománk, Testori cukrász, Mányoki bácsi, Oprics mester* stb.

1.3. Fordított a nemek közötti arány a csak keresztnéven szereplők esetében: nők: 17, ez a női nevek 53,1%-a, férfiak: 3, ez 6,6%. Tudva, hogy Krúdy világának centrumában a nők vannak, a bensőséges viszonyt kifejező keresztnevek gyakorisága persze nem lehet meglepő. Ráadásul e női keresztnevek több, mint fele becézett alakban szerepel. Szindbádot „*csak a nők mulattatták, csak ők érdekelték. Amit tanult, olvasott vagy utazott, mind csak azért tette, hogy a nőknek hazudhasson, mesélgethessen. A legszebb tengeren, a legnagyobb felhők és a legpirosabb vitorla alatt sem látott mást, mint a tengerparton fürdő halászleányt … igazán csak az idegen, eljövendő nőket leste a szemével, a szívével*" (Sz.: 53).

ÉDER ZOLTÁN hívta fel a figyelmet arra, hogy a költők feltűnően vonzódnak az olyan női nevekhez, amelyekben a lágy, édes *l* hang fordul elő, néha ilyen kedvesük valódi neve, néha maguk adnak ilyet, pl. Júlia, Célia, Lilla, Lolli stb. (J. SOLTÉSZ 1979: 130). Szindbád szerelmei, szeretett hölgyei között van *Lenke, Amália, Mácsi, Karolin, Elza*, kellemes akusztikai hatású az *Anna* és az *Emma* is. A jelentésasszociáció növeli a *Mária* értékét.

1.4. Ritka az álnév, ragadványnév, ezek azonban különös figyelmet érdemelnek jelentőségük miatt. Idetartozik maga a legfontosabb név, a *Szindbád* is. Erről ezt olvassuk a Szindbád, a hajós c. novellában: az „*álnév még abból az időből eredt, midőn az algimnázium növendékei az ezeregyéjszaka tündérmeséit olvasgatták és maguknak hősöket választottak a rege alakjaiból …*" (Sz.: 5). Az ifjú Krúdy alteregója azonban nem minden novellában Szindbád, három elbeszélésben (Szegény lányok élete, Szegény lány szerelme, Szegény lányok kenyere) a *Macskási* nevet használja az író. Ez a kettősség is jelzője egy stádiumnak: ekkor formálódik Krúdy Szindbádjának legendás alakja, világa. A Szindbád- és a „Macskási-novellák" világképe, stílusa lényegileg azonos, csupán a főhős neve különbözik.

Kitüntetett szerepe van a „*Kismadár*" névnek is a Szindbád titka c. elbeszélésben. A főhősnő először *Fánika*nak neveztetik, a második rész cselekményének azonban más a színhelye és jóval később játszódik, Szindbád ekkor már *Fánika* „*nevét elfeledvén mint » kismadár«-ról emlékezett meg magában*" a lányról (Sz.: 107). Ezután a „*Kismadár*" nevet használja az elbeszélő és Szindbád is, egészen a történet végéig, csak a lány halálhírét hallva adja vissza Szindbád az eredeti nevet: „*– Meghalt Fáni? – kiáltotta elváltozott hangon*" (Sz.: 117).

A másik két idetartozó név viselője mellékszereplő: *Trilla* neve és személye csak egyszer bukkan fel, *Lubomirski gróf* nevét pedig a megdöbbentő hasonlóság miatt adja Szindbád a Krakkói kalaphoz címzett fogadó tulajdonosának.

2. A nevek valószerűsége

2.1. Krúdy névadására általában jellemzőek a stilizált, valószerűtlen személynevek, pl. *Matskaházi Klaránsz, Szerelemvölgyi Áldáska, Császárkabáti* stb. (J. SOLTÉSZ 1989: 453–55). A Szindbád ifjúságában ezzel ellentétben csak valószerű, realisztikus nevek fordulnak elő, ez azért is különös, mert az álom és

valóság, reális és irreális ellentéte az egyik legfontosabb szövegszervező elv. (A későbbi Szindbád-novellákkal összevetve ezt a tényt nem lényegtelen változások lennének leírhatók.)

A valószerű, realisztikus jelleg a „szabolcsi személynevek", azaz a nyíregyházi, Szabolcs megyei emlékeket idéző novellák szereplőinek nevei esetében két fő forrásból táplálkozik. Egyrészt gyakran szerepelnek a századvégen vagy korábban itt birtokos nemesi családok, ill. Nyíregyházán jól ismert polgárcsaládok, személyek nevei: *Zaturecky* (vö. BOROVSZKY: 537), *Beretvás* (vö. BOROVSZKY: 311), *Lányi* (vö. BOROVSZKY: 289, KEMPELEN 1913: 342), *Bakai* cigányprímás (vö. MARGÓCSY 1986: 55), *Simkovics* (vö. GEDULY 1896: 249, HENZSEL 1985: 306), *Somogyi* (vö. BOROVSZKY: 41), *Krenko* (vö. GEDULY 1896: 251, 254).

Másrészt Krúdy kisebb-nagyobb mértékben megváltoztatja valóságos személyek neveit, de azok még egyértelműen azonosíthatók: *Ketvényi Nagy Sámuel* – Dálnoki Gaál Gyula (vö. KATONA 1971: 58–61), *Testori cukrász* – Tester cukrász (vö. MARGÓCSY 1984: 113), *Krucsay Emánuel* – id. Krúdy Gyula (vö. KATONA 1971: 23–25). Anyai nagybátyját *Csáki Pál* néven szerepelteti Krúdy, és igazi dzsentrinek ábrázolja. A valóság nem csupán annyi, hogy Krúdy édesanyjának *Csákányi* volt a családneve, hanem az is, hogy „szegény pórleány" volt (KATONA 1971: 36). A *Csáki* jóval előkelőbb hangzású, hiszen a Csáky grófi család, amely egyébként Nyíregyházán is birtokos volt a XVII. században (MEZŐ 1973: 57), országszerte ismert volt. Krúdy ezt az irodalmi névadását a fikció szintjéről átvitte a valóságba, hivatalossá tette, amikor anyja nevét 1915-ös katonai igazolványa sajátkezűleg kitöltött részében *Csáky*ként adta meg (az igazolvány fotója: TÓBIÁS 1964: 151).

A stilizált nevek hiányának feltűnő jele az olyanféle beszélő nevek elmaradása, mint *Koczintsi*, *Csinosi*, *Álomházi* (sok hasonló példa: J. SOLTÉSZ 1989: 455–6). Művészibb, rejtettebb módon utalnak (vö. KOVALOVSZKY 1934: 39–40), általában a jelentéshangulattal, de egyéb módon is, pl. hangszimbolika, jelentésasszociáció, a névviselőre a következő nevek: *Mária*, a Szindbád, a hajós c. novella szereplője 16 évesen hal meg, *„fehér ruhában és fehér cipőben feküdt a koporsóban"* (Sz.: 14), ártatlansága, fehérsége Szűz Máriával hozza összefüggésbe; *Ferenc* (Sz.: 2) – szerzetes; *H-né Galamb Irma* hangja *„turbékolt"* (Sz.: 77), *„gömbölyű mellét, mint egy madár"* (Sz.: 79) hintáztatta meg, kedves melegségéhez, jóságához is illik a neve; a mogorva *Gogolyák*; *Snell* (= gyors) úr, a tornatanár; *Szurmay ezredes*, a nevében rejlő *szúr* nemcsak katona voltára, hanem szúrós, mogorva magatartására is utalhat; *Krájczer Vincze*, a Tamásiak ősapja Magdeburg-ban volt hamispénzverő a harmincéves háború idején.

A névanyag vizsgálatát természetesen szeretném újabb szempontok bevonásával bővíteni a későbbiekben. Az életmű további névtani vizsgálatának szükségességére utalt már Kovalovszky is, amikor azt írta, hogy Krúdy „számára fokozott, különös jelentőségük van a neveknek" (KOVALOVSZKY 1956: 527).

A névtan elengedhetetlennek tűnik Krúdy világának mélyebb megértéséhez, stílustörténeti szerepének megítéléséhez is.

Adattár

Teljes név

Női

H.-né Galamb Irma
Kovács Eszti
Lányi Ilka
Somogyi Eszter
Virágvölgyi Hermina

Férfi

Czenyuga Pál
Csáki Pál
Gláber Ferdinánd
Ketvényi Nagy Sámuel
Kopeczky Sámuel
Krájczer Vincze
Krucsay Emánuel
Mályvai Ferkó
Orbán Jóska
Orbán Mihály
Perhlimovszky Pál
Szalók Pál

Csak családnév

Női

Kleinné
özvegy Macskásiné
Mányokiné
Metternich hercegné
Morvainé
Rácsky (kisasszony)
Stern (kisasszony)
Tamásiné

Férfi

Bacsó
Bakai
Beretvás
Bertyánszky
Boka
Czirmai
Csécseri
Dobieczki
Gogolyák
Krenko
Lubomirski
Macskási (Gyuri)
Mányoki
Marchali
Mitrovay
Oprics
Pápai
Portobányi
Rácsky
Sándori
Simkovics
Sivó
Snell
Szukovics
Szurmay
Testori
Tóth
Zaturecky

Csak keresztnév

Női

Amália
Amália (2.)
Anna
Anna (2.)

Férfi

Ferenc
Ferenc (2.)
Fritz

Elza
Emma
Fáni
Irma
Janka
Juci
Karolin (Zaturecky kisasszony)
Lenke (dr. Szolyvai Mártonné)
Málcsi
Mária
Mimi
Téssza
Tini (Zaturecky kisasszony)

Egyéb (álnév, ragadványnév)

Női	**Férfi**
Kismadár	Lubomirski
Trilla	Szindbád

Hivatkozások

Sz.: Krúdy Gyula: Szindbád ifjusága. Nyugat, Bp., 1911.

BOROVSZKY: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye. „Apollo" Irodalmi Társaság, Bp., é. n. (1900).

GEDULY 1896: Geduly Henrik: Nyíregyháza az ezredik évben. Nyíregyháza.

HAJDÚ 1974: Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek (1770–1970). Akadémiai Kiadó, Bp.

HENZSEL 1985: Henzsel Ágota: A nyíregyházi bokortanyák 1850. évi összeírása. In: Gyarmathy Zsigmond (szerk.): Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás. V–VI. Nyíregyháza.

KATONA 1971: Katona Béla: Krúdy Gyula pályakezdése. Akadémiai Kiadó, Bp.

KEMPELEN 1913: Kempelen Béla: Magyar nemes családok. VI. Grill Károly Könyvkiadó-vállalat, Bp.

KOVALOVSZKY 1934: Kovalovszky Miklós: Az irodalmi névadás. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.

KOVALOVSZKY 1956: Kovalovszky Miklós: Krúdy Gyula és a nevek. In: Bárczi Géza, Benkő Loránd (szerk.): Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Akadémiai Kiadó, Bp.

MARGÓCSY 1984 és 1986: Margócsy József: Utcák, terek, emléktáblák. Fejezetek a régi Nyíregyháza életéből I. és II. Nyíregyháza.

MEZŐ 1973: Mező András: Nyíregyháza története 1753-ig. In: Németh Péter–Mező András: A régi Nyíregyháza. Nyíregyháza.

J. SOLTÉSZ 1979: J. Soltész Katalin: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Bp.

J. SOLTÉSZ 1989: J. Soltész Katalin: Krúdy Gyula névadása. Nyr. 452–464.

TÓBIÁS 1964: Tóbiás Áron: Krúdy világa. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp.

VITÁNYI 1981: Vitányi Borbála: Személynévadás Tömörkény István műveiben. Magyar Névtani Dolgozatok 11., Bp.

PETHŐ JÓZSEF

A földrajzi nevek atmoszférateremtő szerepe Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében[1]

„'Ez az ember Basrából jön.' Ha (ezt a mondatot) egy iraki lakosnak mondják, többé-kevésbé ugyanazt a hatást kelti, mint a Milánóval kapcsolatos mondat egy olasz számára. Ha egy földrajzban tökéletesen járatlan és műveletlen embernek mondják, azt közömbösen hagyhatja, vagy legföljebb némi kíváncsiságot ébreszt benne ez a meghatározatlan hollétű helység (...), egy csonka referenciális sémát idéz föl, egy berakás nélküli mozaikot. S ha végül egy harmadiknak mondják, Basra említése tüstént emlékeket idéz föl benne, de nem egy pontos geográfiai helyét, hanem egy képzeletbeli „helyét", amelyet az Ezeregyéjszakából ismer. (...) egy emlék- és érzelem-„mezőt" idéz föl benne, az egzotikum érzését, egy összetett és homályos érzelmet vált ki, amelyben pontatlan fogalmak keverednek a titokzatosság, a hanyagság, a mágia érzékleteivel."

(U. Eco: A nyitott mű. Bp., 1976. 70–71.)

Ottlik Géza neve két földrajzi névvel fonódik össze: Kőszeggel és Budával. Kőszeg, ahol az „Iskola a határon" játszódik; és Buda, Ottlik posztumusz regényének címadó helyszíne. Jelen dolgozatomban az író első regényét vizsgálom abból a szempontból, milyen szerepet játszanak a földrajzi nevek a mű atmoszférájának megteremtésében.

Amióta léteznek irodalmi művek, azóta kérdés, hogyan nevezze meg írójuk nemcsak a hősöket, de a helyszíneket is, ahol a cselekmény játszódik. A személynévadáshoz hasonlóan itt is több lehetőség adott. Történeti regényekben azokat a helyszíneket kell megneveznie, ahol a valóságos események történtek – egyébként azonban szabadon választhat helyneveket, sőt, ha végig egy helyen folyik a cselekmény, akár nem is kell nevet adnia. Akkor is választhat létező helynevet, ha a történet teljesen a képzelet szüleménye. Alkalmazhat beszélő- vagy hangulatkeltő nevet vagy titkolózó névadással is élhet, ha a valóság hitelét akarja kelteni (vö. KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Bp., 1967. 200–201).

Az „Iskola a határon"-ban a földrajzi nevek egytől-egyig valóságosak, pontosan beazonosíthatók: a helyeket szinte az elbeszélővel együtt bejárhatjuk; akár térképet is rajzolhatnánk – ugyanakkor megérezzük az adott utca, városrész sajátos hangulatát, atmoszféráját is, ahogy az egy bizonyos szereplő tudatában felidéződik.

Ottlik, noha a regény eseményei több helyszínen játszódnak (Budapest, Kőszeg, Nagyvárad, illetve „útközben"), mégsem nevezi meg a várost, ahol a katonaiskola van. (Kőszeg neve egy helyütt olvasható a regényben, de nem mint a cselekmény helyszíne.) Mivel ez az egyedüli kivétel a regényben, feltehető a kérdés: ha olyan sok apró részletet, adatot megtudunk erről a „határszéli kisváros"-ról (19)[2], akkor miért nem mondja meg konkrétan a nevét? Megtudjuk, hogy a katonai alreáliskola a nyugati határszélen van (347), az ablakaiból látni a **Kele-**

[1] E dolgozat folytatása a Névtani Értesítő 19. évfolyamában (1997) megjelent írásomnak, amely az „Iskola a határon" személyneveit dolgozta föl.

[2] A regényből vett idézeteket, utalásokat csak oldalszámmal jelzem. Az általam használt kiadás: Ottlik Géza, Iskola a határon. Móra, 1988. /Diákkönyvtár/

ti Alpok[3] nyúlványait, a kapun túl (két kapu van, a **Netter** (39, 93, 126, 129, 363) és a **Koller** kapu (39)) folyik a **Gyöngyös** patak. *„A Gyöngyös patak valódi ágya és a sokkal keskenyebb, de felduzzasztott malomág között, a töltésen már egyenesen haza vezetett bennünket az út; a túlsó oldalon már a mi téglakerítésünk futott. Érdekes volt a vizi-malom, még ha állt is a kereke. Szép volt a patak sűrűn benőtt, széles, mély medre, még ha a vizét ezen a szakaszon el is fogták a malomárok zsilipjei, és csak vékony kis pántlikában kígyózott odalent, a mohos kövek között. De az út, a kövezetlen, kátyús, göröngyös taligaút sajnos itt majdnem mindig sáros volt"* (110). A patakon kis híd vezet át, a malomág fölött kőhíd, majd egy kis, sikátorszerű utca visz be a városba, *„végig a főutcán, elhagyva a várfal maradványait, a templomot, a bencés gimnáziumot, meg a kis tér sarkán az Arany Strucc Szállodát"* (24), egészen a vasútállomásig. A városban van egy nemezgyár, azon túl egy Kálvária (229); van egy lutheránus templom (304), a városon túl pedig két forrás: a **Hétforrás** és az **Őzforrás**.

Hogy hol volt ilyen „K.K. Militär Unterrealschule" (26), azt az egyik szereplő, Colalto hiányjegyzékgyűjteményéből tudjuk meg: **Kismarton, Sankt Pölten, Morva-Fehértemplom, Bécsújhely** (210) és **Kőszeg, Sopron** (294). Szerintem a regény értelmezésében jelértékű, hogy ugyan a részletek alapján az, aki ismeri a várost, azonosíthatja Kőszeget, azonban mégis bármelyik lehetne, ugyanakkor egyik sem, hisz a regény több, más, mint egy katonaiskola életének bemutatása.

A cselekmény másik helyszíne **Budapest**, illetve jórészt Buda: a regény is itt kezdődik, 1957-ben, a **Lukács fürdő**ben (5). A két helyszínt egy „menetrend", Bónis Feri menetrendje köti össze, amit az első karácsonyi szabadságra indulva a többiek is megtanultak: **Győr, Győrszentiván, Nagyszentjános, Ács, Komárom, Szőny, Almásfüzitő, Tata, Tóváros, Vértesszőllős, Tatabánya, Bicske, Herceghalom, Bia-Torbágy, Törökbálint, Budaörs, Kelenföld, Ferencváros, Budapest, Keleti pályaudvar** (255).

A szereplők közül tudjuk, hogy a fővárosból kerül a katonaiskolába Bébé, Halász Péter, Medve, Szeredy, Zsoldos és Czakó. Szintén a regény értelmezéséhez nyújt adalékot, hogy a földrajzi nevekhez köthető atmoszféráteremtés igazán itt, „itthon" jellemzi az írót: a katonaiskola a valóság, az igazság területe – a főszereplők életében azonban erősebbnek bizonyul a kegyelem, a szeretet világa.

Halász Petárék Budán, a Verpeléti úton laktak, közel Both Benedekékhez. Együtt jártak elemi iskolába **Lágymányos**on, együtt mentek a Nádler-féle papírkereskedésbe, puha radírt lopni (40) vagy a Feneketlen-tóhoz játszani: *„A Feneketlen-tó nádasában, a kis klubház mögött alagútszerű folyosókat törtünk, és vigvamokat, rejtett hadiszálásokat rendeztünk be magunknak a víz fölött (...) egyszer este bemásztunk a nyomdába (...), az egyik nyomdász jó barátunk volt: ebédutánonként sokszor néztük a munkáját a kis pinceablakból"* (41). A **Király utcá**ban Nick Carter-, Mister Herkules-, Doktor Kubb- vagy Buffalo Bill-füzeteket vettek (41), és együtt kószáltak Budán. *„A Sárosfürdő helyén már felépült a nagy szálloda, csak a fűtőtestek hevertek még kint az utcán, s az állványok egy részét még nem*

[3] A regény földrajzi neveit a dolgozat végén, csoportosítva, függelékben összegyűjtöttem: ha a folyó szövegben nincs utalás az oldalszámra, akkor ott kereshető vissza a pontos regénybeli előfordulás.

bontották le. A Gellért tér torkolatánál, az úttest túlsó oldalán bérkocsistand volt, nagy, görbe vízcsap, dézsák; a jámbor konflislovak rázogatták a fejükre akasztott abrakostarisznyát. Pék, tejcsarnok, trafik; a trafik kirakata Mikuláskor tele piros levelezőlapokkal, virgácsos, krampuszos képekkel; a péknél szagoltuk a friss kenyér szagát, és néztük a félmeztelen péklegényeket, milyen villámgyorsan csúsztatják be a kemencébe végtelenül hosszú lapátjaikat. Ismertük a Kemenes utcát, ismertük a Ménesi út fáit, ismertük az évszakokat, ismertük egymást és az egész világot" (41–42). Egy egészen más világ tárult fel akkor, amikor Petár katonaiskolába került, Bébé pedig pesti gimnáziumba, ahol még a nevét sem tudták.

Medve Gábor szülővárosa szintén Budapest. *„Budapest a Duna két partján fekszik. Ősi település. Első kerület: Vár, Krisztinaváros, Tabán, Lágymányos. Második kerület: Viziváros, Országút. A hidakról le lehet nézni a vízbe; úgymint főképp a Ferenc József hídról és az Erzsébet hídról, ahol a huszonhetes jár"* (152). Medve a Baross utcában lakik, ott nőtt fel egy három emeletes, körbefutó függőfolyosós házban. Innét járt Veronikával, a cselédjükkel sétálni „a **Gellérthegy** barátságtalanul jólápolt sétányaira", s vele nézegették a **Vámház körút**on a kirakatokat (241). Az egyik húsvéti szabadság alatt, virágvasárnap utáni hétfőn Medve véletlenül összefutott Bébével a Tiszti Kaszinó mozijában. Bébé Czakóval ment oda, miután a **Belváros**ban, a **Ferenciek terén** találkoztak, hogy a „Somogyi és Neller"-nél megvegyék a rádióhoz szükséges alkatrészeket, majd Czakó javasolta az **Egyetem utcá**ban, egy kirakat előtt, hogy menjenek moziba (263). A mozi után Medve Bébével együtt ment a **Kecskeméti utcán** keresztül a **Kálvin tér**ig, ahol Bébé villamosra szállt, amelyik átvisz a **Ferenc József híd**on keresztül Budára (268).

Katonaiskolába kerülése előtt Medve a piarista gimnáziumba járt. *„Január közepén elmaradt a két utolsó órájuk. Erősen havazott. Ahogy kiléptek a piarista gimnázium kapuján, féktelen jókedv fogta el őket. Valamelyikük rohanni kezdett a rakpart felé, a többi meg utána. (...) A Petőfi-szobor körül hócsatát rendeztek, s minthogy ráértek, Medve végül felült egy ellenkező irányú villamosra, hogy elkísérje két barátját egy darabon"* (48). Medve gyermekkorában mindennek jelentősége, tartalma, gazdagsága volt, még az olyan látszólag jelentéktelen dolgoknak is, mint a Kálvin tér szökőkútja és maga a Kálvin tér, – vagy a **Haris köz**, ahová fogorvoshoz ment az édesanyjával. *„A Ferenciek tere, a Kígyó tér, a Koronaherceg utca, az egész környék barátságos volt, szerette: a Haris köz éppen a barátságtalan semmilyenségével tűnt fel élesen. Kopár kis nagyvárosi sikátor. Se üzletek, se eleven kirakatok; szűk, kanyarodik, esős, vizes járda; nagy, szürke házak, irodák, rácsok, vasredőnyök; félemeleti raktárak, hátsó irodahelységek. (...) Mint a boldogságot, mint a mustot, érzi a torkán: esős járda, nagyváros: kézzelfoghatóan és kifejezhetetlenül, mint az életét, formátlan teljességében* (244).

Már a katonaiskolában, amikor egy alkalommal meglátja édesanyját az ezredes mellett, egy operettdal jut eszébe, s a dallal együtt *„Mint elsüllyedt világrész, úgy merült fel előtte a budapesti Ferenciek tere, ahol a templom előtt talán ebben a percben is jönnek-mennek a kalapos, ernyős nők, apró csomagjaikat lóbálgatva. Vagy ilyenkor talán inkább színházba készülődnek lassan. Vagy még pongyolában szundikálnak a díványukon Budán, Pesten, Párizsban, Londonban, Rómában. (...) Délutáni szobák jutottak az eszébe, rokonok, ismerősök lakásai szerte a főváros-*

ban, egy zugligeti villa magasan fekvő teniszpályája; az Anker-köz esőtől csillogó járdája; a régi városi Színház lejtős, szőnyeges ruhatári oldalfolyosója, ahová egyszer elvitték; és keresgélte magában az operett egyik dallamát (...) ezeket a dolgokat szerette volna rögzíteni az ismerős dallammal" (133).

Medve Gábor emlékeit, hangulatait képekben próbálja rögzíteni. Erre szolgál a „Trieszti Öböl" is. *„Egy ismeretlen kis kikötőváros tengerparti piaca. Három oldalról palotaszerű, árkádos házak szegélyezték a kövezett teret, középen magas talapzaton egy szobor állt, s a tengertől és a mélyebben fekvő rakparttól csak egy kőkorlát választotta el. Persze nem a Trieszti Öbölről volt szó okvetlenül, csupán ezzel a névvel jelölte meg magának, jobb híján, minthogy Triesztben sem járt soha, és ennek a városkának is az volt talán a legdöntőbb jellegzetessége, hogy számára teljesen ismeretlen. A tér két belső sarkán két-két szűk mellékutca futott össze derékszögben. Az emeletes paloták közül az egyikben vámhivatal működött, s a földszinti árkádsor alatt esetleg ki is volt írva franciául: DOUANE; a középső viszont bankház volt, vagy hasonló, emeleti ablakai alatt aranybetűs felírás futott végig: CASA BOCCANERA; de a régi cég fölött lakások voltak, súlyos brokátfüggönyökkel, s mintha ő az egyik ilyen óriási, kazettás mennyezetes teremben fel-alá topogva várakozott volna, hajóra, futárra, üzenetre. (...) a Trieszti Öbölként lajstromozott benyomáshalmaz megfogható adatait nyilván olvasmányaiból merítette, a hangulat azonban, amelyből az egész kép létrejönni igyekezett (...) egy kettős emlékével volt közvetlen összefüggésben"* (47–48). E kettős emlék első része az, amikor hógolyót gyömöszölt osztálytársa iskolatáskájába, s utána lelkiismeretfurdalás gyötörte miatta; második része pedig egy kis balatoni fürdőhelyhez kapcsolható, ahol kisiskolás korában szüleivel nyaralt. *„A sárga szállodaépületek előtt kavicsos sétány húzódott végig, kavicsos gyalogúttal, virágágyakkal. Emlékezett a sarkantyúvirágok szerény szagára. Az étterem nagy terasza mellett cukrászda volt; odébb, külön bejárattal a kúrszalon; néhány üzletecske, aztán nagy bazár, ajtajában újságosállvány, tarka vásznú fekvőszékek, gumiállatok. A sétány itt térséggé szélesedett, melynek közepén kerek, fedett emelvény várt a zenészekre minden délben és minden délután ugyanabban az órában"* (50).

Bébének is van egy hasonló „képe" egy földrajzi névhez kapcsolva: a chicagói Michigan Avenue. Medve „Trieszti Öblé"-vel ellentétben azonban ez egy létező hely, amelynek fényképe a földrajzkönyvükben található. *„Elég homályos fénykép volt a chicagói Michigan Avenue Formes földrajzkönyvében, de látszott néhány felhőkarcoló, köztük egy földszintes kis ház, az előtérben pedig egy hangárszerű, majdnem rozoga építmény meg vastraverzek, bódék, mintha még épülne az utca, miközben sürögnek-forognak a járókelők, járművek a kora délelőtti, csípősen hideg, márciusi napsütésben"* (193).

Szeredy szintén budai: fent laktak az **Istenhegyi út**on, ahol egy Barika nevű kislány barátkozott vele (30). Ő meséli el Bébének, hogy elemista korában volt egy osztálytársa, aki ahelyett, hogy „a Várban láthatók Erzsébet királyné ereklyéi", azt írta, hogy „a Várban láthatók Erzsébet királyné erkélyei", mondván, hogy annak nincs semmi értelme, hogy ereklye (195).

Szeredyhez „Erdély" tartozik: **Nagyvárad**, ahol 1944-ben szolgálatot teljesített; és **Brassó**, mivel egy brassai zsidó fényképész lányát, Magdát bújtatta magánál,

mint cselédjét; s akivel később, tizenkét év múlva összeköltözött. 1944-ben, amikor bajba került Magda miatt, lehívta magához Bébét, s mielőtt együtt indultak volna vissza Budapestre, elvitte a **Bémer tér** közelében egy emeleti bárba. Nagyváradon *„Szép, kövezett, falusias utcában lakott Szeredy Dani, két szobában. Megtaláltam a házszámot. A nagykapuba vágott kisajtó nem volt bezárva. A széles, boltíves kapualjból vezetett fel három lépcsőfok egy előszobaféle folyosóhoz. (...) A folyosóra a piros, kék, sárga ablakkockákon át besütött a délutáni nap"* (9–10).

Zsoldos, Medve padszomszédja a **Boráros tér** közelében lakott, a **Mester utcá**ban: egyszer lerajzolta Medvének a lakásukat, sőt, *„a Mester utca járdáján a fákat is odarajzolta, a hirdetőoszlopot, trafikot, órást, gőzmosodát, tejcsarnokot"* (224).

Czakó Pali szintén budapesti: egy húsvéti szünetben felviszi a lakásukra Bébét. Hogy ő pontosan hol, melyik utcában lakik, az nem derül ki, csak annyi, hogy valahol a Belvárosban. Ahogy Medvéhez a Trieszti Öböl kapcsolható, Czakóhoz **Davos** – azonban a két képnek egészen más a funkciója. Czakónak *„volt egy díszesen kifaragott tollszára, a végében, a cirádák közt ügyesen elrejtve parányi nagyítólencse bújt meg. Ha a világosság felé emelve belenézett az ember, Davos behavazott körképe vált láthatóvá"* (65).

Földrajzi nevekre szüksége van az embernek, hogy tájékozódni tudjon szűkebb és tágabb környezetében – azonban ezek a nevek, azon kívül, hogy egy-egy konkrét helyet jelölnek, mindenkiből egy kicsit más asszociációt válthatnak ki. A regényből idézett részletek alapján látható, hogy Ottlik a földrajzi neveket nem annyira a konkrét, hanem sokkal inkább a „mentális" térben való tájékozódásra használja: emlékeket, érzéseket, hangulatokat rögzít, rendez velük – sőt, ahogy az egyes szereplőkhöz kapcsolhatók, e szereplőket jellemzi általuk. Mivel magának a regénynek is ilyesmi a célja (Ottlik *„mondanivalója az egész élet, a teljes világmindenség, a létezés egésze"* /Ottlik Géza, Próza. Bp., 1980. 251/), ezért a regény értelmezésében a földrajzi nevek vizsgálata fontos adalékul szolgálhat.

Függelék

A regényben található földrajzi nevek és előfordulásuk

helységnevek (város, városrész, falu):

Budapest (108, 113, 144, 205, 255, 263, 364, 365, 366)

Buda (133, 268), Pest (133)

Belváros (263, 266), Zugliget (133), Pasarét (166), Vár (152, 195), Krisztinaváros, Tabán, Lágymányos (152, 229), Viziváros (152), Budaőrs, Kelenföld, Ferencváros (255)

Kismarton, Sankt Pölten, Morva-Fehértemplom, Bécsújhely (210, 294), Sopron, Kőszeg (295)

Győr (255, 269, 372), Győrszentiván, Nagyszentjános, Ács, Szőny, Almásfüzitő, Tata, Tóváros, Vértesszőllős, Tatabánya, Bicske, Herceghalom, Bia-Torbágy, Törökbálint (255), Komárom (255, 366), Ercsi (371), Mohács (347, 366, 371)

Siófok (377), Szeged (168, 186), Cegléd (166, 377), Piskolt (317), Miskolc (318)
Nagyvárad (9, 167, 364), Brassó (364), Eperjes (251)
Pápa(i utca, ének) (160), Arad(i vértanúk napja) (161)
Trieszti Öböl (100, 243, 244, 376), Davos (97), Fiume(i gyors) (377), Lomnic(i kenyér) (177), Memphis (cigarettamárka) (375), Párizs (133), London (133), Róma (133), Bécs (108, 227, 263), Chicago (193), Sorrento(i emlék, dalcím) (271), Heidelberg(i káté) (309, 318), Lepanto (295)
Názáret(i Jézus) (214), Emmaus(i tanítványok) (240)

utcanevek (út, utca, tér):
Ferenciek tere (133, 144, 244, 263), Kálvin tér (244, 268, 298), Haris köz (244, 376), Baross utca (240, 267), Kígyó tér, Koronaherceg utca (244), Anker-köz (133), Egyetem utca (263), Váci utca (267), Kecskeméti utca (269, 298), Vámház körút (241, 377), Mester utca, Boráros tér (223), Gellért tér (41), Kemenes utca, Ménesi út (42), Kossuth Lajos utca (296), Istenhegyi út (30)
Bémer tér (9); Michigan Avenue (193)

víznevek:
Gyöngyös-patak (110, 234, 304), Hétforrás (251, 297, 338), Őzforrás (297)
Duna (152, 366, 371, 378), Feneketlen tó (41), Balaton (65)
Nílus (375), Amazonas (307), Vörös-tenger (275)

hídnevek:
Ferenc József híd (152, 268), Erzsébet híd (152)

hegynevek:
Keleti-Alpok (24, 25), Mátra (365), Gellérthegy (241), Himalája (167), Sion (226)

világrész:
Déli sark (251)

FARKAS EDIT

Nem lehet elég korán kezdeni

– névtani ismeretek egy anyanyelvi tankönyvcsaládban –

A címben idézett szólás természetesen a névtannal való foglalkozásra vonatkozik. Még a nem szakmabeliek is könnyen belátják, hogy az onomasztika hallatlanul érdekes, gyakran izgalmas ismereteket és gondolatokat közvetít. A fiatalabb korosz-

tály számára tudományunknak két fontos motivációja van. Az egyik az interdiszciplinaritása, a másik maga a tudomány tárgya, azaz a *név* és a vele kapcsolatos névkultúra.

A tudományköziség azt eredményezi, hogy szinte mindenki találhat az érdeklődésének megfelelő részterületet a földrajztól vagy a néprajztól a gazdaságtörténeten és a történettudományon át a szociológiáig (l. BENKŐ 1970: 7–16; PAPP 1970: 26–32). A név, a „név varázsa" ugyancsak érdeklődésre tarthat számot, hiszen ha más nem is, de saját neve, közvetlen környezetének névadási szokásai és az ehhez kapcsolódó kérdések szinte mindenkit érdekelnek. A névkultúra (J. SOLTÉSZ 1989: 13–8) fogalmába tartozik a társadalom viselkedése a névanyaggal és annak változásaival szemben. Másként fogalmazva a névadási, a névviselési és a névhasználati szokások és a hatásuk a névtudományra. Lévén a névtan a nyelvtudomány része, így a névkultúrát a nyelvi kultúra részének tekinthetjük (FERCSIK 1996).

Nem könnyű válaszolni azokra a kérdésekre, amelyek azt firtatják, milyen névtani ismereteket tanítsunk, hol helyezzük el ezeket a tananyagban, legyen-e a névtan külön feldolgozandó anyagrész vagy sem. Iskolafokonként, iskolatípusonként, sőt tanáronként is eltérő választ adhatunk a fenti kérdésekre (l. LISZKA 1997).

A következőkben azt kívánom bemutatni, milyen módját választottuk a névtani ismeretterjesztésnek egy új anyanyelvi tankönyvcsaládban (ADAMIKNÉ–FERCSIK 1995–1999). Az elemzett tankönyvek és feladatfüzetek az Adamikné Jászó Anna vezette 12 osztályos integrált anyanyelvi és irodalmi program taneszközeihez tartoznak. Az alábbiakban csak a 10–14 évesek számára készült tankönyvekkel és feladatfüzetekkel foglalkozom, hiszen szándékunk szerint ezek kiragadva is egységet képeznek. A csekély óraszám miatt fel sem merült annak a lehetősége, hogy a névtani ismeretek önálló anyagrészként jelenjenek meg, de mivel lemondani sem akartunk róluk, ezért különböző formában folyamatosan kísérik végig a tananyagot.

Mire kínált lehetőséget a nyelvtani és a kommunikációs tananyag, és mit tartottunk a legfontosabbnak bemutatni a névtanból? A tulajdonnévfajták közül általában mindenki a saját nevére gondol először. Igyekeztünk ezt az érdeklődést megragadni, ezért sokat foglalkozunk a keresztnevekkel és a családnevekkel, és gyakran szó esik a ragadványnevekről és a becenevekről is. Folyamatosan érintjük a névkultúra kérdéseit: névadás, névhasználat, névesztétika, névhangulat stb. Szó esik a helynevekről és az emberi létesítmények nevéről. A szellemi alkotások közül részletesen beszélünk a címekről, az áru- és márkanevekről, és többször szóba kerülnek az írói névadás kérdései.

Milyen formában közöljük a névtani ismeretanyagot? A tankönyvek állandó betétje az *Álljunk meg egy szóra!* című párbeszédes formában megírt olvasmány. Szereplői évfolyamonként egy-egy ifjúsági regény tanár és diák hősei. Ők beszélgetnek többek között névtani témákról is, például a bemutatkozásról, a családnevek és a keresztnevek toldalékolásáról, a családnevek eredetéről stb. A tankönyvi *olvasmány*ok között is akadnak névtani témájúak, például A névadás, Névváltoztatás, Kisbetűvel vagy számmal? címűek. Több olyan nyelvtani elemzésre szánt *példaszöveg*et közlünk, amely jó alkalmat kínál a névkultúra különböző területeivel kapcsolatos beszélgetésekre, például a megszólítás és a kommunikációs helyzetek összefüggésének megfigyelésére, a becézés különböző módjainak

bemutatására stb. A tankönyvi *lecke* anyaga csupán egyetlen esetben névtani témájú teljes egészében, mégpedig a szófajtanban a főnévhez kapcsolódva a tulajdonnevek rendszerének bemutatásakor. Az eddig említett formákhoz járulva rendszeresek a névtani *feladat*ok. Részben az olvasott ismereteket gyakoroltatják és figyeltetik meg a tanulók környezetében, részben önálló gyűjtőmunkát és kézikönyvhasználatot kívánnak.

Mindegyik évfolyam tankönyvéhez *feladatfüzet* kapcsolódik, amelyben szintén folyamatosan jelennek meg a névtani ismereteket nyújtó és azokat gyakoroltató feladatok. Kiemelkedik közülük a 6. osztályos feladatfüzet, amelynek *Jeles napok* című fejezetében egy-egy hónap anyagaként folyamatosan a keresztnevekkel foglalkozunk. Bemutatjuk a magyar keresztnévkincs rétegeződését (egyházi vagy keresztény nevek; magyar nemzeti nevek; újabb idegen nevek), foglalkozunk névadási, névnapolási szokásokkal és névesztétikai kérdésekkel. Az olvasmányokat itt is kérdések és feladatok egészítik ki.

Az egyes évfolyamok tananyagához kapcsolódó névtani témák és a feldolgozásuk módjának áttekintése

Évf.	Tananyag	Névtani téma	Feldolgozás
5.	Kommunikáció Helyesírás Szókészlet Hangtan	Névhasználat: bemutatkozás, megszólítás Hagyományos helyesírású családnevek A családnevek és a keresztnevek toldalékolása A családnevek eredete Névesztétika: a hangrend a névadásban	Álljunk meg egy szóra! Olvasmány Példaszöveg Feladat Feladatfüzet
6.	Jelentéstan Szófajtan Helyesírás	Írói névadás, névhangulat A tulajdonnevek rendszere; a névadás különböző kultúrákban, a ragadványnevek keletkezése, a név és az ember kapcsolata A tulajdonnévből képzett melléknevek A magyar keresztnévkincs	Álljunk meg egy szóra! Olvasmány Példaszöveg Feladat Feladatfüzet
7.	Kommunikáció Szóalkotás	A kommunikációs helyzet és a névhasználat A tulajdonnevek idegen nyelvre fordítása A beszélő nevek A becenevek keletkezése és funkciója Újabb keresztnevek létrejötte Mozaikszói intézménynevek	Álljunk meg egy szóra! Olvasmány Példaszöveg Feladat Feladatfüzet
8.	Kommunikáció Helyesírás	Címek Áru- és márkanevek Írói álnevek A tulajdonnevek írásának szabályai A tulajdonnevek köznevesülése Nyelvi humor: jellemnevek	Álljunk meg egy szóra! Olvasmány Példaszöveg Feladat Feladatfüzet
9–12	Nyelvtörténet Stilisztika Kommunikáció Helyesírás Szövegtan	A földrajzi nevek etimológiája Névhangulat, névesztétika, írói névadás Az asszonynevek Az emberi létesítmények nevének írása A tulajdonnevek a szövegszerveződésben	Álljunk meg egy szóra! Olvasmány Példaszöveg Feladat Feladatfüzet

A tapasztalatok szerint a névtani feladatok különösen jó lehetőséget kínálnak a képességfejlesztésre és a differenciált foglalkoztatásra, hiszen már önmagukban, a témájukkal felkeltik a tanulók érdeklődését.

A névtani ismeretek folyamatos közvetítésével nem az volt a célunk, hogy átfogó képet rajzoljunk a tanulóknak az onomasztikáról, hogy megmutassuk a tudomány belső összefüggéseit és problémáit, vagy újabb jelentős mennyiségű ismerettel tetézzük az óraszámhoz képest amúgy is túlméretezettnek tartott tananyagot. Arra törekedtünk, hogy a mindennapi élet felől közelítsünk, és a meglévő érdeklődést elmélyítve érzékennyé tegyük a tanulókat a (név)kultúra kérdései iránt.

Az integrált nyanyelvi és irodalmi program elemzett taneszközei:

Adamikné Jászó Anna–Fercsik Erzsébet 1995. Édes anyanyelvünk. Nyelvtan és kommunikáció 5. osztályosoknak. Dinasztia Kiadó. – 1999-ig a 6., 7. és a 8. osztály.

Adamikné Jászó Anna–Fercsik Erzsébet 1995. Feladatfüzet az Édes anyanyelvünk c. tankönyvhöz 5. osztályosoknak. Dinasztia Kiadó. – 1999-ig a 6., 7. és a 8. osztály.

Irodalom

BENKŐ LORÁND 1970. Névtudományunk helyzete és feladatai. In: Kázmér Miklós–Végh József (szerk.): Névtudományi előadások. Akadémiai Kiadó.

FERCSIK ERZSÉBET 1996. Milyen tan a névtan? A névtan oktatásának elméleti alapjairól. In:V. Raisz Rózsa (szerk.): Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. Magyar Nyelvtudományi Társaság.

LISZKA GÁBOR 1997. A névtan a nyolcosztályos gimnáziumokban. In: B. Gergely Piroska–Hajdú Mihály (szerk.): Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai. Magyar Nyelvtudományi Társaság–Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete.

PAPP LÁSZLÓ 1970. Névtudomány és nyelvtudomány. In: Kázmér Miklós –Végh József (szerk.): Névtudományi előadások. Akadémiai Kiadó.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1989. Névkutatás és névkultúra. In: Balogh Lajos–Ördög Ferenc (szerk.): Névtudomány és művelődéstörténet. Magyar Nyelvtudományi Társaság.

FERCSIK ERZSÉBET

Mi a tulajdonnév?
(II.)

1. A NÉ. 19. számában megjelent írásomra (HEGEDŰS 1997) két válasz is érkezett Hajdú Mihálytól (HAJDÚ 1998a, 1998b), bár az utóbbit (1998b) korábban írta, a megjelenés elhúzódása miatt, s mivel Hajdú véleményét egy lényeges ponton ez képviseli legmarkánsabban, ezt is álláspontja kifejtéseként, s mint ilyet, válaszként kell értékelnem. Hajdú Mihály ugyan több helyütt is írja, hogy nem ért egyet velem, mégis, ha írásai végső következtetéseit nézzük, úgy tűnik, több az egyezés kettőnk álláspontjában, mint a különbözés.

Nézzük végig a szövegek egybeállításával az érdemi kérdéseket. Az első kérdés az, mi a tulajdonnév lényege. Hajdú Mihály is, én is funkcionális definiciót keresünk, s mindketten elfogadjuk, hogy ez az alapvető különbözés más nyelvi jeltől: az azonosítás. Így látta Hajdú korábban (HAJDÚ 1997), így látja ezt Tulajdonnevek a nyelvi rendszerben (HAJDÚ 1998b) című írásában is (55): a tulajdonnevek külön nyelvi rendszert alkotnak, ahol a tulajdonnév célja a tudattartalom azonosítása. [Hajdú másik írásában (1998a) jóval agnosztikusabb: már nem állítja, hogy a közszó és a tulajdonnév közötti legfontosabb különbség, hogy a tulajdonnevet nem jellemzi az általánosító jelleg („Ma már másként gondolom." – 6), de amit helyette kínál: „szóértékű alakulat", „rögzület" semmit nem mond a tulajdonnév lényegéről, funkciójáról.] (Az azonosítás érdemi szerepéhez vö. KISS 1999. 202.)

Hajdú is, én is kiemeljük a tulajdonnév megragadásának másik fontos szempontjaként a szándékot: „Minden nyelvi jel tulajdonnév, amit alkotója vagy használója annak tekint" (HAJDÚ 1998a. 12), „A tulajdonnév ugyanis a nyelvhasználat eleme: az aktuális nyelvhasználat dönti el, hogy egy forma köznévként, szerkezetként stb. funkcionál, vagy tulajdonnévként" (HEGEDŰS 1997). A funkció oldaláról tehát az azonosítás (=identifikáció), a használó oldaláról pedig a tulajdonnevesítő szándék teszi tulajdonnévvé a tulajdonnevet – állítjuk mindketten.

A második kérdés: mitől és hogyan lesz egy nyelvi jel a kommunikáció(s rendszer) nyelvi jeléből az identifikáció(s rendszer) nyelvi jelévé? Hajdú Mihály korábbi válasza erre: a tulajdonnév szövegkörnyezettől függetlenül, a szituáció függvényében identifikál. E pontban valóban lényeges különbség van kettőnk felfogásában: a szövegkörnyezetet én sokkal általánosabban fogom fel: semmi sem létezik szövegkörnyezettől függetlenül, mindennek van előzménye, következménye, története, történelme. A szituáció pedig az én felfogásomban egyenlő az aktuális szövegkörnyezettel. „Hegedűs Attila a szituáció és a szövegkörnyezet fogalmát az én megfogalmazásomban nem érzi „kimunkáltnak" (i. m. 6–7), ennek következtében ott felsorolt példáim nem tartja meggyőzőknek. Ezek után a „szövegkörnyezet" és a „szituáció" fogalmát összemossa, szabadon választható stilisztikai szinonimáknak tekinti. Ezt (föltételezem) arra a téves elgondolásra alapítja, mely szerint nincs megnyilatkozás szövegkörnyezet nélkül" (HAJDÚ 1998a. 9). Valóban azt írtam, hogy a szövegkörnyezet és a szituáció elválasztását nem érzem kimunkáltnak Hajdú Mihály kijelentéseiben. Legjobb, ha e kijelentésem igazolására magát Hajdút

idézem: „Anélkül, hogy részletkérdésekbe bonyolódnék, megjegyzem, hogy szerintem egy névsor, névlista nem szövegkörnyezet, **de a megszólítás igen** [kiemelés tőlem H. A.] s ezért nem lehet a *tanár úr, kedvesem, hé ember* stb. tulajdonnév, hiszen előzménye vagy folytatása van, illetve kellene lenni" (HAJDÚ 1997. 475). „Ha kimegyek az udvarra, s azt mondom: *Morzsa*!, ez nem szövegkörnyezet, hanem szituáció", „A teli osztályteremben minden szövegkörnyezet nélkül fönnhangon kiejtek egy nevet: *Kovács*!, ..." (HAJDÚ 1998a. 9). Mi is tehát a megszólítás? Szövegkörnyezet vagy szituáció? Egyszer ez, másszor az? Vagy esetleg a *Kovács*! és a *Morzsa*! nem megszólítás? (Ez utóbbit nehezen tudnám elképzelni, hiszen egy osztályteremben csak akkor van értelme az adott név kiejtésének, ha előzményként tudom, hogy ott ül egy *Kovács* nevű tanuló. A *Morzsát* sem véletlenül mondom, hanem megszólítom vele azt az állatot, amelyről tudom, hogy hallgatni fog rá). Biztos, hogy Hegedűs mossa össze a kettőt? [Nem szívesen vitatkoznék Hajdúnak a megnyilatkozás és a szövegkörnyezet viszonyát firtató, summás véleményéről. Sokkal hosszabb tanulmányt igényelne, ahol eredeti gondolatokkal úgysem tudnék előrukkolni, az irodalom öncélú csócsálását pedig feleslegesnek tartom. De mégis, úgy gondolom, a nyilatkozat (nem megnyilatkozás!) beszédegység-mivolta, indícium-jellege, előfeltevéseket feltételező lényege stb. miatt feltétlenül igényli a tágabb értelemben vett (a verbális és nem verbális környezetet egyaránt jelentő) szövegkörnyezetet.]

Visszatérve a lényegi kérdésre: úgy gondolom, (s ezt írtam meg az említett írásomban) egy nyelvi jel attól lesz az identifikáció(s rendszer) elemévé, hogy „egy adott szövegkörnyezetben jegyhozzáadás nélkül determinál" (i. m. 7), a tulajdonnév tehát „a determináció emeltebb szintjén álló sajátos jel" (i. m. 8) (mindehhez vö. KÁROLY 1970. 111–2). Természetesen csak úgy válhat egy jel tulajdonnévvé, ha a használó szándéka így akarja. Éppen ezért teljes mértékig osztom Hajdú Mihálynak már idézett végkövetkeztetését: „Minden nyelvi jel tulajdonnév, amit alkotója vagy használója annak tekint".

Hová tartozik tehát a tulajdonnév? Hajdú Mihály szerint a tulajdonnév nem illeszthető be a „kommunikáció céljára használatos nyelv" rendszerébe. Mivel alapvető célja az azonosítás, egy sajátos, párhuzamos rendszert alkot („a tulajdonneveknek éppen olyan nyelvi rendszere van, mint általában a közlés folyamatának") (HAJDÚ 1998b. 55). Ha ez valóban így lenne, akkor ez a sajátos párhuzamos rendszer a nyelv minden szintjén (fonémaszinttől a szöveg szintjéig) leírható lenne, minden szinten jellemző eltéréseket mutatna. Úgy gondolom itt ismét önmagával áll szemben Hajdú Mihály, amikor a másik írásában pedig a tulajdonnév szóértékét hangsúlyozza (HAJDÚ 1998a. 6). Míg Hajdú Mihály inkább a funkció felől közelíti meg ezt a kérdést, én inkább a sajátos determináció és a használó szándéka felől, ezért gondolom úgy, hogy a tulajdonnév a nyelvhasználat eleme, mivel az aktuális használat dönti el létrejöttét vagy alkalmazását. (Ugyan csak egy típusban – a mitológia és a vallás fogalomkörébe tartozó nevek esetében – de a helyesírási szabályzat is a nyelvhasználó jogát fogalmazza meg a köznév/tulajdonnév megkülönböztetése ügyében: AkH. 1984. 64–5.)

2. A következőkben egy olyan kérdéssel kívánok röviden foglalkozni, amelyet Hajdú Mihály is feltesz (1998a. 10–11): egy adott szituációban honnan tudjuk,

hogy tulajdonnév-e az a jel, amellyel találkozunk. A válasz több összetevőtől függ, először ezeket vegyük szemügyre. Mivel egy jelet valaki közöl valaki más számára, fontos összetevői a tulajdonnévi helyzetnek a közlő (1) és a befogadó (2). Nem lényegtelen, hogy a közlés írásban (3) vagy szóban (4) zajlik-e. Szintén fontos tudni azt is, hogy névteremtés (5) történik-e egy adott helyzetben vagy névalkalmazás (6). Továbbá: hogy névalkalmazás esetén a befogadó az adott jellel találkozott-e már tulajdonnévként (7) vagy nem (8). S végül: hogy az adott jel egyetlen jelből áll-e (9), vagy jelkombináció (10). Ezen összetevőket kell figyelembe venni, hogy a tulajdonnévi helyzetet (=nyelvi jel tulajdonnévi alkalmazását) leírhassuk, jellemezhessük.

i) A közlő írásban a befogadó számára ismert nevet alkalmaz

Ebben az esetben a nagybetűs kezdés (mint a közlő szándéka) és a befogadó előismerete segítik a tulajdonnév felismerését, akár egyetlen jelből, akár jelkombinációból épül fel a tulajdonnév.

ii) A közlő írásban a befogadó számára ismeretlen nevet alkalmaz.

Ebben az esetben a nagybetűs kezdés és a befogadó által ismert névminták, modellek (vö. HOFFMANN 1993. 21–6) alapján ismeri fel a befogadó a tulajdonnevet. Ebben az esetben is közömbös az értékelő számára, hogy a tulajdonnév egyetlen jelből, vagy jelkombinációból áll-e.

iii) A közlő írásban névteremtést végez.

Szintén a nagybetűs kezdés és a meglévő írásos minták (meg a szociokulturális alapismeretek) segítik a befogadót a tulajdonnév felismerésében. Itt kell azonban megjegyeznünk, hogy nem minden, nagybetűvel írott szó tulajdonnév is egyben. A Hajdú Mihálytól idézett *Halál, Zűrzavar, Kapkodás* (HAJDÚ 1998a. 11) nem tulajdonnevek. Ezek fogalmak megszemélyesítései, allegóriák. Nem jellemzi őket sem az identifikáció, sem a névforma analógiahatása. A nagybetűs kezdés felhívás a fogalmi tartalomra: kiemeli az adott szóval jelölt fogalom fontosságát, ünnepélyességét, tragikumát, vagy egyszerűen csak erősíti az adott fogalmak hangulatát (vö. AkH. 1984. 60).

iv) A közlő szóban névalkalmazást végez.

Ez esetben a befogadót segíti a tulajdonnév felismerésében, ha a közlő a befogadó által ismert nevet alkalmaz. Problematikusabb, ha ismert közszót szándékozik a közlő tulajdonnévvé tenni. Ekkor a közlő a szünet és az erőteljesebb szóhangsúly eszközéhez is nyúlhat (HAJDÚ 1998a. 12) (bizonyítani kellene persze, hogy ez mennyire sikeres, bár a vezetéknevek esetén Szende Tamás is lehetségesnek tart tényleges ejtési mozzanatot – SZENDE 1993. 297), illetve fordulhat a határozott névelő elhagyásához (pl. *Voltam a kis faluban. Voltam Kisfaluban*). A befogadót orientálhatja az előző kettő, illetve a Hoffmanntól idézett tulajdonnévforma: pl. a sajátos tulajdonnévi képzők felismerése. (Bár ez önmagában szintén ad lehetőséget a tévesztésre, vö. pl. az *-s* képző történeti és jelenlegi funkcióit – SZEGFŰ 1991. 255.)

v) A közlő szóban névteremtést végez.

A befogadó ekkor egy számára ismeretlen jellel találkozik. Ha ez a jel jelcsoport, vagyis több jelből álló összetett jel, a jelcsoport szintaktikai felépítettsége (pl. *Zsiga kertje, Zsiga-kert*), vagy az esetleges közszói jelentések felismerése lehet segítség a teljes tulajdonnév azonosításához (pl. **Belépett a Magyar Sóskaevő Párt-*

ba). Ha ez az ismeretlen jel csupán egy szóból áll, a közlő befolyásolhatja a tulajdonnévként való felismerést a határozott ragozású igealak mellett álló határozott névelő nélküli tárggyal (*láttam füpüt*), ha viszont ezt nem teszi, fennáll a befogadó részéről az önkényes értelmesítés (népetimológia) veszélye.

E két utóbbi eset (iv és v) alapján állítható, hogy a határozott névelő speciális helyzetben való elmaradása – ha nem is a tulajdonnév meghatározásának, hanem eseti felismerésének – igen fontos tényezője lehet.

Hivatkozott irodalom

AkH. 1984: A magyar helyesírás szabályai. Bp., Akadémiai K.

HAJDÚ 1997: HAJDÚ MIHÁLY, A tulajdonnév mint szófajtani kategória: Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai. Szerk. B. GERGELY PIROSKA és HAJDÚ MIHÁLY. Budapest–Miskolc, 471–7.

HAJDÚ 1998a: HAJDÚ MIHÁLY, A tulajdonnév „meghatározása": NÉ. 20. 5–12.

HAJDÚ 1998b: HAJDÚ MIHÁLY, Tulajdonnevek a nyelvi rendszerben: Tanulmányok a magyar nyelvről. Szerk. H. VARGA GYULA. Eger, Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola. 52–6.

HEGEDŰS 1997: HEGEDŰS ATTILA, Mi a tulajdonnév?: NÉ. 19. 5–8.

HOFFMANN 1993: HOFFMANN ISTVÁN, Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, KLTE, Magyar Nyelvtudományi Intézete.

KÁROLY 1970.: KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Bp., Akadémiai K.

KISS 1999: KISS LAJOS, Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, PPKE.

SZEGFŰ 1991: SZEGFŰ MÁRIA, A névszóképzés: A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., Akadémiai K. 188–258.

SZENDE 1993: SZENDE TAMÁS, Vezetéknevek morfonológiai különállásáról: NÉ. 15. 295–7.

HEGEDŰS ATTILA

Névtan és fordítástudomány – Anyegin és az Onyega

A névtani kutatások multidiszciplináris érintkezései

A névtan a nyelvtudomány egyik önálló ága, amely a neveket a nyelvi kultúra anyagának részeként vizsgálja. A földrajzinév-kutatáson belül a víznév- és településnév-vizsgálat, s az ezzel kapcsolatos földrajzinév-adás elemzése szorosan kötődik a művelődés-, település-, gazdaságtörténet, a történeti földrajz, a néprajz, a helytörténet, az egyháztörténet számos kutatásterületéhez (vö. MEZŐ 1996, MEZŐ 1999). A névtan jelentős területét képezi a személynévadás kutatása.

A személynevek mindig valamely egyedet jelölnek, de mert a nyelvi jelek rendszerében részei egy-egy társadalmilag meghatározott jelcsoportnak, a jelek egy-egy osztályának, szükségképpen egyediek és általánosak is (vö. BALÁZS 1963, TEMESI 1980). A személynevek alaki és szerkezeti vonatkozásai jelzik a név használati értékének kapcsolatát a névalakulatot alkotó összetevőkhöz, hiszen a személynév nemcsak az ún. vezeték- és keresztnév együttese, hanem az egyedi expresszív megnevezések minden névtípusa is ide sorolható, vagyis a becenevek, a ragadványnevek stb.

Anélkül, hogy a családnevek eredetével, történetével, fejlődésével vagy az egész családnévrendszer vázlatos leírásának forrásaival akár csak érintőlegesen foglakoznánk a magyar és az orosz nyelvi kultúrában, meggyőződéssel állíthatjuk, hogy az idegen személynevek alapvető, a nemzeti identitásra utaló járulékos jelentései, stilémái, konnotációi jelentősen sérülnek a fordítás során. A világirodalmi örökségünk recepcióelemzései kapcsán nyilvánvaló, hogy a névtan – a korábban megjelölt tudományok körét kibővítve – jelentős helyet kaphatna a fordítástudomány interdiszciplináris kapcsolódásai között. A szépirodalmi művek névadását vizsgálva e téren nem kétséges a műfordításokat elemző fordításstilisztika illetékessége sem.

A Puskin-hősök orosz névadása

Az írói vagy költői névadást alapvetően az a szerzői koncepció határozza meg, amely a funkcionális stilisztikai hasznosság, célszerűség formájában testet öltve az egész kompozíció, a szövegegész koherenciáját biztosítja. Így a név az önálló életre kelő hősök műben megtett pályájának jelértékű része, akár az akció, a történés, a személyközi kapcsolatrendszerek hálózata. 1999-ben ünnepli a világ Puskin születésének kétszázadik évfordulóját. Ennek kapcsán a hősök névadásának fordítási kérdései újra középpontba kerülnek. Puskinnak a magyar olvasó számára is ismert hősei, *Anyegin, Lenszkij, Tatyjana Larina* stb. nem véletlenül kapták a nevüket. A romantika és a szentimentalizmus „elegáns", különlegességre törekvő, választékos névadása után Puskin az egyszerű orosz nevek szépségét kívánta szembeállítani az előzőekkel. Akkor, amikor a művelt orosz társalgást – mint azt az Anyeginből is tudjuk – Oroszországban csak franciául lehetett elképzelni, s ennek megfelelően a nevek is ezt a normát követték, Puskin veszi a bátorságot, hogy művészi formát és ezáltal rangot adjon az orosz anyanyelvnek, megteremtve a szépirodalom mind a mai napig érvényes nyelvi eszköztárát. Puskin az észak-orosz föld fia, aki a névadásai alapjául a hideg orosz északi folyók nevét választotta: a Fehér tengerbe ömlő *Onyega* adja a verses regény címadó hősének nevét, ami valójában *Onyegin,* vagyis az *„Onyega partjáról való"*. Hasonlóan a *Lenszkij* név a szibériai *„Léna* folyó mellől származó" embert jelenti. A magyar névhasználatban a *Tisza, Rábaközi, Bodrogi* stb. családneveket képzelhetjük a helyükbe. *Tatyjana Larina* neve az orosz olvasó tudatában összekapcsolódik a néplélek tisztaságát jelentő ortodox keresztény hitélettel. Puskin idejében előkelő hölgyeknek nem adtak ilyen hétköznapi keresztnevet. A költő verses regényében e paraszti név miatt bocsánatot is kér az olvasótól (vö: PAPP 1979: 388). A *Tatyjana* régi orosz népi női kereszt-

névhez, melyhez családnévként egy szintén ősi keresztnévből, a *Larissza* női név népnyelvi *Lara* változatából képzett *Larin-Larina* kapcsolódik. Így Puskin hősnőjének neve az orosz olvasó számára duplán is ezt asszociálja: „a népi kultúra tiszta forrásából merítkező nőalak". Mintha a magyarban ezt hallanánk: *Széppataki Róza, Teleki Blanka* stb. A víznevekre (Onyega, Lena) vagy ősi szólítónevekre (Lara) visszavezethető orosz családneveknek – Puskin szándéka szerint is – a népi gyökerekhez öntudattal nyúló, a nemzeti kultúra közösségvállalásán alapuló emocionális tartalma a jelentős. A névadás másik csoportjánál, az expresszív minősítő, az úgynevezett beszélő neveknél, amelyeknek a XVIII. század szatirikus orosz irodalmában való megjelenésük óta fontos szerep jutott a hősök plasztikus, képszerű leírásában, inkább a minden kultúrában fellelhető, emberi minősítő tartalom dominál (VINOGRADOV 1978: 134–151). Ám ha arra gondolunk, vajon a magyar olvasó valaha is közelébe jutott-e ezeknek a névadáshoz kapcsolódó, nemzeti identitástudatot erősítő, az orosz olvasó számára névtani ismeretei alapján evidens szövegtartalmaknak Puskin fordításait olvasva, joggal támadhatnak kétségeink.

Nem normatív, csupán descriptív szempontból vessünk a továbbiakban egy pillantást Puskin *Anyeginjének* magyar fordításaira. Arra a jelenségre szeretnénk rávilágítani, hogy a fordítás során az információk egész sora – jelen esetben *a névadás konnotációi* – nem kerülnek, nem kerülhetnek át, a legkiválóbb művészi-esztétikai élményt nyújtó tolmácsolás esetén sem, teljes egészében egyik kultúrából a másikba. Ennek minden bizonnyal – a fordíthatóság korlátai mellett – a célnyelvi olvasó befogadói horizontja is határt szab. Hiszen honnan tudna a magyar átlagolvasó Puskin észak-orosz származásáról, a számára szimbólumértékű északi orosz folyók nevéről, a Tatyjána, Lara orosz női nevek használati köréről stb. Igazat kell adnunk Otto *Kade* német nyelvésznek, aki a fordítás folyamatát két szembegördített kör közös felületével ábrázolja. Ez a megfeleltetés – az átadott kommunikatív tartalmak végtelen számú információi miatt – soha nem lesz 100%-os, de ettől függetlenül minden fordítás a lehetséges maximumra törekedve jön létre (vö: KADE 1968: 3–18).

Puskin Anyeginjének magyar fordításai

A névtani kérdéskört szűkítve most csupán egyetlen nevet járjunk körbe: ez az *Anyegin* címadó hősének a neve, amely azt jelenti, mint tudjuk, hogy az „Onyega mellől való". A víznevek között magyarul is Onyegának nevezzük a névadás alapjául szolgáló folyót. Miért nem ennek megfelelően rögzült a folyónévből képzett orosz családnév magyar változata a Puskin-fordításokban? Erre már az első magyar fordítás szerzője maga adja meg a választ.

Alekszandr Szergejevics Puskin a Jevgenyij Anyegin című verses regényét 1823 és 1831 között írta. Első teljes magyar fordítása *Bérczy* Károly tollából 1866-ban a Kisfaludy-társaság kiadásában jelent meg. E fordítás – noha az eredetit helyenként biedermeieressé színezi – a magyar műfordítás-irodalom egyik remekműve, amely jelentős mértékben járult hozzá, hogy Puskin műve oly rendkívül népszerűvé vált Magyarországon, s hogy a verses regény műfaja az 1870–80-as évek-

ben oly kedveltté vált a magyar irodalomban (ZÖLDHELYI 1985: 679–680). Maga Bérczy így vall az Anyeginnel való meghatározó találkozásáról, s a cím fordításáról: „E jeles műnek irodalmunkba átültetését célomul akkor tűztem ki, midőn néhány év előtt újra olvasván, szépségei annyira megragadtak, hogy az első versszakokat játék- és kísérletképpen fordítgattam s az első fejezet végéig értem. Akkor még csak Bodenstedt német fordítása állt előttem; de bármily kitűnő legyen is ez, éreztem és tudtam, hogy a másolatból vett másolat halványan, színvesztetten fogna a toll alól kikerülni. Eredetiből olvasni, eredetiből fordítani *Anyégin*-t – e vágy napról napra erősebb gyökeret vert bennem: oroszul kezdtem tanulni s az ehhez igen rokon tót nyelv korábbi ismeretének, de leginkább tanítóm, a pesti kir. egyetemen a szláv irodalom tanára, t. cz. *Ferencz József* úr türelmének sőt valódi buzgalmának köszönhetem, hogy szíves segélyével már fél év múlva megkezdhettem *Anyégin* fordítását az eredeti szövegből. (...)

Nem hagyhatom megjegyzéstelen a többeknek talán különös hangzású „Anyégin" nevet, melyet úgy, mint cirill betűkkel van írva, a mi betűinkkel leírni nem lehetvén: jobbnak tartottam az orosz kiejtés szerint jelezni. A német „Onägin"-nek írja, mi csinosabb lehet, de nem hű, mert az orosz határozottan Anyegin-nek ejti ki e nevet, azon tompa széles a-val, mellyel a skót és az erdélyi hangoztatja néha az o betűt" (BÉRCZY 1866).

Valóban, az orosz *o* hangsúlytalan helyzetben labiális *a*-nak hangzik az irodalmi nyelvben. Bérczy erre az irodalmivá lett déli nyelvjárásra támaszkodik, amikor a magyar átírást indokolja. A német fordítás, s a magyar földrajzi névhasználat egyaránt az orosz helyesírás szerinti, s az észak-orosz nyelvjárásban kiejtésben is hangoztatott *Onyega-Onyegin* változatot őrzi meg (vö: PAPP 1979: 26–27). Mint ahogy *Moszkva* nevét is magyarul o-val írjuk, bár az orosz irodalmi nyelven beszélő az *Anyegin*hez hasonlóan „*Maszkva*"-t ejt. Bérczy tehát – tudós tanára hatására –, a fonetikus névváltozattal mind a mai napig élő fordítói hagyományt teremtett.

Bérczy Károlyt követően *Győri-Juhász* Jenő tollából 1935-ben ékezet nélküli *Anyegin*-nek olvashatjuk, *Vozári* Dezső 1941-ben megjelent fordításában *Onyégin*ként látjuk viszont a főhős nevét. 1945-ben *Mészöly* Gedeon visszatér Bérczy megoldásához, s hosszú időre ő teszi ki utoljára az ékezetet a hangsúlyos é-re. *Áprily* Lajos 1953-as, s mind a mai napig leghitelesebben csengő fordításában *Anyegin*-t ír. *Vas* István már a keresztnevet is elhagyta a hős neve mellől az 1955-ös fordítás élén, mint ahogy *Weöres* Sándor is *Anyegin*-t használ 1958-as fordításában (ZÖLDHELYI 1985: 68–92). Legújabb magyar, elődeihez méltó fordítója *Galgóczy* Árpád ismét ékezetes *Anyégin*-t használ. Az ő munkája az érettségiző diákok felkészülését segítő „Matura Klasszikusok" sorozatban 1992-ben akkor jelent meg, amikor az orosz nyelv középiskolai oktatása (enyhén fogalmazva) az apály időszakát élte át (PÉTER 1999: 9–10).

A fordítói jegyzetek közül két magyar Anyegin műhelymunkáiba pillanthatunk be. Bérczy Károly és Áprily Lajos feljegyzéseit nyomtatásban egy kötetben a fordításokkal 1985-ben az Európa Kiadó gondozásában olvashattuk (PUSKIN 1984). *Péter* Mihály az érzelemkifejezés eszközeiről szóló monográfiájában az orosz idézetek mellett magyar műfordításaikat is elemzés alá veszi (PÉTER 1991). Leg-

újabb kötetének témája épp Puskin „Jevgenyij Anyegin"-je a magyar fordítások tükrében (PÉTER 1999). Bárhogy is kutatjuk a magyar fordítások forrásirodalmát, nem találunk a néveredetre kitérő, annak névtani, stilisztikai, szemiotikai tartalmára történő utalást.

A magyarázatot keresve vissza kell kanyarodnunk kezdő gondolatainkhoz: a névtan szerteágazó gazdag szövevényében a magyar névadás története és jelen állapota még széles feltáratlan vizsgálódási terepet kínál a kutatóknak. A fordítástudomány Magyarországon önmagában is fiatal ága az önálló diszciplínáknak (KLAUDY 1994, KLAUDY 1997). A kettő megtermékenyítő találkozása, amely mint láttuk, az olvasó érdekeit szolgálná – még várat magára. A névtani háttérismeretek – az érdeklődő olvasó kíváncsiságára számítva – a szemiotikai szövegtan olyan rejtelmeibe is bepillantást engednének, amely a névetimológia és a stílus kapcsolódási pontjait tárnák fel: Anyegint, habár neve a magyarul is ismert Onyega folyó nevét tartalmazza, miért nem a folyónév szerint ismerik a magyar olvasók, miközben társait, mint például *Lenszkij*-t (a Léna folyóról), *Pecsorin*-t (Lermontov hőse a Pecsora folyóról kapta a nevét) nem fosztotta meg a sors ettől a lehetőségtől. Erre a kérdésre próbáltunk választ találni kis névtani barangolásunkban Anyegin magyar fordításai körül.

Irodalom

BALÁZS 1963: BALÁZS JÁNOS, A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *ÁNYT. I,* 41–52.

Bérczy 1866: BÉRCZY KÁROLY, Előszó az Anyégin Eugén fordításához: *Két magyar Anyegin.* Európa, Budapest, 1984:7–8.

KADE 1968: OTTO KADE, Kommunikationswissenschaftliche Probleme der Translation: *Grundfragen der Übersetzungswissenschaft.*, B. II. „Fremdsprachen", Leipzig, 1968: 3–19.

KLAUDY 1994: KLAUDY KINGA, *A fordítás elmélete és gyakorlata.* Scholastica, Budapest, 1994.

KLAUDY 1997: KLAUDY KINGA, *Fordítás I. Bevezetés a fordítás elméletébe.* Scholastica, Budapest, 1997.

MEZŐ 1996: MEZŐ ANDRÁS, *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század).* METEM, Budapest, 1996.

MEZŐ 1999: Mező András, *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz.* BGYTF Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Nyíregyháza, 1999.

PAPP 1979: PAPP FERENC, *Könyv az orosz nyelvről.* Gondolat, Budapest, 1979.

PÉTER 1991: PÉTER MIHÁLY, *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

PÉTER 1999: PÉTER MIHÁLY, *„Pár tarka fejezet csupán..." Puskin „Jevgenyij Anyegin"-je a magyar fordítások tükrében.* Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, 1999.

PUSKIN 1984: *Két magyar Anyegin. Puskin verses regénye Bérczy Károly és Áprily Lajos fordításában.* Európa, Budapest, 1984.

TEMESI 1980: TEMESI MIHÁLY, *A magyar nyelvtudomány.* Gondolat, Budapest, 1980.

VINOGRADOV 1978: ВИНОГРАДОВ, В. С., *Лексические вопросы перевода художественной прозы.* Издательство МГУ, Москва, 1978.
ZÖLDHELYI 1985: *Orosz írók magyar szemmel II.* (szerk. D. ZÖLDHELYI ZSUZSA). Tankönyvkiadó, Budapest, 1985.

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

Merre tart a névtudomány?

(Szubjektív megjegyzések a XX. nemzetközi névtudományi kongresszusról)

1. Ismét egybegyűltek a névtudomány művelői ez év szeptember 20–25 között a spanyolországi Santiago de Compostelában. A város nemcsak híres zarándokhely a X. század óta (székesegyházában találhatók idősebb szent Jakab apostol ereklyéi, innen van a város neve is), hanem közigazgatási és kulturális központja annak a Galicia nevű tartománynak (1980 óta autonóm terület), amelynek saját nyelve is van, a galego, s a kongresszus házigazdái a több mint ötszáz éves egyetem oktatói és hallgatói mellett ezen nyelv kutatói, az Instituto da Lingua Galega munkatársai voltak. Ezek a tények már eleve meghatározták a kongresszus arculatát. A kongresszus hivatalos nyelve a német, francia és angol mellett a spanyol volt, s a témák többsége valamilyen módon a romanisztikához kapcsolódott. A spanyolul nem tudó kongresszista például aligha tudta az egyik szekció előadásait figyelemmel követni – ezt többen panaszolták is – pedig az etimológiai kutatások és a lexikográfia kapcsolatáról hallhatott volna. A spanyol névtanosoknak egyébként van is mivel büszkélkedniük e témakörben.1980–1991 között jelent meg Joan Coromines katalán etimológiai szótára (Diccionari etimológic i complementari de la llengua catalana. Barcelona, Curial-La Caixa), amely helynévanyagot is tartalmaz, így további névtani kutatásokhoz nyújt adatokat. Most készült el a galego keresztnévszótár, a Diccionario dos Nomes Galegos, amely hasonlít a mi utónévkönyvünkhöz (LADÓ JÁNOS–BÍRÓ ÁGNES: Magyar utónévkönyv. Vince Kiadó. Budapest, 1998), s komoly részt vállaltak a nagy nemzetközi projektumban, amely a Patronymica Romanica (PatRom) címet viseli, s célja egy romanisztikai történeti személynévszótár (Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane) elkészítése és megjelentetése. (A munkában több ország névkutatói vesznek részt. Az e tárgykörben megjelent publikációk teljes felsorolásától itt és most el kell tekintenünk.)

2. Milyen újdonságokkal szolgált ez a kongresszus? A tíz szekció címe már önmagáért beszél: 1.a. a helynevek és a személynevek kapcsolata; 1.b. a helynevek standardizálása; 2. névrendszerek interkulturális összehasonlítása; 4. szocioonomasztika; 5. egyéb nevek; 6. 'nomen et gens'; 7. etimológia és lexikográfia; 8. névtudomány és irodalom; 9. névtudomány és jog; 10. kutatási tervek és bibliográfiai információk. A szekcióüléseken kívül két vitaülés és két kerekasztal-

megbeszélés is volt. Az előbbi kettő az irodalmi névadásról és a névtani bibliográfiák hasznáról illetőleg használhatóságáról szólt. Az utóbbiak közül az egyik arra adott lehetőséget, hogy az onomasztikai folyóiratok szerkesztői találkozhassanak egymással, a másik találkozó célja pedig az volt, hogy megvitassák a névtudomány oktatásának pedagógiai és módszertani kérdéseit. (Milyen kár, hogy bennünket nem képviselt senki, holott van saját névtudományi periodikánk.)

3. Milyen tanulságokkal szolgált ez a kongresszus? Úgy tűnik, hogy a névkutatás erőteljesen elmozdult a szociolingvisztika irányába, erre utal az is, hogy külön szekciója volt a szocioonomasztikának. Ugyanígy az emberi jogok és a nyelvi jogok analógiájára külön szekció foglalkozott a korábbinál hangsúlyosabban a névadás és a jog kapcsolatával.

A névtudomány személyi feltételei nyilvánvalóan pénzügyi kérdésekkel függnek össze. Ennek ellenére a nálunk nagyobb és gazdagabb országokban (pl. Franciaország, Németország) mintha olyan jelek mutatkoznának, hogy a hajdan virágzó névtan kezdene kimenni a divatból. A hozzánk közelebbi és hasonló gazdasági helyzetben levő országok (Lengyelország, Szlovákia, Románia) mind tudták képviseltetni magukat egy-egy (vagy több) résztvevővel. Újabban mindenütt jelen vannak a balti országok kutatói is. Irigylésre méltó – már hosszú ideje – a finn névkutatás helyzete. Ismét nagy számban, jó előadókkal (fiatalokkal!) és szép kiadványokkal jelentek meg ezen a kongresszuson. Náluk valóban sok segítséget kap az önálló intézményi keretben működő névtudomány. S ez utóbbi veti fel ismét a kérdést: nem kellene-e a hazai névkutatókat is valamilyen módon jobban összefogni? Hiszen jól állunk, sokan és magas színvonalon foglalkoznak névkutatással – köztük fiatalok is –, de ezt még a magyarországi közvélemény sem tudja igazán. Külföldön pedig még kevesebbet tudnak rólunk és ennek nemcsak az az oka, hogy főleg magyarul publikálunk. Szomorúan állapítottuk meg a kongresszusi könyvkiállításon, hogy a hazai névkutatást egyetlen kiadvány sem képviselte, pedig ott lett volna a helye a Névtani Értesítőnek, a miskolci névtani konferencia kötetének, az országos földrajzinév-gyűjtés kiadványainak, az egyéni publikációkról nem is szólva. Ebből okulva jó lenne már most számba venni, hogy mivel képviseltessük magunkat 2002-ben Uppsalában, hogy jobb és valósabb képet alkothassanak rólunk.

POSGAY ILDIKÓ

A kocsma- és csárdanevek keletkezésének típusai

Az 1987. évi országos tudományos diákköri konferenciára nyújtottam be „Kocsma- és csárdaneveink névtani elemzése" c. dolgozatomat. Ez a százötvenöt oldalas, 7000–7500 kocsma és csárda 3000-nél több nevét feldolgozó pályamű és a tizenkét évvel ezelőtti pécsi szereplés sok minden miatt emlékezetes maradt számomra.

Egyik „okozója" ennek éppen ünnepeltünk, Mező András, aki mint bírálóm meleg szavakkal méltatta és maximális pontszámmal honorálta munkám érdemeit. Most itt a lehetőség, hogy biztató és dicsérő szavait újólag megköszönjem és Mező András tanár urat akkori dolgozatom egyik fejezetének közreadásával nagy tisztelettel köszöntsem.

* * *

„A nyelvi elemzés talán legkockázatosabb mozzanata a helynév keletkezési típusának meghatározása (...). A kérdést mégsem kerülhetjük meg, hiszen a jelenségek magyarázat nélküli, puszta leírása sohasem adhat még viszonylag teljes képet sem a vizsgált valóságról" – mondta HOFFMANN ISTVÁN a IV. névtani konferencián (MNyTK. 183. sz. 105–6). A kocsmanevek vizsgálatában is szükségesnek látszik ennek a szempontnak az érvényesítése. Feldolgozásomnak ez a fejezete teljes mértékben a KLTE számítógépes helynévtörténeti adattárához készült elemzési rendszer szempontjait és sorrendjét követte.[1]

1. Grammatikai szerkesztéssel alakult nevek

A keletkezési típusoknak legjelentősebb fajtája a grammatikai szerkesztéssel alakult neveké. Ennek a következő csoportjai vannak:

A) Minőségjelzős szerkezetek. Rendkívül jellegzetes szerkesztési módja ez a kocsmaneveknek, ami az egyes tipológiai csoportokból következik is: a hely megnevezésére, ahol a kocsma áll, vagy a kocsma valamilyen jellegzetességének kifejezésére a minőségjelzős szerkezet alkalmazása a legkézenfekvőbb megoldás a nyelvet használó számára. „A kocsma (épülete) a megkülönböztető részben megnevezett helyen van" névszerkezeti típus[2] javarészben 'hely' + *-i* képzős minőség-

---

[1] A HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modell az 1980-as évek közepe óta természetesen több ponton módosult (l. HOFFMANN, Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993). Dolgozatomban én még e modell „prototípusával" dolgoztam (l. MNyTK. 183. sz. 103–7).

[2] A keletkezési típusok rendszere a névszerkezeti típusokkal összevetve mutatja meg a nevek valós nyelvi viselkedését. Dolgozatom az alábbi névszerkezeti típusokat tárgyalta:

I. Az intézmény fajtájának megnevezése / 448 név *(Kocsma,* Kis-Hortobágyi *csárda, Topogó)*

II. A kocsma (épületének) viszonya más helyhez / 760 név

1. A kocsma (épülete) a megkülönböztető részben megnevezett helyen van / 570 név (*Hortobágyi* csárda, *Mélyvölgyi* csapszék, *Tyúkos* [egy baromfipiacon]); **2.** A kocsma (épülete) a megkülönböztető részben megnevezett hely mellett van / 137 név (*Almás-éri* csárda, *Békarikató, Hullamosó* [egy temető mellett]); **3.** A kocsma (épületének) viszonyított helyzete / 53 név *(Alsó* kocsma, *Külső* csapszék, *Hatlépés).*

III. A kocsma (épületének) jellegzetessége, tulajdonsága / 370 név

1. A kocsma (épületének) nagysága / 91 név (*Kis* tippan, *Nagy* kocsma); **2.** A kocsma (épületének) alakja, állaga / 59 név (*Aligálló, Gugyori* l. NÉ. 15: 180–5, 16: 19–26); **3.** A kocsma épületének, valamely részének jellegzetes építő anyaga / 38 név *(Deszkás, Cserepes)*; **4.** A kocsma (épületének) színe, díszítettsége / 20 név (*Cifra* csárda); **5.** A kocsma keletkezési ideje / 5 név (*Új* kocsma, *Forradalmi* kocsma [1956 őszén nyitott]); **6.** A kocsma (épületének) valamely feltűnő része, felszerelési tárgya / 30 név *(Csengettyűs* csárda, *Fakilincses)*; **7.** A kocsmában kapható áru / 82 név (*Pacal* kocsma, *Borozó; Jóború* csárda); **8.** A kocsma (épületének) egyéb jellegzetes tulajdonságáról / 45 név *(Füstös, Körülszaros).*

jelzői meghatározó tagból áll: *Hortobágyi csárda, Kékhalmi csárda, Ceglédi korcsma, Alvégi kocsma, Almás-éri csapszék, Neszehídi kocsma* stb., stb.

„A kocsma (épületének) viszonya valamilyen külső dologhoz, körülményhez" típus néhány neve szintén *-i* képzővel alakult. Egyik altípusa a tulajdonos kifejezését minőségjelzős szerkezettel oldja meg: *Csortosi kocsma* ('Csortosé'), *Grófi kocsma, Püspöki sörház, Gerjeni csárda* ('a gerjenieké volt' – Gerjen falu Tolna megyében), *Községi kocsma* stb.

Találunk minőségjelzős szerkezetet e névcsoport többi altípusában is. A kocsmában dolgozó emberről elnevezetteknél: *Csókos csapszék, Hatcsöcsű csárda, Pendelyhajtó csárda;* a kocsmát látogató emberekről elnevezetteknél: *Cigány kocsma, Magyar csapszék, Iparos kocsma, Pipagyújtó csárda;* valamint az eseménynevek között is: *Gyilkos korcsma, Nyakvágó csárda* stb.

A kocsma (épületének) jellegzetes tulajdonságát kifejező nevek közt szintén nagyon gyakori a minőségjelzős szerkezet: *Kis csárda, Deszkás csapszék, Cserepes csárda; Aligálló csárda, Gugyori csárda, Körülszaros csárda.*

A fenti példákból látható, hogy a minőségjelzős szerkezet a kocsmanév-alkotás egyik legfontosabb eszköze, amely a névszerkezeti típustól függetlenül mindenütt megtalálható, és ma is aktív, termékeny névalkotási mód.

Hasonlóan termékeny, de csak egy típushoz kötődik a következő szerkezet:

B) Birtokos jelzős szerkezetek. Ez a szerkesztési mód is nagyszámban képviselteti magát, de mivel sajátossága az, hogy a birtokos jelző az alaptagban megnevezett dolog tulajdonosát fejezi ki, emiatt ez a szerkesztési mód csak a tulajdonosáról, bérlőjéről elnevezett kocsmákra, csárdákra jellemző, viszont az ott található nevek nagyon kevés kivétellel mind ide tartoznak: *Bőnye Vilmos kocsmája, Varga Palcsi kocsmája, Bagi kocsmája, Elek Pista-kocsma, Koltai-kocsma, Guci-kocsma* stb. stb.

A mai névanyag szerint napjaink kocsmaelnevezésére ez a szerkesztési mód a legjellemzőbb. Korábbi adatokban sokkal kevesebbszer fordul elő. Előretörése talán annak köszönhető, hogy nagyon sok olyan kocsma keletkezett az utóbbi évtizedekben, amelyeknek hivatalos neve nincs, és jellegzetes tulajdonság híján így ad neki nevet a látogató. Az ilyen módon keletkezett neveket gyakran nem is tartják névnek, csak megnevezésnek.

C) Határozós szerkezetek. Határozós szerkesztésről tulajdonképpen nem beszélhetünk a kocsmanevek kapcsán. Egyetlen név esetében lehet róla szó, akkor, ha a *Hídnál* (BALLAGI: Nyr. 1: 386) adatban a *híd* szó rejtőzik. A határozós szerkezet a vendéglátó helyek nevének alkotására egy dolgozatomban nem vizsgált típusban jellemző. Ez a cégérneveknek a valakihez, valamihez való címzése (vö. J.

IV. A kocsma (épületének) viszonya valamilyen külső dologhoz, körülményhez / 1400 név

1. A kocsma tulajdonosa, bérlője / 1202 név (*Mega, Hercegi* kocsma, *Gál-féle* kocsma); **2.** A kocsmában dolgozó ember / 44 név (*Gizi*-csárda, *Kékgatya* [a csapos mindig kék gatyában járt]); **3.** A kocsma látogatói / 112 név *(Angyal Bandi* csárda, *Német* kocsma, *Szomjas tüzér* [sok katona látogatja]; *Becsali; Misemulasztó);* **4.** A kocsmával kapcsolatos esemény / 42 név *(Gyilkos, Falkafogyasztó).*

V. A kocsmával kapcsolatban nem álló dolog a névadó motívum / 56 név

1. Álcégérnevek / 24 név *(Vigyorgó Béka, Zöld Takony);* **2.** Cégér vagy felirat motiválta nevek / 32 név (*Csillagos, Rózsás* csárda, *Hoppmegállj* csárda).

SOLTÉSZ: Tulajdonnév 96): *„Arany Bárányhoz" vendéglő* (Baranya megye földr. nevei 223/272); *Öt tücsökhöz* címzett *vendéglő* (uo. 134/799) stb. Ezekkel a nevekkel, mivel névadással és nem névkeletkezéssel jöttek létre, dolgozatomban nem foglalkoztam.

Tulajdonnév voltuk bizonytalansága miatt (vö. MEZŐ: Hiv. 37–8) – bár ezek a megjelölések is határozós szerkezetet rejtenek magukban – nem gyűjtöttem az olyan típusú neveket sem, mint *„erdő alatt való korcsomán"* (É. KISS, Hajdúhadház helynevei II, 448) *„Bodó szeren lévő korcsmába"* (KECSKÉS, Püspökladány... 63), *„Csárda a város alatt"* (Vas 6/516).

2. Szerkezeti változással alakult nevek

A) Az alaprész ellipszise. A kocsmanevek alakulásának legelterjedtebb típusaként említhetjük az alaprész ellipszisét. A névhasználat egyik sajátos jelenségéről van itt szó: a beszélő körülményessége miatt nem kedveli a hosszú neveket, és mivel a beszédhelyzet úgyis egyértelművé teszi a denotátum fajtáját, gyakran elmarad az alapelem: a *kocsma, csárda* stb. rész. Az alaprész ellipszise tulajdonképpen minden névben előfordulhat, legfeljebb nincs rá adatunk. Egyetlen kivétel az *-i* képzővel alakult nevek lehetnek, bár itt is akad elliptikus név *(Szövetkezeti; Diófási, Laki).* Elmaradhat az alapelem természetesen akkor is, ha a beszédelőzmény világossá teszi azt (a gyűjteményekben több ilyen is van): *„Csárdák ... Bereki"* (TURI MÉSZÁROS: Nyr. 10: 144) vagy a csárdák felsorolásakor: *„Nyiresi, Kolomposi, Góbéi, Lankai, Markóczi..."* (GÖNCZI, Somogyi betyárvilág 205). Ha *-i* képzős név veszíti el az alaprészét, akkor az *-i* képző is elmarad a megkülönböztető elemről *(Kondoros < Kondorosi csárda; Kishortobágy < Kis-hortobágyi csárda),* ez azonban ritka jelenség, hisz így többjelentésű szavak jönnek létre: *Kishortobágy* 'a Hortobágy pereme (ahol a csárda áll)': *Kis-hortobágy* 'Kishortobágyi csárda'.

A tulajdonos nevével alakult kocsmanevek esetében az alaptag ellipszise nem okoz gondot, mert a tulajdonos nevéből álló kocsma nevekhez más viszonyragok járulnak, így ez a beszédben nem okozhat félreértést. Néhány további példa az ellipszisre: *Pipagyújtó < Pipagyújtó csárda; Gugyori < Gugyori csárda, Csülök < Csülök csárda; Boross < Boross-kocsma* stb. stb.

Az ellipszis gyakorisága miatt egyébként kialakult egy olyan névmodell, amelynek következtében már eleve alapelem nélkül jönnek létre kocsmanevek, az ellipszis mintegy a tudatban megy végbe, és föltételezhető, hogy a *Redőny, Haligali, Békaríkató, Sarok* talán már ilyen módon jöttek létre és nem egy *Sarki kocsma > Sarok*-féle fejlődéssel.

Az alaprész elmaradásának következtében a megkülönböztető elem alaprészként is funkcionál, és mikor ez a funkció jut túlsúlyba, a névből közszó válik. Így járt például a *Lebuj* és a *Becsali*, és napjainkban ezen az úton jár a *Késdobáló, Becsületsüllyesztő* is.

B) A bővítményrész ellipszise. A kocsma és a csárdanevek esetében ez a jelenség erősen névhasználathoz kötötten jelenhet csak meg, ugyanis ahhoz, hogy a megkülönböztető részből és alaprészből álló név puszta alapréssé váljon, az kell, hogy a beszédhelyzet egyértelművé tegye a megjelölt objektumot. (Ugyancsak a be-

szédhelyzet szüli az eleve alaprészből álló és nem ellipszissel alakult neveket. Ezek ott alakulnak ki, ahol nincs szükség megkülönböztetésre, mert pl. nincs másik kocsma). Gyűjteményemben nagyon kevés olyan nevet találtam, amelyben az alapelem elől ellipszissel maradhatott el a név. Talán ilyennek foghatjuk fel a nagydobszai *Presszó (< Dominó presszó)*, a birjáni *Csárda (< Piszér csárda)*; somogymeggyesi *Csárda (< Csicsali csárda)*; babarci *Kocsma (< Müller-kocsma)* neveket és még néhányat. Van viszont néhány olyan alapelemnek felfogható név (bár információtartalmuk miatt akár megkülönböztető elemnek is elmenne némelyik), amelyek előtt soha nem állhat megkülönböztető rész. Ilyen az *Apák boltja, Becsületsüllyesztő, Talponálló,* de a *Resti* és a *Kricsmi, Krimó* se igen enged maga elé más névrészt.

C) Redukció. Redukción azt a jelenséget értem, amikor a név egyik (grammatikailag összetett) szerkezeti része elveszti egyik alkotó elemét. Ilyen jelenség az ún. másodlagos nevek (a terminus meghatározását l. BALOGH: NyK. 72: 99) esetében léphet fel. A redukció által ezek a nevek tulajdonképpen az elsődleges földrajzi nevek (l. uo.) alakjához idomulnak. Mivel a redukció létrejöttének feltétele a megkülönböztető részében elsődleges földrajzi névvel alkotott név, ezért csak a helyviszonyt kifejező kocsmanevek esetében jöhet létre. A kocsma- és csárdaneveknél nem túl jelentős, de azért számos névvel adatolható ez a jelenség. A következő példák igazolják meglétét: *Ágasházi csárda < Ágasegyházi csárda; Ballai csárda < Csudaballai csárda; Brassói csapszék < Brassózugi csapszék; Sulymosi csárda < Sulymoshalmi csárda; Alkotmány vendéglő (< *Alkotmány utcai vendéglő); Ludas csárda < Ludastói vendégfogadó* stb.

D) Képzéses kiegészülés. A képzéses kiegészülés lényege az, hogy az eredetileg egyrészes név valamilyen okból képzőt kap és egy magyarázó alapelemmel egészül ki. (Nem kocsmanevek közül származó legtipikusabb példája a *Séd > Sédiér* változás.) A jelenség ilyen kristálytiszta kimutatására nincs mód a kocsmanevek között, mert azok alapvetően kétrészes szerkezetűek. Ha azonban valamiért egy részből állnak (eleve ilyenek voltak vagy a névhasználatban ilyenné alakultak), akkor lehetséges a képzéses kiegészülés. Az ez által létrejövő folyamat azt az érzést keltheti bennünk, mintha a kocsma nevét átvenné a környezete, és a környékről újra elneveznék a kocsmát (*Cserepes csárda > Cserepes* 'csárda' → *Cserepes* 'határrész' → *Cserepesi csárda;* ez esetben ráadásul adatolhatóan *Cserepes* a határrész neve). Ez azonban nem így van. A *Séd > Sédi ér* példán jól látszik, hogy a név közszói jelentésének elhomályosulása, vagy a *Cserepes* esetében a zavaró két jelentés okozza a képzéses kiegészülést.

A néhány esetben *(Kutyakaparás(i) csárda; Látókép(i) csárda)* az etimológia bizonytalansága miatt eldönthetetlen, hogy valóban a tárgyalt jelenséggel van-e dolgunk, de néhány egészen tipikus csárdanév megerősíti a képzéses kiegészülés létezését ebben a sajátos tulajdonnév-típusban is: *Betekincs > Betekincsi csárda; Pipagyújtó > Pipagyújtói csárda; Deszkás > Deszkási csárda; Szalmás > Szalmási csárda.*

E) Deetimologitáció. Egyetlen bizonytalan példám van erre a jelenségre a csárdanevek közül, a *Samarja* (É. KISS: MNévtDolg. 21. sz. 44; OSVÁTH, Közbiztonságunk múltja... 46) név. OSVÁTH szerint a *Samarja* csárda helyén egy szentkép állhatott a Szűzanya képével, és a felírásból *(Sz. Mária)* lett a *Samarja* név

(uo.). Ez esetleg elképzelhető (ha nem is a felírásból, hanem a *Szent Mária* névből magyarázva; l. KÁLMÁN, NV.[2] 190), de talán még valószínűbb az, hogy a hozzá közel eső *Kismarja* falu nevéből alakult. Meg kell hagynunk azonban, hogy a *Kismarja* név is a környéken élő Szűz Mária-kultusz mellett szól. (Róla nevezték el a falut, és korábban a templomát – vö. FNESz. 343), és ez OSVÁTH véleményét erősíti.

3. „Kocsmanévképző"-vel alakult nevek

A kocsmanévképző természetesen idézőjelbe kívánkozó fogalom[3], de hogy létezik, azt nem tagadhatom. Meglétét INCZEFI GÉZA is pedzegette már: „ezt a játszi *-i* képzőt a földrajzi névadásban eredetileg (leggyakrabban) csárdanevek alkotójaként értékelem" (ActaAcPaedSzeg. 1971. 161).

Az ezzel a képzővel alakult neveink a legszebb csárdanevek közé tartoznak (mert hiszen miért ne lehetne egy csárdanév is szép). Ilyen nevekben található meg, mint *Becsali, Betéri, Csali, Gugyori, Kucori, Lebuki, Buki.*

Az *-i* játszi deverbális verbumképzőnek ezt a funkcióját már LACZKÓ is bemutatja a játszi szóképzésről írott tanulmányában (NyF. 49. sz. 15, 17). Ennek a képzőnek azonban az elterjedtsége azonban korántsem akkora, hogy valódi kocsmanévképzőnek nevezhessem. Valószínűleg a hasonlóan *-i* végű tréfás-játszi szavaink analógiája is hatott efféle használatára (vö. *maradi, kandi, beszari, ugribugri, habzsi, kapcsi, vicsori, kupori, kunkori, vigyori, zsugori*).

4. Jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek

A jelentésbeli névalkotással keletkezett neveknek a névkeletkezési típusokba való sorolása nagyon fontos. Gyakran estek ugyanis a korábbi szerzők (BENKŐ: Nyárádmente, KÁZMÉR: Alsó-Szigetköz, INCZEFI: Makó) abba a hibába, hogy a metaforával, metonímiával keletkezett neveket a szerkezeti szempontokból megalkotott csoportok közé vegyítették, így heterogén tipológia keletkezett. Fontosnak látszik tehát ennek a csoportnak az elvi elkülönítése. A jelentésbeli névalkotásnak a kocsmanevek között a következő módjai vannak:

A) Jelentéshasadás. Ebbe a csoportba a denotátum fajtáját megnevező (azaz lényegében 'kocsma, csárda' közszói jelentésű nyelvi elemekből alakult) kocsmaneveink tartoznak *(Kocsma, Csárda, Resti).* Az efféle közszóknak a megkülönböztető elem nélküli tulajdonnévi használata régóta megfigyelt jelensége a névtani kutatásoknak. A jelenség lényege HOFFMANN ISTVÁN megfogalmazása szerint az, hogy a dolgok és objektumok egész osztályát jelölő, általános jelentésű köznév a típusba tartozó egyetlen egyed jelölőjévé válik.

BÁRCZI GÉZA úgy véli, hogy akkor válik tulajdonnévvé a közszó, ha a környéken több ugyanabba a típusba tartozó objektum, dolog is van, és mégis csak az egyiket nevezik a (volt) közszóval (Szók.[2] 145). A *Kocsma* tehát csak akkor tulajdonnév BÁRCZI szerint, ha a faluban másik kocsma is van, de annak más a neve. Én azonban felvettem a gyűjteményembe azt a *Kocsma* nevet is, amelyet adott

[3] HOFFMANN ISTVÁN dolgozatomnak erre a részére hivatkozva azt írja, hogy „Példáiból (...) kitűnik, hogy talán még a tőle használt idézőjel is elhagyható" (HnNyEl. 81).

esetben egy kis falu egyetlen kocsmája viselt, mert véleményem szerint helyesebben járunk el, ha úgy fogjuk fel, hogy „a tulajdonnévvé válás ... a nyelvi hasadás egy típusa. A hasadás a tulajdonnévvé váló szó vagy szószerkezet, szókapcsolat használatában következik be: egy addig köznévi jelentésben, alkalmi funkciókban használt kifejezés egy adott nyelvi közösségben egyedjelölő szerepet is kap" (SEBESTYÉN: MNyj. 17: 167).

B) Metafora. Valószínűleg 'hitvány, rossz állapotú kis kunyhó' jelentésű közszóból metaforikus jelentésváltozással alakultak ki a *Putri, Vinnyó* csárdanevek, bizonyára ilyen a *Kulipintyó* és talán – ha volt közszói előzménye – a *Gugyori* is. Van néhány másféle metaforikus kocsmanevünk: *Amerika* („messze van"; vö. *Szibéria* 'távoli határrész'); *Texas, Chicago* („itt is gyakoriak a verekedések, mint a róluk elnevezett kocsmában"). Sajátos metafora a *Kétcsöcsű* (két kis kupola van az épületen) és *Kékfény* (itt is olyan esetek történnek, mint a tévé Kék fény c. bűnügyi műsorában; ez esetleg metonímia is lehet a sűrűn megjelenő rendőrautókról). Érdekesek a *Hajnal* nevű kocsmák is, amelyek a város keleti részein fekszenek (akárcsak a hajnal, amely szintén keletről jön).

C) Metonímia.

a) A helynévi metonímiát nehéz elválasztani a helyről elnevezett csárdák nevéből az alaprész ellipszisével alakult nevektől. Ilyenre gondolok, mint a *Billege < (?Billegei csárda), Cserecsikó* 'határrész' és 'csárda'. Ezekben az esetekben valószínűbb az ellipszis, és akkor helynévi metonímiáról nem beszélhetünk.

b) Személynévi metonímia: Hasonlóan nehéz megállapítani, hogy valóban létező névkeletkezési mód-e a kocsmanevek esetében. A metonimikus névkeletkezésnek ezt a fajtáját a következő esetek bizonyítják: *Barak* (← Barak István építtette); *Bika* ('Arany Bika'; a debreceni vendégfogadó építtetője Bika István volt); *Gilányi* (tulajdonosáról, báró Ghilányiról). Ezek a nevek már mind belső helyviszonyt kifejező ragokkal használatosak, tehát kocsmanévvé váltak. Van számtalan kocsmanévként használt személynév (pl. *Szőcs Jóska:* Tolna 77/51), de azok mind külső helyviszonyt kifejező ragokat kapnak *(Szőcs Jóskához),* így nemigen tekinthetjük őket metonimikus alakulásnak.

c) Egyéb metonímia: Jóval több és biztosabb példát találunk egyéb metonimikus alakulásokra. Ezek kapcsolódhatnak a helyhez, ahol a kocsma található: *Diófa* (diófákkal beültetett területen volt), *Altemplom* (pincében van), *Betlehem* (istállóból alakították át), *Fácános kocsma* (egy fácánokban gazdag terület mellett állt). Ilyen a legtöbb temető melletti kocsma neve is: *Fekete Koporsó, Hullabár, Hullamosó, Kriptacsárda.* A helynek, amelyen a kocsma áll, a tulajdonsága is átvonódhat a kocsma nevévé: *Bugac, Homok csárda* (mindkettő (futó)homokos helyen állt). A tyúkpiacról, a szétszóródott tollakról több városban is kapott nevet kocsma: *Tollas, Tyúkos, Pipibár.* Metonimikusan alakult szinte az összes a kocsmában dolgozók tulajdonságáról nevet kapott kocsmanév (*Csöcsös, Pendelyhajtó* stb.) és az eseménynevek is (*Gyilkos, Nyakvágó, Hámszárító* stb.)

KIS TAMÁS

A turkálótól a plazaig
Üzletnévadás az ezredfordulón

Napjaink üzletnévadását a divat diktálja. Ez elsősoban az idegen szavak használatában nyilvánul meg. Ebben nagy szerepet játszik a globalizáció, az uniformizálódás és a reklám. A tulajdonosok úgy vélik, hogy az idegen elnevezés nagyobb presztízst és forgalmat biztosít számukra. Jelen dolgozatban az utóbbi tíz év leggyakoribb üzletneveit szeretném bemutatni, de csak az értelmezésre szolgáló köznévi tagokat. Azért csak a köznévi tagokat kívánom felsorolni és értelmezni, mert egyrészt ezek maradnak meg hosszabb távon nyelvünkben, másrészt azért, mert a tulajdonnévi, egyedítő tagok annyira illékonyak és szerteágazóak, hogy ennek behatóan és elemző vizsgálata meghaladná e dolgozat kereteit. Mindezen túl lényeges szempont az is, hogy a köznévi tagok okozhatják elsősorban az értelmezés nehézségét, s nyilván erre vonatkozik elsősorban az a legtöbbször idézett, húszesztendős, máig is érvényben lévő belkereskedelmi törvény, miszerint az üzlet elnevezésében – kivéve a nemzetiségi településeket – csak magyar, illetve a meghonosodott idegen szavak szerepelhetnek. E törvénnyel összhangban áll az 1989. évi 23. törvényerejű rendelet, amely a bírósági cégnyilvántartásról és a cégek törvényességi felügyeletéről szól. Az 1997-es 145. számú, júniusban hatályba lépő cégtörvény még további megszorításokat tartalmaz, így fogalmaz: A **cégnévben a vezérszón kívül csak magyar** szavak szerepelhetnek a magyar helyesírás szabályainak megfelelően (A kiemelés tőlem. M.K.). Sajnos ennek betartását az arra illetékes hivatal nem tartja kötelező érvényűnek. Így az alábbiakban elsősorban bemutatni és értelmezni kívánom a neveket, s másodsorban értékelni, minősíteni a fent idézett rendeletek szellemében.

1. Idegen eredetű elnevezések

butik fr.–ném. üzlet, divatüzlet, bolt, áruda, kereskedés. A 60-as években még *boutique* írásmóddal szerepelt, s a korábbival ellentétes hangulati értelemben, eredetileg ugyanis bódét, kis szegény elárusítóhelyet jelent, majd nálunk a fent jelzett időponttól kezdve a kis szériában készített divatárucikkeket árusító bolt elnevezése lett. Manapság kikopófélben van, éppen azért, mert ismét rosszalló, pejoratív hangulat társul hozzá. Így e szó kapcsán a hangulati jelentés hullámmozgásával találkozhatunk.

center ang. Az Idegen szavak és kifejezések szótárában csak 'középcsatár' jelentése olvasható. Az angolszótárban a *centre, center* alakváltozatokban, jelentése: központ, középpont. Egyre divatosabb elnevezéssé válik, különösen a budapesti Pólus center hatására. Magyarul: *üzletközpont, bevásárlóközpont.* A Pólus centerhez hasonló intézményeket hívnak centernek angol–amerikai–ausztrál városokban.

depó fr. raktár, lerakat. Ez az elnevezés kevésbé használatos napjainkban, a *diszkont* váltotta fel. Lerakatot, nagy raktáráruházat jelent.

design ang. ipari formatervezés, tárgyalakítás. A szó ritka, de előfordul kisebb boltok köznévi tagjaként is.

drugstore ang. gyógyszertárral kapcsolt vegyes bolt és büfé (az USA-ban). Viszonylag ritka elnevezés még, terjedését elsősorban az akadályozhatja meg, ha a hatóság megtiltja a gyógyszerek polcról, önkiszolgáló módon történő árusítását (l. még a *store*-nál).

diszkont ol. Eredeti jelentése: 'leszámítolás', a váltó névértékéből a lejáratig esedékes kamat címén levont összeg'. Innen nyerte azt a jelentést, hogy 'olcsó'. Mai értelme: kisebb üzemeltetési költséggel működtetett, ezért olcsóbban árusító *raktáráruház* a nagyváros határában, nagy árukészlettel. Szinonimái: *árucsarnok*, teljes nevén *diszkontüzlet*, *diszkontáruház*. Az olcsóság jelölésére s az adott termékből igen nagy választékra történő utalással születtek az alábbi, testes összetételek: *autógumi-diszkont, növényvédőszer-diszkont, szőnyegdiszkont, tejdiszkont* stb. (Gyakran kapják öncélúan s kifogásolható módon a reklámhatás kedvéért ezt a nevet kisebb és drágább üzletek.)

expó röv. Az Idegen szavak és kifejezések szótára csak nagybetűs alakban és rövid *o*-val adja meg, így: *Expo*, a következő jelentéssel: négyévenként más országban rendezett világkiállítás. Bár Magyarországon ez az esemény elmaradt, azonban az elnevezés mind gyakoribbá vált, s „köznevesült" oly módon, hogy kisbetűvel s hosszú *ó*-val a végén mindenfajta, kisebb-nagyobb kiállítással egybekötött vásárnak ez lett a neve (pl. *Kelet–Nyugat expó*). (Az *expó* kezdőbetűjét illető probléma kifejtésére lásd ZIMÁNYI ÁRPÁD: Nagybetűsítések mai írásgyakorlatunkban. In. Helyesírási kultúránk fejlesztéséért. Eger, 1966.).

hipermarket Az angolszótárban sem található meg így ez az összetétel, csak alkotóelemeinek jelentéséből vezethetjük le: *hiper:* gör. előtagként az utána álló szóval jelölt fogalomnak a nagymértékűségét (tulzó voltát) fejezi ki, *market*: l. a *market*nál.

fashion ang. divat, ízlés. Ritka, de a mindennapi ember számára teljességgel kiejthetetlen (e. fesn) és érthetetlen elnevezése a kisebb divatáruházi üzleteknek (pl. *Karát fashion*).

market ang. piac, vásár, piactér, vásártér. Önállóan és összetételi utótagként is előfordul (l. *hipermarket, szupermarket*). Legismertebb a *Penny market* üzletlánc. (Mennyivel találóbb lett volna a magyar fordítása: Forintos bolt vagy üzlet!)

military shop ang. katonai ruházati üzlet. Teljesen fölösleges az idegen szó használata, divatelnevezés.

multiplex lat. el. Eredeti jelentése: 'többcsatornás távíró berendezés, illetve több csatorna jeleit egy időben továbbító eljárás v. berendezés'. Innen származik a mai jelentése: olyan mozi, amelyben egyidőben több teremben folyik a vetítés. Elsősorban a plazakhoz tartozó egység. Magyar megfelelője lehetne a többtermes *mozi*.

pizzeria ol. Az olasz ételnévből képzett (*pizza*) *pizzeria* szó 'pizzasütő, pizzaétterem' jelentésben szerepel, s a szó elfogadását az is jelzi, hogy magyaros az írásmódja: *pizzéria* (*é*-vel írva és *z*-vel ejtve).

plaza sp. tér. Nemcsak kereskedelmi egység, bevásárlóközpont, hanem szórakoztatóközpont is. Ugyancsak hálózatként működik, a következők léteznek már: *Duna plaza, Győr plaza, Csepel plaza.* Egyébként Amerikában a plaza olyan teret

jelent, amely körül bevásárlóközpont vagy egyéb intézmény van, de nem jelenti magát az ilyen központot (FODOR 1997:6).

point ang. pont. Gyakran olvasható kisebb üzletek neveként, például *Kék point, Déli point* (az előbbi péksütemény-kereskedés, utóbbi áruházféleség). „Ezt az angol ember sem érti meg, azt hiszi, magyarul van az egész elnevezés, csak a *point* hasonlít az angol *point* szóra, de ez nem jelenti a bevásárló- vagy egyéb központot" (FODOR 1997:6).

port ang. kikötő. Autókat árusító üzlet, szalon (l. később) jelentésű az *autóport* összetételben. Teljesen fölösleges divatszó.

pub ang. A *public–house* rövidítése, s az angolszász országokbeli kocsmát, kisvendéglőt jelenti. Magyarországon a *John Bull pub* nevű üzlethálózat tette közismertté. Ezek az eredeti, angol minta szerint berendezett és kivitelezett kocsmák. Esetleg itt elfogadható az idegen elnevezés, egyébként teljesen fölösleges s az átlagember számára érthetetlen szó.

shop ang. üzlet, bolt. A *butik* helyett napjainkban ez a legdivatosabb elnevezése a kisebb üzleteknek. Találkozhatunk a *shopping center* formával is, a két idegen szó együttes használata fokozottan megnehezíti a megértést. Jelentése egyszerűen 'bevásárlóközpont'. (Esetleg nemzetközi helyeken – szállodákban, repülőtereken, pályaudvarokon – jogos a használata.)

store ang. 1. készlet, raktár. 2. bolt, üzlet. A szó második jelentésében terjedt el, teljesen fölöslegesen.

security A latin *securitas* szó az angol nyelven keresztül érkezett hozzánk. Jelentése 'biztonság, biztosíték', innen pedig az őrző-védő kft.-k elnevezése lett. (Az intézményekben a korábbi *rendész* feladatát látják el.)

szolárium lat. Ibolyántúli sugarakkal működő napfényfürdő, fényfürdő. Sajnos ez utóbbi magyarítás nem terjedt el. Ennek később különböző változatai is születtek: *bronzárium, biobronzárium.*

szupermarket ang. ABC-áruház, élelmiszereket és háztartási eszközöket árusító nagy, önkiszolgáló üzlet.

2. Közismert idegen szavak összetételi utótagként

Az üzletek elnevezése bővült úgy is, hogy közismert idegen szavak összetételi utótagként szerepelnek.

centrum lat. közép, középpont, központi szerv. Az utóbbi időben igen divatos lett összetételi utótagként való alkalmazása különböző üzletek, vállalkozások megnevezésére: *nyílászárócentrum, nyomtatócentrum, bútorcentrum, varrógépcentrum, autóscentrum, gyermekcentrum, uszoda- és kertcentrum.*

tecnika gör.-lat. Eufémisztikus, körülíró összetételek születtek így: *árnyékolástechnika, burkolótechnika, hűtéstechnika, redőnytechnika, öntözéstechnika, uszodatechnika.* Ha nem reklámújságban, üzletek portáljain olvasnánk, félre is érthetnénk, hisz az előtaggal megnevezett tárgykör eljárásmódjára, technikájára gondolhatnánk, s nem pedig az e vállalkozás által gyártott s eladni kívánt termékre, szolgáltatásra.

Az üzlettulajdonosok gyakran élnek azzal az elnevezési móddal, hogy vállalkozásukat olyan idegen eredetű elnevezésekkel illetik, amelyek ugyancsak szépítő

értékűek – legalább is az ő véleményük szerint. (Ezt gyakran a nyelvi nagyképűség kategóriájába sorolhatjuk.)

klinika gör.-lat. Eredeti jelentése: az orvosképzést és a kutatást egyaránt szolgáló egyetemi kórház. Újszerű és kifogásolható vállalkozáselnevezés: *gumiklinika* (gumijavító műhely).

patika gör.-lat. gyógyszertár. A következő összetételekben fordul elő: *sörpatika* (a vendéglő, kocsma humoros, játékos elnevezése), *színpatika* (festékbolt), *szépségpatika* (kozmetika). Gyakran alkalmi jellegűek ezek az elnevezések, de tendenciaként mindenképpen hatnak.

stúdió ol. műterem, filmek készítésére szolgáló, rádió és televízió közvetítésére szolgáló helyiség. Már a nyolcvanas években is találkozhattunk ezzel a tudományosan komolykodó üzletnévvel: *hajstúdió* (TOLCSVAI NAGY 1985:243). Azóta folyamatosan nő az ilyen típusú elnevezések száma: *konyhabútor-stúdió, műkörröm-stúdió, babakocsistúdió, parafastúdió* (ahol parafából készült termékeket árusítanak), *játékstúdió, takarítóstúdió.* Látható, mindenféle üzlet megkaphatja ezt a nevet, mert szebb hangzásúnak, divatosabbnak, elegánsabbnak tartják a tulajdonosok. „Így nem csekély jelentésmódosuláson ment át a szó, hiszen nemcsak a tanulással, szellemi munkával vagy művészi tevékenységgel kapcsolatos hely (vagy üzlet) megjelölésére szolgál az elnevezés" (P. KOVÁCS 1993:13).

szalon fr. Elsődleges jelentése: 'fogadószoba, társalgó'. Ugyanakkor már régóta jelenti a különböző szolgáltatásokat ellátó üzleteket is, s ennek köre mára igen kiteljesedett. Bár ha a helységhez, üzlettípushoz nem illik az előkelő berendezésre, környezetre utaló megnevezés, akkor nem ajánlatos a *szalon* szó használata (NyKk. II. 748). Összetételi utótagként a következő megnevezésekben szerepel: *fürdőszobaszalon, autószalon, bútorszalon, szemüvegszalon, menyasszonyiruhaszalon, fodrászszalon, masszázsszalon.*

3. Magyar szavak összetételével létrejött üzletnevek

használtruha-kereskedés Angol elnevezése ritkán olvasható: *second hand shop*. Különféle elnevezésváltozatai alakultak ki: *bálásruhabolt, rongyosbolt, turkáló* s ebből a bizalmas hangulatú *-i* kicsinyítő képzős *turi.* Régi elnevezése a *bizományi bolt.*

használtautó-kereskedés Ennek nem alakultak ki az előzőhöz hasonló névváltozatai.

-ház utótagú összetételek Az *üzletház* mintájára alakult viszonylag nagyobb üzletek megnevezésére a *bútorház, autóház* és az *öltönyház.*

nagykereskedés Nemcsak kereskedőknek árusító üzlet, s elnevezésével arra akar utalni, hogy olcsóbb a termék az egyéni vásárlóknak is. Rövidült alakja a *nagyker.*

raktáráruház A *diszkont* magyar neve.

A felsorolt és bemutatott 31 név nagy része idegen szó (26). Megoszlását tekintve 12 angol, 4 latin, 3–3 olasz és görögből latinba átkerült (ez utóbbiak összetételi utótagként, módosult jelentéssel), 2 francia, 1–1 spanyol és a franciából németbe átkerült, valamint 1 görög előtag (a *hiper-*).

A felsorolt nevek egy része régen létező üzletek új elnevezése: *design, center, fashion, hipermarket, market, pub, shop, store, szupermarket,* illetőleg újak (az elmúlt tíz évben jöttek létre) maguk a szolgáltató és kereskedő egységek is: *depó, drugstore, diszkont, expó, multiplex, military shop, pizzéria, plaza, port, security, szolárium*).

Az összetételi utótagként használt idegen szavaknak a jelentése bővült, módosult, s így nevezhettek meg új üzletet (*autószalon*), illetőleg régieket új néven (*konyhabútor-stúdió, gumiklinika, bútorcentrum, árnyékolástechnika* stb.).

Viszonylag nagy részt tesznek ki azok az elnevezések, amelyek külföldi érdekeltségű befektetői körök kereskedő- és áruházláncának az egységei, óriási áruválasztékkal és kínálattal (*hipermarket, szupermarket, plaza*), ez azonban csak részben lehet elfogadható indok arra nézvést, hogy idegen szó a köznévi tag.

Felhasznált irodalom

BAKOS FERENC: Idegen szavak és kifejezések kéziszótára. Akadémiai Kiadó. Bp., 1994.

FODOR 1997 = Fanatik. Édes Anyanyelvünk XIX/1. 6. Magyar szókincstár. Főszerk. KISS GÁBOR. Tinta Könyvkiadó. Bp., 1999.

Nyelvművelő kéziszótár. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ – KEMÉNY GÁBOR. Auktor Könyvkiadó. Bp., 1996.

Nyelvművelő kézikönyv. Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSZKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó. Bp., 1980.

ORSZÁGH LÁSZLÓ: Angol–magyar kéziszótár. Akadémiai Kiadó. Bp., 1991.

P. KOVÁCS 1993 = Üzlet helyett stúdió? Édes Anyanyelvünk XV/4. 13.

ZIMÁNYI ÁRPÁD: Nyelvhelyesség. Kézirat. Eger, 1995.

MINYA KÁROLY

Szómagyarázatok (emmama, ezerjó, zweigelt)

Emmama, ennyanya és eppapa. A rendelkezésre álló adatok szerint néhány kisalföldi faluban így is hívták (elvétve talán hívják is) a nagymamát és a nagypapát. Az ÚMTsz. az *emmamá*-t 1930-as följegyzésként (*emama* a.) közli a felvidéki Martosról. A nyelvatlasz is csak Martosról közli. (Martos Komáromtól északra van: Cssz. 12. kutatópont, 460. térképlap.) Magam mint archaizmust a rábaközi Mihályiból adatolhatom (NytudÉrt. 103. sz. *emmama* a.).

Az *ennyanya* a nyelvatlasz szerint a Győr-Sopron megyei Acsalagon és Szárföldön fordul(t) elő (l. a 4. és 7. kutatópontot a 460. sz. térképen). Az ÚMTsz.-ban nicsen rá adat. Ezt is tudom adatolni szülőfalumból (i. m. *ennyanya* a.).

Az *eppapa* adatoltsága megfelel az előzőkének. A nyelvatlasz az egyik adatot a már említett Acsalagról, a másikat pedig (az úgyszintén említett) Martosról közli (461. sz. térképlap). Mihályiban már nem él, idős adatközlőim szerint azonban a századforduló táján még használták szülőfalumban.

Mindhárom szó összetétel. De nem az *e* mutató névmás és a *mama (nyanya, papa)* együttese magánhangzóközi mássalhangzó-nyúlással (ahogy az ÚMTsz. címszavából erre következtethetünk). Hanem a *griffmadár, kajszibarack, kondorkeselyű, lucfenyő, micisapka*-típusú magyarázó összetétel, amelynek előtagja jövevényszó: a bajor-osztrák *Ahn, Ahnel* 'Groβmutter, Groβvater' (WILFRIED SEIBICKE, Wie sagt man anderswo? Landschaftliche Unterschiede im deutschen Sprachgebrauch. Duden Taschenbücher. Band 15. Mannheim, Wien, Zürich. 1983. 2., neu bearbeitete und erweiterte Auflage. 77). A bajor-osztrák szó a német *Ahn* 'ős, elöd' főnév nyelvjárási változata. Az *Ahn* eredete nem világos, talán gyermeknyelvi szó. Kezdetben ez a német szó is egyaránt jelentett 'nagymamá'-t és 'nagypapá'-t, akárcsak nyelvjárási megfelelői (KLUGE: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache[22]. 1989. *Ahn* a.). A némely nyugati magyar nyelvjárásba átkerült bajor-osztók szóhoz értelmesítő elemként járultak a magyar szavak (*mama, nyanya, papa*), s az összetételek visszaható hasonulással nyerték el alakjukat., vö. nyelvjárási *nammama, nappapa, örennyanya, öreppapa* (a nyelvatlasz idézett térképlapjain). Hasonló jelentésű, rokonsági fokot jelölő bajor-osztrák szó átvételére l. a felsőőri és mihályi, 'nagymama' jelentésű *ómama* szót (IMRE SAMU, Felsőőri tájszótár 131 és NytudÉrt. 103. sz. 58; az eredetmagyarázatot l. MNyj. 1979: 44).

Ezerjó. A móri borvidék legjellemzőbb szőlőfajtája az Ezerjó: a szőlőterület 90%-án termesztik (KATONA J. – DÖMÖTÖR J., Magyar borok – borvidékek. Bp., 1963. 68). RAPAICS nyugati eredetűnek tartja (Magyar Gyümölcs. Bp., 1940. 233). Egyes ampelográfusok szerint Németországból került hozzánk (KATONA–DÖMÖTÖR i. h.), s móri kapucinusok hozták be (NÉMETH MÁRTON, Ampelográfiai album. Termesztett borszőlőfajták. Bp., 1967. 1: 85). NAGY LÁSZLÓ szerint „Ezt a

vélekedést nem fogadhatjuk el, mivel az Ezerjót már a kapucinusok móri megjelenése előtt ismerték és termesztették hazánkban" (Borászati Füzetek 1995/1: 6). NÉMETH MÁRTON magyar fajtának tartja, s úgy véli, hogy „A múlt század második felében a Felső-Duna mentéről terjedt el". Az Ezerjó a természetes rendszer szerint convar. pontica, subconvar. balcanica, prov. mesocarpa, subprov. tacica (i. h.).

Az *Ezerjó* szőlőnév eredetéről eddig egyedül a TESz. nyilvánított véleményt, az első adatot 1869-ből idézve rá: „Magyar fejlemény: jelentéstapadással vált ki az *ezerjó-szőlő* jelzős szerkezetből. A szőlőnemesítők szakmai szókincséből terjedhetett el. Keletkezésében szerepe lehetett a korábbi ezerjó 'ezerjófű' növénynévnek is".

Forrásaim alapján a szótörténeti adatok a következők: 1844: *Ezer jó szőlő fehér* (LEGRÁDY LÁSZLÓ, Lajstroma és rövid leirása azon honi 's külföldi szőlőfajoknak, mellyek a' m. gazd. egyesület országos Szőlőiskolájában Budán folyó 1844ik évi tavaszszal ... eladatni fognak. Pesten, 1844. 43), *ezer jó* (Magyar Gazda 1844: 548), 1869: *Ezerjó* (Borászati Füzetek 722), *ezer-jó* (TESz. *ezerjó* a.). 1875: *Ezerjó-korafehér* (KELETI KÁROLY, Magyarország szőlőszeti statistikája. 1860'1873. Bp., 1875. 70), 1883: *Ezerjó fehér* (MOLNÁR ISTVÁN, A szőlőművelés és borászat kézikönyve. Bp., 1883. 90).

Az *Ezerjó*-nak több szinonímája is ismeretes: *Budai fehér, Fehér budai, Korponai, Szátoki, Romándi, Stálóci* stb. Közülük a *Budai* elő-, illetőleg utótagúak, valamint a *Szátoki* és a *Korponai.* Ezek a nevek arra utalnak, hogy a szőlő magyarországi terjedési góca Buda és a tőle északra fekvő terület lehetett. Ugyanis Szátok Nógrád megyei, Rétságtól keletre, északkeletre fekvő helység, Korpona pedig Selmecbányától délkeletre fekvő város, illetőleg az Ipoly jobb oldali mellékfolyója Szlovákiában. E nevek nagy valószínűséggel azt fejezik ki tehát, hogy az Ezerjó szőlőfajta terjedésében ezek a helységek szerepet játszottak – ahogy a Veszprém megyei Románd a szőlőfajnak Győr vidékére kerülésében (a *Romándi* elnevezést a Győr melletti Nyúl vidékéről közlik forrásaink).

A szótörténeti adatok igazolják a TESz. ama véleményét, hogy az *Ezerjó* az *ezerjó-szőlő* szerkezetre mint előzményre megy vissza. Nem helytálló azonban a TESz. azon vélekedése, hogy a név a szőlőnemesítők szakmai szókincséből terjedhetett el. Ugyanis „Hazánkban a céltudatos keresztezéses nemesítés az 1880-as években Mathiász J. világhírű szőlőnemesítőnk munkásságával kezdődött" (KAISER GÉZA, A korszerű szőlőtermesztés alapjai. Bp., 1975. 101). A történeti adatok szerint az Ezerjó nem tudatos nemesítéssel előállított vagy szelektált szőlőfajta (CSEPREGI PÁL–ZILAI JÁNOS, Szőlőfajtáink. Bp., 1969. 254–256), tehát nevét sem kaphatta szőlőnemesítőktől. Kérdés, hogyan született akkor ez a név. A névadás alapja az volt, hogy az Ezerjó bizonyos jó tulajdonságaival kitűnt a névadó (közösség) által termesztett többi szőlőfajta közül. A névadásban az *ezerjófű*-nek (ha nem tükörfordításról van szó) bizonyára volt szerepe. Hogy kifejező voltánál fogva mennyire alkalmas volt szőlőnévnek az *ezerjó,* azt igazolja LETENYEY leírása: nála az *Ezerjó-szőlő* az idegen, s magyar fül számára éppen ezért érthetetlen, akkoriban különösen nagy becsben tartott Chasselas musqué Passatutti nevének magyarítására szolgált (1859: 60). Onomasziológiai megfelelőkként említem az efféle korabeli szőlőneveket: *igen nemes* 'chasselas', *csudálatos szőlő, öröm szőlő* 'mirkovácsa' (LEGRÁDY i. m. 51).

Az elsőként adatolható *ezerjó szőlő* eredetkérdésében azonban mindaddig nem lehet határozottan nyilatkoznunk, amíg nem tisztázódik a magyar szőlőnévnek és német megfelelőjének, a *Tausendgut*-nak a viszonya. Ugyanis mindegyik lehet a másikból való tükörfordítás. (Vö. RÁCZ JÁNOS, Kétszáz magyar szőlőnév. MNyTK. 208. sz. 53.) A szőlőfajta ugyan jó ideje már magyarországi termesztése miatt nevezetes elsősorban, ez azonban az eredetkérdés szempontjából nem döntő tényező. Végleges válaszadás csak a német szőlőnév szótörténetének az ismeretében lehetséges.

Az *Ezerjó* a magyarból több szomszédos nyelvbe is átkerült, így a németbe (G. RESCH, Die Weinbauterminologie des Burgenlandes 110), a szlovákba (BLAHA, JOZEF, Ceskoslovenská ampelografia. Bratislava, 1952. 72, MÜLLER, KARL (Hrsg.), Weinbau-Lexikon. Berlin, 1930. 845), az ukránba (LIZANEC, Magyar-ukrán nyelvi kapcsolatok. Uzshorod, 1970. 109; MÜLLER: i. m. 846), a románba (CONSTANTINESCU, GHERASIM szerk., Ampelografia Republicii Socialiste Romania. Bukarest, 1959. II, 511), a szerbhorvátba (Opca Enciklopedija. Zagreb, 1982. 8: 527), mutatván a Trianon előtti ország intenzív gazdasági kapcsolatait, egyszersmind a magyar szőlőtermesztés fontosságát.

Zweigelt. CSEPREGI–ZILAI szerint „Magyarországra a 60-as évek közepén hozták be s kezdték szaporítani ... 1981-ben kapott állami minősítést, s jelenleg a fő árufajták közé tartozik" (i. m. 270). Olyannyira, hogy a CSEPREGI–ZILAI szerzőpáros 1989-ben már azt írta: „az üzemekben a Kékfrankos után a második legjobban elterjedt vörösborszőlő-fajtánkká lépett elő (Szőlőfajta-ismeret és -használat. Bp., 1989. 270). A gyors karriert befutott szőlőnév, amely már bornévként is jól ismert, tulajdonnévi eredetű: „a klosterneuburgi szőlészeti iskola korábbi igazgatójáról, dr. Fritz *Zweigelt*-ről nevezték el" (LENZ MOSER, Szőlőművelés – másképpen. Bp., 1967. 236; RÁCZ JÁNOS i. m. 114). A szőlőfajta első magyar elnevezése a *Kék Zweigelt szőlő* volt (MOSER i. h.), amely a ném. *Zweigelt blau*-nak az értelmesítő *szőlő* szóval kiegészített fordítása. A szőlőfajta ma már annyira elterjedt és jól ismert nálunk, hogy korábbi hosszú magyar neve előbb *Kék Zweigelt*-té rövidült (CSEPREGI–ZILAI, Szőlőfajtáink. 1976[4]. 267), majd pedig *Zweigelt* lett belőle. Sőt megjelentek már népnyelvi változatai is: a *cvejgël* (Nyúl, Pannonhalma mellett: ÁBRAHÁM IMRE levélbeli közlése, 1989.) és a *cvígelt* (Becse: Jugoszlávia: PAPP GYÖRGY közlése).

KISS JENŐ

Orták

1. A bukaresti bányászjárások idején elég gyakran találkozhattunk a román írott és elektronikus sajtóban az *ortacii lui Miron Cozma*, továbbá *Miron Cozma şi ortacii* vagy ezekhez hasonló szintagmákkal, illetleg az *ortacii* szóval. Pl. Cozma şi *ortacii* lui / Spaima Bucureştiului (Adevărul 1999. jan. 6. – újságcikk-címben); După încheierea conturilor cu gazetarii, Cozma şi-a condus *ortacii* în cel mai derutant ... marş mineresc (uo. jan. 13.); O forţă mai puternică decât toţi scutierii lui Dejeu, care ameninţă greva-maraton a *ortacilor* lui Cozma, este armata nevestelor de mineri (uo. jan. 17.); Nevestele *ortacilor* din Petroşani sunt îngrijorate (uo. jan. 21.).

A szóban forgó eseményt tárgyaló magyar publicisztikai írásokban a kiemelt szó magyar megfelelőjeként a *bányász* jelenik meg. Pl.: Miközben a *bányászok* zajosan és fenyegetően Bukarest felé menetelnek, újabb általános sztrájk körvonalazódik a láthatáron (Romániai Magyar Szó 1999. jan. 21.); ... a *bányászok* amolyan huszadik századi betyárokként, ... egyszerűen térdre kényszerítették a karhatalmi erőket (uo. jan. 23–24.).

A m. *bányász* azonban nem teljesen azonos értékű a kiemelt román szóval, ugyanis ennek van némi pejoratív árnyalata, magyarul ezt talán a *bányászcimbora* szóval lehetne pontosabban kifejezni.

A román idézetekben szereplő *ortaci* a címül írt szóval egyező alakú r. *ortac* többes számú formája. E szó a románban szerbhorvát eredetű (DLR, DLRLV; másképp: Cioranescu *orta* al.).

2. A románból e szó átkerült a magyarba is. Magyar nyelvbeli előfordulását először Böszörményi (1906. 279) jelezte. A románból elsőként SZENDREY ZSIGMOND eredeztette (1914. 458). Később többen is foglalkoztak vele mint a magyar nyelv román kölcsönelemével (DRIMBA 1958. 116; MÁRTON 1962. 279; MÁRTON–PÉNTEK–VÖÖ 1977 *arták* al.; Bakos 1972. 340, 1982. 82, 134, 268, 443).

3. Az *orták* „A magyar nyelv feudalizmuskori román kölcsönszavai" (a továbbiakban: FeudRKsz.) című kéziratos monográfia szótári egybeállításában,[1] valamint az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (a továbbiakban: SzT) hamarosan megjelenő X. kötetében ugyancsak címszóként szerepel. Az alább következő észrevételek az említett két munka adatain alapulnak.[2]

4. Bakos tárgyköri csoportosításában a szó a személyeket megnevező jövevényszavak közé kerül 'társ; kenyerespajtás' jelentéssel (1982. 268, 443); ilyen jelentésű adatok a FeudRKsz.-ban meg a SzT-ban is vannak, de olyanok is, amelyek 'társbirtokos, társtulajdonos', valamint 'cimbora, bűntárs, cinkos(társ)' jelentésűek.

---

[1] E munka szerzői: SZABÓ T. ATTILA, B. GERGELY PIROSKA, KÓSA FERENC, SZABÓ ZOLTÁN, VÁMSZER MÁRTA ÉS ZSEMLYEI JÁNOS (B. GERGELY–KÓSA–ZSEMLYEI 1966. 93–110; SZABÓ T. A. 1970.155–75, 1985. 372–92).

[2] Az adalékok közlési módjára, valamint az alkalmazott rövidítésekre nézve l. SzT I,16–9, 36–41, II, 5–7, III, 5–7, IV, 5–7, V, 5–16.

Az *orták* szó egykori használatát a felsorolt jelentésekben az alábbi adalékok bizonyítják:

1. társbirtokos, társtulajdonos; ortac, asociat, părtaş; Mitbesitzer/inhaber. – *2.* társ, cimbora; ortac, camarad; Gefahrte, Kumpan. *1742*: Egy Szamosujvári Márkul nevù igen tökélletlen őrmény réá vévén egj Jobbagyomat, *Ortákjának*, vagj is Kereskedõ Társának fogadta czimborálván jobbágyommal, és iminnet amonnat Haczeg Vidékéről háromszáz nyolczvan forint árru S: v: kecske bõreket ... Gyergyoban ... adta el [Nsz; Ks 91]. *1746*: Hujetz Jank Exponállya: Ez elmúlt Tavaszkor midõn éppen a Cseresnye meg ért volna, az Inctus ugy mint *ortákom* az maga rész Cseresznyéjét el adta Koloza Ivonnak [Vályebrád H; Ks 62, 22] | Kis Muntseli Csorogar Gyõrgj Panaszolkodik, énnékem eddig semi õrõkségem nem lévén kértem vólt udvari Tiszt uraimékot, hogy az Atyám õrõkségén(e)k egj részét, mellyet eddig Bátyám Csorogár Martzi birt a' tõbbivel edgjütt excindaljanak (!) ... azt itilték, hogj a' Bátyám tartozik azon õrõkségn(e)k fele részét ki adni ... Csorogár Martzi respondit En nekem Fiam lévén capax vagyok azon õrõkséget egyedűlis tartani, semmi *ortákra* szükségem nincsen [H; Ks]. *1747*: Lupás Iuon replicát ... Én az Malmot az Udvar hirevel épitettem ..., meg halván Murár Drágán kiis procurálta azon Malmot, az tõbb *ortákok* gondviseletlenségek miat kelletett azon malom(na)k el pusztulni, az után pediglen erõre kapván, fel nevekedvén az Murár Drágán Fia az tõbb régi *ortákokkal* edgyüt ványolot épitettek azon régi és el pusztult malom hellyén [H; Ks]. *1752*: Husvét előtt circit(er) két héttel hogy Bratyilla Petre az Stompokhoz kivántato kováknak valo kõuet Vejemtűl és *Ortakjátúll* meg uéuén annak rendí Szerént alkalmaztatta, holott pedig engemet illetett volna azon Kó [Vályebrád H; Ks 62/22 Fauer (!) Thoma vall.] | Szimok Mihály Exponállya, hogy az mely őrőkségen lakik, Mandra Balint *ortákjával* felit birja, az más felit pedig Rátz Petru, és Szabo Mihály [Radulest H; Ks LXII/23]. *1761*: A(ctor) Ratz Antoni ex Illye exponallya ... mikor ... Sertéseimet a Makrol le hozták ... nem voltanak meg hizlalva; az mint Mirtsa János kõtőlőzte magát ... I(nctus) Roskányi Mirtsa János replicája. Igaz dolog hogy én alkuttam meg az A(ctor) ő kglme Sertéseit, *ortákjaimmal* alkutásom szerént pasztoroltamis annak rendi szerént, mert meg hiztanak volt, ... az A(ctor) ő kglme ... obligáltais magát hogy alkolmunk szerént meg fizet nékünk tiszteségesen; és azon obligátiojára engemet kért, hogy *ortákaimnak* meg fizetéséig kezesse légyek, azaz kérelmére kezeségetis váloltom [Roskány H; Ks LII.8].

3. cinkos(társ): complice; Mitschuldige/verbrecher. *1747*: Borbucza Kratson ... proponálya, hogy ennek előtte circiter husz Esztendővel egy Daraboczka Erdőt in Koszta névű helyben extirpálván azt Pénzén vett Szilva fákkal bé űltőtte ... ez idén egy kevés Szilvaja termett rajta, mellyre Danilla István *Hortakjaival* edgyűt potentiose rea menuén tizen két szilua faimról a Szilvát le verték ... meg kivánom azért hogy potentiose el vett Szilvám restituáltassék [Burznyik[a]; Ks LXII.62. – [a]Briznik v. Bruznik, később: Marosboroznok]. *1791*: Ez előtt valo esztendőkben, én Szolga lévén Popa Jakob Romannál ... történt hogy egykor az Maroson tul lévő Némely Padurán Barátyai valami Lovakkal Fejér várat el fogattatván, azon idõ allat még azak a Tömlőtzből ki szabadultak ezen Popa Jakob Román mindég bukált, ugy hogy tsak vagy egy Gornyik, a vagy más más valaki Levéllel az Falu-

ban bé jött már eö rebeget bukált, helyit nem lelte: Amelyböl azt elicitáltam, hogy eö ... azon foglyoknak *ortákja* [Sebeshely AF; JHb Andrej Hincza (38) jb vall.].

A FeudRKsz az *orták* két származékára, az *ortákoskodik*-ra meg az *ortákság*-ra is idéz egy-egy adatot.

ortákoskodik cimborál, cinkoskodik; a se ortăci; mit jm gemeinsame Sache machen, Mitverbrecher sein. *1753*: engemetis hivut[a] ... hogy *ortakoskodgyam* véle hogy Pomenyestyeknek az éget bor főző üstyeket lopnok el [Grohot H; Ks 80.40 Román Ignát (28) jb vall. – [a] A lólopással gyanúsított].

ortákság társbirtok; ortăcie; Mitbesitztum. *1780*: Bese Dzsurzs és Nán Tógyer egy *ortákságon* és egy kereseten voltanak [Belényes B; Nyr XLIV, 127 id. NyK LXXIV, 340].

E két származék valószínűleg külön átvétel a r. *a se ortăci*, illetőleg *ortăcie* szóból.E szavak r. képzőjét az átvevő nyelvben magyar képző, az *-(os)kodik*, illetőleg a *-ság* váltotta fel.

5. Ami a kölcsönszó időbeli jelentkezését illeti, valamennyi rendelkezésünkre álló adat XVIII. századi előfordulású. A kölcsönelem XIX–XX. századi továbbélését Böszörményi és Szendrey adatai igazolják (BÖSZÖRMÉNYI 1906. 272, SZENDREY 1914. 458). Néhány évvel ezelőtt Kun József is jelezte a Fekete-Körös völgyi magyar tájszólásban való előfordulását. Ezt a példamondatot idézi: *A zartákja* [ti. az ortákja] *se külemb nálla* (KUN 1993).

6. Bakos jellegzetesen Bihar megyei kölcsönszónak tekinti – az idézett korábbi elszigetelt nsz-i adatot nem számítva. A fent bemutatott adalékok azt bizonyítják, hogy az *orták* szélesebb körben volt elterjedve. Az egybegyűlt számos levéltári adalék többsége H-ból való, AF-ből is szerepel egy adalék.

Az adalékokban a vizsgált szó – egyetlen kivételt nem számítva – *orták* hangalakot tükröző formában fordul elő. Az 1747-es adalékban szereplő *horták* a r. nyj.-i *hortac* átvétele. A Fekete-Körös völgyi nyelvjárásban jelentkező *arták* alakban magyar nyelvjárási *a*-zó ejtés figyelhető meg.

6. A szóban forgó kölcsönelem talán nem minősíthető jövevényszónak, megmaradt az idegen szó szintjén, hiszen többnyire olyan szövegrészekben őrződött meg, amelyek román személynek, vallomástevőnek a vallomását rögzítik. Ezeket a vallomástevőket szinte kivétel nélkül név szerint is ismerjük: Hujetz Jank, Kis Muntseli Csorogar Gyorgj, Lupás Iuon, Fauer (?) Thoma, Szimok Mihaly, Roskányi Mirtse János, Borbutza Kratson, Andrej Hintza, Román Ignát, Ratz Antoni ex Illye.

A román vallomástevők bizonyára románul mondták el vallomásukat, de a jegyzőkönyvbe a magyarra fordított szöveg került. Szerepel azonban benne az *orták* is, mint az eredeti román szöveg lefordíthatatlan része.

7. A román etimonhoz viszonyítva a tárgyalt szó jelentésszűkülésen ment át, jelentésébe ugyanis belekerült a 'román' széma. Arra nincs bizonyítékunk, hogy az erdélyi régiségben az *orták*-ot magyar személyre vonatkoztatva is használták volna. A Fekete-Körös völgyéből származó későbbi adalékok tanúsága szerint azonban az *orták* magyar ember jelölésére is szolgált, sőt származéka szólás részévé is vált: *Az ördœg ortákoskodjék mągiką̄* [= magukkal] (BÖSZÖRMÉNYI 1906. 31).

Irodalom

BAKOS 1972 = Bakos Ferenc, *Újabb adalékok a magyar nyelv régebbi román elemeinek történetéhez. NyK.* LXXIV, 340.

BAKOS 1982 = Bakos Ferenc, *A magyar szókészlet román elemeinek története.* Budapest.

B. GERGELY – KÓSA – ZSEMLYEI 1966 = B. Gergely Piroska – Kósa Ferenc – Zsemlyei János, *A magyar nyelv feudalizmuskori román kölcsönszavai" című szótörténeti monográfia szerkesztése. NyIrK.* X, 93–109.

BÖSZÖRMÉNYI 1906 = Böszörményi Géza, *A jánosfalvi nyelvjárás. NyF.* 29.

CIORANESCU = A. Cioranescu, *Diccionario etimológico rumano.* Tenerife – Madrid, 1958–1961.

DLR = *Dicţionarul limbii române. Serie nouă.* VI –. Bucureşti, 1965 –.

DLRLV = Costinescu, M. – Georgescu, M. – Zgraon, Fl., *Dicţionarul limbii române literare vechi (1640–1780).* Bucureşti, 1987.

DRIMBA 1958 = Drimba, Vl., *Influenţe româneşti în graiul maghiar din Valea Crişului Negru. FD I.*

KUN 1963 = Kun József, *Fekete-Körös-völgyi magyar tájszavak és magyar szavak a dél-bihari román nyelvjárásban.* Budapest.

MÁRTON 1962 = Márton Gyula, *Román kölcsönszavak a Fekete-Körös völgyi tájszólásban. NyIrK.* VI, 279.

MÁRTON – PÉNTEK – VÖŐ 1977 = Márton Gyula – Péntek János – Vöő István, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai.* Bukarest.

SZABÓ T. A. 1970 = Szabó T. Attila, *A szó és az ember.* Bukarest.

SZABÓ T. A. 1985 = Szabó T. Attila, *Tallózás a múltban.* Bukarest.

SZENDREY 1914 = Szendrey Zsigmond, *Tárkányi tájszók. MNy.* X, 458.

ZSEMLYEI JÁNOS

Az *apróbojtorján* (Agrimonia eupatoria) elnevezései a magyar nyelvben

1. Az *apróbojtorján* (Agrimonia eupatoria) a rózsafélék (Rosaceae) családjába tartozó, erdők szélén, árokpartokon termő évelő növény. A növény 1 m magasra is megnő, termései horgas sertéikkel ruhára, állatok szőrére kapaszkodnak (RÁPÓTI JENŐ–ROMVÁRY VILMOS, Gyógyító növények. Bp., 1983. 79), „mint az kendőrnek ollyan leuelei vannak, mikor meg erik az magua, ruhahoz ragad" (BEYTHE ANDRÁS, Fiveskönyv. Németújvár, 1595. 102).

A növény szárának felső, legfeljebb 50 cm hosszú, virágos, leveles része, valamint a szár alsóbb részéről gyűjtött levelek szolgáltatják a drogot (Agrimoniae

herba). Teáját légzőszervi, gyomor-, epe-, máj- és vesebántalmak, továbbá gyomor- és bélhurut ellen használják. Külsőleg toroköblítőnek, kelések és gyulladások borogatására alkalmazzák (RÁPÓTI JENŐ–ROMVÁRY VILMOS, i. m. 79).

2. A növény legkorábbi elnevezése a *kisbojtorján* 1395 körülről /ag^{ri}mo^{n}ia: *kis boÿtorian* (BesztSzj.: RMGl. 119)/ egyedi adat, a névnek nincs folytatása a magyar nyelvben. A *kisbojtorján* belső keletkezésű, szóösszetétel útján jött létre. A *kis* jelzőnek megkülönböztető szerepe van, a számtalan bojtorjánfajtól különíti el az Agrimonia eupatoriát.

3. A növény legismertebb elnevezése az *apróbojtorján* 1405 körül tűnt fel a magyar nyelvben.

Az *apróbojtorján* első megjelenése a magyar nyelvben: 1405 k.: agrimoniu^{m}: *ap^{ro}bayto^{r}ian* (SchlSzj.: RMGl. 120), 1500 k.: Aurimonia: *Aproboÿtorÿan* (CasGl.: RMGl. 120), Agrimonia: *Approboy[...]* (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 120), 1520 k.: Agrimonia: *apro boythoryan* (Növénynevek: RMGl. 120), 1525 k.: Agrimonia: *Apro Boÿtorÿan* (Ortus Sanitatis: RMGl. 120), 1560 k.: Agrimonia: *Apro boytoryan* (GyöngySzt.: RMGl. 120), 1578: Az Eupatoriomot, az az, Agrimoniát, az *apro Boytoriánt...* (MELIUS JUHÁSZ PÉTER, Herbárium Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. 74), *apro Boytoriánnal* gr. (MELIUS JUHÁSZ PÉTER, i. m. 137), 1590 k.: Agrimonia, vel Eupatorium: *Apro boytorian*, Eupatorium, Tragus dicit vulgo vocari agrimoniam: *Apro boitorian* (SzikszF.: RMGl. 120), 1595: *Apro boitoriannak* gr. (Beythe András, i. m. 101), XVI.: *apro boytorian,* Eupatorium, Odermenig. *Apro boytorian,* Eupatorium adulterinum, Kuniguntkraut. (Fuchs: SzegSz. I. 77), XVII.: *Appro baitorjan,* Xanthium, Bettlersleusz (Fuchs: SzegSz. I. 77), 1745: *Apró bojtorján* (JUSTI JOANNIS TORKOS, Taxa Pharmaceutica Posoniensis. Posonii. 6), 1775: *Apróbojtorján* (CSAPO JÓSEF, Új füves és virágos magyar kert... Posonban. 217), 1783: *Apró Bojtorján* Agrimonia: Eupatorium (BENKÖ JÓſEF, Nomenclatura Botanica. Füſzeres nevezetek. Linneus rendi ſzerént. in. MOLNÁR JÁNOS, Magyar könyv-ház. I. szakasz. Benkö Jóſef Urnak Füſzéres bövebb nevezeti. Posony. 370), 1792: *Apró Bojtorjányokat* gr., *apró Bojtorján* (NEDELICZI VÁLI MIHÁLY, Házi orvos szótárotska. Győrött. 38), 1807: *apró Bojtorján* (Magy. Fűvészk. 283), 1816: *Apró bojtorján* (BAUMGARTEN JOHANNES CHRISTIANUS GOTTLOB, Enumeratio stirpium magno Transsilvaniae principatui [Erdély] praeprimis indigenarum in usum nostratum botanophilorum conscripta inque ordinem sexuali-naturalem concinnata. Vindobonae. II: 8), 1835: *Apróbojtorjány* (KOVÁTS MIHÁLY, Magyar patika azaz Magyar- és Erdély-Országban termő patikai állatok, növények és ásványok, orvosi hasznaikkal egyetemben. Pesten. 7), 1896: *apró bojtorvány* (PallasLex. XIII: 824), 1948: *apró bojtorján* (HALMAI JÁNOS, Kossuth-csillag Vénusz sarucska. Gyógynövények, növények, drogok magyar, népies és latin nevei. Budapest, 6), 1983: *Apróbojtorján* (RÁPÓTI JENŐ–ROMVÁRY VILMOS, i. m. 79).

A régi magyar *apróbojtorján* elnevezést a népnyelv és a köznyelv máig őrzi. Vö. N. *apróbojtorján* (Kovászna megye gyógynövényei. A kötetet szerkesztették: RÁCZ GÁBOR és FÜZI JÓZSEF, közreműködtek: Féder Zoltán mérnök, Csedő Károly, Kisgyörgy Zoltán. Sepsiszentgyörgy, 1973. 151), *apróu̯bōi̯tōrjáŋg* (SzamSz. I. 45), *apró bujtorgyá^{n}*, *aprōbūjtorją́on* (MTsz.), *apróbojtorján, apró-bujtorgyán* (ÚMTsz.).

Az *apróbojtorján* belső keletkezésű, szóösszetétel útján jött létre. A névadás alapja a bojtorjánhoz hasonló termés: „melyet horgas tüskéjű, emberen, állaton megtapadó terméséről *apróbojtorjánnak* is hívnak" (SZABÓ ATTILA – PÉNTEK JÁNOS, Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató. Bukarest, 1976. 93).

3. Az *apró basilikum bojtor* PÁPAI PÁRIZ FERENC alkotása, a névnek nincs folytatása a magyar nyelvben: 1706: *Apró basilicum bojtor:* Basilicum minus. Agri-monia. (PÁPAI P. F., Nomenclatura Herbarum: Nyr. 29: 363).

Egyedi név, Pápai Páriz Ferenc valószínűleg tévesen illesztette a latin *Basilicum* elnevezést a magyar *apróbojtor* névbe, esetleg a növény kiemelkedő gyógyító hatására utalhatott: vö. lat. *basilicum* 'königliches, királyi, királyhoz méltó'. A *bojtor* elvonással keletkezett a *bojtorján*ból.

4. A *bojtorjánka* nevet Baumgarten alkotta 1816-ban: *Bojtorjánka* (BAUMGARTEN JOHANNES CHRISTIANUS GOTTLOB, i. m. II: 8).

A név a *bojtorján* főnév *-ka* kicsinyítőképzős alakja. A *bojtorjánka* névben a kicsinyítőképző hasonló szerepet tölt be, mint a korai *apróbojtorján* elnevezésben az *apró* jelző. A kicsinyítőképző az egyéb bojtorjánfajoktól (Arctium) különíti el az Agrimonia eupatoriát.

5. A *párlófű* csak a XVIII. században tűnt fel a magyar nyelvben, de tudományos névként mind a mai napig elsősorban ezt az elnevezést használják.

A *párlófű* első előfordulásai: 1745: *Párlo fü* (JUSTI JOANNIS TORKOS, Taxa Pharmaceutica Posoniensis. Posonii. 6), 1775: *Párló-fü* (CSAPO JÓSEF, i. m. 217), 1783: *Párló-fü* (BENKÖ JÓſEF, i. m. 370), 1807: *Párlófű* (Magy. Fűvészk. 283), 1835: *Párlófü* (KOVÁTS MIHÁLY, i. m. 7), 1862–1874: *Párlófű* (CzF. V: 85), 1925: *párlófű* (DR. JÁVORKA SÁNDOR, Magyar Flóra (Flora Hungarica). Bp. 536), 1972: *Párlófű* (RÁCZ G. – LAZA A. – COICIU E., Gyógy- és illó olajos növények. Bukarest. 56), 1976: *párlófű* (SZABÓ ATTILA–PÉNTEK JÁNOS, i. m. 93), 1983: *párlófű* (RÁPÓTI JENŐ – ROMVÁRY VILMOS, Gyógyító növények. Bp. 79), 1998: *párlófű* (PRISZTER SZANISZLÓ, i. m. 293).

A *párlófű* előtagja szóképzéssel keletkezett, a növény orvosi hasznára utal; vö. „Theája a' gőzölgést segíti, 's a' belső részeknek, tüdőnek, májnak, lépnek dugúlásait nyitja" (Magy. Fűvészk. 2. 234), az utótag (*fű*) magyarázó szerepű. Czuczor–Fogarasi szerint „Latinul: *agrimonia,* melylyel a magyar műszót öszvehasonlítván azt kell vélnünk, hogy ez eredetileg *parló,* s gyöke a *parlag* és *paraszt* szók gyökével azonegy, vagy talán a gyógyfüvek közé tartozván, beteg tagok párolására használtatik, mire mutat köznépies neve is, *párlófű"* (CzF. V: 85). Ez a magyarázat nyilván téves.

A *patikai párlófű* jelzője *(patikai)* a növény orvosi hasznára utal, arra, hogy az Agrimonia eupatoriát Magyarországon már igen korán gyógynövényként használták. A *patikai párlófű* első előfordulásai nyelvünkben: 1816: *Patikai parlófü* (BAUMGARTEN JOHANNES CHRISTIANUS GOTTLOB, i. m. II: 8), 1903: *patikai párlófű* (HOFFMANN, KARL – WAGNER JÁNOS, Magyarország virágos növényei. Atheneum. Bp., 97), 1941: *patikai párlófű* (VARRÓ ALADÁR BÉLA, Gyógynövények gyógyhatásai. Bp., 77), 1948: *patikai párlófű* (AUGUSTIN BÉLA – JÁVORKA SÁNDOR – GIOVANNI RUDOLF – ROM PÁL, Magyar gyógynövények. Bp., 132), 1990: *Patikai párlófűnek* (MARIA TREBEN, Egészség Isten patikájából. Hunga Print Nyomda és Kiadó. 9).

A *bojtorjánpárlófű* nevet Cserey Adolf alkotta, a névnek nincs folytatása a magyar nyelvben: 1900: *Bojtorján párlófű* (CSEREY ADOLF, Növényhatározó, vagyis vezér a virágzó növények neveinek könnyü és biztos kikereséséhez. Kezdők számára. Selmeczbánya, 579). Az előtag *(bojtorjános)* a növény termésére utal: „Érett termései horgas sertéikkel ruhára, állatok szőrére kapaszkodnak" (RÁPÓTI JENŐ – ROMVÁRY VILMOS, i. m. 79).

A *közönséges párlófű* első előfordulásai: 1948: *Közönséges párlófű* (AUGUSTIN BÉLA – JÁVORKA SÁNDOR – GIOVANNI RUDOLF – ROM PÁL, i. m. 132), 1975: *közönséges párlófű* (JÁVORKA SÁNDOR–CSAPODY VERA, Közép-európa délkeleti részének flórája képekben. Bp., 255), 1980: *Közönséges párlófű* (CSAPODY ISTVÁN – CSAPODY VERA – JÁVORKA SÁNDOR, Erdő-mező növényei. Bp., 88).

A *közönséges* jelző megkülönböztető szerepű, ezzel a jelzővel azokat a növényeket illették és illetik, amelyek a legismertebbek, leggyakoribbak, vagy amelyeket termesztettek. Legújabb növényszótárunk is ezt az elnevezést fogadja el: 1998: *közönséges párlófű* (PRISZTER SZANISZLÓ, i. m. 293).

6. A *párlófű* elnevezés helyett feltűnik a *-fű* utótag nélküli *Párló* 'Agrimonia' nemzetségnév 1807-ben a Magyar fűvész könyvben (283), DIÓSZEGI és FAZEKAS a *Bojtorjános párló*t 'Agrimonia eupatoria' javasolja, de zárójelben megadják a *Párlófű, apró Bojtorján* neveket is (283).

A *párló* 1807 előtt DIÓSZEGI–FAZEKAS Jelentésében tűnt fel a magyar nyelvben, melyet a szerzők nevük említése nélkül botanikai névalkotó munkájuk befejezése előtt nyomtattak ki és küldtek szét véleményezés végett az országban: 1807 előtt: *Párló* 'Agrimonia' (Jelentés in. JULOW VIKTOR, Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe in. Árkádia körül. Bp., 1975. 259), 1807: *Párló* 'Agrimonia' (Magy. Fűvészk. 283), 1941: *Párló* 'Agrimonia eupatoria' (VARRÓ ALADÁR BÉLA, i. m. 77).

A *párló* elvonással keletkezett a *párlófű* elnevezésből. FÖLDI JÁNOS 1793-ban a *fű* utótag fölösleges voltáról így írt Rövid krítika és rajzolat A' magyar fűvésztudományról c. művében: „Hogy tehát mind a' *fü* vég kevesedjen, mind pedig azzal gyakorta hibáson ne éljünk, a' fát fűnek, és a' füvet fának mondván; legjobb az egyébaránt zavarodást nem okozó Nemi Nevek mellől azokat elhagyni, (a' kinek tetszik, a' köznevezésben utánna ejtvén)..." (35). A XIX. század első éveiben megjelenő művek – DIÓSZEGI–FAZEKAS Magyar fűvész könyvével (1807) kezdődően – már tényleges szaknyelvi újításokat tartalmaznak a magyar nómenklatúrában és terminológiában. A *párló* elnevezésben a szerzők feltehetőleg figyelembe vették Földi javaslatát a *-fű* utótagról, ezért hagyták el.

A *párló* megkülönböztető jelzői: *bojtorjános, kis bojtorjános, patikai*. A *bojtorjános párló* első előfordulásai: 1807: *bojtorjános Párló* (Magy. Fűvészk. 283), 1852: *Bojtorjanyos Párló* (GÖNCZI PÁL, Vezérkönyv a növénytan tanítása és tanulására. Pest, 197), 1864: *Bojtorjános Párló* (HAZSLINSZKY FRIGYES, Éjszaki Magyarhon viránya. Füvészeti kézikönyv. Kassa, 83), 1872: *Bojtorjános Párló* (HAZSLINSZKY FRIGYES, Magyarhon edényes növényeinek füvészeti kézikönyve. Pest, 83), 1911: *bojtorjános párló* (RévaiLex. I: 175), 1941: *bojtorjánospárló* (VARRÓ ALADÁR BÉLA, i. m. 77), 1990: *bojtorjánospárlónak* gr. (MARIA TREBEN, i. m. 9). A *patikai párló* és a *kis bojtorjános párló* egyedi adatok, Halmai János

munkájában fordulnak elő, a neveknek nincs folytatásuk a magyar nyelvben: 1948: *patikai párló, kis-bojtorjános párló* (i. m. 6).

7. A *királyné asszony káposztája, király káposztája, királyné káposztája* feltehetőleg németből, tükörfordítással kerültek a magyarba: *Königskraut* 'király káposztája' (DR. WILHELM ULRICH, Internationales Wörterbuch der Pflanzennamen in Lateinischer, Deutscher, Englischer und Französischer Sprache. Leipzig, 1872. 7), *Koenigskraut* (BAUMGARTEN JOHANNES CHRISTIANUS GOTTLOB, i. m. II: 8), *Königskraut* (HEINRICH MARZELL, Wörterbuch der Deutschen Pflanzennamen. Mit Unterstützung der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Bearbeitet von HEINRICH MARZELL unter Mitwirkung von WILHELM WISSMANN. I.–V. Leipzig, 1943–1958. I: 144) „vgl. russ. *korolevina* trava ['Königinnenkraut'] Künstlich gebildeter N. offenbar wegen der alten Benennung eupatorium (Kraut des Königs Eupator, bzw. das Kraut, das königliches Ansehen genoß)" (HEINRICH MARZELL, i. m. I: 144).

A *királyné asszony káposztája* első megjelenése a magyar nyelvben: 1520 k.: Eupatoriu^{m}: *keralne azzon kapozthaya* (Növénynevek: RMGl. 380), 1903: *királyné asszony káposztája* (HOFFMANN, KARL–WAGNER JÁNOS, i. m. 97), 1941: *királynéasszony káposztája* (VARRÓ ALADÁR BÉLA, i. m. 77), 1990: *királynéasszony káposztájának* gr. (MARIA TREBEN, i. m. 9).

A *király káposztája* 1525 k.-ről adatolható: Eupatorium: *Keral kapozthaÿa* (Ortus: RMGl. 380).

A *királyné káposztája* nevet Jávorka Sándor említi népnyelvi adatként, de pontos előfordulási helyét nem adja meg: *királyné káposztája* (i. m. 536), *királyné káposztája* (AUGUSTIN BÉLA–JÁVORKA SÁNDOR–GIOVANNI RUDOLF–ROM PÁL, i. m. 132).

8. Az Agrimonia eupatoria népies elnevezése a *koldustetű: Koldustetű* (DR. JÁVORKA SÁNDOR, i. m. 536), *koldustetű* (AUGUSTIN BÉLA–JÁVORKA SÁNDOR–GIOVANNI RUDOLF–ROM PÁL, i. m. 132).

A *koldustetű* feltehetőleg németből tükörfordítással került a magyarba, talán a német népnyelvi *Bubeläuse* 'gazfickótetű' (HEINRICH MARZELL, i. m. I: 142) fordításával, hiszen számtalan bojtorjánhoz hasonló termésnek adták a *tetű* elnevezést. Idegen nyelvi megfelelőkre l.: angol *harvest lice*, orosz: *červečnik* a termésre (HEINRICH MARZELL, i. m. I: 142).

9. A *szőrféreg* régi magyar nyelvi adat: 1540 k.: Agrimonia: Contra *Zwrferegh* (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 234), az elnevezés nyilván a termésre utal. A későbbiekben Jávorka Sándor már csak népnyelvi adatként említi, az előfordulási hely megjelölése nélkül: *szőrféreg* (i. m. 536), 1948: *szőrféreg* (AUGUSTIN BÉLA – JÁVORKA SÁNDOR – GIOVANNI RUDOLF – ROM PÁL, i. m. 132).

10. Az *agármony* első előfordulásai a magyar nyelvben: 1941: *agármony* (VARRÓ ALADÁR BÉLA, i. m. 77), 1990: *agármonynak* gr. (MARIA TREBEN, i. m. 9).

Az *agármony* nevet népetimológia hozta létre, a latin *Agrimonia* értelmesítésével keletkezett. Vö. „Volksetymologie zeigen auch dt. *Odermennig* und frz. *aigremoine*, die beide aus lat *agrimōnia* entlehnt sind" (HELMUT GENAUST, Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen. Basel, Stuttgart: Birkhäuser, 1976. 39). A „heréről, ... mégpedig elsősorban a lóéról és a kutyáéról,

számos növényt és gyümölcsöt neveztek el" a magyar nyelvben (Nyr. 51: 16). Pl. az *Agármony* 'agárkosbor, Orchis' (BALLAGI, CzF.) nevét gömbölyű vagy hosszúkás gumóiról kapta, melyek az állatok heréihez hasonlítanak (Nyr. 64: 12). Az Agrimonia eupatoria *agármony* elnevezése valószínűleg a gömbölyű termésre utal.

Népnyelvi az *agármonifű* (HALMAI JÁNOS, i. m. 6) név, utótagja (*-fű*) magyarázó szerepű.

11. A *Szent Pál füve* erdélyi népnyelvi elnevezés: *Szent Pál füvének* gr. (MARIA TREBEN, i. m. 9).

12. A *cicfark* (MNy. 39: 160) népnyelvi adat Kürtről, a névadás alapja a növény hosszúkás, fűrészes levelei, amelyek fonákjukon szőrösek (VARRÓ ALADÁR BÉLA, i. m. 77).

13. A népnyelvi *tüdőfű* és *pulmonvirág* elnevezések a növény gyógyító hatására utalnak: „Valamikor tüdőbaj ellen használták. Erdélyi nevei ennek az alkalmazásmódnak emlékét őrzik: *tüdőfű* (Árapatak, Alsósófalva, Deményháza, Karcfalva, Kibéd, Lövéte, Parajd, Sóvárad), *pulmonvirág* (Vajdakamarás)" (SZABÓ ATTILA – PÉNTEK JÁNOS, Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató. Bukarest, 1976. 93).

14. Az Agrimonia eupatoriára vonatkozó adatok alapján összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a növény legkorábbi elnevezése (egyetlen adattal) *kisbojtorján* 1395 körül bukkant fel nyelvünkben. A *kisbojtorján* név azonban nem terjedt el, helyette az *apróbojtorjánt* (1405) fogadta el nyelvünk.

Az *apró basilikum bojtor*t (1706) Pápai Páriz Ferenc, a *bojtorjánka* nevet Baumgarten alkotta 1816-ban, egyik névnek sincs folytatása a magyar nyelvben.

A mai napig tudományos névként élő *párlófű* elnevezés csak a XVIII. század közepe táján jelent meg nyelvünkben. A *párlófű* utótaghoz különféle jelzőket illesztettek: *patikai*, *bojtorján*, *közönséges*, utalva a növény általános, orvosi hasznára.

A népnyelvi adatok közül említhetjük: *Szent Pál füve* (Erdély), *cicfark* (Kürtről), valamint a *tüdőfű* és *pulmonvirág* neveket Erdélyből, amelyek a növény gyógyító hatására utalnak. A *királyné asszony káposztája*, *király káposztája*, *királyné káposztája*, valamint a *koldustetű* feltehetőleg németből, tükörfordítással kerültek a magyarba. A növény termésére utaló *szőrféreg* 1540 körül tűnt fel a magyar nyelvben, az *agármony* elnevezés népetimológiával keletkezett.

VÖRÖS ÉVA

A *feketevarjú* lexéma tájnyelvi vizsgálata a magyar nyelvjárások atlasza alapján

Az európai dialektológiai kutatásokban jelentős előrelépést jelentettek a nyelvjárási atlaszok, amelyekben a szóföldrajz segítségével helyhez köthetők lettek a nyelvi adatok. Ilyen munka pl. a német WENKER – vagy a francia GILLIÉRON – atlasz (vö. A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti – módszertani kérdései. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU Bp., 1975. 17). A magyar atlasz kutatásban fontos szerepe volt a debreceni egyetemen folyó munkálatoknak, PAPP ISTVÁN, HUSS RICHÁRD, CSŰRY BÁLINT munkásságának, akik német mintára dolgozták ki módszereiket (vö. KÁLNÁSI ÁRPÁD, Fejezetek a Csűry-iskola történetéből. DMNYIK. 72. sz. 28-52). Ezek a kísérletek előfutárai voltak annak a nagy, összegző munkának, amelyet A magyar nyelvjárások atlasza fémjelez. Ebben a madárneveket feldolgozó térképek az egyes madarak különböző megnevezéseit reprezentálják a kutatópontokon. Idetartozik a 624. térkép is, amely a *feketevarjú*, hivatalos nevén *vetési varjú* (lat. *Corvus frugilegus*, fr. *Corneille noire*) különböző elnevezéseinek szóródását szemlélteti. A gyűjtők rajz segítségével a következő kérdésre keresték a választ: „Mi az a fekete madár, amely télen nagy csoportokban röpdös?"

Az adatközlőktől kapott válaszokból kiderül, hogy a madárnak összesen 15 féle megnevezése van a kutatópontokon, ezek pedig a következők előfordulásuk gyakorisága sorrendjében: *varjú, csóka, kánya, feketevarjú, holló, feketekánya, pápistavarjú, csókavarjú, feketecsóka, górvány, géberjénivarjú, hanyikányo, kranko, lukácsmadár, pápistakányo.*

A megnevezések első csoportját a madár hangjával összefüggő, hangutánzással keletkezett nevek alkotják: *varjú, csóka, kánya, holló, csókavarjú.* A szótörténeti adatok igen régiek a *varjú* fajnév esetében: pl. *voreud* sz. szn. (1138/1329); *varas* sz. hn. (1333–5) *variu* (1395); *varnyu, várnyu* (1788); *varj, varny, varnyák* (1805); *vari* (1874). Származékszó, önállóan nem élő *var-* alapszava ősi hangutánzó szó az uráli korból vö. ... finn *varis* ... észt *vares* ... A magyar szó –jú végződése az osztják megfelelőkben is mutatkozó fgr. denominális névszóképző folytatása ... a *varj, varny* alak szótárírói elvonás (TESz. 1: 1092–3).

A név 191 kutatópontra jellemző, pl. Dunakiliti (A-1), Kapolcs (D-3), Úny (E-4), Szárász (F-16), Algyő (K-12), Fony (L-10), Pély (M-13), Biharugra (N-7), Ófehértó (P-4), Középpulya (Au-1), Gice (Cssz-20), Bajsa (Ju-5), Kobátfalva (Ro-13), Homok (Szu-1). Elég nagy a szóródása, IMRE SAMU felosztását követve (vö. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971) a következő nyelvjárásokban fordul elő: csallóközi – szigetközi, északnyugat-dunántúli, észak dunántúli, Balaton vidéki, észak- és dél-baranyai, észak-dunai, Budapest környéki, kiskunsági, déli, közép, keleti palóc, Szenc környéki, Szikszó környéki, Hernád vidéki, Szeged környéki, Eger vidéki, Ipoly vidéki, Baja környéki, hajdú-bihari, szabolcs-szatmári, dél-tiszántúli, abaúji ö-ző nyelvjárások, néhány újabb település, nyelvjárássziget Ausztriában, Szlovákiában, Jugoszláviában, a romániai magyar nyelvjárások és átmeneti részek. A szó SZINNYEI JÓZSEF Ma-

gyar tájszótárában 'rámás csizma'; 'varrott papucs'; 'bőrpapucs' jelentésben is szerepel (2: 75).

A *csóka* megnevezés szótörténeti adatai: *cauka* szn. (1138/1329), *choka* (1395), *Czóka* (1604). Valószínűleg hangutánzó eredetű ... A magyarban újabban is *csó – csau –, csiau –, csjók –, csjek – csók* – féle hangsorokkal utánozzák, illetőleg írják le a madár hangját (TESz. 1: 547–8).

Ezt a nevet ismerik 92 kutatóponton, pl. Velem (A-15), Rigács (A34), Ságod (B-12), Dunaszeg (C-2), Dudar (C-18), Úny (E-4), Hidas (F-17), Dávod (G-13), Kemence (H-1), Mátraszőlős (J-2), Pusztafalu (D-4), Hodos (Cssz-7), Halmágy (Ro-20), Kót (Ju-1), Homok (Szu-1), Alsőőr (Au-3). Nyelvjárási területei: csallóközi-szigetközi, északnyugat-dunántúli, őrségi, zalai, hetési, észak-dunántúli, észak-dunai, Balaton vidéki, észak-baranyai, kiskunsági, Budapest környéki, közép- és keleti palóc, Hernád vidéki, abaúji ö-ző, dél-baranyai, Ipoly vidéki, szabolcs-szatmári, átmeneti, néhány újabb település, a romániai nyelvjárások, nyelvjárásszigetek Ausztriában és Szlovákiában.

A szónak egyéb jelentései is vannak, pl. 'papnövendék' <tréfás elnevezéseként>; 'barna vagy fekete hajú gyermek' <tréfás elnevezéseként>; 'lúd'; 'kis fekete folt a birkán' ; 'mocsári kosbor' (TESz. 1: 547–8). Az Új magyar tájszótárban '<szőlőfajta megjelölésére>' jelentésben, valamint '<pásztorlakodalmokon szokásos édes sütemény>: habcsók' jelentésben is megtalálható (1: 872). A Szegedi tájszótárban 'növényfajta, Orchis paluster' (1: 255).

A kánya szótörténeti adatairól a következőket tudhatjuk meg: *Kana* hn. (1138/1329), *kanya* (1470), *gány a*(1763). Szláv eredetű szó, vö. szb.-hv. N. *kanja, kajna* 'egerészölyv', szlk. N. *kaňa* 'egerészölyv'... az ősszl. *kanja* valószínűleg a ragadozó madarak jellegzetes vijjogásának utánzásából keletkezett (TESz. 2: 352).

Ezen a néven ismerik a madarat 68 kutatóponton, pl. Csönge (A-20), Acsalag (A-4), Andrásfa (B-5), Rezi (B-15), Galambok (B-30), Som (D-10), Cserkút (D-37), Sukoró (E-14), Algyő (K-12), Orosháza (N-5), Kót (Ju-1), Désháza (Ro-2), Középpulya(Au-1), Kisherend (G-9). Megtalálható az északnyugat-dunántúli, a zalai, a hetési, a dél- és közép-somogyi, a Balaton vidéki, az észak-dunántúli, az észak-baranyai, a Szeged környéki nyelvjárásokban, néhány átmeneti sávban, újabb településen, s a romániai magyar nyelvjárásokban. Más jelentései pl. 'szódavíz' (TESz. 2: 352); 'galagonya' (ÚMTsz. 2: 603); 'a gyermek kedveskedő megszólításaként az anya részéről' (ÚMTsz. 3: 78). A szó *gányó* alakváltozatának a Szegedi tájszótárban 'dohánytermesztő kertész' jelentése is van (1: 496).

A *feketevarjú* téves megnevezése a *holló* (vö. KISS JENŐ, Magyar madárnevek. Bp., 1984. 334.) A szó történetéről, etimológiájáról elég régi adataink vannak, pl. *Hollus* sz. szn. (1220/1550); *Holouku* (1324); *hallo* (1518). Ősi hangutánzó szó az uráli korból... A magyar szó *ll*-je magánhangzóközi geminációi eredménye (TESz. 2: 134).

A kutatópontok közül 22 helyen ez a neve a madárnak, pl. Szentgál (C-22), Nagybózsva (O-1), Halmágy (Ro-20), Zágon (Ro-22), Domokos (Ro-3), Lozsád (Ro-18), Magyarbőd (Cssz-24), Csucsom (Cssz-21), vagyis a Balaton vidéki, a Hernád vidéki, az abaúji ö-ző, a keleti és a középpalóc, a romániai, az átmeneti nyelvjárásban és egy szlovákiai nyelvjárásszigeten.

A *csókavarjú* megnevezés csak két kutatópontra jellemző, Dunakiliti (A-1), Jánok (Cssz-23), a csallóközi-szigetközi és a Hernád vidéki nyelvjárásban.

A másik csoportba azok a megnevezések tartoznak, amelyek a madár tollazatával kapcsolatosak, annak „kékes fémfényű", fekete színe alapján születtek (vö. KISS i. m. 331). Idetartozó korpuszok: *feketevarjú, feketekánya, feketecsóka.* Az első a *feketevarjú,* a térkép címszava az előfordulások gyakorisági sorrendjében. 36 kutatóponton található meg, pl. Makád (E-17), Kölked (G-12), Algyő (K-12), Zsip (Cssz-19), Téglás (P-12). Nyelvjárási területei: kiskunsági, Baja környéki, Szeged környéki, keleti és középpalóc, szabolcs-szatmári, hajdú-bihari, Hernád vidéki, észak-dunai, átmeneti és újabb település, dél-baranyai, Ipoly vidéki valamint a romániai magyar nyelvjárások.

A *feketekánya* megnevezést 16 kutatóponton ismerik, pl. Rigács (A-34), Felsőörs (C-23), Désháza (Ro-2), az északnyugat-dunántúli, a hetési, a Balaton vidéki, a közép- és dél-somogyi, a dél-baranyai, a romániai nyelvjárásban és egy átmeneti részen.

A *feketecsóka* nevet csak egy átmeneti nyelvjárásban, Tardonán (L-15) figyelhetjük meg.

Hasonlóságon alapuló névátvitel eredményeként jött létre a *pápistavarjú, pápistakánya* elnevezés, mivel tolluk színe hasonlít „a katolikus papok reverendájához, hiszen ők is télen-nyáron talpig feketében járnak" (vö. KISS i. m. 331).

Az előbbi névre 10 helyről van adat, pl. Kiskunhalas (K-6), Fony (L-10), Nagyölved (Cssz-13), a kiskunsági, a keleti és a nyugati palóc, a Hernád vidéki, az abaúji ö-ző, a csallóközi-szigetközi és egy átmeneti nyelvjárásból. Utóbbit csak Szentán (B-35) ismerik, a dél-somogyi nyelvjárásban. SZINNYEI JÓZSEF Magyar tájszótárában tréfásan 'gabonaevő (hússal nem táplálkozó) varjú' jelentésben is megtalálható (2: 75).

Egy-egy adat van a *géberjénivarjú*-ról, amely Mándról (O-17), a szabolcs-szatmári nyelvjárásból való, a *górvány*-ról, amely Várdarócon (Ju-3), a dél-baranyai területen van meg, a *hanyikányá*-ról, amely Somlóvásárhelyre (C-19) jellemző, egy átmeneti részen, a *krankó*-ról Domokosról (Ro-3), a romániai magyar nyelvjárásból és a *lukácsmadár*ról, Velemből (A-15), az északnyugat-dunántúli részről.

Eredetüket tekintve elmondható, hogy a *géberjénivarjú* névadása nem világos, az előtag a *gáborján* változata, amely viszont a *tövisszúró gébics* egyik megnevezése (vö. KISS i. m. 332). A *górvány* jövevényszó, a szerb-horvát *gavran* 'holló' átvétele, a *hanyikányo* valójában *hanságí varjút* jelent. Az elnevezés az eredetére utal, mivel a Hanságból származónak tartották a madarat (uo.).

A *krankó* megnevezés a román *crancau* 'varjú' szóból származik, annak átvétele (vö. KISS i. m. 325).

A *lukácsmadár* névről nem tudunk bővebbet, ennek kiderítése további kutatás tárgya lehet.

A *feketevarjú* különböző nyelvjárási megnevezéseit csoportosíthatjuk aszerint is, hogy egyszerű, összetett vagy szószerkezetes típus-e. KISS JENŐ szerint „az összetétel és a szószerkezetté válás produktív és gyakori formák" (vö. KISS i. m. 27).

A nyelvterület kutatópontjain 6 egyszerű megnevezéssel számolhatunk, s ezek a következők előfordulásuk gyakorisági sorrendjében: *varjú, csóka, kánya, holló, górvány, krankó. Varjú*-nak nevezik a madarat pl. Tószegen (J-22), Kupuszinán (Ju-4), Szegváron (K-9), Gicén (Cssz-20), Balmazújvárosban (P-11). *Csóka* a neve pl. Dunaszegen (C-2), Szinpetriben (L-1), Csongoron (Szu-2), Kemencén (H-1). A *kánya* megnevezést használják pl. Pamukon (D-13), Sümegprágán (B-8), Kisherenden (G-9). *Holló* a madár neve pl. Kőröstárkányon (Ro-5), Héten (L-3), Csucsomban (Cssz-21). *Górvány* Várdarócon (Ju-3), *krankó* Domokoson (Ro-3).

A térképen 9 összetett név van, gyakoriság szerint ezek a következők: *feketevarjú, feketekánya, pápistavarjú, csókavarjú, feketecsóka, géberjénivarjú, hanyikányo, lukácsmadár, pápistakányo.*

Az összetételek domináns elemei: *-varjú, -kánya, -csóka, -madár*. A megkülönböztető elemek pedig: *fekete-, pápista-, csóka-, géberjéni-, hanyi-, lukács-. Feketevarjú* a madár neve pl. Algyőn (K-12), Héten (L-3), Dávodon (G-13), Mándon (O-17). *Feketekánya* pl. Bödeházán (B-28), Nemesvitán (D-1), Cunban (G-7). *Pápistavarjú* pl. Kiskunhalason (K-6), Nagybózsván (O-1). *Csókavarjú* pl. Dunakilitin (A-1). *Feketecsóka* van meg Tardonán (L-15), *géberjénivarjú* Mándon (O-17), *hanyikányo* pl. Somlóvásárhelyen (C-19), *lukácsmadár* Velemben (A-15), *pápistakányo* Szentán (B-35).

A *feketevarjú* megnevezései közt a térképen nincs adat a szószerkezetes típusra, mint pl. a *tövisszúró gébics* vagy a *búbos banka* térképlapján.

Az idegen nyelvek (pl. szlovák, román, német) hatása nyelvjárási szókincsünkben is kimutatható. IMRE SAMU vizsgálatai szerint az atlasz teljes korpuszát nézve ez elég jelentős és regionális (Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. Bp., 1987. 47–8). A *feketevarjú* megnevezései közül pl. a következők tartoznak ide: szlovák eredetű a *kánya* név, románból vették át a *krankót*, szerbhorvát a *górvány* szó. Nincsenek meg az atlasz anyagában a következő, témával kapcsolatos példák, amelyek mintegy kiegészítői lehetnek a térkép korpuszainak: a szlovák eredetű *csavka* a csóka neveként (TESz. 1: 547); a *csakli* 'csóka' név, amely valószínűleg a hangutánzó német *tschokel* ill. *tschagl* 'csóka' átvétele (uo.). A helyi német nyelvjárásból került be a magyarba pl. a *kváker* megnevezés, a német *Quake, Quäker, Gagger* 'ua'. szóból (vö. KISS i. m. 332).

A *feketevarjú* nyelvjárási megnevezéseire találunk példákat a frazeológiában is, és megfigyelhetjük, mikor, miért, ill. mivel kapcsolatban említik a madarat. Pl. mentegetőző bűnösről, bűnösnek mondják: „Hiába fürdik a *csóka*, nem lesz hattyú belőle" (ÚMTsz. 1: 872). A kényes gyerek Szatmárban „visít mint a *kánya*" (SzamSz. 1: 450), ha valami nagyon ritka, az „ritka mint a fehér *holló*" (SzegSz. 1: 606). Ha valaki eltékozolja a vagyonát, „*kánya* begyébe tömi" (O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1982. 331). Ha valakinek kedvez a szerencse, „a *varjú* is neki krákog" (i. m. 713).

VESZPRÉMI ESZTER

A *csáva* szó jelentéséhez és eredetéhez

A sertés Magyarországon c. könyvemben már foglalkoztam a *csáva* és a *csávázás* szóval, mint a legeltető sertéstenyésztés esetében is fellelhető takarmányozási eljárással (SZABADFALVI 1991. 148–149). Néhány adatot soroltam fel arról, hogy a korpával és főtt burgonyával dúsított sertésmoslékot országunk egyes tájain *csávának*, ritkábban *csávás*nak nevezték. Előfordultak továbbá a *csávás, csávásdézsa, csáváshordó, csávássajtár* 'moslékos edények', illetőleg az Ormánságban *csávásrúd* 'csávásdézsát hordó rúd' kifejezések, s igei alakként, már modern jelentéssel *csáváz* is. A *csáva* és *csáváz* szavaknak azonban sok, más jelentése is van, ezért szeretném megvizsgálni ezeket, kapcsolatukat, időrendjüket és elterjedésterületüket, amelyek – úgy hiszem – az alapszó eredetének megfejtését is elősegítik. Már elöljáróban megemlítem, hogy nem vizsgálom a földrajzi névként előforduló *Csáva, Csávoly* elnevezéseket, amelyek már a 13. század első harmadában megjelentek, s amelyeket KISS LAJOS (1988. 310–311) a vizsgált szavunkkal is kapcsolatba hozható 'savanyú lé' jelentésre vezeti vissza.

Az alapszó irodalmivá valójában sohasem vált, legfeljebb a *csávában van, csávában maradt* formában vált az irodalmi- és a köznyelvben ismertté. Az elmúlt századokban és részben napjainkban is megmaradt a szűcsmesterség, illetőleg sertéstakarmányozási, majd később a modernülő mezőgazdaság szakszavának. Úgy tűnik, hogy jelentése a huszadik században is továbbalakult, a régi jelentései tovább halványultak és újabbak tolultak előre. SZINYEI József tájszótára (1893–1896. I. 277–279) a 19. század utolsó évtizedében még így rögzítette:

Csáva: 1. 'moslék' (Fajsz, Csongrád, Tiszadob); 2. 'mosléktartó edény' (Fehér m.)

A *csávás*: 1. 'moslékos'; *csávás sajtár* (Gelse és vidéke), *csávás hordó* (Heves m., 1840) a 'csávatartó edény'; 2. 'moslékos dézsa' (Dunántúl, Göcsej, Ormányság, Hódmezővásárhely, 'moslékos vályú'; 3. 'moslékos disznó elesége' (Rába-mellék)

A magyar értelmező szótár már csak a hatodik helyre sorolta a 'moslék' jelentést és előtérbe helyezett két bőrfeldolgozásra utaló és három ipari vonatkozású elnevezést:

1. 'bőr kikészítéséhez szolgáló lé'; 2. (vegy) 'amiben a festendő textileket áztatják'; 3. (mezőgazd.) 'arzénes lé, vetőmag kórokozóinak elpusztítására'; 4. (fém.) 'fémtárgyak felületének oxidoktól való megtisztítása'; 5. (bőripar) 'gödör, hordó, melyben a csáva van'; 6. (táj.) 'moslék'. Itt a következő két példát említi: „Fridrik szakács perbe szállván dajkájával, leöntötte nyakát egy zsajtár csávával" (Csok.). „Dulakodás közben felrúgták a moslékosdézsát, a sok *csáva* ... szétfolyt" (Jók.).; 7. (átv.) 'kellemetlen, kínos helyzet'

A *Magyar Néprajzi Lexikon* már csak a 'vetőmagcsávázás' jelentését ismeri, s az idekapcsolódó két eszközt, a *csávázókosár* és a *csávázóteknő* képét közli. A szócikk végén közölt irodalom is csak erre a jelentésre vonatkozik (MNL. I. 475). A szótárirodalom jelentős része viszont elsősorban a bőrkikészítésnél használt *csávát* említi, mint 'sós- vagy timsós-korpás levet', amelybe a bőrt tartósan beáztatták. Így tartják számon pl. az *Oklevélszótár* (115), az *Erdélyi szótörténeti szótár* (SZABÓ T. A. II. 1978. 45), a *Szamosháti szótár* (CSŰRY 1935. 136) és a *Szegedi szótár* is (BÁLINT 1957. I.), illetőleg a régi nagy lexikonjaink is.

Az *Új magyar tájszótár* (UMTsz. I. 1979. 770) a *csáva* szónak már csak négy jelentését tartja számon. Ezek felsorolásánál megemlítem az előfordulás területeit és számadatait. Ebből lényeges következtetéseket vonhatunk le:

1. 'A birka bőrének házi kikészítéséhez használt korpából sóval, ill. timsóval készített lé' jelentéshez csupán a Kiskunságból és a dunántúli Gajcsánából említ összesen két előfordulást. Ezt a jelentést, mint látni fogjuk, megerősítik ugyan a történeti adatok, de előfordulása mégis csak egy mesterség szókincséhez tartozik, s az irodalmi- és a köznyelv széles körben nem használta. A bőrfeldolgozásnál használt *csáva* eredetét és funkcióját GÁBORJÁN Alice az ukránból vezeti le. Eredeti jelentése 'leforrázott' lehetett, semmiképpen nem 'hamulug'-ot, mert ezt a szőrtelenítő folyadékot a szűcsök nem használták. Ez utóbbi jelentés csak később alakulhatott ki. Pápai Páriz Ferenc szótára 'párlug'-nak említette, s a *pár* 'korpából savanyított kovászt' jelent (GÁBORJÁN, 1962).

2. 'A vetőbúza áztatásához használt arzolos oldat'-ot, az értelmező szótár egyetlenként, csupán Fényeslitkéről (Szabolcs m.) említi. Most jelent meg BALASSA Iván tanulmánya a gabonavetőmag kiválasztásáról és előkészítéséről, ebben a vetőmag*csávázás*ról a következőket írta: „Ez az első eset, amikor a magyar földművelésben vegyszert kezdtek használni. Az eljárás viszonylag fiatal korát az is mutatja, hogy sok elnevezésével találkozunk, melyek közül legáltalánosabb az a kettő, melyet a tímárok szókincséből vettek át és ez ragadt meg a mezőgazdasági szaknyelvben napjainkig." Az első idevonatkozó adatot PETHE Ferenc 1805-ben megjelent munkájából említi: „... jobb a *mag-tsávázás* helyett a földet, a mely a magot körül teríti, *betsávázni.*" Meg kell említeni, hogy BALASSA meszes lével való vetőmag-fertőtlenítésre adatot 1789-ből is említ, a kezelést jobbára az uradalmakban ismerték. Az eljárást hazánkban német telepesek használták először, illetőleg a nagygazdaságok német és angol szakmunkákból vehették át (BALASSA 1998. 51–53).

3. 'Moslék' jelentéssel a következő helységekről (ill. megyéből) említ adatokat: Katádfa, Kiskunság, Kiskunhalas, Csongrád m., Gyula, Monostorpályi, Kiskunhalas és Alpár; továbbá a *csáva* Szenden, *csávában* Gyulán és *csávo* Lovászpatonán 'mosléktartó edény', ugyanakkor a *csáva* Nagykanizsán 'sajtár' jelentéssel is rendelkezik. Ezzel a jelentéssel – tehát – több mint egy tucat esetben közli a szótár!

4. 'Különféle szennyes folyadék, szennyes ruhák áztató vize' jelentés is előfordul Lovászpatonán, 'trágyalé' Nagyszalontán, 'sár, sáros, nedves lucskos' jelentéssel pedig a szabolcsi Fényeslitkén és Kéken.

A *csávás* szónak pedig csak 'mosléktartó edény, pl. dézsa, sajtár, hordó' a jelentése a szótárban; összesen húsz helységből közel harminc adatot sorol elő. De van külön *csávásdézsa, csáváshordó és* csávássajtár is egy-két településről. Megállapíthatjuk továbbá, hogy az új tájszótár a *csáva* és származékai 'moslék, moslékosedény' jelentésű adatot legalább ötvenet sorol elő. Ezek egy része azonban nehezen hozzáférhető forrásokból származnak, ezért az alábbiakban a néprajzi és nyelvészeti irodalomból csupán a legfontosabb adatokra hivatkozom.

A *Magyar Nyelvőr* múlt századi köteteiben közölt tájszó-gyűjteményekben igen sok, 'moslék, moslékosedény' jelentéssel közölt adatot találhatunk. A legtöbb a Dunántúlról származik: Az Ormánságban a *csávás* 'moslékos edény' (Nyr. I, 1872.

424); a Dunántúlon a *csávás* 'moslékos dézsa' (Nyr. V, 1876. 128); Tolna megyében a *csávás* 'vályú a disznók számára' (Nyr. VI, 1877. 274); Fajszon a *csáva* 'moslék' (Nyr. VII, 1878. 428); Gelsén és vidékén (Zala m.) a *csávás sajtár* 'moslékos sajtár' (Nyr. XV, 1886. 573). A Rába mellékén a *csávás* 'moslék, disznó eleség' (Nyr. XVII, 1888. 523). Egyetlen adatot találtam a Duna–Tisza-közéről: a *csáva* 'moslék' jelentésű Kiskunhalason (Nyr. XXXIII, 1894. 47). Országunk keleti feléből csupán három adatot közölt múlt századi köteteiben a tájszótár: Csongrádon a *csáva* 'őrölt árpa vízzel keverve' (! – Nyr. IX,. 1880. 89); Tiszadobon a *csáva* 'moslék a csávás hordóban, ha vályúba öntik, akkor már *ivós*' (Nyr. XX,. 1894. 192); Szatmárban a csávás 'moslékos dézsa' (Nyr. XIX, 1890. 380). Már az eddigi adatokból is megállapítható, hogy a szó ilyen jelentéssel elég gyakori.

Herman Ottó 1914-ben, pásztorszótárában, a sertéstenyésztés szókincsénél – elsősorban a *Nyelvőr* adataira hivatkozással – a következőket említette: „*Csáva* – Tiszadob, Nyr. 20:102.; Fajsz és Csongrád m., Mtsz. – 'moslék' (míg a *csávás hordóban* van; ha a vályúba öntik *ivós). – Csávás* – 1. Rábamellék, Dunántúl, Nyr. 17:523. 'moslék, disznóeleség'. 2. Dunántúl, Göcsej, Ormányság, Hódmezővásárhely, Szatmár m. Mtsz.; Felsőnyék, Tolna m., Nyr. 6:247. 'moslékosvályú'. Vö *csáva, csáváshordó*. Mondás: Bekerült a csávába – 'piszkos bajba'. – *Csáváshordó* – Heves m. 'moslékoshordó'." A pásztorszótár a bőrfeldolgozásra vonatkozó jelentését nem említette (HERMAN 1914. 543). TÁLASI István kiskunsági monográfiájában (1936. 182.) is megtaláljuk: „A disznó kétszer kap ... *csávát* vagy répát adnak neki, s ha idő engedi megengedi, a falka legel." A *csáva* krumpliból és korpából vízzel készített moslék. NAGY CZIROK László (1959. 357) ugyancsak a Kiskunságról írott munkájának végén, a szótárban így említi: „*Csáva*: krumplival vagy korpával főleresztett, híg, főtt sertéseledel." BORZSÁK Endre egy gyűjtésében (EA. 140. 34) olvashatjuk: „Savóturu. A sajt lecsurgott savójához vastagítani hozzáöntöttek a *salaptej* tetejét (ami a dézsában maradt, mikor a leszínelt tejet bográcsba öntötték melegítésre). A szürkés-homokos legalja a *csávásba* jött a disznónak. A homok és a *peszmet* a beoltott tejet összedarálta volna."

Említettem már, hogy BÁLINT Sándor szegedi szótárában nem említi a 'moslék' jelentéssel. Ez valószínűleg tévedés, vagy pontatlanság, hiszen a szótár megjelenése után kiegészítések jelentek meg a *Magyar Nyelvőr*ben (1959: 335); itt közölték: „*Kusztli (-t, -k, -ja)* 'elrekesztett zug a kamrában, színben v. a nyári konyhában'. *Csávást*, miegymást tartanak benne. Már is csinyájjátok össze a kusztliba a főtt krumplit, asztán öncsétök a *csávásba* 'moslékos vödörbe' (Szentmihálytelek)."

Az adatok nagyobbik része a Dunántúlról, annak is inkább a déli feléről származik: BERZE NAGY János baranyai tájszótára szerint Pécsarányoson a *csávás* 'moslékosedény'. A kifejezés ismertségére utal az, hogy az a helyi népszokásokba is bekerült: „Ha bármit jó áron akarunk eladni, otthon a *csávásból* háromszor kő rávetni a vizet" (BERZE NAGY 1940. III. 9., 194). Az Ormánságból KISS Géza (1937. 263) is megemlíti: „*Csávás*: krumplis, moslékos sajtár." *Ormánsági szótár*ában (KISS 1952. 75–76) így örökítette meg: „*Csávás* (-t, -ssa) fn. 'krumplis, moslékos, abronccsal ellátott, kétfülű erős sajtár'. Ebben törik le a disznók számára főzött burgonyát." Rajzon közölte a kétfülű, dézsa formájú edényt, s a tartozékát, a *csávásrúd*at is. A hetési faház *pitvar*ában az ajtó mellett az egyik sarokban állnak a

tűzhely szerszámai és egy sajtár, a másikban pedig a *csávás*, a moslékgyűjtő (BELLOSITS Ethn. VIII. 1897. 96). Ugyanezt örökítette meg GÖNCZI Ferenc is *Göcsej* c. monográfiájában a konyha leírásánál (1914, 444): „A konyhában tartják néhol a vizessajtárt (egy padon,) az ajtó mellett, ugyancsak itt, a *csávás-*, vagy *moslékossajtárt.* Ugyancsak GÖNCZInél a somogyi népszokások között is megtaláljuk: „A keresztelőről való visszajövetkor is felváltva hozták a keresztanyák a gyermeket. A házhoz érve, mielőtt a szobába vinnék, a konyhában lévő *csávás sajtár*ban megmosdatják, hogy meg ne igézhessék (Surd)." Ez után még más kultikus cselekedeteket is végeznek, mielőtt beviszik a gyermeket a szobába (GÖNCZI 1938). A Somogy megyei Szent-Balázsról 1907-ben közölt tájszavai között is említik: *Csávás* 'moslékos dézsa' (Nyr. XXXI, 143.). A Bakonyalján a *csávo*nak két jelentése van: 'moslékos sajtár', ill. 'szennyes ruhák áztató vize' (HORVÁTH 1906. 54).

A *csáva* legteljesebb használatára leírásunk Hajdúböszörményből BENCSIK Jánostól származik: „Amikor a csürhéről haza ment a jószág csak *csávát* (erjesztett itatós) vagy egy kevés moslékot kapott, mert egész nap legelt. Amelyik háznál több sertés volt, ott télen-nyáron *csávát* készítettek számukra. A *csávásdézsa* ötven literes egyik végén zárt hordó volt. Télen pitarban vagy nagyobb ólban az ajtó mögött, az *enyhely*ben, nyáron inkább a kút mellett állt. Itt erjesztették *csáv*ának. Kevés korpát tettek a hordóba, sok vízzel vegyítették el. Fenekére, ha volt, olajpogácsát is tettek, mert a vízben elázott olajpogácsához kevés korpa kellett. Naponta teletöltötték a hordót vízzel. Évente csupán egyszer mosták ki. Télen moslékkal vegyítették a csávát is. Ilyenkor felmelegítették a jószágnak a *csávát* is, a moslékot is. A ház körül nevelt sertéseknek *moslék*ot is adtak. A moslékba krumplit, sült cukorrépát adtak, melyhez korpát, kukorica darát is kevertek. ... A *csáván* tartott sertéseket úgy sózták, hogy amikor kimerítették a hordóból a *csávát*, akkor dobtak a vederbe egy kevés sót." Hátrább így említette ismét: „Reggel, legeltetés előtt a disznók nem kaptak takarmányt. Korán felkelt a falka, s máris indultak velük a legelőre, a szántóföldre legeltetni. Mire a nap feljött a disznók már jóllaktak. Legeltetés után vékony korpás moslékot vagy *csávát* kaptak, mégis meghíztak. Amikor a tarló szabadult, learatták és behordták a kalászosokat, a nyájat a tarlón, az elhullott magon járatták. Ebben az időszakban nem kellett a disznóknak este más, csupán egy kis *savanyú lé,* egy kis *csáva*" (BENCSIK 1971. 202–204). – Meg kell említenem egy, az előbbiektől eltérő jelentésű adatot is: A *Nyelvőr*ben (XXIII, 1894. 238) palóc tájszóként a kukoricafosztás kapcsán említették: „*csáva:* Na gyerekek, siessetek megfosztani eszt a pát csőt, osztán rá ágyazunk a' *csávára.*"

A 'moslék' és 'moslékosedény' jelentésű *csávás* és *csávás sajtár* kifejezések elsősorban Nyugat- és Dél-Dunántúlon olyannyira ismert fogalmak voltak, hogy a regösénekek jókívánságaiba is bekerültek. Itt csak SEBESTYÉN Gyula (1902. 182) a Zala megyei Milejből és Nova vidékéről; GÖNCZI Ferenc (1914. 328) Göcsejből és KALLÓS Zsigmond (1935. 279) a Vasvár melletti Hegyhátszentpéterről századunk elején gyűjtött regösénekéből idézek:

Milej: Adjon az úr isten Annak a gazdának Ek kisdisznót Annak a disznónak Akkora hájat Mind a *csávás sajtár* Akkora órgyát Mind a mestergerenda Akkora szalónát Mind az ajtó

Nova. vid.: Aggyon az Úr Isten ennek a gazdának Akkora disznót, mint egy borgyú, Akkora szalánát, mint egy ajtó, Akkora hájat, mint egy *csávás sajtár* Akkora órgyát, mint egy mester gerenda Rök ökör, régi törvény, haj regü rejtem Azt is megengedte a nagy úr Isten!

Göcsej: Aggyon a zúristen Ennek a gazdának Ek kis disznut Annak a disznunak Akkora hájot, Mint a *csávás sajtár.* Akkora szalánnát, Mind eza zajtu! Haj regü rejtem.

Hegyhát-szentpéter: Adjon az úristen ennek az asszonynak egy disznó alatt kilenc kis malacot annak a malacnak akkora hájat mint egy *csávás sajtár* akkora órgyát mind a mester gerenda Olyan vastag szalonnát mind az ajtószárfa red ökör, régi törvény, haj regö rejtem.

VIKÁR Béla *A regösének* c. munkájában (107. 36.) két helyről is idézte némi kis szöveg-különbséggel. Az egyik variáns a következő:

Aggyon az úr isten ennek a gazdának
Akkora hízót mind e' bihó (bival)
Akkora szalánnát mind az ajtószárfa
Akkora hájat mind a csávás sajtár ...

Megállapíthatjuk – tehát –, hogy a *csáva* szónak és származékainak eredetileg két réginek tekinthető jelentése van: 1. 'moslék', ill. 'moslékos edény'; 2. 'bőrfeldolgozásnál alkalmazott erjesztett korpás folyadék', ill. 'ennek az edénye'. Az ipari jelentései mindenképpen újabbak. Ide sorolnám még a mezőgazdaságban használt jelentését is, noha ismeretét a 18. sz. végéről, a csáváz ilyetén használatát BALLASSA Iván a 19. század elejétől kimutatta. A *Csávában van, Csávába került* jelentései is csak másodlagosan és csak később alakulhattak ki. Ezeket O. NAGY Gábor (1957. 52.), a többi idevonatkozó forrás ismeretében az állati bőr büdös csávájára vezette vissza.

Vizsgáljuk meg most a szó és jelentése eredetével kapcsolatos véleményeket:

A szó eredetéről századunk elején a GOMBOCZ Zoltán – MELICH János etimológiai szótára (I. 891) szerint a *csáva* a 16. századtól 1. 'bőr érlelő lug', 2. szennyes ruhát áztató víz', 3. lúgos, moslékos edény'; a *csávás* (Tud. gyűjt. 1930. VII. 119.) 'moslékos edény'; *csáváz* 'mosogatás közben loccsot csinál'. 1941-ben BÁRCZI Géza szófejtő szótárában ezt olvashatjuk: *csáva* 'bőrkikészítő lé' (1545. NySz.) valamely szláv nyelvből, vö. pl. szerbhorvát *stava, scava* 'timárlé, szennyvíz, stb'. Megfelelői megtalálhatók a bulgár, cseh és a kisorosz nyelvben. A *Csávába esik, csávában marad* a tímár mesterség nyelvéből vett kép; vö. *cserben hagy* (BÁRCZI 1941. 37). A szót KNIEZSA István is szláv eredetűnek tartja (1963. 354), a szókezdő *cs* eredetével a századelőn már MELICH János is foglalkozott (NyK. XXXIX, 1909. 50). Hasonló nyomokon jár, de már árnyaltabban fogalmaz az új etimológiai szótár (TESz. I. 487–488) is: *1.* Első előfordulása és jelentése: *1545* „az farkas bwreketh kwlgie megh ... walamith vagy *Cawaban* wagion wagy minth wagion" (RMNy 2/2:60) 'bőrkikészítő lé, *1565 czáva* Gerberbrühe, Beize'. *2.* 1803-ban már más jelentéssel is előfordul: 'lúgos vagy moslékos edény'. *3.* 1805-ben (mint már

láttuk) Csokonai Vitéz Mihálynál (ÖM. 1/2: 1922. 573) 'moslék, Spülicht'. 4. 1895. 'különféle savas vagy lúgos folyadék neve (Pallas Lex. 9. 622). A szó szláv eredetű, vö. blg. *цáва* 'bőrkikészítő lé; szb.-hv. *štâva* 'ua., bőrcsávázás', Kaj *ščava* 'moslék, hulladék' szln. ščáva 'sóska, moslék'; ukr. N. *цáва* 'sóska, kovászból stb. készített folyadék, melyben a gyapjúfonalat festés előtt kifőzik'. A szó kimutatható néhány más szláv nyelvben is. E szócsaládba tartozik a *csevice* szlovák eredetije is.

A szó eredetéről a TESZ a következőket tartja: „A magyarba egy szláv *"scava* 'bőrkikésztő lé' kerülhetett át, de ilyen alaknak ilyen alakkal való kapcsolódása a szláv nyelvekből nem mutatható ki, s ezért a magyar szó közelebbi forrása sem határozható meg. A *csáva 1.* ('bőrkikészítő lé') és *3.* jelentése ('moslék') alapján leginkább még a nyugati délszláv nyelvre gondolhatunk, a cseh *stávna* 'nedv, lé, szörp' tőhangzójának hosszúsága viszont az északszlovákból való származtatás mellett látszik szólni. A szó *2.* ('lúgos v. moslékos edény') és *4.* Jelentése ('savas v. lúgos folyadék') a magyarban fejlődött ki."

Írásom elején felsorolt sok adat azt igazolja, hogy annak ellenére, hogy a legkorábbi adatok a bőrfeldolgozási szakszóként említik, mégis erősen feltételezhető az, hogy 'erjesztett, v. savanyú lé' esetleg 'erjesztett moslék' jelentéssel került át nyelvünkbe, mint azt a TESz fent idézett adatai is lehetővé teszik. A bőrkikésztésnél alkalmazott szakszó is kapcsolható a 'savanyú lé', esetleg 'korpával erjesztett lé' jelentéshez. A késői előfordulása azzal is magyarázható, hogy nem képzett olyan jelentőséget, amit oklevelek, hagyatékok, vagy más iratok megőrizhettek volna. A nyugati délszláv nyelvekből való átvételt az is alátámasztja, hogy a szó ilyen jelentéssel elsősorban Dél-Dunántúlon, részben Dél-alföldön terjedt el. Ebben az esetben felvethető az is, hogy a földrajzi névként előforduló burgenlandi *Csáva*, a Bács-Kiskun megyei *Csávoly,* esetleg az erdélyi *Csávás* sőt még a felvidéki *Selmecbánya* neve is idekapcsolható, hiszen KISS Lajos földrajzinév szótára szerint mindegyik szláv eredetű és valamennyi 'savanyú víz' jelentésre vezethető vissza. Ebben az esetben viszont a *csáva* szó eredete visszavezethető a 13. századra, hiszen a burgenlandi *Csáva* helynév 1229-ben fordul először elő! Ebben az esetben ide kapcsolható a *csevice* 'savanyú víz' szó eredete is.

Irodalom

BALASSA Iván 1998. A gabona vetőmag kiválasztása és előkészítése. Agrártörténeti Szle., XXXIX. 13–62.

BÁLINT Sándor 1957. Szegedi szótár. I–II. Bp.

BENCSIK János 971. Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Közl. a KLTE Néprajzi Intézetéből, 24. Debrecen

GÁBORJÁN Alice 1962. A magyar módra való bőrkikészítés problematikája. NÉ., XLIV. 132–133.

GOMBOCZ Zoltán – MELICH János 1914–1930. Magyar etymológiai szótár. Bp.

GÖNCZI Ferenc 1914a. Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár

GÖNCZI Ferenc 1914b. A göcseji regölés. Ethn., XXIV. 318.

GÖNCZI Ferenc 1938. Somogyi gyermek. Kaposvár

HORVÁTH Endre 1906. A bakonyalji nyelvjárás. Bp.
KISS Géza 1937. Ormánság. Bp.
KISS Lajos 1988. Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp.
KISS Géza 1952. Ormánsági szótár Bp.
NAGY CZIROK László 1968. Paraszti állattartás a vásárhelyi pusztán. Népr. Közl., 1968/1–2. Bp.
O. NAGY Gábor 1976. Mi fán terem. Bp.
SEBESTYÉN Gyula 1902. Regös-ének. Bp.
SZABADFALVI József 1991. A sertés Magyarországon. Debrecen
SZINYEY József 1893–1896. Magyar tájszótár. I. Bp.
TÁLASI István 1936. A Kiskunság népi állattartása. Bp.
VIKÁR Béla 1907. A regösének. Bp.

SZABADFALVI JÓZSEF

Kullancs szavunk és rokonsága

1.1. A TESz. *kullancs* szavunkról a következőket írja: „Bizonytalan eredetű. Talán szláv jövevényszó; vö.: *...klòšč...klèšč...* 'kullancs'... Az egyeztetés csak a *killincs* típusú alakokra vonatkozóan látszik valószínűnek, a mély hangrendű változatok eredete azonban homályos". Az EWUng. már nem jelez kétségeket, és elfogadja a szláv származtatást, noha KNIEZSA ISTVÁN, a szláv etimológia szakértője is úgy foglalt állást, hogy a *kullancs* nem szláv eredetű (A magyar nyelv szláv jövevényszavai, Bp., Akadémiai, 1955). A TESz. szócikkírója helyesen jegyzi meg a következőket: „A magas és mély hangrendű alakok kapcsolata magyar viszonylatban is homályos; a szótörténeti adatok alapján inkább a *kullancs* típusúak mutatkoznak korábbiaknak." A történeti és nyelvjárási formáknak *(kulanchs killincz kolláncz kolláncs kulláncs kollants kullants koláncs kiliiš' kalláncs)*, valamint az alapvető jelentéseknek a számbavételével ('állatok bőrébe csimpaszkodó vérszívó atka, légyféle rovar, bojtorján ragadós termése, tolakodó, nehezen lerázható személy, iszákos személy') éppen az látszik nyilvánvalónak, hogy szavunk egy olyan nagyobb szócsaládnak a tagja, melynek bőven vannak magyar hajtásai, belső fejleményei – alaki és jelentésbeli tekintetben egyaránt gazdagon –, igaz: e rokonság egyes ágain indoeurópai-altaji kapcsolatok is kirajzolódnak.

1.2. Úgy gondolom, a TESz. által is elfogadott *kalandozik – kalács – kalamol – kalézol – kalimpál – kallantyú – kilincs – kólál – koldul – kórál – kórász – kóricál – kósza – kóvályog* családdal mutat kapcsolatot, közelebbről elsősorban a *kilincs – kallantó/kalantyú* szócsoporttal. E csoportot ki kell egészítenünk egy a TESz.-ben német eredetűnek jelzett szóval s az attól funkcionálisan elvált elemekkel: a *kolonc – kölönc* főnévvel, valamint a szócsaládtól elkülönítve tárgyalt *kólint – kolontos – kolomp* szavainkkal. A *kolonc*nak a német *Klotz*ból való származtatását nem ítélem erősebbnek

a most vázolandó megoldásnál, sőt emezt erősebbnek tartom, mert néhány szorosabb összefüggés feltárására is alkalmas, és egyes a TESz. által bizonytalan eredetűnek mondott szavaink eredete is megnyugtatóan és szervesen magyarázható.

2.1. Czuczor és Fogarasi szótárában (A magyar nyelv szótára, Pest/Bp. 1862–74) lényegében már helyesen találjuk meg az említett szócsalád összefüggéseit. MÉSZÖLY a *kulcs* és *kilincs* szavakra kitérve meggyőzően mutatja be a *kulcsol – kulcsos* és a *kilincs – kiléncs – kelentyű – kalantyú/kallantyú* rokonságát; minden bizonnyal abban is igaza van, hogy a szócsalád kialakulásában a hangutánzás, hangfestés is szerepet játszott (Az „Ó-magyar Mária-siralom" betűjének értelmére vezérlő kalauz 6. Nép és Nyelv 3. 97–100). Mészöly különösképpen a jelentésre vonatkozóan ad megszívlelendő támpontot: a 'karika/fül, billenőfa/forgó, fogantyú/akasztó' jelentések igen közel állnak egymáshoz, és szoros kapcsolatot mutatnak a *kalancsolódik* 'bonyolódik, összevisssza akadoz, keresztbe vetődik', illetve a *kilincs-kalancs* 'tekervényes út' jelentéseivel. NYÍRI a Hangutánzó szavaink történetéből című sorozatában (Nép és Nyelv 8. 141–152) rámutat a *kölömp – kölöp – kolomp – kolop* és a *küllő – külő – kilé – külü – külyü – küllü – köllő* stb. hangutánzó jellegű családosulására is, megmutatva a 'harkály' értelemben használatos *küllő madár – kótogó – kótis* szavaink idetartozását, valamint a *kalló – karló (kur-/kor- /kar-)* rokonságát. – Később egy tanulmányában – mintegy adalékszerűen – Nyíri a következő szép példával támogatja meg Mészöly érvelését a *kilincs – kalancs* családjáról: „...ne vess *keleenczeth* (JordK. 104, Mózes III. k.)"; ebben a példában a *keléncs* 'csapda, csel, hurok, gáncs' értelemben szerepel (Néhány magyar szó eredetéhez, Néprajz és Nyelvtudomány 7. 79–83; 81).

2.2. Mészöly és Nyíri gondolatmenetét folytatva és az újabb adatokat megvizsgálva elsőként az alakbeli egyezésekre fordítsuk figyelmünket. – A fentebb már idézett TESz.-adatok a *kullancs* szónak olyan alaki változatait mutatják, melyek megfelelnek a *kolonc* következő változatsorának: *kolontz – goloncz – kollonc – kallanc,* illetőleg a nagyobb család következő aklakváltozatainak: *kelentyő – keléncs – kelléncs – kelencs – kölléncs – kölincs – kalincs – kálincs* (a Nyelvatlasz *kulicska – kulucska* szavai további nyelvföldrajzi vizsgálatot kívánnának), *kalantó – kolantyú – kollantyú, kalankó – kalancs – kalinkó; kólint – kollint – kollant – kullant – kullint* stb. (A teljes szócsaládnak még a felsorolása is lehetetlen a jelenlegi keretek között, így csupán a szorosabb összefüggésekre térek ki.)

Figyelemre méltó, hogy a *kolonc, koloncos* jelentései a *kullancs* jelentéséhez pontosan úgy illeszkednek, viszonyulnak, mint a hasonló jelentésű szavaink jelentésszerkezetében az egyes változatok: a *kolonc* elsősorban 'lecsüngő, lógó rész, nehezék, akadály, súly, sárcsomó, szösz', illetőleg átvitt értelemben 'terhes dolog, lábatlankodó gyerek' vagy 'nem kívánt magzat' stb. jelentésű, tehát a 'lelógó függelék' és a 'mozgásban hátráltató, akadályozó dolog' jelentések szinte minden esetben kifejlődnek egymás mellett. A népéletben a leggyakoribb szemléleti háttérként a mindennapi mezei munka szolgált: a *koloncosodás, csimbókosodás, csömbősség, csömbőlékesség* 'az állati szőr csomósodása' legtöbbször a sár és a trágya, a bogáncsfélék vagy az élősködők, vérszívók miatt következett be. A jelentésváltozatok képződésének tehát megvan a köznapi motivációja. A **sárcsomó–bogáncs > élősködő** metaforikus átvitelre az olyan összetett szavak is jó bizonyítékok, mint

pl. a *cigánytetű, cigánypoloska*, melyek az állat szőrébe ragadó szúrós, tapadós növényi terméseket élősködőként jelenítik meg. A *csimasz, csimbó, csimbók, csömbőlék, csuli* szavaink esetében is együtt jár a 'csomó, csüngő darabka' és az 'élősködő (poloska)', a 'féreg (lárva, cserebogár)' vagy a 'terhet, koloncot jelentő gyerek, személy', illetve a 'szőrbe akaszkodó bogáncsféleség' jelentés (ÚMTsz.).

Az idegen nyelvi példákat vizsgálva nemcsak jelentésszerkezeti analógiákat találhatunk bőven, hanem olyan tényekre is felfigyelhetünk, amelyek az ural – altaji – indoeurópai kapcsolatok kérdését is fölvetik. Anélkül, hogy ebbe a rendkívül szövevényes problémába beleártanám magam, csupán jelzésként mutatom meg a következő néhány példát az indogermán ágról. A németben alakilag és jelentésben is igen közeli lexémákat találunk: pl. *Kloben, Klotz, klotzen, Klappe, klappen, klopfen;* az angolban a *clinch, cling, clog, clump* mutat érdemi párhuzamosságot a magyarral, a *bur, burden* pedig a 'kolonc–daganat–bogáncs–kullancs' változatsort is szemlélteti. A francia a leglátványosabb e tekintetben, mivel a *colle, collet* példák mellett ott van a *collant* melléknév is, s ennek sorban a következő jelentései vannak: '1. ragadós, tapadós; 2. feszes; 3. kullancs (nép)'.

3. A *kullancs – kolonc* szavunk a *kalant – kullant – kollant – kólint – kólant – kollant – kolontos – kolomp – kölönc – kölöntös – kolonty – kalincs* stb. szavak szövevényes rokonsági rendszerébe illeszkedik bele. A változatok sokasága hangutánzó és/vagy hangfestő eredetre, alakgazdagodásra enged következtetni; morfológiai és fonológiai szempontból pedig a rokonítás – ismét az analóg példák bősége miatt – nem kíván részletesebb indoklást. Jelentéstani szempontból mind magyar, mind idegen nyelvi példákkal könnyen és nagy számban alátámasztható a vázolt szemantikai változatképződés. A szövevényes elágazási rendszer miatt nem zárható ki az sem, hogy egyes nyelvjárásokban a szókölcsönzés is megtörtént (pl. a német *Klotz* megfelelőiből). Ennek kiderítése alaposabb nyelvföldrajzi vizsgálatot kívánna. – A funkcióelkülönülések következtében egyes lexémák alaki változatossága mára lecsökkent (l. *kullancs – kolonc*). – A szócsalád igen bonyolult kapcsolati kérdéseire, például a *kolontos* jelentésének magyarázatára másutt még visszatérek.

H. TÓTH TIBOR

Orrával szép az ember

A frazémát a magyar nyelvterületnek csak egy részén ismerik, mindenekelőtt a Duna – Tisza közén. A szólásgyűjteményeknek, tájszótáraknak csak kisebb hányada ismerteti[1], és története folyamán valószínűleg soha nem emelkedett az irodalmi nyelv szintjére.

[1]Az alábbi gyűjteményekben fordul elő: EHRLICH (1887: 368): *„Orrával szép az ember"*, KATONA (1881: 473): *„Szíp az ember a zórával: becsületével"*, MARGALITS (1896: 589): *„Orrával szép az*

A frazeológiai gyűjtemények és szóföldrajzi gyűjtésem[2] anyaga alapján három fő jelentése állapítható meg.

1. 'Becsületesen kell élni, legyünk tisztességesek'
2. 'Mindenki vigyázzon a maga testi épségére'
3. 'Úgy szép az ember, ha megvan az orra'.

Nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy a tárgyalt frazeológiai egység szólás-e. Ez ugyanis vitatható, hiszen a szólások a legelterjedtebb meghatározás szerint általában egy-egy mondatrészt fejeznek ki szemben a közmondásokkal, amelyek ítéletet tartalmaznak. A vizsgált nyelvi jelenség három fő jelentése alapján megállapíthatjuk, hogy az átmenetet képez a szólás és közmondás között, hiszen az 1. számú jelentése ítéletet, életbölcsességet közvetít, mint a közmondások többsége. A 2. számmal jelölt jelentése nem tartalmaz ítéletet, bár a figyelmeztető árnyalat e használatban is megmaradt. A 3. jelentés banális megállapítást tartalmaz, amelynek kötött a használati szituációja: feltűnően nagy vagy szabálytalan orrú embernek mondják csúfolódásképpen, néha vigasztalásként. A gúnyolódás mint mögöttes beszélői szándék nem jellemző a közmondásokra, tehát a szókapcsolat e 3. jelentésében nyilvánvalóan szólás. Az első jelentésben viszont erősebb a közmondásokra jellemző életbölcsesség, a frazéma tehát átmeneti jelenség, amely sem a közmondás, sem a szólás kategóriájába sem sorolható be egyértelműen. Egy tényező azonban azt erősíti, hogy szólás jellegét érezzük erősebbnek: ez a nyelvi változások valószínű iránya. A 3. jelentés, amely véleményem szerint a legkésőbb alakult ki, egyre inkább a másik kettő fölébe kerekedik, legalábbis az élőnyelvi gyűjtés eredménye ezt mutatja. A változás hátterében a frazéma művelődéstörténeti hátterének és eredeti funkciójának elhomályosulása, valamint az ezt követő remotiváció állhat. A remotiváció jelen esetben nem más, mint a frazéma konkrét értelmezése és ennek megfelelő szituációba állítása.

A frazéma történeti jelentésfejlődési modellje és eredete kölcsönösen megvilágítják egymást, ezért a következőkben ezeket a kérdéseket egymással összefüggésben tárgyalom.

Milyen kapcsolat lehet a frazeológiai egység egyes jelentései között? Hogyan függhet össze az orr megléte avagy hiánya az egyén erkölcsi életével, törvénytisztelő vagy törvénysértő magatartásával? A magyarázatot talán megkönnyíti, ha először a második kérdést próbáljuk megválaszolni. Az összekötő kapocs az orr és a becsület fogalma között csak valamiféle testcsonkító büntetési forma, jelesül az

---

ember. (Becsülettel)", BÁLINT (1957: 230): *„Orráva szép az embör* (= vigyázzon mindenki a maga bőrére, irhájára. Tréfás.)", O. NAGY (1966: 522): *Orrával szép az ember* = Vigyázzon mindenki a maga bőrére, az irhájára (táj. tréf)". Az ÚMTsz. még kiadatlan anyagában a következő szerepel: *„Orrával szép az ember*: nagy orrú embernek mondják vigasztalásként. BACSÓ GYULA gyűjtése, 1913. Bács megye."

[2] Kutatópontjaim voltak: Abony, Alsóőr, Bak, Beregszász, Bezdán, Csíkszereda, Csólyospálos, Doboz, Dombóvár, Dunaszerdahely, Ecsegfalva, Enese, Gyömrő, Hajdúnánás, Hódmezővásárhely, Jakabszállás,Jászszentandrás, Kaba, Kamenín, Kaposvár, Kecel, Kenderes, Kiskunfélegyháza, Kisújszállás, Kolozsvár, Kunszállás, Küküllőkeményfalva, Lenti, Makó, Maribor, Mosonmagyaróvár, Nagykanizsa, Nagyszőlős, Okány, Orosháza, Sárvár, Szeged, Szentes, Székelyudvarhely, Tata, Temesvár, Trizs, Vasegerszeg, Versegyház, Veszprém – Vilonya, Zalaegerszeg, Zsámbok.

orrcsonkítás lehet. Bizonyítható, hogy a magyar büntetőjogban az Árpád-kor első időszakától kezdve folyamatosan használták a különböző testcsonkító büntetéseket, magát az orrcsonkítást is. Ezeket a kegyetlen büntetési formákat egészen a XVIII. század végéig alkalmazták, akkor főként az alföldi mezővárosi jog élt velük. A továbbiakban az orr csonkítására utaló jogi és elbeszélő forrásokat ismertetem.

1. Szent István II. törvénykönyve, 39. fejezet (Az első lopásról, amit szolga követ el): Valamely szolga először követend el lopást, adja vissza, amit lopott, és váltsa meg orrát öt tinóval, ha tudja: ha pedig nem, vágják le" (NAGY 1975: 30).

2. Szent László II. törvénykönyve (1077 körül) – A rabszolga tolvajlásáról:

„Ha a rabszolga lopás bűnében találtatik, ne válthassa meg orrát fizetséggel, kivéve, ha az egyházba menekül, vagy a király udvarába, vagy a püspök lábához [...]" (ROTTLER 1972: 30).

3. Bár nem jogtörténeti forrás, érdekes jogi vonatkozást tartalmaz a Thuróczy-krónikának az a fejezete, amely a „Felicián gonoszsága és vad kegyetlensége" címet viseli, és amely a király elleni merényletet és a bosszút írja le: „[Felicián] Klára nevű leányát is, ezt a gyönyörű szüzet kivonszolták a királyi udvarból, orrát meg ajkait csúful megcsonkították, úgyhogy fogai kilátszottak, és a kezéről négy ujjat vágtak le, úgyhogy csak a hüvelykujjai maradtak meg, majd sok város utcáin végighurcolták lóháton [...]."

Szent István korában a szolgarendűek magántulajdon elleni vétsége esetén az orr levágása az enyhébb büntetési tételek közé tartozott, visszaeső bűnösökre már nem is alkalmazták. A tolvaj szolgák vétsége esetén ez volt az első büntetési fokozat Szent László király törvénykönyvében is, a visszaesőket kötél általi halálra ítélték. Mivel a magántulajdon tiszteletben tartása még nem volt szokásszerű, ezért sok megcsonkított orrú ember élhetett ebben az időszakban Magyarországon. E történeti kontextusban keletkezhetett a frazéma, olyan időszakban, amikor nem volt ritka a levágott orrú szolga, és amikor a kortársak azonnal a törvénysértéssel, becstelenséggel társították a megcsonkított arcú ember látványát. A közfelfogás szerint tehát nem lehetett tisztességes ember az, akinek csonka volt az orra.

4. A testcsonkító büntetések az újkori magyar jogtörténeti forrásokban is kimutathatóak, még a XVIII. század első feléből is, VAJNA (1907: 221) idézi:

„Kecskemét városának nem lévén hóhérja, 1725. márczius hó 9-én a budai hóhérral, Hamberger Sándorral kötött szerződést az akasztás, lefejezés, kerékbetörés vagy bármi néven nevezendő egyszerű kivégzés díját 10 frt-ban állapítván meg. Ha azonban az elítélt boszorkányt vagy más valakit nem csak lefejezni, hanem megégetni is kellett, azért 25 frt járt neki. A kisebb vagy nagyobb kínzás, kiseprűzés, orr- és füllevágás, hátégetés díja személyenként 3 frt. volt."

A hóhér tevékenységi körében tehát az orrcsonkítás is szerepelt 1725-ben. Ez a tény azonban meglehetősen nehézzé teszi a szólás keletkezési idejének pontosabb meghatározását. Annyit talán megfogalmazhatunk feltevésként, hogy a frazéma akkor keletkezett, amikor a társadalom jól ismerte az orrcsonkítást mint testi büntetést, és többé-kevésbé azt is, milyen vétségek esetén alkalmazzák e kegyetlen, megtorló jellegű büntetési formát. A későbbiekben a művelődéstörténeti szituáció megváltozása magával vonta a frazeológiai egység eredeti jelentésének elhomályosulását és újabb jelentéseknek, funkcióknak az állandósult szerkezethez társítását.

Ezeknek a sorában időrendben a következő az általam 2. számmal jelölt, amely már nem utal a becsület fogalomkörére. A legutolsó funkció a remotiváció eredményeképpen előállott csúfolódó/vigasztaló formula, amely azt mutatja, hogy az öröklött nyelvi egységet teljesen új beszédhelyzetben használják, a szerkezet jelentését a tagok jelentésének összegzéséből előállítván és a konkrét képi síkhoz kötvén az értelmezést.

A jogtörténeti források hézagait jól kitöltik azok a megkülönböztető névi adatok, amelyek gonosztevők levelesítése során maradtak ránk, és amelyek több esetben bizonyíthatóan testcsonkító büntetések nyomait őrzik. Ezek a személynévi adatok bizonyítják, hogy az orrcsonkítás és más hasonlóan durva testi büntetések folyamatosan jelen voltak a középkori magyar büntetőjogban.[3]

További érvek is szólnak amellett, hogy az orr levágása nem jogtörténeti különlegesség volt, hanem több évszázadon át alkalmazott büntetési forma. Kiindulási alapként csak azt kell elfogadnunk, hogy egy nyelv csak olyan jelentéstartalmak jelölésére hoz létre egy-egy szóalakot, amelyek a társadalom élete szempontjából fontosak. Az orratlanságra mint külső ismertetőjegyre, sőt az orratlanná tételre is hosszú ideje vannak a magyar nyelvnek önálló szavai, hiszen már első gyűjteményeinkben, szótárainkban szerepel az *orratlan* melléknév (ez még nem lenne döntő bizonyíték), de az *orratlanít* ige is. A szó már a CALEPINUS féle (1585: 81) gyűjteményben is szerepel: „*meg orrotlanitom.*" Molnár (1604/1721: 293) szótárában: „*Orratlan, orrotlan: carens naso*" és „*Orratlanít: denaso*", valamint Pápai-Páriz – Bod (1782: 195) munkájában: „*Orratlan, orrotlan: der keine Nase hat*" és „*Orratlanít: die Nase abschneiden oder beissen*".

Az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy a frazéma legkorábban a XI., legkésőbb a XVII. században keletkezhetett, abban az időszakban, amikor a művelődéstörténeti hátteréül szolgáló jogi gyakorlat még mindennapos volt. Az egyes jelentések időrendje vélhetően megegyezik a jelentések sorszámozásával, és a motiváció fokozatos elhomályosodásával magyarázható. A jelentések relatív időrendje mellé természetesen nem tudunk abszolút kronológiát állítani, lehet, hogy több évszázad választ el egymástól jelentéseket, de az is lehet, hogy nagyon régóta együtt él mindhárom. A frazéma pontos „életrajzának" megírását megnehezíti az a tény, hogy első írott adata igen kései, a múlt század hetvenes éveiből való (EHRLICH 1877: 368). Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy előtte a szóbeliségben már évszázadokon át létezett, csak nem került be az írott szövegekbe. Ez azért is lehetséges, mert a mai gyűjtés és a korábbi adatok is azt mutatják, hogy a magyar nyelvterületnek csak egy jól körülhatárolható részén ismerték és ismerik.[4]

A frazéma eredetét tekintve nem társtalan, jól illeszkedik azoknak a frazeológiai egységeknek a sorába, amelyeknek egytől egyig a az igazságszolgáltatás volt az

[3] A levelesített gonosztevők megkülönböztető neveiről bővebben lásd NÉMETH (1997).

[4] Ide tartozik a Dél-Alföld egy része, Csongrád, Bács-Kiskun és Békés megye, ahol az itteni 16 kutatópont közül kilenc helyen a frazémának a feltételezett legrégibb jelentését is ismerik az adatközlők. Szórványosan kimutatható Pest és Szolnok megyében, ismeretlen Erdélyben, a Vajdaságban és a Dunántúlon (a Duna valószínűleg jelenséghatár).

ihletője. Erről a rétegről legrészletesebben KERTÉSZ (1922: 222) írt: „A régi magyar igazságszolgáltatás máig megőrzött nyelvi emlékei szinte kivétel nélkül a büntetőjog köréből valók. Ez a jelenség bővebb fejtegetés nélkül is érthető, mert hiszen a jogi életnek egyetlen ága sem lehetett olyan nagy hatással az emberek képzeletére, mint a bűnügyekben való nyomozásnak, a kínvallatásnak a szörnyűsége, a vétkesekre kirótt megtorló büntetések irgalmatlansága. A nem javító, hanem megtorló célzatú büntetéseket jórészt a közönség szeme láttára hajtották végre, s így nyelvünk történetére való jelentős befolyásukon nincs mit csodálkoznunk." Kertész egy sor ilyet tárgyal idézett művének Igazságszolgáltatás c. fejezetében: *Letette a negyvenet, Harapófogóval veszel ki belőle egy szót is, Kiszedem a szemed szőrit, Körömszakadtáig tagad, Szíjat hasít a hátából.* A hasonló eredetű szókapcsolatok, kifejezések száma a szólásokénál, közmondásokénál jóval nagyobb, és újabb vizsgálatokkal továbbiakra bukkanhat a kutató.

Irodalom

BÁLINT SÁNDOR 1957: *Szegedi szótár* I–II, Budapest, Akadémiai.

CALEPINUS 1585/1912: Latin – magyar szótára 1585-ből, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

EHRLICH LAJOS 1877: Közmondások, *Magyar Nyelvőr* 6, 368.

KATONA LAJOS 1881: Közmondások, *Magyar Nyelvőr* 10, 473.

MARGALITS EDE 1896: *Magyar közmondások és közmondászerű szólások,* Budapest, Akadémiai.

MOLNÁR ALBERT 1604/1721: *Dictionarium Ungarico – Latinum*, Norinberga /Heidelberg.

NAGY JÓZSEF (szerk.)1975: *Szöveggyűjtemény a magyar történelem forrásaiból* I, Budapest, Tankönyvkiadó.

NÉMETH MIKLÓS 1997: *Csavargók megkülönböztető nevei a XIV. században*, in B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály szerk.: Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai I–II, Budapest – Miskolc, Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete (MNyTK. 209), 37–40.

O. NAGY GÁBOR 1966: *Magyar szólások és közmondások,* Budapest, Gondolat.

PÁPAI-PÁRIZ FERENC – BOD PÉTER 1782: *Latin – magyar szótár*, Szeben.

ROTTLER FERENC (szerk.) 1972: *Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból,* Budapest, Tankönyvkiadó.

VAJNA KÁROLY 1907: *Hazai régi büntetések I–II*, Budapest, Akadémiai.

NÉMETH MIKLÓS

A Karoling-írásjelhasználat nyomai a magyarországi nyelvemlékekben

1. A magyar írásjelhasználat az európai rendszernek a része, és fejlődése is szorosan összefügg különösen a latin, az olasz és a német írásjelhasználat fejlődésével. Az európai szokások, változások, újítások eredményei (vagy olykor csak annak nyomai), igaz ugyan, hogy némi késéssel, de mind megtalálhatók nálunk is; így az írásjeltelen szövegszerkesztés, a per cola et commata típusú (azaz a mondatszakaszok és ütemek szerint sorokba tördelt) tagolás (pl. a LaskS.-ban), a Karoling-írásjelhasználat jelei, a kispont-nagypont használat[1] (pl. a HB.-ben, a Pyri-hártyán, a VirgK.-ben, a PéldK.-ben, a MargL.-ban, a DomK.-ben, a PeerK.-ben, a CornK.-ben, a HorvK.-ben stb.) stb.

2. A Karoling-írásreform Nagy Károly művelődési reformjával függ össze.

Nagy Károly politikai célkitűzése a renovatio Imperii Romani volt, azaz a Nagy Konstantin (†337) korabeli keresztény birodalom feltámasztása. Ennek érdekében igen fontosnak tartotta a műveltség terjesztését, ezért megparancsolta, hogy minden püspöki székhelyen és minden kolostorban iskola működjék. Néhány kolostori iskola (például Tours, Fulda, Corbie, Centula és Sankt Gallen) a szellemi élet nagyhírű központja lett (ZARNECKI 1986: 32). Bár Nagy Károly a tanítás és művelődés megújítását tudósokra bízta, akik nem voltak szükségképpen szerzetesek vagy egyházi személyek, legközelebbi munkatársai között több szerzetes is akadt. A Karoling-reneszánsz szellemi megalapozója, Alcuin, Károly császár angol tanácsadója volt, aki a yorki katedrális iskolájában tanult, de élete végén a tours-i kolostor apátja lett (796), ahol híres könyvtárat és iskolát alapított. Alcuin nevéhez fűződik a VIII. században a **Karoling-írásreform** szigorú, már minuscula-írásos rendszere, melyet később tanítványai egész Európában elterjesztettek (The New Encyclopaedia Britannica XV: 1106). Alcuin már következetesen elválasztotta a szavakat szóközökkel (mint ahogy azt már a IV–V. században a keresztény szövegek írói, s a VII–VIII. századtól kezdve az ír, angol, olasz, német íródeákok is tették), s az ő korában kezdett a nagybetű is a punktuáció szerves részévé válni, sőt gyakran csupán a nagy kezdőbetű jelezte, hogy új periódus kezdődik (VEZIN 1987: 59; GARDTHAUSEN 1879: 275), például a Theodulph-bibliában.

Alcuin hármas írásjelrendszert dolgozott ki, mely vesszős pontból (ez hasonlított a mai felkiáltójelre: / vagy)), pontból és pontosvesszőből állt. Ez utóbbi több változatban is előfordult nála: a maihoz hasonló formában, a vessző felett két ponttal (·,·) és olykor pont után vesszővel (.,) (WATTENBACH 1878: 79; BIELING 1880: 11–12; PROU 1892: 158; HIGOUNET 1969: 114–5; POLARA 1987: 48; GILLES 1987: 122.). Az Alcuin-féle hármas rendszerben a vesszős pont a rövidebb, a pont a hosszabb szüneteket jelölte, a pontosvessző pedig mondatzárásra szolgált. Új-

[1] A XII–XIII. században az addig használatos írásjelek közül a pont vált egyeduralkodóvá, s kialakult a **pontnak kétféle funkciója is:** a pont + az utána következő kisbetű, azaz az úgynevezett **kispont** szolgált a mondaton belüli tagolásra; a pont + az utána következő nagybetű, azaz az úgynevezett **nagypont** pedig a mondatok elhatárolására (vö. BIELING 1880: 20).

donságnak számítottak Alcuin rendszerében a kérdő mondatok végén használatos különféle típusú kérdőjelek is *(1. ábra)*, melyek az elkövetkezendő századokban egyre változatosabb formában jelentek meg.

A magyarországi nyelvemlékekben a hármas rendszer minden jele megtalálható, a három jel együttes jelentkezésére azonban nincsen példa.

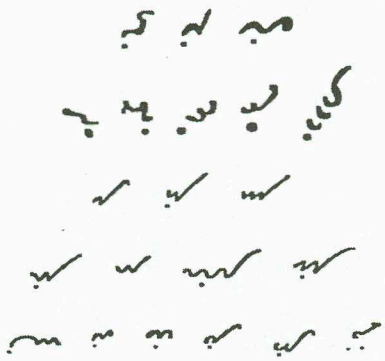
Fordított pontosvesszőféle jel van például az Ernst-kódexben *(2. ábra)*, Maximus Confessor Centuriae de caritate című munkájának Cerbanus-féle fordításában[2] (XII. sz.; Mons Sacer 996–1996. I.: 363), Caba comes adománylevelében (1177 k.; i. h. 553), IV. Béla király 1236. évi oklevelében (i. h. 406), a pannonhalmi konvent chirografált oklevelében Uros apát szőlőadományáról (1231; i. h. 473), az almádi apát és konvent oklevelében (1249; i. h. 487), Árpád-házi Szent Margit zsoltároskönyvében *(3. ábra)*, a KT.-ben *(4. ábra)* stb.

Fordított pontosvesszőféle jelek és Karoling-kérdőjelek vannak a Szelepcsényi Evangelistariumban (XI. század vége), Anonymus Gesta Hungarorumában *(5. ábra)*, Nekcsei Dömötör bibliájában (1330 körül) stb.

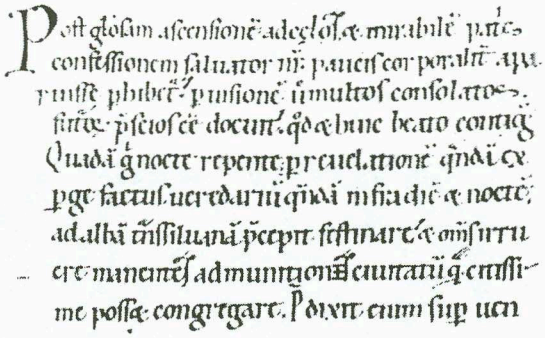
Karoling-kérdőjelek vannak a Képes krónikában (1358 után) és Donatus Ars minorjának egy 1445. évi kiadásában is, mely V. László király tankönyve volt *(6. ábra)*.

A pontosvessző és a kettőspont vesszővel, mely a Karoling-rendszerben a mondat-, illetve periódusszárásra szolgált, csak a Birk-kódexben (1474) fordult elő *(7. ábra)*.

3. Az eredeti oklevelek és kódexek további vizsgálata valószínűleg még több adatot szolgáltat majd a Karoling-írásjelek magyarországi használatáról. Az azonban az eddigi kutatások alapján is kiderül, hogy a Karoling-írásjelhasználat hatása az első nyelvemlékektől a XV. század végéig kimutatható a magyarországi írásgyakorlatban.

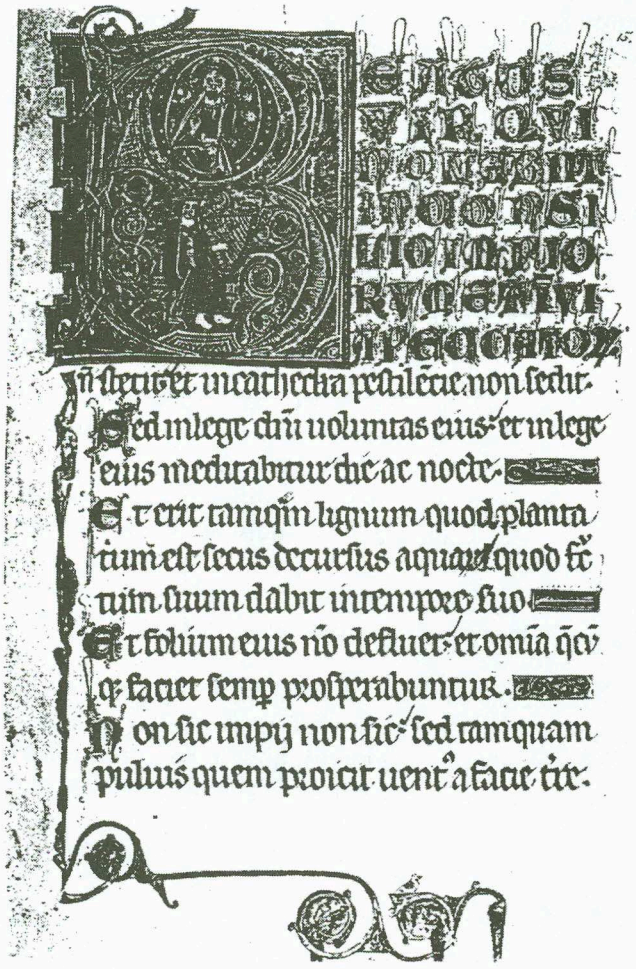

1. ábra. Karoling-kérdőjelek

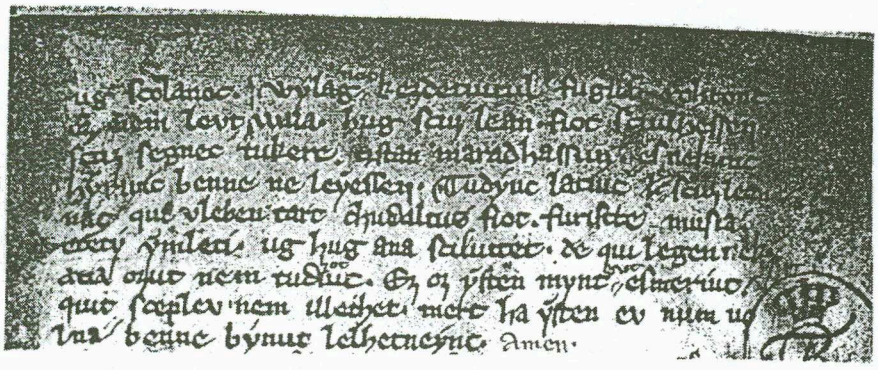

2. ábra. Részlet az Ernst-kódex 114v oldalából. XII. század (Mons Sacer 996–1996. I.: 112)

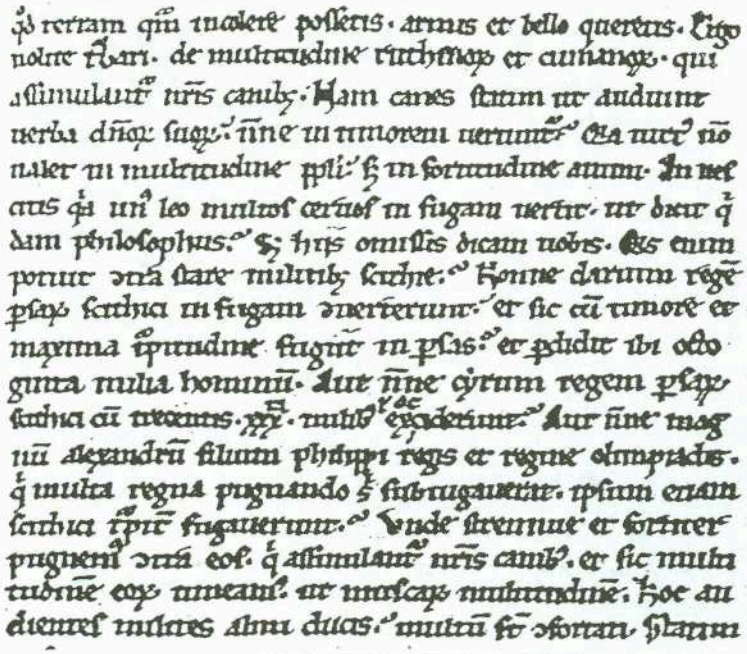
[2] A fordítás két okból is Magyarországhoz kapcsolódik: az alapjául szolgáló görög kódex a pásztói bencés monostorban volt, s a fordítás is feltehetően ott készült, s a munkát a fordító Dávid pannonhalmi apátnak (aki 1130 és 1151 között állt a monostor élén) és a pannonhalmi szerzeteseknek ajánlotta (KAPITÁNFFY ISTVÁN 1996: 357).

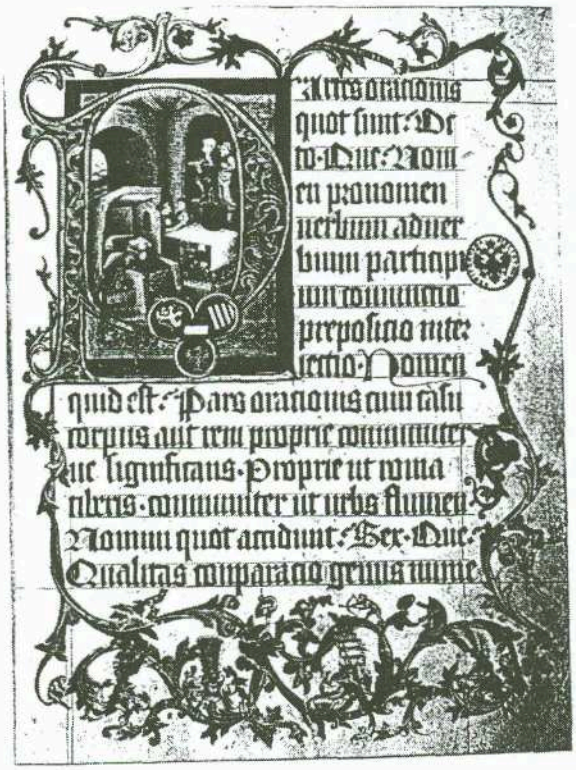
3. ábra. Árpád-házi Szent Margit zsoltároskönyve. XIII. század közepe (Csapodiné 1981. 94. ábra)

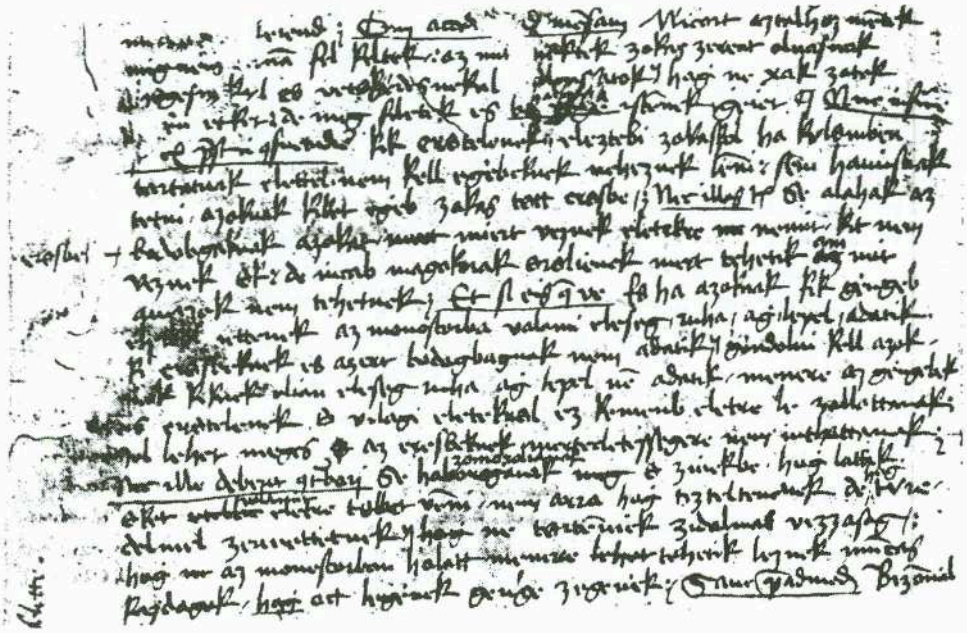
4. ábra. A Königsbergi töredék. XIV. század közepe

5. ábra. Részlet Anonymus Gesta Hungarorumának (XIII. század eleje) 5r oldalából (Hasonmás kiadás. Magyar Helikon, 1975)

6. ábra. Donatus Ars minorjának, V. László király tankönyvének 1r oldala. 1445. (Kódexek 1985: 110. tétel. XIX. tábla)

7. ábra. Részlet a Birk-kódex 1b oldalából

Szakirodalom

ANONYMUS, Gesta Hungarorum. Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon Pais Dezső fordításában. Budapest, 1975.

BIELING, ALEXANDER, Das Princip der deutschen Interpunktion nebst einer übersichtlichen Darstellung ihrer Geschichte. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1880.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA, Európai kódexfestő művészet. Corvina Kiadó, Budapest, 1981. Gardthausen, V., Griechische Paläographie. B. G. Teubner, Leipzig, 1879.

GILLES, A. V., La ponctuation dans les manuscrits liturgiques au moyen âge. In: Lessico Intellettuale Europeo XLI (1987), 113–33.

HIGOUNET, CHARLES, L'écriture. Presses Universitaires de France, Paris 1969.

KAPITÁNFFY ISTVÁN, Cerbanus és Maximus-fordítása. In: Mons Sacer 996–1996. I. Pannonhalma, 1996. 357–68.

Kódexek = Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest, Budavári palota, 1985. november 12–1986. február 28.

Mons Sacer 996–1996. I. Pannonhalma, 1996.

POLARA, GIOVANNI, Problemi di ortografia e di interpunzione nei testi latini di età carolina. In: Lessico Intellettuale Europeo XLI (1987), 31–51.

PROU, MAURICE, Manuel de paléographie latine et française du VIe au XIIe siècle. Picard, Paris, 1892.

SARBAH GÁBOR, A pannonhalmi Liber ruber. In: Mons Sacer 996–1996. I. Pannonhalma, 1996. 401–21.

SOLYMOSI LÁSZLÓ, A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: Mons Sacer 996–1996. I. Pannonhalma, 1996. 481–511.

The New Encyclopaedia Britannica XV. Chicago, 1985.

VESZPRÉMI LÁSZLÓ, Pannonhalmi oklevelek a 13–14. században. In: Mons Sacer 996–1996. I. Pannonhalma, 1996. 471–80.

VEZIN, J., Les divisions du texte dans les Évangiles jusqu'à l'apparition de l'imprimerie. In: Lessico Intellettuale Europeo XLI [1987]: 53–68.

WATTENBACH, W., Anleitung zur lateinischen Paleographie. S. Hirzel Verlag, Leipzig, 1878. Zarnecki, George, Kolostorok, szerzetesek, barátok. Corvina, Budapest, 1986.

KESZLER BORBÁLA

Gondolatok a *Halotti Beszéd* tanítása kapcsán

1. Az első ránk maradt, összefüggő szövegemlékkel, a Halotti Beszéd és Könyörgéssel a magyar diák tanulmányai közben először az általános iskola nyolcadik osztályában találkozik, majd esetleg futólag megemlítik a középiskola irodalomtörténeti óráin, és végül a gimnázium negyedik osztályának nyelvtörténeti anyagában szerepel a szöveg.

A nyíregyházi magyar szakos hallgatók képzésében a nyelvtörténet a leíró nyelvtani tanulmányokat követi, így a szövegemlékek olvasása és elemzése negyedik év első félévében következik. Ezeken az órákon az évek során elszomorító tapasztalatokat szereztem a magyar szakos hallgatóknak nemcsak a nyelv történetére vonatkozó előzetes ismereteit illetően, hanem általában a régi szövegekben – a maitól eltérő, de egy kis gondolkodással mégis felismerhető, értelmezhető – nyelvi szerkezetekben való eligazodásáról is. Ezért néhány magyar szakos csoporttal az egyik félév elején felmérést készítettem. Mondatonként felolvastam a Halotti Beszédet, a hallgatóknak pedig le kellett írniuk a mondatok értelmezését, mai jelentését. Hatvan diák írta meg ezt a felmérést mielőtt hozzákezdtünk volna e szövegemlékünk értelmezéséhez és elemzéséhez. Az eredményt a következők szerint mutatom be: előbb sorra veszem azokat a szavakat, amelyeket a legkevesebben tudtak értelmezni, majd a legtöbb gondot okozó alaktani elemeket, végül pedig a legnehezebbnek bizonyuló mondatokat.

2. Meglepő módon nemcsak a mára teljesen kihalt szavak értelmezése jelentett komoly nehézséget, hanem olyan – ma is élő – szavak is, amelyeknek a hangalakja változott meg, vagy ma más jelentésben élnek, mint nyolcszáz évvel ezelőtt.

– eſ num igg ember *mulchotia* ez vermut. A *múlik* ige hatóképzős alakja a mai nyelvben is él, igaz, nem ugyanabban a jelentésben, mint a Halotti Beszédben. Valószínű, hogy a szöveg olvasásában a diákok a korábbiakban sohasem jutottak el e mondat értelmezéséig, segítség nélkül pedig csak egy hallgató használta a *kerül-*

heti el szót, amelynek jelentésében a *múlik* ige itt szerepel. A többség egyébként meg sem próbálkozott e mondatrészlet értelmezésével. (A megkérdezettek 98%-a nem tudott mit kezdeni ezzel az igével.)

– *mend.* A *mend* névmás négyszer szerepel a szövegben. A négy előfordulás közül kettőben, a „*mend* w foianec" és a „*mend* ozhuz iarov vogmuc" szószerkezetekben a diákok többsége nem tudott mit kezdeni a *mind* névmásnak a mainál nyíltabb alakjával. Az első mondatrészletre vonatkozóan csak egy értelmezésben szerepelt az *egész* szó, a másodikban pedig egyszer-egyszer a *mindannyian* és a *minden*. Ez tehát azt jelenti, hogy a hallgatók 98, illetve 96%-a számára „megfejthetetlennek" bizonyult a *mind* régi alakja. Ez azért is furcsa, mert ugyanennek a szónak a felismerése az első előforduláskor („*mend* paradiſumben volov gimilcictul") nem okozott annyi gondot, hiszen a megkérdezettek negyede a *minden* (8), a *mind* (3), a *mend* (3) és az *összes* (1) szóval értelmezte a névmást. Ez az ellentmondás talán azzal magyarázható, hogy a szöveg harmadik mondatának értelmezéséig valószínűleg eljutnak a diákok a tanárok irányításával és segítségével azon kevés magyarórák valamelyikén, amelyiken ezzel a nyelvemlékkel foglalkoztak. Megemlítendő azonban a „népetimológiás" értelmezés, amely a főiskolai órákon is megfigyelhető, ez pedig a szónak a *ment* múlt idejű igealakkal való azonosítása. Ezt a megoldást a megkérdezettek 21%-a választotta ezúttal is. A negyedik *mend* jelentését („eſ *mend* w nemenek") a válaszadók 20%-a adta meg jól.

– *hadlaua.* A magyar szakos hallgatók 80%-a nem tudott mit kezdeni a *hadlaua* igealakkal, és egyszerűen kihagyta a szót. Csak néhányan ismerték fel benne a *hall* igét (*hallotta* [8] és *hallá* [3]).

– *urdung ildetuitul.* E birtokos jelzős szószerkezetet is egyszerűsítette a válaszadók 80%-a, elhagyva az ismeretlen szót, s csupán az *ördög* vagy *ördögtől* ragos főnevet használták.

– *iorgoſſun* w neki e*ſ kegiggen.* A *iorgoſſun* (*irgalmazzon* 14) és *kegiggen* (*kegyelmezzen* 13, *segítsen* 7) igealakok az előzőhöz hasonlóan nehéznek bizonyultak. Néhányan megpróbálták a két igét „értelmes" mondatba foglalni, s e próbálkozásból ilyen megoldások születtek: „*juttasson* őneki *kegyelmet*", „*járhasson* őneki *kegyelem*".

– *Heon.* A legtöbben (43) kihagyták, vagy az *így* (7), a *de* (3), a *ha* (1), az *ez* (1), a *hőn* (!) (1) szóval helyettesítették e mára már kihalt szót, vagy egyszerűen meghagyták a *heon* (3) alakot. Megjegyzendő, hogy Takács Etel 8. osztályos nyelvtankönyvében ezt a megoldást választja egyik változatként, de ugyanott, valamint a gimnáziumi nyelvtankönyvben is ott van másik megoldásként a *csupán*. A felmérésben résztvevők közül egy hallgató értelmezte a *heon*-t a *csak* módosítószóval.

– *meret.* Hangalakjában ugyan nem tér el jelentősen a mai *miért*-től vagy a beszélt nyelvi *mért*-től, negyvenen mégis kihagyták a szöveg értelmezésekor, 13-an a *miért* vagy a *mért* alakot használták, de előfordult a *melyiket*, a *melyet*, sőt a *merjetek* („ne *merjetek* enni") szó is.

– *ki nopun.* Ez az egyszerűnek látszó jelzős szerkezet is sok fejtörést okozott, s az értelmezésekben valószínűleg a ki névmásnak – mai jelentéséből kiindulva – előre vonatkoztatása lehetett annyira zavaró, hogy a helyette használt *aki* névmás mellől a *nopun* szó mai megfelelőjét legtöbben (39) egyszerűen kihagyták. Húszan pró-

bálkoztak a következő jelzős szerkezetekkel: *ki napon* (3), *amely napon* (3), *egy napon* (10), *e napon* (1), *a napon* (1), *azon a napon* (2).

– *terumteve eleve.* E szószerkezet értelmezése az egyik sokat vitatott s máig sem teljesen tisztázott részlete a Halotti Beszédnek, amelyet a válaszadók 63%-a kihagyott. A többiek megoldásaiban szerepel az *elő* (2), az *először* (2), az *eleven* (emberré) (3), az *elevenné* (3), az *elénk* (2), az *élővé* (1) változat, illetve az eredeti *eleve* (8) szóalak.

– hadlaua choltat *terumteve iſtentvl.* Ebben a mondatrészletben nemcsak az ige okozott gondot, hanem a *terumteue i?tentvl* szószerkezet is, ezért 33 válaszadó kihagyta a szószerkezet értelmezését, a többiek pedig változatos megoldásokat találtak: *teremtette Istentől* (8), *teremté Istentől* (4), *teremtő Istentől* (4), *teremtve Istentől* (1), *teremtő Istentől* (1).

– engede urdung *intetuinec.* Ebben a szószerkezetben a válaszadók fele egyszerűen üresen hagyta a szó helyét, a másik fele pedig a *csábításnak* (9), *kísértésnek* (3), *intetnek* (1), *intetőinek* (1), sőt az idézőjelbe tett *„invitálásának"* (1) szót használta.

– *miv* iſemucut. Ezt a névmást is csupán a válaszadók egyharmadának sikerült azonosítania a *mi* személyes névmással, ezért 32-en kihagyták, vagy meghagyták a *miv* alakot.

– *iſa.* Még e sokat idézett szónak is 25-en üresen hagyták a helyét, 9-en pedig meghagyták az *isa* alakot. A *bizony* és az *íme* jelentést a válaszadók fele (26) sem adta meg.

– *feze.* A máig vitatott jelentésű *feze* szót a diákok 38%-a kihagyta, a szónak BENKŐ LORÁND által javasolt (Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp., 1980. 56) *martalék* jelentése, amely egyébként az iskolai tankönyvekben is szerepel, csupán egy értelmezésben fordult elő, a korábban javasolt *fészke* értelmezés (vö.: MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI: Magyar nyelvemlékek. Bp., 1976. 31) pedig 16 válaszban.

– *iſemucut.* Számomra a legmeglepőbb az, hogy már az első két mondat értelmezése is sok gondot jelent a diákoknak, pedig ezt a részletet sűrűn idézik, és valószínűleg értelmezik is az órákon a tanárok segítségével. Ennek ellenére az *iſemucut* szót csak 19 válaszadó értelmezte helyesen, a többiek ezt is vagy kihagyták, vagy az *Istenünk*, az *Isten*, az *Istenünket* szavakat használták. A birtokos személyjellel ellátott *isten* szó bizonyára az *ősünk* helyett került a szövegbe, míg az alany esetben álló *isten* vonatkozhat a mondatból hiányzó alanyra (az *úr* szóra) is.

– *muncaſ vilagbele.* E jelzős szerkezetet mindenki változatlanul hagyta: *munkás világba* alakban, sőt olyan válaszadó is volt, aki az „érthetőség" kedvéért így szerkesztette meg a mondatot: „ezért *munkára küldte* őt".

3. Néhány szóban vagy kifejezésben az alaktani elemek, az igei személyrag, az idő- vagy módjel, illetve a határozórag okozhatott nehézséget a megértésben. Ezek a következők voltak:

– *hazoa.* A hallgatóknak körülbelül a fele talált elfogadható megoldást e szóra. A BENKŐ által ajánlott (vö.: i. m. 55–56) *házzá* alakot csak egy, a *lakhelyül* szót ketten használták, de elfogadhatónak tekinthetjük még a *házul*, *háznak*, *házává*, *házának* változatokat is, bár az utóbbi kettőt a szövegtől eltérően megtoldották birtokos személyjellel is. A hallgatók másik fele tizenhat különféle megoldást választott: részben a *ház* szó különböző határozóraggal és birtokos személyjellel ellátott alakjait, sokan pedig a *haza* szó ragos változataival próbálkoztak.

– *eneyk.* Az *eszik* ige egyes szám harmadik személyű feltételes módú alakja szintén változatos értelmezésekhez vezetett. Hogy a hallgatók bizonytalanok voltak ennek az igei alaknak az értelmezésében, annak legjobb bizonyítéka az, hogy több mint egy harmaduk inkább kihagyta a szót, 46-an pedig tizenhatféle megoldással próbálkoztak. Ezek közül a felszólító módú *egyen* igealakot, amelyet a tárgyi alárendelő mondat megkövetel, csupán négyen választották, emellett az *ehet* (9) és az *eheti* (4) hatóképzős igealak még talán elfogadható. A többiek viszont a *-ne* módjelet inkább a főnévi igenév képzőjével azonosították, ezért több értelmezésben megtaláljuk az *enni, enniük, ennie* ragos igenévi alakokat, az egyes szám harmadik személy mellett pedig az egyes szám második, valamint a többes szám első és harmadik személyű alakokat is.

– *emdul.* Az eszik ige jövő időjellel ellátott egyes szám második személyű alakja is sok fejtörésre adott okot, ezért a legtöbben (25) átfogalmazták a mondatot, s így az ige egyes szám harmadik személyű alakját használhatták (*eszik*: 25), míg tízen itt is inkább kihagyták a bizonytalannak tűnő igealakot, és a válaszadóknak alig egyharmada (19) választotta az *eszel* alakot.

– *uimaggonok.* A szövegben többször is előforduló *vimád* ige többes szám harmadik személyű alakja sem volt teljesen egyértelmű a diákok számára, s a válaszadók egyharmada a többes szám harmadik személy helyett egyes szám harmadik vagy többes szám első személyű igét használt.

– *zoboducha.* A *szabadít* ige felszólító módú, tárgyas ragozású alakja a diákok egyharmadának ugyanúgy nem volt világos, mint az előző igealak, de itt nemcsak a különböző személyekkel, hanem a különböző időkkel és módokkal is megpróbálkoztak az értelmezéskor: *szabadok vagyunk, szabadítsuk meg, szabadítja, szabadítjuk, szabaduljanak meg, szabadította meg, szabadultassa, szabadítsák.*

– *nugulmabeli.* A hallgatók fele e szó kihagyásával egyszerűsítette a mondatot, s a „*vezesse őt a Paradicsomba*" megoldást választotta, illetve valami más szerkezettel helyettesítette: *Paradicsombeli nyugalomba, Paradicsomba, nyugvóhelyül, a Paradicsomba nyugodni* stb., és csak 25-en használták a *Paradicsom nyugalmába* birtokos jelzős szószerkezetet.

– *mend iovben rezet.* Ez a szószerkezet még „érthetetlenebbnek" bizonyult, és csupán a válaszadók egynegyede írta a *„minden jóban részt"* szószerkezetet, egyharmada pedig inkább kihagyta. A többiek „próbálkozásai" igen változatosak: *jobb részet, minden jót, minél több jóban való részvételt, jogban részt, részt benne, legyen benne része, mind jobb részt, jólétet,* sőt a *„mindjárt jobban lesz"* mondatot is.

– *charmul.* Az értelmezéseknek csaknem a felében üresen maradt e szó helye, 23-an azonban a helyes *háromszor* ragos számnevet használták, de a *hármat* és a *hárman*, sőt a *hálát* szó is előfordult.

4. A Halotti Beszédben van néhány olyan mondat, amely szinte teljes egészében „megfejthetetlen" a mai diákok számára.

– *Num heon muga nec ge mend w foianec halalut evec.* Ezt a mondatot a legtöbben teljes egészében kihagyták, míg néhányan a mondat elején beírták a *nem* szót, a mondat végén pedig a *halalt ettek* szószerkezetet, kihagyva a közbeeső mondatrészletet.

– *Hug eſ tiv latiatuc ſzumtuchel iſa eſ num igg ember mulchotia ez vermut. iſa mend ozchuz iarov vogmuc.* Mivel a mondat elején álló szót mindenki kötőszónak (*hogy*) vélte, a mondat további értelmezése természetesen nehezebbé vált. A mondat második részével néhányan még megpróbálkoztak, de csak egy diák adta meg a *„senki sem kerülheti el ezt a vermet"* értelmezést. Az *iſa mend ozchuz iarov vogmuc* mondathoz senki hozzá sem kezdett. Igaz, néhányan megpróbálkoztak e részlet szabadabb értelmezésével, felhasználva a bibliai ismereteket, vagy egyszerűen szabadon engedve fantáziájukat igyekeztek a maguk módján valami „értelmeset" kihozni a mondatból. Íme néhány ezek közül: *„És hogy ti látjátok szemetekkel, bizony por és hamu az ember", „Látjátok szemetekkel, hogy bizony ember nem lehet felsőbb Istennél", „Látjátok, hogy por és hamu vagyunk és az ember porrá válik", „És hogy ti is lássátok szemetekkel, hogy porrá és hamuvá lesz az ember", „Hogy ezt ti is látjátok szemetekkel, bizony nem egy embert vert, hogy mindannyian osztozunk", „Ezért feleim láthatjátok szemetekkel, hogy porrá és hamuvá lesz az ember, ha eltávolodik Istentől", „Hogy ti láthatjátok a szemetekkel, bizony így az ember elmúlhat", „Látjátok szemetekkel, hogy bizony minden ember így múlik el", „És most láthatjátok szemetekkel, hogy egy ember sem kerülheti el a vermet, amelynek a szélén vagyunk", „Úgy ezt látjátok szemetekkel, bizony nem így ember alkotja e világot...".*

– *Kic ozvc. miv vogmuc.* Látszólag egyszerű kérdésnek az értelmezése is mintha a diákok találékonyságát bizonyítaná, hiszen 18 különböző megoldás született, amelyek közül helyesnek csak 1 változat (16 válasz) bizonyult, a többi tizenhétféle értelmezés közül 21-en a *„Kik azok? Mik vagyunk?"* kettős kérdéssel próbálkoztak, 16 változatra pedig csak egy-két példa akadt. Ezek közül néhány: *„Kik azok? Milyenek vagyunk?", „Kik ők? Mi vagyunk", „Ki vagyok, mi vagyok?", „Kik azok? Mik vagytok?", „Kik ők? Mivé lettek?", „Kik azok? Mik vannak?", „Kik azok? Mik azok?", „Kik azok? Mijük van?", „Kik ők? Miért vannak?".*

– *Horogu vec iſten eſ veteve wt ez muncaſ vilagbele. eſ levn halalnec eſ puculnec feze.* E mondat értelmezésekor bizonyára a félreértett *munkás világba* szószerkezet vezette tévútra a diákokat: *„Haragudott Isten és a munkásvilágba vetette őt. Megismerte a pokol minden kínját", „Haragszik Isten, és kiüldözi őket a Paradicsomból, dolgozniuk kell!", „Megharagudott Isten és a munkás világba teszi le őket", „Haragudott Isten, ezért munkára küldte őt, s mondta neki: pokol lesz életed és gyermekeidé is", „Haragudott Isten és a Paradicsomból kikergette munkára", „Haragudott Isten és ő munkához látott, lement a halál és pokol helyére".*

5. A felmérésben részt vevő 60 diák közül egynek sem sikerült hibátlanul, elfogadhatóan értelmeznie a Halotti Beszéd szövegét. A jobbnak látszó értelmezésekben is voltak kihagyások vagy félreértések. A diákok többségének komoly gondot jelent első szövegemlékeink vagy kódexeink szövegeinek értelmezése, mai nyelvre való átültetése. Önállóan nemigen tudnak mit kezdeni a régi szövegekkel, várják a tanári segítséget, s a legritkábban próbálkoznak meg egy-egy régi szó jelentésének megfejtésével. Csak reménykedhetünk abban, hogy az államalapítás ezredéves ünnepségének megemlékezései jobban ráirányítják a figyelmet a régi magyar nyelvre, irodalomra és kultúrára, s hogy a jövő nemzedék diákjai nagyobb érdeklődést tanúsítanak majd nyelvemlékeink iránt.

RÉVAY VALÉRIA

Mai magyar nyelvi adalékok a Halotti Beszédnek *mundoa* jellegű hiátusához

1. Az a vállalkozás, hogy különböző évszázadok, a mostani esetben a 12. és a 20. század, vagyis a Halotti Beszéd kora és jelenünk nyelvi állapotának egyes jelenségeit összefüggésbe hozzuk, kellő óvatosságot, körültekintést igényel. Éppen ezért, noha a magyar nyelvterület tanulmányozását segítő közvetett források sorában a mai magyar köznyelvnek és nyelvjárásoknak a tanulságáról kellő súllyal szól a szakirodalom (BÁRCZI G. – BENKŐ L. – BERRÁR J.: MagyNyelvTört. 84–91; BENKŐ L.: ÁNyT. V, 41–67; stb.), jelenlegi dolgozatomban a HB. egyes hiátusos alakjaihoz a mai nyelvi adalékokat csupán párhuzamként kívánom nyújtani. Ezzel MEZŐ ANDRÁS széles körű tájékozódásának azon, a nyelvtörténeti és a nyelvjárási adatokat együtt vallató ágához csatlakozom, amelyre friss példa található a nyíregyházi Magyar Nyelvészeti Tanszéknek legutóbbi, az ő előszavával és társszerzőségével megjelent kiadványában (Útmutató a szabolcs–szatmár–beregi nyelvjárások tanulmányozásához. Szerk.: RÉVAI V. Nyh., 1999).

2. A HB. *oa, eo*, továbbá *a(u=v)a, e(v)e)* betűkapcsolatai, azaz *oá, ëo/éa; á(v[β])á, e(v[β])é* hangkapcsolatai *(haʒoá, heon, tilutoa, mundoa; terumteve, Hadlaua, feledeve, veteve*, esetleg *eleve)*, tehát azok, amelyeknek legalább egyik eleme nem morféma szerepű, olvasatukat tekintve korábban megosztották a szakirodalmi vélekedéseket. Néhányan az írásképtől eltérően a hiátus egységes feloldását, tehát mindegyik magánhangzó között *v* (*β*) ejtését föltételezték: *mundová, vetevé* stb. (MELICH J.-t id. BENKŐ L.: ÁrpSzöv. 87; MÉSZÖLY G.: ÓmSzöv. 111, 166–7, 183–4). A többség viszont az írásképnek megfelelően kétféleképpen: hiátussal, illetőleg hangűrkitöltéssel olvasta a szóban forgó alakokat: *mundoá; vetevé* stb. (ZOLNAI GY.: Nyelveml. 66-t id. MÉSZOLY G.: ÓmSzöv. 184; SZINNYEI J.-t id. MOLNÁR J. – SIMON GY.: i. m. 28; BÁRCZI G.: HB. NyelvtörtElemz. 36, 37, 49, 65, 78–9, 83, 105, 108–9, 132; BENKŐ L.: ÁrpSzöv. 47–8, 75–6, 86–9, 109, 141, 151, 152, 293–4; stb.). Mára ez utóbbi felfogás vált közkeletűvé azt vallva, hogy a hiátusos formákban is volt *v* (*β*), de kiesett. Ennek nyoma a szomszédos magánhangzók egyikének zártabbá válása (BENKŐ L.: utóbb i. m. 75, 151), ajakkerekítéses jellege (BÁRCZI G.: i. m. 37; BENKŐ L.: utóbb i. m. 109). A hiátusfeloldó *v*-s formákban viszont megmarad alsó nyelvállásúnak, illabiálisnak a megfelelő magánhangzó.

3. A mai magyar köznyelvi nyelvhasználat hiátusairól és betöltődésük eseteiről leírást legutóbb NÁDASDY Á. – SIPTÁR P. szerzőpárostól olvastam (StrMagyNyt. 2, 174–5). Eszerint a felső nyelvállású *i, í* különféle magánhangzó-kapcsolatai megkívánják hiátusuk feloldását (*si[j]et, si[j]el, nő[j]i, fi[j]ú, kapu[j]i, kocsi[j]ig* stb.). Az *é* magánhangzó-társulásai felemásan viselkednek: egyikük igényel kitöltést (*kefé[j]é*), másikuk nemigen (*mellé[j?]áll, mellé[j?]akaszt*), harmadikuk egyáltalán nem (*leég, beér*). Nincs hiátustöltés az alsó nyelvállású és az ajakkerekítéses magánhangzók kombinációi esetében (*belead, faág, neon, beoson, oázis, műút*), valamint – az *i* és az *é* kivételével – két azonos magánhangzó között (*faarc*).

Ha mindezt a HB. idézett adataival összevetjük, egyezést az *oá, ëo* vagy *éa* hangkapcsolatok mutatnak. Ezek mind a HB.-ben, mind a mai köznyelvben nem vagy alig szorulnak kitöltésre: HB. *mundoa* [mund*oá*] – mai kny. *oázis*; HB. *heon* [hëon v. h*éa*n] – mai kny. *neon* (esetleg *nëon*) vagy *mellé[j?]akaszt*. Az *e+é*, továbbá az *a*, illetőleg *a+á* hangkapcsolatok viszont eltérésről tanúskodnak. A HB. ezen adataiban hiátustöltést láthatunk: *veteve* [vet*evé*]; *Hadlaua* [*hadlaβá*], a megfelelő mai adatokban ellenben nem tapasztaljuk ezt: *leég* (esetleg *lëég*), *beér; faág*. De a *siet, diéta, keféé* típusú, feloldást igénylő hangsorokat is figyelembe véve, mindezek feljogosíthatnak arra a következtetésre, hogy a mai adatok hiátusos viselkedése elsősorban az ajakműködés szempontjából mutat hasonlóságot a HB.-beliekével. Hiszen míg az illabiális dominanciájú magánhangzó-kapcsolatok inkább megkívánják, addig a labiális jelleg kevésbé teszi szükségessé a hangűrtöltést.

4. A hiátusnak a mai magyar nyelvjárásokbeli helyzetét a SZABÓ GÉZÁnak A magyar nyelvjárások című főiskolai jegyzetében közölt, fonetikus lejegyzésű szövegek alapján tekintettem át (Tk., Bp., 1980. 138–240). Ez a mintegy 300 ezer betűhely terjedelmű, a magyar nyelvterület mindegyik nyelvjárástípusát átfogó anyag 52 településről, 66 adatközlőtől 1955 és 1978 közöttről származik. A szövegmondók nemük szerint 47-en nők, 18-an férfiak; életkorukat tekintve nyolcan 18–40, 19-en 45–63, 38-an 65–88 év közöttiek (egy adatközlő jellemzői nincsenek rögzítve). Foglakozásukról 16 esetben találtam információt: nyolcan földművesek–téesztagok, egy-egy adatközlő juhász és kovács, hatan háztartásbeliek. Vagyis az adatközlők zömmel nők, idősebbek, és a hagyományos gazdálkodáshoz tartoznak.

E korpuszban – nemcsak a szó belseji, hanem a szóközi helyzeteket is figyelembe véve – 1809 (100%) olyan adattal találkoztam, amely a hiátus problémakörébe vonható (a nyelvjárási és a köznyelvi megfelelő is magánhangzó-kapcsolat, pl. *beleátak* 'beleálltak', 181. l.; a nyelvjárásban vokálistársulásról van szó, a köznyelvben nem, pl. *eëket* 'ezeket', 174. l.; a köznyelvtől eltérően a nyelvjárásban hangűrpótlás jelentkezik: *rájütöd* 'ráütött', 226. l). Az anyag 1580 adatában (87,34%-ában) nem mutatkozik, 229 hangsorában (12,66%-ában) viszont van hiátustöltés. Mindez a következő esetekre oszlik (minden fontos fonetikai megoldást külön véve, de a diftongust a megfelelő hosszú, a csekély képzésbeli eltérést [pl. *e – e, a – a*] a legközelebbi magánhangzóval együtt számolva).

182 fajta magánhangzó-kapcsolat könnyítő mássalhangzó nélkül is kiejthető volt az adott korpuszban. Gyakorisági sorrendjük az alábbi módon alakul: 1. *aa* 207 előfordulással, pl. abb*a a* [...], 146. l., *odaattad*, 213. l.; 2. *ea* 159, pl. *elsőbe akkor*, 156. l., *beavatás*, 191. l.; 3. *ia* 102, pl. *sütnyi a* [...], 151. l., *fiatalok*, 153. l.; 4. *áa* 65; 5. *oa* 46; 6. *ai* 41; 7. *ae* 38; 8. *ëa* 37; 9. *ei* 34; 10. *ie* 29; 11–12. *áu, ee* 25–25; 13. *aa* 22; 14. *eo* 21; 15. *ëá* 20; 16–17. *ëe, óa* (*uoa, oua, oia*) 19–19; 18. *eé* (*eië, eëi*) 18; 19. *aé* (*aië, aëi*) 17; 20–22. *ái, ia, iá* 16–16; 23–25. *ao, au, ii* 15–15; 26. *iu* 14; 27–28. *eë, eü* 13–13; 29–31. *aë, ai, ië* 12–12; 32–36. *aö, ea, eö, ëi, oe* 11–11; 37–42. *aá, áe, áo, ëa, ëë, io* 10–10; 43–47. *eu, ié* (*iië*), *oo, ou, ói* (*uoi, oui*) 9–9; 48. *áë* 8; 49–53. *aí, eá, iö, őe* (*üöe, öüe*), *üa* 7–7; 54–55. *eű, ëé* (*ëië*) 6–6; 56–66. *ae, áá, áö, ëö, éa* (*iëa, ëia*), *iő* (*iüö, iöü*), *oi, óe* (*oue*), *őa,* (*üöa, öüa*), *ői* (*eüi, öüi*), *ua* 5–5; 67–79. *aú, àā* (*àào*), *áé, àu, āa, eí, iā, iű, oë, oé* (*oië, ∂ië*), *óo* (*ouo*), *őu* (*ü∂u, üöu*), *∂a* 4–4; 80–101. *aü, ào, áí, áő* (*áöü*), *eó* (*eau*), *ää, ëo, éá* (*ëiá*), *éë*

(*ëië*), *éi, éo, iú, iü, óë, óé* (*oië*), *óö* (*uoö*), *öa, öá, őé* (*öüei*), *uá, üe, űa* 3–3; 102–121. *áé* (*áië*), *āà, āā* (*àoào*), *āe* (*àoe*), *āi, ëu, ée, ēi* (*äii, eii*), *iá* (*iiá*), *óà, óü, öe, őë, őo, ui, uo, üá, űe, űi, ∂e* 2–2; 122–182. *aa = aâ?* (*aoa*) (= *vuona oattu* 'volna attól', 148. l.), *aà, aē, aó* (*aau*), *aő, àa, àö, àú, àü, áä, áē, áó, áú, áü, áű, āá, āé, āo, āu, eä, eő, eȯ, äi, ëā, ëē, ëí, ëő, ëű, ēa, ēe* (*äie*), *ēü, éà* (*eià*), *éé, éü, iä, iē, ií, ió, oà, oā, oö, oú, óá, óő* (*ouöü*), *óű* (*ouű*), *őà, ue, uä, ué* (*uië*), *uu, úa, úe, úo, úu, üà, üé* (*üië*), *üi, üo, üá, ∂ë, ∂u* 1–1.

39-féle magánhangzó-kapcsolat közé került be hiátustöltő mássalhangzó (zömmel a *j*, ritkán a *h* és az *r*) a szóban forgó szövegek elmondásakor. Gyakoriságuk szerint ezek a következők: 1. *ia* 54 alkalommal, pl. *pijarcra,* 149. l., *kijadni,* 199. l.; 2. *iu* 20, pl. *fijuk,* 159. l., *Mijuṫåm* 'miután', 239. l.; 3–4. *aa, ai* 16–16, pl. *mikorra ja* [...], 167. l., *maji* 'mai', 163. l.; 5. *ei* 15; 6. *ió* (*iio, iou, iuo*) 12; 7. *ià* 11; 8. *ái* 10; 9–10. *áé* (*áëi,áië*), *iá* 7–7; 11–12. *ëá, iú* 6–6; 13–14. *ea, ié* (*iëi, iië*) 5–5; 15–18. *aé, eé, iā, üe* 3–3; 19–24. *éa* (*ëia*), *ië, ii, oa, oi, öé* 2–2; 25–39. *aë, ài, áë, áü, ai, eá, eë, eí, ëa, ëi, éë, éé* (*ëiië*), *éí, ie, ∂ü* 1–1.

Ha megnézzük, hogy a HB.-ből idézett hangkapcsolatok hol találhatók meg e két jegyzékben, az alábbiakat tapasztaljuk. Az *oá* egyik leírásban sem fordul elő. A hangképzésében közeli *oa* csak egyszer bukkan föl, mégpedig a hiátusos adatok listáján. Az *ëo* is csupán a hangűrt megengedő kapcsolatok körében látható, háromszori jelentkezése a 43–53. helyre teszi őt (pl. *ugyë ojan,* 164. l.). De a gyakoribb *eo* (21) sem igényel feloldást. Az *éa* mindegyik adatsorban észrevehető, de többször az elsőben (5 előfordulás, 23–29. hely, pl. *el'ë a* [...], 161. l.), kevesebbszer a másodikban (2 alkalom, 19–24. hely, pl. *Veszpréminé', jaki* [...], 215. l.).

Az *eé*-vel is találkozunk mindkét jegyzékben, jóval gyakrabban a hangűrt elfogadó adatok között (18 eset, 7. hely, pl. *De én,* 178. l.), ritkábban a hiátust feloldó megnyilvánulások sorában (3 előfordulás, 15–18. hely, pl. *vändégę, jës* [...], 233. l.). Az *àá* hangkapcsolatra egyik listán sem találunk példát. Az előforduló *aá* (10) viszont nem szorul kitöltésre.

Tehát a HB. és mai nyelvjárásaink összevetett adatai közül teljesen egyezik az *ëo* (idevonhatóan az *eo*) a hiátus megtűrésében. Részben viselkednek hasonlóan a két időmetszet *éa* és *eé* kapcsolatai, hiszen ma az előbbi kitöltve is felbukkan, az utóbbi viszont zömmel feloldás nélküli. A mai adatok közül hiányzó *oá* és *aá* helyett megnézett *oa* viselkedése egybeesik, az *aá*-é pedig eltér a HB.-ben tapasztaltaktól a kitöltés hiánya révén. Összességében nagyobb az azonosság, mint a különbözőség a HB. és a mai magyar nyelvjárások összemért jelenségei között.

5. A nyelvjárási korpusz további vizsgálatokra is lehetőséget adna. Tanulságos lehetne például a mai köznyelvi és nyelvjárási kép összevetése is. Noha ez utóbbi természetszerűleg sokkal differenciáltabb, sokszínűbb (például itt az *ia* nemcsak a hiátustöltésben, az *aa* nem csupán a hangűrtartásban játszik vezető szerepet, hanem az ellentétes mechanizmusban is előkelő helyet foglal el), de markáns egybeesésekről is szólhatnánk (l. pl. az *áa* vagy az *ió* helyzetét). Az (esetleg más forrásokból is kibővített) adatoknak egyéb, többek között nyelvföldrajzi vallomástétele sem lenne haszon nélküli (például a korpusz *eé* hangkapcsolatában a székely kutatópontok kivételével sehol sincs mássalhangzó-beoltás). E vizsgálódások azonban már más dolgozat(ok) témájául szolgálhatnának.

A jelenlegi elemzés viszont annak hangsúlyozásával zárul, hogy a mai köznyelvi nyelvhasználatban, de zömmel a mai nyelvjárási megnyilatkozásokban is mind az *oá*, mind az *eé, aá* hangkapcsolat tagjai között természetes a hiátus. Ez a HB. *mundoa*-féle alakjainak *oá*-s olvasatával állítható párhuzamba, illetőleg annak a hangűrfeloldásnak, amely a HB. *Hadlaua, veteve* stb. szavait jellemzi, korabeli sajátosságként való minősítését erősíti meg. Mindez pedig, bár a hiátusnak eléggé mozgékony a jelenségköre, és kicsi a valószínűsége annak, hogy mai formái ómagyar alakok közvetlen folytatói lennének (BENKŐ L.: ÁrpSzöv. 88), de áttételesen talán a régi nyelvi állapotok megmaradását és változását is illusztrálhatja.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

Középmagyar kori szófajtörténeti kérdések

1. Nyelvünk történetének az ősmagyar és az ómagyar kor 2000–2500 éve volt a legváltozékonyabb időszaka. A nyelvi rendszert, annak egyes részrendszereit mélyen érintő változások akkor zajlottak. Természetesen az 1526 utáni középmagyar korban is folytatódott a változás: nyelvi elemek keletkezése vagy eltűnése, gyakoriságuk megváltozása, a rendszer egyes területeinek átstruktúrálódása ennek a kornak a nyelvét is jellemezte. Ezek azonban már nem jelentettek a nyelv egész rendszerére nézve döntő módosulásokat. A változásnak nemcsak a hatóköre szűkült, hanem tempója is csökkent. A nyelvi egységesülés folyamatának erőteljesebbé válása volt a középmagyar kor fő eseménye.

Mindez lényegében a szófaji rendszerre is érvényes. A nyelvtörténeti kutatásban eddig elsősorban az ősmagyar korra és az ómagyarra irányult a figyelem: A magyar nyelv történeti nyelvtana (BENKŐ főszerk., 1991, 1992, 1995) is ezt az időszakot fogja át. Ezért különösen érdekes az ómagyar kor utáni évszázadok nyelvének, szófaji rendszerének vizsgálata. Még a kutatónak is szolgálhat meglepetésekkel. – Ennek vázlatos áttekintésével köszöntöm szeretettel Mező András tanár urat.

Mielőtt a középmagyar kori változásokra rátérnék, ha csak jelzésszerűen is, de villantsuk föl az ősmagyar és az ómagyar kor legfontosabb szófajtörténeti eseményeit!

Az ősmagyar korban az alapnyelvből örökölt szófajok tovább éltek; közülük a névmások, a határozószók, a névutók és a módosítószók rendszere bontakozott ki erőteljesen. Új típusaik születtek, új keletkezési módok érvényesültek. Jelentékenyebb visszaszorulást az ősi kettős szófajú ige-névszók körében tudunk kimutatni. Az ősmagyar kor új szófaja a kötőszó; annak többféle típusa is létrejött.

Az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején született meg az igekötők kategóriája. Az ómagyar kor korábbi szakaszában a határozott, majd a határozatlan névelő, valamint egyes névmásfajták léptek be a rendszerbe. Ezek más szófajú

szavakból szófajváltással, szófaji elkülönüléssel, illetőleg összetétel útján jöttek létre. Ha a szónak az eredeti szófaja is megmaradt, kettős szófajúság állt elő: például mutató névmás és határozott névelő, határozószó és igekötő (a szófajváltás, a konverzió kérdése külön kifejtést érdemelne). Az ómagyar kor folyamán egyes szófajok állománya jelentősen kiterebélyesedett: például sok új határozószó, névutó, kötőszó, módosítószó keletkezett. E változás hátterében is elsősorban a szófajváltás és az összetétel állt. Ezúttal is nőtt a kettős, hármas szófajú szavak száma, azaz erősödött a többszófajúság: határozószó és kötőszó, ragos főnév és névutó stb. Egyes szófaji altípusok gyengültek, mások nagyobb tempóban erősödtek; változott tehát az egyes szófaji altípusok aránya: például a primer ragos határozószók típusa kevés elemmel bővült, a szekunder ragosaké viszont erősen; vagy: a primer ragos névutók állományához képest a birtokos személyjelet és határozóragot tartalmazóké jóval erőteljesebben fejlődött. Egyes szavak el is veszíthették egyik (általában az eredeti) szófaji értéküket, és újra egy szófajúvá válhattak.

2. A középmagyar kori szófaji változások főleg az egyes altípusokat érintették. De egy új szófaj is született: a **névutómelléknév** („az ünnep *előtti* nap"). Ez a magyar szófaji rendszer legfiatalabb tagja. Ebben az esetben nem a névutóhoz, hanem az egész névutós szerkezethez járult az *-i* képző: *(ünnep előtt)* + *i,* szófajilag melléknévvé, mondatbeli szerepét tekintve pedig minőségjelzővé téve a szerkezetet. A nyelvújítás időszakában terjedt el (SEBESTYÉN: Névut. 234–6; NyÚSz. 379), de már a középmagyar korban megjelent. – A szótárak közül Calepinusnál (1585) találjuk rá az első adatot: 778: „perendie – *Holnap vtan,* perendinus – *Honap vtanni",* majd Szenczi Molnár Albertnél: 1604: „*Ebedutanni,* Promeridianus". Szövegbeli legkorábbi előfordulásait az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból idézhetjük: az *előtti*-t a 17. század (1678–1683), a *nélküli*-t a 18. század negyedik negyedéből (1777). A névutómelléknév *-i* képzője a korábbi *való* igenév helyébe lépett, rövidítve, tömörítve a szerkezetet: *egymás után való* (MA: PPB:) → *egymás utáni.* Az *-i* képző először a határozószó + *való*-s szerkezetbe léphetett bele: *holnap való* → MünchK. 13ra: *holnapi,* innen terjedhetett át azokra a ragvonzó névutókra, amelyek határozószóval kettős szófajúak: *valamitől távol való* → *valamitől távoli,* végül az egyszerű névutókra is: *fa alatti.* (A névutómelléknév eddigi története alapján előrejelezhetjük, hogy e kategória a jövőben tovább fog gyarapodni.)

3. A továbbiakban néhány mondatrész értékű szófajnak a középmagyar kori változását jellemzem röviden.

3.1. A kettős szófajú **ige-névszók** állománya tovább apadt. Az alaki elkülönülés során általában az igei tag változott meg; például ikesedhetett: *ok* 'értelem' főnév (vö. *okos, oktalan*) – *okik* 'okul vmiből, tanul' ige (1616: NySz.); *pök (köp)* 'köpés' főnév – *pökik* ige (1604: MA.). Az igei tag képzőt is kaphatott: *ágy* – *ágyaz, ágyal* (1693, 1708: TESz.); *íz* – *ízlel* (1598: NySz.). Az *-ász/-ész* képzős ige-névszók igei tagja még a középmagyar korban is jobbára iktelenül ragozódott: *halász, vadász, madarász* (A. MOLNÁR: TNyt. II/1, 1992: 911–4).

Ritkábban új ige-névszó párok is létrejöttek, beilleszkedve a meglevő képzett szavak rendszerébe; pl.: *gyámol* 'táplálás' főnév (1456 k.) – *gyámol* 'gyámolít' ige (1621: TESz., NySz.), *zavar* ige és főnév, *fürkész* ige, főnév és melléknév stb.

3.2. Az igenevek: A középmagyar kor folyamán fokozatosan ritkultak, visszaszorulóban voltak az **igeneves szerkezetek,** és egyre gyakrabban lépett a helyükbe mellékmondat, azaz a régebbi szintetikus szerkesztésmód rovására terjedt az analitikus. – A 16–17. századi szójegyzékekben, szótárakban igen gyakran találkozunk a *való* igenévvel. A középmagyar kor folyamán azonban visszaszorulóban volt. Geleji Katona (CorpGr. 315) és mások tiltakoztak túlzott használata ellen. Háttérbe szorulása, elhagyása többek között az *-i* (vö. névutómelléknév), *-s, -só/-ső* melléknévképző gyakoribb alkalmazásával függhet össze, de a *levő* igenév terjedése is közrejátszhatott. A *levő* terjedésével párhuzamba állítható az a tény, hogy a *valván* helyébe a *lévén* lépett, a *volna, volt volna* igealakokat pedig lassacskán a *lenne, lett volna* váltotta föl (KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 1956: 102, 107–8). A középmagyar korban háttérbe szorultak a létige képzőszerű *volta* igenevével alkotott, az ómagyar korban igen gyakori szerkezetek is (vö. *gyarló volta ~ gyarlósága).* – A korábban általános használatú *-ván/-vén* képzős határozói igenevekhez képest egyre gyakoribbá váltak a *-va/-ve* képzősek. Lassacskán bizonyos funkcionális különbség is kialakult a két alak között (BÁRCZI: MNyÉletr. 286). A *mondvám, mondvád*-féle személyragos igenevek visszaszorultak. Ritkult a *-val/-vel* képzős határozói igenév is, az egyébként is ritka *-atta/-ette* képzős pedig (pl. *ülette* 'amint vagy miközben ült') a korszak végére szórványossá vált; csak a székely nyelvjárásban őrződött meg (vö. HORVÁTH: NytudÉrt. 133. sz. 1991; A. JÁSZÓ: TNyt. II/1: 411–54).

3.3. A névmások közül (csak a viszonylag nagyobb horderejű változásokat említve) a személyes névmások egyébként zárt rendszerébe – a magázás, illetőleg nemtegezés meghonosodásával – a 16. század második felében új elemként lépett be a *kegyelmed > kelmed > kend > ked* és a *maga* (a visszaható névmás funkcionális változása révén). Az *ön* csak a 18. század végéről adatolható először. Új személyes névmás a *jómagam, jómagad, jómaga* is: nyomatékos 'én, te, ő stb. sajátmaga' jelentésben vált használatossá: 1632: „vala ket ezüst pohara Kadar Istuannak az egiket ugia(n) *io maga* Czenaltata" (SzT.).

Az *-n* toldalékos személyes névmások viszont tovább ritkultak, főleg a többes számú alakok: *ennen, tennen, ennen ~ önnön; minnen, tinnen* (T/3. alak nem is volt; vö. SIPOS: TNyt. I, 1991: 373–5; G. VARGA: TNyt. II/1, 1992: 475–8).

A főnévi, melléknévi és szémnévi névmások csoportja főleg összetett elemekkel bővült: a mutató névmások közé belépett több *am-/em- ~ im-, ez-* előtagú, például: *amoly, amolyan, emily, emilyen ~ imily, imilyen, ezilyen* (MA., PPB.), több *-féle, -nemű, -forma, -szerű, -kora* képzőszerű utótagú, például: *olyféle, olyanszerű,* a kérdő névmások közé a *miféle, micsodaféle, micsodásforma, mekkora (me-* névmási tő + *kora* 'korú, idejű) stb. – A vonatkozó névmások lexikális gyarapodása a kérdő névmások keletkezésének függvénye: amikor például a középmagyar korban létrejött a *milyen, mekkora* kérdő névmás, attól kezdve a *milyen ~ a(z)milyen, mekkora ~ a(z)mekkora* vonatkozó névmás is használatossá vált. Ekkor terjedtek el a *né-* előtagú határozatlan névmásoknak az újabb, nyomatékosító szerepű előtaggal, az *egy* 'egyik' határozatlan névmással bővült párjai: *egynémi, egynéki* 'némely ember', *egynémely, egynémelyik* stb.

Az általános névmásoknak (és ezzel párhuzamosan az általános névmási határozószóknak is) új csoportja született: a megengedő értelmű *bár-* előtagúaké: *bár-*

ki, bármi, bármely, bármennyi. Mondattani tapadással való létrejöttük a 19. században is folytatódott. A *vala-* előtagúak az általános névmási szerepből elkezdtek visszaszorulni, ugyanakkor a középmagyar korban sem mindig egyértelmű, hogy az adott mondatban általános vagy vonatkozó névmási szerepet töltenek-e be: 1585: „*valami* ['bármi' vagy 'ami'] jószágom vagyon, ... holtom után az én magzatomat illeti" (Balassi Bálint összes versei és levelei. Szépirodalmi Könyvkiadó 1955: 278). A korszak végére határozatlan névmási szerepük erősödött meg.

3.4. A mondatrész értékű szófajok közül még a **határozószót** említem meg: lényeges, a rendszert érintő változásnak tekinthető a korábbi *belől – benn/belől – belé* helyett a *belülről – belül – belülre* típusú, szekunder határozóragos háromirányú részrendszerek kialakulása.

D. MÁTAI MÁRIA

Beszélt nyelv a középmagyarban

A címből már kitetszik, hogy kettős indítékról és kétszeres gondról van szó. A hangfelvételek nélküli korszakok beszélt nyelvére és közülük a középmagyarra irányuló figyelem ugyanis rokon nehézségekkel kerül szembe. Mindkét esetben hiányoznak egyrészt a hozzájuk illő, jól kicsiszolt módszerek, másrészt ezek azért hiányoznak, mert nem gyűlt fel kellő tapasztalat kicsiszolódásukhoz. BEKE JÓZSEF Zrínyi-szótárának már publikált előszavában BENKŐ LORÁND még mindig így jellemezheti a helyzetet: „Közismert, hogy a XVII. század magyar nyelve – itt nem részletezhető történeti és tudománytörténeti okokból – eléggé kimaradt történeti nyelvészetünk és benne frazeológiai-szótörténeti kutatásaink érdeklődési köréből" (BENKŐ LORÁND: Előszó a »Zrínyi-szótár«-hoz: Irodalomismeret. IX. évf. 3–4. sz. 5). Ezt a tudománytörténeti látleletet – több-kevesebb nyomatékbeli különbséggel – a középmagyar korszak egészére kiterjeszthetjük. BENKŐ azonban a beszélt nyelvi gondokat is érzékelteti, mert előbb Zrínyi nyelvének [!] szókincsbeli egészét (vö. uo.) idézi fel, majd feszesebben Zrínyi „írott[!]-irodalmi" életműve műfaji, tematikus gazdagságát méltatja (vö. 6).

A középmagyar kor nyelvállapotának, nyelvi jellegzetességeinek feltérképezésére nemcsak a tudománytörténeti fehér foltok eltüntetése érdekében kell erőfeszítéseket tennünk. A magyar nyelvű emlékanyag feldúsulása ugyanis új szövegtípusokat is teremtett, illetőleg a kézírásos (és a nyomtatott) írásbeliségnek terjedése ezekből a szövegekből gazdag, egybevethető választékot is teremtett, illetőleg őrzött meg számunkra. Ezek között a szövegtípusok között több éppen a beszélt nyelvi elemek elkülönítésére ad jó, a korábbiaknál lényegesen jobb lehetőséget. Közülük ezúttal a peranyagok, még pontosabban csak a magyarországi boszorkányperek jegyzőkönyveinek tanulságait villantom fel – néhány kiválasztott szempontból.

Természetesen a középmagyar emlékekben megragadható beszélt nyelvi jelenségek a korábbi szinkróniára is visszavetítendők, hiszen aligha kétséges, hogy ezek jó része nem ekkor keletkezett, hanem – a jegyzőkönyvjellegnek, a szövegtípusjegyeknek megfelelően – csak ekkor került be számos példában és változatban az írott nyelvbe. Azt is mondhatjuk, hogy a tanúvallomások egy része annyira hitelesnek, a tanú elmondott szavait híven rögzítőnek mutatkozik, hogy helyesebb „leírt (beszélt) nyelvnek" és nem (beszélt nyelvi elemeket is hordozó, őrző) írott nyelv tekintenünk.

A tanúvallomást tevők sajátos beszédszituációban formáltak meg mondanivalójukat. A tanúskodás külsőségei, hivatalos rendje merőben más volt, mint a köznapi beszélgetéseké, társalgásoké, de a tanúk által tapasztalt (megélt, látott, hallott) események, jelenségek hiteles [„(letett) hite után" való] megvallásának szándéka és kötelezettsége – a felidézett helyzetekben elhangzottaknak is pontos, hűséges visszadására késztette a tanúskodókat. Már ebből a beszédszituációból is érthető azonban, hogy stilisztikai hatásosság szempontjából egyenetlenek ezek a jegyzőkönyvrészletek. De bármekkora legyen is a feszélyező tanúhelyzet szerepe a töredeltebb, kuszább kifejezésmódban, azt aligha vonhatjuk kétségbe, hogy egészében ezek a szövegek közelebb álltak a beszélt nyelvhez, mint a (tanúk nagy része számára aktív nyelvváltozatként nem is birtokolt) kifésültebb, írott nyelv valamely változatához. Az egykori szolgabírák „magától értetődően tanúkat hallgattak ki elsősorban, és nem jól mesélő adatközlőket kerestek" (Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. Közreadja SCHRAM FERENC. Budapest, 1982. III. kötet [a továbbiakban: **MBP III.**] 54). Arra is akad azonban példa (nem is ritkán), hogy a beszélt nyelvi hitelességet éppen egy-egy „jól mesélő" erősíti, teszi kétségbevonhatatlanná. Olykor olyan eleven, megjelenítően érzékletes egy-egy tanú írásban rögzített szövege, hogy nemcsak az élő beszéd lüktetését érezzük, hanem szinte gesztusnyelvi eszközeit is látjuk.

Bodor István feleségének 1740-ben lefolytatott peréből idézhetjük például egy 21 éves csaposlegény (educillator) vallomásrészletét: „Akkor mindgyárt [a pincében] az küszöbön ült fehér macska el kezdette nagy emberi módon az jajgatast, jaj! jaj! jaj! Nagy vastag jajgatással az ordas [macska] is az hordókon vékonyabban ugyan emberi módon. Azon jajgatásban kezdette az Ordas macska a penzes Cserepeket rágni, melyet látván a szunyog hálon által, az szúnyogh hálot meg ütöttem, az Macskákat ijeszteni akarván; fel szóval mondottam az Macskaknak Vas Nyars. Mely szómra mind a két macska, fel kelvén ülésekbül, az pincze ablakának ugrottak, mint hogy pedig az ordas kissebbecske vólt, az könnyebben ki ugrott, az fehér pedig Nagyob lévén hatszor, vagy hétszer az ablakbúl viszsza esett jajgatással, jaj! jaj! Arra mondottam az Macskáknak, meg ijedtél mast kutyátul szakadt, hogy ki nem ugorhacz. Annak utánna csak ugyan fel ugorván mind a két macska a pincze ablakában le ültenek, s csak ugy beszéllettem hozzájok mint Emberekhez, mondván; hiszem nagy késértetek vadtok, de hejában mert nem felünk töletek, mert Velünk az Ur Jesus Krisztus, mely szavamra viszsza csúfoltak Emberi módon: be, be, be" (Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. Közreadja SCHRAM FERENC. Budapest, 1970. I. kötet [a továbbiakban: **MBP. I.**] 267).

E felidézett jelenetbe most csak belevetített gesztusokat persze gyakran meg is nevezték, mert a gesztust tanúságtételükhöz, annak hitelesítéséhez nyomatékosan

hozzátartozónak ítélték. *Például: „Hallotta a Tanu világossan a Vén Nagy Andrásnénak a szájából hogy mondotta te ocsmány Asszony ha ez előtt láttam vólna az te Uradat, hogy ollyan szép ember légyen vagy meg hóltam volna vagy magamévá tettem vólna, *az ujját meg pittyentette*" (1724: MBP. I. 116).

A feltérképezésnek nemcsak az elején, de a később, az elemzés során sem feledkezhetünk arról, hogy nem csupán a leltárát, a „szótárát" kell elkészítenünk a középmagyar (stb.) beszélt nyelvi jelenségeinek, hanem arra, sőt elsősorban arra kell kellő figyelmet fordítanunk, hogy a középmagyarban kezd markánsan megváltozni a beszélt és az írott nyelv viszonya. Ekkortól ugyanis egyre több olyan elem kerül be a (terjedő írásbeliség vonzásában) az írott nyelvbe, ami korábban is élt ugyan, de vagy lejegyzetlen maradt, vagy (és ez a lényeges mozzanat) ezek beszélt nyelvi elevenségét, valóságos gyakoriságát az írás nem mutatta meg. Az indulatszavak, módosítószók, határozószók különösen jól példázzák ezt a változást. Ezek a szófaji csoportok a hangzó beszédnek (írásban később is nehezen vagy töredékesen kifejezhető) hangzásbeli, intonációs stb. sajátosságait lexikai eszközzel érzékeltetik. – Külön részletezést, dokumentálást igényelne egyébként az is, hogy ezek a szavak (a vád vagy a védelem szándékával egyaránt) gyakran állnak a beszédszólam, az idézett szövegek, kulcsmondatok elején (ha nem is mindig a legelején); így mintegy „hangnemben előjegyzik" a továbbiakat: a mondanivaló pejoratív vagy amelioratív, békülékeny vagy támadó stb. voltát. Ebbeli szerepükben szoros párhuzamba állíthatók a megszólításokkal (és részben a köszönési formulákkal) is. *Például: 1728: „amidőn a madarak csevegését hallotta, Rehu reájok pökdösvén mondotta nékik: – *piha kutyák*, hiába dicsíritek az istent, hiába, mert nem ad esőt, nem" (A magyarországi boszorkányság forrásai I. Szerkesztette BESSENYEI JÓZSEF. Budapest, 1997. [a továbbiakban: **MBF. I.**] 266); „*aj*, te bolond, nem tudod te azt, hogy én .. szombaton kimentem a temetőbe, és ottan elhajtottam azt [= az esőt]" (1728: MBF. I. 268); „Rehu megfordulván felelt: – *ej*, ültem már én azon [= a szivárványon]" (uo.); „Balog Sigmondné viszont azt tanácslotta: – *éj*, ne báncsuk, mert az édesattya kedves komám volt" (1736: uo. 62); „azt mondgya *hejj* ördög tagja leánya sokat sirattalak én tigedet, be el száradtal" (1722: MBP. I. 101); „az Anya [gyermekét] öleben veven az haz közepin el sivalkodik ezt mondvan, *hah* edes Uram az gyermekemet elragadak tőlem" (uo. 96); „magam is megtapasztám az hasát, es azt mondám: – *be* nagy hájad van, sógor aszszony" ([1712:] MBF. I. 130); „nem adta oda [a kért malacot], szemünk láttára az egyike meghal. S mondgya: – *ehol*, nem adott nékem, már megholt" (1714: uo. 134); „Harmad nap múlván az Isten megadván a fatensnak az magzatot, mingyárt azon éjjel reáment a fatensre Gulyásné, az gyermekét akarta elvenni, mondván: – *hoc ide*, te kutya" (1747: uo. 74. – A *hoci* (TESz.) ~ *hocca* (EWUng.) *-c* végű alakváltozatának szótározott adatánál (1863.) az itteni *hoc* korábbi.); „elment .. Rehu Suskához, mondván nékie: – *jó Suska*, ha vagyon még az sírbul, amellyel megkente kegyelmed az uramat, jőne el kegyelmed" (1728: MBF. I. 264); „Varga Jánosné .. mondja a fatensnek: – *lelkem szomszéd asszony*, ihon vagyon egy táska" (1729: uo. 273); „sőt ha illyen szépen [!] szóllott is [a férj] hozzá [a feleségéhez]: – *jöszte ide fiam*, inkabb elszalatt tölle, és bé sem ment addig a szobába, míg az ura le nem fekütt" (1763: uo. 150).

A nyomatékosítás más-más lélektani indítékainak és irányultságainak (például: kérlelés, panasz, bátorítás, [indulatos] biztatás, [türelmetlen vagy messzebb állónak szóló stb.] megszólítás) a kifejezésére az egyik leggyakrabban használt eszköz a szóismétlés. A beszédhelyzet hiteles felidézésére törekedve a középmagyar kor perbe hívott tanúi is sűrűn és változatos árnyalatokban éltek ezzel az eszközzel. *Például: „*oh, oh* gonosz asszony, csak || ezért is megérdemlenéd a tüzet!" (1736: MBF. I. 329–30); 1734: „*ne fély, ne fély* (:ugy mond:) [a kiadás így jelöli az eredetiben is zárójelben álló szövegrészt] tsak mégis jobban kapaszkodj" (Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. Közreadja SCHRAM FERENC. II. kötet. Budapest, 1970. [a továbbiakban: **MBP. II.**] 432); „Hallotta .. hogy azt kiáltotta a' feleségére: – *gyilkosom, gyilkosom*, boszorkány vagy te" (1725: MBF. I. 381); „*eredj, eredj* a bíróhoz .. *üsd, üsd* bátya, hadd mennyen a' bíróhoz" (1765: uo. 158); „kialtok hozza három [!] izben ily formán *Sára Sára*" (1722: MBP. I. 100).

A hangzó nyelvet, az ejtésmódot érzékeltető szavakkal, leírásokkal is azért találkozunk gyakran, mert a vallomásban megidézett beszédhelyzetet, az ott elhangzottakat (mintegy „akusztikailag" is) hitelesítik. A tanúk szándéka szerint pontosak, mint egy későbbi hangfelvétel. *Például: „az holott kérdeni kezdvén *súgva* Hertzeg Mihályt: ugyan (:mondom:) honnan meri ő ezeket mondani? Akkor *viszsza súg* Hertzeg Mihály" (1734: MBP. II. 433); „Kérdezd Örse mit látt Judith Leányom? Kérdezteis az fatens mondván: Mit lácz Judka? felelte: Korsóst, Korsósnét, de csak *lassu szoval* [mondta]" (1753: uo. 453); „mondám néki: – boszorkány vagy te, ördög lel, bizony majd megváglak. Mivel kivontam volt a kardomat reá, ezt mondván, összecsapta a kezeit Christophné, *hahogva* mondta: – *ha, ha*. S azonban eltűnt előlem" (1676: MBF. I. 224); „A fatens felelt: – tik együtt ettetek meg engemet, gyógyícsatok meg, az Isten nevében kérlek. Felelt Jónáné: – együtt ettünk meg, együtt is gyógyítunk meg, csak fizess. Arra az három elrejtett tanuk berohantanak, és mondván: – elég már. Felelt Jónáné: – *üh, üh*, veszett volna el jó borod, engem rossz vacsorára hívtál. És a tanuk vele benn maradván, Kállai Sámuel urnak hírt adott a fatens, és úgy fogták meg Jónánét. A' tanuk bémenvén, mingyárt lerogyott a földre Jónáné" (1730: uo. 407); „Thott Getzi tsak ki hijja [a kígyót a bokorból] s a fára fel küldi, Ejed fej (:ugy mond *sejp szoval*:) segin pája .. estve felé penig, mondgya Thót Getzi: Istók [= Bibo István tanú] még isz itt van a kigyo, ekor osztán lé hivta a fárol. s ezt mondotta a kigyonak: No szeginy pája ejedgy menyel" (1734: MBP. II. 432).

A perbe fogott személyek bűnös voltát, környezetüket megbotránkoztató életvitelét trágár beszédmódjuknak, szitkaiknak–átkaiknak szó szerinti visszaadásával szinte minden boszorkányperben érzékeltetik a tanúk, sőt a hozzájuk intézett kérdések is. Legtöbbször ugyanis az efféle beszédmód (illetőleg a boszorkánynak nevezés, azaz az így megnevezők vélekedése szerint a boszorkányként való felismerés) a vádnak fontos része. *Például: „*huncfut lelkűvel,* és *kutya lelkűvel* való szitkozódását tudgya .. *tüzes láncos menykő teremtettével* való káromkodását, *ebatta* mondását, segéllyével való esküvését [!] bizonyosan tudgya, s hallotta .. || .. Tudgya .. *huncfut* és *tatár lelkűvel* való szitkozódását" (1725: MBF. I. 381–2); „Hallotta részeg korába *attával, születtével, lelkűvel* való szitkozódását, tellyes Szent Háromságra való esküvését [!], mit csinál az annya lelkének" (1725: uo. 380).

A beszélt nyelvnek ezeket az elemeit, fordulatait lávázó indulat fűtötte, illetőleg torlasztotta föl. Ebből következően rögtönzésekkel tarkított állományuk bőségesen adatolható. Elterjedtségüket, nyelvhasználati gyakoriságukat egyértelműen mutatja az is, hogy ebből a kavargásból számos szó, kifejezés annyira megállapodott, olyan stabilan lexikalizálódott, hogy a korszak (hadi) törvényei tételesen felsorolták őket. A Rákóczi-szabadságharc 1705. szeptember 28-án kelt katonai törvénykönyve például (előzményként utalva az 1563. és 1659. évi törvénycikkekre) külön articulusban rendelkezik „Az káromkodók ellen" (Ráday Pál iratai. 1703–1706. Sajtó alárendezte BENDA KÁLMÁN–ESZE TAMÁS–MAKSAY FERENC–PAP LÁSZLÓ. Budapest, 1955. 393–4), illetőleg „Az káromlást vagy őrdőngősséget hallók, látók, meg nem jelentők ellen" (uo. 394). Az elsőként említett articulus példázza az igaz keresztényhez nem illő szitkokat, mint „eb, kutya vagy eőrdög, vagy kő, vagj menykő és egyéb állat teremptette" (uo.). Ez a felsorolás nyilvánvaló módon a leggyakoribbakat, s azokat is csak típusukban megjelölve rögzítette, és korántsem tekinthető a teljes tilalmi listának. A boszorkányperek jegyzőkönyvei azt bizonyítják, hogy a törvényi szankciók lehettek ugyan önmagukban, illetőleg önmaguk erélyéhez mérten csekély hatékonyságúak, de az kétségtelen, hogy a korabeli társadalomban, a társadalom kisebb léptékű közösségeiben is világosan elkülönültek a feszültségmentes társadalmi érintkezéshez nem illő, ilyen értelemben illetlen szavak és kifejezések. A peranyagból is számos adatot találunk arra, hogy az efféle beszédmódot milyen állásfoglaló szavakkal bélyegezték meg. * Például: „Nem hallotta semmi *tisztátalan beszédgyét* sem magától, sem másoktul" (1763: MBF. I. 150); „*trágár*, vagy *fajtalan beszédű* é" (1763: uo. 148); „ezeket a' *mocskos szókat* .. és más egyéb *rút mocskokkal* illette?" (1765: uo. 157); „mind a' kettő sok *csúnya mocskolódást* vitt egymáson véghez, mert mind a kettő *csúnya nyelvű* asszony" (uo. 158).

A testi, azaz jórészt az altesti funkciókkal kapcsolatos megnevezések, ha a tanúk zömét nem is, a jegyzőkönyvet vezető írástudókat különösen érzékenyen érintették. Azt ugyan nem mondhatjuk (tárgytörténeti okokból), hogy ez a számukra különösen trágárnak ható szó- és kifejezéscsoport „nem tűrte a nyomdafestéket", de a tintát–pennát bizonyosan nem.

A jegyzőkönyvekben elég nagy számban találunk a bántóan illetlennek érzett szövegrészek, megnevezések után, általában zárójelesen betoldott latin (tehát világosan a lejegyzőkre mutató) mentegetőző formulákat vagy ezek rövidítéseit. Ezeket az írott nyelvi illemet kifejező, 'engedelemmel vagy tisztességgel (legyen) mondva' jelentésű fordulatokat jelentős számban és számos változatban tudjuk idézni (olykor egyetlen peranyagból is), de korántsem használták őket egyfajta hivatali, nyelvi bélyegzőként: sokszor nem éltek vele a lehetséges, azaz a kor mércéje szerint mondva a kívánatos esetekben sem. [A *salvis auribus, salva reverentia* és a *sit venia* típusra vö. MBP. III. 339; a *salvo honore*-félékre pedig BARTAL ANTAL: Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae. Lipsiae, 1901. 589 *Salvo honore dicere* a.]

A példákból – tisztességgel szólván a tisztelt olvasóhoz – csak a szelídebbek némelyikét közlöm, másokra csupán forrásjelzettel utalok. * Példák: „[Jósáné] láttya az ház előtt a fatens megírt leánkáját, s mongya nékie: – no várj, *salva venia*, kutyátul szakatt, mert megemlegeted. Kit is mihelyt ilyen szókkal megfenyegetett

volna, azonnal a fatens leánkája nagy jaj szóval a házban bément" (1731: BMF. I. 328). [Ez az adat még a szelídek közül is kitűnik szelídségével, tudniillik a *kutya szakadt*-típusnak még a durvább változatai előtt sem találni (a papírra vetés miatt) szabadkozó megjegyzést. Itteni alkalmazását bizonyára az indokolja, hogy ezzel a felnőttek között is nyers kifejezéssel egy lánygyermekre ijesztett rá a vádlott.]; „a Fatens Feleségének az hó szamos ingallyat (:*salvo honore*:) Szabo Mihályné a tál alá tette melly utannis felettebb meg betegedett" (1734: MBP. III. 315); „midőn a fatens oldala melle fekütt volna [a felesége], hogy eczaka valahol járt volna, nem tapasztalta, sőtt midőn *S. V.* [= sit venia] Testi szükségére ki mentis a fatens mindenkoron ki ment véle" (1753: MBP. II. 451). – Vö. még: *salva venia* = 1703: MBP. III. 189; 1728: MBF. I. 271; 1731: uo. 323, 328; 1741: uo. 335; 1748: uo. 350); *salva venia dicit* = 1729: MBF. I. 280; *salva reverentia dictis* = 1728: MBF. I. 284; *salva verborum reverentia* = MBF. I. 348; *salvis auribus* = 1716: MBP. I. 79, 97; 1728: MBF. I. 267; 1748: uo. 349; *salvis auribus dictum sit* = 1714: MBP. I. 63; *salvo honore* = 1691: MBF. I. 234; 1748: uo. 350; *salvo honore sic dictum* = 1717: uo. 86; *salvo cum honore* = 1728: MBF. 295; *sit venia* = 1752: MBF. I. 142, 143; *S. V.* = 1722: MBP. I. 97; 1752: uo. 130.

Még arra is van példa, hogy egy becsületsértési perben a viszontvád a felperes szitkozódó, mocskolódó beszédén alapul. Egy részletet idézek a peranyaghoz csatolt instantiából: „Ezen notabilis és engemet hiremben, nevemben nagy kisebbségem megsértődésével mennyi mocskos szidalmazással mocskolt és gyalázott, pennára nem tudnám tétetni, nyelvemmel kibeszélleni, de mindezen rajtam megesett nyelve zabolátlanságát az fatenseknek nagyobb és erősebb bizonyságnak edoctiójára törvényes fassiójok világossan megmondgyák és kimutatják. El merem mondani, véle szomszédságban való lakásomtul fogvást ottan nem tsak még az leánykáim ellen is pántolódni, mocskolódni meg nem szűnik, mert, ugyanis neveletlen leánykáim ha tsak az ablakja alatt olykor megfordultak, és arra mentek, formalibus azt mondotta: – hol mennek az kis kurvák! Nagy szóllás ártatlanságokban szegény leánykáimnak fejekhez olyan titulust csapni, épen törvénytelen, tilalmas, és rendkívül való az ártatlanokat olyan mocskos szókkal illetni. Csak ugyan, a belől denotált asszony sok rendben iterálta ellenem való motskolódásait" (MBF. I. 348; vö. még 1750: uo. 363–4).

A sértően mosdatlan beszéd emlékei mindenekelőtt a szavak, kifejezések jelentéséről, ezek szóhangulati jellegéről és fokozati különbségeiről adnak képet, azaz a szavak szókészleti rétegződéséről és a jelentéskapcsolatokról. Az ítélkező vélemények pedig – legyenek törvényiek vagy mindennapiak, írástudótól vagy írástudatlantól származók – azt igazolják, hogy e lexikai egységek funkciója, szerepe a nyelvtudatban világos volt, mert fontos volt. Nem valami nyelvi eszményhez, mércéhez viszonyítva, hanem referenciájuk, valóságvonatkozásuk miatt. Fogalmazhatunk úgyis, hogy megítélésükben a (gyakran durva motivációjú) fogalmi jelentés mellett a kontextuális, sőt még inkább a szituációs jelentés is erőteljesen hatott. További történetükre (az írott nyelvbe és a köznyelvbe nyomulásukra) való kitekintés vagy akár csak utalás nélkül, most csupán annyit rögzítsünk: ez a fogalmi és lexikai kör az írott nyelvben először mint nyelvi kriminalitás, nyelvi bűn(tény) jelenik meg tömegesen.

Teljesebb adatbázison alapuló tüzetes elemzés természetesen számos részletre, összefüggésre világít még rá. Közülük egy alaktani példát választottam.

ECKHARDT SÁNDOR több nyelvtörténeti adatot idézett arra, hogy a felszólító mód *-j* jele elmaradt az egyes szám 2. személyű igelakokból [Nyelvjárási alakok küzdelme az irodalmi nyelvvel a régi magyar irodalomban. (Az egyes számú imperativus történetéhez). – Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Szerkesztette BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND. Budapest, 1956. 491–4]. A *-j* főként *r* és *l* után tűnt el, ha utána mássalhangzóval kezdődő szó következett: *waar meg!; teer meg;* illetőleg *ne gondol vele* (uo. 491). Effélékre a boszorkányperek 18. századi jegyzőkönyveiben is találunk még élő, azaz beszélt nyelvi bizonyítékot. * Például: „Egykor meg fenyegette a fatenst Kiskori Kató mondván *var meg* azt meg banod" (1722: MBP. I. 97); „keményen megfenyegette, így szólván: – *vár, megtanítlak*" (1747: MBF. I. 77); „[Gulyásné] megfenyegette, ezt mondván: – *vár* [!] < a kiadásban így!> *csak vár*" (1747: uo. 69). ECKHARDT közöl azonban olyan nyelvjárási adatokat is, amelyekben „mind az *l*, mind a *j* hiányzik: *mëgá* v. *á mëg*" (i. h. 491). Később idéz 1529-ből „az *r* utáni aránylag ritka hasonulásra [mutató] szép és cáfolhatatlan példát ..: »az ſe ne yzend ſe ne *yrrad*" (i. h. 492). Ezt a példát fentebb idézett forrásainkból és ugyancsak a 18. századból részben megerősíthetjük. Azért csak részben, mert az *r* utáni módjel teljes hasonulása (*rr*) kiegészül ECKHARDT nyelvjárási példázatával: a hasonulással eltűnt *j*-n kívül az *l* is hiányzik. Pontosabban szólva: ezúttal egy személyrag funkciójú *l* is hiányzik. * Például: „mondotta .. az Fatensnek, *várrá* [= várjál!] Kutya .. ollyat csinálok hogy soha sen felejted el" (1718: MBP. III.303); „[Harcsásné] fenjegetet keminyen, no azt mongya, *várrá*, mert adnál te még nékem Borsót" (1715: MBP. I. 72); „akkor megh fenyegette *várrá* Illyen, s ilyen sohonaj fia az anyadtul kit szoptál ki tejet az is keserü lesz" (1722: uo. 90); „Kulcsar Mi[k]losné ki all az uczara nagy fenyegetesel meg fenyegette az fatenst, azt mondvan *vára* mert meg az Vilagon elsz is meg emlegeted" (1715: uo. 69); „*vara* te kutya mert mig elsz is meg emlegecz" (1722: uo. 96).

Ezekből a kései példákból több következtetést vonhatunk le: (1) a felszólító módjel nélküli igealakok (egyes szám 2. személyben) még a 18. században is élnek – beszélt nyelvi jelenségként; (2) a kétszeres alakváltozásnak (a módjel hasonulásában és az *-l* személyrag eltűnésében megmutatkozó toldalék-elhomályosulásnak) a kialakulásában és megőrzésében bizonnyal a (fenyegetődző) emfatikumnak lehetett szerepe; (3) a rövidebb *várj*-nak megfelelő R. *vár* 'ua.' és a hosszabb *várjál*-nak megfelelő R. *várrá* 'ua.' között a 18. századi adatokban nyomatékbeli különbség nem található; (4) az ilyen alakulatok visszaszorulására mutat az, hogy adatainkban csak a *vár* igéhez kapcsolódóan, tehát lexikalizálódottan fordulnak elő.

PUSZTAI FERENC

Német tükörjelenségek a magyar szókészletben: *akna, keringő, őrnagy*

A nyelvek szókészleti kapcsolata több formában nyilvánulhat meg. A legáltalánosabb a szóátvétel, amely során az átvevő nyelv új fonémasorokkal és jelentésekkel gyarapodik (német eredetűek: *cérna, karalábé, puttony* stb.). Más nyelvek szavainak hatására is keletkezhetnek új szavak úgy, hogy már meglevő szavakból összetételt vagy képzett szót alkotva fejezhetők ki új jelentések. Ezeket szokás tükörszóknak nevezni: német mintájú például az *anyanyelv, őrangyal, tükörtojás*; *fegyenc, hangulat, üzem* és sok más szavunk. Ha már egy meglevő szó jelentésköre mindenféle morfológiai változás nélkül idegen szó hatására bővül, tükörjelentésről beszélhetünk (l. alább).

A tükörjelenségek száma meglehetősen magas a magyar szókészletben, bár a jövevényszavak számát bizonyára nem éri el. Az EWUng. német vonatkozású anyagának feldolgozása során (és ebbe a nem címszóhelyzetben álló szavak is beletartoznak!) kb. 620 morfológiai jellegű tükörjelenséget (összetételeket és képzéseket) találtam, emellett az említett szótárban 208 olyan szó is van, amelynél biztosan vagy nagy valószínűséggel német alapú tükörjelentésekkel számolhatunk (vö. GERSTNER: NytudÉrt. 145. szám).

Az alábbiakban három magyar szót vizsgálok meg a (feltehető) német tükörjelentések szempontjából, továbbá röviden kitérek a címben említett szavakkal összefüggő egyéb etimológiai-szótörténeti kérdésekre is.

akna 1177/ hn., 1222 kn.; szláv jövevényszó. Az átvett alapjelentés 'nyílás; ablak' lehetett, amelyet a magyarban viszonylag későn, 1808-ból tudunk adatolni. Jelentései közül egyesek szintén a szlávból származhatnak (pl. 1600 'hordónyílás'), mások belső jelentésfejlődéssel keletkezhettek (pl. 1782 'földben levő függőleges járat', különösen a bányászatban). Az EWUng. tizedikként 1911-ből adja meg a szó ma is ismert katonai jelentését: '(érintésre) robbanó szerkezet'. Ezt sem a szlávból, sem a korábbi magyar jelentésekből nem tudjuk levezetni, viszont tükörjelentésként jól magyarázható a németből: *Mine* 'bánya; ér mint ércelőfordulás; robbanószerkezet'. A magyar *akna* szónak a bányászattal is összefüggő, fent említett 1782-es jelentése mellett 1808-ból adatolható a 'bánya(üzem)' jelentése is. Ez a kettő szorosan kapcsolódik a német *Mine* bányászati jelentéséhez, ezért kézenfekvő volt, hogy a – nyilván az osztrák–magyar közös hadseregben a német katonai nyelv közvetítésével megismert – robbanószerkezet fogalmát a magyarban az *akna* szó jelölje, ami egyéb összefüggésekben már korábban is használatos volt a német *Mine* megfelelőjeként. A jelentéskölcsönzést segíthette az a tény, hogy az *akna* 1843-tól adatolható a 'robbanóanyaggal töltött földalatti járat, robbantójárat' jelentésben is, amely jelentéstapadásos önállósulás lehet az 1834-ből dokumentálható *tűzakna* 'ua.' összetételből. Ez utóbbi nyilván a mára elavult német *Pulvergang* 'ua.' és *Sprenggrube* 'ua.' alapján létrejött tükörszó. A GrimmDtWb. szerint mindkét szó a 18. század második felében jelent meg a német írásbeliségben.

A német *Mine* a francia *mine* átvétele, amelynek első jelentése 'érc-, illetve szénlelőhely', majd a puskapor feltalálása után hadászati terminusként 'robbanóanyaggal töltött földalatti járat' jelentése is kialakult. A német katonai nyelvben a 16. század végén ebben a jelentésben bukkan föl a szó (melyet azután nyilván purista indítékból a 18. században a fent említett két összetétellel németesítettek), az eredeti bányászati jelentés a 17. század közepétől adatolható.

A francia szó átkerült az olaszba is: *mina* 'földalatti (bánya)járat; robbantójárat'. Az olasz szó a katonai-műszaki terminológia elemeként – bizonyára a török elleni harcokban részt vevő itáliai katonák közvetítésével – gyökeret vert a magyarban is: első írásos előfordulása 1683-ból való, jelentése 'robbantójárat'; 1867-ből adatolható 'bányajárat'-ként.

A magyarban a 'robbantójárat' katonai jelentés korábban jelenik meg az olasz jövevényszóval (1683), mint a szláv eredetű, de a 17. századra természetesen már teljesen meghonosodott *akna* ilyen jelentése, amely másfél évszázaddal későbbi. Az olasz eredetű *mina* azonban mégis kiszorult a magyar szókészletből (csupán a SzlavSz. tartalmaz egyetlen adatot), aminek a következő okai lehetnek.

Az olasz eredetű *mina* az adatok szerint mintegy két évszázadig elsősorban speciális katonai műszóként élt, a már az ómagyarban a szlávból átvett *akna* 19. század előtti jelentései között viszont több is összefüggésbe hozható a – talán jobban ismert – bányászattal: 1177/ 'sóbánya'; 1782 'függőleges vájat'; 1808 'bánya(üzem)'. A magyar szónak ebben a jelentésmezőben megfelelő német *Mine* katonai jelentését így viszonylag könnyű volt jelentéskölcsönzéssel a már meglevő magyar jelentések mellé illeszteni.

A németből való jelentéskölcsönzést talán elősegítette a nyelvújítás szelleme is. Mint fent említettem, az *akna* 1843-ból adatolható 'robbanójárat' jelentésének előzménye az 1834-ből ismert *tűzakna*. Ezt az összetételt a Magyar Tudós Társaságtól kiadott *Mathematikai Műszótár* tartalmazza, amely egy elkészítendő magyar nagyszótárhoz a matematikai, illetve tágabb értelemben vett műszaki (várépítési, malom- és vízépítési stb.) szakkifejezések összegyűjtését tűzte ki célul. A nyelvújítás egyik törekvése közismerten az idegen (főleg német) szavak háttérbe szorítása volt, amit többek között tükörfordításokkal és – kisebb, ám mégis számottevő mértékben – tükörjelentésekkel tudott elérni. Talán ennek köszönhető *akna* szavunk mára már elavult 'robbantójárat' jelentése, de mindenképpen tükörjelentésként értékelhetjük a ma általánosan ismert 'robbanószerkezet' jelentést.

Az ÉKsz. *akna*[1] alatt tárgyalja az 'üreg, vájat' alapjelentésre épülő jelentéseket, és a szót szláv eredetűnek mondja, *akna*[2] alatt pedig a 'robbanószerkezet'-tel összefüggő jelentéseket adja meg, német mintájú tükörjelenségnek minősítve a címszót. Alapvetően helyes ez az eljárás, hiszen a mai magyar beszélők tudatában nincs összefüggés a két alapjelentés között, vagyis leíró szempontból homonimákként kezelhetjük az említett szavakat. A fenti etimológiai-szótörténeti fejtegetések alapján azonban úgy vélem, az *akna*[1] alatt katonai régi aljelentésként szereplő „Vminek az aláaknázására ásott, fúrt hosszanti üreg" meghatározást át kellene tenni az *akna*[2] alá, mert a szócikkek végén szögletes zárójelben álló eredetbeli utalások így felelnének meg, illetve így jobban megfelelnének a tényleges etimológiai helyzetnek.

keringő Finnugor gyökű *kering* igénk főnevesült folyamatos melléknévi igenevének első adata 1479-ből származik, jelentése 'nagy terem', s az igének a régiségben gyakran előforduló *kereng* változatához kapcsolódik. Ugyancsak ebben a változatban terjedt el az 'árkádsoros belső folyosó' jelentés (1533), amely építészeti szakszóvá is vált: *kerengő*. A *keringő* alakváltozatban, '3/4-es ütemű tánc' jelentésben ma általánosan ismert szó első adata 1814-ből való. Ez a jelentés a német *Walzer* 'keringő' szó jelentésének átvétele, amit a magyar *kering* és a német *walzen* 'forogva ide-oda mozog' ige közös szemantikai jegyei tettek lehetővé. A német alapú tükörjelentés szóhasadást is okozott a *kerengő* ~ *keringő* változatok között, hiszen építészeti jelentésben csak az elsőt, 'tánc' jelentésben viszont csak a másodikat használjuk.

A 18. század második felében német területen divatba jött táncfajtát a magyarban a *keringő* előtt a németből átvett *valcer* jelölte (1793). Ám viszonylag hamar magyar köntösbe öltöztették az „idegen" jelentést, ennek következtében általánosan elterjedt a *keringő*, a *valcer* pedig mára erősen periferikus szókészleti elemmé vált, de teljesen kihalni talán csak akkor fog, ha maga a tánc is eltűnik a tánckultúrából.

őrnagy 1275 szn., 1327 kn; összetett szó az *őr* 'kémlelő, felügyelő' és a *nagy* 'vezető személyiség' főnevekből. A 13–14. századi adatok a középkori magyar határvédelem szakkifejezéseként 'az őrszolgálat parancsnoka' jelentést tartalmazzák, ami azonban idővel kiszorult a használatból. A mai 'főtiszti rang, illetve ilyen rangú személy' jelentés 1809-ben jelenik meg a magyar írásbeliségben, Kazinczy egyik levelében (TESz.). Mint látható, a régi nyelvből „feltámasztott" alakhoz új jelentés társult, mégpedig nagy valószínűséggel két idegen szó közvetett hatására.

A magyarban az *őrnagy* előtt 'a századosnál eggyel magasabb rang' kifejezésére más szavak szolgáltak. 1703-ból ismerjük a *főstrázsamester* összetételt (TESz.), amely a régi német *Oberstwachtmeister* 'ua.' rangjelölés alapján létrejött tükörfordítás: a német *Oberst-* magyar megfelelője a *fő-*, a mára elavult *Wachtmeister* 'őrmester'-é pedig az ennek a német összetételnek az alapján keletkezett *strázsamester* 'ua.' tükörfordítás (1695). (Ez utóbbi magyar szó előtagja, a *strázsa* 'őr; őrség' szláv jövevényszó, első biztos adata 1535 körüli időből való.) A német *Oberstwachtmeister* azonban elszakadt az összetétel jelölte eredeti konkrét jelentéstől, és nem az őrséggel összefüggő tisztségre vonatkozik, hanem a katonai ranglétra egyik fokozatára – ennek következtében természetesen a magyar tükörszónak sincs már kapcsolata az őrséggel. Az 'őrnagy' jelentésű régi német összetételt a 17. század elejétől fokozatosan kiszorította a használatból az 16. század második felétől elterjedő és ma az említett rang megnevezésére egyedüliként szolgáló *Major* (l. még alább is), az *Oberstwachtmeister* a 19. században még udvariassági formulaként élt, de azután teljesen elavult.

Magyar írásos adatként 1749-ben jelenik meg az 'őrnagy' jelentésű *major*. Ez a fent is említett német *Major* 'ua.' közvetítésével a magyarba került francia *major* 'ua.' átvétele. A francia szó végső soron a latin *maior* 'nagyobb'-ra, a latin *magnus* 'nagy' középfokára megy vissza.

A magyar *őrnagy* szóalaknak a 19. század elején történt feleleventését bizonyára ez a nyelvi tény is motiválhatta, de a *főstrázsamester*-rel és a *major*-ral szembeni felülkerekedésének más okai is lehetnek. Egyebek mellett számolhatunk

a *hadnagy* 'a századosnál kettővel alacsonyabb rang' (1753) analógiás hatásával (az összetétel első írásos adata 1231/1550-ből való, akkori jelentése '(katonai) parancsnok'), valamint az 1330 óta adatolható, német eredetű *major* 'határban levő gazdaság' szóval fennálló homonimia megszüntetésére való törekvéssel is. Az *őrnagy* megerősödéséhez vezethetett az a tény is, hogy a *főstrázsamester*-rel szemben ez lényegesen rövidebb és „harmonikusabb" szó (nincsenek benne többszörös mássalhangzó-torlódások), másrészt az *őrnagy* sokkal inkább magyar szónak hatott, mint az idegenségét meghonosodva is őrző (fő)*strázsa*(mester) vagy a Kazinczy és köre számára egyértelműen idegen eredetű *major*.

Az EWUng. az *őr-* alatt tárgyalja az *őrnagy* szót, s 2. jelentését a fent is emlegetett német *Oberstwachtmeister* 'őrnagy' szó alapján közvetlenül keletkezett tükörjelentésnek tartja. A német szó története ezt kevéssé támasztja alá, bár Kazinczy németes műveltségének ismeretében ezt a közvetlen hatást sem lehet teljesen kizárni. Úgy gondolom azonban, hogy a magyar szavak története a fent vázolt áttételes „tükrözéseket" valószínűsíti.

Irodalom

EWUng. = BENKŐ LORÁND (főszerk.): Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. – 3. Register. 1997.

GERSTNER: NytudÉrt. = GERSTNER KÁROLY: A német vonatkozású elemek legújabb etimológiai szótárainkban. Nyelvtudományi Értekezések 145. szám. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

GRIMM = GRIMM, JAKOB–GRIMM, WILHELM: Deutsches Wörterbuch. Fortgesetzt von M. Heyne, ... der Arbeitsstelle des Deutschen Wörterbuches zu Berlin. I–XVI. Leipzig, 1854–1954.

SzlavSz. = PENAVIN OLGA: Szlavóniai (kórógyi) szótár 1–3. Fórum, Újvidék, 1967–1978.

TESz. = BENKŐ LORÁND (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. – 4. Mutató. 1984.

GERSTNER KÁROLY

Adalékok a *mező : mezeje* tőtípus Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei használatához

Köszöntő munkánk témáját – a tőtípus neve kínálta „tréfás" lehetőségen kívül – azért is választottuk, mert érinthetünk vele néhány olyan területet, amelyeknek ünnepeltünk elismert, kiváló képviselője: a nyelvtörténetet, a névtant, a dialektológiát.

A leíró szempontból *ó*-t *a*-val, *ő*-t *e*-vel váltakoztató tőtípusba tartozó szavak külön csoportot képviselnek a 0 toldalékos alakjukban eredetileg diftongusra végződő tövek között is, hiszen nem dönthetjük el teljes bizonyossággal, hogy a *β, γ* kiesésével keletkezett hiátustöltő *j* elem a tőhöz vagy a toldalékhoz tartozik-e (vö. SÁROSI ZSÓFIA 1991: 178–186). Sajátos az is, hogy a 0 toldalékos alak fejlődése némileg másként alakult a palatális hangrendű névszók esetében, mint a velárisokéban. A *γ (β)* vokalizálódása palatális és veláris névszóknál egyaránt eredményezhetett kétféle tővégi monoftongust *(ő ~ é, ó ~ á)*. A különbség a két tőcsoport között abban mutatkozik meg, hogy míg a palatálisok kétféle nominativusa *(mező ~ mezé)* a nyelvtörténet folyamán végig jelen van (bár az *ő*-s változat egyre inkább kiszorítja az *é*-s alakokat), a velárisok *á*-s változata túlnyomórészt csak toldalékos alakokban maradt fenn. A magas hangrendű szavak *j*-s változata tehát kétféle módosult csonka tővel váltakozik (mező : mezeje, mezé : mezeje), a mély hangrendű elé általában csak eggyel (vö. i. m. 184–85).

A tőtípusban a *j*-s alakváltozat rendszeresen az *-i* az *-ú/ű* melléknévképzők és az E/3. birtokos személyjel előtt jelent meg. (Olyan toldalékok előtt tehát, amelyek bármely magánhangzóra végződő tőhöz a *j* hanggal mint hiátustöltővel kapcsolódnak. Ez az oka annak, hogy a *j* joggal tartható a toldalék részének is (vö. i. m. 184). Az alakváltozatok alakulását, fennmaradását segítette az analógia is, a kései ómagyar kortól napjainkig, pedig az *-ő, -ó* végű alapalak erős analógiás hatását, ill. az ennek következményeként jelentkező egyalakúsodást figyelhetjük meg (vö. SÁROSI ZSÓFIA 1992: 265). Még fokozottabban igaz ez a fenti tőtípussal rokon *ó*-t *á*-val váltakoztató tövek csoportjára (*bíró : bírák, bírója : bírája*). Történetileg is más módon fejlődtek: a két vokális között álló spiráns kiesése után a szomszédossá váló magánhangzók egy hosszú hanggá olvadtak össze (vö. SÁROSI ZSÓFIA 1991: 179). Az *á*-s formák a nyelvtörténet folyamán erősen visszaszorultak, mai köznyelvünkben már archaikus változatnak tekinthetők (vö. MMNy. 1982: 110). A Magyar ragozási szótár a *bíró* főnevet az 1. ragozási csoportba, a változatlan magánhangzós tövű szavak közé sorolja, a *bírák* alakot ritkábbnak minősíti (vö. i. m. 112). (Ld. Még pl. IMRE 1972: 303, NyKk. 1985: 1084, VégSz: 1969: 287.)

A megye földrajzinév-anyaga értékes adalékokat szolgáltat a vizsgált tőtípus egyes tagjainak nyelvjárási előéletéhez. A fentebb felsorolt lexémák közül az *erdő, mező, szőlő* főnevek előfordulnak földrajzi nevek ún. köznévi utótagjaként is.

A megye területén található földrajzi nevekben az *erdő* főnév kizárólag az *erde-* tőalternánshoz veszi fel a *-je* birtokos személyjelet: pl. Kántorjánosi: *Urak erdeje* (KÁLNÁSI 1989: 141), Botpalád: *Túr-erdeje* (i. m. 24), Székely: *Varga erdeje* (MEZŐ 1968:148) stb. A *mező* lexéma toldalékolásakor területünkön a *meze-* tőalternánshoz kapcsolódik az *-i* melléknévképző és az *-je* birtokos személyjel: pl. Mátészalka: *Kis-mezeji-szőlő* (KÁLNÁSI 1989: 240, Uszka: *Batár-mezeji dűlő* (KÁLNÁSI 1984: 467), Jánkmajtis: *Nagy-mezejesi-tanya* (KÁLNÁSI: 1984: 116), Nagydobos: *Éh János mezeje* (KÁLNÁSI: 1989: 291). A *szőlő* köznév a vizsgált névanyag tanúsága szerint egyalakú tőként viselkedett a megyében, az egyetlen *szőle-* tőalternáns Nagydoboson fordul elő a *Radák szőleje ~ Radák szőlője, Radák szőleje mellett* névváltozatokban, minden más esetben a szótári tőhöz kapcsolódik az E/3. birtokos személyjel: pl. Nyírkáta: *Serly szőlője* (KÁLNÁSI 1989:377), Nyírmada: *Dorka szőllője* (MEZŐ 1967: 90) stb.

Az elemzett tőtípusba tartozó szavak tőváltakozása nyelvjárásainkban gyakoribb, mint a köznyelvben, s az *ó : á* váltakozás is fellelhető még (vö. HORGER 1934: 110, KÁLMÁN 1975: 48, IMRE 1972: 303, SZABÓ GÉZA 1987: 71). E tőtípusok földrajzi elterjedtségére, illetve megterheltségére vonatkozóan azonban a dialektológiai szakirodalom sem szolgál pontos útmutatással. A kutatók véleménye szerint a tőtípus megterheltsége a dunántúli, a palóc és a székely nyelvjárásokban nagyobb, mint a többiben.

Korábbi kutatásaink során nyolc szabolcs-szatmár-beregi községben közel száz adatközlő nyelvhasználatában már vizsgáltuk az elemzett tőtípusba tartozó *csípő, erdő, szőlő, vő; ajtó, disznó, zászló,* illetőleg *bíró* lexémák egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakváltozatait (vö. P. LAKATOS–T. KÁROLYI 1992: 16–18; uők: 1998: 238–43). Akkor is és most is szembesülnünk kellett azzal a problémával, hogy – bár a szóföldrajzi vizsgálat mellett változásvizsgálatot is végzünk – a több irányú történeti fejlődés és a kevés történeti adat miatt az adott településeken nehéz megállapítani, milyen irányú változásról van szó, megfelelő viszonyítási alap híján nehéz megítélni, hogy a váltótő eredeti-e, vagy éppen újabban van terjedőben.

Jelen dolgozatunk is inkább tényfeltáró jellegű. A beregi Lónya és a szabolcsi Bátorliget községekben 20, illetőleg 12 különböző életkorú, szociális hátterű adatközlőtől aktív, indirekt kérdőíves módszerrel felvett gyűjtés eredményeit összegezzük. Ahol lehetőség van rá, utalunk a Magyar nyelvjárások atlasza, a SzamSz. és a korábban említett gyűjtésünk megállapítására is.

A két községben a vizsgált lexémák a toldalékok előtt többnyire nem azonos tőváltakozást mutatnak. Lónyán az *ajtó,* a *zászló* és az *erdő,* Bátorligeten pedig az *ajtó* és a *vő* főnevek egyértelműen *ó*-t *a*-val, illetőleg *ő*-t *e*-vel váltakoztató tövűeknek tekinthetők a vizsgált grammatikai alakváltozatokban (mindössze egy-két adatközlő kapcsolta a szótári tőhöz a toldalékmorfémát).

Az *ajtó : ajtaja* tőváltakozás volt a meghatározó a korábbi kutatópontjainkon is (vö. P. LAKATOS–T. KÁROLYI i. m. 17), bár a köznyelvi szakirodalom és a SzamSz. is ingadozó tőtípusúnak tartja (vö. VégSz. 205, PAPP 1974: 29, SzamSz. 97), a ragozási szótár pedig jelentés-megkülönböztetést jelöl az *ajtója*, illetőleg *ajtaja* között (i. m. 70).

Lónyán szociolingvisztikai különbségek nélkül a *zászlaja* alakváltozat az általános, itt nem érvényesül az a tendencia, amelyet a megye egyéb kutatópontjain rögzítettünk, hogy az a-s tőalternánst a fiatalok és a magasabb végzettségűek részesítik előnyben. Bátorligeten – a köznyelvi használathoz hasonlóan – ingadozó tőtípusnak tekinthető, bár a szótári tő valamivel nagyobb arányban (58%) fordul elő, mint az *a*-s tőalternáns, de a két tőváltozat használata nem jellemezhető szociolingvisztikai mutatókkal (a *zászlóuja* ~ *ászlóuja* Csűrynél egyalakú tőtípus Szamsz. II. 470).

Bátorligeten a megye többi kutatópontjához hasonlóan nagyobb tőingadozást mutat az *erdő* főnév a fiatalabbak, illetve a magasabb iskolai végzettségűek használatában, az idősebbeknél a birtokos személyjel az *e*-s alternánshoz kapcsolódik. Lónyán ellenben egyértelműen, minden megoszlás nélkül az *erde-* tőalternánsához veszi fel a *-je* birtokos személyjelet.

Bátorligeten egyértelműen váltótövűnek mutatkozik a *vő* főnév, Lónyán viszont az iskolai végzettség szempontjából rajzolódik ki különbség a toldalékolásában. A köznyelvben ingadozónak tekinthető tő egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakjában *veje* változatban él Lónyán (75%), ez tekinthető nyelvjárási normának (vö. P. LAKATOS–T. KÁROLYI i. m. 18). A *vője* változatot inkább a magasabb iskolai végzettségűek adják meg, illetve ingadozó tövűként használják a főnevet. Egy 70–80 év közötti alacsony iskolai végzettségű női adatközlőtől a nyelvjárási archaizmusnak tekinthető *veji* alakváltozatot kaptuk.

Bár valamivel kisebb százalékos arányban, de határozottan megállapíthatjuk a *szőlő, disznó* és a némileg más történeti fejlődésű *bíró* morfológiai (tőtani) viselkedését is. Lónyán 82, illetve 87%-ban, Bátorligeten pedig 92, ill. 78%-ban a *szőlő* és a *bíró (biró)* szótári tőhöz kapcsolják adatközlőink az egyes szám 3. személyű birtokos személyjelet, tehát a két lexéma egyalakú tőként viselkedik a vizsgált morfémaszerkezetekben. Ezek az eredmények összecsengenek korábbi gyűjtésünk eredményeivel. A *„Szőlősgazdák mutatják: itt húzódik el a mi szőlőnk, itt pedig a szomszédnak a ....”* hívómondatra érkező *szőleje* alakváltozatot magasabb iskolai végzettségűektől kaptuk. Valószínűleg ezt érezték választékosabbnak.

A *disznó*, illetőleg toldalékos alakjainak a nyelvatlaszban és a SzamSz.-ban még megtalálható realizációi (*disztó, disztója, diszta, diszna* vö. SzamSz. I. 170, NyAtl. 87–88) több izgalmas kérdést előlegeztek, úgy tűnik azonban, hogy napjainkban ezek az alakváltozatok már kihaltak, vagy a nyelvjárás egészéhez viszonyítva annyira archaikus jelenségek, hogy kérdőíves módszerrel nem gyűjthetők. (Orvadatként Lónyán sikerült egy *disztó* alakot rögzítenünk. Az adatközlő 80 éves alacsony iskolai végzettségű – eredetileg mezőgazdasággal foglalkozó – férfi volt.) Lónyán a birtokos személyjel előtt az *a*-s váltótő jelenik meg (*disznaja* 64%), Bátorligeten ellenben e toldalékmorféma előtt a szótári tő az általános (*disznója* 92%). Lónyán a *disznója* a 40 évesnél fiatalabb adatközlőkre a jellemzőbb. E kutatóponton ezt az eredményt – tehát a többalakú tőtípusba sorolhatóságot – támasztja alá az is, hogy a kérdőív egy másik kérdésére is többen *disznaja* alakváltozattal feleltek. A megye többi kutatópontjának eredményei inkább a bátorligetihez állnak közelebb, hiszen a vizsgált helyeken összességében inkább a szótári tőhöz kapcsolódott a birtokos személyjel; a történeti adatok tanulsága

szerint is a legtöbb községben a *disznó* az egyalakú tövek közé tartozott. Az a-*s* váltótő analógiás hatása terjedhetett el, s ma már jellemzőbb az ingadozó használat (vö. P. LAKATOS – T. KÁROLYI i. m. 18).

Bátorligeten a *disznóhoz* hasonlóan a *csípő* főnév is egyértelműen az egyalakú tőtípusba tartozik, csak egyetlen fiatalabb érettségizett hölgy adta meg a *csipeje* változatot. Ugyanakkor Lónya nyelvhasználatában leginkább a *csípő* főnév mutat ingadozást a vizsgált morfémaszerkezetben. Az adatközlők 67%-a adta meg a *csípője (csipője)*, 33%-a pedig a *csípeje (csipeje)* alakváltozat. Ez a lexéma az, amelynek használtában a leghatározottabb szociolingvisztikai különbség mutatható ki. Egyértelműen az életkor a meghatározó: az *e*-s tőalternánst csak a nyelvjárási alapréteg hordozói, az idősebbek használják. Az 50 év alatti adatközlők egyike sem adott meg *csípeje (csipeje)* alakot Lónyán.

Összességében elmondhatjuk, hogy a szabolcs-szatmár-beregi terület korábban vizsgált községeinek nyelvhasználatával szemben – ahol az *ó*-t *a*-val, *ő*-t *e*-vel váltakoztató tőtípus lényegesen nagyobb ingadozást mutatott, illetve az egyalakúsodási tendencia erősebbnek bizonyult – Lónyán a *szőlő, bíró*, illetőleg kisebb mértékben a *csípő* főnevek kivételével az egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakokban szociálisan általános érvényűként az *e*, a váltóhang jelenik meg. Bátorligeti eredményeink viszont korábbi vizsgálati tapasztalatainkhoz hasonló tendenciákat tükröznek, vagyis nagyobb a tőtípus használatában az ingadozás, és erősebb az egyalakúsodási tendencia.

A korábbi vizsgálatok, az egyéb jelenségek eredményeinek összegzése után állapíthatjuk majd meg, hogy ebben a nyelvi okok mellett milyen külső (településtörténeti, földrajzi, hiszen Lónya határközség, viszonylag zárt közösség stb.) okok játszhatnak szerepet.

Felhasznált irodalom

BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, 1974. A mai magyar nyelv. Szerk. Rácz. Endre. Tankönyvkiadó, Budapest.

CSŰRY BÁLINT, 1936. Szamosháti Szótár I–II. Budapest.

ELEKFI LÁSZLÓ, 1994. Magyar ragozási szótár. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

HORGER ANTAL, 1934. A magyar nyelvjárások. Budapest.

IMRE SAMU, 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémia Kiadó, Budapest.

KÁLMÁN BÉLA, 1975. Nyelvjárásaink. Tankönyvkiadó, Budapest.

KÁLNÁSI ÁRPÁD, 1984. A fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen.

KÁLNÁSI ÁRPÁD, 1989. A mátészalkai járás földrajzi nevei. Debrecen.

P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT, 1992. Alaktani jelenségek vizsgálata a névszók köréből szabolcs–szatmár–beregi nyelvjárásokban. Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis, tomus 13/C. Nyíregyháza. 13–21.

P. LAKATOS–T. KÁROLYI MARGIT, 1998. Változásvizsgálatok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In. III. Dialektológiai Szimpozion. Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely. 238–245.

MEZŐ ANDRÁS, 1967. A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza.
Nyelvművelő Kézikönyv II. 1985. Főszerk.: GRÉTSY LÁSZLÓ és KOVALOVSZKY MIKLÓS. Akadémia Kiadó, Budapest. 1085
PAPP FERENC, 1969. A magyar nyelv szóvégmutató szótára. Akadémia Kiadó, Budapest.
PAPP FERENC, 1974. A magyar főnév paradigmatikus rendszere. Akadémia Kiadó, Budapest.
SÁROSI ZSÓFIA, 1991. A névszótövek. In. A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémia Kiadó, Budapest.
SÁROSI ZSófia, 1992. A névszótövek. In. A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. Főszerk.: BENKŐ LORÁND. Akadémia Kiadó, Budapest. 263–265.
SZABÓ GÉZA, 1982. A magyar nyelvjárások. Tankönyvkiadó, Budapest.

LAKATOS ILONA – KÁROLYI MARGIT

A romániai magyar nyelvjárások atlasza névtudományi jelentőségéről

1. Tudjuk, a nyelvjárási atlaszok létrejöttét nem névtani igények motiválták. Anyaguk egy vagy több nyelvjárás, nyelvjárásterület, illetve egész nyelvterület földrajzi dimenzióban megjelenő hangtani, alaktani, lexikális, szemantikai tagolódásának ábrázolását, tanulmányozását szolgálja – átfogóan vagy egy-egy részrendszerre összpontosítva. Ebben a komplex megközelítésben a nevek mint a szókincs sajátos elemei – természetesen – csak egy kisebb színfoltot képviselnek. A nagyobb nyelvatlaszok többsége nem feledkezik meg róluk, és kérdőívébe iktat néhány tulajdonnévi lexémát is (l. pl. a MNyA. *Károly, Mihály, Sándor, Erzsi, Ferenc* keresztneveit és ezek toldalékos alakjait), illetőleg olyan szavakat, amelyek a névkutatás számára átlagon felüli jelentőséggel bírnak; e kisebb mintavételek azonban a későbbi feldolgozások során gyakran elsikkadnak, elfelejtődnek. A jelen írás célja kettős: 1. Mindenekelőtt tisztelegni kíván a magyar névkutatás elismert alakja, kedves jóbarátom, Mező András előtt. 2. Másodsorban szeretné felhívni a figyelmet egy csodálatosan gazdag nyelvi adattár, A romániai magyar nyelvjárások atlasza névtani adalékaira, onomasztikai jelentőségére.

2. A névtudomány és nyelvföldrajz közötti kapcsolat szorosabbra vonását általában a névtanosok kezdeményezik, mikor egyre bővülő adattáraik felszínre hoznak kifejezetten névtani vagy a nevekre is kiterjedő általánosabb nyelvi megoszlásokat a táji tagolódás síkján. (A két kutatási terület érintkezéséről l. pl. ÖRDÖG FERENC, Helynévgyűjteményeink mint az onomatodialektológia forrásai: Baranyai Művelődés 1989/3: 27–33; JUHÁSZ DEZSŐ, Névtan és nyelvföldrajz: MNy. 89 [1993]: 72–7, itt további bő irodalom; TÓTH VALÉRIA, Ómagyar helyneveink és a névföldrajz: MNyj. 35 [1998]: 119–32; stb.) Az ómagyar korszakot tanulmányozva pedig a források jel-

lege „kényszeríti" a nyelvészt a nevekkel való foglalkozásra, hiszen a nyelvemlékek túlnyomó többsége tulajdonnevekben bővelkedő szórványemlék, s ezek szakszerű történeti földrajzi értékelés után nyelvjárástörténeti vizsgálatokra is alkalmasak.

Vajon mennyi és milyen jellegű névtanilag hasznosítható anyagot tartalmaz legújabb nyelvjárási nagyatlaszunk, A romániai magyar nyelvjárások atlasza? A 11 kötetesre tervezett mű, melynek anyagát Murádin László gyűjtötte, szerkesztésével és sajtó alá rendezésével pedig engem bízott meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság, kiadásának fele útján jár: megjelent négy kötete (Bp., 1995–1998.), sajtó alatt van az ötödik, az előkészítés szakaszában a hatodik és hetedik. Ebben a fázisban már elfogadható válasz adható a feltett kérdések egyikére, tudnillik hogy milyen jellegű névtani anyaggal számolhatunk a műben. A „mennyi" kérdésére egyelőre csak közvetett fogódzókat nyújthatunk, meg kell várni a kiadás lezárulását. Figyelmemet tehát én is most a névtani hasznosíthatóság típusaira összpontosítom, továbbá – a hely és alkalom nyújtotta keretek között – néhány kiválasztott térképlap kommentálásával foglalkozom.

3. A) Helynevek

a) Alapalakban szereplő helynévre egyelőre két folyónevet, a *Maros*-t (1127.) és a *Szamos*-t (1128.) találtam. Ősi vízneveink igen nagy ismertségnek örvendenek, alakjuk is viszonylag stabil. Ennek ellenére jól mutatják azt az általános szabályszerűséget, hogy a helynevek sem vonhatják ki magukat a nyelvjárási, illetve nyelvtörténeti hangtendenciák hatása alól. Mindkét szó kiválóan alkalmas például a mezőségi *a*-zás hangsúlytalan szótagi érvényesülésének tanulmányozására. A *Maras, Szamas*-féle ejtések elterjedése lényegében megegyezik a hasonló hangszerkezetű közszavak területi képletével. Vannak persze más, figyelemre méltó, de kisebb hatókörű jelenségek is, pl. az első szótag zártabb ejtése: *Szomos* (F: 13, T: 12), *Szomas* (F: 11, 13), *Moros* (K: 3), *Moras* (F: 13), vagy a szóvégi *s* félhosszú nyúlása (1127: F: 9, 10, R: 1; 1128: D: 6, F: 10 L: 17). A két térképlap összehasonlítása is mutatja azonban, hogy teljes azonosságot, következetességet a földrajzi megjelenésben sem várhatunk el.

Névszociológiailag is értelmezhető állapot fejthető ki viszont az adathiányos kutatópontok elhelyezkedéséből. A „Melyik Erdély legnagyobb folyója" (= Maros) kérdésre a négy moldvai kutatópont közül csupán egyen, Pusztinán (N: 2) tudták a választ. Ugyanez a helyzet a következő kérdéssel is: „Melyik folyó folyik Kolozsvárnál?" (= Szamos), tehát a jelenség nem a véletlen műve. Az okok elemzésébe itt nincs módom belemélyedni, de nyilván figyelembe kell venn az erdélyi és a moldvai emberek névismeretének történelmileg eltérő alakulását és a legújabb kori iskolázás tartalmi, kulturális tényezőit is. – Talán nem véletlen az sem, hogy a névismeret szórványos hiányának egyéb esetei részben a folyóktól távol eső kutatópontokon jönnek elő: adathiányt jelez az atlasz a *Maros* térképlapján a szamosháti Egriben (B: 1), a *Szamos* térképlapján a bánsági Végváron (O: 2). Ellenpéldának állítható esetleg a *Szamos* lapján a mezőségi Sófalva, ahol a folyó közelsége miatt a névismeret hiányáról nem beszélhetünk, hanem valamilyen, az adatközlővel, illetve más gyűjtéslélektani tényezővel összefüggő problémáról van szó, akárcsak a székelyföldi Datk esetében, ahol egyik kérdésre sem sikerült választ kapni.

A mondottakkal kapcsolatban két megjegyzés mindenképpen idekívánkozik. 1. Ellenőrző gyűjtésekkel e – nem számos – adathiány talán csökkenthető lett volna. Tudjuk azonban, hogy a munkacsoportra tervezett és méretezett atlaszvállalkozást végül egy ember, Murádin László vitte végig, aki a mostoha politikai és anyagi viszonyok ellenére több évtizedes erőfeszítéssel a magyar nagyatlaszt (MNyA.) megközelítő mennyiségű adatot gyűjtött, de az ellenőrző kiszállásokra már csak korlátozott lehetősége volt. 2. Adattára ennek ellenére igen megbízható – a nyelvföldrajzi gyűjtés szokásos lehetőségein belül. Vagyis: ha valaki például arra a kérdésre, hogy „Melyik folyó folyik Kolozsvárnál", nem tud válaszolni, még nem következik az, hogy névismeretéből, szókincséből teljesen hiányzik ez a tulajdonnév. Inkább arról van szó, hogy a ritkábban használt, passzív(abb) állományban foglal helyet; vagy éppen az aktívban, de az ilyen típusú, „műveltségi" kérdés leblokkolást is előidézhet egyes adatközlőknél gyűjtési szituációban. A terepmunkára fordítható idő, energia függvénye az is, hogy egy településen az alaki és lexikai változatok milyen bőségét rögzítheti a gyűjtő. Esetünkben meg kellett elégednie a legjellemzőbb adat, illetve néhány fontos változat közlésével.

b) Toldalékos helynevekre négy példát találtam: a *Kolozsvár* és *Marosvásárhely* városnév helyragos alakjait: 1477. *Kolozsváron,* 1478. *Kolozsvárra,* 1479. *Marosvásárhelyen,* 1480. *Marosvásárhelyre.* A hol? kérdésre válaszoló lapok elsőrendű információja az, hogy mely vidékeken használják még az archaikusabb, *-t* lokatívuszragos megoldást. Legerősebben a mezőségi nyelvjárásterületen tartja magát: egy északkeleti sáv kivételével a *Kolozsvárt* forma a fő vagy kizárólagos változat. A Székelyföld nagy részén és Moldva értékelhető kutatópontjain a *Kolozsváron* alak járja, a *-t* ragos nevek a Mezőséggel érintkező nyugati sávban találhatók. (Vajon a korai székely telepesek nyelvére mi lehetett a jellemző?) Ez az alaktani archaizmus a történelmi Erdély határait egy kivételtől eltekintve nem lépi át. A kivétel az érmelléki Érköbölkút, ahol az *-n* ragos változat mellett (még?) a *-t*-s is felbukkan. Jó lenne tudni e hapax forrását, hisz akár irodalmi transzszilvánizmusként is eljuthatott erre a helyre. Hasonló a *Marosvásárhelyt* forma nyelvföldrajzi helyzete, azzal a különbséggel, hogy az archaikus megoldás a Székelyföldnek jóval nagyobb hányadát birtokolja, ék alakban keleten egészen Kászonig, délen Krizbáig elnyúlva. A patkó alakban ívelődő *-n* ragos terület és a benne ék alakot képező, nyugatra szélesedő *-t* ragos képlet azt sugallja, hogy ez az – általános nyelvtörténeti szempontból – régiségnek értékelhető jelenség *(-t)* a Székelyföldön regionális innovációként is megjelenhetett (vagyis másodlagosan, a Mezőségről terjedt át).

A *-t* lokatívuszrag latívuszi párja az *-á/-é* lenne (pl. *Kolozsvárá),* de ennek nyomait már egyetlen nyelvjárásunk sem őrizte meg, így a *Kolozsvárra, Marosvásárhelyre* lapjai is lényegében fonetikai vagy morfofonetikai jellegűek. A *Kolozsvárra* térképén például jól szemlélhető a Mezőség nyugati felében érvényesülő *á* utáni *o*-zás *(Kolozsvárro* stb.) vagy a Küküllők és a Felső-Maros vidékén jellemző hangsúlyos *a*-zás *(Kalazsvárra).* A *Marosvásárhelyre* lapján figyelemre méltó a *-re* rag hosszú *(-ré),* illetve félhosszú realizációja zömmel a Székelyföld területén.

B) Személynevek

a) Alapalakban szereplő keresztnevek a *Károly* (1412.) és a *Mihály* (1429.). Adathiányt nem jeleznek a térképek, ismert nevekről van szó. Mindkét lapon szá-

mos hangtani regionalizmus tanulmányozható. Ilyen például a *Károly a*-zása az említett mezőségi területen, a *j (<ly)* nyújtó hatása a második szótagban a magyar–román határtól egészen Csíkig, a *Káruj*-féle zártabb formák a Székelyföldön és Moldvában, a konzerválódott *ly*-es adatok a csángóknál és néhány archaikusabb szigeten (Lozsád, Oltszakadát), illetve a román hatással magyarázható *l*-esek (Aknasugatag, Szabófalva).

b) A toldalékos keresztnevek közül elsőnek említem az egyszerű *-é* birtokjeles *Mihályé* (1430.) alakot, amely a *ly/j* fonémákon kívül az *-é* rövidülésének és diftongálásának eseteivel kínálkozik hangtani vizsgálatra. *-É* birtokjeles megoldások tanulmányozhatók még a következő *-ék* képzős neveken: *Erzsiéké* (1417.), *Józsiéké* (1425.). Az előbbi nevek birtokjel nélkül is megvannak: *Erzsiék* (1416.), *Józsiék* (1424.). A *-nott, -nól, -ni* családi helyhatározóragok, illetve fonológiai és morfológiai alternánsaik vizsgálhatók a következő tulajdonnévi alapú lapokon: 1413. *Erzsitől*, 1414. *Erzsihez*, 1415. *Erzsinél*, 1418. *Erzsiéktől*, 1419. *Erzsiékhez*, 1420. *Erzsiéknél*; 1421. *Józsitól*, 1422. *Józsihoz*, 1423. *Józsinál*, 1426. *Józsiéktól*, 1427. *Józsiékhoz*, 1428. *Józsiéknál*, 1432. *Sándoréknál*, 1433. *Sándoréktól*, 1434. *Sándorékhoz*; 1435. *Ferencnél*, 1436. *Ferenchez*. A kérdésnek alapos tanulmányt szentelt MURÁDIN LÁSZLÓ (A *-ni, -nitt, -nul ~ -nül* határozórag-csoport funkciója és erdélyi elterjedtsége: NyIrK. 10 [1966]: 45–59), s ez mentesít a részletek taglalása alól.

Az atlasz a következő keresztnevek becéző alakjai után érdeklődik: *Erzsébet* (1446. *Erzsi*), *Katalin* (1447. *Kati*), *István* (1448. *Pista*), *Anna* (1449.), *György* (1450. *Gyuri*), *János* (1451. *Jani*), *Mária* (1452. *Mari*), *József* (1453. *Józsi*). A becézés változatossága folytán ezek a térképek az atlasz legadatgazdagabb lapjai közé tartoznak. Névtani szakirodalmuk ugyancsak tekintélyes. (A 70-es évekig terjedő összegzésüket l. HAJDÚ MIHÁLY kiváló könyvében: Magyar becézőnevek (1770–1970). Bp., 1974. 18–25, különösen a SZABÓ T. ATTILA munkásságára vonatkozó részt: 24. l., továbbá a magyar névtudományi konferenciák idevágó áttekintéseit; legutóbb: B. GERGELY PIROSKA: MNyTK. 209. sz. 10–23.) Érdemes lesz a jövőben az idevágó térképeket külön tanulmányban elemezni. Az alábbi megjegyzéseket csak rövid tallózásnak szánom. (Nyomdatechnikai okokból a neveket egyszerűsített, fonematikus átírásban közlöm.)

1146: Az *Erzsi* lapján a leggyakoribb *Erzsike* mellett feltűnnek nem illeszkedő *Erzsika, Bözsika* változatok is, melyeknek fő fészke a Dél-Szilágyság és Kalotaszeg, de szigetszerűen felbukkannak északon (C: 2, Aknasugatag) és keleten (M: 8, Csíkjenőfalva, U: 4, Kézdialmás) is. Az *Erzsikó ~ Erzsiko* tipikusan mezőségi képzés, nyilván innen jutott el a mezőségi gyökerű nyelvjárásszigetre, Köröstárkányra (J: 2) is. A ritkább alakulásmódokra érdekes példák a következők: *Penydzsi* (E: 12, K: 5), *Pendzi* (E: 9), *Penydzsó* (G: 1), *Özsi* (T: 11), *Pöri* (P: 1), *Zsóki* (E: 6), *Dzsika* (T: 5) stb.

1147: A *Kati* lapján a *Katika* zömmel a gyűjtőterület nyugati felében található, a Székelyföldön szórványos, a Mezőségen pedig egy kivételtől eltekintve (G: 1) hiányzik. Érdekes, hogy viszont a *Katica* változat Moldva kivételével általánosnak tekinthető. A *Katikó ~ Katiko* – az *Erzsikó*-hoz hasonlóan – mezőségi kötöttségű. A ritka megoldások közül megemlítem a következőket: *Ka* (T: 12), *Kicsi Ka* (T: 11), *Ketácska* (S: 1).

1448: A *Pista* lapján az *Istvánka* meglepően széles körű elterjedtséget mutat: Moldvától a magyar–román határig szinte mindenütt megtalálható, a gyűjtőterület délnyugati csücske kivételével, ahol a *Pistika* forma járja. Érdekes adalék, hogy az atlasz megjegyzése szerint az *Istvánka* becézőnév Harasztoson (L: 9) a gyerekekre, míg a *Pista* a felnőttekre van lefoglalva. Gyanítom, hogy ehhez hasonló megoszlás más helyeken is létezik. A *-ko (~ -kó)* képzős alakok – a fentiekhez hasonlóan – a Mezőségen, valamint egy mezőségi kirajzáson (J: 2, Köröstárkány) találhatók. A ritkának tekinthető, egyszótagú rövidüléses *Ist* ugyanott bukkan fel, ahol a *Ka* (< *Kati*) változat (T: 11, 12).

1149: Az *Anna* lapján igen elterjedt formák az *Annus*, *Annuska*. Az *Annacska* a Székelyföldre és a székelyes moldvai nyelvjárásokra jellemző. A *Kisó* a Mezőségen és a Kis-Szamos mentén, a *Kisanna*, *Kicsi Anna* Kalotaszegen és a Mezőség nyugati részén mutatkozik. Újra feltűnnek a T: 11–12 kutatópontokon az egyszótagú rövidülések: *Ann*. A ritka megoldások közé tartoznak pl. a következők: *Nusi* (D: 6, F: 6, T: 6), *Nucika* (O: 1), *Nócikó* (T: 5).

1450: A *Gyuri* lapján a *Gyuri*, *Gyurika*, *Gyurka* a leggyakoribb változat. A *Gyurica* a gyűjtőterület északnyugati régiójára, főleg a Szamos vidékére jellemző, a magas hangrendű becézők pedig a keletire. Ezen belül például a *Györgyike* a Közép-Mezőségről kiindulva a Küküllők vidékén át – a Székelyföldet átugorva – a csángókig hatol, a *Györi*, *Györike*, *Györke* a Székelyföldre lokalizálható. Az egy-szótagú *Győ* változat szokás szerint a T: 11–12 jellemzője. (Az ómagyar *Győ* személynevek egy része talán nem is török eredetű?) „Gazdát cserélt" becézőnevekre is van példa: a *Gyuszi*, *Gyuszika* a *György* diminutívuma lehet, főleg a gyűjtőterület nyugati sávjában.

1451: A *János* becézői közül általánosnak mondható pl. a *Jani*, *Jancsi*, *Janika*, *Jancsika*. A gyakoriak közé tartozik még a *Jánoska* is, amely a délnyugati régió kivételével mindenhol képviselve van. A korábbi megállapításokkal összhangban *-kó (~ -ko)* képzős alakokat is találunk a Mezőségen és Köröstárkányban, egyszótagos rövidüléseket Kóborban és Halmágyon (T: 11–12: *Ján*).

1452, 1453: A *Mária* és *József* becézői közül helyhiány miatt csak néhány ritkább, érdekes adatot szemelgetek (lokalizáció nélkül): *Mici*, *Maci*, *Miriko*, *Máko*, *Mányi*, *Jóskuca*, *Josku*, *Júzika*.

C) Tulajdonnevek alapjául szolgáló köznevek

A névkutatás számára a szókincsnek azon elemei, csoportjai is különleges figyelmet érdemelnek, amelyek fő létformája nem tulajdonnévi, de kisebb-nagyobb mértékben nevesülésre hajlamos. Legismertebb csoportjaik a földrajzi köznevek, a foglalkozásnevek, illetve a külső és belső emberi tulajdonságok megnevezései. Ezek körét – ismervén a helynévadás vagy a ragadványnévadás hallatlan változatosságát – szigorúan behatárolni nem lehet. Itt csupán egy bő válogatást adok az atlaszból már hozzáférhető példák közül.

Földrajzi köznevek: 2. *mező*, 176. *rét*, 594. *legelő*, 1121. *forrás*, 1122. *csorgó*, 1123: *patak*, 1124. *folyó*, 1126. *örvény*, 1130. *pocsolya*, 1131. *tó*, 1149. *gödör*, 1150. *hegy*, 1151. *domb*, 1152. *hegyoldal*, 1155. *völgy* stb.

Személynévi köszók: foglalkozásnevek: 588. *csordás*, 589. *gulyás*, 497. *juhász*, 537. *kanász*, 1055. *kovács*, 1056. *asztalos*, 1058. *kerekes*, 1059. *kőműves* stb.; külső és belső tulajdonságra utaló melléknevek: 1233. *félkarú*, 1280. *falánk*,

1281. *kákabélű*, 1283. *nyalakodó*, 1284. *gyáva*, 1286 *bátor*, 1289. *izgága*, 1290. *haragos*, 1291. *makacs*, 1292. *kényes*, 1293. *irigy*, 1294. *fösvény*, 1296. *részeges*, 1298. *kacérkodó*, 1299. *felületes*, 1300. *habari*, 1301. *szófukar*, 1302. *pletykás*, 1303. *csúfszájú*, 1304. *büszke*, 1305. *serény*, 1311. *lusta*, 1313. *buta*, 1314. *okos*; stb. (Még az igék között is lehet névtanilag érdekes, gondoljunk csak az emberi cselekvésekre utalókra, amelyekből igenevet képezve ismét névalkotó jelzők, azokból pedig ragadvány-, illetve családnevek keletkezhetnek, pl. 1347. *mosolyog* :> *mosolygó*, 1348. *dadog* :> *dadogó(s)* stb.)

E szócsoportok részletes nyelvföldrajzi és onomasztikai elemzése szintén önálló tanulmányt kíván. Kommentárra kiválasztott lapjaim a következők:

1124: *folyó:* Érdekes, hogy a *folyó*, *folyóvíz* lexémán kívül több helyen köznevesült tulajdonnevet jelez az atlasz, olyat, amely a településhez közel eső folyó nevéből alakult: E: 7, F: 2: *szamos*, *szamas*, K: 2: *aranyas*, L: 8, 11, 12: *nyárád*, M: 6, 13–16: *küküllő*, M: 8: *otviz*, T: 12: *ót*, *zót*, T: 16: *ót*. Jó lenne tudni, hogy ezek a különleges esetek névtörténeti, névszociológiai szempontból hogyan magyarázhatók, milyen szilárd a nyelvi státusuk, milyen jelentéstani viszonyban vannak más, köznévi eredetű szinonimákkal; stb.

1130: *pocsolya*: A belső-erdélyi vidékeken és Moldva déli részén a *tó* lexémával is jelölhetik ezt a fogalmat. Ennek kicsinyítő képzős származéka a *tócsa*, amely főleg a *tó* nyelvföldrajzi tartományainak peremein helyezkedik el. A Küküllők vidékén, ahol a *tócsa* és a *pocsolya* változat nagyjából azonos súllyal van jelen, kifejlődött egy kontaminációs *tocsoja* alak is. Ez szép példája annak, hogy a változatok harcában nemcsak az egyik vagy másik résztvevő győzhet, hanem egy harmadik, „kompromisszumos" megoldás is felülkerekedhet.

1058: *kerekes*: A foglalkozásnevek között szép, plasztikus nyelvföldrajzi képet mutat a kereket készítő iparos neve. A főváltozat a *kerekes*, amely Kalotaszegtől a Keleti Kárpátokig szinte kizárólagos lexéma. A Székelyföldön három kutatóponton *kerekesmestër*, egy helyen *mestörembör* áll helyette. Moldvában változatos a képlet: a *kerekes* mellett *lemnár*, *szekermester*, *kerekcsináló* is előfordul. A Nagy-Szamostól északra, valamint a Körösök, a Túr és a Felső-Tisza vidékén a *kerég-gyártó* megnevezés járja. A gyűjtőterület délnyugati csücskében, zömmel az *ö*-ző vidékeken (Bánság, a Maros alsó folyása, a Fehér-Körös vidéke) *bognár*-nak nevezik a kerékgyártót.

Az ilyen esetekben, amikor ennyire tiszta és egyértelmű (és feltehetőleg igen régi) a nyelvföldrajzi megoszlás, okunk van feltenni, hogy a nyelvjárási háttér a névadásban (ragadványnevek, családnevek) is nyomot hagyott. Itt körvonalazódik aztán a névtannal összefüggő néhány további teendő. 1. Megvizsgálandó, mely nyelvatlaszok, tájszótárak segítenek a nyelvfödrajzi horizont tágításában, kiterjeszthető-e a dialektológiai kutatás az egész nyelvterületre. 2. Időben (diakróniában) tudjuk-e mélyíteni az elemzést. (Kiváló lehetőség kínálkozik például az Erdélyi szótörténeti tár adatainak kiaknázására, akár nyelvföldrajzi vonatkozásban is.) 3. A dialektológiai anyagot szembesíteni kell a személy- és helynévtárak adataival. 4. Az összevető vizsgálatok után következtetéseket kell levonni a kapott eredményekből, minél sokoldalúbb magyarázatot adva a nyelvi jelenségek térbeli, időbeli, társadalmi mozgására, egymásra hatására.

JUHÁSZ DEZSŐ

A jugoszláviai magyar nyelvjárási atlaszok tanulságai

A hajdani Jugoszlávia nagy régióinak (Muravidék, Baranya, Szlavónia, Szerémség, Bácska, Bánát) magyar nyelvjárási atlaszainak elkészültével néhány fontos megfigyelésről számolhatunk be.

Idők folyamán bebizonyosodott, hogy a népnyelvi búvárlat egyik leghasznosabb ága a térképekkel dolgozó nyelvföldrajz. Miért? – kérdezhetné a nem-szakember. Azért, mert egy nyelv regionális különfejlődését tükröző nyelvjárási atlaszának elkészítésekor jelenségekre, összefüggéseikre vannak tekintettel a kutatók. Nem az egyes elszigetelt adatra, ritkaságokra vadásznak. A nyelvatlasz a pillanatnyi kép megragadásával szintetikusan megmutatja a regionálisan különfejlődött nyelvjárás szerkezetét, de hitelesen megmutatja azt is, hogy a nyelvi jelenségek elterjedése mennyire függ a környezettől, az esetleges perifériikus helyzettől, a hajdani kibocsátó nyelvjárással fenntartott kapcsolattól, a társadalmi helyzettől, a műveltségi foktól, a népmozgástól. Kiderül az is, mennyire közeledik az illető vizsgált nyelvjárás a köznyelvhez, az állandóan ható egységesedési tendencia milyen fokon áll, vannak-e megőrződött régiségek, a hagyományőrzés milyen fokozatokat mutat, keletkeznek-e újabb jelenségek, olyanok, melyek régebben nem léteztek.

Régi megállapítás és észrevétel az, hogy az egyes generációk nyelvhasználatában különbségek érzékelhetők (az idősebbek hagyományőrzőbbek, a nyelvjárás bázis változatát használják több-kevesebb sikerrel, a középkorúak tudnak így is meg úgy is, már újítanak, közelednek a köznyelvhez. Ez azt jelenti, hogy városiasodva anyanyelvi szinten kétnyelvűek a szükségnek megfelelően, azaz használják a nyelvjárást, de köznyelven is kommunikálhatnak, ha a körülmények, a beszélőpartner, a nyelvi szerep úgy kívánja. A diglosszia a tulajdonságuk az esetleges bilingvizmus mellett. A fiatalok szégyellik a nyelvjárást, stigmatikusnak vélik, a köznyelvűsödés a nyelvhasználati tendenciájuk. Ezzel csökkennek a kifejezési lehetőségeik, ingadozik a szavak társadalmi érvényessége, bizonyos szavak szóföldrajzi elterjedtsége vagy a fonetikai megoldások [az illabiális a, a diftongusok eltűnése !]. Ha más nyelvű környezetben élnek, a kétnyelvűség dominál, illetve a másik nyelv előnyben részesítése, ami a nyelvváltás felé tendál. A gyerekek, ha huzamosan a nagyszüleiknél tartózkodnak, élnek, akkor természetesen azok nyelvhasználatához alkalmazkodnak. De ha nem élnek együtt a nagyszülőkkel, akkor a családi normához igazodnak. A rétegződés során a generációs különbség mellett esetleg nemi eltérés is felbukkan, valamiféle női nyelv fungál [vö. a szlavóniai Kórógyon !].

A nyelvatlaszokból kiderül az idegen hatás is – tekintve, a legtöbb vidék multinacionális, az együttélés évszázados múltra tekint vissza. A két- vagy többnyelvű faluban a másnyelvű, ha magyarul szólal meg, akkor a falu magyar lakosságának nyelvjárását használja. A magyarok esetében az érzékeny szókincs, az idegen átvételek mutatják legközvetlenebbül a másik nyelv hatását.

A nyelvatlasz előnye, hogy az adatokat közvetlenül a terepen gyűjtik össze. Általában a „jelen" használat állapotát fényképezik le, viszont ha alaposabban megvizsgáljuk az adatokat, kiderül, hogy a múlt kontúrjai is felismerhetők. A szó-

kincs mint a legérzékenyebb struktúra megmutatja a használók kultúrtörténetét, társadalmi, gazdasági, művelődési, szociális körülményeinek mozgását, változását is. Így a nyelvatlasz tulajdonképpeni célján túl sok, másfajta és igen becses melléktermékkel, információval segíti az emberről szóló tudományt! Nagy hátránya viszont az, hogy a szupraszegmentális elemek lejegyezhetetlensége miatt ezek nem szerepelnek az atlaszokban, noha igen fontosak.

A nyelvjáráskutatás legfőbb feltétele a jó és megbízható adatszolgáltató megválasztása. Figyelnünk kell viszonyulására a nyelvjáráshoz, mennyire kötelező rá a közösség nyelvi normája, milyen minőségben és intenzitással valósul meg közléseiben, mennyire válogat a megszólalási lehetőségek közül, s nem utolsó sorban működik-e nála a feledés, pl. a szókincs szintjén.

A többnyelvűségre is tekintettel kell lennünk az adatszolgáltatók megválasztásakor, a bilingvizmus ugyanis több szinten hat a nyelvhasználatra, legelőször a szókincs szintjén.

Az sem elhanyagolható, hogy egy- vagy kétlaki-e az illető, félföldművelő és városban élő gyári munkás-e, azaz ez is meg az is. Ingázik-e a falu és a város között? Milyen környezetben él a városban stb.

Az egyes térképlapokról leolvasható a régi nyelvi jelenségek harca az újakkal, a feltörőkkel, megmutatkozik a nyelvi változás tendenciája, iránya. A térképlapok a szakember számára beszélnek, „beszélőlapok", sok mindenről vallanak. Tudniillik az adatok mögött ott lappang a vidék, a benne munkálkodó ember mindennapi élete, a mindennapi élet szükségleteinek, szituációinak, szerepeinek megfelelő megnyilatkozási módok, nyelvi eszközeik.

Az atlaszok nagy értéke, hogy sok muzeális értéket megmentenek, de megmutatják a feltörekvő újat, a jövőt is, hisz a változás állandó folyamat! A nyelvatlaszok pillanatfelvételei lehetővé teszik az utánuk következő generációknak, hogy összehasonlíthassák a XX. század végének nyelvhasználatát a XXI. század nyelvhasználatával.

A jugoszláviai magyar nyelvjárási atlaszok jegyzéke

1. A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 1966.
2. A jugoszláviai Baranya magyar tájnyelvi atlasza. Újvidék, 1969.
3. A szerémségi magyar szigetek nyelve. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1972.
4. A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza – PENAVIN OLGA – MATIJEVICS LAJOS. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék, 1978.
5. Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárási atlasz. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék, 1984.
6. Bácskai magyar nyelvjárási atlasz. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék, 1988.
7. A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárási atlasza. Cnesa, Kanizsa, 1995.

PENAVIN OLGA

A muravidéki magyar nyelvjárásokról és kutatottságukról

A Muravidék magyar nyelvhasználatának ma két markáns vonása van: 1. nyelvjárásiasabb, archaikusabb némileg, mint a legtöbb hazai helyi nyelvjárás, 2. idegenesebb, idegenszerűségektől terhesebb, mint a megszokott mindennapi magyar beszéd. Nyelvjárásiasabb, archaikusabb volta elsődlegesen azzal magyarázható, hogy nem hatott/hat rá oly közvetlenül és akkora erővel a köz- és irodalmi nyelv, mint idehaza (csaknem 90 esztendeje peremhelyzetben, sőt majdnem nyelvjárássziget-helyzetben van, az 50-es években pedig szinte teljesen elszigetelődött az anyaország nyelvétől). Szaporodó idegenszerűségei viszont azzal függenek össze, hogy folyvást növekvő interferáló hatást fejt ki rá a szlovén nyelv, méghozzá mind nyelvjárási, mind (regionális) köznyelvi változatában (hisz a muravidéki magyar nyelv ma már a kétnyelvűség körülményei között funkcionál; a zömmel törpe- és aprófalvakban is egyre kisebb lélekszám él vele; mind előnytelenebb szerepet játszik a nyelvi szocializációban stb.).

Ismeretes, hogy a muravidéki magyar nyelvjárásokat főképp a zalai nyelvjárástípus jellemzőivel írhatjuk le, de egyes nyugat-dunántúli ismérvek mellett a szűkebben vett őrségi és hetési jegyek figyelhetők meg bennük döntően (vö.: IMRE S.: MMNyjR. Bp., 1971. 334–7). Rövid tájékoztatómban két feladatot tűzök magam elé: 1. Kiemelem a muravidéki magyar nyelvjárások néhány jellemző vonását úgy, ahogy a legutóbbi alsólakosi (Dolnji Lakoš) és zsitkóci (Žitkovci) szövegközlésekben (l.: MOLNÁR Z. M.: MNyj. 1992: 198–207; KÓSA E.: MNy. 1994: 221–5), továbbá két mai tanítványom, GAŠPAR ANITA legfrissebb lendvahegyi (Lendavske gorice) és HORVÁTH SIMONA dobronaki (Dobrovnik) gyűjtésében, illetőleg saját feljegyzéseimben előttem áll. 2. Utalok a muravidéki magyar nyelvjárások mai kutatottságának mértékére, illetőleg az előttünk álló gyűjtő és feldolgozó feladatokra is.

1. Hang-, alak- és szókészlettani tekintetben – a teljesség igénye nélkül – az alábbiak jellemzik legfőképp a muravidéki magyar nyelvjárásokat.

A) Hangtani jelenségek.

a) Magánhangzó-jelenségek. – Megvan a nyílt e és a zárt ë: *elpilled, tehenködik; plëtykákodik, supëdli.* – Jellemző az *í, ú, ű* megrövidülése: *viz, kut, tüz, töpörtyü ~ töpörtü.* A köznyelvi *é* helyén meghatározott helyzetekben (pl. az egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakok relatív töveiben, az *-l* igeképző előtt, továbbá az *-ék* és az *-és* főnévképzőkben) gyakori az *i* hang: *fülit, kezibe, kübeszil, akadikoskodik, nyögis.* Az *ó, ő, é* kötött fonéma, ezért a szavak végén nem állhat, helyén *u, ü, i* van: *borsu, gërëndü, karalábi.* Az *é* helyén előfordul a nyílt *e* is: *nehez, tehen.* Az *-l* igeképző előtt – az nyugati nyelvjárások sajátságaként – középzárt magánhangzó nem állhat, sőt az eredetibb zárt *ë* is labializálódik: *buobiskul, pörül, ebidül*(!). Ez a jelenség megvan egyébként a *-l* igei személyrag előtt és a polifonémikus értékű *ó, ő, é* helyén is, de ilyenkor együttjár az *l* kiesésével: *mosu, ëszü; erüködik* 'erőlködik', *kiërni* 'kérnél'. Hangsúlytalan helyzetben – főként a hetési falvakban – virulens még a labiális *ö*-zés: *selömtök, tehenködik,*

tündérös; hiëtön, lisztöt. Részlegesen a hangsúlyos *ö*-zés is megvan: *bötü, fölhü, köröszt, röndös.* A *ki* igekötő gyakorta *ü*-vel hangzik: *kühord, kütalál.* Az *á* utáni *o*-zás sem ritka, de nem olyan erős, mint általában a nyugati nyelvjárásokban: *kifárod, lábom, szárod, uccáro.* – Az *ó, ő, é* többnyire még nyitódó diftongusos megoldású: *juo, üdüö, ebiëdül*(!). Az *a* illabializációja és az *á* rövidülése is elő-előfordul, nyilván idegen nyelvi hatásra.

A kny. *ó, ő* : nyj. *u, ü* megfelelés erősen tartja magát: *álanduan, zsidu, körü, mezzübe* (Alsólakos), *tanittuk, elü* (Dobronak), *takarittufát, délelütt, kettünknek, legelüre* (Zsitkóc). Még egy lendvahegyi nyugdíjas tanítónő beszédében is szinte kivétel nélküli: *fojosun, utolsu, szëmléltetü, szülük.* – Ugyancsak virulens a hangsúlytalan *ö*-zés: *g^{i}ëpön, kertögbe, lë^{h}etöt, lisztöt, sz^{i}ëtmönt, termött* (Alsólakos), *iënökütünk, mëgöregöttem* (Dobronak), *érgyön, gyerökkoromba, szëdött, tesféröm* (Zsitkóc). Ez azonban a pedagógusnő elemzett szövegében csak egyszer fordul elő: *lihögve.* – Az *á* utáni *o*-zás Lakosban erősebb, mint Zsitkócban: *kovásznok, szitávo, vátázsbo jártom* (Alsólakos), *csinyágattam, utánna, zaratásnak* (Zsitkóc). Egyébként a lendvahegyi adatközlő nyelvhasználatában is rendszeresen el-elmaradt. – A kny. *é* : nyj. *i* megfelelés szinte mozdulatlan mindkét helyen: *dilután, fenekire, zsömlit* (Alsólakos), *elig, estefeli, kepitek* 'kepéltek' (Zsitkóc). – Ezt bizonyítja a tanítónő következetes *i*-zése is: *ëligi, körid, őszintik.* – Az *l* kiesése még ma sem jár együtt szükségszerűen a megelőző magánhangzó nyúlásával: *nevetünk* 'neveltünk' (Alsólakos), *beszigetni, kerüt, tanuni* (Lendvahegy), *föketünk* 'fölkeltünk', *kepitek* (Zsitkóc). – A nyílt *e* hangra néhány szokatlanabb helyzetben is akadt példa: *^{i}ërezze, gyerekünk, keny^{i}ër.* A kétféle *e* hangszíne több variációt mutat. A kettőshangzóknak jóformán minden változata él még Lakosban, Zsitkócban ugyanakkor már több monoftongusra figyeltem föl, főleg az *é* fonéma esetében: *édösapám, tesféröm, tes^{i}vérömme.*

b) Mássalhangzó-jelenségek. – Szinte általános az *l*-ezés: *bagla, bival, hel; bellebb.* Jellemző az explozív *ty*-zés, *gy*-zés: *aptya, raktya.* Gyakoriságát az *r* utáni esetek még szaporítják: *irgyon, pörgye, törgye.* Sűrűn zöngétlenednek a szóvégi mássalhangzók (főként a zár- és a réshangok): *galamB, irity, kaffok, korász, küszöB, rókász,* ugyanakkor a *v* előtt erős még a zöngésedés: *jou iëdvágyu, ödven, sog van,* noha maga a *v* hang – pl. a határozói igenév képzőjében – eléggé rendszeresen zöngétlenedik: *fütfe, rakfa.* Az *n* a szóvégen mindig és sokszor a szó belsejében is palatalizálódik: *kalány, szëkriny; csinyál, tekenyü;* de a szóvégen az *ny* depalatalizációja is gyakori: *csákán, patkán, szëgin.* A főnévi igenévnek kétalakú képzője van: *mondanyi, pödörnyi; hínya, rínya.* – Nem ritka az intervokális nyúlás: *elbággyod, mezzü, tanittu.* Ez főleg az *s* végű melléknevek toldalékos alakjaiban igen erős: *hangossan, okossabb.* Megvan ugyanakkor mintegy az ellentéte, egy erőteljes rövidülés is: *orájig* 'orráig', *uzsonára.* Gyakori a szótagzáró *l* kiesése; egyfelől még a másutt szokásos pótlónyúlást sem idézi elő: *edobál, emënt, fösü, pörzsünyi;* másfelől – ritkábban – alapalakban is eltűnhet: *aszta, besü, rëgge.* Sokszor kiesik vagy redukálódik a szóvégi *r* vagy *n*: *akkor, má, niëtyko; olla ~ olla^{n}.* A köznyelv kétalakú határozóragjai közül a *-nál, -nél* és a *-val, -vel* egyalakú: *kertná, partná; hamuve, marhákke;* a köznyelvi *-szor, -szer, -ször* és *-hoz, -hez, -höz* pedig csak két alakban fordul elő: *ny^{ü}ócco, tisszö; kutho, kerthö.*

Az *l*-ezés a bomlás kétségtelen jeleit mutatja még ugyanazon morfémákban is: *ollan ~ ojjan, illen ~ ijen'* (Alsólakos), de az *l* kiesése vagy redukciója sem teljesen következetes már, bár viszonylag erős még: *ed'ogozgattam ~ dogozott ~ dolgosztunk* (Alsólakos), *efogyott, föforditott, táncutunk; magyaru, szlovënu ~ szlovénü* (Dobronak), *beszigetni, kerüt, tanuni* (Lendvahegy), *föketünk, kaszát, kepitek* (Zsitkóc). – A *v* zöngésítő hatása, illetőleg zöngétlenedése eléggé általános még: *huzsviët naptyán, tolfosztázs vuot, vasárnab vuot; ötfen körü* (Dobronak). A határozóragok használatában igen erős a nyelvjárásiasság: *ëggyikke, másikke; valakihö; iskolábu* (Dobronak). Eleven még az intervokális nyúlás: *üdüssebb, tanittunk;* de a kiesés és a rövidülés is mindennapos: *akko, juo* 'jól'; *ara* 'arra', *ben* 'benn' (Dobronak).

B) Alaktani jelenségek. – Igen sajátos némely birtokos személyjeles alak: pl. az egy birtokra utaló többes szám 1. személyében: *füödenk, kutank, madarank* (= földünk, kutunk, madarunk); az egy birtokra utaló többes szám 3. személy esetében: *családgyik, fájik, kertyik* (= családjuk, fájuk, kertjük); a több birtokra utaló egyes és többes szám 1. személy esetében: *lovajimak, tehenimek, tikomak ~ tikajimak; álatunkak* (lovaim, teheneim, tyúkjaim; állataink). – A *t* végű igék felszólító módjában bizonyos esetekben nem affrikáció megy végbe, mint a köznyelvben, hanem spirantizáció: *füssek, javissa, segissen, tanissak, számissa.* – A feltételes mód tárgyas ragozásának egyes és többes számú 3. személyében – analógiás hatások folytán – kialakult és máig megmaradt egy hosszabb igealak: *várnája, kérnije; várnájik, kérnijik.* – Ezek és a hozzájuk hasonló alaktani jelenségek mind a mai napig meglehetősen elevenek, sőt a friss szövegekben még a tőváltozatok tekintetében is fordulnak elő szokatlanabb alakok: *csodákszott, hít, këviket, mënsz, szomit* (= csodálkozott, hívott, kévéket, mész, szomjas).

C) A szókészlettan. – Sok jellegzetes tájszava van a Muravidéknek, a tájszók mindhárom típusában. Csak ízelítőül néhány: *borza* 'porhanyó, laza', *borsu* 'bab', *csöpögü : östök* 'eresz', *csötöngül* 'járkál, téblából', *görbül* 1. '(a tehén) kérődzik', 2. '(az ember) böfög', *kákics* 'tejesfű', *kopozott* 'telhetetlen, jó étvágyú', *köcöle* 'szénahordásra szolgáló, nagyobb vászon ruhaanyag', *lesü* 'lakodalmasok megfigyelése', *összütt* 'együtt, közösen', *part* 'domb-oldal, emelkedő', *porhál* 'földet lazít, kapál', *rëdli* 'sütő', *sasa* 'fosztás', *szöplücös* 'szeplős', *takar* '(szénát) gyűjt', *tikácul* 'fuldoklik'. Stb.

2. A Muravidék magyar nyelvjárása nem fehér folt a magyar nyelvjáráskutatás térképén, még ha nem kísérte is olyan mérvű érdeklődés, mint az erdélyi vagy a vajdasági magyarság nyelvét. Ennek ellenére értékes előzményei vannak, noha maribori hallgatóim nagyon hiányolják, hogy miért nincs róla egy viszonylag teljesebb, könnyen elérhető és hasznosítható leírás, összefoglalás. Tény, hogy végeztek itt gyűjtő-feltáró és feldolgozó munkát neves néprajzosok (PLÁNDER FERENC, BELLOSICS BÁLINT, GÖNCZI FERENC, SZENTMIHÁLYI IMRE, KERECSÉNYI EDIT, HALÁSZ ALBERT) mellett helybeliek, a volt Jugoszlávia és a mai Szlovénia állampolgárai (PENAVIN OLGA, VARGA JÓZSEF, KASZÁS JÓZSEF) és a budapesti egyetem, valamint a maribori pedagógiai kar végzett hallgatói (CSUKA JUDIT, KÓSA ERIKA, KÓSA ZSUZSA, SZEKERES ILONA, TORHÁCS KORNÉLIA) éppúgy, mint magyarországi kutatók, köztük BALOGH LAJOS, GUTTMANN MIKLÓS, KOLLÁTH

ANNA, MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS, SZABÓ GÉZA, SZABÓ JÓZSEF, VÖRÖS OTTÓ és néhányan mások is (magam szintén részes vagyok), a nyelvatlasz két kóti (Ju-1) gyűjtőjéről, BENKŐ LORÁNDról és LŐRINCZE LAJOSról nem is szólva.

A Muravidékről a közelmúltban főként lexikai-lexikológiai munkák jelentek meg nagyobb számban. De vannak azért innen származó szöveg- és adatközlések, hagyományos jelenségleírások, vázlatos jelenségbemutatások, hosszabb-rövidebb elemzések, bizonyos elméletibb megközelítések és egyéb olyan munkák is, amelyek eredendően nem nyelvjárási indíttatásúak, de nyelvjárási vetületeik is vannak (a kérdés történetiségére l. GUTTMANN M. in BOKOR J. szerk.: Az anyanyelv a kétnyelvűségben. Maribor–Lendva, 1999. 102–5). Örömmel állapítom meg, hogy a Muravidéknek még a magyar dialektológia legerősebb ágában, a tájszókutatásban sem kell szégyenkeznie (gondoljunk csak a nyelvatlasz 617 db lexikai térképére, PENAVIN OLGA ismert regionális atlaszára, a GUTTMANN–KÖBÖLKÚTI-féle atlasz muravidéki anyagára). – De a termékeny igyekezet itt – kétségtelenül – a lexikológia terén hozta meg legtöbb gyümölcsét. A Muravidéken ugyanis kiemelten került szóba egyfelől a változások bemutatása (főként GUTTMANN-nál), másfelől a nyelvföldrajzi és a szociolingvisztikai háttér komplex és árnyalt elemzése (MOLNÁRnál), illetőleg harmadsorban a családon belüli és a családon kívülről jövő nyelvi hatásoknak a vizsgálata (elsősorban BOKORnál). Meggyőződhettünk arról, hogy a mindenkori tájszóhasználat még egy kisebb régióban is hordoz területi, társadalmi és egyéni különbségeket: a kny. *létra* nemcsak nyj. *liëtra* vagy *l'étra* lehet, hanem *r'étuha, rëtuha* avagy éppenséggel *uodal* vagy *"ódal* is. Sőt: adott esetben egy (táj)szó nemcsak élő és nem élő lehet, hanem, ha élő, akkor élő és normatív, mint pl. a *borsu* 'bab' tájszó Göntérházán (Genterovci), illetőleg élő, de visszaszoruló, mint a *përgyuka* 'lepke' Völgyifaluban (Dolina), vagy élő és terjedő is, mint mondjuk a *nyámorog* 'lassan, kelletlenül eszik' Hosszúfaluban (Dolga vas).

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a Muravidék nyelvjáráskutatásával minden rendben van. További vizsgálata több mindennel megokolható: 1. Sok archaikus vonást őriz (pl. morfológiája), megtalálhatók benne a nyelvjárás alaprétegei. 2. A kétnyelvűség körülményei között létezik, jövője bizonytalan, leletmentési célból is indokolt továbbkutatása. 3. Szókészlete rendkívül gazdag, szinte kínálja magát egy szép regionális tájszótár számára. 4. Igen változatos fonetikája-fonológiája, különösen sokféle *e* és *ë* fonémájának hangszínrealizációja, amely külön tanulmány tárgya lehetne. 5. Máig nincs kellően tisztázva, van-e, s ha van, milyen különbség van a goricskói és a Lendva környéki, illetőleg a hetési és a nem hetési falvak nyelvjárásai között.

BOKOR JÓZSEF

Az *ö*-zés jelensége Lendva környékének helyneveiben

Közel két évtizede foglalkozom a szlovéniai Muravidéken élő magyarság nyelvének vizsgálatával. Adatgyűjtő munkám kezdetétől folyamatosan tapasztalom, hogy az itt élők beszélt nyelvében az *ö*-zés jelensége sokkal elevenebb, gazdagabb, mint a köznyelvben meglevő *ö*-ző és *ë*-ző alakpárok, a *vërës – vörös, sëpër – söpör, fël – föl, vëdër – vödör* stb. változatokra gondolok.

A kezdeti időszakban maribori egyetemi hallgatók nyelvének vizsgálatakor tűnt fel, hogy a Lendva-vidékről származó tanítványaim nyelvében egymás mellett élő *ë*-zés és *ö*-zés megjelenik a magyar ragmorfémával ellátott szlovén szavakban. Pl.: *Tegnap este rokomëtët néztünk a televízión. Már négy izpitöt megcsináltam. Rokomëtët – rokometöt* 'kézilabdát' és az *izpitët – izpitöt* 'vizsgát' alakok megléte e hangtani jelenségek párhuzamos létét és használatát igazolják szlovén szókészleti egységek esetében.

A közoktatásban részt vevő muravidéki tanulók beszélt nyelvében is szép számmal találkoztam *ö*-ző adatokkal. Pl.: *köll, köllött, elvígeztök, mögbetegedött, segitköztem, elvígeztök, részög* stb. A példákból kiderül, hogy a jelenség különböző fonetikai helyzetekben fordul elő.

Később a hangutánzó igék muravidéki atlaszának adatgyűjtő és feldolgozó munkája során figyeltem fel az *ë*-ző és *ö*-ző párhuzamos alakok használatára. A fiatalok és az idősebbek nyelvében egyaránt megtalálhatók a *csipëg – csipög, mekëg – mekög, brekëg – brekög, csicsërëg – csicsörög, kelepël – kelepöl, rëcsëg – röcsög* stb. hangutánzó igék használata.

A terület nyelvének vizsgálatát bemutató szakirodalomban e kérdéssel foglalkozik BALOGH LAJOS: Kapca és Kót, két muravidéki közös ö-zése című tanulmányában (Nytud.Ért. 67. sz. 154–61).

Kaszás József, aki a nyelvterületről származott, Csente szülötte, foglalkozott Lendva környékének helyneveivel. A helynévanyag kiadása előtt jelentette meg a Nyelvjárási sajátságok tükröződése Lendva ~ Lendava és környéke földrajzi neveiben című tanulmányát (Magyar Nyelvjárások XXIV, 69–78. l. Debrecen, 1981). Ebben a tanulmányában már utal a helynevekben előforduló *ö*-ző adatokra, amikor a labiális – illabiális szembenállásokat vizsgálja. „Köznyelvi e (*ë*) ~ nyelvjárási *ö*: A vidék nyelvjárására az erős fokú *ö*-zés jellemző, a szótő első, hangsúlyos és további, hangsúlytalan szótagjaiban, valamint a toldalékokban egyaránt találkozunk vele. Pl. *Köröszt* (K., Ph.), *Föcskendüházná* (Cs., D.), *Lönti-szőlü* (P.), *Fő-vég* (D., Kh., R.), *Rősü-rét* (Cs. D.), *Fő-vég* (Hf., P., Ph., Vf.,), *Berök* (Cs., Hf., L.), *Kertök* (Pl.), *Kendörös* (Ph.), *Gyerökök mónájik* (B), *Kőrisös* (R.); stb." (i. m. 71. l).

A Muravidék egy részének helyneveit tartalmazó kötetének kiadása nagy nyeresége a magyar névtudománynak és más nyelvtudományi diszciplináknak egyaránt. KASZÁS JÓZSEF: A szlovéniai Lendva (Lendava) környékének helynevei című munkája (Budapest–Lendva 1995, Magyar Névtani Dolgozatok 134.) részletes, alapos feldolgozása a terület névanyagának, egyúttal olyan adatbázis, amely sok

hasznos adalékot szolgáltat a további nyelvészeti kutatásokhoz. Jelentőségét tovább növeli az a tény, hogy napjainkban a határon túli magyarság csökkenése és asszimilációja szempontjából a burgenlandi után a Muravidéken élők a legveszélyeztetettebbek. Ezt igazolják a népszámlálási adatok Trianontól máig.

A kötet a nyelvjárási sajátosságok tükröződése fejezetben (i. m. 11–18) dolgozza fel a névanyag alapján kimutatható nyelvjárási jelenségeket. Az *ö*-zés jelenségéről annyit közöl, amelyet a Magyar Nyelvjárásokban megjelent tanulmányában összefoglalt, s fentebb már hivatkoztam rá, illetőleg idéztem.

A továbbiakban megvizsgálom a névanyag *ö*-ző adatit. Azzal a célkitűzéssel fogtam a munkához, hogy az *ö*-ző nyelvállapotot megragadjam a névanyag gyűjtésének idejéből, s a kétnyelvűség kényszerű helyzetében élő magyarság nyelvét, egy markáns jelenségének helyzetét a helynevekben elemezzem.

Ö-zés hangsúlyos helyzetben

Legtöbb adat az *ö*-zés jelenségének bizonyítására hangsúlyos helyzetben figyelhető meg: *Asu-köröszt, Barbi-rönd, Bük-högyön, Bül-házi-kërëszt, Copek-körösztye, Copek-körösztyiná, Gyepü-högy, Főcsente, Föcskendü-házná, Fodor-rönd, Felső gyür, Fösü-erdü, Fősü-hegy alla, Fősü-kut, Fősü-mezzü, Fősü-rét, Fősü-ritás, Fősü Szëg-vőgy, Fősü-Zatak, Fő-vég ~ Fövig, Fő-vég, Fő-végi-köröszt, Hëgy-mög, Hëgy-mögi-árok, Köröszt, Kövecsös, Kopinya körösztye, Körösztut, Káso-högyön, Kucsár rönd, Lönti szülő, Laci-högyön, Márvány-köröszt, Mezzürönd, Norsics-házi-köröszt, Ósu-kapcai-köröszt, Pepik körösztyik, Pepi körösztye, Rác-hëgyön, Rákos szög, Réc-cög, Rökesztü, Rudas körösztye, Új högyön, Tamás Pali körösztye, Telek-végi köröszt, Telek-ször, Telek-szöri-árok.*

A felsorolt *ö*-ző adatokkal együtt az *ë*-ző helynevek közlése is megtörténik az egyes települések névanyagában. Ilyenek: *Bük-hëgyën, Bül-házi-kërëszt, Gyepühëgy, Felső-hëgy, Felső-hëgy alla, Fő-végi kërëszt, Kërëszt, Laci hëgyre, Laci hëgyrü, Rác-hëgy, -hëgyrü, -hëgyre, Új-hëgy.* Ezek a nevek az *ö*-zés jelenségének gyengülésére utalnak, ugyanis az archaikus adatok mellett a köznyelvi kiejtéshez közelebb álló *ë*-ző változatok ezt bizonyítják.

A felsorolt adatok igazolják Deme László megállapítását, miszerint „Labiális *ö*-zés mutatkozik mai nyelvjárásokban a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli zárt *ë* hangok helyén, többféle törvényszerűség szerint." (DEME LÁSZLÓ: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., Akadémiai Kiadó, 1956. 106)

Van egy adat a *Börü* és a több tagú helynevek részeként előforduló *börü* névelem pl.: *Fő-végi börü, Kálmán börü, Kéd-börü-köz, Loggu borü, Mosu börü, Nagy börü, Öreg börü*, amelyben az *ö* nem a zárt *ë* helyén jelenik meg, hanem az *ü* helyén. A *börü ~ bürü* 'kis híd, palló (szláv)', ahogy a szótár a jelentést meghatározza (ÉrtKSz. 167). Nyelvünk ómagyar korszakában az *ü*-k gyakran egy fokkal nyíltabbá válnak *ö*-vé, amely nyíltabbá válás teremtette meg a magyar hangrendszerben az *ö* hangot. (Vö. BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR: A magyar nyelv története. Bp., 1967. 151) Az ÚMTsz. a *börü* alakot Felsőőr, Nagykanizsa, Máriaújfalu településekről jegyzi, amelyek valamennyien a nyugati magyar nyelvterület szélén, vagy közvetlen közelében helyezkednek el (ÚMTsz. I. 659. l). A *bürü* alak hasz-

nálata jellemzi a többi település nyelvét, amelyeket a szótár adatol. Ebből arra következtethetünk, hogy az *ü* helyén megjelenő *ö* szláv, elsősorban szlovén, horvát nyelvi hatás következménye is lehet, nemcsak a már említett nyíltabbá válásnak. E megállapítás egyrészt a *börü* alak földrajzi, területi előfordulásával indokolható, másrészt a szlovén és horvát nyelvben meglevő lexémával, illetőleg annak beszélt nyelvi kiejtésével. A szlovénben a *brv* lexémával jelölik, amelynek kiejtésekor: *börv* egy ejtéskönnyítő, nem teljes fonéma értékű *ö* magánhangzó betoldása történik. A horvátban *brv ~ brva* változatokban fordul elő, a magyar nyelvvel közvetlenül érintkező gradistyei horvátban. (Vö. Burgenländischkroatisches Wörterbuch, Zagreb–Eisenstadt, 1991. 70. l.)

Így a *börü* nevet nem sorolhatjuk az *ö*-ző adatok közé. A jelenség egyértelmű magyarázatához további adatok gyűjtésére és elemzésére lenne szükség. A magyar nyelv fejlődéstörténetében kimutatható hangtörténeti folyamatokkal párhuzamosan a szláv (szlovén, horvát) hatás is feltételezhető a helynevek vonatkozásában is. Ezt a kérdést más aspektusból elemeztem a VI. nemzetközi szlavisztikai napokon. (Magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok a földrajzinevek tükrében. In: GADÁNYI KÁROLY szerk.: VI. Nemzetközi Szlavisztikai Napok, Szombathely, 1999. 393–397. oldal.)

Ö-zés hangsúlytalan helyzetben

Hangsúlytalan helyzetben előforduló *ö*-zés az alábbi nevekben figyelhető meg: *Berök, Berökfás, Cserös, Egrös, Gyerökök mónájik, Hatfészök, Hetisi-berök, Keböle-falu, Keböle-patak, Kebölei-patak, Kebölei ut, Keböleji-parag, Kendörásztatu, Kendörös, Mestör-kerti-árok, Mestör-rét, Miheli-berök, Nëmösök uttya, Szőke-gyöp, Szélös ut, Szélös utná, Szélösuti-táblo, Szenyögetü.* A felsorolt *ö*-ző adatok mellett, velük együtt az *ë*-ző adatokat is közli a szerző, pl.: *Berëk, Hatfészëk.* A helynévanyagban az *ö*-zés hangsúlytalan helyzetben az *ë*-ző adatokkal párhuzamosan fordul elő.

Ö-zés toldalékok előtt

Toldalékok előtti helyzetben megfigyelhető *ö*-ző adatok a zárt *ë* helyén jelennek meg. Balogh Lajos köznyelvi szavakon végzett vizsgálatai során ezt a tapasztalatot fogalmazta meg. Az alábbi nevekben fordul elő a jelenség: *Balogosi-berkös, Gyerökök mónájik, Kolonisták kövecsös liktyik, Kökinyös, Kőrisös, Kövecsös, Kövecsös lyuk, Kövecsözs-gödrök, Metringös-gërind, Nëmösök uttya.* BALOGH LAJOS idézett tanulmányában azt írja: „Nem veszem be anyagomba még ellenpéldának sem azokat az adatokat, amelyekben nyílt *e* a kötőhangzó, mert ezek sohasem *ö*-zők." A helynévanyagban előfordul a *Töllös* 'tölgyes' adat, ami azt igazolja, hogy a jelenség a nyílt *e* helyén is előfordul. Az idézett adat: Alsó- és Felsőlakos, Bánuta, Gyertyános, Radamos helyneveiben olvasható. Ezt igazolják a *Töllös alla, Töllösi-dülő* nevek is. Ebben a fonetikai helyzetben még a *Veteminyös* helynévben található *ö*-zés.

Az adattár a felsorolt *ö*-ző adatok mellett, illetőleg velük együtt használt *ë*-ző változatokat is közli. Ebből arra következtethetünk, hogy a gyűjtés idején az adatközlők mindkét változatot ismerték és használták, s az *ë*-ző adatok az *ö*-zők kiavulásának folyamatára utalnak ebben a fonetikai helyzetben is. Pl.: *Balogosi bërkës – berkös, Kövecsës – likok.*

Lendva környéke helyneveinek *ö*-ző alakjai azt bizonyítják, hogy a nyelvterületen a jelenség az adatgyűjtés és feldolgozás idején a nyelvjárás markáns jelensége volt. A helynevekben az *ö*-zés esetei nem térnek el a nyelvjárási köznevekben tapasztaltaktól, amelynek vizsgálatát Balogh Lajos idézett tanulmányában elvégezte. Kaszás József helynévgyűjteményében azonban egymás mellett találjuk az *ö*-ző és *ë*-ző változatú helyneveket. Erre a példákat láthatjuk a különböző fonetikai helyzetek bemutatásakor. Az archaikus *ö*-ző adatok, illabiális *ë*-ző adatok használatával együtt arra engednek következtetni, hogy „a vidék nyelvjárására jellemző erős fokú *ö*-zés" – ahogy Kaszás József fogalmazza, bomlásnak indult, és a köznyelvtől kevésbé különböző *ë*-ző adatok térhódítása megkezdődött. Természetesen ez a folyamat nem megy végbe gyorsan. Ezt bizonyítják azok a beszélt nyelvi kutatások, amelyek a közelmúltban folytak a nyelvterületen, hiszen az *ö*-zés virulens adatai ma is megjelennek, ahogy ezt a bevezetőben saját gyűjtési tapasztalataimmal, illetve adataival bizonyítottam.

A politikai államhatáron kívül élő magyarság nyelvében a többségi nemzet nyelvi hatása mindig is megfigyelhető volt, különösen akkor, ha nyelvhatárok érintkezésének régióiban élők nyelvét vizsgáljuk. Így van ez a szlovéniai magyarság nyelve esetében is. Az archaikus *ö*-ző jelenséget nemcsak az *ë*-ző adatok váltják fel, hanem a nyelvcsere, a nyelvi asszimiláció, amelyet legjobban igazol az a tény, hogy a magyar anyanyelvű lakosság Trianontól máig harmadára csökkent. A nyelvi jövő nem biztató, ezért is sürgető feladat a területen élők nyelvének minél alaposabb megismerése és leírása.

GUTTMANN MIKLÓS

Egy Nagy László-vers *fraktál*szerkezete

Egy verselemzés – különösen, ha „tudományos" –, inkább elveszi, mint fokozza a versolvasó kedvét. Mező Andrásnak azonban oly mélységekig kedves költője Nagy László, hogy viszonyukat – remélem – még egy verselemzés sem ronthatja el. S reménykedem, hogy régi barátságunknak sem lesz ártalmára. Ennek érdekében (is) előrebocsátom, hogy *fraktál*szerkezeten a szerkezet olyan sajátosságát értem, amelyben a *részek* szerkesztésmódja azonos az *egész* szerkesztésmódjával.

1. A vers

NAGY LÁSZLÓ

Galambleves

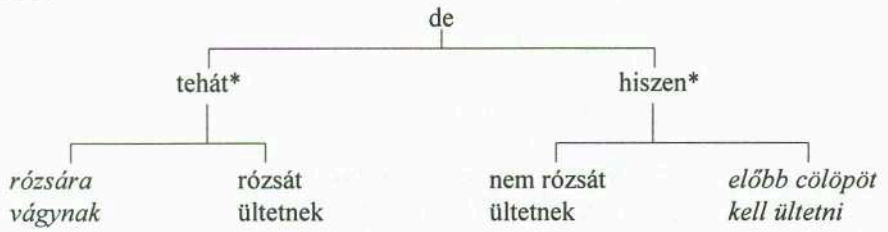
Méregzöld lécek századával
körbe álmodják házukat,
rózsára vágynak, de előbb
cölöpöt kell ültetni, ásnak,
gödröt ásnak, sír lesz belőle,
egy füst-alatt a galambász
macskának is készül, vaslapát
labdázik a nappal, de alul
meglapít egy eleven gömböt,
alul éj van a vas-tükörben,
mélyül a gödör, gazdaságos:
megtömik tövét a cölöpnek
macskával, földdel, már csak ők
ölik a tubát, kitálalva,
diadal, öklükre süt a dél,
fölturbékolnak porcelán-
tányérok sorba mint a téboly,
de süket a lelkük s vak is,
dél van s nem inog meg a fény,
dél van, de kibújik a földből
farka a cicának s meg-megüti
a cölöp tövét, fekete inga.

2. Verselemzés

2.1. A színek rendszerében a *fekete* színnek nem a *zöld* az ellentéte, hanem a *fehér;* Nagy László költeményében azonban a *zöld* nem ok nélkül *méreg*zöld, s az inga nem véletlenül *fekete* inga. A *fekete* szín ebben a kontextusban ellentéte a *zöld*nek, miként ellentéte a *labdázik*nak a *meglapít*. Van tehát alapunk annak a kijelentésére, hogy a vers 'szövegszervező elve' az ellentét. Az ellentét domináns fajtája pedig a négy helyen is kötőszóval jelölt 'elvárástörlés'. Ez a viszonyfajta egy történet négy konkrét mozzanatán belüli ellentétet emeli ki. Tekintsük át ezek vázlatos szerkezetét!

1. rózsára vágynak, *de* előbb / cölöpöt kell ültetni
2. vaslapát / labdázik a nappal, *de* alul / meglapít egy eleven gömböt
3. fölturbékolnak porcelán- / tányérok, (...) / *de* süket a lelkük s vak is
4. dél van s nem inog meg a fény, dél van, *de* kibújik a földből / farka a cicának

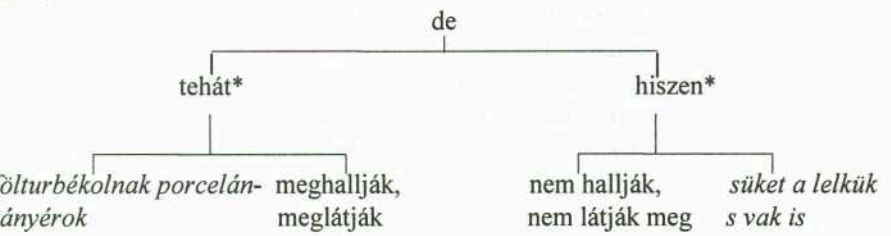
ad 1.

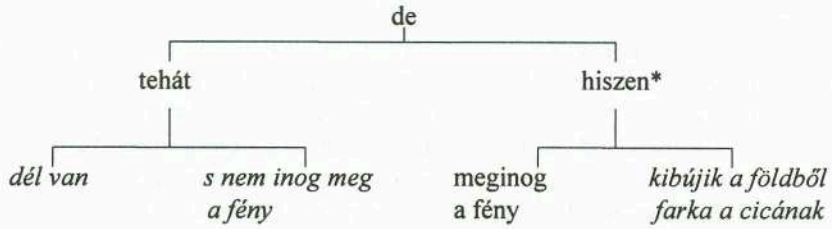
ad 2.

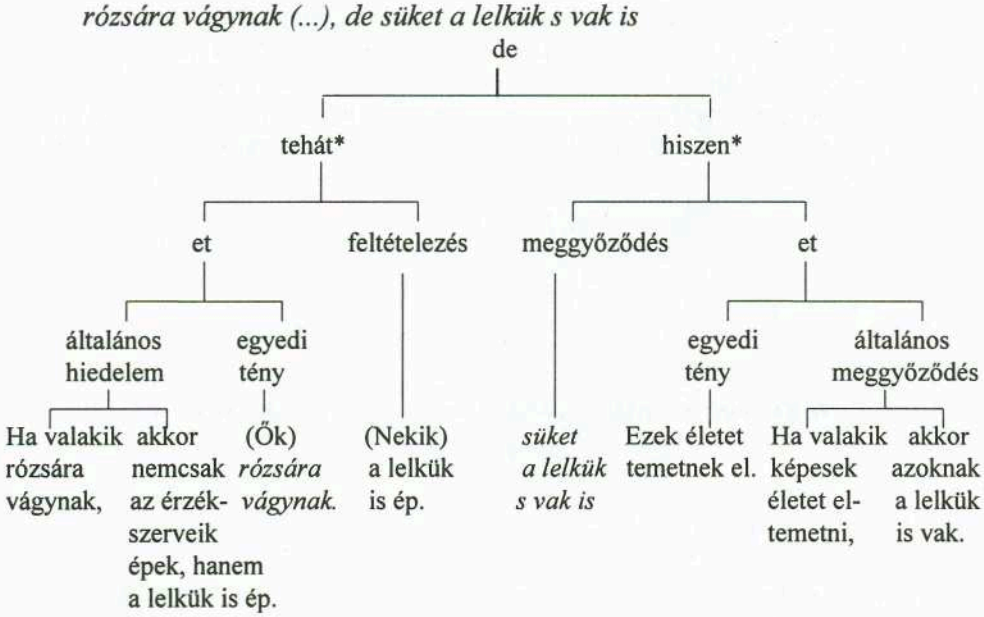
ad 3.

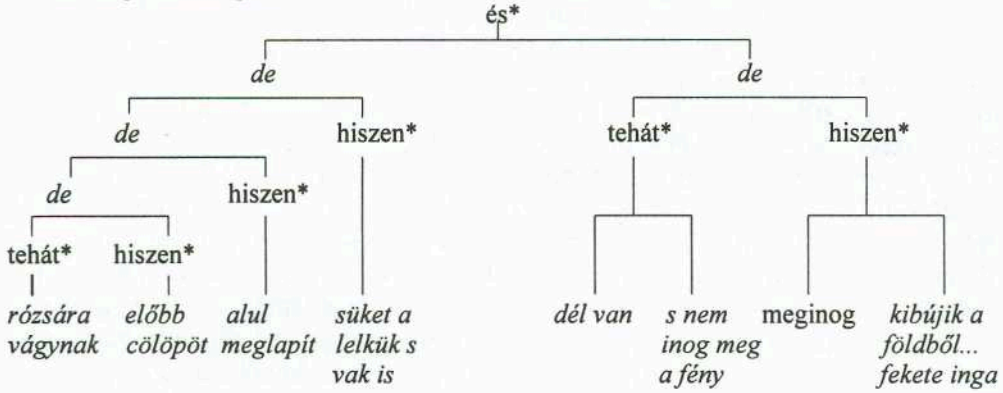
ad 4.

2.2. A négy konkrét mozzanat után feltételezhetjük, hogy az érvényesülő jelentésszerkezet a jelentés nagyobb egységét is átfogja:

2.3. A jelentésegész két fő részét az *és** viszony fogja egybe.

3. Következtetések

A részeknek és az egésznek a szerkezeti elemzése akkor kap értelmet, ha közelebb jutunk a tartalomhoz. A költemény látnivalóan allegorikus költemény. A felszín története közönséges hétköznapi esemény. Ők (következetesen 'általános alany') elpusztítják a macskát, mert az dézsmálja galambjaikat. Hétköznapiságában is aljas az esemény: a cölöpnek ásott gödörbe fojtják bele a cicát. A pusztítás aljaskegyetlen módja vezet át a történet mély rétegébe. A szavak más jelentést, a történet másik történetet idéz fel. A *házat* (Mit?) miért *századával* s miért *méregzöld lécek* (Mik?) veszik körül? Mihez kell a *cölöp*? Kinek készül a *sír*? Miért *öklükre* süt a dél? Miért *téboly* méretű a *tubák* sorsa?

A költemény keletkezési ideje a 60-as évek eleje-közepe (*Versben bujdosó*, 1967 – 1973), a versidőben *dél van*, amikor *nem inog meg a fény*: *cölöp*, *sír*, élő a földben, de *kibújik a földből* (...) *fekete inga*. A verseskötetben nem sokkal a *Galambleves* előtt ez a sor olvasható: *„Tegnapok, vérpad édességű / csöndje megrendül (...)"*. Ismerünk ebből a politikai korszakból hasonlóan komor költői próféciát?

(Jelmagyarázat: a * a viszonyítás implicit, kötőszóval nem jelölt jelenlétét képviseli.)

BÉKÉSI IMRE

A szöveg-szintű művészi archaizálás kérdéséhez

1. Elméleti alapvetés

A költői archaizálás mindig a teljes szöveg vagy a nagyobb szövegegységek stilisztikai értékhierarchiájába tagolódik, s nemcsak akkor, ha az archaizáló szemléleti és nyelvi elemek nagyobb sűrűségben hatják át a művet, hanem akkor is, ha elszórtabban vagy akár egyedi módon szerepelnek benne. Tompa József már 1972-es könyvében kritikus tónussal szól az archaizálást kizárólag a szókincs archaikus rétegére korlátozó elemzési felfogásról (Vö. TOMPA 1972: 229), a modern szövegnyelvészet, a stilisztika és a poétika pedig meggyőzően igazolta, hogy a szövegalkotó nyelvi elemek funkcionális vizsgálata elképzelhetetlen a nagyobb szövegegész természetének szem előtt tartása nélkül (Vö. BALÁZS 1985: 9, PETŐFI S. 1976: 170–3, SCHMIDT 1979: 61, SZABÓ 1977: 192). A művészi akarat az archaizáló mozzanatok sűrűbb vagy ritkább alkalmazása esetében is egyaránt a kifejezett témának és a megjelenített világképnek a történelem felől átsugárzott dimenzionálását célozza, s noha a szándék egyértelműen nyelvi elemeken át nyilvánul meg, a jelenre vonatkozó tárgyú (tehát nem a kizárólag visszahelyezkedően korfestő, magáért a történelemért historizáló) művekben a paralel modellalkotás, az oppozíció,

az analógiafelmutatás szerepében vagy más funkcióban megképződő archaikus szövegréteg vagy szövegelem sohasem csupán nyelvi-grammatikai jellegű, hanem egy alkotói világkép s a műben modellként megképződő „szemléleti egész" (JÓZSEF 1989: 39) logikai, képzeti és stílusszerkezetének a nyelv által kifejeződő koherens része: a szövegekbe átnövő, azokban plasztícizálódó művészi „világstruktúra"-komponens is (Vö. LOTMAN 1976: 103–4, PETŐFI S. 1979: 28). A különböző idősíkok szövegbeli egybekapcsolásával alapvető célként az tételeződik, hogy e művészi világstruktúrákban a jelent értelmező „képzeletbeli szimultaneitás" jöjjön létre, s „az intertextuális kapcsolások révén lehetővé váljék az összehasonlítás" (ŽMEGAČ 1991: 223).

A művészi archaizálás így részint olyan megítélés-, látás-, és szerkesztésmód, ami egy elsüllyedt, de vektoraival s hagyatékával a mába is átvillogó, mert puszta létével a mát is alapozó kor, annak embere (és nyelvállapota) és a jelen társadalomtörténelme, emberi személyisége (és nyelvállapota) között hoz létre egymásba forgó, egymást átvilágító, egymásba ütköző, ellenpontozó, paralelizáló, s más módokon is „összeérő" intertextuális (-lingvális, -kulturális), vagyis interhistorikus erőteret; részint olyan markáns hatókörű alakító és szövegszervező erő, amely a szöveg immanens társadalmiságát és történetiségét elsősorban az emberi állapotok analógiájának és kontinuitás-modelljeinek felmutatásával az időben visszafelé is messzemenően kitágítja. Az archaizálás az adott művészi tárgy polifon megközelítésének történeti szempontú gazdagítása, a nyelvi szövegeken kívüli világstruktúrák előhívása, a formálás koncepcionális, műszervező és grammatikai vonatkozásainak irányzatossága révén a szövegképzés és a művészi nyelv oldaláról mint az alkotó stílusának is egyik kardinális szabályozója jelenik meg, és bizonyos műnemi csoportok esetében erős hatással van a szerző műfaji alakulataira is. Mind a stílus, mind a szövegtípus (műfaj) tekintetében – Andersonra és Zammunerre is hivatkozva – az archaizálás vonatkozásában is joggal emeli ki tehát Szabó Zoltán a stílus és műfajalakítás történelmi előzményeinek fontosságát, azt a tényt, hogy „a stílus: viszonyfogalom", azaz (a hagyományokhoz képest) „egyféle szövegvariáció", amely „egy összehasonlítási folyamat, eljárás eredményeként születik". (SZABÓ 1991: 177) Hasonló következtetésekre jutott Van Dijk, Schmidt és Lotman is. (Vö. VAN DIJK 1979: 39, SCHMIDT 1979: 59, LOTMAN 1976: 104.)

Amíg a prózai epikus művek archaizáló effektusai (talán csak a modern mese kivételével) elsősorban a stílus, a szövegszervezés és a szókincs, a frazeológia szintjén tűnnek megragadhatónak, s kevéssé műfajfüggőek, lévén a modern novella, kisregény, regény, a polgári korban kiforrott, így archaikus modellbe nehezen formálható alakulatok, addig a verses epika (így Arany balladái, nemzeti eposzt imitáló elbeszélő költeményei, Vörösmarty: Zalán futása, Petőfi: János vitéz című műve s más alkotások) és a líra esetében – feltehetően az archaikumban poézissé rendeződő beszéd ritmikai impulzusainak mába nyúló öröksége hatására is – az archaizáló gesztus legátfogóbb, természetes alapegységéül a műfaj kínálkozik. A műfaj (vagyis a szövegtípus), ami „sosem csak külsőleges poétikai elem: az élethez való egyfajta magatartás, egyfajta költői attitűd lenyomata is", tehát az élethez való jellegzetes viszonyt kifejező „ontológiai entitás" (KIRÁLY 1982: 606, 581). A történelemben és a kultúrtörténetben végbemenő alkotói műfajképző eljárások sora

ontológiai szempontból ennélfogva nem más, mint „a létezés körülhatárolása, felemelése a káoszból a rend világába" (UNGVÁRI 1967: 35), s e folyamatnak a nyelvi szöveg produkálása jelenti a kommunikációs alapegységét. E szöveg átfogó kompozíciós tényezői – a kiterjedt archaizálás során is – eleve szabályozzák így a műfaj minőségét, lévén a műfaj „a szervezettség, a struktúra sajátosan irodalmi típusa" (WELLEK-WARREN 1972: 343), illetve annak a „kompozicionális szerkezetnek" az átfogó kerete, amely „alapvető jelentőségű minden műben, mert egyrészt ez fogja össze és teszi interpretálhatóvá a különféle jellegű strukturális elemzések eredményeit, másrészt ez képezi alapját további elemzéseknek" (PETŐFI S. 1976: 176).

Az elméleti körbejárás konklúziójaként tehát az vonható le, hogy az archaizáló műfaji alakulatok az időhöz, világhoz és történelemhez való emberi viszonyt formálják minden esetben sajátosan újra, úgy, hogy ez a formálás mindig kilépést is jelent az izolált jelenből az emberi lét személyes és társadalmi vonatkozásokban is tágabb tereire, abból a szándékból, hogy az alkotó a saját „időt" a történelmi „idő" távlatosabb erővonalaiból is bemérje, feldúsítsa, megítélje és értelmezze. Az archaizálásnak ez a kettős időstruktúrája – a művészi szövegek szempontjából – messzemenően igazolja részint Kristevának a szövegre vonatkozó azon általánosabb megállapítását, hogy „a szöveg nem agrammatikális vagy grammatikális közlések együttese, hanem *az,* ami a nyelvben – amelynek emlékét felidézi – éppen a jelenvaló jelentésadás különböző rétegei összeillesztésének a sajátosságán keresztül kiolvasható: a történelem" (KRISTEVA 1979: 92), részint pedig Lotman alaptételét is, amely a „textus" történeti-társadalmi kötöttségeit eltörölni igyekvő jelenkori irodalmi programokkal szemben (Kristeva felfogásával együtt képezve erős oppozíciót), ezt mondja ki: „A szöveg fogalma nem abszolút. Kölcsönös összefüggésben van egy sor kísérő történeti-kulturális és pszichológiai struktúrával" (LOTMAN 1976: 97).

2. Példázat

A műfaj-imitáló effajta archaizálás igen gazdag tárházát nyújtja a magyar költészet is (Arany János, Sinka István balladái, József Attila, Kormos István, Kalász László „bartóki dalai"; Nagy László: Balassi Bálint lázbeszéde, Juhász Ferenc: Himnusz – töredék című versei stb.), s a szándék gyakran már a szövegkohéziós fókuszt jelölő címben is kifejezésre kerül (Ady Endre: Krónikás ének 1918-ból, Bujdosó kuruc rigmusa, József Attila: Regösének, Szegényember balladája, Nagy László: Virágének, Táncbeli tánc-szók, Szepesi Attila: Zöldvári ének stb.). A teljes szövegre vagy a nagyobb szövegegységre irányuló műfaj-imitációs archaizálás az archaizáló tagoló és ritmikai elemek (strófaszerkezet, ritmus, rímtechnika stb.), a tónus, a retorizáltság, a trópus és alakzatanyag, a visszahelyezkedést illusztráló egyéb stilisztikai, szemléleti kódok (korstílus, stílusirányzat, mítoszi háttér stb.) és nyelvállapot szövegformáló erőinek közös vagy több vonást egyidejűleg egységesítő alkalmazásában testesül meg. A műfaj-imitáció fontos támaszául szolgálnak a nyelvemlékekre vagy a régi magyar irodalmi művekre történő allúziók is, s természetesen az archaizmusok halmazszerű, ritkább vagy akár egyedi beépülései is. Az archaizmus ilyenkor egyszerre nyitja meg a szó Barthes-i értelemben vett „másodlagos emlékezetét" (memoire seconde) (MURVAI 1976: 235) a múlt és a jelen felé.

Az így értelmezett műfaj-imitációs archaizálás igen szemléletes példáit vonultatja fel a közelmúlt lírájából Ratkó József költészete. Ratkó e típushoz tartozó archaizáló műveinek zöme folklórszöveg-imitációkon alapul. A folklór rítussal együtt élő vagy attól elszakadt szövegfajtái a műköltészetbe vonva azért tekinthetők fontos archaizálási forrásoknak, mintáknak (sőt elemi modelleket felsugárzó bázisnak is), mert származásuknál-karakterüknél (archaikus mítoszi emlékeik), világképi és nyelvi orientációjuknál fogva széleskörűen néznek a régiségbe, gyakran a kereszténység előtti kultúra nyomait őrzik, s a keresztény századok kulturális, nyelvi, történelmi változásai, eseményei s ezek sokrétű kódjai is rögzültek bennük. A művészi alakítás a folklórszöveg-formák imitatív átemelésekor úgy célozza meg egy-egy archaikummal érintkező műfaj generálását, hogy az eljárás mindig a mű fókuszába helyezett jelen idejű (aktuális) problémakört (társadalmi vagy pszichés állapot, élethelyzet, érzelmi-gondolati minőség stb.) mélyíti el a műfaj múltfelidéző kultúrtörténeti tényei, analógiája felől, többnyire egy paralel modell kontúrjait izzítva fel a sajátos interkulturális (-historikus és -nyelvi) szövegerőtérben. A zömükben analogikus modellek alkalmazása tudományelméleti szinkróniát is mutat. E modellek történelemből, irodalomból, nyelvből történő integrálása a század kulturális folyamatainak egy számottevő analizáló eljárásával áll összhangban. Az „analogikus modell" lényegfeltáró és felmutató szerepét vagy közvetítő funkcióját Van Dijk tudományközi vonatkozásban is kiemelten fontosnak tartja, és ekként vonatkoztatja irodalommegértési programjában a művészi szövegek mélyrétegeinek értelmezésére is (VAN DIJK 1979: 41).

Ratkó József teljes műveket átfogó műfaj-imitációinak jó része az archaizáló karakterű szövegkohéziós szándékot szintén jelöli, mintegy szimbolikusan, a címben (Sirató-ének, Ballada, Dal, Mondóka, Mese), avagy utal a szöveggel együtt élő, azt formáló archaikus rítus emlékére is (Bűbájos verset mormolok). Más részük, pl. a keserves (Torkomig ér) vagy a félkeserves (Vétkemül is) a címben nem, csak a szövegalakításban mutatja fel az archaikus szövegkoncepciót. A költő számos átlényegített balladamotívuma és egész líráját jellemző balladás tónusa (Két ballada, Minket nem kérdezett, Déva vára, Kinéz a kőből stb.) a Déva című versben sűrűsödik műfaj-, sőt egyedi folklórmű-imitációs egységgé. Az archaizáló imitatív gesztus olykor olyan erős, hogy a műalkotásba vendégszövegként teljes folklórszöveg-sorokat (Déva) vagy akár strófát is átemel. A „Huszonkilenc esztendős lettem" kezdősorú Dal című darab végére így egy népdalszakasz kerül, s a költő ennek szituatív-figurális kiéneklését is „beleverseli" a műbe. Ezek a szövegrészek mint az olvasó által korábban is ismert „megkövült szövegdarabok" (ún. „loci communi") (LOTMAN 1976: 105) tovább mélyítik és hitelesítik a szöveg archaikus illúzióját és vonatkoztatási rendszerét. Sokszor nem is csupán egyetlen műfaj kerül az archaikummal modelláló-analogizáló művészi szándék látóterébe, hanem egyidejűleg több is, így a már említett Torkomig ér című vers a keservesen át a bujdosóének, a panaszdal és a rabének műfajvonásait, komponenseit szervezi szintézissé.

A nem teljes műveket, „csupán" makrostrukturális szinteket érintő, folklórműfajjal archaizáló aktus Ratkónak többnyire a hosszabb terjedelmű alkotásaiban tűnik fel, s ilyenkor jelentős kompozíciós és műfajformáló erejévé válik a költő

hosszúvers-kísérleteinek is (Halott halottaim, Törvénytelen halottaim, Az ének megmarad, Siratóének). Szintén a keserves műfaja szerepel egyidejűen analógiafelmutató és műfajtágító funkcióban a Törvénytelen halottaim kompozíciójában (a „Jaj, lettem volna mintha" kezdetű részlet), s egyszerre több archaikus műfaj (ballada, históriás ének, halálról való emlékeztető ének s kisebb részt haláltánc) teremt hasonló egységet Az ének megmarad szövegrendszerében („a halál kórusa" indítású szakasz). Mindkét részlet szemléletesen példázza azt is, hogy a szavak, a frazeológiai egységek síkján jelentkező diaszporikus archaizálás milyen gazdagon épül bele a műfajimitálás átfogó folyamába, mintegy grammatikailag is „hitelesítve" azt. (Itt többek között az archaizáló igemódok, az elbeszélő és összetett múlt idők, a reduplikációs-nyomatékosított igekötők, a régies szószerkezetek, a tájnyelvi szóhasználat és az egyéb formai archaizmusok révén.)

A makrostrukturális műfajimitációk kétdimenziós időszerkezetében a jelenmodellálásnak, vagyis az archaikus analógiának a tartalma természetesen mindig a nagyobb szövegtér, a teljes szöveg felől értelmezhető pontosan. Az első példa esetében a személyes, a másodikban a történelmi síkon megélt krízis evokálja az archaikus paralel idők, helyzetek átoldását, ám ezek részletezése helyett most mindegyiküknél kifejezőbb, beszédesebb és megrázóbb lehet a Halott halottaim egy szakasza, amely archaikus népi imádságok motívumelemeit, töredékeit, képzeti vonásait emeli át jelenkori esemény értelmezésére és megítélésére. Itt a makrostrukturális szinten átizzó régiségbeli kapcsolat rejtettebb, töredékesebb, a régi műfajt csak áttűnően érvényesítő motivikus – tropikus és ritmikai jellegű, de még ezek is határozottan jelzik (az 1970-től kulturális szenzációként jelentkező) archaikus népi imák közelségét. (Ratkó verse 1976-os datálású.) Az Árpád-kor, a koraközépkor nyelvi-tudati világát felidéző archaikus imatartalom-elemekre az adott történelmi időben tömegessé váló abortuszok során feldarabolt és „szemétre vetett" magzatok sorsát vetíti rá Ratkó József műve. Sorsuk a versbeli képanyagban az archaikus népi imákban megjelenített, kereszthalált szenvedő Jézus sorsára stilizálódik rá, egyszerre adva szakrális, mitológiai, antropológiai és történeti távlatot és megítélő látószöget is a létükből még születésük előtt kisemmizetteknek s az ezt eltűrő, illetve létrehozó társadalmi és politikai szituáció holdudvarának is.

Kerülnek innen tűzre, szemétre,
egymilló, kétmillió,
kezükön vérből kesztyű,
mellükön vérből vért,
fejükön vérből korona.
Griffen, szarvasbogáron
indulnának haza.
(Halott halottaim)

Könyökig könnyűben,
Térdig való vérbe'
Szent szakállát tépázzák,
Vas kesztyűvel csapdossák,
Vas ostorral ostorozzák,
Mély gödörbe taszíccsák,
Minden teteme megrettenvén
Piros vére folyamoda
(archaikus népi imádság)
(In: ERDÉLYI 1976: 294)

S számos más archaikus népi ima volna idézhető még, ahol a képanyag a Ratkót is motiváló nyelvi kódokban beszél. („Töviskoszorút vernek a fejébe / Úgy taszít-

ják a mély gödörbe, / Színteteme megszakada / Piros vére folyamoda") (In: ERDÉLYI 1976: 295, vö. 274, 292, 470).

A vázoltak alapján erős nyomatékkal valószínűsíthető, hogy a szöveg-szintű archaizálás jóval fontosabb stílus- és műfajformáló elv annál, mint ahogyan szerepét ma a nyelv- és az irodalomtudomány értelmezi, pedig a jelenség sürgető és a két diszciplína együttes erőfeszítésével történő alapos feltárása a szövegtudomány, a stilisztika és a poétika művészi szövegről tudott ismereteinek további gazdagodását eredményezhetné.

Jegyzetek

BALÁZS JÁNOS 1985. A szöveg. Bp.

ERDÉLYI ZSUZSANNA 1976. Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok. Bp.

JÓZSEF ATTILA 1989. Irodalom és szocializmus. In: Költészet és nemzet. Bp.

LOTMAN, JURIJ 1976. A szöveg és a szövegen kívüli művészi struktúrák. In: Stilisztikai tanulmányok. Bukarest

KRISTEVA, JULIA 1979. A szöveg és tudománya. In: Irodalom-szemiotikai tanulmányok. Bukarest

MURVAI OLGA 1976. Roland Barthes. In: Stilisztikai tanulmányok. Bukarest

PETŐFI S. JÁNOS 1979. A mondatgrammatikától egy logikai-szemantikai szövegelméletig. In: Irodalom-szemiotikai tanulmányok. Bukarest

PETŐFI S. JÁNOS 1976. Műelemzés-strukturalizmus-nyelvi struktúra. In: Stilisztika tanulmányok. Bukarest

SCHMIDT, SIEGFRIED 1979. Bevezetés egy szövegszemantikai irodalomtudományba. In: Irodalomszemiotikai tanulmányok. Bukarest

SZABÓ ZOLTÁN 1977. A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár–Napoca

SZABÓ ZOLTÁN 1991. Az irodalmi mű stílusa mint szövegiség. Literatúra, 1991/2.

TOMPA JÓZSEF 1972. A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp.

UNGVÁRI TAMÁS 1967. Poétika. Bp.

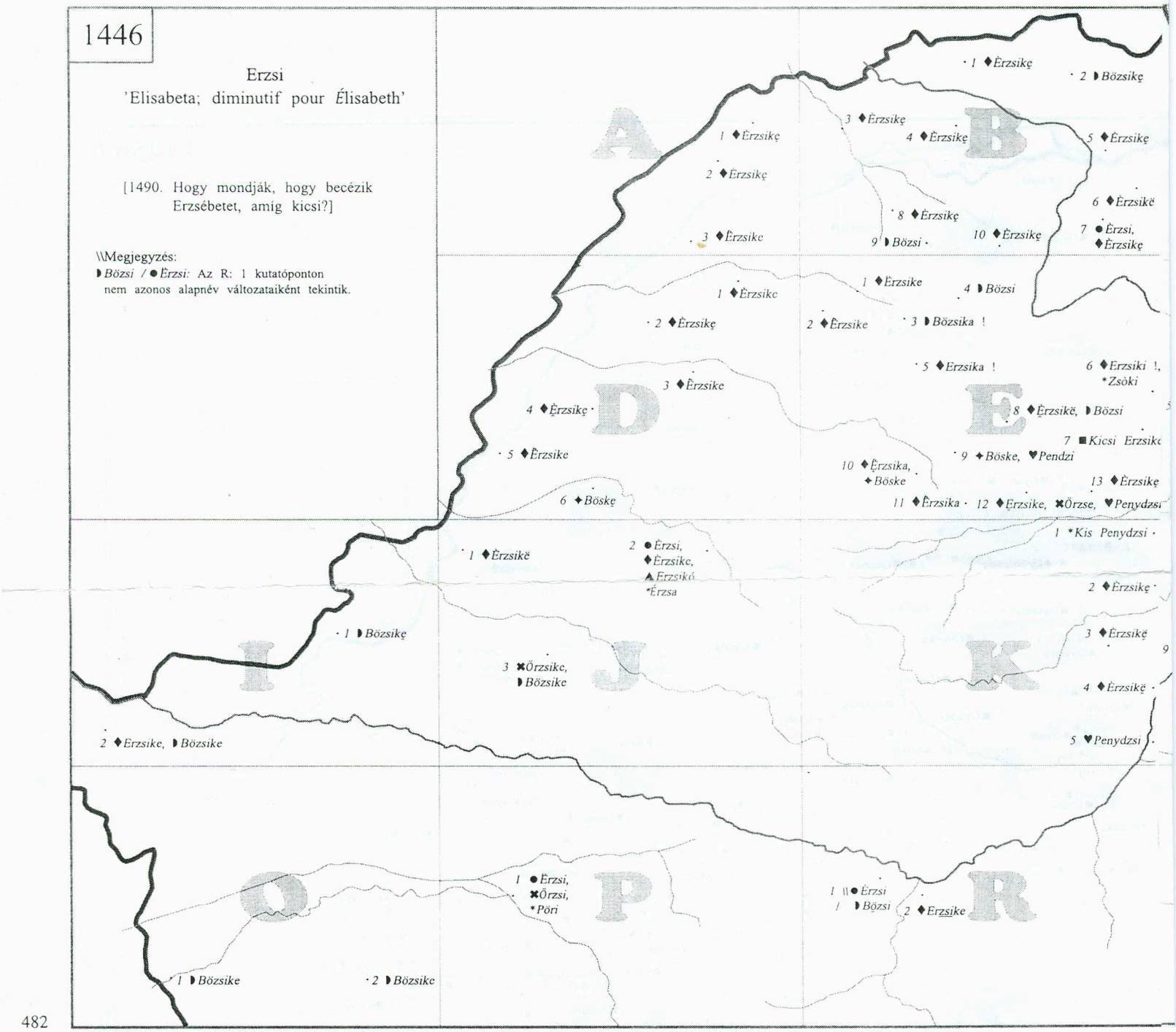
VAN DIJK, THEUN A. 1979. A poétika alapjai. Módszertani bevezetés az irodalmi szövegek generatív grammatikájába. In: Irodalomszemiotikai tanulmányok. Bukarest

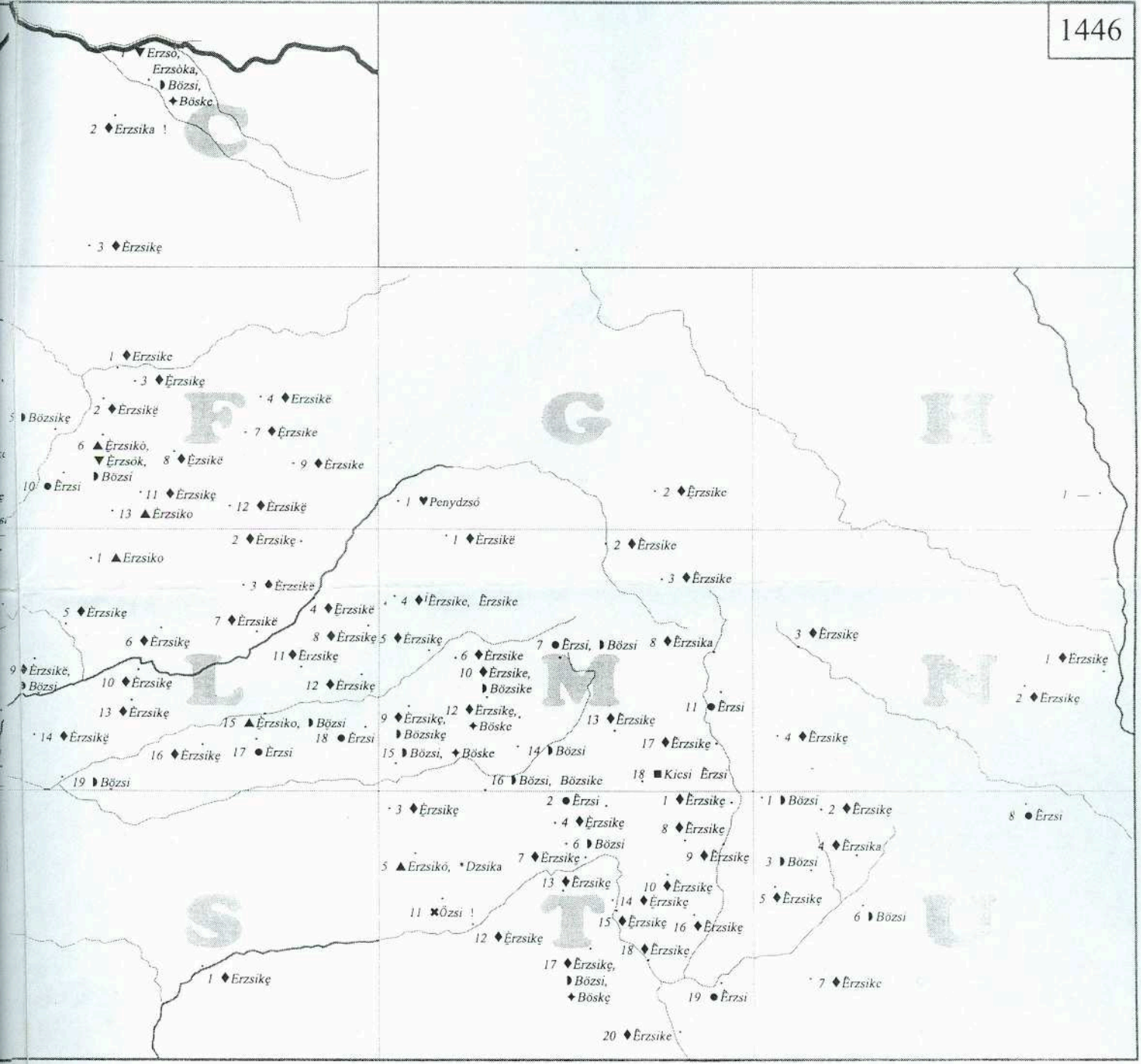
WELLEK, RENÉ – WARREN, AUSTIN 1972. Az irodalom elmélete. Bp.

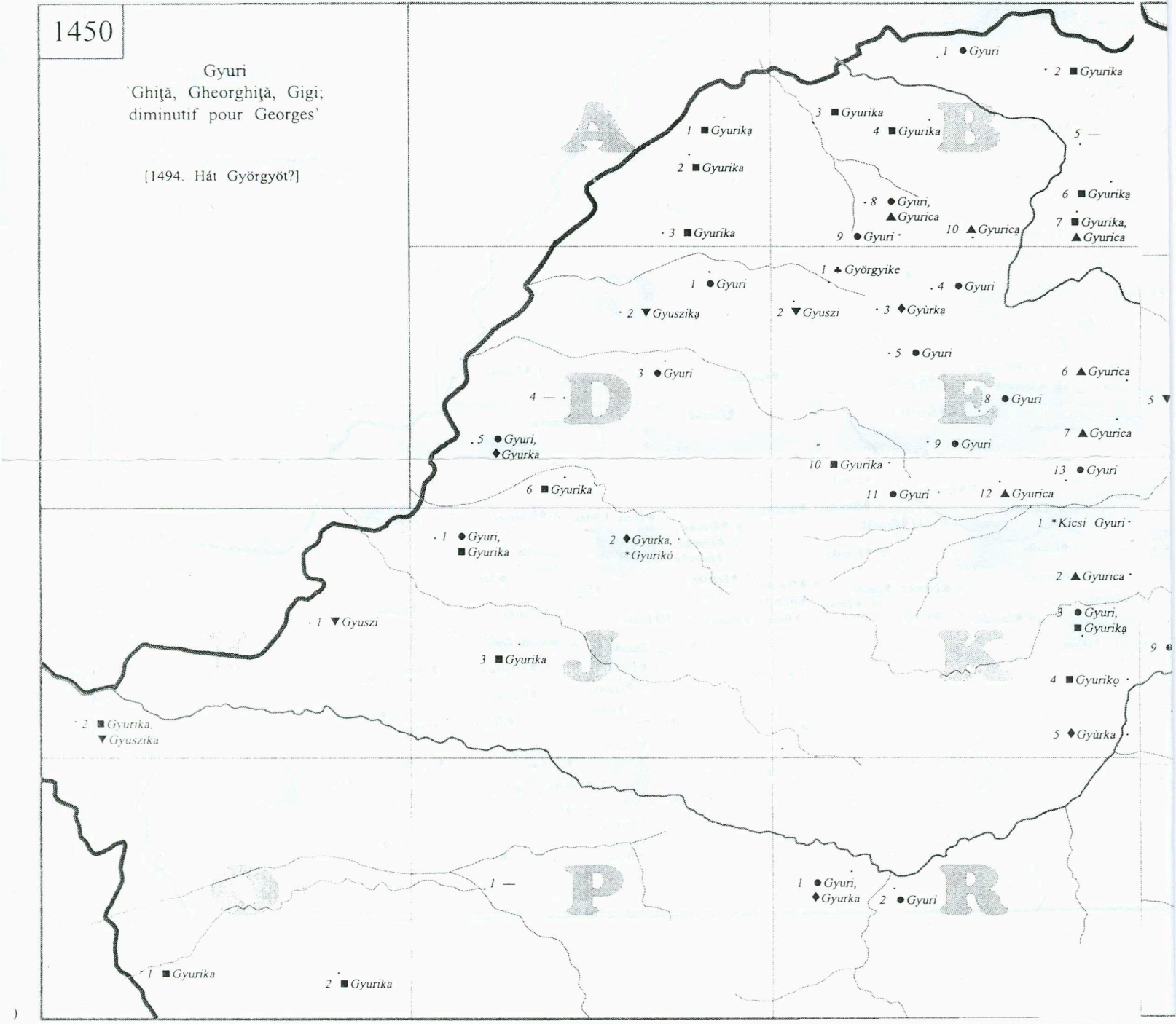
ŽMEGAČ, VIKTOR 1991. Az intertextualitás válfajai. Literatúra, 1991/3.

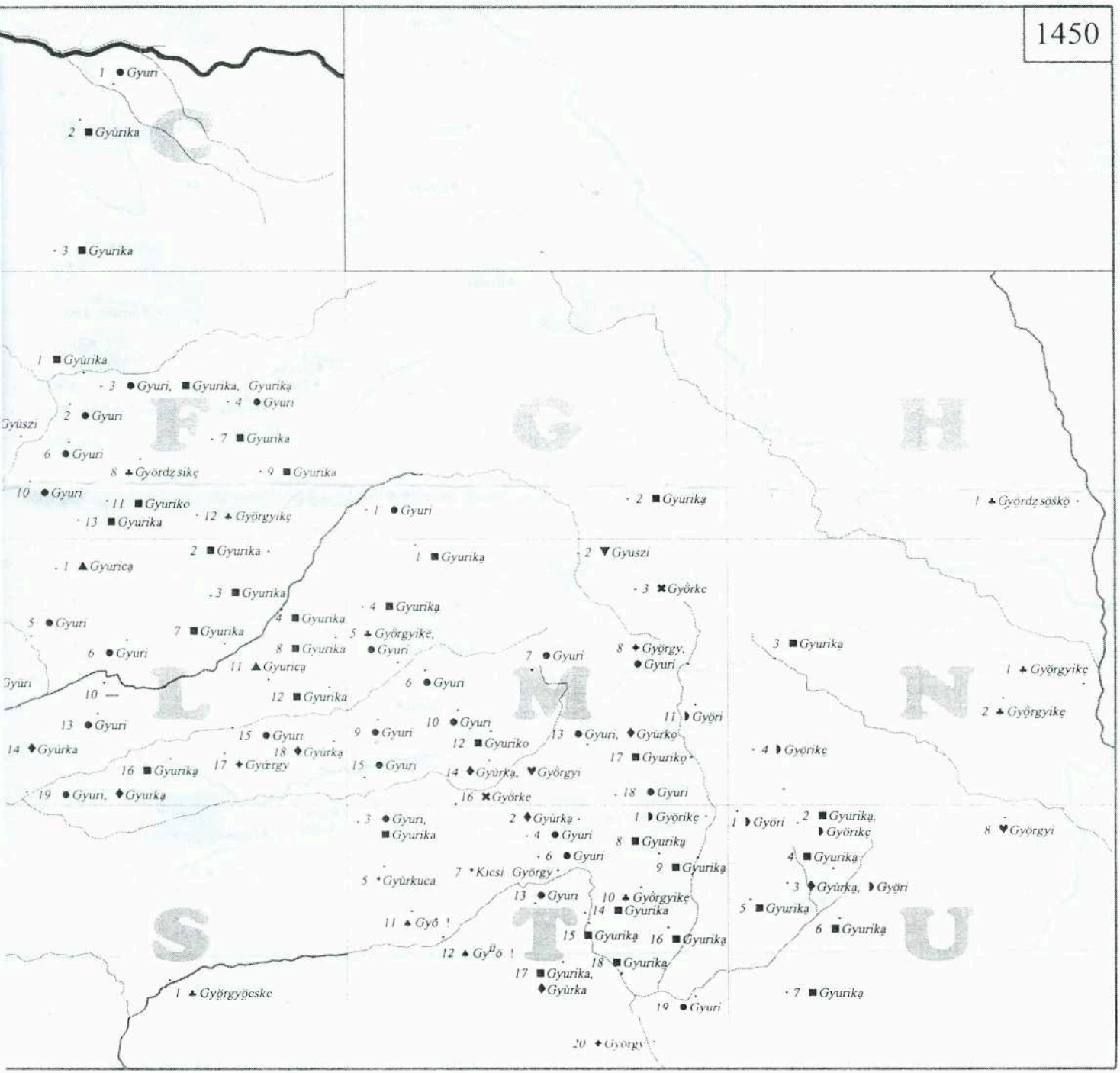
JÁNOSI ZOLTÁN

Kérem a tisztelt szerzőket, hogy a Névtani Értesítőbe szánt kéziratait szerkesztett formában egy példányban kinyomtatva Hajdú Mihály vagy Hegedűs Attila címére küldjék, ezen kívül küldjék el a kézirat szerkesztetlen változatát a következő címre:
hegedus@btk.ppke.hu

1446
Erzsi
'Elisabeta; diminutif pour Élisabeth'
[1490. Hogy mondják, hogy becézik Erzsébetet, amíg kicsi?]
\\Megjegyzés:
◗Bözsi / ●Èrzsi: Az R: 1 kutatóponton nem azonos alapnév változataiként tekintik.
A
B
D
E
I
J
K
O
P
R
1 ♦Èrzsikę
2 ◗Bözsikę
3 ♦Èrzsikę
4 ♦Èrzsikę
5 ♦Èrzsikę
6 ♦Èrzsikë
7 ●Èrzsi, ♦Èrzsikę
8 ♦Èrzsikę
9 ◗Bözsi
10 ♦Èrzsikę
1 ♦Èrzsikę
2 ♦Èrzsikę
3 ♦Èrzsike
1 ♦Èrzsike
2 ♦Èrzsike
3 ◗Bözsika !
4 ◗Bözsi
5 ♦Erzsika !
6 ♦Erzsiki !, *Zsöki
3 ♦Èrzsike
4 ♦Èrzsikę
5 ♦Èrzsike
6 ♦Böskę
7 ■Kicsi Erzsik
8 ♦Èrzsikë, ◗Bözsi
9 ✦Böske, ♥Pendzi
10 ♦Èrzsika, ✦Böske
11 ♦Èrzsika
12 ♦Erzsike, ✖Örzse, ♥Penydzsi
13 ♦Èrzsikę
1 ♦Èrzsikë
2 ●Èrzsi, ♦Èrzsikc, ▲Erzsikó *Érzsa
1 *Kis Penydzsi
2 ♦Èrzsikę
1 ◗Bözsikę
3 ✖Örzsike, ◗Bözsike
3 ♦Èrzsikë
4 ♦Èrzsikë
2 ♦Erzsike, ◗Bözsike
5 ♥Penydzsi
1 ●Èrzsi, ✖Örzsi, *Pöri
1 \\●Èrzsi / ◗Bözsi
2 ♦Erzsike
1 ◗Bözsike
2 ◗Bözsike

1 ♦Erzsó, Erzsóka, ◗Bözsi, ✦Böske
2 ♦Erzsika !
3 ♦Érzsikę
1 ♦Erzsike
3 ♦Érzsikę
2 ♦Érzsikę
4 ♦Erzsikę
5 ◗Bözsikę
7 ♦Érzsike
6 ▲Érzsikö, ▼Érzsök, ◗Bözsi
8 ♦Ézsikę
9 ♦Érzsike
10 ●Érzsi
11 ♦Érzsikę
12 ♦Érzsikę
13 ▲Érzsiko
1 ♥Penydzsó
2 ♦Érzsike
1 —
2 ♦Érzsikę
1 ▲Erzsiko
1 ♦Érzsikë
2 ♦Érzsike
3 ♦Érzsike
3 ♦Érzsikę
4 ♦Érzsike, Érzsike
5 ♦Érzsikę
7 ♦Érzsikę
4 ♦Érzsike
6 ♦Érzsikę
8 ♦Érzsikę
5 ♦Érzsikę
7 ●Érzsi, ◗Bözsi
8 ♦Érzsika
11 ♦Érzsikę
6 ♦Érzsike
10 ♦Érzsike, ◗Bözsike
9 ♦Érzsikę, ◗Bözsi
10 ♦Érzsikę
12 ♦Érzsikę
12 ♦Érzsikę, ✦Böske
13 ♦Érzsikę
11 ●Érzsi
13 ♦Érzsikę
15 ▲Érzsiko, ◗Bözsi
18 ●Érzsi
9 ♦Érzsikę, ◗Bözsikę
14 ♦Érzsikę
16 ♦Érzsikę
17 ●Érzsi
15 ◗Bözsi, ✦Böske
14 ◗Bözsi
17 ♦Érzsikę
4 ♦Érzsikę
19 ◗Bözsi
16 ◗Bözsi, Bözsike
18 ■Kicsi Érzsi
3 ♦Érzsikę
2 ●Érzsi
1 ♦Érzsikę
1 ◗Bözsi
2 ♦Érzsikę
8 ●Érzsi
4 ♦Érzsikę
8 ♦Érzsikę
6 ◗Bözsi
4 ♦Érzsika
5 ▲Érzsikö, *Dzsika
7 ♦Érzsikę
9 ♦Érzsikę
3 ◗Bözsi
13 ♦Érzsikę
10 ♦Érzsikę
5 ♦Érzsikę
11 ✖Özsi !
14 ♦Érzsikę
6 ◗Bözsi
15 ♦Érzsikę
16 ♦Érzsikę
12 ♦Érzsikę
18 ♦Érzsikę
17 ♦Érzsikę, ◗Bözsi, ✦Böskę
7 ♦Érzsikę
1 ♦Erzsikę
19 ●Érzsi
20 ♦Érzsike
S
T
U

1450
Gyuri
'Ghiţă, Gheorghiţă, Gigi; diminutif pour Georges'
[1494. Hát Györgyöt?]
A
B
D
E
J
K
P
R
1 ● Gyuri
2 ■ Gyurika
3 ■ Gyurika
4 ■ Gyurika
5 —
1 ■ Gyurika
2 ■ Gyurika
3 ■ Gyurika
6 ■ Gyurika
7 ■ Gyurika, ▲ Gyurica
8 ● Gyuri, ▲ Gyurica
9 ● Gyuri
10 ▲ Gyurica
1 ✣ Györgyike
1 ● Gyuri
2 ▼ Gyuszika
2 ▼ Gyuszi
3 ♦ Gyurka
4 ● Gyuri
5 ● Gyuri
3 ● Gyuri
4 —
6 ▲ Gyurica
8 ● Gyuri
5 ▼
5 ● Gyuri, ♦ Gyurka
9 ● Gyuri
7 ▲ Gyurica
10 ■ Gyurika
13 ● Gyuri
6 ■ Gyurika
11 ● Gyuri
12 ▲ Gyurica
1 ● Gyuri, ■ Gyurika
2 ♦ Gyurka, *Gyurikó
1 *Kicsi Gyuri
2 ▲ Gyurica
1 ▼ Gyuszi
3 ● Gyuri, ■ Gyurika
3 ■ Gyurika
9
4 ■ Gyurikọ
2 ■ Gyurika, ▼ Gyuszika
5 ♦ Gyurka
1 —
1 ● Gyuri, ♦ Gyurka
2 ● Gyuri
1 ■ Gyurika
2 ■ Gyurika

1450
1 ● Gyuri
2 ■ Gyurika
3 ■ Gyurika
1 ■ Gyurika
3 ● Gyuri, ■ Gyurika, Gyurika
4 ● Gyuri
2 ● Gyuri
Gyuszi
7 ■ Gyurika
6 ● Gyuri
8 ♣ Györdzsikę
9 ■ Gyurika
10 ● Gyuri
11 ■ Gyuriko
13 ■ Gyurika
12 ♣ Györgyikę
1 ● Gyuri
2 ■ Gyurika
1 ♣ Györdzsoskę
2 ■ Gyurika
1 ▲ Gyuricą
1 ■ Gyurika
2 ▼ Gyuszi
3 ■ Gyurika
3 ✖ Györkc
4 ■ Gyurika
5 ● Gyuri
4 ■ Gyurika
7 ■ Gyurika
5 ♣ Györgyikę,
8 ■ Gyurika
● Gyuri
6 ● Gyuri
11 ▲ Gyuricą
Gyuri
10 —
12 ■ Gyurika
6 ● Gyuri
7 ● Gyuri
8 ✦ György,
● Gyuri
3 ■ Gyurika
1 ♣ Györgyikę
2 ♣ Györgyikę
13 ● Gyuri
10 ● Gyuri
11 ◗ Györi
9 ● Gyuri
12 ■ Gyuriko
13 ● Gyuri, ♦ Gyurko
14 ♦ Gyurka
15 ● Gyuri
18 ♦ Gyurka
17 ✦ György
17 ■ Gyuriko
4 ◗ Györikę
16 ■ Gyurika
15 ● Gyuri
14 ♦ Gyurka, ♥ Györgyi
19 ● Gyuri, ♦ Gyurka
16 ✖ Györkc
18 ● Gyuri
3 ● Gyuri,
■ Gyurika
2 ♦ Gyurka
1 ◗ Györi
1 ◗ Györi
2 ■ Gyurika,
◗ Györikc
8 ♥ Györgyi
4 ● Gyuri
8 ■ Gyurika
6 ● Gyuri
9 ■ Gyurika
4 ■ Gyurika
7 • Kicsi György
5 • Gyurkuca
13 ● Gyuri
10 ♣ Györgyikę
14 ■ Gyurika
3 ♦ Gyurka, ◗ Györi
5 ■ Gyurika
11 ▲ Győ !
15 ■ Gyurika
16 ■ Gyurika
6 ■ Gyurika
12 ▲ Győ !
18 ■ Gyurika
17 ■ Gyurika,
♦ Gyurka
1 ♣ Györgygycske
19 ● Gyuri
7 ■ Gyurika
20 ✦ György